Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

СЛИВКА ЛАРИСА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 373.5.015.31:613.955(438)“XX/XXI”

ДИСЕРТАЦІЯ

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ЗДОРОВ’ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ПОЛЬЩІ (XX – початок XXI століття)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Л. В. Сливка

Івано-Франківськ – 2023
Дрогобич – 2023

АНОТАЦІЯ

Сливка Л. В. Теорія та практика здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника МОН України, Івано-Франківськ, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка МОН України, Дрогобич, 2023.

За умов суспільно-політичних, соціокультурних, науково-теоретичних, екологічних, пандемічних, військових, інформаційних та ін. викликів сучасності і пріоритетів освіти XXI століття у глобальному, національному й державному вимірах актуальність теоретичної, практичної, наукової та історико-педагогічної площин дослідження зумовлюється соціальним запитом на пошук ефективних шляхів і засобів розв'язання проблеми збереження здоров'я дітей та юнацтва.

У вступі дисертації обґрунтовано актуальність теми і вказано на її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, сформульовано об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, обґрунтовано вибір хронологічних і територіальних меж дослідження, розкрито методологічні основи і добір методів дослідницької роботи, розкрито джерельну базу дослідження, визначено наукову новизну, теоретичне і практичне значення здобутих результатів, наведено відомості про апробацію, упровадження, публікацію основних положень і висновків дисертації.

У **першому розділі** «Науково-теоретичні основи дослідження проблеми здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI ст.)» схарактеризовано методологічні засади дослідження, здійснено аналіз понятєво-категорійного апарату дослідження: з'ясовано, що в сучасних концепціях «здоров'я» як педагогічного феномена закладено ідею про взаємозв'язок між якістю здоров'я і спеціально спрямованим вихованням; обґрунтовано авторське визначення поняття «здоров'язбережувальне виховання учнів»

(цілеспрямований, систематичний, неперервний, інтегративний вплив на світогляд учнів усіх суб'єктів виховання та умов, які оточують здобувачів освіти, що передбачає формування знань про здоров'я, на цій основі – формування ціннісних орієнтацій, усвідомлення, переконань, умінь і навичок, що у своїй єдності визначають здоровий спосіб життя учнів і їхню відповідальну за здоров'я власне та інших людей поведінку, які, своєю чергою, виступають показниками культури здоров'я); зафіксовано, що феномен «культура здоров'я» у польській і в українській науковій літературі розглядають як результат здоров'язбережувального виховання і як його мету; подано пояснення понять «загальноосвітні школи Польщі» (заклади, основним видом діяльності яких є освітня праця, що провадиться на певних рівнях повної загальної середньої освіти (у Польщі це базові школи, гімназії і загальноосвітні ліцеї)) та «учні загальноосвітніх шкіл Польщі» (особи, зараховані до загальноосвітньої школи Польщі, які здобувають у будь-якій формі базову загальну середню освіту чи повну загальну середню освіту).

Виконано системний джерелознавчий та історіографічний аналіз теоретичних ідей і практики здоров'язбережувального виховання дітей та юнацтва в Польщі. Аналіз «первинно-історичних» джерел уможливив реконструювання розвитку теорії та практики досліджуваного педагогічного явища (XX – початок XXI ст.), визначення ключових векторів теоретичних надбань учених і змісту практичної діяльності загальноосвітніх шкіл, позашкільних державних та громадських інституцій у вимірі здоров'язбережувального виховання здобувачів загальної середньої освіти. За хронологічно-предметним принципом увиразнено й зіставлено «вторинно-історичні» (власне історіографічні) джерела за такими ознаками: праці про здоров'язбережувальні думку і освітньо-виховний рух на польських землях; студії про теоретичні й практичні напрацювання визначних постатей Польщі, які ініціювали, пропагували і реалізовували розмаїту просвітницько-виховну працю щодо формування культури здоров'я дітей та юнацтва; наукові нариси щодо просвітницько-профілактичної і рекреаційно-оздоровчої діяльності державних і громадських інституцій; розвідки про змістове наповнення програм здоров'язбережувального виховання для загальноосвітніх шкіл і зміст відповідної професійної підготовки учителів у Польщі.

Виокремлено чотири періоди (з етапами і підетапами) у розвитку досліджуваного історико-педагогічного явища впродовж відтинку «XX – початок XXI ст.», а саме:

– «передумови» (XI ст. – 1918 р.); у періоді виокремлено *етап* «*генеза спрямованих на збереження здоров'я дітей та юнацтва просвітницько-виховних ініціатив*» (XI ст. – 1795 р.), який уміщує підетап «зародження здоров'язбережувальних ідей» (XI – середина XVIII ст.) і підетап «польське Просвітництво та законодавчі ініціативи» (середина XVIII ст. – 1795 р.), *етап* «*обґрунтування потреби виховання для здоров'я учнівства в поглядах і змісті практичної діяльності представників польської спільноти в добу анексованих територій*» (1795–1918), упродовж нього простежено підетап «поява перших науково обґрунтованих розвідок із проблем фізичного виховання та гігієнічної освіти і поодиноких практичних ініціатив» (1795–1866), підетап «консолідація зусиль громадських інституцій» (1866–1899) і підетап «закріплення позицій шкільної гігієни в організаційному й освітньо-виховному просторі школи» (1900–1918);

– «розвиток» (1918–1939): у цьому періоді розмежовано *етап* «*закладення основ дидактики здоров'я (ера Станіслава Копчиньського)*» (1918–1932) і *етап* «*реформування змісту здоров'язбережувального виховання*» (1932–1939);

– між другим і третім періодами простежено «*військову паузу руйнації*» (1939–1944(45)) – час Другої світової війни, упродовж якої знищено матеріально-технічну базу польських загальноосвітніх шкіл, занедбано навчально-методичне забезпечення в контексті здоров'язбережувального виховання і професійну підготовку спеціалістів, здатних реалізувати цей напрям виховання;

– «інтенсивне формування» (1945–1989): цей період містить *етап* «*загальмування інтеграції здоров'язбережувального виховання учнів у виховну програму загальноосвітньої шкіл*» (1945–1956), *етап* «*перехід до випрацювання змістової та організаційної розбудови здоров'язбережувального виховання*» (1956–1968) і *етап* «*удосконалення законодавчої бази здоров'язбережувального виховання і офіційне впровадження цього виховання в освітній процес загальноосвітніх шкіл*» (1968–1989);

– «модернізація і стандартизація» (1989 р. – початок XXI ст.); період розмежовано на *етап* «*трансформаційний*» (1989–1996) і *етап* «*уніфікаційний*» (1997–2009).

У **другому розділі** «Передумови формування ідейних засад і практики здоров'язбережувального виховання учнівства на польських землях» виокремлено характерні прояви власне педагогічного знання як основи для конструювання вченими цієї доби наукових знань в контексті виховання для здоров'я дітей та юнацтва, з'ясовано, що поява на теренах Польщі піонерських праць про фізичне виховання як важливий засіб збереження здоров'я людини датується XVI–XVIII ст.

Доведено, що у 1795–1918 рр. актуалізуються ідеї «виживання» і самопосилення польської спільноти, з-посеред засобів формування здорової нації важливе місце відводиться національній системі фізичного виховання і просвітництву з питань здоров'я людини. У педагогічних працях цього хронологічного відтинку озвучено науковий підхід до управління фізичним та психічним розвитком дитини, актуалізовано ідеї про надання фізичному вихованню статусу обов'язкової дисципліни в закладах освіти, наголошено на ролі гігієнічного просвітництва як одного із засобів боротьби із невіглаством, окреслено базові положення польської моделі шкільної гігієни, зроблено спроби спроєктувати зміст гігієнічного виховання в школах.

З'ясовано, що активність у впровадженні систематичного фізичного виховання і гігієнічної освіти в навчальні плани закладів освіти Польщі припадає на другу половину XIX ст. Установлено, що різноманітні ініціативи у контексті виховання для здоров'я дітей та юнацтва пов'язані з багатовимірною подвижницькою працею багатьох громадських інституцій, з-посеред найбільш значущих проєктів виокремлено просвітницьку діяльність Інституту Дитячої Гігієни у Варшаві, створення осередків, призначених «для забав і тілесних вправ» («Міський парк доктора Генрика Йордана» у Кракові; «Сади імені В. Е. Рау» у Варшаві), організацію дитячих канікулярних таборів на свіжому повітрі (колоній та півколоній) і канікулярних корпусів.

Зафіксовано, що у навчальних планах вчительських семінарій дисципліна «Гігієна» стає обов'язковою з моменту заснування цих закладів освіти.

У **третьому розділі** «Розвиток концепцій і нагромадження досвіду здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл у Польщі у 20–30-х рр. XX ст.» проаналізовано педагогічні погляди представників польської спільноти міжвоєнного періоду XX ст. у контексті розвитку теоретичних основ і методики

здоров'язбережувального виховання учнів, встановлено, що за цієї доби увиразнено концептуальну ідею виховання для здоров'я учнів і варіанти практичної організації цього педагогічного явища в школі, у науковий і педагогічний обіг уведено дефініції «пропаганда гігієни», «гігієнічне виховання», «гігієнічна культура», «культура здоров'я», схарактеризовано значення рухливих ігор та забав як засобів освітньої здоров'язбережувальної праці, зроблено вагомий внесок у розроблення «дидактики здоров'я», наголошено на ролі учителя як головного промоутера культури здоров'я у школі.

Відстежено тематичну градацію змісту «пропаганди гігієни» на засадах рівневості для базових шкіл, гімназій та ліцеїв. Спостережено урізноманітення методів, засобів і форм позакласної й позашкільної реалізації «пропаганди гігієни» – виготовлення «гігієнічних плакатів», драматизація, інсценізація, «конкурси здоров'я», озвучення прізвищ учнів-абстинентів у «Золотій Книзі Шкільної Молоді», «Тижні Тверезості», «Дні Здоров'я», різноманітні гуртки і «клуби», зокрема, у межах шкільних осередків Союзу Польського Харцерства (СПХ) і Польського Червоного Хреста та ін.

Конкретизовано навчальні курси, дотичні до проблеми здоров'язбережувального виховання, які вивчалися в учительських семінаріях, педагогіумах, педагогічних ліцеях і учительських інститутах. З'ясовано, що відповідний контент був невід'ємною частиною педагогічної практики здобувачів педагогічної освіти. З-посеред важливих форм підвищення кваліфікації вчителів, які практикувалися за міжвоєнного періоду XX ст., виокремлено загальнопольські й регіональні «курси донавчання», «методичні вогнища / гуртки / групи», «абстинентські курси», обмін педагогічним досвідом на різних конгресах і конференціях тощо.

У **четвертому розділі** «Формування методологічних засад і організаційної структури здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл в освітньому поступі Польщі в 40-х рр. XX ст. – на початку XXI ст.» доведено, що від часу закінчення Другої світової війни і до 90-х рр. XX ст. у працях польських учених: закладалися основи для остаточного утвердження поняття «здоров'я» у педагогіці, що, своєю чергою, сприяло введенню до наукового обігу поняття «здоров'язбережувальне виховання», яке увиразнює пріоритет виховної функції цього педагогічного явища над

дидактикою; пропонувалися різні алгоритми реалізації здоров'язбережувального виховання в школі і варіанти щодо головних реалізаторів цього виховання. У змісті наукових розвідок, які з'явилися впродовж 1990-х рр. – початку XXI ст., наполегливо анонсувалася потреба запровадження окремої дисципліни «Здоров'язбережувальне виховання» до навчальних планів загальноосвітніх шкіл, новітніх методик реалізації цього напряму виховання із урахуванням досягнень філософії, психології, соціології, соціальної педагогіки, етики, екології та ін.; актуалізувалася проблема якісного оцінювання програм із формування культури здоров'я учнів.

Встановлено, що нові програми здоров'язбережувального виховання для загальноосвітніх шкіл з чітким розподілом тем для кожного рівня освіти (класу) активно розробляли впродовж 1970–1980-х рр., починаючи з 1990-х рр., зміст таких програм модернізується, він наповнюється зокрема темами про психосоціальний складник здоров'я. Після чергового реформування освіти, з 2008 р. зміст програми здоров'язбережувального виховання інтегровано, як і раніше, до навчальних програм окремих дисциплін, але основну місію у реалізації цього виховання покладено на курс «Фізичне виховання».

З'ясовано, що упродовж другої половини 1940-х рр. – початку 1970-х рр. найпомітнішу діяльність у контексті позакласного й позашкільного вимірів здоров'язбережувального виховання учнів здійснюють відділи здоров'язбережувальної освіти, які функціонували при санітарно-епідеміологічних станціях, організація «Молодіжна Служба Руху», Товариство Пропагування Фізичної Культури, Шкільний Спортивний Союз і Польський Червоний Хрест (ПЧХ) через діяльність шкільних клубів «Білочка» і шкільних гуртків ПЧХ. Найпопулярніші за цієї хронологічної доби методи, засоби і форми здоров'язбережувального виховання учнівства – перегляди просвітницьких фільмів із подальшим їх обговоренням, «Дні на повітрі», експериментальні конкурси гігієнічної тематики, «Роки Санітарної Культури», вишколи для здобуття статусів («гігієніст», «рятівник») і «справностей» («провідник здоров'я», «табірний гігієніст», «опікунка хворих»), які практикують СПХ і ПЧХ. Період 1990-і рр. – початок XXI ст. позначився активною появою едукаційних програм здоров'язбережувального спрямування, які створювалися різними державними й

громадськими інституціями для загальноосвітніх шкіл. Конкретизовано сутність понад 30 таких програм. За цієї доби у реалізації здоров'язбережувального виховання широко використовують ігрові методи, засоби і форми, як-от: квести, навчання в «малих групах», паратеатральні форми навчання, просвітницько-профілактична робота, що будується на засадах методики навчання «між однолітками», та ін.

З'ясовано, що крім педагогічних ліцеїв, з 1960-х рр. підготовку «вихователів здоров'я» здійснюють у 3-річних заочних «напіввищих» Вчительських Студіях Санітарної освіти, пізніше – у Вчительських Студіях Медичних Шкіл напряму «Здоров'язбережувальна Освіта». З 70-х рр. XX ст. формат і змістовий вимір підготовки вчительства до здоров'язбережувального виховання стають більш різноманітними. Проаналізовано зміст цієї професійної підготовки за окремими роками періоду 1970-і рр. – 2005 р. в закладах освіти, які готували спеціалістів напрямів підготовки «Фізичне виховання» і «Педагогічна освіта».

У **п'ятому розділі** «Творче використання результатів дослідження в розвитку освітньої практики в Україні» зазначено, що досвід здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі є цінним джерелом конструктивних ідей та підходів до вдосконалення української системи освіти на шляху її поступальної інтеграції в світовий освітній простір. У цьому контексті, за змістовим, психолого-педагогічним, дидактичним, моніторингово-оцінним і професійно-підготовчим рівнями обґрунтовано пропозиції рекомендаційного характеру.

Представлено також авторські напрацювання щодо використання нагромадженого наукового досвіду під час вивчення вибіркових навчальних дисциплін в ЗВО, вони представлені у контексті формування в здобувачів педагогічної освіти гностичних, проєктувальних, комунікативних, організаторських і рефлексивно-оцінних знань, умінь і навичок, необхідних для здійснення різноманітної здоров'язбережувальної діяльності в закладах загальної середньої освіти.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає в тому, що: ***уперше***: *схарактеризовано* методологічні засади дослідження теорії та практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі (XX – початок XX ст.); *розроблено* періодизацію генези ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі в контексті суспільно-політичних, соціокультурних і науково-

педагогічних чинників; *здійснено* системний джерелознавчий та історіографічний аналіз досвіду ЗзВ дітей та юнацтва в Польщі; *цілісно висвітлено* в історичній ретроспективі ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі впродовж хронологічно досліджуваної доби, а саме: *увиразнено* погляди польських учених на методи, засоби і форми реалізації ЗзВ учнів у з/о школах; *репрезентовано* понад 180 польських персоналій у ракурсі відображення в їхній педагогічній творчості та виховній діяльності проблематики ЗзВ дітей та юнацтва; *проаналізовано* діяльність у контексті ЗзВ учнів близько 200 польських інституцій, товариств, організацій, осередків, закладів освіти; *конкретизовано* 10 законів, 5 декретів, понад 50 постанов і розпоряджень міністрів, десятки інструкцій, у яких відображено наміри польської держави щодо освітньої та організаційної діяльності закладів освіти у вимірі проблеми збереження здоров'я школярів; *вивчено* програмні документи понад 80 різноманітних лікарських, гігієнічних, педагогічних, інших форумів, які містять інформацію про витоки, стратегію, тенденції, зміст і форми реалізації ЗзВ учнів на польських землях; *проаналізовано* понад 50 навчальних програм з/о шкіл і близько 20 навчальних планів і програм закладів професійної підготовки вчителів щодо наявності в них тематики про здоров'я; *схарактеризовано* понад 30 програм здоров'язбережувального змісту, що впроваджені в освітній процес з/о шкіл Польщі; *розкрито* зміст професійної підготовки вчителів у Польщі щодо реалізації ЗзВ учнів. *Уточнено* базовий понятєво-категорійний апарат дослідження («здоров'я», «здоров'язбережувальне виховання учнів», «культура здоров'я», «загальноосвітні школи Польщі», «учні загальноосвітніх шкіл Польщі); *окреслено* перспективні напрями творчого використання польського досвіду ЗзВ учнів з/о шкіл у системі вітчизняної освіти. *До наукового обігу введено*: десятки історико-педагогічних праць малознаних в Україні польських учених; низку матеріалів, які зберігаються в Архіві Нових Файлів, Державному архіві в Катовіцах, Влоцлавському відділенні Державного архіву в Торуні (усього в процесі роботи над дослідженням проаналізовано близько 50 одиниць зберігання із 11 фондів; вони сприяли доповненню цілісного аналізу ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі у XX – на початку XXI ст.); фотографічні матеріали, що зберігаються на інтернет-порталах Національного цифрового архіву в Польщі та Національного архіву у Кракові (вони

репрезентують окремі шкільні санітарно-гігієнічні і фізкультурно-оздоровчі заходи; позакласні і позашкільні ініціативи здоров'язбережувальної тематики, зокрема й ті, які здійснювалися державними, громадськими й дитячо-юнацькими організаціями; функціонування на польських теренах «колоній» і «півколоній» для дітей і юнацтва та ін.). *Подальшого розвитку набули*: осмислення сутності педагогіки здоров'я; бачення ролі школи, громадськості, окремих персоналій у реалізації ЗзВ учнівства.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що матеріали дослідження можуть стати основою для подальшого розроблення теоретико-методологічних засад і концептуальних ідей здоров'язбережувального виховання учнів за умов трансформації системи освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір. Вони успішно апробовані авторкою в процесі викладання дисциплін за вибором «Екологія дитинства» і «Педагогіка здоров'язбереження» для студентів ЗВО, під час написання студентами кваліфікаційних робіт, тематика яких пов'язана зі здоров'язбережувальною діяльністю в закладах загальної середньої освіти, у позааудиторній виховно-просвітницькій діяльності зі здобувачами вищої педагогічної освіти, а також в освітньому процесі закладів освіти та позашкілля.

Результати дослідження сприятимуть оптимізації дослідницької діяльності науковців, викладачів, аспірантів, студентів, освітян у їхній професійній сфері, а також удосконаленню чинної системи професійної підготовки майбутніх педагогів.

Ключові слова: загальноосвітні школи, формування здорового способу життя, здоров'язбережувальне виховання, культура здоров'я, освіта, педагогіка здоров'я Польща, учні загальноосвітніх шкіл, фізичне виховання, шкільна гігієна.

ABSTRACT

Slyvka L. V. Theory and practice of health-preserving education of secondary school pupils in Poland (the XXth – beginning of the XXIst century). – On the rights of the manuscript.

Thesis for obtaining a scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences in Speciality 13.00.01 – general pedagogy and history of pedagogy. – Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Ivano-Frankivsk; Ivan

Franko Drohobych State Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Drohobych, 2023.

In the context of the socio-political, socio-cultural, scientific, theoretical, environmental, pandemic, military, informational and other challenges of our time and the priorities of education in the 21st century in the global, national and state dimensions, the relevance of the theoretical, practical, scientific, historical and pedagogical dimensions of the study is determined by the social demand to find effective ways and means to solve the problem of preserving the health of children and youth.

The **introduction** of the thesis explains the relevance of the topic and indicates its connection with scientific programmes, plans, themes, formulates the object, subject, purpose and objectives of the study, justifies the choice of the chronological and territorial limits of the study, reveals the methodological bases and the choice of research methods, shows the source base of the study, defines the scientific novelty, theoretical and practical significance of the obtained results, provides information on the testing, implementation, publication of the main provisions and conclusions of the paper.

In the first chapter «Scientific and theoretical bases for the study of the ealth-preserving education of secondary school pupils in Poland (20th – early 21st century) Scientific » the methodological fundamentals of the study are defined and characterised and the conceptual and categorical apparatus is analysed. It is found out that modern concepts of «health» as a pedagogical phenomenon include the idea of the relationship between the quality of health and education aimed at its preservation. The author's definition of the concept of «health-preserving education of pupils» (purposeful, systematic, continuous, integrative influence on the world view of pupils of all people and conditions surrounding them, which includes the formation of knowledge about health, on this basis – the formation of appropriate value orientations, awareness, beliefs, skills and abilities, which in their entirety determine the healthy lifestyle and activities of pupils to preserve their own and other people's health and serve as an indicator of the health culture of pupils) is given. It is noted that the phenomenon of «health culture» is considered in the Polish and Ukrainian scientific literature as a result of health education and as its goal. Explanation of the categories of

«Polish secondary schools» (educational institutions in which the main activity is education at certain levels of complete general secondary education (in Poland these are elementary schools, grammar schools and lyceums)) and «pupils of Polish secondary schools» (persons enrolled in Polish secondary schools and receiving any form of basic general secondary education or complete general secondary education) are formulated.

A systematic source and historiographical analysis of the theoretical ideas and practice of health-preserving education of children and adolescents in Poland is carried out. The analysis of the «primary historical» sources allowed to reconstruct the development of the theory and practice of the studied pedagogical phenomenon in the 20th and early 21st centuries, to identify the main vectors of theoretical achievements of scientists and the content of practical activities of comprehensive schools, extracurricular state and public institutions in the dimension of health education of pupils. According to the chronological and thematic principle, the «secondary-historical» (actually historiographical) sources are distinguished and compared by the following features: works on the health-preserving ideas and the educational movement in the Polish lands; studies on the theoretical and practical development of prominent personalities in Poland who initiated, promoted and implemented various educational activities aimed at creating a culture of health among children and youth; scientific essays on the educational, preventive, recreational and health-improving activities of state and public institutions; research on the content of health education programmes for comprehensive schools and the content of professional teacher training in this field in Poland.

In the development of the historical and pedagogical phenomenon under study in the 20th and early 21st century, four periods (with stages and sub-stages) are distinguished, namely:

– «preconditions» (the 11th century – 1918). This period is divided into, the stage of «*genesis of educational initiatives aimed at preserving the health of children and youth*» (the 11th century – 1795), which includes the sub-stage «the emergence of health-saving ideas» (11th – mid-18th century) and the sub-stage «Polish enlightenment and legislative initiatives» (mid-18th century – 1795), and the stage «*the substantiation of the need for health education in the views and content of practical activities of representatives of the Polish community in the era of annexed territories*» (1795–1918), in which the sub-stage «the emergence of the

first scientifically based research on the problems of physical and hygiene education and individual practical initiatives» (1795–1866), the sub-stage «the consolidation of the efforts of public institutions» (1866–1899) and the sub-stage «the consolidation of the position of school hygiene in the organisational and educational space of the school» (1900–1918) have been traced;

– «development» (1918–1939): this period can be devided into the stage «*laying the foundations of health didactics (Stanisław Kopczyński's era)*» (1918–1932) and the stage «*reforming the content of health education*» (1932–1939);

– between the second and the third period, the author traces «*the military pause of destruction*» (1939–1944(45)) – the Second World War, during which the material and technical base of Polish secondary schools was destroyed, educational and methodological support in the field of health education and the professional training of specialists capable of implementing this sphere of education were neglected;

– «intensive formation» (1945–1989): this period includes the stage «*slowing down the integration of pupils' health education into the educational programme of secondary schools*» (1945–1956), the stage «*transition to the development of the content and organisational development of health education*» (1956–1968) and the stage «*improvement of the legislative framework of health education and its official introduction into the educational process of secondary schools*» (1968–1989);

– «modernisation and unification» (1989 – early 21st century); the period is divided into the «*transformation*» stage (1989–1996) and the «*unification*» stage (1997–2009).

The second chapter «Prerequisites for the formation of ideological bases and practice of health education of pupils in the Polish lands» identifies the characteristic manifestations of pedagogical knowledge as a basis for the construction of scientific knowledge by scientists of that time in the context of health education of children and youth, and notes that the appearance of pioneering works on physical education as an important means of preserving human health in Poland dates back to the 16th and the 17th centuries.

It is proved that in the years 1795–1918 the ideas of «survival» and self-empowerment of the Polish community were realised, and among the means of forming a healthy nation – the national system of physical and health education was given a special place. The

pedagogical works of this period outline a scientific approach to the management of a child's physical and mental development, update the ideas of granting Physical Education the status of a compulsory subject in educational institutions, emphasise the role of hygiene education as a means of combating ignorance, outline the basic provisions of the Polish model of school hygiene, and attempt to shape the content of hygiene education in schools.

It turns out that the activity of introducing systematic physical and hygiene education into the curricula of educational institutions in Poland dates back to the second half of the 19th century. It is noted that various initiatives in the field of health education for children and adolescents are linked to the multidimensional ascetic work of many public institutions. Among the most significant projects are the educational activities of the Institute of Child Hygiene in Warsaw, the creation of «fun and exercise» centres (Dr Henryk Jordan City Park in Krakow; W. E. Rau Gardens in Warsaw), the organisation of children's holiday camps (colonies and semi-colonies) and holiday houses.

It is documented that the subject of hygiene has been included in the curricula of teacher training seminaries since the establishment of these educational institutions.

The third chapter «Development of concepts and the accumulation of experience in health education of secondary school pupils in Poland in the 1920s and 1930s» analyses the pedagogical views of the representatives of the Polish community of the interwar period of the 20th century in the connection with the development of the theory and methodology of health education of pupils. It is established that in this period the conceptual idea of health education of pupils and the possibilities of its practical organisation at school were expressed, the definitions of «hygiene promotion» were introduced into scientific and pedagogical circulation, «hygiene education», «hygiene culture», «health culture», the importance of outdoor games and activities as a means of educational health work was characterised, a significant contribution to the development of «health didactics» was made, the role of the teacher as the main promoter of health culture at school was emphasised.

The thematic gradation of the content of «hygiene promotion» on the basis of equality for primary schools, grammar schools and lyceums is traced. Various methods, means and forms of extra-curricular and out-of-school «hygiene promotion» are examined, including the production of «hygiene posters», dramatization, staging, and «health competitions», the

publication of the names of abstinent students in the «Golden Book of School Youth», «Sobriety Weeks», «Health Days», various clubs and associations, in particular – within the school branches of the Union of Polish Harcourt (UPH) and the Polish Red Cross, etc.

The paper specifies the subjects related to health education that were studied in teacher training seminaries, pedagogical schools, pedagogical lyceums and teacher training institutes. It is found out that the relevant content was an integral part of the pedagogical practice of pre-service teachers. Among the important forms of teacher training practised in the interwar period of the 20th century, the author mentions national and regional «pre-service courses», «methodological centres/circles/groups», «abstinence courses», exchange of pedagogical experience at various congresses and conferences, etc.

The fourth chapter «Formation of methodological fundamentals and organisational structure of health education of secondary school pupils in the educational process of Poland in the 1940s – early 21st century» proves that from the end of the Second World War until the 1990s, the works of Polish scientists laid the foundations for the final establishment of the category of «health» in pedagogy, which, in turn, contributed to the introduction of the concept of «health education» into scientific circulation, which emphasises the priority of the educational function of this pedagogical phenomenon over didactics. The author proposes different algorithms for the implementation of health education in schools and options for the main implementers of this type of education. The content of scientific researches, which appeared in the 1990s – at the beginning of the 21st century strongly emphasised the necessity of introducing a separate discipline «health education» into the curriculum of secondary schools, the latest methods of implementing this field of education, taking into account the achievements of philosophy, psychology, sociology, social pedagogy, ethics, ecology, etc., the problem of qualitative evaluation of programs to promote a culture of health among students has become more relevant.

The results of the paper show that in the 1970s and 1980s new health education programs were created for secondary schools. The documents had a clear division of topics to be studied at each educational level (class). Since the 1990s, the content of these programs has been updated – to include new topics on the psychosocial component of health. After the next educational reform in 2008, the content of the health education program was integrated into

the curricula of certain disciplines, but the main task of implementing this education was assigned to the Physical Education course. It is found that in the second half of the 1940s–early 1970s, the most prominent activities in the context of extracurricular and out-of-school dimensions of health education of pupils were carried out by the departments of health education, operating at sanitary-epidemiological stations, the «Youth Movement Service» organisation, the «Society for the Promotion of Physical Culture», the School Sports Union and the Polish Red Cross (PRC) through the activities of school clubs «Bilochka» and school clubs of the PRC. The most popular methods, means and forms of health education for pupils in this chronological period were screenings of educational films followed by discussions, «Days in the Air», experimental competitions on hygiene topics, «Years of Sanitary Culture» and training for the status of «hygienist» and «rescuer», «health educator», «camp hygienist», «nurse», practising HCP and PRC. The period of the 1990s – the beginning of the 20th century – was marked by the active development of health education programs for secondary schools by various state and public institutions. The main features of about 30 of these programs have been specified. Nowadays, game methods, tools and forms are widely used in the implementation of health education, such as quests, small group learning, paratheatrical forms of learning, educational and preventive work based on the principles of peer education, etc.

It is found that in addition to pedagogical lyceums, since the 1960s – «health educators» were trained in 3-year correspondence «semi-higher» teacher's studios of sanitary education, and later – in teacher's studios of medical schools in the field of health education. Since the 70s of the 20th century, the format and content dimension of teacher training in health education has become more diverse, and the content of this professional training is partially analysed in the period 1970 and 2005 in educational institutions that trained specialists in the field of Physical and Pedagogical Education.

The fifth chapter «Creative use of the research results in the development of educational practice in Ukraine» notes that the experience of health education of secondary school pupils in Poland is a valuable source of constructive ideas and approaches for improving the Ukrainian educational system on the way to its gradual integration into the global educational space. In this context, proposals of a recommendatory nature are

substantiated in terms of content, psychological and pedagogical, didactic, monitoring and evaluation, and professional training levels.

The author's developments on the use of the accumulated scientific experience in the study of elective disciplines in higher education institutions are also presented in the context of the formation of gnostic, design, communication, organisation, reflective and evaluative knowledge, skills and abilities necessary for the implementation of various health-promoting activities in general secondary education institutions.

Scientific novelty and theoretical significance:

for the first time: methodological bases of the study of the genesis of health education of Polish secondary school pupils (20th – early 21st century) *are substantiated*; the basic conceptual and categorical apparatus of the study *is characterised* through the prism of scientific discourse: the understanding of the categories «health», «health culture», «health pedagogy» in the works of Polish scientists *is highlighted*; the author's definition of the category «health education of pupils» *is substantiated*; a clear definition of the concepts of «Polish secondary schools» and «pupils of Polish secondary schools» *is formulated*; a systematic source and historiographical analysis of the theoretical ideas and experience of health education of children and youth in Poland in the 20th – early 21st century *is carried out*, a number of documents stored in the state archives of the Republic of Poland, as well as dozens of works on the history of pedagogy by Polish scholars, little known in Ukraine, *are presented and analysed*; the periodization of the development of the theory and practice of health education of pupils of secondary schools in Poland in the 20th – early 21st century *is developed*; the genesis of health education of secondary school pupils in Poland in the period under study *is comprehensively covered*, namely: the views of Polish scientists on the methods, means and forms of implementation of health education of pupils in secondary schools *are characterised*; more than 180 Polish personalities with regard to the reflection of issues of health education of students in their scientific and pedagogical work and educational activities *are analysed*; the peculiarities of the activity of Polish public and state institutions in the implementation of health education of students in each of the defined time periods *are recorded*; 10 laws, 5 decrees, more than 50 resolutions and orders of ministers, dozens of instructions reflecting the educational and organisational activities of Polish educational

institutions in the context of preserving the health of students *are studied and specified*; the program documents of more than 80 different medical, hygienic, educational and other forums, which contain initial information about the origins, strategy, trends, content, methods and forms of implementation of health education for students in Poland *are examined*; more than 50 general education school curricula and about 20 curricula and programs of teacher training institutions *are analysed* for health topics; more than 20 health education programs implemented in the educational process of secondary schools in Poland *are described*; the content of professional training of teachers in Poland in the context of health education of students *is revealed*; promising directions for the use of the Polish experience of health education of students in the system of national education in the current conditions of its reform *are outlined*; personal experience of implementing the accumulated scientific experience in the process of primary professional training of future teachers for the implementation of health education of schoolchildren *is presented*;

creation of methodological fundamentals of health pedagogy as a theoretical basis of all educational and training activities related to human health; *understanding* the role of schools, the public, individuals in health education of students; *provisions* on the expediency of historical and pedagogical study of the theory and practice of health education of students (both domestic and foreign) and the *possibility* of extrapolating these ideas into modern pedagogy, ***have been further developed***.

The practical significance of the thesis is that the research materials can become the basis for the development of theoretical and methodological fundamentals, conceptual ideas of health education of pupils in the context of the transformation of the Ukrainian education system and its integration into the European educational space. They have been successfully tested by the author in the process of teaching elective courses «Childhood Ecology» and «Health Education Pedagogy» for university students, in the process of writing qualification papers related to health promotion activities in secondary schools, in extracurricular educational activities with applicants for higher pedagogical education, as well as in the educational process of educational establishments and out-of-school institutions.

The results of the study will help to optimise the research activities of scientists, teachers, postgraduates, students and educators in their professional field, as well as to improve the current system of professional training of future teachers.

Key words: secondary schools, formation of a healthy lifestyle, health-preserving education, health culture, education, health pedagogy, Poland, pupils of secondary schools, physical education, school hygiene.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографії, розділи монографій

1. Сливка Л. Педагогічні аспекти польського здоров'язбережувального руху (XIX – початок XX ст.). *Ponad podziałami. Wspólne perspektywy i dążenia w polsko-ukraińskiej współpracy naukowej* : monografia nr. 19 Polskiego Stowarzyszenia Nauczycieli Twórczych / Redakcja naukowa Leszek Pawelski, Marek Rembierz. Szczecinek – Dąbrowa Górnicza : Polskie Stowarzyszenie Nauczycieli Twórczych, 2021. С. 373–387.
2. Сливка Л. Здоров'язбережувальне виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI століття) : монографія. Івано-Франківськ : Дискурсус, 2022. 588 с.

Статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях, які індексуються в міжнародних наукометричних базах Web of Science і Scopus

3. Oliiar M., **Slyvka L.**, Tyagur R. Monitoring of training of future teachers of health care activities in school. *Journal of Physical Education and Sport* (JPES). 2020. 20(2). Art 117. P. 822–828. DOI: https://doi.org/10.7752/jpes.2020.02117
4. Sivkovich H., **Slyvka L.**, Hamerska I. Pre-service teachers training for efficient health promoting school activities performance. *Advanced Education*. 2020. № 16. P. 88–97. DOI: https://doi.org/10.20535/2410-8286.216792
5. Bilavych H., Bilawicz J., **Slyvka L.**, Klepar M., Pantiuk M., Fedchyshyn N., Savchuk B. Sanitary and hygienic education of children and adults under the conditions of the covid-19 pandemic in measurement of the achievements of public

medicine of Galicia (end of the XIX – 30s of the XX century). *Wiadomości Lekarskie*. 2021. Vol. LXXIV. Issue 9. Part 1, September. P. 2222–2228. DOI: https://doi.org/10.36740/WLek202109135

6. **Slyvka L.,** Sivkovych H., Budnyk O., Tytun O. & Boichuk A. Students' healthy lifestyle formation in english classes (using materials of Polish and Ukrainian authors). *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11(53). P. 320–331. DOI: https://doi.org/10.34069/AI/2022.53.05.31
7. Bilavych H. **Slyvka L.**, Rozman I., Bilawicz J., Fedchyshyn N., Fedoniuk L., Savchuk B. Ecological consciousness formation among students as relevant and global problem of the present: Ukrainian and Polish experience. *Wiadomości Lekarskie*. 2022. Vol. LXXV. Issue 7. P. 1705–1712. DOI: 10.36740/WLek202207118 (*покликання на журнал*: https://wiadlek.pl/wp-content/uploads/archive/2022/07/WL-7-2022.pdf).

Статті у наукових фахових виданнях України

8. Сливка Л. Спрямованість навчально-виховного процесу школи на збереження і зміцнення здоров'я учнів: досвід педагогів Республіки Польща. *Освітній простір України* : науковий журнал. 2015. № 5. С. 173–178.
9. Сливка Л. Історико-філософські основи здоров'язбережувального виховання. *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*. 2016. № 3(35). С. 208–216.
10. Сливка Л. Культурно-просвітницька та науково-педагогічна діяльність громадських інституцій Польщі у контексті здоров'язбережувального виховання дітей та молоді. *Вісник Львівського університету. Серія Педагогічна*. 2016. № 31. С. 163–172.
11. Slyvka L. The Problem of Healthkeeping of Children and Youth in Polish Educational Thought at the XV – beginning of XX century. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2016. Vol. 3. № 2–3. P. 68–72. DOI: https://doi.org/10.15330/jpnu.3.2-3.68-72.
12. Сливка Л. Категоріальний апарат проблеми здоров'язбережувального виховання: тлумачення дефініції «здоров'я» у польській науковій літературі. *Обрії*. 2017. № 1(44). С. 44–47.

13. Сливка Л. Реалізація здоров'язбережувальної освіти у початкових школах Республіки Польща. *Молодь і ринок.* 2017. № 9(152). С. 119–123.
14. Сливка Л. Рефлексивно-оціночний складник підготовки майбутніх учителів до промоції здоров'я: польський досвід. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка.* 2017. № 28. С. 66–72.
15. Сливка Л. Тематичне поле педагогіки здоров'я у сучасних (після 1989 року) дисертаціях та монографіях польських дослідників. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : «Педагогіка. Соціальна робота».* 2018. № 1(42), Частина І, Частина ІІ. С. 218–221.
16. Slyvka L. Problems of healthcare-saving pedagogy in the work of the scientists of the Republic of Poland. *Гірська школа Українських Карпат.* 2018. № 18. С. 74–78. URL: http://mountainschool.pu.if.ua/sites/default/files/Issue_18/17.pdf
17. Сливка Л. Використання досвіду польських науковців у моніторинговому дослідженні готовності майбутніх учителів до здоров'язбережувальної діяльності у школі. *Молодь і ринок.* 2019. № 8(175). С. 68–73. DOI: https://doi.org/10.24919/ 2308-4634.2019.179343
18. Сливка Л. Освіта і виховання у здоров'язбереженні дітей та молоді: загальноєвропейська ретроспектива, становлення на польських землях. *Гірська школа Українських Карпат.* 2020. № 23. С. 50–54. DOI: https://doi.org/10.15330/ msuc.2020.23.50-54
19. Slyvka L. Practice of implementation of health education in schools of the Republic of Poland. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2021. Vol. 8, No 1. P. 106–115. DOI: https://doi.org/10.15330/jpnu.8.1.106-115
20. Сливка Л. «Ера Копчиньського» або розвиток теорії і практики шкільної гігієни у Польщі за міжвоєнної доби XX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* 2021. Випуск 1 (48). С. 371–374. DOI: https://doi.org/10.24144/2524-0609.2021.48.371-374
21. Сливка Л. Здоров'язбережувальна тематика у змісті навчальних дисципілін загальноосвітніх шкіл Польщі в 1950-х–1970-х рр. *Молодь і ринок.* 2021. № 3(189). С. 92–95. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2021.234145

22. Сливка Л. Здоров’язбережувальне виховання в контексті педагогічної спадщини Мацєя Демеля (Maciej Demel; 1923–2017). *Педагогічний альманах*. 2021. Випуск 48. С. 261–267. DOI: https://doi.org/10.37915/pa.vi48.233
23. Сливка Л. Ретроспектива здоров’язбережувального виховання дітей та молоді у творчості польських дослідників 1960-х–1980-х рр. *Молодь і ринок.* 2021. № 4(190). С. 76–79. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2021.236348
24. **Сливка Л**., Мачинська Н. Стан здоров’я дітей і молоді як джерело конструювання змісту здоров’язбережувального виховання в загальноосвітніх школах Польщі. *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*. 2021. № 12(44). С. 165–171. DOI: https://doi.org/10.24919/2413-2039.12/44.26
25. Сливка Л. Роль громадських організацій у здоров’язбережувальному вихованні учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (1918–1939). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Випуск 40. Том 3. С. 183–187. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/40-3-29
26. Сливка Л. Зміст навчальної програми «Проздоров’язбережувальна освіта у школі» (1993) для початкових класів загальноосвітніх шкіл Республіки Польща. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*. 2021. Том 2. № 3. С. 91–95. DOI: https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2021.3.2.14
27. Сливка Л. Історіографічний контекст проблеми здоров’язбережувального виховання учнівства у Польщі: вибрані аспекти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 48. Том 2. С. 228–232. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/48-2-38
28. Slyvka L. Development of the problem of health education of secondary schools students in Poland in the research of polish scientists after 1989. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2022. Vol. 9. No. 1. P. 180–187. DOI: https://doi.org/10.15330/jpnu.9.1.180-187
29. Slyvka L. Characteristics of means and pedagogical conditions of health care education of students (on the basis of the works of Ukrainian and Polish scientists). *Гірська школа Українських Карпат.* 2022. № 26. С. 49–51. URL: https://scijournals.pnu.edu.ua/index.php/msuc/article/view/6573/6826

Опубліковані праці апробаційного характеру

30. Сливка Л. Законодавчо-правове підґрунтя здоров'язбережувальної парадигми в освітній системі Польщі. *Матеріали XVII Всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конф. «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»* : зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький. 2015. № 17. С. 186–188.
31. Сливка Л. Проблема здоров'яорієнтованого виховання зростаючої особистості у творчій спадщині польських вчених. *Особистість, суспільство, політика* : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. (Київ, 15–16 лютого 2016 р.). Ч 2. Люблін : Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji, 2016. С. 55–57.
32. Сливка Л. Концепція здоров'язбережувального виховання Станіслава Копчиньського. *Матеріали I Всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конференції «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика», присвяченої 160-річчю від дня народження С. Русової* (Івано-Франківськ, 25 лютого 2016 р.) / за заг. ред. Т. К. Завгородньої. Івано-Франківськ, 2016. С. 82–88.
33. Сливка Л. Діяльність шкільних лікарів у Польщі міжвоєнної доби XX століття в контексті сучасних підходів до створення здоров'язбережувального освітнього середовища в навчальному закладі. *Педагогіка здоров'я* : збірник наукових праць VII Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Чернігів, 7–8 квітня 2017 р.) : в 2 т. Чернігів, 2017. Т. 1. С. 526–530.
34. Сливка Л. Інтеграція матеріалів польської педагогічної літератури із практикою підготовки майбутніх вчителів до здоров'язбережувального виховання. *Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності* : збірник матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнародною участю (Тернопіль, Україна, 5–6 квітня 2017 р.). Тернопіль : СМП «Тайп», 2017. С. 244–246.
35. Сливка Л. Здоров'явиховна діяльність громадських товариств Польщі. *Педагогічні інновації в початковій школі* : матеріали науково-методичного семінару (Івано-Франківськ, 15 лютого 2017 р.) / ред. М. П. Оліяр. Івано-Франківськ : НАІР, 2017. С. 49–53.

36. Сливка Л. Самооцінка щодо роботи навчального закладу щодо здоров'язбережувального виховання учнів: з досвіду початкової школи № 9 імені Миколи Коперника міста Тарновські Гури. *Роль освіти у сталому розвитку гірського регіону* : матеріали III Міжнародної науково-практичної конф. (Івано-Франківськ, 20–22 вересня 2017 р.) / за ред. М. П. Оліяр. Івано-Франківськ : НАІР, 2017. С. 72–74.
37. Сливка Л. Педагогічна здоров'язбережувальна діяльність Генрика Йордана. *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції до 78-річниці від дня народження Богдана Михайловича Ступарика «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика»* (Івано-Франківськ, 5 березня 2018 р.) : веб-сайт. URL: http://conference.pu.if.ua/forum/viewtopic. php?f=196&p= 749#p749
38. Сливка Л. Проблеми здоров'я дітей та молоді в Україні (за статистичними матеріалами минулих років). *Педагогіка здоров'я* : зб. наук. праць VIII Всеукраїнської наук.-практ. конф. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2018. С. 334–338.
39. Сливка Л. Вибрані аспекти педагогіки здоров'я у творчості польських науковців. *Еколого-валеологічне виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в сучасному освітньому просторі* : матеріали III Міжнародної наук.-практ. інтернет-конф. (Суми, 29–30 березня 2018 р.). Суми : ФОП Цьома С. П., 2018. С. 177–180.
40. Сливка Л. Історіографія проблеми здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі: аналіз розвідок міжвоєнної доби XX століття. *Педагогіка здоров'я* : зб. наук. праць IX Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Педагогіка здоров'я» (Чернігів, 27–28 вересня 2019 р.). Чернігів, 2019. С. 205–207.
41. Сливка Л. Проблема здоров'язбереження дітей і молоді у польській педагогічній думці XVI–XVII ст. *Actual Problems of Science and Practice* : abstracts of 14 International Scientific and Practical Conference (Stockholm, Sweden, 27–28 April, 2020). Stockholm, 2020. P. 578–580.

42. Сливка Л. Педагогічні аспекти здоров'язбережувальної діяльності Тадеуша Жулинського (1839–1885). *Problems and Innovations in Science* : abstracts of International Scientific and Practical Conference (London, Great Britain, May 4–5, 2020) : in 2 vol. London : Nika Publishing, 2020. Vol. 1. P. 118–121.
43. Сливка Л. Шкільна гігієна у творчій спадщині Болеслава Адама Барановського (1844–1916) та Мечислава Титуса Барановського (1851–1898). *Innovation in Science: Modern Challenges* : abstracts of III International Scientific and Practical Conference (Germany, Munich, May 25–26, 2020). Munich : Littera Verlag, 2020. P. 173–176.
44. Сливка Л. Професійна підготовка вчителів до здоров'язбережувальної діяльності у школі: ретроспектива польського досвіду (1918–1939 рр.). *Формування здоров'язбережувальних компетентностей молоді в умовах глобалізації: реалії та перспективи* : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (Хмельницький, 28–29 квітня 2020 р.). Хмельницький : ФОП Колісник С. А. 2020. С. 175–179.
45. Сливка Л. Позакласний і позашкільний виміри здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (міжвоєнна доба XX ст.). *Актуальні проблеми педагогічної освіти: новації, досвід та перспективи* : зб. тез доповідей II Всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнародною участю (Запоріжжя, 20 квітня 2021 р.). Запоріжжя : АА Тандем, 2021. С. 29–31.
46. Сливка Л. Нормативно-правова база як «зовнішній» чинник розвитку здоров'язбережувального виховання учнів в загальноосвітніх школах Польщі міжвоєнного періоду XX ст. *Пріоритети розвитку початкової освіти в контексті становлення Нової української школи* : зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Житомир, 24 березня 2021 р.). Житомир, 2021. С. 11–13.
47. Сливка Л. Здоров'язбережувальна освіта в загальноосвітніх школах Польщі наприкінці XX – на початку XXI ст. *Наукові та освітні трансформації в сучасному світі* : зб. матеріалів Всеукраїнської міждисциплінарної наук.-прак. конф. (Чернігів, 15 липня 2021 р.). Суми : ТОВ НВП «Росток А.В.Т.». 2021. С. 297–298.

48. Сливка Л. Реформування здоров'язбережувальної освіти в умовах Євроінтеграції: досвід Республіки Польща. *Освіта і формування конкурентоспроможності фахівців в умовах євроінтеграції* : зб. тез доповідей V Міжнародної наук.-практ. конф. (Мукачево, 21–22 жовтня 2021 р.). Мукачево : Вид-во МДУ, 2021. С. 285–287.
49. Сливка Л. Просвітницько-виховний контент проблеми здоров'язбереження особистості на сторінках польських паренетичних друкованих джерел. *Eurasian scientific discussions* : proceedings of the 5th International scientific and practical conference (Barselona, Spain, 5–7 June, 2022). Barselona : Barca Akademy Publishing, 2022. P. 454–457.
50. Сливка Л. Педагогічні умови і засоби здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл (на тлі розвідок українських та польських вчених). *The main prospects for the development of science in modern life* : Proceedings of the XXXVI International Scientific and Practical Conference. Warsaw, Poland. 2022. P. 243–246.
51. Сливка Л. Педагогічний нагляд за здоров'язбережувальним вихованням учнів загальноосвітніх шкіл у польському освітньому просторі. *Стратегії модернізації педагогічної освіти в Україні та країнах Європейського Союзу* : матеріали II Міжнародної наук.-практ. конф. (Чернівці, 20–21 жовтня 2022 р.). Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 138–140.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

52. Сливка Л. Екологія дитинства : навчально-методичний посіб. Івано-Франківськ : НАІР, 2014. 164 с.
53. Slyvka L. V. Theoretical background and origin basis of research of Polish children's healthkeeping education problem. *SWorld Journal. Medicine, veterinary medicine and pharmaceuticals*. 2016. Issue 11. Vol. 6. P. 20–23.
54. Сливка Л. Здоров'язбережувальна педагогіка : навчально-методичний посіб. Івано-Франківськ : видавець Кушнір Г. М., 2016. 200 с.

55. Сливка Л. Просвітницько-виховна діяльність Варшавського Гігієнічного Товариства в контексті здоров'язбереження дітей та молоді (XIX – початок XX століття). *Scientific Journal Virtus.* 2017. № 12. С. 160–162.
56. Сливка Л. Досвід здоров'язбережувального виховання навчальних закладів гірських регіонів Республіки Польща. *Гірська школа: сучасні виклики і перспективи розвитку* : монографія / за ред. Оліяр М. П. Івано-Франківськ : НАІР, 2017. С. 369–384.
57. Сливка Л. Здоров'язбережувальне виховання як об'єкт наукового дослідження: польський та український виміри. *Сучасні здоров'язбережувальні технології* : монографія / за ред. Ю. Д. Бойчука. Харків : Оригінал, 2018. С. 377–383.
58. Сливка Л. Стан здоров'я дітей, підлітків та молоді у Республіці Польща: статистика, проблеми оцінювання, джерело визначення змісту здоров'язбережувального виховання. *Гірська школа в умовах реформування системи освіти: компетентнісний вектор* : монографія / за ред. Оліяр М. П. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2018. С. 335–352.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 31

ВСТУП 33

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ПОЛЬЩІ (XX – ПОЧАТОК XXI СТ.) 51

1.1. Методологічні засади дослідження 51

1.2. Понятєво-категорійний апарат дослідження 64

1.2.1. Критичне осмислення сутності феномена і поняття «здоров'я» в наукових дискурсах польських вчених 64

1.2.2. Наукові проєкції здоров'язбережувального виховання як педагогічного явища 79

1.2.3. Загальноосвітні школи Польщі як щабель освіти та історичне явище 112

1.3. Джерела та історіографія проблеми дослідження 121

1.4. Виокремлення хронологічно послідовних періодів розвитку теорії та практики здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі 145

Висновки до першого розділу 154

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ІДЕЙНИХ ЗАСАД І ПРАКТИКИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСТВА НА ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ 157

2.1. Виникнення і розвиток спрямованих на здоров'язбереження дітей та юнацтва просвітницько-пропагандистських і виховних ініціатив у Польщі впродовж доби «XI ст. – 1795 р.» 158

2.2. Виховання в контексті збереження здоров'я учнівства у поглядах і змісті діяльності представників польської спільноти в 1795–1918 рр. 173

2.2.1. Творчі напрацювання у ділянці здоров'язбережувальної виховно-освітньої праці в школах і перші спроби «організованої» діяльності

відповідного формату 174

2.2.2. Громадські ініціативи та інші форми й засоби єднання поляків у розв'язанні проблеми здоров'язбережувального виховання дітей та юнацтва 206

Висновки до другого розділу 229

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЙ І НАГРОМАДЖЕННЯ ДОСВІДУ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ У ПОЛЬЩІ У 20–30-Х РР. XX СТ. 236

3.1. Відображення у польській педагогічній думці міжвоєнної доби XX ст. розвитку теорії та методики здоров'язбережувального виховання учнівства 236

3.2. Зміст, методи, засоби і форми здоров'язбережувального виховання учнів в організаційно-практичній діяльності загальноосвітніх шкіл, дитячо-юнацьких організацій та громадських інституцій Другої Речі Посполитої 254

3.3. Проблематика здоров'язбережувального виховання учнів у змісті професійної підготовки фахівців у Польщі в 1920–1930-х рр. 277

Висновки до третього розділу 292

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД І ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ В ОСВІТНЬОМУ ПОСТУПІ ПОЛЬЩІ В 40-Х РР. XX СТ. – НА ПОЧАТКУ XXI СТ. 296

4.1. Концепт здоров'язбережувального виховання учнів, його місце і форми реалізації в загальноосвітній школі в контексті польського наукового дискурсу хронологічно означеної доби 296

4.2. Змістове наповнення здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі в другій половині 1940-х рр. – на початку XXI ст. 322

4.3. Позакласний і позашкільний виміри реалізації виховання для здоров'я учнівства у Польщі впродовж 40-х рр. XX ст. – початку XXI ст. 346

4.4. Напрями розв'язання проблеми професійної підготовки «реалізаторів» здоров'язбережувального виховання учнів на теренах Польщі в 1940–2000-х рр. 375

Висновки до четвертого розділу 395

РОЗДІЛ 5. ТВОРЧЕ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ В РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОЇ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ 401

5.1. Перспективні напрями реалізації позитивного польського досвіду здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл в сучасних умовах реформування вітчизняної системи освіти: рекомендаційний рівень 401

5.2. Упровадження нагромадженого наукового досвіду у процес професійної підготовки здобувачів вищої педагогічної освіти: практичний рівень 415

Висновки до п'ятого розділу 431

ВИСНОВКИ 433

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 442

ДОДАТКИ ..... Т. 2

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АФВ – Академія Фізичного Виховання

ВГТ – Варшавське Гігієнічне Товариство (інституція / організація)

ВООЗ – Всесвітня Організація Охорони Здоров’я

ВШГіФВ – Відділ Шкільної Гігієни і Фізичного Виховання

ГВ – гігієнічне виховання

ГМ ПЧХ – Гурток Молоді Польського Червоного Хреста

ГСІ – Головна Санітарна Інспекція

ГТ «Сокіл» – Гімнастичне Товариство «Сокіл» (інституція / організація)

ГШЛ – Гурток Шкільних Лікарів (при Товаристві Польських Лікарів)

ДІГ – Державний Інститут Гігієни

ДШГ – Державна Школа Гігієни

ЕД – «Екологія дитинства» (навчальна дисципліна ЗВО)

ЄС – Європейський Союз

З. – здоров’я

ЗВО – заклад вищої освіти

Зз – здоров’язбережувальний (-а, -і)

ЗзВ – здоров’язбережувальне виховання

ЗзЕ – здоров’язбережувальна едукація

ЗзО – здоров’язбережувальна освіта

ЗЗСО – заклад загальної середньої освіти

з/о – загальноосвітня (-ій, -є, -і)

ЗПЛіП – З’їзд Польських Лікарів і Природознавців

ЗСЖ – здоровий спосіб життя

ІДГ – Інститут Дитячої Гігієни

ІМіД – Інститут Матері і Дитини

КЗ – культура здоров’я

КНЕ – Комісія Національної Едукації

МВіНО – Міністерство Віросповідань і Народної Освіти

МВіО – Міністерство Віросповідань і Освіти

МЗ – Міністерство Здоров’я

МЗіСО – Міністерство Здоров’я і Соціальної Опіки

МНЕ – Міністерство Національної Едукації

МНЗ – Міністерство Народного Здоров’я

МО – Міністерство Освіти

МОіВ – Міністерство Освіти і Виховання

МСР – «Молодіжна Служба Руху» (інституція / організація)

НПЗ – Національна Програма Здоров’я

НПМД – науково-пошукова модель дослідження

НШР – Національна Шкільна Рада

ОРЕ – Осередок Розвитку Едукації (інституція / організація)

ПаВ – протиалкогольне виховання

ПЗ – педагогіка здоров’я

ПЗз – «Педагогіка здоров’язбереження» (навчальна дисципліна ЗВО)

ППП – первинна професійна підготовка

проЗзЕ – проздоров’язбережувальна едукація

ПСЗзВ – підгрупа у справах здоров’язбережувального виховання

ПЧХ – Польський Червоний Хрест (інституція / організація)

ПШМ – «Польська Шкільна Матір» (інституція / організація)

СВА – Союз Вчителів Абстинентів (інституція / організація)

СВГ – Секція Виховної Гігієни (у Варшавському Гігієнічному Товаристві)

СЗзОГ – соціальна та здоров’язбережувальна освітня галузь

СО – санітарна освіта

СПХ – Союз Польського Харцерства (інституція / організація)

СШГ – Секція Шкільної Гігієни (інституція / організація)

ТПФК – Товариство Пропагування Фізичної Культури (інституція / організація)

ФВ – фізичне виховання

ФК – фізична культура

ШГ – шкільна гігієна

ШГ ПЧХ – шкільний гурток Польського Червоного Хреста

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема просування ідеології культури здоров'я як однієї з базових культур розвитку суспільства посіла належне місце в низці міжнародних документів (Оттавська хартія (1986); Рекомендація № (88)7 Комітету міністрів Ради Європи «Про освіту з питань охорони здоров'я в школі та роль і підготовку вчителів» (1988); Європейська стратегія «Здоров'я та розвиток дітей і підлітків» (2005); «Декларація про безпеку шкіл» (2015); «Європейська програма роботи на 2020–2025 рр. Спільні дії для міцнішого здоров'я» (2021) та ін.). Питанням міцного здоров'я і благополуччя з орієнтацією на забезпечення здорового способу життя та добробуту людей відведено особливе місце з-посеред глобальних цілей сталого розвитку, ухвалених на Саміті ООН 2015 р.

Системне реформування освіти в Україні відбувається у контексті європейських пріоритетів. З огляду на це базові положення Нової української школи найціннішим результатом освіти в особистісному вимірі визначили «здорову дитину», мотивовану на успішне навчання і дослідницьке ставлення до життя. У цьому контексті важливість здоров'язбережувального виховання (ЗзВ) учнів зумовлена розумінням, що основою здоров'я і здорового способу життя (ЗСЖ) усього суспільства є відповідні знання, уміння і навички, сформовані в дитинстві.

Правовим підґрунтям здійснення багатогранної діяльності щодо формування здоров'я здобувачів освіти в незалежній Україні є: Конституція України (1996); *закони України*: «Про освіту» (2017), «Про повну загальну середню освіту» (2020); *укази Президента України* «Про Національну стратегію з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року "Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація"» (2016), «Про невідкладні заходи щодо покращення здоров'я дітей» (2019), «Про національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі» (2020); *постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України*: «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми "Здоров'я 2020: український вимір"» (2011), «Про схвалення Концепції Державної соціальної програми оздоровлення та відпочинку дітей на період до 2025 року» (2021); *наказ* Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Рекомендацій щодо стратегічного розвитку

фізичного виховання та спортивної підготовки серед учнівської молоді на період до 2025 року» (2021); та ін.

Науковим підґрунтям модернізації системи формування в учнів закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) компетентностей, сприятливих здоров'ю і безпеці, є численні праці, у яких розкрито: методологічні засади педагогіки здоров'я (Г. Апанасенко, І. Бех, Т. Бойченко, Е. Булич, А. Вихрущ, М. Гончаренко, Т. Кадобний, М. Лук'янченко, О. Міхеєнко, І. Муравов, Н. Поліщук та ін.), теоретичні основи впровадження в освітній процес спеціальних програм і навчальних дисциплін щодо формування ЗСЖ (О. Безпалько, В. Бобрицька, Т. Бойченко, О. Ващенко, Т. Воронцова, В. Горащук, М. Гриньова, Н. Зимівець, В. Пономаренко та ін.), методи, засоби і форми реалізації виховної роботи в цьому напрямі (Н. Андрущенко, Т. Денисовець, О. Дубогай, О. Жабокрицька, О. Квас, Н. Козак, С. Кондратюк, Ю. Мельник, О. Невмержицька, С. Омельченко, В. Оржеховська, О. Пилипенко, Л. Рондяк, І. Садова, С. Свириденко, Г. Сіліна, А. Цьось, Т. Шаповалова та ін.), проблеми організації безпечного та сприятливого здоров'ю освітнього середовища і професійної підготовки вчителів до здійснення здоров'язбережувальної освітньої праці (Н. Бахмат, О. Безкопильний, Т. Бойченко, Ю. Бойчук, О. Бондаренко, М. Данилевич, Б. Долинський, П. Джуринський, С. Дудко, В. Єфімова, Г. Жара, О. Кабацька, В. Нестеренко, Т. Осадченко та ін.).

Однак сприйняття і втілення в практику ЗЗСО нових ідей щодо формування в учнів сприятливих здоров'ю і безпеці компетентностей відбуваються дещо повільно, тому необхідне цілісне наукове розв'язання цих питань, що передбачає розроблення відповідного наукового і методичного супроводу ЗзВ; забезпечення відповідності методів, засобів і форм цього напряму виховних впливів фізичному і соціальному розвитку учнів; модернізацію змісту освітньо-професійних програм підготовки майбутніх вчителів у контексті формування в останніх здатності здійснювати здоров'язбережувальну освітню діяльність у школі і поза нею; посилення ролі громадськості в ЗзВ дітей та юнацтва тощо.

Таким чином, пріоритети української освіти XXI століття і суспільно-політичні, соціокультурні, науково-теоретичні, екологічні, пандемічні, військові, інформаційні та

інші виклики сучасності зумовлюють актуальність теоретичного, практичного, наукового та історико-педагогічного вимірів дисертаційного дослідження на глобальному, національному й державному рівнях. У *теоретичному* та *практичному* вимірах актуальність теми обґрунтовується потребою забезпечення в українській державі системного підходу до реалізації освітньої здоров'язбережувальної діяльності, що є одним із провідних чинників сталого розвитку і суспільних відносин. *Науковий* вимір актуальності проблеми дослідження передбачає ретельне вивчення цілей, змісту, методів, засобів і форм означеної діяльності в закладах освіти з використанням здобутків різних галузей знань. *Історико-педагогічний* вимір актуальності дисертації визначається потребою прогнозування нововведень в українську педагогіку здоров'я з урахуванням ретроспективного, зокрема зарубіжного, дослідницького поля.

Вочевидь, що здійснювана сьогодні організована освітня діяльність у сфері збереження і формування здоров'я учнів походить з історичного досвіду. Вітчизняна історико-педагогічна наука має напрацювання з вивчення ретроспективи педагогіки здоров'я в Україні (О. Даниско, Н. Ідрісова, І. Коча, М. Лук'янченко, А. Окопний, Т. Пантюк, А. Чаговець, О. Шиян та ін.).

Поступове інтегрування української держави у європейський простір формує запит на вивчення закордонного поступу здоров'язбережувальної освітньої діяльності (А. Бєсєдіна, Н. Василенко, О. Дмітрієва, О. Єжова, В. Єфімова, Л. Жовніренко, С. Кириленко, Л. Клос, В. Кукса, О. Лях-Породько, О. Лукашенко, В. Люльченко, Т. Паничок, О. Романчук, І. Турчик, С. Цьома, Л. Фоменко та ін.).

Запорукою успіху в реалізації в українських ЗЗСО освітньої діяльності щодо формування в здобувачів освіти сприятливих здоров'ю компетентностей з позиції відповідності сучасним світовим трансформаціям може стати конструктивний аналіз накопиченого в Польщі досвіду здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх (з/о) шкіл, доцільність вивчення якого зумовлено низкою причин, а саме: 1) Республіка Польща (РП) є сусідом України за географічним розташуванням, історичним корінням, слов'янським менталітетом, тривалими культурно-освітніми і соціальними зв'язками; 2) сьогодні РП є стратегічним партнером України, який відіграє дедалі більшу роль як у розвитку українсько-польського співробітництва, так і

в підтримці інтеграційних процесів на шляху української держави до європейської та світової спільноти; 3) один із позитивних аспектів польської системи освіти – упровадження у зміст загальної середньої освіти інноваційних європейських освітніх програм здоров'язбережувальної проблематики; 4) РП як член Європейського Союзу має переваги в системних освітніх перетвореннях, об'єктивне врахування яких може сприяти модернізації діяльності щодо здоров'язбереження учнів у закладах освіти України; та ін.

Опосередковано співвідносні з проблемою ЗзВ здобувачів освіти в Польщі дослідження, у яких узагальнено напрями й наслідки освітньої політики польської держави на певних історичних щаблях її розвитку і пов'язані з цим зміни в загальноосвітньому шкільництві (Л. Алексієвець, А. Василюк, М. Галай, І. Ковчина, О. Руда, Н. Савченко та ін.). Низку профілів польського досвіду формування в учнів здорового способу життя і підготовки вчителів у цьому контексті висвітлили А. Вихрущ, О. Горай, І. Даценко, Н. Долгова, В. Копетчук, І. Нестайко, В. Струманський, Н. Філіппенко, Б. Чередрецька, В. Шатило та ін. У працях С. Іщук, О. Карпенко, Г. Терещук, М. Чепіль, О. Янкович та ін. відображено діяльність видатних польських персоналій, які через свою наукову, просвітницьку і виховну працю долучилися до здоров'язбережувального руху в Польщі. Із проблемою дисертаційної роботи пов'язані розвідки, предмет дослідження яких хронологічно охоплює міжвоєнний період XX ст., а географічно стосується західноукраїнських теренів, це напрацювання, дотичні до загальних проблем освіти (Т. Завгородня, Ю. Крамар та ін.), і студії, які проливають світло на окремі аспекти виховання в контексті збереження здоров'я дітей та юнацтва наприкінці XIX – у першій третині XX ст. (Г. Білавич, І. Білавич, Я. Боднар, Р. Волянюк, Р. Гах, В. Герасимчук, І. Зубрицький, М. Пантюк, В. Пасічник, Б. Савчук, В. Трач, Н. Федчишин та ін.). Ґрунтовними спробами вивчення польського досвіду формування культури здоров'я учнів вирізняються розвідки Т. Єрмакової, В. Єфімової та І. Мордвінової.

Для з'ясування сутності ЗзВ на польських землях у нерозривній єдності з цілями та завданнями національного і культурного відродження вагомою є творча спадщина визначних польських учених, педагогів, лікарів, гігієністів, державних і громадських

діячів: М. Барановського[1], Б. Духовіча, Е. Естковського, Т. Жуліньського, Г. Йордана, М. Кацпжака, Б. Качоровського, В. Осмольського, Ю. Поляка, Е. В. Пясецького, К. Сосновського, Є. Сьнядецького, Й. Тхужніцького, Т. Янішевського та ін.

Пізнання первинної інформації про теоретичні і методичні засади польської педагогіки здоров'я уможливлюють праці Я. Богдановіча, В. Вацлавського, Г. Вентландтової, Б. Войнаровської, Б. Вольни, В. Габеркантувної, А. Г. Ґавел, М. Демеля, К. Зґурського, М. Капіци, К. Караффи-Корбута, Б. Качковського, М. Ковальського, П. Коволіка, С. Копчиньського, Е. Мадейського, Т. Малешевської, К. Міткєвіча, В. Оконя, А. Павлуцького, М. Папроцької, Е. Сирек, З. Слоньської, М. Соколовської, Ц. Стипулковського, А. М. де Тхожевського, М. Хажиньської-Ґулі, І. Целейової, З. Цендровського, Я. Шмурла, Т. Ярнатовського, Т. Ярошиньського.

Висвітлення окремих аспектів генези здоров'язбережувального виховання учнів у Польщі здійснено в працях Р. Врочиньського, П. Ґантковського, М. Демеля, Е. Долати, Ґ. Доліньського, Т. Драбчика, Б. Завадзької, І. Красіньської, В. Лєсьніковської-Сьціґальської, Е. М. Мадейського, Й. Майхжик-Мікули, Т. Марцінковського, Б. Д. Нізьолек, М. Послушної, Р. Староня, Б. Щепаньської, З. Яворського та ін.

Напрацювання згаданих українських та польських науковців дали можливість розглядати здоров'язбережувальний освітній рух у Польщі і як невід'ємний складник загальносоціального розвитку, і як феномен національно-культурного поступу, і як джерело важливих педагогічних ідей та ініціатив. Утім, ці розвідки висвітлюють лише окремі фрагменти з історії та сучасного стану теорії і практики ЗзВ учнів у Польщі. Ані в Україні, ані в Польщі немає комплексних досліджень, які цілісно розкривали б історичний ракурс педагогічного явища «здоров'язбережувальне виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі».

Аналіз наукових джерел уможливив виокремлення *суперечностей* між:

– соціальним запитом української держави на формування здорової генерації українців та незадовільним станом здоров'я учнів, який продовжує погіршуватися;

[1] У тексті дисертації при першому згадуванні в дужках наводимо оригінальні прізвища та імена персоналій, назви товариств, часописів, інституцій тощо, перекладені авторкою з польської, а також інших мов.

– декларуванням у законодавчо-правових документах України потреби зберігати і формувати здоров'я здобувачів освіти та невипрацюваністю комплексу заходів щодо впровадження ЗзВ до освітнього процесу;

– загальним високим рівнем розробки понятєво-категорійного апарату педагогіки та змістовою неоднозначністю базових термінів педагогіки здоров'я (зокрема поняття «здоров'язбережувальне виховання»);

– нагромадженим масивом наукових розвідок про здоров'язбережувальний напрям педагогічної науки та недостатньою кількістю праць, які б віддзеркалювали ретроспективу виховних у контексті здоров'я ініціатив в Україні і за кордоном;

– потребою модернізації змісту професійної підготовки вчителів у контексті формування їхньої здатності реалізувати соціальну і здоров'язбережувальну освітню галузь та недостатнім відображенням у цьому змісті інформації про теорію і методичні засади ЗзВ учнів загалом і відповідного продуктивного зарубіжного досвіду зокрема.

Таким чином, актуальність проблеми здоров'язбережувального виховання учнів ЗЗСО з урахуванням сучасних вимог системи освіти української держави, її соціальна і педагогічна значущість, потреба і можливість розв'язати вищевказані суперечності зумовили вибір теми дисертації **«Теорія та практика здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснено в межах плану науково-дослідницької роботи кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» як складник комплексної наукової теми «Історико-педагогічні проблеми навчання і виховання в системі безперервної освіти» (номер державної реєстрації 0108U009122). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 12 від 29 грудня 2015 р.) і на засіданні вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 6 від 27 квітня 2023 р.).

Об'єкт дослідження – генеза здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі.

Предмет дослідження – теоретичні засади та практика реалізації здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI ст.).

Мета дослідження – на основі системного ретроспективного аналізу обґрунтувати теоретичні засади та висвітлити практику реалізації здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI ст.), виявити можливості використання накопиченого досвіду в освітній практиці України.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання дослідження**:

1. Схарактеризувати методологічні засади наукового пошуку, систематизувати понятєво-категорійний апарат дослідження.
2. З'ясувати стан дослідженості проблеми здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі в історико-педагогічній літературі.
3. Розробити періодизацію розвитку здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI ст.).
4. Увиразнити творчий доробок польських учених, громадських діячів, педагогів у ділянці теорії та практики здоров'язбережувального виховання учнів.
5. Проаналізувати і теоретично узагальнити в історичній ретроспективі зміст, методи, засоби і форми реалізації здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі впродовж XX – початку XXI ст.
6. Виокремити форми і змістовий компонент професійної підготовки реалізаторів здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі в заявлених хронологічних межах.
7. Визначити рекомендації і перспективні напрями творчого використання польського досвіду здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл за сучасних умов реформування української системи освіти.

Хронологічними межами дослідження обрано 1918–2009 рр.: нижня межа (1918) є роком здобуття Польщею державної незалежності (Друга Річ Посполита), підготовки

першої реформи шкільництва і окреслення здоров'язбережувальних детермінант для загальноосвітніх шкіл на учительському з'їзді в Кракові; верхню межу (2009) співвіднесено із завершенням розпочатої 1999 р. системної реформи шкільної освіти і остаточним введенням нової програмної основи загальної освіти, яка декларувала нові, актуальні і досі, стратегії реалізації здоров'язбережувального виховання учнів.

У процесі визначення **територіальних меж** дисертаційного дослідження застосовано *хронологічно-територіальний підхід*, за яким обрано польські терени, які в 1569–1795 рр. належали Речі Посполитій, у 1795–1918 рр. – Пруссії, Австрії та Росії, у 1918–1939 рр. – Другій Речі Посполитій; згідно з умовами міжнародних Ялтинської і Потсдамської конференцій 1945 р. та внаслідок двосторонніх угод із СРСР у 1945–1956 рр. належали Польській Республіці (1945–1952), Польській Народній Республіці (1952–1989); з 1989 р. – відповідають сучасному адміністративному устрою РП (Третьої Речі Посполитої).

Концепція дослідження полягає в комплексному аналізі та узагальненні теоретичних засад і практики реалізації ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі у XX – на початку XXI ст. як багатовимірного педагогічного явища, дослідженні його розвитку в контексті вивчення нормативно-правового, наукового і методичного підґрунтя виховного процесу і впливу суспільно-політичних, соціокультурних і науково-педагогічних чинників на реалізацію цього напряму виховання. ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі має циклічний, цілісний і неперервний характер, на різних історичних етапах розвитку польської держави йому притаманні певні відмінності в науково-теоретичному обґрунтуванні засад, змісту, методів, засобів, форм і суб'єктів реалізації; водночас протягом усіх часових відтинків досліджуване педагогічне явище розгортається з урахуванням попереднього досвіду і світових та європейських тенденцій.

Концепція дослідження об'єднує методологічний, історичний, теоретичний і практичний рівні.

Методологічний рівень розкриває взаємодію застосованих наукових підходів, а саме: за *системно-синергетичним* ЗзВ розглянуто як систему, що має певні структурні елементи; *інтердисциплінарний* дав змогу розглядати ЗзВ учнів під призмою вивчення

його складників психологією, педагогікою, суспільною історією, історією медицини, гігієною та ін.; *цивілізаційний* зумовив висвітлення предмета дослідження в контексті розвитку польської цивілізації; *історіографічний* орієнтував на критичний аналіз історико-педагогічних праць, ретельну перевірку джерельної бази, на яку спиралися вчені, сприяв з'ясуванню стану наукової розробки проблеми ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі у XX – на початку XXI ст.; за *історико-педагогічним* репрезентовано низку концепцій, які мали вплив на генезу теоретичних засад ЗзВ і практику його реалізації в з/о школах Польщі; за *хронологічним* ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі вивчалося з точки зору розгортання в часі і передбачало розроблення науково обґрунтованої періодизації його розвитку в межах «XX – початок XXI ст.»; *діахронний* уможливив розглядати ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі у вертикально-спіральній проєкції, порівнювати специфіку виявлення його елементів у різних історично-культурних циклах розвитку польської держави; *синхронний* дав змогу осмислити ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі як педагогічне явище, співвідносне з подібними до нього в інших країнах у межах того самого часового відтинку; *персоналістичний* передбачав звернення до особистісної площини у вивченні проблеми ЗзВ учнів; *компаративний* сприяв визначенню рекомендацій і перспективних напрямів творчого використання польського досвіду ЗзВ учнів у розвитку освітньої практики в Україні.

Історичний рівень проєктує на вивчення здоров'язбережувального виховання учнів з/о шкіл Польщі в історичній ретроспективі.

Теоретичний рівень визначає систему вихідних положень і концепцій, які уможливлюють осмислення сутності поняття «здоров'язбережувальне виховання» в польській освітній нормативно-правовій базі і в науковому полі з урахуванням особливостей кожного з виокремлених історичних періодів. Світоглядним підґрунтям для появи та розвитку на польських землях виховання для збереження здоров'я стала ідеологія самопосилення нації, що спиралася на глибинні етноісторичні традиції і ментальність польського народу в контексті культу здорової і сильної людини; ця ідеологія актуалізувалася наприкінці XVIII ст. як захисна реакція на дискримінаційну політику з боку держав-«анексанток» (Австро-Угорщини, Пруссії і Росії), за міжвоєнної доби XX ст. як важлива умова сильної держави, підготовлене в сенсі здоров'я

покоління громадян якої буде спроможне за потреби встати на її захист, після Другої світової війни і до сьогодні як одна з ключових умов стабільності і соціально-економічного розвитку країни. ЗзВ як педагогічне явище впродовж XIX – на початку XX ст. формується та розвивається в межах фізичного виховання, у 20–30-х рр. XX ст. реалізується як «гігієнічна пропаганда», що здійснюється у вимірі гігієнічного виховання і навчання гігієни, починаючи з другої половини 40-х рр. XX ст. формалізується під назвою «санітарна освіта», за наступних п'ятдесят років увиразнюється в педагогічній науці під назвою «здоров'язбережувальне виховання», а з 90-х рр. XX ст. і досі функціонує в з/о школах як «здоров'язбережувальна едукація».

Практичний рівень передбачає узагальнення особливостей змісту, методів, засобів і форм ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі у кожному з періодів і на цій основі реалізацію прикладного аспекту здійсненого наукового дослідження, зокрема визначення рекомендацій і перспектив імплементації цього досвіду в українську освітню практику на етапі її реформування.

Методологічною основою дослідження є законодавчо-нормативні документи про розвиток системи освіти; принципи теорії наукового пізнання (діалектичність, об'єктивність, науковість, історизм); філософські положення про єдність загальнолюдського і національного, теоретичного і практичного, навчання, розвитку та виховання; фундаментальні ідеї культурологічних, історичних і суспільних наукових теорій, у яких розкрито взаємозумовленість історичних і соціальних явищ та педагогічної діяльності; положення щодо провідної ролі активності самої особистості в процесі її розвитку; сукупність ідей про визначення людини та її здоров'я як вищої цінності і глобальної мети сталого розвитку; положення педагогіки, психології, інших наук щодо методичних аспектів реалізації в школі ЗзВ учнів.

Теоретичною основою дослідження є: філософські концепції сучасних освітніх парадигм (В. Андрущенко, Г. Васянович, В. Загороднюк, І. Зязюн, В. Кремень, Т. Кучера, В. Луговий, М. Опачко, Н. Скотна, В. Скотний та ін.); теоретичні засади педагогіки (О. Вишневський, С. Карпенчук, О. Киричук, А. Кузьмінський, Н. Мойсеюк, В. Омеляненко, О. Савченко, М. Сметанський, М. Фіцула та ін.) та

методології дослідження педагогіки (С. Гончаренко, О. Дубасенюк, Т. Кристопчук, О. Невмержицька, Г. Ніколаї, В. Сидоренко, С. Сисоєва, Д. Стеченко, Н. Тверезовська, Є. Хриков, О. Чмир та ін.); положення методології історико-педагогічних студій (Л. Березівська, М. Богуславський, Л. Ваховський, А. Вихрущ, Н. Гупан, Н. Дічек, М. Євтух, О. Квас, Н. Коляда, І. Стражнікова, О. Сухомлинська, Є. Хриков та ін.); концептуальні засади педагогічної компаративістики (М. Ваховський, О. Заболотна, Н. Лавриченко, О. Локшина, Н. Мукан, І. Сташевська, А. Сбруєва, М. Чепіль, О. Ярова та ін.).

Реалізацію поставлених завдань здійснено з використанням комплексу дослідницьких **методів**, зокрема: *джерельної (бібліографічної і архівної) евристики* – для виявлення і систематизації наукової й навчально-методичної літератури, архівних матеріалів, періодичної преси, усього масиву історико-педагогічних досліджень; метод *головного масиву* в поєднанні з *вибірковим* методом – для добору джерел за низкою критеріїв; *пошуково-бібліографічний* – для здійснення аналізу наукових джерел задля розкриття теорії і практики ЗзВ учнів з/о шкіл на різних історичних етапах розвитку Польщі; *аналіз* – для виокремлення в понятті «здоров'язбережувальне виховання» низки елементів, *синтез* – для відновлення цілісності і конструювання авторського визначення цього поняття; *порівняння* – для виявлення спільного і специфічного в концепціях, дотичних до проблеми виховання для здоров'я, що актуалізовані в польській педагогічній науці; *персоналістично-біографічний* – для аналізу наукової творчості і практичних здобутків репрезентантів польської спільноти у сфері ЗзВ учнів; *використання статистичних даних* – задля уявлення про кількісний аспект педагогічних фактів і явищ; *логіко-синтетичний* – для порівняльного аналізу змістового наповнення навчальних програм для з/о шкіл Польщі, навчальних планів і освітніх програм закладів професійної підготовки вчителів; *хронологічний* – для з'ясування особливостей ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі відповідно до часової послідовності і на основі їхнього аналізу для розподілу розвитку досліджуваного явища на окремі періоди, етапи і підетапи; *порівняльно-зіставний* – для формулювання висновків; *прогностичний* – для окреслення перспектив використання досвіду ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі в освітній практиці України.

Джерельна база дослідження: офіційні документи міжнародних і європейських інституцій, у яких декларовано стратегії збереження здоров'я населення загалом і дітей та юнацтва зокрема (Статут ВООЗ (1948); Звіт Лалонда (1974); Оттавська Хартія (1986); Європейська стратегія в інтересах здоров'я і розвитку дітей та підлітків (2000); «Декларація про безпеку шкіл» (2015); «Європейська програма роботи на 2020–2025 рр. Спільні дії для міцнішого здоров'я» (2021); офіційні нормативно-правові, урядові документи Польщі, у яких відображено напрями державної діяльності, спрямованої на збереження, зміцнення і формування здоров'я учнів: Національні Програми Здоров'я (2006–2015; 2016–2020; 2021–2025); закони, декрети, розпорядження міністрів, інші документи, що були видані різними міністерствами Другої Речі Посполитої, Польської Народної Республіки, Республіки Польща; матеріали наукових форумів; навчальні плани і програми з/о шкіл та закладів професійної підготовки вчителів у Польщі та в Україні; едукаційні програми здоров'язбережувальної тематики («Амбасадорка Безпеки», «Безпечна і Доброзичлива Школа» та її доповнення «Безпечна+», «Безпечно вступаємо у життя», «Біг по здоров'я», «Друзі Зіппєго», «Здорове харчування та фізична активність у школах», «Клацаю з головою», «Національна програма боротьби зі СНІДом та профілактики ВІЛ-інфекції», «Не пали поруч зі мною, будь ласка», «Овочі в школі», «Світловідбивальна Школа», «Склянка молока», «Сніданок дає силу», «Тримай форму», «Фрукти і овочі у школі», «Час змін», «Чисте повітря навколо нас» та ін.) і звіти з їхньої реалізації; підручники і навчально-методичні посібники (понад 220 одиниць); звіти і фотозвіти про діяльність окремих закладів освіти, протоколи засідань шкільних педагогічних рад, ювілейні книги, присвячені пам'ятним датам у діяльності освітніх інституцій, списки підручників і посібників, дозволених для використання в освітньому процесі з/о шкіл; звіти, статути, «щоденники», «каталоги», «пам'ятні книги» тощо, що регламентували й висвітлювали діяльність громадських організацій, які здійснювали ЗзВ дітей та юнацтва в контексті своїх програмних цілей; публікації-спогади подвижників і учасників різноманітних просвітницько-виховних заходів і проєктів, дотичних до здоров'язбереження дітей та юнацтва; різного роду статистичні джерела, у яких репрезентовано дані про стан здоров'я дітей та юнацтва в Польщі; матеріали з фондів Архіву Нових Файлів у Варшаві,

Державного архіву в Катовіцах, Влоцлавського відділення Державного архіву в Торуні; інтернет-джерела (інтернет-портали Національного архіву у Кракові і Національного цифрового архіву Польщі; вебсайти загальноосвітніх шкіл, закладів вищої освіти, громадських організацій сучасної Польщі); матеріали з фондів і репозитаріїв понад 20 національних, регіональних і університетських бібліотек Республіки Польща; понад 300 історичних та історико-педагогічних студій (близько 100 монографій; близько 40 докторських і кандидатських дисертацій, авторефератів; понад 200 наукових статей); матеріали українських і зарубіжних наукових і науково-популярних (педагогічних, медичних, гігієнічних, психологічних) періодичних видань (використано понад 130 часописів); енциклопедичні та довідкові видання.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що: ***уперше***:

– *схарактеризовано* методологічні засади дослідження теорії та практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі (XX – початок XX ст.);

– *розроблено* періодизацію генези ЗзВ учнів загальноосвітніх шкіл Польщі в контексті суспільно-політичних, соціокультурних і науково-педагогічних чинників;

– *здійснено* системний джерелознавчий та історіографічний аналіз досвіду ЗзВ дітей та юнацтва в Польщі;

– *цілісно висвітлено* в історичній ретроспективі здоров'язбережувальне виховання учнів з/о шкіл Польщі впродовж хронологічно досліджуваної доби, а саме: *увиразнено* погляди польських учених на зміст, методи, засоби і форми реалізації ЗзВ учнів з/о шкіл; *репрезентовано* понад 180 польських персоналій у ракурсі відображення в їхній педагогічній творчості та практичній діяльності проблеми ЗзВ дітей та юнацтва; *проаналізовано* діяльність у контексті ЗзВ учнів близько 200 польських інституцій, товариств, організацій, осередків, закладів освіти; *конкретизовано* 10 законів, 5 декретів, понад 50 постанов і розпоряджень міністрів, десятки інструкцій, у яких відображено наміри польської держави щодо освітньої та організаційної діяльності закладів освіти у вимірі проблеми збереження здоров'я здобувачів освіти; *вивчено* програмні документи понад 80 різноманітних лікарських, гігієнічних, педагогічних, інших форумів, які містять інформацію про стратегію, тенденції, зміст і форми реалізації

ЗзВ учнів на польських землях; *проаналізовано* понад 50 навчальних програм з/о шкіл і близько 20 навчальних планів і програм закладів професійної підготовки вчителів щодо наявності в них тематики про здоров'я; *схарактеризовано* понад 30 едукаційних програм здоров'язбережувального змісту, що впроваджені в освітній процес з/о шкіл Польщі; *розкрито* зміст і форми професійної підготовки вчителів у Польщі щодо реалізації ЗзВ учнів;

систематизовано та *уточнено* поняттєво-категорійний апарат дослідження («здоров'я», «здоров'язбережувальне виховання учнів», «культура здоров'я», «загальноосвітні школи Польщі», «учні загальноосвітніх шкіл Польщі» та ін.); *визначено* рекомендації та перспективні напрями творчого використання польського досвіду ЗзВ учнів з/о шкіл у системі вітчизняної освіти;

до наукового обігу введено: десятки малознаних в Україні історико-педагогічних праць польських учених; низку матеріалів, які зберігаються в Архіві Нових Файлів, Державному архіві в Катовіцах, Влоцлавському відділенні Державного архіву в Торуні (у процесі роботи над дослідженням проаналізовано близько 50 одиниць зберігання із 11 фондів; вони сприяли доповненню цілісного аналізу ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі у XX – на початку XXI ст.); фотографічні матеріали, що зберігаються на інтернет-порталах Національного цифрового архіву в Польщі та Національного архіву у Кракові (на цих світлинах зафіксовано окремі заходи здоров'язбережувального спрямування, що організовувалися в школі і поза нею, зокрема й ті, які здійснювалися державними, громадськими й дитячо-юнацькими організаціями; функціонування на польських теренах канікулярних таборів для дітей і юнацтва та ін.);

подальшого розвитку набули: осмислення сутності поняття «педагогіка здоров'я» як теоретичної основи ЗзВ; бачення ролі школи, громадськості, окремих персоналій у реалізації ЗзВ здобувачів освіти.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що викладені в ній основні науково-теоретичні положення, висновки і рекомендації використано:

– в освітньому процесі закладів вищої освіти (ЗВО), зокрема під час укладання змісту і читання навчальних дисциплін за вибором студента «Екологія дитинства» і «Педагогіка здоров'язбереження»;

– у змісті позааудиторної діяльності здобувачів вищої освіти, зокрема під час реалізації проєкту «Юнацтво – за здоровий спосіб життя» (2016) і започаткуванні коучингів студентів задля розробки та проведення оригінальних занять і майстер-класів здоров'язбережувальної тематики в науково-методичному центрі «Університет обдарованої дитини» (2017–2023), що діє в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника;

– під час консультування вчителів ліцею № 12 імені Івана Франка Івано-Франківської міської ради, Лоп'янського ліцею Долинської міської ради Івано-Франківської області, Княгиницького ліцею Рогатинської міської ради Івано-Франківської області з питань інтегрування дотичної до проблеми збереження здоров'я людини інформації у зміст навчальних дисциплін і позакласної роботи з використанням досвіду з/о шкіл РП (2018–2022);

– у процесі підготовки здобувачами вищої освіти магістерських досліджень і наукових робіт для Всеукраїнського творчого конкурсу для студентської молоді «Здорова дитина – здорова нація» (2021);

– під час проєктування і проведення студентами тематичних позакласних заходів здоров'язбережувального змісту у межах виробничих педагогічних практик (2017–2023);

– у процесі підготовки посібника «Здоров'язбережувальна педагогіка» (2016), монографії «Здоров'язбережувальне виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI ст.)» (2022), розроблення силабусів для навчальних дисциплін «Превентивне виховання учнів початкової школи» та «Закордонні практики здоров'язбережувального виховання учнівства» (2023).

Висновки і рекомендації, викладені в дисертації, можуть бути використані для модифікації змісту університетських курсів, удосконалення навчально-методичного забезпечення процесу професійної підготовки майбутніх учителів до реалізації ЗзВ учнів. Систематизовані результати дослідження є підґрунтям для подальших

наукових розвідок з історії освіти та виховання, порівняльної педагогіки, педагогічної біографістики тощо.

Результати дослідження **впроваджено**: в освітній процес Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка № 406-Н від 09.02.2023), Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка № 17/17-306 від 21.02.2023), Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (довідка № 421 від 27.02.2023), Мукачівського державного університету (довідка № 384 від 27.02.2023), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка № 01-23/35 від 06.03.2023), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка № 324 від 20.03.2023); у практику роботи ліцею № 12 імені Івана Франка Івано-Франківської міської ради (довідка згідно з протоколом № 14 від 15.12.2021), Лоп'янського ліцею Долинської міської ради Івано-Франківської області (довідка № 185 від 23.12.2021), Княгиницького ліцею Рогатинської міської ради Івано-Франківської області (довідка № 4 від 07.02.2023).

Особистий внесок здобувача. Усі відображені в дисертації наукові результати здобуто самостійно. У спільних публікаціях авторові належить: формулювання концепції дослідження, характеристика показників здоров'я, за якими здійснюють підхід до оцінки стану здоров'я дітей та юнацтва [241]; висвітлення особливостей реалізації гігієнічного виховання учнів представниками польської спільноти [385]; виявлення характерних ознак формування у студентів екологічної свідомості і свідомості щодо здоров'я [386]; систематизація емпіричного матеріалу щодо готовності майбутніх учителів початкової школи та учителів фізичної культури здійснювати здоров'язбережувальну діяльність у школі, узагальнення здобутих результатів [1030]; аналіз розвідок польських учених із проблеми підготовки майбутніх освітян до здоров'язбережувальної праці в професійній діяльності, добір методів експериментального дослідження [1233]; розроблення запитань для анкет, аналіз праць польських науковців, які варто використати для наповнення тематики занять з англійської мови інформацією про здоров'я [1246].

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри початкової освіти та кафедри

педагогіки імені Богдана Ступарика Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, отримали позитивні відгуки на конгресах, науково-практичних конференціях, науково-методичних і теоретико-практичних семінарах, круглих столах, зокрема: *міжнародних за кордоном*: «Actual Problems of Science and Practice» (Стокгольм, Швеція, 2020); «Problems and Innovations in Science» (Лондон, Великобританія, 2020); «Innovation in Science: Modern Challenges» (Мюнхен, Німеччина, 2020); «Eurasian scientific discussions» (Барселона, Іспанія, 2022); «The main prospects for the development of science in modern life» (Варшава, Польща, 2022); *міжнародних в Україні*: «Еколого-валеологічне виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в сучасному освітньому просторі» (Суми, 2015, 2018); «Виховання у контексті цивілізаційних процесів: вітчизняний і зарубіжний досвід» (Дрогобич, 2016); «Сучасна початкова освіта: проблеми, теорія і практика» (Дрогобич, 2017); «Сучасні стратегії педагогічної освіти в контексті розбудови суспільства сталого розвитку та євроінтеграції» (Київ, 2019); «Формування здоров'язбережувальних компетентностей молоді в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (Хмельницький, 2020); «Стратегії модернізації педагогічної освіти в Україні та країнах Європейського Союзу» (Чернівці, 2022); *всеукраїнських з міжнародною участю*: «Пріоритетні напрями модернізації системи освіти в Україні та Польщі: досвід, реалії, перспективи» (Івано-Франківськ, 2017); «Актуальні проблеми педагогічної освіти: новації, досвід та перспективи» (Запоріжжя, 2021); «Доступність і неперервність освіти впродовж життя: зарубіжний досвід та національна практика» (Івано-Франківськ, 2022); «Специфіка фахової підготовки майбутніх учителів на засадах компетентнісного підходу: досвід, реалії, перспективи» (Житомир, 2022); *усеукраїнських*: «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2015); «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика», присвячена 160-річчю від дня народження С. Русової (Івано-Франківськ, 2016); «Педагогіка здоров'я» (Чернігів, 2017, 2019; Харків, 2018); «Професійна підготовка педагогів в умовах євроінтеграції: проблеми та перспективи» (Київ, 2017); «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика» (Івано-Франківськ, 2018); «Інновації в початковій освіті: проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення» (Полтава, 2020); «Актуальні питання

початкової освіти: досвід, реалії, перспективи» (Кам'янець-Подільський, 2020); «Пріоритети розвитку початкової освіти в контексті становлення Нової української школи» (Житомир, 2021); «Наукові та освітні трансформації в сучасному світі» (Чернігів, 2021); «Упровадження сучасних технологій для реалізації завдань освітніх галузей НУШ» (Кропивницький, 2022).

Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук «Народні традиції у вихованні здорового способу життя учнів початкових шкіл Західної України (1919–1939 рр.)» зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки захищено у 2010 р. у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, її матеріали в тексті докторської дисертації не використано.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційної розвідки висвітлено у 58 публікаціях (з них 52 одноосібні), з-поміж яких: 1 монографія, 3 статті у виданнях, що індексуються наукометричною базою Scopus, 2 статті – Web of Science, 22 статті у фахових виданнях України, 28 публікацій у колективних монографіях, педагогічних журналах та збірниках наукових конференцій, 2 навчально-методичних посібники.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, вступу, п'яти розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (1546 найменувань, з яких 1220 – іноземними мовами) та 20 додатків на 154 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 735 сторінок, з них основна частина роботи – 409 сторінок. Ілюстративний матеріал поданий у 6 таблицях і 8 рисунках.

РОЗДІЛ 1
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ПОЛЬЩІ (XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

1.1. Методологічні засади дослідження

Зростання інтересу вчених до вивчення історичних аспектів освіти і виховання різних країн, яке спостерігається нині, зумовлено інтеграційними процесами в міжнародному освітньому середовищі. Метою розвідок означеного контенту є, з одного боку, збереження національної культурно-освітньої ідентифікації, з іншого, – взаємозбагачення теоретичними й практичними надбаннями. Інтенсифікація в Україні наукових праць у руслі вивчення педагогічного досвіду закордоння загалом і в його історичній ретроспективі зокрема потребує вдосконалення і розширення знань про засоби дослідження, об'єктивного відображення і, за потреби, порівняння педагогічних явищ та процесів, які відбувалися (і відбуваються) у різних державах, з урахуванням нових умов розвитку світового суспільства і нових вимог до педагогічної науки.

Складність наукового пошуку полягала в тому, що досліджувана нами проблема потребувала її висвітлення в кількох ракурсах. За *часовим* ракурсом необхідно було визначити оптимальні хронологічні межі розвідки, які б уможливили розглядати здоров'язбережувальне виховання (далі – ЗзВ) учнів загальноосвітніх (далі – з/о) шкіл у Польщі як історико-педагогічний континуум: простеження означеного процесу в межах XX – початок XXI століття, на нашу думку, дає змогу представити предмет дослідження і як діалектичну єдність минулого, сучасного та майбутнього, і як феномен, який відбувся, який триває і який прогнозується. *Змістовий* ракурс вимагав виокремлення найбільш істотних історичних профілів, інтегрування яких утворює багатовекторну множину – «здоров'язбережувальне виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI ст.)». Минуле завжди тим чи іншим чином є функціональним складником теперішнього [197], а отже, представлена в історико-педагогічних працях інформація, репрезентуючи педагогічну аргументацію і технології

розв’язання певних проблем у минулому, водночас може також «давати відповідь» на подібні виклики в сьогоденні [282, с. 46], відтак логічним було звернення до *функціонального* ракурсу дослідження, який орієнтував на встановлення практичного призначення здобутих історико-педагогічних знань. Намагалися, щоб наративність висвітлення виявленої інформації не витіснила аналізу й узагальнень, а представлення історико-педагогічного досвіду здійснювалося, крім іншого, з адаптацією до сучасності. При цьому, зважаючи на висновки науковців про необхідність дотримання в дослідженні певних логічно-структурних форм і правил при кореляції минулого і сьогодення (укорінені в історії проблеми виховання не завжди повною мірою співвідносні із сучасними) [145], уникали прямої аналогії фактів, явищ і подій, пов’язаних зі ЗзВ учнів за хронологічно досліджуваної доби, з подібними до них фактами, явищами й подіями, які фіксуються в українській освіті на сучасному етапі її розвитку. Також прагнули не використовувати певні історико-педагогічні приклади як наочні ілюстрації на підтвердження важливості й значущості сучасних тенденцій в освіті, чи ж, навпаки, таких, що заперечують цю актуальність і перспективність з точки зору доведеної історичним досвідом недостатності закумульованого в них потенціалу.

Висвітлення становлення і розвитку теорії та практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі як історико-педагогічного явища в силу своєї складності і багатогранності потребує ретельного аналізу на різних рівнях методології як сукупності принципів, підходів, методів, прийомів і процедур організації дослідження задля здобуття найбільш повних знань і уявлень про об’єкт пізнання.

Сформульовані в окремих працях вчених (О. Адаменко [1], Л. Березовської [11], М. Богуславського [18], Л. Ваховського [30], А. Вихруща [38], С. Гончаренка [55; 56], Н. Гупана [62; 64; 65], О. Дубасенюк [86], Л. Зашкільняка [106], Н. Коляди [125], Н. Лавриченко [134], В. Садової [210], С. Сисоєвої, Т. Кристопчук [215], Д. Стеченко, О. Чмир [276], І. Стражнікової [278], О. Сухомлинської [282; 283; 284; 285], Н. Тверезовської, В. Сидоренко [289] та ін.) й у колективних монографіях [145; 152] вимоги до історико-педагогічної розвідки стали підґрунтям вибору орієнтирів наукового пошуку. Серед цих вимог – дотримання хронології викладення матеріалу, з’ясування причинних зв’язків, що мають стосунок до явища, яке вивчається, єдність

теорії та історії, теорії та практики, логічного та історичного у висвітленні сутності проблеми, єдність фактичного матеріалу й теоретичних узагальнень, неприпустимість описовості й схематизму та ін. Оскільки історико-педагогічне дослідження – це «сплав історичного та педагогічного дослідження», то, конструюючи проєкт пізнавальної діяльності, орієнтувалися й на методологію педагогіки, тобто йшли від теорії до історії, дивилися на досліджувану нами історико-педагогічну проблему крізь призму сучасної педагогічної науки. Предмет нашої історико-педагогічної розвідки поєднує процеси, які лежать в основі педагогіки, історії, історії педагогіки, історії медицини, гігієни, психології, фізичного виховання та інших наукових дисциплін, тому логічним і ефективним для здійснення дослідження вважали застосування міждисциплінарних (міжнаукових) підходів (рис. 1.1.1.).

Рис. 1.1.1. Методологічні підходи дослідження здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі як історико-педагогічного явища

Це забезпечило реалізацію низки функцій стосовно дослідника і дослідження, а саме: науково-світоглядної (бачення об'єкта дослідження, комплексне співвіднесення

його з соціально-історичною дійсністю, активізація різних рівнів методологічного аналізу); концептуалізації (оформлення концептуальної бази дослідження, забезпечення формування загальної стратегії дослідження відповідно до усталених у науці традицій, поглядів і парадигмальних принципів); технологізації (досягнення науково коректних характеристик технологічної площини процесу пізнання, забезпечення добору адекватних завданням дослідження і його концептуальній базі принципів, засобів і прийомів вивчення об'єктів).

Розвиток педагогічної науки забезпечується єдністю редукціоналістського та холістського підходів [145, с. 111]. За *редукціоналістським* підходом ми накопичували окремі факти щодо проблеми ЗзВ учнів загальноосвітніх шкіл Польщі за періоду XX – початок XXI ст., а згодом на засадах *холістського* підходу систематизували й узагальнили їх, будуючи цілісну педагогічну систему цього педагогічного явища.

Використання системного підходу вимагає, за сучасною методологією, розгляду педагогічної науки як певної множини елементів, взаємозв'язок яких зумовлює її цілісні якості, розкриття цієї цілісності та механізмів, що її забезпечують, виявлення її взаємозв'язків із зовнішнім середовищем і зведення їх до єдиної теоретичної картини [145, с. 139]. Системний аналіз конкретної історико-педагогічної проблеми дає змогу оцінити її напрям загалом як самостійний і перспективний, тобто виокремити її місце в історико-педагогічній науці. Синергетичний підхід акцентує увагу на узгодженості взаємодії частин у процесі формування структури як цілого [11; 65]. Отже, головною стратегічною лінією в організації і проведенні наукового пошуку став *системно-синергетичний* підхід. Його застосування уможливило розглянути ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі як систему, що має певну структуру, вивчити розвиток цього педагогічного явища з погляду одночасної цілісності та диференційованості окремих системних компонентів, дослідити ці складники (мета, зміст, методи, засоби, форми реалізації) не ізольовано, а в їх сукупності. З іншого боку, застосування системно-синергетичного підходу і врахування принципу поєднання логічного й історичного сприяли виокремленню взаємозв'язку та взаємозумовленості елементів об'єкта дослідження і уможливили об'єктивно репрезентувати еволюцію та динаміку розвитку ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі як неперервного, цілісного і складного педагогічного процесу, який

відбувався і відбувається в єдності з політичними, економічними, суспільними, культурними й освітніми перетвореннями.

З позицій цивілізаційного підходу (за своєю сутністю – послідовно нелінійного) історичний прогрес розглядається не як перманентний рух, поступальний характер якого визначається позиціями «нижче – вище», «гірше – краще», а під призмою бачення того, що в процесі самовизначення та самоствердження кожна цивілізація може відтворити, відкрити заново для себе і збагатити своїм екзистенціальним досвідом неминущі інваріантні структури й цінності загальнолюдського рівня [145, с. 36]. За цим, *цивілізаційний* підхід зумовив презентацію ЗзВ учнів загальноосвітніх шкіл Польщі в контексті функціонування й розвитку польської цивілізації і орієнтував на вивчення ретроспективної теоретичної та практичної спадщини польської спільноти в розв'язанні проблеми формування культури здоров'я юної особистості засобами освіти і виховання. Ця спадщина, частина якої створювалася і розвивалася навіть за умов бездержавності, позитивно вплинула як на цивілізаційно-культурну визначеність польського народу, так і на розвиток польської освітньої системи.

Інтердисциплінарний підхід дав можливість розглядати досліджуване історико-педагогічне явище під кутом вивчення його складників такими науками, як суспільна історія, історія приватного життя, історія медицини, гігієна, соціологія, психологія, педагогіка, безпека життєдіяльності та ін.

Стан наукової розробки проблеми ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі (XX – початок XXI ст.) з'ясовували на засадах *історіографічного* підходу, який орієнтував на здійснення критичного аналізу історичних та історико-педагогічних праць з проблеми дослідження, узагальнення накопичених наукових знань, перевірку джерельної бази, на яку спиралися дослідники.

Простеження певних змін у ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі відповідно до часової послідовності вимагало застосування *хронологічного* підходу. Архітектоніка дослідження на його основі дала змогу розглянути досліджуване педагогічне явище як систему з точки зору її функціонування в часі, розробити науково обґрунтовану періодизацію розвитку теорії і практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі.

Історико-педагогічний підхід забезпечив розгляд предмета дослідження в

динаміці, виявлення послідовності і особливостей його етапів і підетапів впродовж XX – початку XXI ст., обґрунтування низки чинників, які визначали розвиток ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі за досліджуваної доби, представлення різних концепцій, що мали вплив на генезу теоретичних засад і практичного втілення в освітніх закладах Польщі процесу виховання задля здоров'я здобувачів освіти.

Для історії педагогіки важливу роль відіграє «вертикальне» зіставлення [134, с. 21], тому було застосовано *діахронний* підхід, який уможливив розглядати ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі у вертикально-спіральній проєкції, тобто порівнювати специфіку виявлення його елементів у різних історично-культурних циклах розвитку польської держави. Своєю чергою, у контексті *синхронного* підходу досліджуване явище осмислювалося як педагогічний процес, співвідносний з подібними до нього в інших країнах у межах одного часового простору.

Вивчення та аналіз розвитку ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі передбачали звернення до особистісної його площини в межах *персоналістичного* підходу. Наша позиція щодо його застосування зумовлювалася тим, що на хід подій у суспільстві впливають думки, емоції, інтереси та моральні принципи учасників цих подій, відтак суб'єктивні мотиви і задуми окремих людей є невід'ємним компонентом історичних процесів, а історико-педагогічне знання – це гуманітарне знання про соціальну реальність, створену людиною. За О. Сухомлинською, педагогічна думка є завжди «персоніфікованою», на ній лежить «відбиток особистості її носія з його смаками, поглядами, віруваннями та уподобаннями» [283, с. 36], і у цьому контексті педагогічна персоналія – це «персоніфікований процес утворення цінностей культури в рамках гуманітарної традиції, її певна конкретизована модель» [286, с. 42].

В історії розвитку проблеми здоров'язбереження людини, зазначає польська вчена А. Е. Одзивольська-Кідава (*Anna Ewa Odzywolska-Kidawa*), закарбовано не одне покоління «піонерів», дослідження яких пришвидшили «народження і розвиток наук про здоров'я», відтак у збагаченні здоров'язбережувального громадського руху особливе місце посідають окремі персоналії, «здатні у значній мірі збагатити цю ділянку праці і надати їй відповідне спрямування», завдяки науковим знанням і харизмі цих особистостей, постійно зростає кількість осіб, які дотримуються певних стандартів

щодо збереження здоров'я, що впливає на стан здоров'я суспільства загалом [1010].

Здоров'язбережувальне виховання як педагогічний феномен створювалося людиною, не існувало, не існує і не може існувати без людини, тому його пізнання як соціальної реальності із об'єктивними процесами і закономірностями обов'язково включає в себе відображення самого суб'єкта як їхнього творця і водночас – носія. Значення особистісного контексту у вивченні ЗзВ учнів загальноосвітніх шкіл Польщі за хронологічно досліджуваної доби зумовлено значущістю кожної постаті, яку меншою чи більшою мірою вважаємо «творцем», «теоретиком», «промоутером» чи «реалізатором» виховання для здоров'я. У межах кожного з визначених історичних періодів розвитку ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі (детально про це – у підрозділі 1.4.) фігурували персоналії, які долучилися до руху за здоров'я і конкретизували сутність ЗзВ дітей та юнацтва власними теоретичними висновками і практичною діяльністю. Тож, невід'ємним складником нашого дослідження стали аналіз і узагальнення педагогічної творчості та організаційно-практичної діяльності окремих учених, державних і громадських діячів, учителів, ін.

Застосування *компаративного* підходу дало змогу виокремити перспективи використання конструктивного польського досвіду ЗзВ учнів у розвитку освітньої практики в Україні.

Орієнтуючись на сучасний теоретико-методологічний рівень, задля комплексної репрезентації педагогічного явища «здоров'язбережувальне виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI ст.)», його розгляду в історичному, соціальному і культурному контекстах, визначення спільних характеристик та виокремлення специфічних рис у теорії та практиці цього процесу на різних етапах розвитку польського шкільництва в заявлених хронологічних межах, посилення прогностичної функції і практичної зорієнтованості історико-педагогічної розвідки через імператив надання низки рекомендацій щодо творчого використання результатів наукового пошуку у вітчизняній освітній практиці, нами розроблено науково-пошукову модель дослідження (далі – НПМД), відповідно до якої здійснено науковий пошук (рис. 1.1.2).

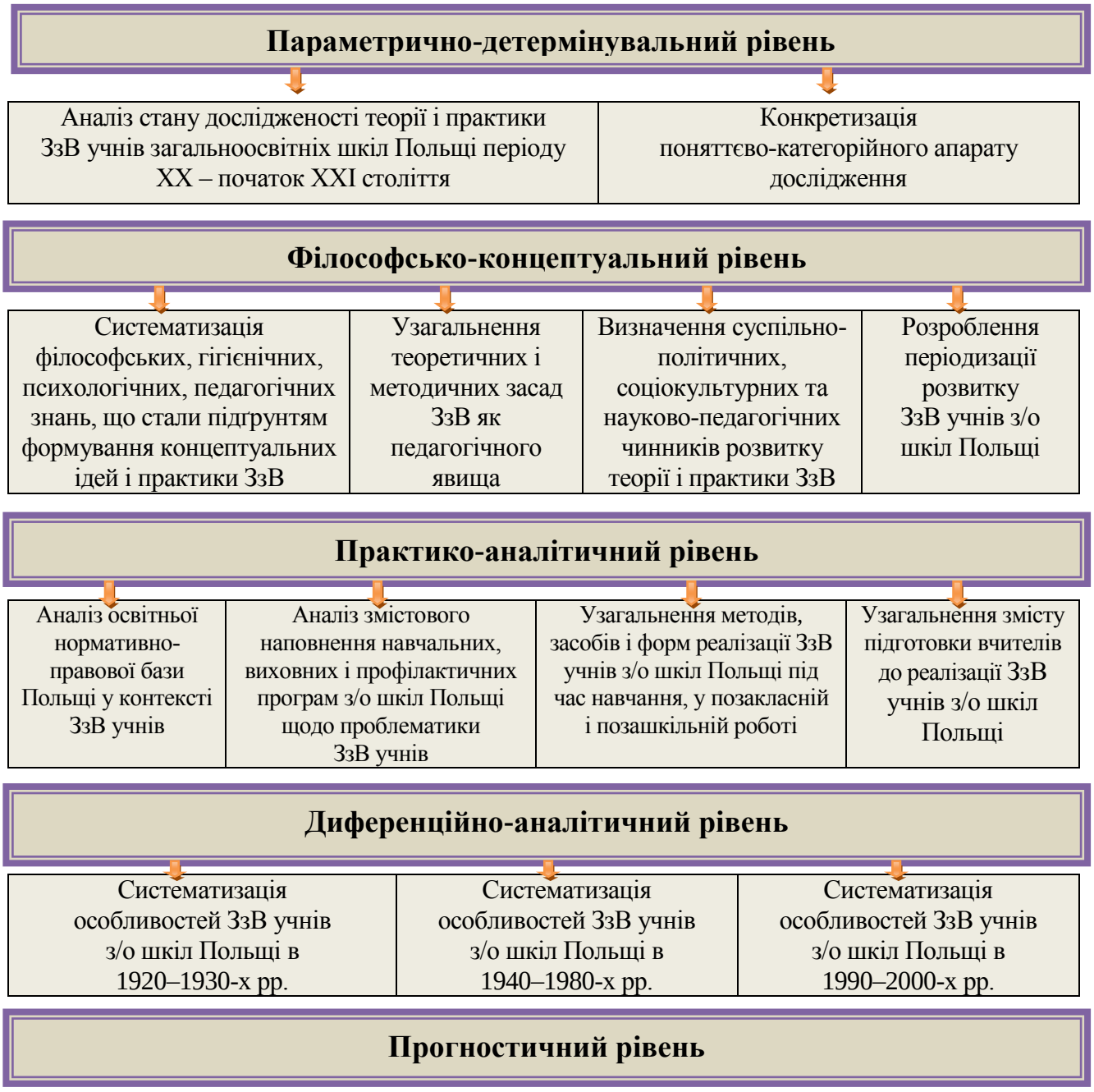

Рис. 1.1.2. Науково-пошукова модель історико-педагогічного дослідження здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI століття)

НПМД ґрунтується на теоретичних узагальненнях щодо сутності і педагогічних умов ЗзВ учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI ст.) і представлена параметро-детермінувальним, філософсько-концептуальним, практико-аналітичним, диференційно-аналітичним і прогностичним рівнями.

На кожному з рівнів, спираючись на судження вчених щодо методології історико-педагогічних досліджень [11; 18; 63; 81; 275; 283], використали комплекс загальних і часткових методів дослідницької роботи, які розглядаємо як прийоми й процедури пізнання та вивчення педагогічних явищ і процесів у їхньому історичному розвитку. Міждисциплінарний характер дослідження орієнтував на застосування методів наукового пізнання, властивих рівночасно історії, історії педагогіки, філософії, педагогіці, психології, соціології, джерелознавству, іншим наукам. Ці методи добиралися відповідно до вихідної концепції, об'єкта і предмета дослідження, зумовлювалися специфікою завдань дисертаційної розвідки, здатністю методів дослідження взаємозамінювати і взаємодоповнювати один одного.

Параметрично-детермінувальний рівень НПМД передбачав ретельний аналіз стану дослідженості теорії та практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі в українській та польській педагогіці. Нами було використано *пошуково-аналітичний* метод дослідження (виявлення, теоретичний аналіз, систематизація і класифікація всього корпусу історико-педагогічних досліджень). На цьому ж рівні НПМД відбулася конкретизація понятєво-категорійного апарату дослідження. Аналіз наукових праць, в яких представлено тлумачення поняття «здоров'язбережувальне виховання» дав змогу розкласти визначення на частини для виокремлення основних елементів («здоров'я», «збереження», «здоров'язбереження», «виховання»), які взято до уваги при уточненні його остаточної версії. Використання *синтезу* уможливило відновити цілісність ЗзВ як педагогічного явища і сконструювати його авторське визначення на підставі чинних у науці дефініцій і власних висновків. Застосування методу *порівняння* сприяло виявленню спільних характеристик та специфіки в концепціях виховних впливів задля збереження здоров'я зростаючої особистості, які актуалізувалися на різних етапах історичного розвитку польської педагогічної науки і визначали його термінологічний вимір, зміст, методи, засоби і форми реалізації.

На ***філософсько-концептуальному*** рівні НПМД здійснено аналіз розвитку ЗзВ учнів загальноосвітніх шкіл Польщі як історико-педагогічного феномену в площині загальних положень теорії наукового пізнання та основних принципів діалектики [145, с. 138–139]. Саме теорія наукового пізнання розкриває можливості самого процесу

пізнання, визначає умови достовірності та істинності знання, співвідношення його з реальністю. Застосування діалектичного виміру спрямувало науковий пошук на вивчення досліджуваного педагогічного явища в його розвитку і у його зв'язках і взаємодії з іншими явищами, передовсім із тими, що визначали його появу, впливали і впливають на його сучасний стан і визначають тенденції його подальшого розвитку.

ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі впродовж XX – початку XXI ст. вивчено на цьому рівні НПМД в руслі аналізу й узагальнення низки поглядів та ідей філософів, педагогів, медиків, гігієністів, громадських діячів минулого, обрання серед них таких, які розглядаємо підґрунтям появи виховних напрямів і шляхів розв'язання проблеми здоров'язбереження юної особистості.

Задля виявлення і аналізу знань, які стали підґрунтям формування в польській педагогічній думці концептуальних ідей щодо місії виховання у збереженні здоров'я особистості, і порівняння цих знань із виховно-освітніми парадигмами, прийнятими сучасним науковим співтовариством, було використано *парадигмальний* метод дослідження. В основі цього методу лежить простеження генези теоретичних положень, що дає можливість науковцеві сформулювати й описати внутрішню логіку досліджуваного феномена під призмою виникнення, трансформації і взаємодії різних парадигм. Зазначмо, що в працях методологічної проблематики йдеться про те, що рівень достовірності здобутих результатів педагогічної розвідки значною мірою залежить не від кількості вивчених джерел (апріорі неможливо опрацювати абсолютно всю літературу, що стосується досліджуваної проблеми), він пов'язаний із повнотою і достовірністю інформації, яка в них міститься [275, с. 18]. Тому під час вивчення джерельної бази використали метод *головного масиву* в поєднанні із *вибірковим* методом, тобто джерела для аналізу обиралися за низкою критеріїв, як-от: тематичний (вміст джерел стосується головно виховної площини проблеми збереження здоров'я особистості); географічний (інформація переважної більшості джерел дотична до розв'язання означених проблем у Польщі); хронологічний (джерела опубліковані впродовж періоду XVIII – початок XXI ст.).

Під час опрацювання на цьому рівні літератури і використання при цьому методів *диференціації* і *систематизації* елементів структурних компонентів досліджуваного

педагогічного явища, з'ясували, що визначення поняття «здоров'язбережувальне виховання», яке було сформульоване на параметрично-детермінувальному рівні, потребувало уточнення й доповнення. Річ у тім, що в польській науковій літературі оригінальний термін «здоров'язбережувальне виховання» (*wychowanie zdrowotne*) з'явився лише в другій половині XX ст., до того ж отримані на філософсько-концептуальному рівні НПМД висновки засвідчили про перманентне використання в польській педагогіці впродовж доби «XVIII – початок XXI ст.» інших означень виховних впливів, спрямованих на формування знань, уявлень і навичок щодо проблеми збереження здоров'я людини (серед них – «фізичне виховання», «пропаганда гігієни», «гігієнічне виховання», «санітарна освіта», «здоров'язбережувальна освіта / едукація», «промоція здоров'я» та ін.). Просування від загального до конкретного, виокремлення та систематизація змістових і методичних елементів кожного з цих педагогічних феноменів дали змогу розглядати вищезгадані поняття як такі, що відображають внутрішню сутність здоров'язбережувального виховання. Більш докладно про це йтиметься в підрозділі 1.2.2.

Аналіз джерел, що здійснювався на філософсько-концептуальному рівні НПМД, сприяв актуалізації персоналістичного ракурсу теорії та практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі. Нами проаналізовано творчість низки теоретиків і практиків-реалізаторів ЗзВ, відомих не тільки в польській державі, але й за її межами. Задля висвітлення творчих здобутків репрезентантів польської спільноти було застосовано метод *аналізу* педагогічних та історико-педагогічних джерел із подальшим *синтезом* отриманої інформації.

Філософсько-концептуальний рівень НПМД передбачав обґрунтування періодизації розвитку досліджуваного педагогічного явища. За визначенням науковців [282], контекст, за яким дослідник періодизує певне явище, рушійна сила, яка є підґрунтям «зміни» періоду, використання різноманітних прийомів аналізу, дотримання певних принципів, на основі яких створюється періодизація, дозволяють з'ясувати значення та «історичну вагу» досліджуваного явища на різних етапах його прояву в історико-педагогічному процесі, прояснити його сутність, упорядкувати зміст тощо. У сукупності це організує мислення вченого, детермінує добір дослідницьких

стратегій і зумовлює певну площину науково-дослідницького поля.

Враховуючи низку законів та закономірностей (залежність розвитку науки від накопичення емпіричних фактів до формування теорії; випереджувальний характер розвитку науки стосовно практики; зумовленість розвитку системи виховання внутрішніми та зовнішніми чинниками; ін. [145, с. 137]) і застосовуючи *хронологічний* метод дослідження, у межах «XX – початок XXI ст.», за хронологічною послідовністю ми схарактеризували основоположні теоретичні ідеї та сутнісні характеристики ЗзВ, які озвучувалися впродовж означеного періоду, представили дидактичний контекст реалізації досліджуваного педагогічного явища і на основі їхнього аналізу визначили критерії поділу визначеного часового проміжку на окремі періоди, етапи та підетапи (більш докладно – у підрозділі 1.4).

Основні положення, які було систематизовано на філософсько-концептуальному рівні, екстраполювали на практико-аналітичний і диференційно-аналітичний рівні. З огляду на наявність великого за обсягом несистематизованого матеріалу, безпосереднє використання якого могло викликати труднощі у висвітленні фактологічного матеріалу, та задля уникнення суб'єктивності на цих рівнях було використано низку доцільних методів наукового дослідження.

На ***практико-аналітичному*** рівні НПМД задля об'єктивного висвітлення змісту наявного масиву інформаційних джерел у контексті проблеми ЗзВ учнівства використано *логіко-синтетичний* метод наукового пошуку, за яким здійснено порівняльний аналіз польської освітньої нормативно-правової бази, змісту навчальних, виховних і профілактичних програм з/о шкіл Польщі, навчальних планів і програм для закладів підготовки вчителів.

На ***диференційно-аналітичному*** рівні НПМД систематизовано особливості ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі в часових відтинках «1920–1930-і рр.», «1940–1980-і рр.» і «1990–2000-і рр». Застосування методу *порівняння* сприяло виявленню, з одного боку, спільних характеристик, з іншого – специфіки в концепціях, змісті і практиці реалізації досліджуваного педагогічного явища в зазначених хронологічних межах.

За умов сучасного розвитку освіти, історико-педагогічний досвід може стати тлом для розробки освітніх прогнозів і пропозицій перспективних змін. У цьому сенсі вчені

зазначають, що основою піраміди, яка символізує історію педагогіки, є історичний пласт, а її «верхівка» сягає сьогодення, у якому в концентрованому вигляді відображено традиції [134, с. 21], тож аналізувати історичний процес розвитку педагогіки варто, намагаючись знайти взаємозв'язок минулого і сучасності, орієнтуючись у майбутнє, при цьому враховуючи виявлені тенденції при визначенні шляхів удосконалення подальшого розвитку педагогічної науки [145, с.148].

Задля формулювання висновків і пропозицій щодо перспективних напрямів використання позитивного польського досвіду ЗзВ учнів з/о шкіл за сучасних умов реформування вітчизняної системи освіти та впровадження нагромадженого наукового досвіду у процес професійної підготовки майбутніх педагогів на ***прогностичному*** рівні НПМД використано методи *узагальнення* та *систематизації* матеріалів, даних і положень, отриманих у процесі вивчення першоджерел і літератури.

Прагнучи побачити в польському досвіді перспективні для запозичення в українську освіту елементи, свідомі того, що існують об'єктивні й суб'єктивні чинники, які можуть очікувати на ці інновації. До того ж, ми не схильні надмірно ідеалізувати нагромаджений науковий досвід. Головним завданням нашої прогностики було бажання формувати позитивне ставлення до «іншого» й «інакшого» і повагу до культурного розмаїття. Тому прогнозування вибудовувалося зважено й помірковано, у площині педагогічно доцільних рекомендацій щодо запозичення польського досвіду для різних рівнів, а саме: змістового, науково-методичного, шкільного, особистісного тощо.

Важливим «допоміжним» методом дослідження був *переклад оригінальної, зазвичай польськомовної, літератури*. Відповідально підійшовши до перекладу польських джерел, особливу увагу приділяли перекладу термінів, зокрема тих, які за певних історичних періодів мали специфічні тлумачення, не властиві сучасній педагогічній термінології, або значення, які нині мають інше змістове наповнення, що пов'язане із розвитком науки і появою нових її галузей, пов'язаних із проблемою здоров'язбереження людини.

Сукупність, взаємозалежність і взаємодоповнюваність застосованих наукових підходів і структурних рівнів науково-пошукової моделі розвідки забезпечили

всебічне вивчення предмета дослідження, уможливили розв'язання поставлених завдань і досягнення мети дослідження.

1.2. Понятєво-категорійний апарат дослідження

1.2.1. Критичне осмислення сутності феномена і поняття «здоров'я» у наукових дискурсах польських учених

Концепція виховної здоров'язбережувальної праці залежить від способу розуміння поняття «здоров'я» [497, s. 69].

Феномен «здоров'я» вивчають у різних (натурфілософських, психосоматичних, антропологічних, соціокультурних, дуалістичних, інших) площинах і аналізують за онтологічним, лінгвістичним, когнітивним, епістемологічним, феноменологічним, холістичним, детерміністським підходами (див. одну з наших публікацій [238, с. 45] і додаток Б.1).

Науковий пошук засвідчив, що в дослідженнях репрезентантів польської наукової думки присутні всі підходи та виміри аналізу явища «здоров'я», загалом вони корелюються із вищезазначеними площинами і підходами. Водночас аналітико-критичні дискусії польських учених вирізняються оригінальністю і заслуговують на те, щоб бути актуалізованими в українській педагогічній літературі. Це, крім іншого, сприятиме забезпеченню узгодженості дефініцій, якими послуговуються українські й польські вчені в працях, присвячених проблематиці просвітницької та виховної здоров'язбережувальної діяльності.

Основою структури підрозділу є тези, які узагальнюють накопичений у зарубіжній та вітчизняній науці пласт знань щодо феномена «здоров'я». У контексті кожної тези представлено теоретичні умовиводи польських дослідників.

Теза 1.

Ґрунтовне дослідження поняття «здоров'я» (далі – З.) спеціалістами різних наукових галузей (філософії, медицини, соціології, психології та ін.) сформувало уявлення про його комплексність [40; 146; 147]. Концепції і визначення цього поняття

перманентно підлягали модифікаціям, що було зумовлено розвитком суспільств і парадигм філософських груп [1048], а також генезою наукових знань, доступних методів дослідження, кола досліджуваних проблем та соціально-культурного досвіду дослідника [35, с. 15].

Разом з тим, попри швидкий розвиток науки і появу нових, із кожним роком усе досконаліших, наукових технологій, діапазон знань про З. людини є незначним і, на думку деяких учених, мало чим відрізняється від уявлень про цей феномен часів Гіппократа [1518, s. 7]. Про складність точного визначення поняття «здоров'я» ішлося на сторінках енциклопедичного видання, що вийшло друком 1912 р. у Будапешті [1192, s. 163]. Минуло понад 100 років, а вчені і надалі продовжують констатувати, що чинний понятєвий апарат у сфері З. є недосконалим, дуже часто простежуються труднощі аналізу деяких аспектів, пов'язаних зі З. [1497, s. 10], і досі не вдалося випрацювати дефініції З., яка могла б задовольнити всіх [687, s. 17; 1451, s. 10].

Сьогодні в науковому просторі налічують близько 400 визначень поняття «здоров'я» [172, с. 4], «від зредукованих до рівня технічного чи біологічного знання і до філософсько-релігійних» [273, с. 57], кожне з яких віддзеркалює багатогранність, неоднозначність та дискусійність цієї категорії [25, с. 71–73; 61, с. 52]. Відсутність одного правильного «набору істинних знань» про З. вчені називають «пануванням значеннєвого плюралізму» [535, s. 5] і припускають, що «розв'язання категорії "здоров'я" ще ... змінюватиметься в майбутньому» [273, с. 57].

Розмірковуючи про неуніверсальність чинних визначень З. як певної норми для всіх людей, М. Соколовська (*Maria Sokołowska*) зазначає, що З. не є ані абстрактним, ані статичним, ані відірваним від певних умов феноменом. У цьому контексті дослідниця зауважує, що, до прикладу, окреслення конкретною людиною свого стану як «здоров'я» залежить від низки аспектів: особистий досвід, вік, стать, професія, родинна ситуація цієї людини тощо. До того ж здоров'я є змінним і неоднаковим щодо його розуміння і трактування ще з позиції часу, географії та історії [1261] (1980).

Трудність формулювання єдиної універсальної дефініції З. автори збірної праці «Тіло і здоров'я у суспільстві консумпції» [444] (1999) пояснюють тим, що здоров'я є суб'єктивним феноменом, його конструкція зумовлена низкою соціальних детермінант.

Проблему «прив'язаності» уявлень про З. до часу і місця порушує М. Демель*[2] (*Maciej Demel*; додаток В.31) у публікації «Здоров'я: теоретичне дослідження на переломі XX і XXI століть» [523] (2011). Учений пояснює суб'єктивність дефініції «здоров'я» тим, що ставлення до о́ного (як, урешті, і до хвороби) є частиною світосприйняття і традицій певної соціальної групи, яка кодифікує (систематизує) «норму» здоров'я, диференціює З. і хворобу, нав'язує взірці і схеми, вчить, як почуває себе здорова людина, а як – хвора. Науковець вказує й на те, що уявлення про З. перебувають також під тиском моди й снобізму. Згадує в цьому контексті добу романтизму («епоху трагічних жнив туберкульозу») і акцентує на тому, що рум'янець на щоках вважався тоді недоречним, натомість бліде аскетичне обличчя трактувалося вельми модним. М. Демель констатує, що З. є «суспільно-культурною» категорією, воно трактується згідно з притаманними певній епосі і певному середовищу цінностями, а тому його «вбудування» в універсальні й понадчасові формули, підпорядкування певним формальним критеріям є досить проблематичним, що ставить під сумнів можливість остаточної кодифікації З. [523, s. 9–11].

До розуміння специфіки проблеми операціоналізації поняття «здоров'я» у соціокультурному контексті наближає публікація Я. Домарадзького (*Jan Domaradzki*) «Про дефініції здоров'я і хвороби» [535] (2013). Однією з причин неможливості створення остаточного тлумачення дефініції «здоров'я» учений називає відсутність універсальних індикаторів цього феномена і наводить приклади їхньої «перманентної мінливості», серед яких – смертність, захворюваність, наявність хронічних хвороб, якість життя тощо [535, s. 10].

Теза 2.

У процесі пошуків адекватного трактування поняття «здоров'я» окреслилася класифікація різних його концепцій [238, с. 45], яка в науковій літературі отримала назву «Моделі здоров'я»: сьогодні говорять про біомедичну (функціональну), біосоціальну (соціомедичну), «воозівську», холістичну (аксіомедичну), ціннісно-соціальну (соціально-психологічну) і соціоекологічну моделі (див додаток Б.2).

[2] Тут і далі позначення «*» означає, що інформація про персоналію міститься у додатку Ґ.

Зародження біомедичної моделі, за якою категорія «здоров'я» визначається винятково як «відсутність хвороби», польські вчені пов'язують зі стародавніми часами, а верхню межу цього періоду поглядів на здоров'я окреслюють 40-ми рр. XX ст. [914, s. 317] (2000).

І. Ях-Менчекальська (*Izabela Jach-Męczekalska*) пише, що згідно з цією моделлю, З. і хвороба є окремими станами, між якими немає чогось «середнього». За вченою, біомедична модель З. заснована на прийнятті основ картезіанського дуалізму, за яким тіло і психіка існують окремо, є «розділеними». Такий підхід, пише науковиця, «ігнорує» психологічні і соціальні впливи, а його наслідком є суцільна медикалізація усього, що пов'язане зі збереженням і зміцненням здоров'я. Далі зазначає, що наслідком розвитку у XX ст. технічних наук і широкого впровадження їхніх засобів у медицину став факт урахування медиками винятково фізичних (соматичних) показників у процесі встановлення діагнозу та лікування [687, s. 18–19] (2016).

1948 р. у Преамбулі Статуту ВООЗ уперше на офіційному рівні було озвучено версію, яка змінила погляд на З. лише як на «брак хвороби». У документі здоров'я репрезентувалося як стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не лише як відсутність захворювань чи фізичних дефектів.

«Воозівська» дефініція, зазначав М. Демель, має характер «документа», на який орієнтується (чи – повинна орієнтуватися) політика З. у світі, вона стала своєрідною матрицею, стрижнем якої є аксіома «триєдиності здоров'я». Як наслідок, у наукових розвідках часто простежуємо або апробаційне, або контроверсійне «прив'язування» дефінування здоров'я до концепції ВООЗ [523, s. 13].

Триєдиний погляд на З. представлено в педагогічному словнику, який побачив світ у Польщі 1984 р. [1015]. Це видання репрезентувало З. як стан фізичного, психічного та соціального благополуччя і подавало коментар про те, що, з фізіологічної точки зору, це – здатність організму підтримувати баланс між навколишнім середовищем і реагувати на зміни в довкіллі та адаптуватися до цих змін, а з соціальної і психічної точки зору – це гармонійні стосунки між людьми, які позитивно впливають на стан організму людей, їх почуття [1015, s. 363–364].

А. Долата (*Anna Dolata*) зауважує, що «воозівська» концепція здоров'я актуалізує комплекс можливостей людини у фізичному, психічному і соціальному вимірах її функціонування. При цьому науковиця підкреслює, що, за такого підходу, З. треба розуміти як загальну здатність організму до всебічного розвитку й уміння протистояти актуальним викликам, як процес пошуку та утримання рівноваги за умов стресів, які перманентно накладає на організм оточення [531, s. 22] (2003).

Свого часу динамічну версію розуміння З. запропонував американсько-ізраїльський соціолог медицини А. Антоновський (англ. *Aaron Antonovsky*; 1923–1994). У концепції вченого «салютогенез» (лат. *salus* – здоров'я)[3] здоров'я і хвороба розглядалися «тривалими» у часі [334; 335]. Відкидаючи «статичне» розуміння З., А. Антоновський вважав, що останнє є чимось «середнім» між станом оптимального благополуччя (якого апріорі неможливо досягти) і дискомфортом (дисгармонією між фізіологічними, психологічними, соціокультурними, духовними і середовищними чинниками), а нормальним станом функціонування людини є стан «динамічної рівноваги» між полюсами «абсолютне здоров'я» і «цілковита хвороба». Науковець радив замінювати питання «Чому люди хворіють?» іншим – «Чому, попри низку патогенних чинників, багато людей залишаються у стані хорошого здоров'я?», а головним завданням людини вважав пошук джерел здоров'я, можливостей ефективно давати собі раду з несприятливими для З. чинниками, створення власних (індивідувальних) засобів оздоровлення (*цитовано за:* [1451, s. 10]).

Про неможливість окреслення чітких меж між З. і хворобою писав в 1857 р. Т. Тріпплін* (*Teodor Tripplin*) у своїй розвідці «Польська гігієна, або мистецтво збереження здоров'я, продовження життя і охорони від захворювань» [1364, s. 10]. Трохи пізніше аналогічні міркування знаходимо у перекладених польською мовою книзі «Людина у стані здоров'я і хвороби» [390] (1873) та збірній праці «Книга здоров'я, або наука піклування про здоров'я» [847] (1907). Своєю чергою, С. Шуман* (*Stefan Szuman*) у статті «Дефініція понять "хвороба" і "здоров'я"» [1325], яка побачила світ 1924 р., зауважував, що на З. і хворобу треба дивитися «діалектично», як

[3] Детальніше у публікації О. Милик «Номінативне поле субконцепту SALUS у латинській мові». *Медієвіст*. URL : https://www.medievist.org.ua/2016/02/salus.html

на дві сторони того самого процесу життя, як на боротьбу в контексті підтримання гомеостазу організму. Такий підхід обстоював і М. Демель: 1968 р. учений писав, що зазвичай З. «не відчувається», воно є ніби «порожнечею», якимось «антистаном» чи абстрактною «антитезою» до хвороби, яка «відчувається», оскільки має реальні відчутні симптоми. Як наслідок, характеристики здоров'я часто увиразнюються «негативними» і «статичними» аспектами, які концентруються на тому, що здоров'я можна втратити, або його може хтось «дати» (до прикладу, після вживання ліків або по проведенні операції). Насправді ж хвороба, зазначає М. Демель, є періодом посилених зусиль усієї системи «людський організм», а отже, чим більші ресурси тіла і психіки, тим більша їхня узгодженість і можливість взаємної компенсації, тим здоровішою є людина. Учений підкреслював, що педагогіка потребує власне такої – «позитивної», «динамічної», «оптимістичної» – дефініції здоров'я, яка б ураховувала об'єктивні й суб'єктивні аспекти З. [497, s. 70–71].

Близькими до означених позицій розглядаємо міркування Ю. Александровіча* (*Julian Aleksandrowicz*), який визначав З. як суб'єктивне відчуття фізичної чи психічної «ефективностей», нестача яких є проявом хвороби [331] (1972). Науковець описував здоров'я як здатність пристосуватися до перманентно змінних чинників середовища (глобального суспільства, біосфери і космосфери), урівноважити соматопсихічну структуру, зберегти гомеостаз у сфері соматики і психіки (*за:* [691, s. 77]).

Ще однією «опозицією» до біомедичного підходу є значно ширша за «воозівську» модель здоров'я – «холістична» (від англ. *whole* – цілий). Трактуючи людину і її З. як «цілісну» систему, холістична модель виокремлює у цій багатовимірній системі взаємозумовлені складники (підсистеми) системи «здоров'я», а саме: фізичне благополуччя; психічне благополуччя (психічний (емоційний) стан та інтелектуальний розвиток); соціальне благополуччя (рівень соціалізації); духовне благополуччя (рівень духовності) [41, с. 343; 1417, s. 315] (детальніше – у додатку Б.3). Логічність холістичного підходу до здоров'я М. Демель пояснював тим, що «теоретично поділене» здоров'я залишається «єдністю», оскільки людина не живе окремо як творіння природи і окремо як соціальна істота [502, s. 103] (1980).

«Холістичні» елементи в трактуванні З. присутні в польській науковій думці вже із середини XIX ст. Так, Т. Тріпплін писав про те, що одночасний розвиток «тіла і духа» є єдиним шляхом правильного, тривалого З. і довгого життя [1364, s. 7]. А. А. Сімон (*Antoni Arnold Simon*) у виданій 1860 р. праці «Гігієна, або наука збереження здоров'я» окреслив З. як «гармонію» правильного функціонування всіх органів людського тіла і визначив низку аспектів, які характеризують здорову людину, з-поміж них – «живий» колір і спокійні риси обличчя, легка хода, здатність перенести помірковану працю, легке перетравлення їжі, спокійне дихання, хороший сон, гармонія психічного стану й розумового розвитку, «весела, щаслива та задоволена вдача, погідність у стосунках з іншими» [1232, s. 12–13]. Деякі критерії, за якими необхідно констатувати «здоровий» стан людини, актуалізував М. Кацпжак* (*Marcin Kacprzak*; додаток В.19) у книзі «Сучасні погляди на шкільну гігієну» [743] (1933), а саме: такий ступінь психічної та соціальної адаптації, який є можливим для конкретної особистості в найкорисніших для неї умовах. Учений зауважував, що здорова людина є задоволеною своїм існуванням і здійснюваною нею діяльністю, є фізично та духовно адаптована до несприятливих умов середовища, не витрачає сили на конфлікти, натомість спрямовує зусилля на подолання проблем, які постають перед нею і суспільством, задля власного піднесення на вищий щабель культури [743, s. 27].

Про холістичний підхід до розв'язання проблеми збереження здоров'я писала в 1930-х рр. С. Дорошкєвіч-Ґадомська (*Stefania Doroczkiewicz-Gadomska*), зазначаючи, що на основі досліджень у сфері «наук про дитину» було доведено, що на здоров'я і розвиток особистості впливають, з одного боку, такі чинники, як спадковість, умови природного середовища, економічний стан держави, з іншого боку – спосіб життя самої особистості [537, s. 254] (1937).

Холізм здоров'я увиразнено в наукових працях Б. Войнаровської* (*Barbara Woynarowska*; додаток В.33) та М. Соколовської [1451] (2006) і М. Ковальського* (*Mirosław Kowalski*; додаток В.38) та А. Г. Ґавел* (*Anna Helena Gaweł*; додаток В.37) [824] (2007), у яких деталізовано компоненти здоров'я: фізичне З. автори означують як таке, що стосується організму людини і виявляється в нормальному функціонуванні всіх його органів та систем; психічне З. трактують як розумове З. (здатність до ясного,

логічного мислення) і емоційне З. (здатність до розпізнавання почуттів і виявлення їх у відповідний спосіб, уміння зарадити собі зі стресом, напруженням, депресією, страхом), як згода і незгода із самим собою; соціальне З. ідентифікують із взаєминами людини та соціуму й увиразнюють цей складник З. представленням критеріїв визначення його рівня (здатність дотримуватися правильних стосунків з іншими людьми, почуватися добре в різних соціальних ролях і різних соціальних групах, при цьому вміти досягати взаємності – іншим теж добре з цією людиною); духовне З. пов'язують із віруваннями та релігійними практиками, наявністю особистого «кредо» та здатністю підтримувати внутрішній спокій [824, s. 24; 1451, s. 10].

Ґрунтовний аналіз моделей З. подано в працях Я. Домарадзького [535; 536] (2013). На основі аналізу великої кількості наукових розвідок автор зробив висновок про те, що поняття «здоров'я», пройшовши низку етапів свого розвитку (здоров'я як «відсутність хвороби», «біопсихосоціальне благополуччя», «стан рівноваги», «здатність до адаптації», ін.), стало предметом дослідження не лише медицини. Учений аргументовано доводить, що в сучасних концепціях З. великою мірою відображено вплив соціально-культурних та аксіологічних чинників [535, s. 6; 536, s. 417]. Сутність відмінностей між моделями здоров'я Я. Домарадзький правомірно вбачає в протилежних площинах представлення здоров'я. Біомедичну модель З. дослідник називає «негативною» і свою позицію пояснює тим, що в ній багатогранний феномен «здоров'я» окреслено як «антитеза» хворобі, інтерпретовано як щось аморфне й осмислено в смисловому ряді понять «хвороба» – «лікування» – «медицина». Натомість у визначеннях, репрезентованих біосоціальною і холістичною моделями, З., як зазначає Я. Домарадзький, асоціюється із смисловим рядом «позитивних» категорій, а саме: «благополуччя», «можливість людини», «уміння давати собі раду» (долати труднощі та життєві зміни), «здатність адаптуватися» (пристосуватися до умов середовища), уміння ефективно функціонувати в суспільстві, «фізичні і психічні ресурси людини», «потенціал людини» тощо [535, s. 17; 536, s. 408–409].

Потреба випрацювання визначення З., у якому б більш широко враховувалися соціальна й середовищна перспективи і взаємозумовленість між існуваннями людини та

всієї сукупності живого світу, виникла на тлі масового поширення хронічних і так званих цивілізаційних хвороб, різноманітних психічних розладів, неповносправності тощо, які спричинюються характерними для усіх держав світу змінами соціального, економічного й культурного рівнів. Такою моделлю стала соціоекологічна, згідно з якою здоров'я розглядається як динамічне явище, залежне від стану навколишнього (природного і соціального) середовища, як цінність змінна, пов'язана з умовами, що оточують людину [536, s. 411; 1414, s. 781].

Соціоекологічне підґрунтя бачення розв'язання проблематики здоров'я людини простежується в міркуваннях З. Слоньської* (*Zofia Słońska*; додаток В.35). Науковиця наголошує, що потенціал фізичної і психічної справності, який має людина, а також те, яким чином людина вмотивована до активної діяльності, значною мірою залежить від властивостей біосфери, від середовищ (природного; створеного людьми; психологічного; суспільно-економічного), від культурного контексту, від особливостей спільноти, у якій перебуває людина, від того способу життя, який ця спільнота нав'язує, від системи охорони здоров'я, від умов праці та ін. [1249] (1993). У подібному ракурсі соціоекологічний підхід до здоров'я розглядають М. Ковальський і А. Г. Ґавел – вчені зазначають, що ця модель окреслює З. як систему взамопов'язаних і взаємозалежних між собою частин, підпорядкованих більшій системі, складниками якої є соціальне і природне середовища [824, s. 23].

Загалом у соціоекологічній, як і в ціннісно-соціальній моделі, увиразнено сучасну філософію здоров'я людини, за якою З. розглядають як складний динамічний процес, здатність людського організму адаптовуватися, тобто пристосовуватися до довкілля у відповідь на подразники, які від нього надходять. За такого підходу важливого значення набуває наявність у людини готовності та здатності оцінювати власне З., протистояти небезпекам, робити вибір, критично мислити, раціонально планувати власну діяльність на засадах здорового способу життя [54, с. 34; 146, 14; 273, с. 31–32]. А. Долата у цьому контексті зазначає, що соціально-екологічна модель здоров'я увиразнює роль людини в створенні оптимального й раціонального середовища життєдіяльності як «учасника» спільноти (сім'ї, суспільства) і передбачає передовсім

відповідальність людини за своє З. як члена суспільства і прагнення здійснювати практичні кроки щодо культивування З. власного і осіб, що оточують [531, s. 23].

У «Великій енциклопедії PWN [4]» (2005) надибали статтю «Здоров'я», в якій у вимірі сучасних підходів актуалізовано концепцію З. під назвою «холістично-функціональна». Її сутність перегукується із трактуванням З. у соціоекологічній та ціннісно-соціальній моделях і увиразнює бачення З. як «ефекту взаємних стосунків між організмом людини і засобами його відпорності», які, своєю чергою, розуміються як комплекс біологічних, психічних та соціальних характеристик і властивостей, які можуть адаптуватися до умов середовища і патогенних чинників. Цей «ефект» («динамічна рівновага») є умовою З., він може бути забезпеченим певною поведінкою людини, зокрема її здоровим способом життя. Тобто, щоб підтримувати належний стан З., людина повинна постійно, з огляду на умови, які змінюються, оптимізовувати свої біологічні, психічні та соціальні характеристики і властивості [1417, s. 315].

Теза 3.

Наявність у кожній моделі певної версії бачення здоров'я утруднює уніфікацію визначення аналізованого феномена. Як наслідок, представлені в моделях дефінування З. перманентно критикуються. Головним аргументом критики є той факт, що більшість із моделей спонукають зосереджуватися лише на деяких аспектах З. і не враховують впливу на здоров'я людини умов її життя та чинників навколишнього середовища. Такі підходи призводять до того, що єдиними засобами поліпшення людського здоров'я вважаються медичні технології.

Е. Коженьовська (*Elżbieta Korzeniowska*) у публікації «Про здоров'я і його дефініції» [819] (1988) називає біомедичну модель «звуженим» баченням здоров'я, оскільки в ній розмежовуються «здоров'я» та «нездоров'я» і анонсується необхідність приділяти увагу винятково суб'єктивним відчуттям й органічнім порушенням. За авторкою, негативний ракурс цієї моделі полягає у тому, що представлена в ній концепція З. стала важливим маркером, на який часто-густо орієнтуються у своїй практичній діяльності лікарі [819, s. 469].

[4] PWN – Państwowe Wydawnictwo Naukowe (укр. *Державне Наукове Видавництво*)

У цьому ж контексті Я. Домарадзький зауважує, що від прийнятого в суспільстві розуміння поняття «здоров'я» залежить, приміром, якими будуть завдання медицини, тобто чи буде вона зосереджуватися лише на лікуванні хвороб, чи буде, поряд із цим, реалізувати превентивні (профілактичні) програми і промоцію здоров'я (детальніше про сутність профілактики і промоції здоров'я у підрозділах 1.2.2 і 4.1). «Некоректність» біомедичної дефініції здоров'я може призвести, на думку науковця, до того, що, орієнтуючись на закумульоване в ній визначення здоров'я, люди можуть сприймати певні нездужання як серйозне захворювання і ставати при цьому потенційними / постійними пацієнтами медичних закладів, що є прямим шляхом до надмірної медикалізації суспільства [536, s. 418].

В. Ц. Влодарчик (*Włodzimierz Cezary Włodarczyk*) [1430, s. 27] (1994), як рівно і М. Ковальський та А. Г. Ґавел [824, s. 18–19], вважають, що ототожнення «здоров'я» із «браком хвороби» заперечує очевидний взаємозв'язок між «здоров'ям» і «хворобою», сутність якого у тому, що на перебіг цих станів впливають фізичні, психічні, соціальні якості людини і стан навколишнього оточення. Функціонально-біологізаторське бачення поняття «здоров'я», за яким причиною його втрати є перебіг виключно біологічних процесів в організмі людини, призвело до того, пишуть згадані дослідники, що медицина зосереджує увагу виключно на виявленні симптомів захворювань, а лікарі, визначаючи діагноз, переважно орієнтуються на висновки лабораторних аналізів, обсервують лише клінічні дані і не надають належної уваги, до прикладу, таким важливим аспектам, як оцінка емоційного стану, відчуття пацієнта тощо.

Співзвучний із цими тезами у своїх міркуваннях М. Демель. Деталізуючи негативний ракурс біомедичної концепції З., вчений вказував на взаємозв'язок означеного підходу із створенням різноманітних закладів (шпиталів, поліклінік, ін.), які досить часто з інституцій, «що надають послуги», перетворюються у «владні» установи, які нав'язують власну ідеологію, структуру і схеми, етикет і ритуали, спосіб візії і розуміння своїх концепцій, свою мову, а також суспільні ролі («пацієнт», «хворий», ін.). Функціональну модель здоров'я М. Демель називав «міністерством хвороби», «шпитальною ідеологією», а медицину трактував як силу,

яка понижує багатовимірність і суб'єктивність феномена «здоров'я» до рівня формальності та об'єктивності [523, s. 9–11, 20]. До того ж, «негативне» визначення «здоров'я» створює умови лише для лікувальної і профілактичної діяльності, а для виховних цілей є вкрай «бідною». Педагогіка, наголошував учений, потребує іншого дефінування «здоров'я», такого, яке б пояснювало, до прикладу, тезу, яка найчастіше фігурує в завданнях фізичного виховання – «метою виховання є зміцнити, розвинути, примножити чи вдосконалити» здоров'я. Відповідно до сутності виховання, визначення «здоров'я» повинно бути «динамічним, позитивним, оптимістичним», має враховувати водночас об'єктивні (які піддаються дослідженням, діагностуються) і суб'єктивні (ті, які неможливо дослідити об'єктивно) аспекти здоров'я [502, s. 99].

У згаданій вище «Великій енциклопедії PWN» (2005) воозівська версія здоров'я критикована за те, що у ній дефініція «здоров'я» розуміється «статично» (З. як «стан»), а не «динамічно» (З. як здатність до утримання добростану і пристосування до змінних умов оточуючого фізичного і соціального середовища), а також за те, що вона «не експонує» ролі особистості у формуванні власного здоров'я [1417, s. 315].

Предмет критики «воозівського» трактування З. стосується й методологічних аспектів. До прикладу, у перекладеній 1962 р. польською мовою книзі «Міражі здоров'я» американсько-французького мікробіолога, члена національної Академії наук США Р. Ж. Дюбо (франц. *René Jules Dubos*; 1901–1982) висловлюється думка про неприпустимість використання в поясненні «незрозумілого» поняття «здоров'я» іншого «незрозумілого» поняття – «благополуччя» [546]. Е. Коженьовська ж наголошує, що поняття «біопсихосоціальне благополуччя» має теоретично-узагальнювальний характер [819, s. 469].

Висловлюючи думку про «ілюзорність» тлумачення З., презентованого в Статуті ВООЗ, М. Демель вказував на неконкретність термінів «психічний» і «соціальний», яким у «воозівському» визначенні відведено роль складників здоров'я. Учений звертався до висновків спеціалістів різних галузей у ділянці психічного здоров'я людини про неоднозначність критерію «психічний комфорт» (психічна рівновага, згода із самим собою), використаного у «воозівському» поясненні здоров'я психічного. М. Демель писав, що, приміром, психопати (люди з антисоціальними

розладами психіки), а також примітивні індивіди (ті особи, які перебувають на низькому або початковому щаблі розвитку) зазвичай вирізняються хорошим самопочуттям. Із цієї причини в наукових працях із психіатрії досить часто озвучуються дилеми, на кшталт, «Кого саме необхідно лікувати? Тих, хто має *проблеми із собою*, чи тих, які (у згаданому контексті) *задоволені собою*?». Автор висловив думку про доцільність заміни чинних критеріїв психічного З. іншими, до прикладу, «здатність до розвитку», який свого часу запропонував К. Домбровський* (*Kazimierz Dąbrowski*) [502, s. 102]. Аналізуючи соціальний складник З., який пов'язують із взаєминами людини і суспільства та ступенем синтонії[5] з оточенням, М. Демель фіксував думку про те, що соціально здоровою прийнято вважати людину, яка осягає взаємність, яка добре почувається в різних соціальних ролях і в будь-якій соціальній групі, з якою іншим теж добре. Власне, ці характеристики соціального З. є предметом постійних дискусій серед вчених, оскільки найкраще соціально пристосованою є людина, яка готова до компромісу, людина-конформіст, людина, яка пасивно приймає усе, що відбувається, людина-пристосуванка, людина без принципів, яка не має власної позиції. «Некоректність» терміна «соціальне здоров'я» науковець пов'язував також із тим, що, на відміну від фізичного і психічного З., яким можна протиставити певні «негативні» стани (до прикладу, хворобу тіла і психічні розлади), соціальне З. є незрозумілим і загадковим поняттям, до якого неможливо дібрати більш-менш вдале слово-«антонім». Останнє пов'язане зокрема із тим, що соціальними називають ті хвороби, причини яких перебувають у вимірі соціальному, а «реєстр» хвороб історично перманентно змінюється [523, s. 14–19].

Складність раціонального визначення категорії «здоров'я», а також анонсована в сучасних документах ВООЗ пропозиція доповнити це визначення ще й духовним складником [658, s. 72–73] зумовлюють дедалі частіші висловлювання вчених про недоцільність «розширення» поняття «здоров'я». До прикладу, П. Охман (*P. Ochman*) зазначав, що ускладнення багатовимірної («фізично-психічно-соціальної») структури «здоров'я» робить його розуміння майже неможливим [1009, s. 221] (1986).

[5] Синтонія – здатність гармонійно відгукуватися на стани інших людей, відчувати себе в гармонії з іншими людьми.

Критикують і характеристику здоров'я, репрезентовану у ціннісно-соціальній моделі. Я. Домарадзький зазначає, що неприпустимим є використання терміна «здоров'я» як метафори для характеристики щастя, доброго самопочуття чи здатності до продуктивного життя. Далі науковець пише про те, що, приміром, «хороше» життя не завжди ототожнюється із «хорошим» здоров'ям. Власне, «хороші» самопочуття, благополуччя і фізична ефективність, наголошує автор, є лише невеликими (і не завжди найважливішими) складниками «хорошого» життя. Вчений вважає: якою мірою хвороба може бути джерелом людського нещастя, тією ж мірою її відсутність (умовно – наявність З.) не є обов'язковою умовою того, що людина буде щасливою [536, s. 411].

Теза 4.

Чинні в науковому просторі «функціональні» і «адаптаційні», «негативні» і «позитивні», «об'єктивні» і «суб'єктивні», «якісні» і «кількісні» та інші підходи до здоров'я трактуються вченими як увиразнення ідеї «чим здоров'я повинно бути». У межах моделей здоров'я ключовими словами для характеристик здоров'я надибуємо такі: *гармонія, здатність, потреба*, *рівень*, *стан, умова, передумова, феномен, цінність*, зустрічаються також – *важель, капітал, маєток*, *право, щастя* (див. додаток Б.4). Незважаючи на незавершеність формулювань цього поняття, попри відсутність згоди щодо його онтологічного статусу і семантичних значень, наявні концепції і дефініції відображають конкретний поступ людства у формулюванні та розумінні наукових теорій про З. і сприяють упорядкуванню відповідних уявлень та знань.

Бачення людини і світу, оперте навіть на недосконалу біомедичну модель здоров'я, сприяло, за словами, М. Ковальського і А. Г. Ґавел, технічному прогресу в медицині, швидкому розвитку точних наук, що уможливило використання аналітичних методів у дослідженні тіла людини і його функцій. Своєю чергою, накопичення соціальних, психологічних, середовищних та культурних інтерпретацій здоров'я призвело до появи багатоплощинної теорії здоров'я і усанкціонування інтердисциплінарного погляду на З. та умови його збереження [824, s. 25] .

Важливе значення холістичної моделі здоров'я М. Чарнецька (*Marta Czarnecka*) та Л. Цєрп'ялковська (*Łidia Cierpiałkowska*) [455] (2007) убачають у тому, що вона враховує одну з важливих умов збереження і формування З. людини, зокрема її особисту активність у власному здоров'ятворенні. Активна позиція особистості стосовно власного здоров'я віддзеркалює, за словами З. Слоньської, розуміння нею того, що З. не є ціллю «самою для себе», але є умовою, яка спонукає людину використовувати всі можливості таким чином, щоб зробити своє життя кращим, більш продуктивнішим [1252] (1994). «Позитивні» характеристики З., на думку Я. Домарадзького, «наповнили» філософію здоров'я ідеєю про потребу особистої відповідальності людини за власне З. і необхідність «активно його здобувати» [535, s. 6]. Декларування ціннісно-соціальною моделлю здоров'я як «цінності» інспірує до діяльності, актуалізує, як зазначає М. Ковальський, способи пізнання людиною себе та інших. Окрім того, ціннісний підхід до З. сприяє формуванню волі людини, активізує її здатність «творити» власне З. і сприятливу для нього реальність [825] (2016). Схвально оцінюючи позитивну динаміку розвитку уявлень про здоров'я, М. Демель відзначав, що концепція, за якою З. переходить із площини «стан» у площину «процес», сприяє увиразненню ідей про те, що шляхом «праці над власним тілом», фізичних вправ, загартовування, гігієнічного способу життя людина може поліпшувати певні елементи організму, вона переконується, що З. можна розвивати й удосконалювати [523, s. 13, 21].

Доповненням до сказаного є міркування І. Я. Тарановіч (*Iwona Janina Taranowicz*), яка зазначає, що ціннісно-діяльнісна концепція З. сприяє позитивним зрушенням у свідомості багатьох людей: вони вже не покладаються винятково на знання і досвід лікарів, а чимраз частіше звертаються, приміром, до наукової літератури, беруть участь у різноманітних освітньо-виховних програмах відповідного змісту, виявляють самостійність в ухваленні рішень на користь власного здоров'я [219, с. 177; 231, с. 44–45]. Авторка констатує, що актуалізоване у світі гасло «Ваше здоров'я у ваших руках» покладає на людину відповідальність «за власну долю і біографію», мотивує «панувати над ризиками здоров'я і здійснювати самостійний контроль стану власного здоров'я» [1349] (2010).

Таким чином, численні наукові дослідження, об'єктом яких стала проблематика культивування здоров'я людини, спричинили зміни ціннісних орієнтацій та сутнісно-життєвих установок буття людини, це дає підстави зробити низку висновків, а саме:

- сутнісні характеристики поняття «здоров'я», представлені у працях польських учених, піддавалися перманентному переосмисленню, синтезу і модернізації;
- проблематика, дотична до здоров'язбереження особистості, уже давно вийшла за межі медицини в ширший простір знань про людину і стала предметом загальнотеоретичного і філософського осмислення;
- найбільш оптимальне окреслення феномена «здоров'я» корелюється нині з комплексом біологічних та психосоціальних аспектів і відображає також суспільні та особистісні цінності;
- усі дефінування здоров'я мають фундаментальне значення для проєктування людиною своєї поведінки в ракурсі «для збереження здоров'я»;
- серед «позитивних» парадигм здоров'я особливе місце належить тій, за якою здоров'я є динамічною категорією, воно може бути збереженим і поліпшеним завдяки сприятливому здоров'ю способу життя і безпечній поведінці;
- у «позитивних» і в «динамічних» концепціях здоров'я закладено ідею про взаємозв'язок між здоров'ям і вихованням, що актуалізує нові психологічні і педагогічні детермінанти З., мовою науки вони описуються як «ставлення», «переконання», «система цінностей», «мотиви», «знання», «уміння», «навички», «компетенції», «інтерналізація знань», «персоналізація досвіду», «активність», «особисте ангажування».

1.2.2. Наукові проєкції здоров'язбережувального виховання як педагогічного явища

Усталення термінологічного інструментарію розвідки передбачало конкретизацію ключової категорії нашого дослідження – «здоров'язбережувальне виховання учнів».

Автори польськомовних педагогічних джерел для означення виховних впливів задля здоров'язбереження послуговуються такими словосполученнями, як *wychowanie*

co do zdrowia (виховання щодо здоров'я) [1113], *wychowanie dla zdrowia* (виховання для здоров'я) [843; 1255], *wychowanie do zdrowia* (виховання до здоров'я) [377; 586]. Найбільш уживаним у науковій літературі та в нормативно-правових освітніх документах Польщі є термін *wychowanie zdrowotne* [382; 431; 497; 587; 608; 609; 1421]. З його дослівним перекладом існують труднощі, що потребує окремого роз'яснення.

Річ у тім, що в українській мові відсутній адекватний аналог другої частини аналізованої польської дефініції – прикметника *zdrowotny*. У польсько-українських словниках репрезентовані такі варіанти перекладу цього слова: «оздоровчий», «санітарний» [192, с. 227], «цілющий» (у значенні «зберігаючий») [191, с. 452]. Припускаємо, що науковиця Т. Єрмакова, коли аналізувала розвідки польських учених, у яких побутує термін *wychowanie zdrowotne*, використала словосполучення «оздоровче виховання» [95, с. 10–11], орієнтуючись саме на словникову версію тлумачення прикметника *zdrowotny*. На нашу ж думку, такий переклад є не зовсім коректним із кількох причин. По-перше, в українських тлумачних словниках слово «оздоровчий» пояснюється як таке, що сприяє «поліпшенню стану здоров'я» [267; 266, с. 652], а отже ознаки збереження і формування З. залишаються поза його вираженням. По-друге, в українській мові однокореневими до прикметника «оздоровчий» виступають дієслова «оздоровити» і «оздоровляти», у яких наявний префікс «о-», а їхніми перекладами польською мовою є відповідно дієслова «*ozdrowić*» і «*ozdrawiać*», у яких теж префікс «*о*-» [268, с. 642]. Додамо, що, О. Єжова, А. Бєсєдіна і Т. Бережна звертають увагу на те, що все, що означується терміном «оздоровчий», на практиці пов'язують зазвичай лише з фізичним здоров'ям, тож випадають інші складники цього феномена – соціальний, психічний, духовний, тому за таким підходом «втрачається цілісне розуміння здоров'я, що є неприпустимим» [93, с. 23].

Отже, попри семантичну близькість польської та української мов, точний переклад польської дефініції *wychowanie zdrowotne* неможливий.

У зв'язку із цим ми звернулися до термінологічної системи української педагогіки і виявили такі варіанти: «виховання здоров'я» [140; 141], «виховання здорового способу життя» [31; 78; 102; 127], «виховання здоров'язбережувальної поведінки» [4], «здоров'язберігаюче виховання» [124] (*здоров'язберігаюче* – ненормативний варіант

активного дієприкметника – пояснення наше), «здоров'язбережувальне виховання» [149], «формування культури здоров'я» [58; 59; 95; 144].

Для операціоналізації у дослідженні обрано поняття «здоров'язбережувальне виховання». Формальною підставою для цього є факт уживання прикметника *здоров'язбережувальний* (*-а, -е, -і*) (далі – Зз) для позначення відповідних феноменів і процесів у освітніх документах української держави (Закон України «Про освіту» [195], Державний стандарт початкової школи [79], типові освітні програми [292], ін.) та в дослідженнях учених («Зз педагогіка» [165], «Зз компетентність» [21], «Зз навички» [84], «Зз освіта» [135], «Зз поведінка» [4], «Зз середовище» [10; 90; 171], «Зз діяльність» [80; 96], «Зз технології» [100; 294] та ін.).

Зауважмо, що поняття «здоров'язбережувальне виховання» не випрацювано в українській педагогічній науці, зокрема в психологічних і педагогічних словниках, авторитетних джерелах та підручниках із педагогіки воно не репрезентовано як наукова категорія [232, с. 378]. Пропоновані вченими трактування відповідного виховання (додаток Б.5) засвідчують про їхній нестійкий термінологічний статус, існують певні розбіжності в ключових словах (серед них трапляються «процес», «формування», «сукупність дій»), які позначають сутність, змістову характеристику, мету і способи реалізації тих педагогічних явищ, про які пишуть автори. Наявні визначення є нечіткими і дещо розмитими, у них нестабільно-варіативний характер має відображення мотиваційного складника досліджуваного педагогічного явища, його інформаційно-знаннєвий атрибут, крім того, формально проглядається ідея формування сприятливих для З. умінь і навичок, що засвідчує майже відсутність діяльнісно-практичного виміру ЗзВ.

Отже, поняття «здоров'язбережувальне виховання» потребує додаткового осмислення його сутності в науковому дискурсі.

Розуміння досліджуваної категорії лежить у площині відображення впливів понять «виховання» і «здоров'язбереження».

Поняття «здоров'язбереження», яке нині використовується не тільки в середовищі медиків, але й у суспільстві загалом, в українських джерелах аналізують досить побіжно, до того ж неоднозначно, що пов'язано передовсім із монополізацією

донедавна всього спектру дотичних до З. людини питань медициною і традиційним використанням при цьому словосполучення «охорона здоров'я». Вивчаючи доступні джерела, виявлено, що М. Співак трактує «здоров'язбереження» як цілеспрямовану, усвідомлену, мотивовану діяльність щодо збереження людиною свого фізичного, психічного, духовного і соціального З. як ціннісної основи для самореалізації. Авторка розуміє під здоров'язбереженням процес зміцнення та збереження З., спрямований на перетворення емоційно-психологічної, фізичної та інтелектуальної сфер людини, утвердження ціннісного ставлення до особистого З. і З. інших, загальне усвідомлення особистої відповідальності людини за власне З. [273, с. 59] (2016). Г. Апанасенко і Л. Попова використовують поняття «збереження здоров'я» і визначають його як комплекс заходів з метою підтримання, зміцнення і відновлення З. індивіда [5, с. 3] (1993). О. Іонова та Ю. Лукьянова репрезентують здоров'язбереження у педагогічному контексті і характеризують його як процес навчання і виховання, який не наносить прямої або опосередкованої шкоди здоров'ю учнів, сприяє створенню безпечних і комфортних умов перебування дітей у школі, забезпеченню індивідуальної освітньої траєкторії дитини, запобіганню стресів, перевантаженню і втомі вихованців [110, с. 70] (2009). В. Морозова, В. Музирова, Л. Лаврова і Н. Мікулак [193, с. 180] (2003) пропонують власне розуміння поняття «здоров'язбережувальна освіта»: стратегічний напрям реалізації державної політики, де освіта переорієнтовується на гуманні й демократичні принципи управління, організації та реалізації навчально-виховного процесу, даючи при цьому науково обґрунтовані знання щодо здоров'я, здорового способу життя, виховуючи ставлення до здоров'я, загальнолюдських цінностей як пріоритетних, формуючи навички здорової і безпечної поведінки, готуючи нову еліту вчителів, які володіють і постійно застосовують у своїй діяльності сучасні Зз засоби і методи навчання. Т. Осадченко визначає поняття «здоров'язбереження в освітньому процесі» як «комплекс дій та заходів учасників взаємодії в ... школі з метою цілісного розв'язання проблеми збереження і зміцнення ... здоров'я учнів, формування їх Зз компетентності». За словами вченої, реалізація здоров'язбереження учнів, відбувається шляхом спеціально організованої діяльності, що здійснюється відповідно до цілей освіти, особистісних потреб учнів та ситуацій взаємодії [171, с. 10] (2016).

Як бачимо, термін «здоров'язбереження» ще не має однозначного визначення в наукових джерелах, водночас зрозуміло, що він синонімізується зі словосполученням «збереження здоров'я». Орієнтуючись на тлумачення іменника «збереження» як дії чи стану за значенням *зберігати, зберегти, тримати щось у певних умовах, оберігаючи від псування, руйнування* [2, с. 428; 266, Т. 3, с. 428], поняття «здоров'язбереження» і «збереження здоров'я» трактуємо як дію чи стан, у якій (-ому) збережено здоров'я.

На основі аналізу визначень поняття «виховання», представлених у педагогічних словниках і наукових публікаціях українських та польських учених [46, с. 90–92; 57, с. 53; 159, Т.1, с. 271; 163, с. 130; 269, с. 5; 314, с. 51; 466, s. 3; 576, s. 918; 577, s. 702; 578, s. 203; 1011, s. 444; 1012, 2004, s. 462; 1072, s. 124; 1076, s. 38; 1417, s. 77] (додаток Б.7), дійшли висновку, що для формулювання авторського визначення поняття «ЗзВ учнів» нам імпонує «широкий» підхід до розуміння поняття «виховання», за яким, унаслідок цього педагогічного процесу розвивається водночас мотиваційно-ціннісна (формування переконань, ціннісних орієнтацій, ідеалів, рис характеру, вольових якостей) та інструментальна (засвоєння знань, умінь, навичок, способів мислення) сфери особистості. Такий підхід вважаємо оптимальним із кількох причин, пояснення яких розкривають напрацювання М. Сметанського, а саме: по-перше, зміст освіти містить великий виховний потенціал (світоглядні та моральні ідеї, ін.); по-друге, освіта передбачає засвоєння особистістю відповідного суспільного досвіду і формування на цій основі світогляду, а відтак і відповідних переконань, ціннісних орієнтацій, ідеалів; по-третє, освіта є необхідною умовою формування світоглядної основи розвитку ціннісно-мотиваційної сфери, тобто виховання у «вузькому» педагогічному значенні [269, с. 9; 270, с. 14].

У зазначеному контексті виваженим вважаємо визначення поняття «еколого-валеологічне виховання», сформульоване Ю. Бойчуком, як-от: «цілеспрямований процес розвитку *емоцій* і *почуттів*, трансляції еколого-валеологічних *цінностей*, формування еколого-валеологічних *ідеалів*, *поглядів*, *інтересів*, *суджень*, *оцінок*, *потреб*, розвитку *здібностей*, формування відповідного *ставлення* до здоров'я і навколишнього середовища, *активності* в еколого-валеологічній діяльності» (виділення курсивом наші – Л. С.) [22, с. 196].

На основі здійснення критичного аналізу теоретичних і навчально-методичних праць українських [6; 7; 22; 90; 100; 102; 120, 127; 153; 155; 164; 166; 167; 177; 178; 179; 181; 213; 214; 435] та польських [467; 497; 502; 605; 611; 612; 706; 825; 1197; 1299; 1440] учених виокремили функціональні та структурні засоби, а також – педагогічні умови ЗзВ. Під засобами практичного втілення виховання в його широкому трактуванні розуміємо певний компонент педагогічного процесу, реалізація якого сприяє формуванню ціннісної настанови вихованців на процес засвоєння знань, оволодіння уміннями й навичками, набуття відповідних рис і властивостей своєї особистості для формування високого рівня культури (*за*: [22, с. 206]), до них у контексті ЗзВ учнів відносимо зміст, методи, засоби і форми реалізації означеного виховного впливу. «Педагогічні умови» визначаємо як сукупність заходів, які створюються свідомо задля забезпечення найбільшої ефективності певного виховання (*узагальнено за:* [102; 178; 213]). З-посеред педагогічних умов у нашому дослідженні зосереджуємо увагу на організації теоретичної й методичної підготовки педагогічних працівників до здійснення ЗзВ учнівства, а також на взаємодії і співпраці у цій ділянці різних суб'єктів виховання.

Засоби і педагогічні умови ЗзВ ми об'єднали в такі групи: змістовий вимір ЗзВ; дидактичний вимір (методи, засоби і форми) ЗзВ; суб'єктно-інституційний вимір ЗзВ; професійно-компетентнісний вимір ЗзВ [248; 1242]. Схарактеризуємо кожен з них.

1. *Змістовий вимір ЗзВ.* Історично з'явилося кілька трактувань змісту освіти як стрижня освітнього процесу. У нашому дослідженні, услід за українськими вченими, під змістом виховання ми розуміємо сукупність знань, умінь і навичок, які повинні бути засвоєні в процесі вивчення основ наук; цілеспрямовано дібраний і певним чином структурований обсяг інформації, яку впродовж освітнього процесу необхідно трансформувати в знання, уміння і навички тих, хто навчається, у їхні моральні принципи і переконання, у світоглядні позиції відповідно до раніше встановлених цілей виховання. Відображенням змісту виховання є навчальні плани, програми навчальних дисциплін, виховні програми, спеціальні навчально-методичні матеріали. Навчальні плани вважають «стратегією», а виховні програми – «тактикою» виховного процесу. На навчальні програми покладається низка важливих завдань, серед яких

чільне місце посідає забезпечення високого рівня наукових знань з урахуванням новітніх досягнень відповідної наукової галузі, генералізація навчального матеріалу на основі фундаментальних положень науки і його структурування згідно з логічним змістом відповідної науки, усунення дублювання навчального матеріалу і здійснення міжпредметних зв'язків [22, с. 206–208].

Отже, зміст ЗзВ для учнів з/о шкіл визначається типовими освітніми програмами (для окремих класів закладів загальної середньої освіти)[6], увиразнюється у змісті навчальних дисциплін, анонсується різноманітними виховними програмами, зокрема й тими, які створено державними й громадськими інституціями.

Зміст ЗзВ є доволі багатогранний: він синтезує в собі теоретичні, емпіричні і практичні знання в цілісній картині про феномен «здоров'я» і шляхи його збереження. З цієї точки зору, А. М. де Тхожевський* (*Andrzej Michał de Tchorzewski*; додаток В.39) називає ЗзВ «холістичним» педагогічним процесом. Цей «холізм», зазначає науковець, виявляється в тому, що ЗзВ охоплює всі найважливіші виміри існування людини, а саме: той, який пов'язаний із фізіологічно-біологічними потребами, забезпеченням міцності організму, розмноження і розвитку (фізичне З.); ідентифікаційні прагнення, які дають змогу людині залишатися в суспільній спільноті через набуття різноманітних навичок поведінки (соціальне З.); духовні потреби, завдяки яким викристалізовуються ті «засади гігієни життя», які стосуються пізнавальної, споглядально-естетичної та етичної сфери (духовне З.) [467, s. 10] (2006).

Оскільки зміст ЗзВ є об'ємним і охоплює всі виміри здоров'я, у цьому підрозділі ми його не деталізуємо. Зазначимо, що спроба повної і ґрунтовної репрезентації відповідного контенту потребувала б, як зауважує, Б. Войнаровська, кількатомної публікації [1439, s. 269]. До цього ж, за словами З. Яворського* (*Zygmunt Jaworski*; додаток В.32), у зв'язку з розвитком науки відбувається систематичне поповнення, оновлення й удосконалення знань про З., що зумовлює перманентне доповнення і модифікацію змісту ЗзВ [708, s. 22]. У цьому контексті показовими є висновки М. Демеля, зроблені вченим ще 1968 р., про те, що збагачення інформаційного поля

[6] у польській освітній термінології така програма називається «*podstawa programowa kształcenia ogólnego*», що дослівно перекладається, як «програмна основа загальної освіти».

ЗзВ призвело навіть до виокремлення в його змісті таких умовних тематичних блоків: «виховання до безпеки» (*wychowanie do biezpieczeństwa*), а у його межах ще й – «дорожня освіта» (*edukacja drogowa*); «протипожежне виховання» (*wychowanie przeciwpożarowe*); «протиалкогольне виховання» (*wychowanie przeciwalkocholowe*); виховні впливи щодо профілактики тютюнопаління та ін. [497, s. 159, 165, 172].

З-поміж важливих дидактичних умов ефективної реалізації змісту ЗзВ вчені виокремлюють наявність доцільного і якісного відображення цього змісту в навчальній (для учнів) та методичній (для вчителів) літературі (С. Дудко) [90, с. 7] (2015) і обов'язкову адаптацію змісту пропонованої інформації до вікових особливостей особистості, на яку спрямовуються виховні впливи, її потреб, мотивів і ставлень, що зазнають характерних трансформацій упродовж життя, а також особливостей середовища і конкретних умов, у яких перебуває той, кого виховують, стану його З., ступеня емоційної вразливості, досвіду тощо (М. Демель) [502, s. 129] (1980).

2. *Дидактичний вимір (методи, засоби і форми) ЗзВ.* Уважне вивчення пропонованого в освітніх та виховних програмах змісту ЗзВ засвідчує, що в ньому репрезентовано не лише когнітивний компонент, але й систему умінь і навичок (очікувані результати навчання), які увиразнюють мотиваційно-ціннісні, діяльнісні і рефлексивно-оцінні компетентності особистості щодо збереження здоров'я власного та інших. Цей тренд є логічним, оскільки здобуття особистістю знань про З. і засоби його збереження і зміцнення не означає, що вона почне відразу чинити згідно з отриманою інформацією, оскільки формування переконань, які мотивують її до корисної для власного З. діяльності, не відбувається на основі простої причинно-наслідкової взаємозалежності (нове знання → бажана поведінка).

Проблема полягає в тому, зазначають А. Кєшковська (*Anna Kieszkowska*) [769, s. 196–197] (1998) і Д. Ґавлік (*Dorota Gawlik*) та Д. Ламчик (*Dorota Lamczyk*) [614, s. 37] (2014), що людина може знати, як жити «здорово», може знати, що ще повинна знати для цього, але в той же час не переконана, не готова або не має бажання змінити чи виправити власну несприятливу для здоров'я поведінку. З педагогічної точки зору украй важливим, за словами М. Демеля, є формування у вихованців відповідних поглядів і переконань (тобто інтелектуально-емоційного ставлення об'єкта виховання

до знання про цінність З. як до «істинного»), які можуть стати підґрунтям для потенційної готовності вихованця до дій, мотивом його діяльності і стрижнем поведінки в контексті власного здоров'язбереження. Учений актуалізує незаперечне значення так званої інтерналізації знань, тобто не так набуття цих знань, як їх «привласнення», визнання цих знань своїми, включення їх до власної системи поглядів. Знання «живі», «привласнені», зінтерналізовані й особисто перевірені вчений називає вже не інформацією, а «переконаннями» [502, s. 114] (1980). Співзвучні означеній стратегії міркування є і у творчості українського вченого О. Вишневського, який зазначав, що знання є необхідними для розуміння особистістю впливу різноманітних зовнішніх та внутрішніх чинників на З., поведінку та спосіб життя людини, але ці знання повинні бути перевірені на практиці і лише тоді вони перетворяться в переконання (упорядковану систему поглядів і усвідомлених потреб), які, своєю чергою, спрямують поведінку та вольові дії особистості [41, с. 173] (2008).

А. Г. Ґавел, розмірковуючи про те, що саме усвідомлення цінності здоров'я є першоумовою готовності людини взяти на себе відповідальність за власне здоров'я, зазначає, що в конструюванні здоров'язбережувальної педагогічної діяльності необхідно використовувати аксіологічну «тактику», яка актуалізує неодмінну потребу «виховного забарвлення» усієї активності, спрямованої на збереження З. особистості. Доцільність такого підходу вчена пов'язує з психологічними механізмами, що беруть участь у регулюванні поведінки особистості і радить під час конструювання методів, засобів і форм відповідного педагогічного впливу орієнтуватися насамперед на розвиток такої «регулятивної інстанції», як свідомість щодо З., розуміючи при цьому, що її компоненти (знання – сукупність інформації; ставлення – суб'єктивне, виражене в емоціях і почуттях переживання (оцінка) людиною певних подій і явищ; спроможність людини до постановки та досягнення мети; здатність людини до пізнання самої себе) у комплексі спрямовуватимуть певну поведінку індивіда [605] (2012).

Отже, методи, засоби і форми реалізації ЗзВ необхідно пов'язувати з потребою виявлення почуттів вихованців, тобто їх стійкого емоційного ставлення до явищ дійсності, які сприяють трансформації певних дій зі сфери розумового сприймання у сферу емоційних переживань і можуть спонукати (мотивувати) тих, кого «виховують»,

до дій, які сприяють власному здоров'ю і здоров'ю інших людей. Провідною ідеєю спрямованого в це русло педагогічного процесу є, за переконанням М. Ковальського, зорієнтованість на формування у вихованців здатності перетворювати зовнішні вимоги на внутрішні спонуки, продиктовані усвідомленням відповідальності за здоров'я [825, s. 19–20]. Повноцінність ЗзВ дітей та юнацтва можливі лише за умови формування ціннісно-орієнтованих установок на З., побудованих як невід'ємна частина життєвих цінностей та світогляду [177; 1299].

О. Жабокрицька зазначає, що формування особистої системи цінностей юної особистості в контексті З. вибудовується не «шляхом моралізаторства», а у руслі «добровільного» прийняття нею цих цінностей через усвідомлення реальної вигоди здорового способу життя для власного благополуччя. Це актуалізує потребу добору тих змісту, методів, засобів і форм ЗзВ, які включають позитивні емоції та переживання вихованця, завдяки яким у нього закріплюється бажання вести здоровий спосіб життя, і вольову сферу, яка спонукатиме його до організованості, самопізнання та самоактивності у збереженні власного З. [102, с. 6] (2004).

Було б дуже ризиковано, зауважує М. Демель, якби ЗзВ «вимірювали» кількістю проведених бесід, продемонстрованих фільмів тощо, адже реалії життя засвідчують, що «від слова до практики дорога далека і важка». Тому вкрай важливо, щоб у процесі цього виховання, поряд із методами, спрямованими на формування знань і умінь, широко застосовувалися інші, більш ефективні, як, до прикладу, «вплив через приклад», «тиск довкілля», а передовсім – власна активність вихованця. Формування в особистості навичок і звичок, тобто «досвіду» сприятливої З. поведінки, реалізується через створення ситуацій, що вимагають прояву позиції у дії, тренування задля здійснення сприятливих З. дій. Ефективність цього, як визначає М. Демель, залежить від систематичності вправлянь і тренувань вихованця щодо діяльності у сфері реальних життєвих ситуацій, оскільки лише багаторазові повторення забезпечують формування умінь, навичок і звичок поведінки, що відповідає сформованим переконанням [502, s. 115–117]. До слова, у контексті систематичних вправлянь і власної активності учня, унаслідок яких у нього виробляються звички «здорової» поведінки і така поведінка

стає нормою, ЗзВ, на думку вченого, «підносить» вихованця до рівня «суб'єкта» виховання, надаючи йому таким чином роль «співтворця свого життя» [497, s. 8–9].

У вимірі означених вимог досить вдалу класифікацію методів ЗзВ репрезентує С. Кондратюк. Для формування в учнів стійких переконань і мотивації на збереження здоров'я учена пропонує методи реалізації діалогічного аспекту виховання – бесіди, розповіді, виховні ситуації та ін.; задля ж реалізації активності і практичної діяльності вихованця щодо збереження і зміцнення власного здоров'я науковиця радить використовувати методи, що забезпечують діяльнісний аспект виховання, серед них – раціонально організований руховий режим аеробної спрямованості, загартовувальні процедури, дихальна гімнастика, фізичні вправи, рухливі та рольові ігри, забави, оздоровчо-спортивні свята, змагання тощо [127, с. 11].

3. *Професійно-компетентністний вимір ЗзВ.* Визначальною умовою ефективності функціонування будь-якої системи виховання завжди була і залишається наявність кваліфікованих фахівців. Оцінюючи значення якості інформації, що пропонується у ЗзВ, М. Демель наголошував, що йдеться про знання, яким довіряють, згідно з якими живуть, і що найважливіше, поширюються «з повним переконанням». Тому «хороша» школа завжди дбала про те, щоб на кожному рівні освіти про З. «інформували люди компетентні» [502, s. 114].

Щодо ЗзВ учнів з/о шкіл, то ідеться не лише про вчителів, а й про інших суб'єктів виховання – медиків, психологів, працівників різноманітних установ і закладів, діяльність яких дотична до проблеми збереження та охорони здоров'я здобувачів освіти. Але, цілком зрозуміло, що основна місія в означеній сфері діяльності покладена на вчителя.

В. Єфімова [100, с. 15] (2013) і О. Свириденко [213, с. 10] (2010) зазначають, що компетентність учителя з проблеми збереження З. учнів виявляється зокрема в його орієнтації на ціннісний вимір З., бажанні і науково-методичній готовності здійснювати Зз діяльність у школі, у наявності знань, умінь і навичок, необхідних для розв'язання завдань, дотичних до збереження та формування З. учнів. Зрозуміло, що потенційною основою для формування відповідної компетентності майбутніх учителів є численні ресурси системи професійної педагогічної освіти. Е. Мадейський (*Eligiusz Madejski*)

закликає «розширювати пропозиції» у підготовці студентів педагогічних спеціальностей щодо формування їхньої здатності ефективно реалізовувати «здоров'язбережувальну едукацію» [897, s. 81] (2009).

Загалом питання щодо важливої ролі вчителя в справах реалізації комплексу освітніх та виховних ініціатив, пов'язаних зі здоров'язбереженням дітей та юнацтва, точаться віддавна і увесь цей час перманентно озвучується потреба якості підготовки педагогічних працівників до реалізації означеної діяльності. У цій площині, за словами М. Демеля, наводяться зазвичай дуже подібні між собою аргументи, у зв'язку із чим може скластися враження, що в дискусіях навколо важливої місії вчителя у ЗзВ нічого не змінюється. Заперечуючи такі версії, учений констатує, що неперервна увага теоретиків і практиків до цих питань приносить позитивні результати, а міра прогресу в означеній сфері оцінюється винятково за «дистанцією» між актуальним для певної епохи санітарно-гігієнічним станом і наявними «педагогічно-гігієнічними» знаннями. Тому, як стверджує науковець, завжди актуальною є потреба «поставлення перед педагогічною спільнотою максимальних завдань», які стосуються здоров'язбереження вихованців, якщо ці завдання корелюються із реальними умовами, які створює поточна реальність, і передбачають формування й вдосконалення цієї реальності [502, s. 148]. Підсумовуючи усе, що написано про роль учителя в ЗзВ, М. Демель зазначає, що можна було б скласти «довгий реєстр» конкретних дидактичних, виховних та гігієнічно-організаційних чинників, які стосуються змісту і методики проведення уроків, виховних годин, організації рухливих перерв, інших елементів шкільного дня, пов'язаних зі здоров'язбереженням учня (і це все є дуже важливим і достойним методичних опрацювань), однак не в цьому полягає суть проблеми і не в тому є найбільша цінність учителя як «співтворця фундаменту культури здоров'я суспільства», головним є те, що лише вчитель репрезентує стосовно юного покоління компактну і вичерпну педагогічну програму і тільки він (учитель) може пов'язати дотичні до З. учнів проблеми із комплексом виховних впливів, які пропонує школа. Саме в цьому, за М. Демелем, полягає ключ до розв'язання загадки, чому іноді величезні зусилля й геніальні методичні «родзинки» не дають очікуваних результатів, тоді, як, на перший

погляд, «сіра» і позбавлена спеціальних дидактичних технологій праця «хорошого» педагога приносить чудові плоди в контексті ЗзВ [502, s. 150–151].

4. *Суб'єктно-інституційний вимір ЗзВ.* Найвідповідальнішим тереном реалізації ЗзВ є школа. За міжвоєнної доби XX ст. про це писали, зокрема, С. Копчиньський* (*Stanisław Kopczyński*; додаток В.15) [790, s. 3], К. Міткєвіч* (*Karol Mitkiewicz*) [969, s. 888], В. Куцик[7], М. Чайківський[8] та багато інших представників польської і західноукраїнської спільноти[9]. Значення школи в ділянці прилучення дітей та юнацтва до засад здорового способу життя зумовлюється, за словами М. Фіцули, передовсім тим, що тільки в школі можна «сплановано» впливати на уяву і розум дитини протягом кількох років, а отже, є змога здійснювати ЗзВ систематично й безперервно [305, с. 131] (2005).

Досліджуючи проблему системного підходу як умови ефективного розв'язання проблеми ЗзВ учнів з/о шкіл, С. Омельченко зазначає, що цей підхід забезпечується доцільною взаємодією якомога більшої кількості суб'єктів виховання (педагогів, психологів, медичних працівників, батьків) й соціальних інститутів (освітніх та позашкільних виховних закладів, родинного середовища, культурно-освітніх установ, дитячо-юнацьких об'єднань, громадських організацій тощо). Кожен із цих суб'єктів і соціальних інститутів має виконувати свою специфічну роль, школа ж виступає «координуючим та регулюючим чинником зміцнення здоров'я, де потенціал освітнього процесу використовується для підвищення рівня сформованості здорового способу життя». Основним принципом ефективного функціонування такої системи є консолідація сил для розв'язання поставленої мети [164, Те, с. 16–19] (2008).

А. М. де Тхожевський, актуалізуючи проблему неперервності ЗзВ, зазначає, що цей педагогічний процес «не дасть замкнути себе» лише в шкільному навчанні, у будь-якій позашкільній інституції, організації, товаристві, союзі чи клубі. Те, що лише

[7] Василь Куцик – галицький лікар; автор книги «Як уздоровити наш народний побут» (1932).

[8] Микола Чайківський (1887–1970) – український математик; дійсний член НТШ; освітянин, за міжвоєнного періоду XX ст. – очільник приватних гімназій в Рогатині і Яворові.

[9] Детальний аналіз західноукраїнської педагогічної думки у цьому контексті представлено в нашій монографії «Виховання здорового способу життя молодших школярів (історичний та етнопедагогічний виміри» (Івано-Франківськ : НАІР, 2013. 320 с.) на стор. 60–65.

інтуїтивно розуміємо як ЗзВ особистості, пише вчений, розпочинається і реалізується з різним успіхом у сім'ї, дошкіллі, школі, згодом – організовується через безпосередню або опосередковану діяльність і впливи всіляких локальних громадських сил, запущених за ініціативи різних щаблів державної адміністрації, позаурядових одиниць чи самоуправлінських структур, які втілюють у життя численні програми, акції і засоби, призначені на ці цілі. Усі ці заходи тим чи іншим чином впливають на свідомість, поведінку і ставлення особистості, спричинюючись таким чином до піднесення її культури здоров'я [467, s. 13].

Детальний аналіз генези змістового, дидактичного, суб'єктно-інституційного і професійно-компетентнісного вимірів ЗзВ на різних історичних етапах розвитку польського шкільництва представлений у другому, третьому і четвертому розділах дисертації.

Звернімо увагу на низку понять, які особливо часто позиціонуються у контексті мети і змісту ЗзВ. Ідеться зокрема про категорії, які в українській педагогіці фігурують під назвами «здоровий спосіб / стиль життя» (далі – ЗСЖ) і «здоров'яформувальна поведінка», а в польській – іменуються як *zachowanie prozdrowotne* (сприятлива здоров'ю поведінка), *zachowanie antyzdrowotne* (загрозлива для здоров'я поведінка), *zdrowy styl życia* (здоровий стиль життя), *prozdrowotny styl życia* (сприятливий здоров'ю стиль життя). Загалом визначення оних дефініцій, які наведені у розвідках вітчизняних науковців [78, с. 6; 144, с. 7; 213, с. 5–6], цілком співвідносяться з тлумаченнями «відповідників» цих категорій польськими вченими [1451, s. 11] (див. додаток Б.7).

Значно ширшим за своєю сутністю і змістовим наповненням є поняття «культура здоров'я» (далі – КЗ). У науці їй відведено окреме місце з-посеред компонентів загальної культури людини. Культуру здоров'я пов'язують передовсім із ставленням людини до здоров'я власного та інших, веденням ЗСЖ, дотриманням безпечної поведінки тощо і індентифікують як «результат» і «мету» ЗзВ [825, s. 19–20].

Процес оформлення сучасного звучання і трактування поняття «культура здоров'я» відбувався в Польщі на засадах трансформації термінів, які охоплювали щораз більшу сферу знань і діяльності, спрямованої на збереження здоров'я в його індивідуальному, соціальному і суспільному вимірах. На основі аналізу концепцій, що

функціонували і функціонують у цьому процесі, ми умовно виокремили дві групи: 1) цілі / результати виховного впливу; 2) «засоби» досягнення цих цілей / результатів (рис. 1.2.2.1).

Цілі / результати виховного впливу
фізична культура
гігієнічна культура
санітарна культура
культура здоров’я

«Засоби» досягнення цих цілей / результатів
фізичне виховання
гігієна (як навчальна дисципліна; як шкільна гігієна)
гігієнічне виховання
санітарна освіта
здоров’язбережувальна освіта
здоров’язбережувальне виховання
проздоров’язбережувальна едукація
здоров’язбережувальна едукація

Рис. 1.2.2.1. Цілі / результати виховного впливу і «засоби» досягнення цих цілей / результатів

КЗ виступає сполучною ланкою ЗзВ як поняття з низкою інших понять, якими позначають дотичні до розв’язання проблеми здоров’язбереження людини педагогічні процеси. Результати репрезентованого нижче короткого огляду цих понять та їх дефініцій у контексті польської педагогічної думки допоможуть краще зрозуміти зміст і сферу застосування ЗзВ, а також дадуть змогу не порушувати принцип об’єктивності й історизму, тобто поряд з обраним для операціоналізації у дослідженні терміном «здоров’язбережувальне виховання», що увиразнює сучасну українську наукову терміносистему, використовувати ті дефініції, які існували в педагогічному просторі Польщі впродовж XX – початку XXI ст. для означення виховних впливів задля здоров’я.

Визначити точну хронологію функціонування на польських теренах окремих понять важко, навіть неможливо. Деякі терміни, за словами З. Яворського, з’являлися

епізодично, інші одночасно використовувалися за умов співіснування і навіть взаємозаміни [726, s. 109] (2009). Тому ми лише спробуємо окреслити періоди вживання окремих понять, головним чином, на основі їхньої появи в наукових розвідках. Як приклад, у цьому підрозділі покликаємося тільки на деякі публікації.

«*Фізична культура*» (*kultura fizyczna*). Згідно з доступними джерелами, цей термін вперше з'явився 1899 р. на сторінках американського часопису із такою назвою (англ. «*Physical Culture*»), що видавався відомим пропагандистом рухової активності Б. Макфадденом (англ. *Bernarr Macfadden*; 1868–1955) [1101]. Упродовж понад 100 років відбувалася динаміка змін в інтерпретації та дефінуванні поняття «фізична культура» (далі – ФК), а саме: система цінностей, дій та їх результатів у сфері тілесної активності людини; форми рухової активності людини, здійснювані свідомо задля «примноження здоров'я», «розвитку фізичної справності», «примноження краси людини»; синонім спорту [838, s. 11].

З 1970-х рр. у Польщі активно використовували термін «фізична культурв» замість «фізичного виховання»: починає видаватися часопис «Фізична Культура» («*Kultura Fizyczna*»); поняття «ФК» щораз більше з'являється в наукових розвідках, отримуючи водночас наближену до здоров'я «теоретичну оправу» [1367]; 1996 р. з'являється Закон «Про фізичну культуру» [1378]. Утім, фізична культура надалі асоціюється здебільшого тільки з «фізичною підготовленістю». З. Яворський зазначає, що загалом на практиці і в суспільній думці ФК розуміється зазвичай як вираження піклування про особисті моторні (рухові, фізичні) навички, які сприяють зміцненню або збереженню З., а активність рухова зводиться головно до обов'язкових занять із фізичного виховання і основних методик оцінки їх ефективності у вигляді численних тестів «моторної справності» [707]. Підтвердження цьому явищу знаходимо у висновках З. Кравчика (*Zbigniew Krawczyk*), які вчений озвучив після проведеного ним дослідження щодо уявлень про ФК в суспільній свідомості: «Домінуюча роль мислення на польських землях (як і на європейських) у категоріях "систем" спричинила те, що не тільки фізичне виховання, але також і ФК почали вносити до категорії фізичних вправ, які виражаються в гімнастичних, забавових (рухливі ігри і забави), спортивних чи туристичних формах. Таке розуміння фізичного виховання залишається дійсним і

сьогодні: як у науковому середовищі, так і в широкій громадській думці» [836] (1982); «Викликає занепокоєння факт, що більшість досліджуваних груп не пов'язує уроки фізичного виховання з піклуванням про здоров'я» [837] (1993). Слово «сьогодні», яке використав у своїй публікації З. Кравчик, актуалізував 2010 року Г. Грабовський (*Henryk Grabowski*). Розмірковуючи над проблематикою фізичного виховання, науковець стверджував, що і нині більшість людей із середньою освітою (а також частина спеціалістів) вважають, що метою шкільного фізичного виховання є розвиток «фізичної справності» (тобто сили, швидкості, витривалості) і формування постави тіла [635, s. 10]. З. Яворський згадує «Закон про спорт», виданий у Польщі 25 червня 2010 р., який, за словами вченого, віддзеркалив «імперську експансію» Міжнародного Олімпійського Комітету (англ. *International Olympic Committee*), спрямовану на творення спорту як універсальної концепції фізичної активності (докладно про це йдеться в статті З. Яворського «Імперія Спорту – незакінчені роздуми» [«*Lider*». 2010. nr 11. S. 6–8]).

Узагальнення вищенаведеної ситуації можна звести до двох тверджень: 1) поняття «фізична культура» загалом асоціюється з фізичною підготовленістю; 2) відбувається знецінення, навіть «деградація» самого поняття «фізична культура» з явною тенденцією замінити його спортом.

Предметом аналізу стало й поняття «*гігієна*» (дав.-грец. *ὑγιεινός* – «здоровий»). Протягом тривалого часу цим терміном означується окрема наукова галузь, що вивчає закономірності впливу на організм людини та суспільне здоров'я комплексу чинників довкілля задля розроблення гігієнічних норм, санітарних правил, превентивних і оздоровчих заходів. Розуміння категорії «гігієна» в контексті окресленого нами підходу схиляє до висновку, що вона має ознаки як мети (поведінкова практика підтримання чистоти тіла, ротової порожнини тощо), так і засобу відповідної діяльності (навчальна дисципліни із такою назвою; шкільна гігієна).

Термін «гігієна» домінував в польських публікаціях XIX ст. [357; 364; 365; 380; 647] і міжвоєнної доби XX ст. [381; 648; 649], є він і в назвах часописів, які виходили друком впродовж 1918–1939 рр. («Гігієна Щоденного Життя» («*Hygiena Życia Codzienniego*»; 1926–1928); «Архів Гігієни» («*Archiwum Higieny*», 1927–1933); «Гігієна Тіла і Спорт» («*Higjena Ciała i Sport*»; 1925–1928)) [231, с. 503]. Це поняття

використовували в 1950-х рр. [399; 615; 739] і за наступного десятиріччя [405; 865; 1175] при одночасному функціонуванні інших понять («гігієнічна культура», «санітарна культура», «культура здоров'я»). Дефініція «гігієна» використовується і надалі, однак у значенні конкретному – як різні сфери гігієни (особиста гігієна; гігієна ротової порожнини; гігієна оточення; психічна гігієна; гігієна праці та ін.).

Поняття «*гігієнічна культура*» (*kultura hygieniczna*) у польському науковому просторі вперше з'явилося 1924 року у публікації А. Куна* (*Adolf Kuhn*) [849]. За міжвоєнної доби XX ст. до неї зверталися також С. Копчиньський [811] (1928) і В. Франковський (*W. Frankowski*) [595] (1936). Після Другої світової війни в польській літературі поняття використовували спорадично, зокрема Я. Копчиньська (*Jadwiga Kopczyńska*) [787] (1958) і К. Міткєвіч [963] (1964).

Словосполучення «*санітарна культура*» (*kultura sanitarna*) уперше знаходимо в опублікованій 1924 р. розвідці Т. Янішевського* (*Tomasz Janiszewski*; додаток В.21) [695]. За міжвоєнного двадцятиріччя XX ст. цим терміном послуговувалися також Ю. Поляк* (*Józef Polak*; додаток В.9) [1123] (1927) і М. Кацпжак [742] (1929). Найбільшу популярність дефініція отримала в 1950-х і 1960-х рр. [740; 1305; 1404].

Поняття «*культура здоров'я*» (*kultura zdrowotna*) з'являється у польській педагогіці 1917 р. – до наукового обігу його ввів К. Сосновський* (*Kazimierz Sosnowski*; додаток В.17) у праці, присвяченій ролі різних «навчальних дисциплін рухової активності» у формуванні КЗ [1265]. Автор озвучив також словосполучення *krzewienie kultury zdrowotnej*. В українській мові немає відповідника до іменника *krzewienie*, а спільнокореневе дієслово *krzewić* можна було б перекласти, як *кущити*, за аналогією до *krzew – кущ.* На початку XXI ст. З. Яворський, пропонуючи варіанти для пояснення словосполучення *krzewienie kultury zdrowotnej* («пропагування КЗ», «поширення КЗ», «показ цінності КЗ та потреби її засвоєння щораз повніше і щораз на вищому рівні»), зазначає, що використання оригінального слова *krzewienie* було б найбільш адекватним для «створення» КЗ, тим більше, що воно є рідним, польським «правзірцем» такої формули [705, s. 8].

За міжвоєнної доби XX ст. термін «культура здоров'я» присутній у творчості Ю. Поляка [1123] (1927) і Т. Янішевського [696] (1931). У 50-х і 60-х рр. XX ст.

дефініція з'являється спорадично, до прикладу, у статтях П. Шарейко (*Piotr Szarejko*) [1305] (1951) і Г. Вентландтової* (*Hanna Wentlandtowa*; додаток В.29) [1402] (1962), а популярність її починає знову зростати за наступного десятиріччя. Відродженню поняття «культура здоров'я» сприяла актуалізація аксіологічних аспектів педагогіки [502, s. 71]. З-посеред озвучених у 1970–1980-х рр. сутнісних характеристик цієї категорії відзначаємо такі: КЗ є феноменом, навколо якого будується система цінностей, пов'язаних зі здоров'ям (Б. Кожушнік* (*Bogusław Kożusznik*)) [829] (1970); КЗ складається із системи цінностей, прив'язаних до З. фізичного та психічного, об'єктивного і суб'єктивного, індивідуального та громадського, і виявляється в гігієнічній організації середовища, у свідомому регулюванні відносин «людина – середовище», у режимі життя (способі життя) тощо; у виховному аспекті КЗ необхідно розуміти як свідому та регулярну працю особистості над собою, і як почуття відповідальності за власне здоров'я і здоров'я інших людей (М. Демель, К. Я. Зухора* (*Krzysztof Jan Zuchora*)) [524, s. 147–148] (1975). Майже ідентичне бачення КЗ представлене в наукових розвідках сучасних українських учених [58; 144].

З 1991 р. поняття «культура здоров'я» стало постійним підтитулом науково-популярного щомісячника «Лідер» («*Lider*»; повна назва часопису – «Лідер: промоція здоров'я, культура здоров'я і фізична культура»). Категорію почали розглядати в наукових публікаціях у різних педагогічних аспектах. До прикладу, у своїй монографії А. Павлуцький (*Andrzej Pawłucki*) експонує цей феномен стосовно до компетенцій і ролі вчителя [1069; 1070] (1997), у доробку Ц. Стипулковського (*Cezary Stypułkowski*) КЗ репрезентована в контексті відображення її мотивів у польській літературі [1291] (2002), І. Ковалевський (*Ireneusz Kowalewski*) зосереджує увагу на проблемі культури здоров'я студентів [823] (2006). А. Г. Ґавел аналізує методологічні аспекти досліджень КЗ школи [606] (2009), разом з М. Ковальським – пропонує досить оригінальну версію дефінування культури здоров'я – «дуже широкий репертуар дотичних до З. концепцій, що передаються суспільством і генеруються всередині поколінь, зокрема того, як жити згідно зі здоровим способом життя і як оцінювати ближче та дальше оточення водночас з точки зору загального стану З. і стосовно конкретних аспектів життя, пов'язаних зі сферою З.» [824, s. 98].

Поняття «КЗ» часто використовує й пропагує З. Яворський: 1977 р. та 1986 р. вчений запропонував його як частину назви навчальної дисципліни в системі шкільної освіти – «Пропедевтика культури здоров'я і фізичної культури» [716; 720]. Згодом автор здійснив низку різноаспектних розвідок у контексті проблематики КЗ: до прикладу, 2005 р. реалізував цілісне дослідження, у якому ілюстрував власне бачення КЗ в польській школі [705], а 2013 р. в одній зі своїх публікації, на основі аналізу розвитку уявлень представників польської спільноти про КЗ як поняття і як феномен, висловив думку про те, щоб визначати КЗ «стисло», а саме: «поведінка, яка відповідає потребам охорони і зміцнення здоров'я людини в його індивідуальному і універсальному вимірах» [708, s. 21].

«*Фізичне виховання*» (*wychowanie fizyczne*). Здоров'язбережувальне виховання у його сучасному розумінні має розгалужену систему, яка історично склалася внаслідок впливу внутрішніх і зовнішніх сил. Перший крок розгортання цього педагогічного процесу пов'язаний із фізичним вихованням (далі – ФВ). Спеціально і свідомо організоване ФВ реалізовувалося на теренах Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. В XIX ст. сформувалася незалежна система ФВ, яка опиралася на гімнастику із елементами спорту і на ігри й забави. Після Другої світової війни у ФВ впроваджується усе більше елементів спорту [1417, s.78].

На офіційному рівні у Польщі про фізичне виховання заговорили у зв'язку з появою 1774 р. проєкту «Про поширння та вдосконалення громадянської освіти» [1126]. Серед перших польських авторів, у назвах публікацій яких фігурує поняття «фізичне виховання», – Є. Сьнядецький* (*Jędrzej Śniadecki*; додаток В.2) [1337] (1805), Т. Т. Матецький* (*Teodor Teofil Matecki*) [930] (1848) та Е. Естковський* (*Ewaryst Estkowski*; додаток В.5) [565] (1853). На рубежі XVIII і XIX ст. ФВ увійшло до навчальних програм закладів освіти як альтернатива «однобічному» розумовому і моральному вихованню [793, s. 89]. Таким чином, ФВ стало фактично плацдармом для боротьби за оздоровлення школи й історично «найстаршою матір'ю» ЗзВ [497, s. 58]. З 1920 р. поняття «ФВ» стало репрезентуватися в польських часописах («Фізичне Виховання» («*Wychowanie Fizyczne*»; 1920–1939; 1947–1950; додаток Е.2),

«Фізичне Виховання у Школі» («*Wychowanie Fizyczne w Szkole*»; 1933–1939; 1953–1958; додаток Е.4).

Поле взаємопроникнення сфер ФВ і ЗзВ є дуже великим і пов'язане зокрема з усвідомленням цінності З., позитивним зацікавленням власним організмом, розумінням значення для З. рухових вправ і дій, формуванням сталих оздоровчо-рекреаційних звичок тощо [502, s. 74]. Утім, здоров'я є першою, проте не єдиною ціллю ФВ, що чітко озвучували за міжвоєнної доби XX ст., приміром, польські автори праць з теорії ФВ (В. Осмольський* (*Władysław Osmolski*; додаток В.18) [1043], Е. В. Пясецький* (*Eugeniusz Witold Piasecki*; додаток В.16) [1095] та ін.).

Попри декларування в шкільних навчальних програмах з фізичного виховання завдань щодо плекання здоров'я учнів, основними в змісті і методиці реалізації цього виховання залишаються формування правильної постави тіла, поліпшення фізичного розвитку і вдосконалення загальної фізичної підготовленості учнів, виховання стійкого інтересу до занять спортом і туризмом [886; 1240; 1241]. Отже, ключовий вектор ФВ спрямований на фізичний розвиток особистості, про що засвідчує, зокрема, прикметник «фізичне» у назві означеного виховання.

Зміст ФВ так міцно «сплівся» з формуванням рухових навичок, що кожна спроба надання цьому напряму виховання ширшого поля діяльності або збагачення новим контентом вимагає, за словами М. Демеля, «переламування вкорінених стереотипів» [496]. У практиці реалізації ФВ дуже мало можна побачити елементів «свідомого» ЗзВ. Учений зазначав, що в процесі ФВ відбувається просте копіювання вихованцем вправ, яке є лише тренуванням, у гонитві за максимальним поліпшенням рухових дій і суто «спортивних» результатів часто втрачається природна нагода для формування культурно-гігієнічних навичок, а процес виконання фізичних вправ зазвичай зовсім не прив'язаний до тих знань, які учні здобувають, до прикладу, під час вивчення дисциплін про здоров'я[10], і, як результат, учні мало знають, для чого вправляються, і є пасивними суб'єктами «процедур», які реалізує вчитель ФВ, не виносять зі школи

[10] Сказане стосується того факту, що наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. у Польщі обговорювалися можливості інтеграції ФВ і «науками про людину» (біологія, гігієна, т. ін.), а одним із варіантів цієї інтеграції вважали надання вчителям ФВ права проводити ці «інтегровані» уроки [1141].

тривалих рекреаційних навичок, відтак можуть бути навчені, але не «виховані фізично» [502, s. 74–75]. У такій ситуації, за твердженням М. Демеля, дуже рідко можна розраховувати на свідому працю учнів на користь власного З., а отже, єдиною гарантією їхньої активної співучасті у фізичному вихованні є озвучення вчителем важливості «спортивних досягнень» [497, s. 59–60].

Навіть попри те, що таку ситуацію намагаються «рятувати», до прикладу, просуваючи необтяжене традицією поняття «фізична культура» [839], що має більш «еластичні межі» і охоплює у своїй інтенції більше тих аспектів, які властиві вихованню здоров'язбережувальному, опис методики формування власне «фізичної культури» не є потенційно перспективними, таким, що може безумовно зацікавити речників ЗзВ [502, s. 74]. Для того щоб ФВ стало дійсно «фактичним» вихованням, необхідно, за словами М. Демеля, усі його конкретні, спрямовані на плекання фізичного здоров'я цілі «пропустити через фільтр особистості вихованця, налаштувати його розум, емоції і волю на працю щодо власного тіла, здоров'я, справність і красу», власне, на ці справи, а не, як у своїй більшості хочуть учителі, «на усілякі інші» [502, s. 107].

До усього, заглядаючи в «минуле» фізичного виховання, можна помітити, що впродовж сторіч воно позбавлялося низки важливих у контексті здоров'я елементів, якими колись диспонувало («дієтетика», «загартування», «виховання почуттів», ін.) і які, у зв'язку з розвитком науки і відповідно до «поділу компетенцій», стали складниками інших наукових галузей (наприклад, «дієтетика» перейшла спочатку під опіку гігієни, але поступово стала самостійною ділянкою наукових досліджень). Отже, можемо говорити про те, що, незважаючи на спільне історичне коріння, з якого розвинулися ФВ і ЗзВ, подальші «шляхи» цих педагогічних процесів швидко розійшлися.

Та усе ж, усупереч критичним зауваженням, ФВ в трактуваннях польських авторів є важливим засобом ЗзВ. По-перше, ФВ протиставляє суто «профілактичній» тактиці гігієни свою «педагогічну» тактику діяльнісного вдосконалення З. [621, s. 4]. Іншими словами, до прикладу, «гігієнічні» звички людини не можуть забезпечити їй повного З., якщо вона буде ігнорувати рухові вправи, що неабияк впливають на морфологічні та функціональні особливості людського організму [497, s. 60]. По-друге, у «традицію ФВ»

вписана надзвичайно цінна для теоретичних основ ЗзВ ідея, що увиразнюється словами *примноження* (*pomnażanie*), *удосконалення* (*doskonalenie*), *піднесення* (*potęgowanie*, *podnoszenie*) здоров'я [502, s. 75], які є виразно співзвучними сучасним прагненням до «позитивної» дефініції здоров'я.

Отже, виникає потреба чіткого розрізнення сутності ФВ і ЗзВ, яка пов'язана насамперед із тим, що ЗзВ є «одновалентним» педагогічним явищем (його єдиною цінністю є здоров'я), а ФВ є «поліваленттними» (у змістову основу його мети покладено, окрім здоров'я, низку інших цінностей – працездатність, сила, витривалість, швидкість, гнучкість, координація, сила волі тощо). У цьому сенсі М. Демель наголошував на тому, що фізична культура не є іманентною частиною культури здоров'я, але тісно із нею «переплітається», так само ФВ як поліаспектний педагогічний процес не є елементом ЗзВ, але в багатьох своїх вимірах перемежовується із ним [518].

Поняття «*шкільна гігієна*» (*higiena szkolna*; далі – ШГ) вперше озвучено 1882 р. на IV-ому Міжнародному конгресі гігієни і демографії в Женеві, у її межах передбачалося оздоровлення шкільного середовища, введення до штатного розпису шкіл посад шкільних лікарів і наділення їх відповідними повноваженнями [1307, s. 29]. Реалізація цих ініціатив на теренах Польщі сприяла започаткуванню наступних «кроків» у розвитку здоров'язбережувального виховання. Власне, ШГ з усіма її функціями і векторами діяльності називають другою «матір'ю» ЗзВ [497, s. 58]. Щоправда, у зв'язку з кардинальним переломом у розумінні завдань, змісту й методів ШГ, її поступовою трансформацією у шкільну службу здоров'я (шкільну медицину), безміру першочергових «медичних» завдань (періодичні дослідження стану здоров'я дітей, щеплення, опіка над так званими диспансерними групами учнів тощо), які з'явилися в колі обов'язків шкільних лікарів і гігієністок у 1950-х рр. [1478], виховний аспект здоров'язбереження учнів опинився у цю добу на маргінесі програми ШГ й отримав вимір епізодичних та формальних акцій [497, s. 61–62].

Щодо «*Гігієни*» *і* «*Шкільної гігієни*» *як навчальних курсів* у школах і в закладах професійної підготовки вчителів, то вони існували в Польщі в XIX ст. [744], в 1920–1930-х рр. [1032; 1506] і після Другої світової війни до 1982 р. [816].

Поняття «*гігієнічне виховання*» (*wychowanie hygieniczne*; далі – ГВ) з'явилося у польській педагогічній літературі на переломі XIX і XX ст. [404; 639]. 1924 р. цей термін використав А. Кун [849], зустрічається воно в публікаціях М. Кацпжака [742] (1929), С. Броковського (*S. Brokowski*) [402] (1929), К. Міткєвіча [971] (1930). У розвідках польських учених, які з'явилися після Другої світової війни, поняття ГВ з'являлося спорадично, але в підручниках «Шкільна гігієна» воно репрезентувалося до кінця 1950-х рр., визначалося як «один із найістотніших обов'язків ШГ» і розумілося як «нав'язання навичок, пов'язаних із піклуванням про здоров'я особисте і оточення» [664, s. 27] (1958).

Поняття «*санітарна освіта*» (*oświata sanitarna*; далі – СО) уперше з'явилося в 1950-х рр., зокрема в публікаціях П. Шарейко [1305] (1951) і Г. Вентландтової [1401] (1955), і було досить поширеним протягом 1960-х рр. [1404]. Фахові органи санітарної освіти, зберігаючи «паростки» ЗзВ, що розвивалися в межах ФВ та ШГ, зробили третій «крок» у розгортанні ЗзВ, почавши збагачувати його тематичний реєстр новими актуальними проблемами і закладати основи для розроблення його теоретичного і методичного підґрунтя [497, s. 58].

За наступних десятиріччь термін «санітарна освіта» замінено (модифіковано) на термін «*здоров'язбережувальна освіта*» (*oświata zdrowotna*; далі – ЗзО). Найчастіше його використовувала Г. Вентландтова [1406; 1407; 1408; 1411] (1968–1976), є він також і в публікаціях С. Б. Радьюкєвіча* (*Sławomir Bogdan Radiukiewicz*) [1174] (1973), З. Лєдткє (*Zofia Liedtkie*) [879] (1980) і Т. Малешевської (*Tereza Maleszewska*) [909] (1980).

Поняття «*здоров'язбережувальне виховання*» (*wychowanie zdrowotne*) уперше озвучено в публікаціях М. Демеля в 1965 р. [515] і в 1968 р. [494], його поява, зауважував учений, стала опозицією до ЗзО, сама назва якої пропонувала домінування в її реалізації дидактичних аспектів над виховними [502, s. 83].

Увиразнюючи сутність поняття «здоров'язбережувальне виховання», М. Демель вказував на складність однозначного його визначення, яка, до того ж, посилюється певним «термінологічним хаосом». Вчений писав, що у версіях цього поняття, які представлені в різних мовних групах, досить розмаїто інтерпретовано сутність

основних категорій педагогіки – «виховання», «навчання», «формування» і «освіта»: у французькій мові словосполучення *l'éducation sanitaire* віддзеркалює факт підпорядкування освіти вихованню; у чеській мові *zdravotnická osvěta* репрезентує «вторинність» виховання стосовно освіти; у німецькій мові існують два поняття, які увиразнюють чітке розмежування між педагогікою здоров'я, тобто вихованням у вужчому сенсі (нім. *hygienische Erziehung*), та дидактикою здоров'я (нім. *hygienische Bildung*). Щодо польської мови, то в ній, наголошував автор, простежується велика «свобода» щодо трактування понять, дотичних до процесу виховання для здоров'я, особливо «аматори» пишуть то про *санітарну освіту* і *здоров'язбережувальну освіту*, то про *здоров'язбережувальне виховання* і *гігієнічне виховання*, то про *популяризацію основ гігієни*, то про *виховання санітарної культури*, то про *плекання основ здоров'я* тощо. Оптимальним «виходом» з цього «багатства» виразів, писав М. Демель, є «термінологічний реалізм» як альтернатива до академічних лексичних дебатів, доцільність якого пояснюється, окрім іншого, і тим, що ані семантика, ані етимологія не враховують «суспільного» функціонування слів [497, s. 56].

Далі науковець відзначав, що наприкінці 1970-х рр. у польській науці було встановлено апробовану й визнану сферами освіти та медицини «термінологічну рівновагу». Відтак працю, яка мобілізує все суспільство до діяльності у сфері З., стали окреслювати поняттям «санітарна освіта», пізніше – «здоров'язбережувальна освіта», водночас термін «освіта» розумівся досить широко, його значення наближене до архаїчного терміна «едукація», яким об'єднували і навчання, і виховання, і формування (розвиток). Для позначення виховно-освітньої праці з дітьми та юнацтвом у всіх виховних інституціях (сім'я, дошкілля, школа) було прийнято застосовувати термін «здоров'язбережувальне виховання». Серед переваг цієї дефініції науковець називав такі: по-перше, обидва слова в словосполученні мають «польське» звучання; по-друге, це поняття озвучує слово «здоров'я», яке є зрозумілим кожному, а, отже, припиняє складну дискусію щодо термінів «гігієна» і «санітарія»; по-третє, назва «ЗзВ» підкреслює пріоритет виховної функції над дидактикою, що є важливим, оскільки «старших треба головно вчити», а «молодих треба радше виховувати» [497, s. 57].

За словами М. Демеля, ЗзВ «черпає» свій зміст зі сформованих раніше наукових дисциплін – медицини, ФВ, гігієни, психології та інших, а методику реалізації (тобто усе те, що пов'язано з формуванням знань вихованців, їхнім усвідомленням, ставленням і поведінкою, формуванням навичок, які мають значення для З. і розвитку) запозичує з педагогіки. Ключовим у розумінні ЗзВ є той факт, що цей педагогічний процес «не цікавиться» тим, у чому не можна побачити усвідомлення, активності і співпраці вихованця, тобто тим, що не формує і не збагачує його особистість. Для увиразнення своїх міркувань учений зазначав, що, до прикладу, сфера ЗзВ не охоплює ті реалізовані в школі форми соціальної опіки й організаційні заходи, у яких дитина виступає «пасивним предметом», навіть якщо вони сприяють збереженню її З. та безпеці (до прикладу, решітка на вікні). Поза сферою ЗзВ залишається та діяльність, яка, попри те, що сприяє здоров'ю і розвитку, не виховує дитини. До прикладу, у контексті виховання недостатньо раціонально харчувати дитину, необхідно її привчити робити це самостійно, недостатньо прибирати дитячу кімнату, треба «розбудити» у дитини потребу в чистоті і навчити її робити це самостійно. Навіть фізичні вправи, лише тоді можна вважати засобами ЗзВ, коли їх використовують із думкою про З. і, що головне, коли це є думкою самого учня. З іншого боку, лікар, який здійснює медичний огляд дитини, ще не є «учителем здоров'я», хоч може ним стати, якщо увійде з тією дитиною у «педагогічний контакт», якщо щось їй пояснить, чогось навчить, до чогось заохотить, словом, будь-яким способом і будь-якою мірою збагатить особистість дитини [502, s. 67–68].

1982 р. поняття «здоров'язбережувальне виховання» було озвучено в назві міністерських «настанов» щодо реалізації відповідної педагогічної діяльності у школі [961]. Попри пізнішу появу «конкурентних» термінів, поняття ЗзВ залишається популярним і досі, про що засвідчують розвідки, які з'явилися після 1970-х рр. ([829] (1970), [336; 431; 1338] (1993, 1997), [711] (2003), [1480] (2004), [609] (2008)). Певним віддзеркаленням підвищення статусу ЗзВ є факт заміни в 1989 р. назви часопису «Фізичне Виховання і Шкільна Гігієна» («*Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*»; 1959–1988; додаток Е.5) на «Фізичне і Здоров'язбережувальне Виховання» («*Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*»).

Категорія «*проздоров'язбережувальна едукація*» (*edukacja prozdrowotna*; далі – ПроЗзЕ) з'являється 1993 р. у публікації Б. Войнаровської і співавторок [1453], а її модифікована версія «*здоров'язбережувальна едукація*» (*edukacja zdrowotna*; далі – ЗзЕ) майже відразу починає функціонувати паралельно [1438] (1994). Ці поняття часто використовували як взаємозамінні [707, s. 4].

Упровадження до наукового обігу польської педагогіки обидвох термінів супроводжувалося одночасним обґрунтуванням доцільності їх використання замість поняття «ЗзВ». Загалом аргументи, які наводилися [1453] можемо співвіднести з міркуваннями тих українських учених, які актуалізують необхідність більш широкого використання в понятєвому полі вітчизняної педагогіки категорії «едукація». Так, О. Вишневський пише, що едукація – це термін, яким позначаємо процесуальний компонент освіти в його триєдності – навчання, розвитку і виховання. Потреба запровадження цього поняття, на думу вченого, зумовлена тим, що вживана впродовж тривалого часу категорія «навчально-виховний процес» фактично виключає природну триєдність педагогічної діяльності в школі і «приховує» її найактуальніший аспект – спрямованість на розвиток особистості дитини, забезпечення певного «покращення», «розширення» функцій, якостей і можливостей юної особистості [41, с. 15] (2008). Перегукуються з означеними позиціями зауваження А. Кочубей: з позицій загального психолого-педагогічного підходу, сутність едукації полягає у розв'язанні проблеми інтегральної цілісності навчання, виховання і розвитку в цілому [130] (2013).

Цікаво, що в «Програмних основах загальної освіти», опублікованих 2008 р. [1211] і 2012 р. [1212], репрезентація змісту деяких «едукацій» супроводжувалася їхньою деталізацією зі словом «виховання», як-от: «Музична едукація. Виховання для сприймання і створення музики»; «Громадянська едукація. Виховання для сумісної взаємодії із однолітками та дорослими»; «Природнича едукація. Виховання для розуміння і поваги до природи» [1211, s. 211–212; 1212, s. 14–17].

Наголосимо, що у визначеннях понять «СО», «ЗзВ», «ЗзО», «ПроЗзЕ» і «ЗзЕ», представлених у польській педагогічній літературі, ми не віднайшли чіткої диференціації сукупності відображених у них ознак предметів та явищ і зв'язків між

ними. Отже, можемо говорити про певну їхню «взаємопроникність» і навіть синонімічність. Наш подальший виклад матеріалу – тому підтвердження.

Анонсуючи 1960 р. сутність санітарної освіти, Г. Вентландтова окреслювала цей педагогічний процес не тільки як «дидактичну», але й як «виховну» діяльність, а мету СО озвучувала, як «виховання санітарної культури», що здійснюється через популяризацію знань про здоров'я [1404, s. 5–8]. У пізніших працях учена розкрила сутність ЗзО, називала її комплексним «виховним і дидактичним впливом», узгодженою взаємодією всіх чинників, які формують повноцінну особистість учня щодо правильного ставлення до проблем здоров'я [1410, s. 7] (1970), писала про ЗзО як про передусім усебічну виховну працю, дотичну до формування ставлення до здоров'я як до цінності і здоров'язбережувальної поведінки людей у напрямі, корисному для культури здоров'я [1408, s. 5–6] (1976), провела тісні паралелі між ЗзВ і ЗзО, зазначивши, що в процесі останньої через збагачення знань про здоров'я в людини «пробуджується позитивне зацікавлення» питаннями здоров'я, формуються відповідальне ставлення людини до здоров'я власного та інших людей, зазначила, що здоров'язбережувальне виховання є кінцевою метою здоров'язбережувальної освіти [1403, s. 7] (1980).

В одній із опублікованих 1999 р. статей Б. Войнаровська, простежуючи генезу підходів до ЗзЕ, зазначала, що вони є віддзеркаленням процесу змін, які відбулися в цій сфері: на зміну медичному, біхевіоральному (поведінковому) та просвітницькому підходам прийшли «демедикалізовані» (зорієнтований на особистість і середовищний) підходи, які шляхом **виховання** (виділено нами – Л. С.) «скеровані» на зміну свідомості особистості і культивування в неї відповідальності за своє З. [1448, s. 16]. Виховний аспект ЗзЕ у розвідках вченої підкреслюється трактуванням цієї едукації як процесу набуття індивідами «свідомості» здоров'я, формування в індивіда ціннісного ставлення до З. свого та інших [1451, s. 12].

Взаємну проникність і синонімічність категорій «ЗзВ» і «ЗзЕ» відзначають також Е. Мадейський [897] (2009), Б. Федин (*Beata Fedyn*), І. Ґембальчик (*Ilona Gembalczyk*) [585] (2014) та ін.

Наведені теоретичні узагальнення засвічують неоднозначність розуміння суті взаємин між «ЗзВ» і «ЗзО» та «ЗзЕ», наразі це питання залишається дискусійним. Ми ж хочемо акцентувати увагу на ключовому, на нашу думку, аспекті в розв'язанні цієї проблеми. Річ у тім, що більшість польських учених зазначають, що прогнозованим результатом усіх згаданих педагогічних процесів – їхнім «едукаційним завданням і викликом» [1069], «спільною, фінальною метою» [640; 829] – є культура здоров'я. Саме цей факт, на думку З. Яворського, виступає головною причиною доволі частих випадків синонімізації в польському педагогічному просторі термінів «ЗзО», «ЗзВ» і «ЗзЕ». За автором, ці поняття є між собою майже еквівалентними з точки зору виконуваних ними функцій, а трансформація їхніх назв відбулася лише під впливом розвитку цивілізації і зростаючих потреб людини у піклуванні про своє здоров'я [705, s. 8].

Важко не погодитися з позицією автора, оскільки вона увиразнює той факт, що саме «виховна» парадигма є ключовим підґрунтям усієї просвітницько-едукаційної діяльності щодо формування культури здоров'я дітей та юнацтва, яка реалізована в Польщі впродовж хронологічно досліджуваного нами періоду.

Окремо відзначмо, що висвітлення «історії» ЗзВ як феномена потребує також репрезентації понять «промоція здоров'я» і «профілактика». Коротко схарактеризуємо основну їхню сутність.

З 1980 р., коли ВООЗ проголосила глобальну стратегію «Здоров'я для всіх до 2000 року», що визначала діяльність організації на наступні роки, у світовий науковий лексикон увійшов англійський термін *health promotion* (дослівно – «промоція здоров'я»). З-поміж вчених (Г. Апанасенко, Л. Попова) побутує думка, що з появою у світі концепції «промоція здоров'я» перед керівництвом держав світу постали вимоги надання освіті нової, інтегративної, «якості», яка передбачає виховання «ноосферної» людини, екологоцентричної свідомості і ставлення до здоров'я, побудованого на загальнолюдських цінностях [5, с. 11] (1993).

У зарубіжній науці поняття *health promotion* використовується для позначення досить різноманітних процесів щодо надання можливостей людям посилювати контроль за власним здоров'ям та його чинниками, таким чином, поліпшувати його, здійснювати профілактику захворювань тощо [24, с. 12]. Дослівний переклад

словосполучення *health promotion* українською припускає кілька тлумачень, серед яких – *просування З.*, *заохочення до З.*, *сприяння З.*, *стимулювання З.*, *популяризація З.*, *підтримка З.*, *творення З.*, *удосконалення З.*, професійні перекладачі як лексичний аналог уживають і такі варіанти, як *пропаганда З.*, *пропагування З.*, *пропаганда здорового способу життя*, ін. Але всі ці поняття не повністю відповідають змісту тієї системи заходів, про яку йдеться [172, с. 18]. Задля уніфікації термінологічного інструментарію ми послуговуватимемося дифеніцію «промоція здоров'я», оскільки вона наявна в нормативних документах МОЗ України і фігурує на інтернет-сторінках низки вітчизняних осередків громадського здоров'я[11]. До того ж це поняття повністю відповідає польським варіантам перекладу англійського поняття – словосполученням *promocja zdrowia* і *promowanie zdrowia*.

Цікаво, що польські вчені часто наголошують на тому, що категорія «промоція здоров'я» теж є похідною від категорії «ЗзВ». Зокрема, А. М. де Тхожевський визначає промоцію здоров'я як усю діяльність, що пропагує стиль життя, опертий на активне ставлення людини до інтерсуб'єктивно сприйнятих проблем у сфері власного розвитку та З., і пов'язану з ними профілактичну, превентивну діяльність. Автор підкреслює виховний вимір основного завдання промоції здоров'я, яким є підвищення мотивації індивіда до щоденного піклування про З. і систематичне формування в особистості почуття відповідальності за власне З. [467, s. 14]. На тлі пошуку історичних паралелей у розгортанні ЗзВ та промоції здоров'я і дослідження методологічних аспектів проблеми «стосунків» між ними, М. Демель не погоджувався з тим, щоб перманентну появу нових термінів для позначення соціально-педагогічної діяльності, пов'язаної із «плеканням здоров'я», трактувати, як щось нове, до цього часу неіснуюче і називати на кшталт «нова філософія здоров'я». У цьому сенсі вчений підкреслював, що «стійкість до появи новизни» дає систематичність та ґрунтовність вивчення кожної науково-педагогічної сфери, і стверджував, що явище промоції здоров'я є чимось новим лише для тих, хто розглядає минуле «під призмою звичайного мислення» і намагається переконати оточення в тому, що інших думок та суджень про З. в минулому не було [518, s. 258]. Понад те, «стовпами» промоції здоров'я М. Демель називав традиційні

[11] https://phc.org.ua/promociya-zdorovya

педагогічні явища – ЗзВ і ЗзЕ – і зазначав, що вони багато в чому «випереджують» новомодний рух [498; 510].

У процесі історичного розвитку термінологічний арсенал педагогіки поповнився поняттям «профілактика». Вирізняють три її рівня, а саме: первинну (стосується цілої популяції або великої її частини) – діяльність дуже «рання», завданням якої є попередження можливих загроз або розладів здоров'я; вторинну (стосується осіб із підвищеним ризиком появи розладів чи хвороби), метою якої є завчасне розпізнавання в людини симптомів певних відхилень і початок їх лікування або корекції; третинну (стосується хворих людей і неповносправних) – усілякі дії, що сприяють запобіганню подальших невдалих ефектів фізичного чи психічного захворювання [1451, s. 11].

«Профілактична» діяльність з/о школи зосереджується головно на її первинному рівні. В українській педагогіці цю педагогічну працю найчастіше дефінують як «превентивне виховання» (В. Оржеховська, О. Пилипенко [168]; Л. Рондяк [203]), під яким розуміють виховний вплив задля запобігання (превенції) чогось, а стосовно здоров'я – з метою усунення чинників ризику та причин захворювань чи інших розладів. «Запобіжний» підхід до визначення поняття «профілактика» впродовж певного часу побутував і у польській науковій літературі [415; 1449]. Але сучасна модель профілактичної діяльності передбачає дещо іншу тенденцію. Р. М. Ільніцка (*Renata Małgorzata Ilnicka*) зазначає, що профілактика може мати два виміри, а саме: деструкційний, який полягає в усуненні причин, що сприяють появі негативних явищ; конструктивний, метою якого є діяльність, завдяки якій особистість набуває тих бажаних якостей, яких раніше в неї не було. Услід за іншими вченими, прихильниками такої концепції, авторка зазначає, що профілактика є процесом, який коригує (або компенсує) недоліки виховання. Аналізуючи рівень і стратегії первинної профілактики, яка реалізується в школі, науковиця визначає такі її цілі: обмеження й усунення чинників ризику, які можуть порушити правильний розвиток і здоровий спосіб життя; формування уміння «робити розумний вибір»; формування життєвих навичок «радження собі» із вимогами і «викликами» життя; формування навичок обґрунтування і відстоювання власної думки; «затримка» ініціації і заохочення до абстиненції в контексті «засобів, які змінюють свідомість»; розвиток альтернативної до вживання

алкоголю, наркотиків, паління цигарок стратегії проведення вільного часу через організацію на терені школи різного штибу «кіл зацікавлень», гуртків та ін. Р. М. Ільніцка робить висновок, що в закладі освіти профілактика повинна прийняти передовсім «форму промоції здоров'я» [681, s. 26–28] (2012). За логікою, у реалізації «профілактичної» діяльності в закладах освіти важливе місце посідають виховні стратегія і тактика.

У з/о школах Польщі поняття «профілактика» почали широко використовувати на початку XXI ст., коли 2002 р., згідно з Розпорядженням міністра національної едукації і спорту [1207], з'явилася інформація про те, що зміст освітньої діяльності в школі детермінується не лише навчальними програмами дисциплін і виховною програмою школи, але й «шкільною програмою профілактики», яку кожна школа щороку розробляє та реалізує.

Огляд понять, якими послуговуємося в дослідженні, завершуємо терміном «педагогіка здоров'я» (*pedagogika zdrowia*; *pedagogika zdrowotna*; далі – ПЗ). В польський науковий простір його в 1970-х рр. увів Е. А. Мазуркєвіч* (*Edward Aleksander Mazurkiewicz*) [940]. Учений розглядав ПЗ як субдисципліну і навіть як самостійну педагогічну спеціальність, що має незалежний характер [941]. Ця концепція знайшла підтримку в розвідках С. Палькі (*Stanisław Palka*) [1054] (1999), М. Капіци (*Marian Kapica*) [757] (2001), Б. Сьліверського (*Bogusław Śliwerski*) [1335] (2006) та ін. М. Демель називав ПЗ «теоретичною основою» здоров'язбережувального виховання, а останнє – її «виконавчою владою» [502, s. 9–10] (1980).

Інше бачення – педагогіка здоров'я як теорія в структурі компонентів соціальної педагогіки – увиразнено, до прикладу, у творчості Е. Сирек* (*Ewa Syrek*; додаток В.36) [1300] (2000), А. М. де Тхожевський [467] (2006) та ін.

За міркуваннями А. М. де Тхожевського, ЗзВ є предметом рефлексії сфери знань, яку щораз частіше називають «педагогіка здоров'я». Водночас науковець зауважує, що останню ще досить рано трактувати як автономну субдисципліну педагогічних наук, оскільки поки що вона є тільки певною теорією з обмеженою пізнавальною сферою, певною логічно впорядкованою рефлексією і засобом пізнання практичної діяльності та її результатів у сфері ЗзВ як у стратегічному, так і в програмовому аспектах. Але

навіть попри те, що ПЗ «не може однозначно визначити» власного предмета пізнання, не має ані незалежної дослідницької проблематики, ані окремих, притаманних лише їй, методів і засобів дослідження, вона, на думку А. М. де Тхожевського, відіграє важливу роль у галузі педагогічних наук, оскільки як особлива галузь знань виконує низку особливих функцій, які належать педагогічним наукам. До функцій педагогіки здоров'я учений залучає такі:

- експлікаційну (пояснювальну), яка полягає на описі, упорядкуванні й поясненні основних понять, якими послуговується педагогіка здоров'я (ЗзВ, ЗзЕ, промоція здоров'я та ін.), а також на фіксації відносин між ними, завдяки яким виокремлюються відповідні поля дослідження;
- узагальнювальну, яка виражається в спробі узагальнення наукового й актуального знання про ЗзВ стосовно чітких критеріїв і тверджень, побудованих на основі логічно-методологічного принципу;
- комунікативну, завдяки якій поширюється основний зміст, дотичний до мети, завдань, методів і форм ЗзВ та інших педагогічних процесів, синонімічних цьому поняттю;
- аплікаційну (застосувальну), спрямовану на «оснащення» професійних і непрофесійних педагогів (вчителів, вихователів, батьків) і загалом суспільства низкою практичних навичок, що слугують оптимізації ЗзВ;
- евристичну, яка спрямована на постійний пошук і введення нових, детермінованих безперервними та динамічними змінами умов життя людини, дослідницьких проблем, що виникають з предмета пізнання, яким є ЗзВ.

Узагальнюючи, А. М. де Тхоржевський зазначає, що виконання педагогікою здоров'я вищеокреслених функцій уможливлює її трактування як ґрунтовної теорії, яку треба розуміти як певну систему загальних тверджень, що пояснюють ту сферу виховної реальності, яка тісно пов'язана з проблематикою охорони, удосконалення і промоції здоров'я засобами захисної та профілактичної діяльності стосовно водночас індивіда і різних людських спільнот [467, s. 11–12].

Робимо висновок про те, що ЗзВ як педагогічний феномен і поняття не виникло в Польщі одразу «у тиші наукових кабінетів», воно розвивалося історично, а його

системні елементи «дозрівали» з різною швидкістю, залежно від ієрархії актуальних потреб та від активності розмаїтих інституцій, які його реалізовували.

З усього, поняття «здоров'язбережувальне виховання учнів» трактуємо у дисертації як *цілеспрямований, систематичний, неперервний, інтегративний вплив на світогляд учнів усіх суб'єктів виховання та умов, які оточують здобувачів освіти, що передбачає формування знань про здоров'я, на цій основі – формування ціннісних орієнтацій, усвідомлення, переконань, умінь і навичок, що у своїй єдності визначають здоровий спосіб життя учнів і їхню відповідальну за здоров'я власне та інших людей поведінку, які, своєю чергою, виступають показниками культури здоров'я.*

Не претендуючи на досконалість запропонованого визначення, апелюємо до слів А. М. де Тхожевського, який зауважує, що «нині немає повної узгодженості щодо прийняття якоїсь універсальної дефініції», яка пояснює сутність ЗзВ. Зміст і обсяг цього поняття великою мірою залежить від того, з якої наукової перспективи надається йому значення і в якому вимірі ним послуговуються [467, s. 9].

У дисертації застосовуватимемо також «калькований» переклад польського словосполучення *wychowanie dla zdrowia* – «виховання для здоров'я» (далі – «виховання для З.»), який розглядаємо як синонім до дефініції «здоров'язбережувальне виховання». Послуговуватимемося й притаманними різним історичним етапам розвитку польської педагогіки поняттями («гігієнічне виховання», «санітарна освіта», «здоров'язбережувальна освіта», «(про)здоров'язбережувальна едукація», «формування культури здоров'я» (далі – «формування КЗ»)), які ідентифікуємо як «провісники» або «модифікації» категорії «здоров'язбережувальне виховання».

1.2.3. Загальноосвітні школи Польщі як щабель освіти та історичне явище

Задекларований у дослідженні термін «загальноосвітні школи» впродовж тривалого часу трактувався в українському освітньому законодавстві як основний (масовий) вид навчально-виховних закладів, які дають загальну освіту. Згідно із Законами України «Про освіту» [195] (2017) і «Про повну загальну середню освіту» [196] (2020), загальна освіта охоплює три рівні освіти – початкову загальну, базову загальну середню і повну

загальну середню. Відповідно до цього, у закладі загальної середньої освіти «початкова школа» забезпечує початкову загальну освіту, «основна школа» забезпечує базову загальну середню освіту, «старша школа» забезпечує повну і профільну середню освіту.

«Рівневий-ступеневий» поділ характерний і для польської шкільної системи впродовж усієї хронологічно досліджуваної доби. Проте назви рівнів-ступенів, їхня кількість, вікова категорія здобувачів освіти на кожному з них змінювалися в процесі реалізації шкільних реформ, які були перманентним явищем в історичному розвитку Польщі [29].

Загалом структура загальноосвітньої школи у Польщі на кожному з історичних етапів розвитку держави мала або два (*szkoła podstawowa* → гімназія; *szkoła podstawowa* → ліцей) або три (*szkoła podstawowa* → гімназія → ліцей) ступені.

Уточнимо сутність одиниці *szkoła podstawowa*. В працях українських науковців це словосполучення часто ідентифікується як «початкова школа», що, на наш погляд, є некоректним. По-перше, згідно із тлумаченням іменника *podstawa*, який українською перекладається як *основа* [268, с. 238], поняття *szkoła podstawowa* мало б перекладатися як «основна школа» або «базова школа». У цьому контексті зауважмо, що в українській освіті *основна школа* закінчується IX-им класом, тобто випускник цього класу уже отримав початкову освіту (початкова школа: I–IV класи) і завершив здобуття базової середньої освіти (V–IX класи). По-друге, у Польщі *szkoła podstawowa* в історичному ракурсі «однолита», тобто об'єднує так званий «ранньошкільний» етап освіти (*edukacja wczesnoszkolna*; кількість класів на ньому коливається, у сучасній Польщі – це I–III класи), який відповідає початковій освіті (школі) в Україні, і етап освіти, який забезпечує базову загальну середню освіту (це IV–VI (–VII; –VIII) класи цього рівня освіти). Отже, польська *szkoła podstawowa* не має чіткого поділу на школу початкову і школу основну (базову) [1301; 1536, s. 26].

Тож, задля уникнення суперечностей термінологічного і фактологічного характеру в нашому дослідженні для перекладу поняття *szkoła podstawowa* будемо використовувати словосполучення «базова школа». Наголошуємо, що в польській системі освіти базова школа – це початкова школа + основна школа.

Щодо гімназії (*gimnazium*), то в історії польського шкільництва цей рівень освіти є «непостійним» явищем і забезпечує перманентно то частину базової загальної середньої освіти (основна школа), то частину повної загальної середньої освіти (старша школа), а вік здобувачів освіти в гімназіях «історично» коливається від 11/12 років до 16/17 років. На певних етапах розвитку шкільництва у Польщі результати гімназійного іспиту, який проводився по завершенні навчання в гімназії, бралися до уваги під час «рекрутації» здобувача освіти або до ліцеїв, технікумів тощо, або до вищих навчальних закладів [625; 1049, s. 30].

Прерогативою загальноосвітнього ліцею (*liceum ogólnokształcące*) є забезпечення повної загальної середньої освіти (старша школа). Закінчення навчання у з/о ліцеї завершується «матуральним екзаменом» (*ekzamin maturalny*; до 2005 р. називався «екзаменом зрілості» (*ekzamin dojrzałości*)) [876]. Так само, як і гімназії, з/о ліцеї як освітні установи для здобуття загальної освіти фігурують не в усіх часових відтинках історії польського шкільництва.

Анотативно репрезентуємо генезу структури польської загальноосвітньої школи.

Зі здобуттям 1918 р. Польщею незалежності було ліквідовано колишні назви шкіл («християнська шкілка», «початкова школа», «сільська школа», «елементарна школа», «елементарне навчання»), які за «доби неволі» (детальніше про неї – у підрозділі 2.3) реалізовували початкову загальну освіту [338; 856]. Натомість введено поняття *szkoła powszechna*[12] – дослівно «загальна школа», і цей термін було зафіксовано в усіх освітніх документах польської держави впродовж 1918–1939 рр. і деякий час після Другої світової війни [1314]. Фактично – це «базова школа».

7 лютого 1919 р. ухвалили «Декрет про обов'язкову освіту» [473], положення якого декларували введення обов'язкового навчання в семирічній загальній базовій школі. Згідно із цим декретом, базова школа стала 7-річною і навчалися в ній учні віком від 7 до 14 років. Загальна обов'язкова освіта на теренах Другої Речі Посполитої запроваджувалася поетапно: 10 березня 1920 р. 7-річне навчання (замість 8-річного) введено на теренах, які раніше входили до складу Королівської Пруссії; на території Варшавського, Лодзького та Білостоцького шкільних округів обов'язкове 7-річне

[12] У лютому 1922 р. назва *szkoła powszechna* була доповнена прикметником «державна» (*publiczna*).

навчання у школі запроваджено в 1923/1924 н.р. [1217]; у колишній «підавстрійській зоні» чинним залишалося австрійське шкільне законодавство, а перші зміни до нього почали вносити в 1925–1926 рр. [204, с. 236].

На подальший розвиток шкільництва вплинув ухвалений 17 лютого 1922 р. польським сеймом «Закон про організацію та утримання державних базових шкіл», у якому зазначалося, що ступінь організації школи залежить від кількості дітей шкільного віку, які проживали в певній місцевості. Так, 7-класну школу дозволялося створювати лише за умови, якщо кількість дітей у місцевості перевищувала 300 осіб [1385, s. 282].

Закінчення базової школи відкривало можливості для продовження освіти в гімназії, яка складалася з двох ступенів: 3-річного підготовчого (нижча гімназія – I, II, III класи, у яких навчалися учні віком від 10/11 років до 12/13 років) і 5-річного систематичного (вища гімназія – IV, V, VI, VII, VIII класи, у яких навчалися учні віком від 13/14 років до 17/18 років) [131, с. 177; 583, s. 68].

11 березня 1932 р. польський Сейм затвердив новий «Закон про організацію системи освіти» [1383], відомий в історії як «єнджеєвічовський»[13] Закон, за яким проведено докорінну реорганізацію освіти. Базову школу реорганізовано в школи трьох ступенів, як-от: *школа першого ступеня* (4-класна) працювала за навчальними програмами I–IV-х класів з програмними елементами старших (V-х, VI-х і VII-х) класів; навчання в I-х і II-х класах тривало по одному рокові, у III-ому класі – два роки, а в IV-ому класі – три роки; у *школі другого ступеня* (6-класній) навчання відбувалося за навчальними програмами I–VI-х класів, з елементами програми VII-го класу; в VI-ому класі навчання тривало два роки; у *школі третього ступеня* (7-класній) навчання здійснювалося за повною програмою 7-річної школи і в кожному з класів навчання тривало один рік [1383, s. 640−641]. У гімназіях було ліквідовано два перших класи (I і II), своєю чергою, III, IV, V і VI класи стали класами «нової» 4-річної гімназії, а VII і VIII класи – класами 2-річного з/о ліцею (рис. 1.2.3.1).

[13] Я. Єнджеєвічовський (*Janusz Jędrzejewiczowski*; 1885–1951), який опрацював освітню реформу 1932 р., був тогочасним очільником Міністерства Віросповідань і Народної Освіти.

<table>
<tr><td colspan="12">До 1932 року</td></tr>
<tr><td colspan="7">Базова школа</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>I</td><td>II</td><td>III</td><td>IV</td><td>V</td><td>VI</td><td>VII</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td colspan="3">Нижча гімназія</td><td colspan="5">Вища гімназія</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td>I</td><td>II</td><td>III</td><td>IV</td><td>V</td><td>VI</td><td>VII</td><td>VIII</td></tr>
<tr><td colspan="12">Після 1932 року</td></tr>
<tr><td colspan="7">Базова школа</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>I</td><td>II</td><td>III</td><td>IV</td><td>V</td><td>VI</td><td>VII</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td colspan="3">Гімназія</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>I</td><td>II</td><td>III</td><td>IV</td><td colspan="2">Ліцей</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>I</td><td>II</td></tr>
</table>

Рис. 1.2.3.1. Узагальнена структура загальної середньої освіти у Польщі в 1918–1939 рр.

Можливість навчання у гімназіях мали особи, яким виповнилося 12 років і які могли продемонструвати високий рівень знань, передбачених програмами VI-го класу базової школи 3-го ступеня. По закінченні навчання в гімназії і успішному складанні випускного іспиту – «малої матури» (*mała matura*) – абсольвенти гімназій могли продовжувати навчання у 2-річних з/о ліцеях, а також – у 2-річних професійних ліцеях (*liceum zawodowe*) та 3-річних педагогічних ліцеях (*liceum pedagogiczne*) [856].

Протягом трьох «воєнних» років (з 1939 до 1942) функціонування гімназій було перервано [625], а базова школа складалася з чотирьох класів [1314]. У перші післявоєнні роки законодавчим підґрунтям організації шкільництва в Польській Республіці (*Rzeczpospolita Polska*)[14] залишався чинний (не знівельований жодним юридичним документом) «Закон про організацію системи освіти» від 1932 р. Згідно з його положеннями, після Другої світової війни почали функціонувати 7-річні базові школи, 4-річні гімназії і 2-річні з/о ліцеї (останні «відкривали шлях» до вступу до вищих навчальних закладів). 12 вересня 1944 р. до керівництва шкіл було надіслано «Настанови щодо організації державних базових шкіл в 1944/45 н.р.» («*Wytyczne dotyczące organizacji publicznych szkół powszechnych w roku szkolnym 1944/45*»), які декларували однаковий для усіх шкіл навчальний план і 1-річний термін навчання в кожному класі. Таким чином, у руслі головних тенденцій освіти в європейських

[14] Офіційна назва держави «Польська Народна Республіка» (*Polska Rzeczpospolita Ludowa*) функціонувала з 1952 до 1989 р.

країнах було впроваджено єдину базову загальну середню освіту для учнів міських і сільських шкіл з уніфікованими навчальними планами та програмами, які відповідали рівню колишньої базової школи третього ступеня [1431].

Наступний крок до реалізації «єдиної» з/о школи, який узаконив виданий 23 листопада 1945 р. Радою Міністрів (*Rada Ministrów*) «Декрет про організацію шкільництва в перехідний період» [470] – це «вирівнювання» навчальних програм VII-го класу базової школи і I-го класу гімназій, унаслідок чого навчання в гімназіях скоротилося до 3-х років.

Згаданий «Декрет» «уневажнив» дію статей 11 і 12 «єнджеєвічовського» Закону про поділ базових шкіл на три організаційних ступені і три щаблі навчання, відтак нова з/о школа стала складатися із 7-річної і 7-класної базової школи, 3-річної гімназії (середня школи) і 2-річного ліцею (старша школа) [29, с. 19] (рис. 1.2.3.2).

<table>
<tr><td colspan="7">Базова школа</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>I</td><td>II</td><td>III</td><td>IV</td><td>V</td><td>VI</td><td>VII</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td colspan="3">Гімназія</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>I</td><td>III</td><td>III</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td colspan="2">Ліцей</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>I</td><td>II</td></tr>
</table>

Рис. 1.2.3.2. Структура загальної середньої освіти у Польщі, декларована «Декретом про організацію шкільництва в перехідний період» від 23 листопада 1945 р.

Друга фаза післявоєнних освітніх змін у шкільництві пов’язана із загальною реформою освіти 1948 р. З 1948/1949 н.р. триступеневу структуру загальної шкільної освіти (7 класів базової школи + 3 класи гімназії + 2 класи з/о ліцею) замінювали на двоступеневу (7 класів базової школи + 4 класи з/о ліцею) [401, s. 52] із поступовою ліквідацією гімназій, оскільки ця ланка освіти трактувалася в умовах тоталітарної держави часів сталінізму (1948–1956) як «класово ворожа» – в 1968/1969 н.р. у структурі шкільництва їх уже не було[15] [29, с. 19–20]. Унаслідок цього 7-річна базова школа і

[15] Гімназії знову з’явилися в структурі польського шкільництва більше, аніж через 40 років, після реформування освіти, розпочатого 1991 р. [625].

4-річний з/о ліцей становили 11-річний цикл загальної освіти (рис. 1.2.3.3) до 1965/1966 н.р. [471].

Базова школа										
I	II	III	IV	V	VI	VII				
							Ліцей			
							I	III	III	IV

Рис. 1.2.3.3. Структура загальної середньої освіти у Польщі в 1948–1966 рр.

Загальна (структурна і програмна) шкільна реформа 1961 р. «збільшувала» тривалість обов'язкової загальної освіти через подовження терміну навчання в базовій школі на 1 рік [29, с. 20]. На підставі виданого 15 липня 1961 р. Закону «Про розвиток системи освіти і виховання» [1384] уже 1 вересня 1966 р. у школах були створені VIII-і класи базової школи, першими учнями в яких стали діти, народжені 1952 р. Свідоцтво про закінчення уже 8-річної базової школи давало можливість продовжувати навчання в різного виду «надбазових школах» (*szkoły ponadpodstawowe*), зокрема в з/о ліцеях і професійно-технічних ліцеях, які називалися «технікумами» (*technikum*) [876; 1314]. Отже, 11-річна з/о школа знову стала 12-річною і була представлена 8-річною базовою школою і 4-річним ліцеєм (рис. 1.2.3.4).

Базова школа											
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII				
								Ліцей			
								I	III	III	IV

Рис. 1.2.3.4. Структура загальної середньої освіти у Польщі за Законом «Про розвиток системи освіти і виховання» від 15 липня 1961 р.

Наступне реформування освітньої системи, датоване 1973 р., залишилося в історії Польщі як невдала спроба впровадження 10-річної з/о школи (I, II, III класи («початкова освіта») + IV, V, VI, VII, VIII, IX, X класи – обов'язкова повна загальна середня освіта), яка наслідувала радянську освітню модель. Ця реформа не отримала підтримки в

суспільстві – ліквідація 4-річних ліцеїв трактувалася як руйнування традицій польського шкільництва і зниження рівня середньої освіти [29, с. 21].

Демократичні перетворення у країні, розпочаті 1989 р., зумовили і подальші зміни в структурі шкільництва. Інтеграція Республіки Польща до ЄС детермінувала необхідність пристосування польської освіти до європейських освітніх стандартів [29, с. 23]. Нове реформування освіти започаткував виданий 7 вересня 1991 р. Закон «Про систему освіти» [1386]. Стаття 15 цього документа визначала, що основою загальної середньої освіти є обов'язкова 8-річна базова школа, а її здобувачами можуть бути особи віком від 7-ми повних років до 17 років, з умовою завершення навчання в календарному році, коли виповниться 17 років.

25 липня 1998 р. польський Сейм уніс зміни до освітнього закону 1991 р., упроваджуючи поступове переведення 8-річної базової школи на 6-річний цикл навчання і створення на базі VII-го і VIII-го класів другого «обов'язкового» щабля загальної освіти – гімназії. Остаточне впровадження 6-річних базових шкіл і 3-річних гімназій у структуру польського шкільництва відбувалося впродовж «другої хвилі» (1999–2009) реформування освіти, а саме – на початку 1999/2000 н.р. Наступним після гімназій щаблем загальної освіти стали 3-річні з/о ліцеї та інші «надгімназійні школи»[16] (*szkoła ponadgimnazjalna*), функціонування яких розпочалося 1 вересня 2002 р. Завершальним етапом навчання в з/о ліцеях був екзаменаційний іспит під назвою «велика матура» (*matura duża*) [1049, s. 30].

Запроваджена триступенева структура шкільної освіти (6 класів базової школи + 3 класи гімназії + 3 класи ліцею) (рис. 1.2.3.5), разом з якою одночасно встановлювався новий шкільний (9 класів базової середньої освіти : 6 класів базової школи + 3 класи гімназії) і навчальний (до 18-річного віку) обов'язок [1183], проіснувала до 2016 р.

[16] До «надгімназійних шкіл», за цього періоду, входили 3-річні з/о ліцеї, 3-річні профільні ліцеї (*liceum profilowane*), 4-річні технікуми (*technikum*) і 2/3-річні базові професійно-технічні школи (*zasadnicza szkoła zawodowa*).

Базова школа											
I	II	III	IV	V	VI						
						Гімназія					
						I	III	III			
									Ліцей		
									I	II	III

Рис. 1.2.3.5. Структура загальної середньої освіти у Польщі в 1998–2016 рр.

2016 р. Міністерство Національної Едукації (*Ministerstwo Edukacji Narodowej*)[17] підготувало проєкт закону щодо чергового реформування польської освіти, який невдовзі був ухвалений Сеймом, прийнятий Сенатом і підписаний президентом Республіки Польща [1221]. Новий «Закон про освіту» (*nowe* «*Prawo Oświatowe*»), що вступив у дію 14 грудня 2016 р., містив низку нововведень, які впроваджено з 1 вересня 2017 р.: серед них – «ліквідація» інституту гімназій і подовження тривалості навчання в базовій школі та в ліцеї. Таким чином, загальноосвітня школа як структурний елемент системи освіти в Польщі знову стає двоступеневою і об'єднує 8-річну базову школу та 4-річний з/о ліцей (рис. 1.2.3.6), який входить до групи так званих «надбазових шкіл»[18].

Базова школа											
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII				
								Ліцей			
								I	III	III	IV

Рис. 1.2.3.6. Структура загальної середньої освіти у Польщі після 1 вересня 2017 р.

[17] Міністерство, відповідальне за освіту і виховання у Польщі, впродовж історичного розвитку держави мало різні назви і різні сфери діяльності (детальна інформація – у додатку Є).

[18] До групи «надбазових шкіл» входять з/о ліцеї та освітні заклади, які, поряд із загальною освітою, надають «професійні» освітні послуги, а саме: 5-річний технікум (*pięcioletnie technikum*), 3-річна промислова школа I-го ступеня (*trzyletnia branżowa szkoła I stopnia*), 3-річна спеціальна школа, яка готує до праці (*trzyletna szkoła specjalna przysposabiającą do pracy*), 2-річна промислова школа II-го ступеня (*dwuletnia branżowa szkoła II stopnia*), ін. [1379, s. 12 (Art. 18)].

4-річні з/о ліцеї почали функціонувати з 1 вересня 2019 р., у 2020/2021 н.р. уже не було рекрутації до першого класу 3-річних ліцеїв, тим самим розпочалося поступове «вимирання» цього типу шкіл: останні випускники гімназій навчалися в 3-річних з/о ліцеях до часу закінчення циклу навчання, тобто до 31 серпня 2022 р. [1536, s. 26].

Додамо, що, згідно зі статтею 19 нового «Закону про освіту» (2016), навчання в останньому класі базової школи завершується «екзаменом восьмикласника» (*egzamin ósmoklasisty*), успішне його складання дає абсольвенту можливість продовжувати освіту в надбазових школах, своєю чергою, закінчення з/о ліцею уможливлює учневі отримання «атестату зрілості» (*świadectwo dojrzałości*) у разі успішного складання матурального іспиту [1379, s. 12].

Отже, під поняттям «загальноосвітні школи Польщі» розуміємо в дослідженні заклади, основним видом діяльності яких є освітня праця, що провадиться на певних рівнях повної загальної середньої освіти. У Польщі це базові школи, гімназії і загальноосвітні ліцеї. Дефініцію «учні загальноосвітніх шкіл Польщі» ідентифікуємо як «особи, зараховані до загальноосвітньої школи Польщі, які здобувають у будь-якій формі базову загальну середню освіту чи повну загальну середню освіту».

1.3. Джерела та історіографія проблеми дослідження

З метою оптимально, повно та якомога достовірніше розкрити мету і завдання дослідження, створивши цілісну наукову картину розвитку теорії та практики здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі впродовж XX – початку XXI ст., опрацьовано комплекс різноманітних за часом, місцем видання, характером і змістом польсько- і україномовних джерел. Специфіка теми нашої дисертації передбачала інколи застосування інтерпретаційного підходу до вже вивчених попередніми дослідниками різнохарактерних за змістом джерел: у них віднаходили ще не виявлені до нас інформаційні можливості, аналізували «прихований» і «опосередкований» матеріал, доцільний в контексті предмета нашого дослідження.

Використані різні (за: профілем, видом, жанром)[19] джерела класифіковано за найбільш прийнятним для нашого дослідження варіантом розподілу джерел на «первинно-історичні» і «вторинно-історичні» (власне історіографічні) [1263, s. 81–82].

Джерела «*первинно-історичної*» *групи*, які розглядаємо як своєрідний «реєстр фактів», складений безпосередніми учасниками чи свідками подій, пов'язаних зі становленням і розвитком теорії та практики здоров'язбережувального виховання учнівства у Польщі, розподілено на: нормативно-правові акти; програми, резолюції і матеріали різноманітних форумів; навчальні, виховні й профілактичні програми з/о шкіл та закладів освіти, у яких здійснювалася підготовка майбутніх учителів; статистичні матеріали; архівні документи; оригінальні науково-теоретичні і методичні праці філософів, психологів, лікарів, гігієністів, педагогів та інших вчених у сфері педагогіки здоров'я; періодичні видання; документи особистого походження (спогади, мемуари), фотографії і фільми безпосередніх очевидців, реалізаторів і учасників ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі на час здійснення цього педагогічного процесу.

Серед опрацьованих нормативно-правових актів відзначмо офіційні документи міжнародних (ВООЗ), європейських (Рада Європи, Європейська комісія) і польських організаційних структур, у яких декларовано стратегії здоров'язбереження населення загалом і дітей та юнацтва зокрема – Статут ВООЗ, 1948; Звіт Лалонда, 1974 [864]; Оттавська Хартія, 1986; Європейська стратегія здоров'я і розвитку дітей та підлітків, 2005 [581]; Національні Програми Здоров'я польської держави [983] та ін.

Задля ознайомлення з принципами побудови освітньо-виховного процесу в з/о школах Польщі, загальними засадами організації сприятливого здоров'ю освітнього середовища і змісту ЗзВ учнів в цих освітніх закладах вивчено низку офіційних документів різних установ Польщі, які відображають наміри, норми і напрями діяльності держави, що спрямована на збереження і формування здоров'я дітей та юнацтва, а саме: законів (10 позицій), декретів (5 позицій), постанов і розпоряджень міністрів (близько 50 позицій), інших актових матеріалів (ухвал [1129; 783; 784; 785; 1373; 1374],

[19] *Різнопрофільні джерела:* педагогічні; історико-педагогічні; історичні; філософські; соціологічні; *різновидні джерела*: монографі; дисертації; автореферати; статті; матеріали конференцій; довідникові видання; документальні видання; *різножанрові джерела*: наукові; науково-популярні; навчально-методичні; мемуарні; публіцистичні.

настанов (декретів) [961; 1484; 1485; 1486], програм діяльності закладів освіти і виховання [1145], інструкцій [684; 685]), які були видані різними міністерствами Другої Речі Посполитої (1918–1939), Польської Народної Республіки (1945–1989), Республіки Польща (1989 – до сьогодні). Науковий пошук засвідчив, що більшість оцифрованих фотокопій цих документів, які свого часу вміщувалися в «Щоденниках Законів» Польщі («*Dziennik Praw Państwa Polskiego*», 1918–1919; «*Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*», 1919–1939, 1945–1952, 1990 – до сьогодні; «*Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*», 1952–1989), нині збережено на сайті «Інтернет Система Правових Актів» (*Internetowy System Akt Prawnych*; ISAP)[20]. Здійснений аналіз змісту означеного контенту уможливив виокремлення провідних тенденцій Зз складника освітньої політики Польщі на різних історичних етапах.

Вивчення вмісту навчальних дисциплін на предмет наявності у них дотичної до проблеми здоров'язбереження людини тематики відбулося на основі аналізу понад 50-и навчальних програм для з/о шкіл, серед яких: «Польська мова» (1922), «Природничі бесіди» (1922; 1925), «Природнича едукація» (2017), «Природознавство» (1934; 2002; 2008; 2017), «Наука про людину з елементами гігієни» (1925; 1932), «Наука гігієни і рятівництва» (1926), «Наука про людину у поєднанні із гігієною» (1934), «Фізичне виховання» (1919; 1922 ; 1934; 1949; 1999; 2008; 2012; 2014; 2017), «Ручні роботи з практичними заняттями» (1934), «Технічні заняття» (2008, 2012; 2014), «Біологія» (1934; 1949; 1952; 1962; 1991; 1999; 2008), «Патріотичне виховання» (1949), «Підготовка до життя у сім'ї» (1974), «Виховання для життя у сім'ї» (2008), «Знання про суспільство» (1999), «Громадянська едукація» (2008), «Комп'ютерні заняття» (2008; 2012; 2014), «Едукація для безпеки» (2008; 2017). Це дозволило зробити висновок про те, що впродовж XX – початку XXI ст. польська освітня система перебуває в процесі пошуку адекватних вимогам кожного історичного етапу розвитку держави орієнтирів, змісту, методів, засобів і форм реалізації ЗзВ учнів.

Важливі дані з теми дослідження почерпнуто з різного роду інформації, зокрема звітів і фотозвітів про діяльність окремих закладів освіти [799; 800; 971; 1166; 1268; 1269; 1270; 1271; 1272; 1273; 1274; 1275; 1276; 1525; 1527], протоколів засідань

[20] URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/ByYear.xsp

педагогічних рад [1165], ювілейних книг, присвячених пам’ятним датам у діяльності освітніх інституцій [552; 554; 984], списків книг і підручників, дозволених для використання в навчально-виховному процесі з/о шкіл [1266; 1267] тощо.

З метою отримати інформацію про форми і шляхи формування в майбутніх учителів компетентностей, необхідних для реалізації ЗзВ учнів, залучили до наукового обігу низку навчальних планів і навчальних програм закладів педагогічної освіти Польщі [858; 1114; 1115; 1139; 1140; 1152; 1156; 1164; 1501].

Серед оригінальних документів, які містять первісну інформацію про витоки, стратегічні орієнтири, зміст і форми реалізації ЗзВ дітей і юнацтва на польських землях, – програми, резолюції і звіти різноманітних лікарських, гігієнічних, педагогічних, інших з’їздів, конгресів, симпозіумів та конференцій. Усього проаналізовано програми і вивчено матеріали 84-х форумів: 24 з них відбулися впродовж 1869–1918 рр., 26 – протягом 1918–1939 рр., 34 мали місце в 1945–2009 рр. Зазначмо, що особливу увагу відведено виступам і зверненням на цих форумах окремих персоналій (освітян, лікарів, науковців, громадських діячів), що уможливило визначити концентрований образ формування ідеології громадського руху за здоров’я дітей та юнацтва та системи методів, засобів і форм ЗзВ учнівства.

Важливим джерелом дослідження стали звіти, статути, «щоденники», «каталоги», «пам’ятні книги» [352; 553; 634; 765; 779; 780; 846; 1006; 1060; 1106; 1056; 1282; 1284; 1310; 1359; 1400; 1477], що регламентували й висвітлювали діяльність громадських інституцій, які займалися в контексті своїх програмних цілей вихованням для здоров’я учнів. Попри те, що ці «історичні залишки» не створювалися спеціально як джерела для використання їх у майбутньому в науковій роботі, вони дали змогу змоделювати участь громадських чинників у діяльності, дотичній до поширення ідеї здоров’я з-поміж учнів з/о шкіл Польщі.

Використали також публікації-спогади подвижників Зз руху на польських теренах, учителів і учнів шкіл, учасників тематичних акцій і заходів, організованих громадськими інституціями [730; 776; 970; 1219; 1460]. Усвідомлюємо той факт, що нерідко події, описані в цих джерелах, відображені шляхом їх опосередкування через свідомість автора [85], отже, зміст таких джерел наповнений суб’єктивними впливами,

несе в собі відбиток особистих підходів, відтак у тому, що стосується конкретних проблем, може містити не досить достовірні відомості. Водночас поділяємо думку українських вчених про те, що наукова цінність таких матеріалів полягає в тому, що вони є дуже наближені в часі, в їх змісті збережено відомості про факти й події, які не знайшли відображення в публікаціях, в них проглядаються оцінки, які їм давали автори спогадів [151, с. 18], вони наповнені внутрішніми переживаннями, «що найкраще передають колорит різних епох» [208, с. 7]. Таким чином, інформаційно-джерельне призначення публікацій-спогадів – у тому, що вони віддзеркалюють особливості епохи, у яку жили і діяли автори, і час, з яким пов'язано написання творів.

Мета і завдання нашої наукової розвідки зумовили потребу аналізу статистичних джерел, які репрезентують дані про стан здоров'я дітей та юнацтва в Польщі. Упродовж реалізації дослідження використано матеріали, підготовлені представниками офіційних інституцій [330; 1032; 1193; 1194; 1302; 1352; 1479; 1515; 1516; 1519; 1520; 1522], також статистичну інформацію черпали з наукових досліджень учених і з творчого доробку учителів, лікарів, громадських діячів, небайдужих до проблем здоров'я дітей та юнацтва [394; 550; 560; 799; 813; 935; 936; 937; 1028; 1029; 1346; 1445; 1521].

Окремі матеріали джерельного корпусу зберігаються у книгозбірнях університетів наукових бібліотек Вроцлавського Університету. Переважну більшість опрацьованих джерел віднайдено в бібліотеці Національного закладу імені Оссоліньських у Вроцлаві і Міській Державній бібліотеці у Вроцлаві. Важлива для нашого дослідження частина джерел в оцифрованому форматі знаходиться в репозитаріях бібліотек Ягеллонського Університету [436; 562; 563; 1059; 1130; 1159; 1182], Варшавського Медичного Університету [434], Педагогічного Університету імені Національної Едукації у Кракові [545], Академії Фізичного Виховання імені Броніслава Чеха у Кракові [899; 1094; 1142; 1474], Академії Фізичного Виховання у Познані [833; 848; 903; 1114; 1186], Університету імені Адама Міцкєвіча у Познані [616; 1086; 1097; 1544], Академії Спорту і Науки у Бидґощі [450], Університету Казимира Великого у Бидґощі [356; 532], Жешувського Університету [632; 744; 780], Лодзької Політехніки [397].

Багато цінних для нашої розвідки джерел розміщено в репозитарії Національної бібліотеки Польщі [369; 406; 421; 439; 526; 531; 699; 826; 1105; 1084; 1096; 1100; 1126;

1137; 1170; 1201; 1232; 1306; 1350], на сайтах Великопольської цифрової бібліотеки [1090], Куявсько-Поморської цифрової бібліотеки [462; 1099], Підляської бібліотеки імені Лукаша Ґурніцького у Бялистоку [540; 653], Радомської цифрової бібліотеки [1085], Воєводської громадської бібліотеки імені Хиєроніма Лопаціньського у Любліні [590], цифрової бібліотеки UMCS у Любліні [1265], Сілезької бібліотеки в Катовіцах [1058; 1104; 1156; 1298], Ельблонгської бібліотеки імені Ципріана Новіда [1044].

Великий пласт анонсованих і використаних у дослідженні джерел первинно-історичної групи зосереджено у фондах польських архівів, деякі з них уперше вводяться в український науковий вжиток. Усього проаналізовано близько 50 одиниць зберігання з 11 фондів. Вони сприяли доповненню цілісного аналізу теорії та практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі в XX – на початку XXI ст.

Серед проаналізованих джерел важливими стали матеріали, виявлені у Державному архіві в Катовіцах (*Archiwum Państwowe w Katowicach*), зокрема, у фонді 3712 «Методичний кабінет палацу молоді в Катовіцах» зберігається справа 48 [347], в якій зосереджена різноманітна інформація, дотична до проблем здоров'я дітей та юнацтва у Польщі в 1960-х рр. У Влоцлавському (місто *Włocławek*) відділенні Державного архіву в Торуні (*Toruń*) для нас цікавими були матеріали справ 252, 1298, 1301, 1306 («Шкільна гігієна і лікарська опіка», «Президія повітової національної ради у Влоцлавку. Відділ освіти міста та району», «Розпорядження санітарно-епідеміологічної станції для Повіслє і Влоцлавка», «Звіт про лікарсько-гігієнічну опіку в державних базових школах») [348; 349; 350; 351], які дали змогу заповнити деякі прогалини в інформації щодо організаційних засад шкільної гігієни і лікарської опіки в загальноосвітніх школах Польщі впродовж 1950–1970-х рр.

Важливе значення представляли матеріали центрального державного архіву у Варшаві – Архіву Нових Файлів (*Archiwum Akt Nowych*). Так, збірки фонду 14 «Міністерство Віросповідань і Народної Освіти у Варшаві, 1917–1939» інформують, окрім іншого, про роль шкільних лікарів у гігієнічному вихованні учнів (справа 220) [341], співпрацю вчительства з органами Державної служби здоров'я у боротьбі із інфекційними захворюваннями в 1930-х рр. (справи 219, 2198) [340; 342]. У фонді «Державне управління фізичним вихованням і військової підготовки» зберігаються

матеріали, які відображають облік літніх відпочинкових акцій для дітей і юнацтва, проведених у 1933–1934 рр. (справа I 300.69 141) [345]. Невелика, але важлива частина джерел, яка стосувалася форм позакласної і позашкільної виховної роботи, які реалізовувалися за міжвоєнного періоду XX ст. в контексті пропаганди з-поміж шкільної молоді абстинентського способу життя, міститься у фонді 785 «Польське Товариство Боротьби з Алкоголізмом. "Тверезість" у Варшаві» [344]. Цінним виявився фонд 283 «Міністерство Освіти у Варшаві, (1944)1945–1966», в якому у справах 4163–4176 представлено нормативні документи, плани, протоколи та інше Головного Інспекторату Шкільної Гігієни і Безпеки Праці, що з'явилися впродовж 1956–1960 рр. [343]. Інформація про зміст навчальних програм для з/о ліцеїв в 1960–1970-х рр. міститься у матеріалах фонду 1153 «Міністерство Освіти і Вищого Шкільництва у Варшаві» [346].

Апелюючи до творчості видатного американського соціолога і спеціаліста у сфері методології суспільних наук Е. Беббі (англ. *Earl Babbie*; часопис: *The Basics of Social Research*. 2008. s. 484–491), польська дослідниця М. Флорек-Лушчкі* (*Magdalena Florek-Łuszczki*) зазначає, що використання інтернету як засобу дослідження в суспільних розвідках є нині дозволеним і навіть неминучим [594]. Зазначмо, що інтернет-сайти стали для нас надзвичайно істотним джерелом фактологічної інформації.

Так, на інтернет-порталах Національного архіву у Кракові (*Archiwum Narodowe w Krakowie*)[21] і Національного Цифрового Архіву (*Narodowe Archiwum Cyfrowe*; NAC), який дає можливість доступу до перегляду низки збережених у фондах різних архівів Республіки Польща фотографічних матеріалів[22], ми віднайшли цифрові колекції світлин, що репрезентують окремі санітарно-гігієнічні і фізкультурно-оздоровчі заходи з/о шкіл, участь батьків у спільному зі своїми дітьми активному проведенні вільного часу, позакласні і позашкільні заходи, присвячені проблемам здоров'я, Зз вимір харцерського руху, функціонування на польських теренах «колонійного» і «півколонійного» руху, інше (низка віднайдених світлин представлена в додатках К, Л, М, Н, О).

[21] URL: https://ank.gov.pl/co-robimy/zasob-i-udostepnianie/informacje-o-archiwaliach/zbiory-online/

[22] дивитися : [767].

Інформація, розміщена на інтернет-сайтах з/о шкіл сучасної Польщі [1051; 1161; 1311; 1315; 1316; 1525; 1527], уможливила проаналізувати [262; 1244] й унаочнити (див. додаток М.7) зміст та окремі форми практичного втілення в з/о школах виховних в контексті здоров'я і профілактичних програм. Своєю чергою, сайти закладів вищої освіти [572; 573; 574; 1073; 1074; 1075; 1077; 1078; 1191] стали джерелом інформації про спеціальності як підґрунтя підготовки реалізаторів ЗзВ учнів в з/о школах.

Важливий фактичний матеріал для пізнання первинної інформації про теорію та методологію педагогіки здоров'я, зміст й методику ЗзВ зростаючої особистості та підготовку учительства до професійної діяльності у цьому вимірі міститься в дослідженнях Н. Бахмат [7], І. Беха [13], К. Божуцької-Сіткєвіч [400], Ю. Бойчука [22], Е. Булич, І. Муравова [25; 978], Й. Бульської [413], Б. Войнаровської [1439; 1440; 1448; 1450], А. Г. Ґавел [607; 609; 610], М. Гончаренко [54], В. Горащука [59], М. Гриньової [60], М. Демеля [497; 502], О. Кабацької [113], Т. Кадобного [114], Є. Карського [763], М. Кацпжака [741], М. Ковальського [825], С. Кондратюк [127], В. Корпоровіч [818], Ч. Лєвіцького [875], М. Лук'янченка [140], К. Міткєвіча [968; 969], О. Невмержицької [155], В. Оржеховської [167], М. Пантюка, Т. Пантюк [177; 179], І. Садової [211], С. Свириденко [214], М. Сигіт [1295], Е. Сирек [1299], Г. Сіліної [217], З. Слоньської [1250], К. Сосновського [1264], Л. Сущенко [288], М. Хажиньської-Ґулі [433], М. Чепіль [435], З. Яворського [720], О. Янкович [323; 325] та ін., у колективних збірниках наукових праць [389; 569; 571; 662; 663; 1035; 1036; 1037; 1038; 1050] і матеріалах конференцій [568; 957; 1067; 1313; 1353; 1474; 1475].

Важко переоцінити для нашого дослідження роль публікацій у періодичних виданнях. Науково-дослідницька вартість цих джерел полягає передовсім у тому, що вони виступають значущим чинником просвітництва з питань здоров'я, «реагують» на притаманні кожному історичному періоду розвитку Польщі проблеми й виклики, пов'язані з виховними аспектами Зз діяльності, репрезентують нормативно-юридичне підґрунтя останньої, увиразнюють її змістове наповнення і технологію реалізації, висвітлюють працю громадських товариств й окремих діячів у цій сфері активності, стають платформою для обговорення дискусійних питань і пошуку ефективних напрямів реалізації виховання учнівства для здоров'я.

Нами використано понад 130 одиниць часописів. Серед них виокремлюємо ті, у яких зосереджено найбільший відсоток інформації, що віддзеркалює значущість сфери збереження З. учнів в освітньо-виховному процесі, фіксує динаміку її розвитку та репрезентує методичний і практичний аспекти реалізації, а саме: «Педагогічний Огляд» («*Przegląd Pedagogiczny*»; 1882–1938); «Здоров'я» («*Zdrowie*»; 1885–1933); «Гігієнічний Огляд» («*Przegląd Higieniczny*»; 1902–1904); «Освіта і Виховання» («*Oświata i Wychowanie*»; 1918–1939); «Фізичне Виховання» (1920–1950), «Громадське Здоров'я» («*Zdrowie Publiczne*»; 1934–2019); «Фізична Культура» (1951–2011); «Фізичне Виховання у Школі» (1953–1959); «Фізичне Виховання і Шкільна Гігієна» (1960–1988); «Науковий Щорічник» АФВ у Кракові» («*Rocznik Naukowy* AWF w Krakowie»; 1960–1999); «Фізичне Виховання і Спорт» («*Wychowanie Fizyczne i Sport*»; 1957–2015); «Фізичне і Здоров'язбережувальне Виховання» (з 1989 р.), «Щорічник Державного Закладу Гігієни» («*Rocznik Państwowego Zakładu Higieny*»; з 1995 р.); «Лідер: промоція здоров'я, культура здоров'я і фізична культура» («*Lider: promocja zdrowia, kultura zdrowotna i fizyczna*»; 1991–2021); «Здоров'я – Здоров'язбережувальна Культура – Едукація: соціальна і гуманістична перспектива» («*Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja: perspektywa społeczna i humanistyczna*»; 2008–2010).

Аналіз виявлених документів і матеріалів дав підстави для реконструкції ЗзВ учнів загальноосвітніх шкіл Польщі в XX – на початку XXI ст. та усвідомлення цінності досліджуваного процесу в кожному з історичних періодів, уможливив простежити розвиток його теорії та практики, визначити ключові вектори теоретичних надбань учених і змісту організаційно-практичної діяльності з/о шкіл і позашкільних державних та громадських інституцій у контексті ЗзВ.

Услід за українськими вченими термін «історіографія» розуміємо у вузькому сенсі і трактуємо як сукупність історико-педагогічних студій, досліджень, наукової літератури, які мають спільну просторово-хронологічну локалізацію й предметну галузь дослідження [65, с. 7–8], а «праці історико-педагогічного формату» розуміємо як такі, що за своїми змістом і сутністю стали результатом творчості її автора, який виступав творцем тексту, інтерпретатором історичних, педагогічних та інших джерел [282, с. 46].

За цим, до матеріалів «*вторинно-історичної*» групи ми віднесли опрацювання, сконструйовані з опертям на «первинні» історичні матеріали і розглядаємо їх як розвідки суто історіографічного характеру. Дотримуючись такої концепції, коло праць, дібраних для аналізу, звужено до тих, предмет дослідження яких є «відстороненим у часі» стосовно історичного періоду, у який написано працю. Проаналізовано понад 300 історичних та історико-педагогічних студій, представлених у форматі монографій (близько 100 одиниць), докторських і кандидатських дисертацій, авторефератів (близько 40 одиниць), статей у збірних працях (понад 200 одиниць).

З огляду на полівимірний характер досліджуваної проблеми та чинні у вітчизняній науці теоретико-методологічні засади одним із найбільш ефективних принципів історіографічного аналізу вважали *хронологічно-предметний*, за яким стало можливим окреслити тяглість історико-педагогічної думки й виокремити ключові здобутки дослідників у репрезентації Зз руху на польських землях, теорії і практики ЗзВ учнів загальноосвітніх шкіл на різних етапах історичного розвитку Польщі, просвітницько-оздоровчої і рекреаційно-оздоровчої діяльності польських державних і громадських інституцій, ролі окремих персоналій, причетних до розроблення теорії і втілення у практику ідей ЗзВ учнівства у Польщі.

Відповідно до виокремлених нами періодів розвитку теорії і практики ЗзВ учнів загальноосвітніх шкіл Польщі XX – початку XXI ст. (про це докладно йтиметься в наступному підрозділі), хронологічно історіографію наукової проблеми умовно розподілено на три етапи: праці польських авторів, які побачили світ у 1918–1939 рр.; творчі напрацювання польських дослідників, оприлюднені впродовж 1945–1989 рр.; наукові дослідження польських та українських учених, здійснені відповідно після 1989 р. та 1991 р.

Дослідження польських учених у сфері вивчення історії педагогіки здоров'я мають майже 150-річну традицію.

Спорадичні вияви історично-критичного аналізу виховних аспектів загалом і «шкільної проблематики» зокрема під призмою здоров'язбереження учнів віднаходимо в польських розвідках, починаючи з 1860-х рр. [236, с. 229–231], але перші ґрунтовні спроби вивчення означених питань виявлено у змісті досліджень, які з'явилися за

міжвоєнної доби XX ст. [237]. Протягом цього, *першого історіографічного етапу*, виразно фіксується загальне суспільно-політичне піднесення, відчуття свободи і прагнення позитивно «змінювати» батьківщину, яка отримала незалежність по 123 роках «відсутності» на картах Європи.

Вихідними для з'ясування причин актуалізації педагогічно-просвітницької спрямованості організованої Зз діяльності на польських землях слугували зокрема дослідження, присвячені історичним аспектам виховання. Ідеться, до прикладу, про розвідку С. Кота* (*Stanisław Kot*) «Історія виховання» [822] (перше видання – 1924 р.), зміст якої опирався на багаторічні дослідження автором джерельної бази, яка стосувалася освіти і шкільництва Польщі в минулому. Учений не тільки вказав на переломні епохи в розвитку шкільництва краю, а й виокремив ті цінності, які могли ґрунтовно вплинути на розвиток освіти в 1918–1939 рр. Увиразнення ідейних засад становлення, а згодом – і розвитку польської педагогіки від найдавніших часів містить розвідка С. Лемпіцького* (*Łempicki Stanisław*) «Польські виховні традиції» [890] (1936).

Окремі нотатки-рефлексії про виховні заходи з метою збереження З. учнів вміщує видання «Наша боротьба за польську школу. 1901–1917» [985] (1934), до якої увійшли матеріли про історію змагань за польську школу в умовах відсутності власної держави, опрацьовані історичною комісією, яку очолював Б. Наврочиньський* (*Bogdan Nawroczyński*). Цінність згаданої розвідки в тому, що на тлі генези історії навчальних закладів репрезентовано й деякі аспекти здійсненої цими установами Зз діяльності.

Значним фактичним матеріалом характеризуються праці, присвячені видатним особистостям, піонерам і активістам гігієнічного та фізкультурного руху в Польщі. До особливо інформативних у цьому контексті відносимо дослідження П. Ґантковського* (*Gantkowski Paweł*), у яких проаналізовано творчість і діяльність Ю. Поляка [601] (1928) та Є. Сьнядецького [602] (1938), й розвідки З. Виробка* (*Zygmunt Wyrobek*; додаток В.13) [1482; 1483] (1927; 1929), М. Ґодицького* (*Michał Godycki*) [631] (1939) і Р. Таларчикувної (*Regina Talarczykówna*) [1397] (1939), присвячені ідейним засадам і організаційній праці Г. Йордана* (*Henryk Jordan*; додаток В.14) щодо рекреаційного відпочинку й оздоровлення дітей та юнацтва.

Глибокий аналіз історичних витоків ФВ й загальний опис творчості представників

польської спільноти, присвячених гігієнічному, оздоровчому і превентивному значенню оного виховання містить рефлексія Е. В. Пясецького «Історія фізичного виховання» [1085] (1929). На основі архівних документів, праць закордонних учених й матеріалів преси автор створив вдалий узагальнювальний нарис зародження і розвитку польської «версії» ФВ. Також заслуговує на схвалення дослідження Е. В. Пясецького під назвою «Колишня школа як розсадниця тілесних вправ» [1084] (1935), у якому учений, можливо, один із перших, актуалізував зміст давніх польських рухливих ігор. Як висновок, зазначмо, що в цих працях науковець не просто інформував про зміст та форми ФВ в минулому, але й осмислював причини та умови ефективної реалізації цього педагогічного процесу.

Історичним аспектам розвитку ШГ на польських теренах присвячено окремі «міжвоєнні» праці С. Копчиньського, творчість і діяльність якого на ниві гігієнічного просвітництва і виховання досягли свого піку саме за доби Другої Речі Посполитої. У редагованому науковцем великому за обсягом «збірному» підручнику «Шкільна гігієна» [633], який побачив світ 1921 р., автор уклав бібліографічний список найважливіших розвідок із проблем ШГ, опублікованих в Польщі до 1921 р. Цей 22-сторінковий «покажчик» дає змогу представити загальну картину наукового і методичного підґрунтя ЗзВ, закладене європейськими, у тому числі польськими, вченими наприкінці XIX – на початку XX ст. Безпосередньо історію польської ШГ С. Копчиньський виклав у другому виданні «Шкільної гігієни» (1933) під назвою «Цілі і завдання шкільної гігієни. Історія шкільної гігієни у Польщі» [790].

Початок *другого історіографічного етапу* (1945–1989) тісно пов’язаний із певною політичною заангажованістю соціокультурного життя у Польщі і створенням ідеологізованої освітньої системи. На зміст і концептуальні засади польської історико-педагогічної науки цього періоду вплинула низка чинників. Зокрема, у 1950-х рр. у вищих навчальних педагогічних закладах й університетах Польщі історію виховання вилучено із навчальних планів. У педагогічних ліцеях до 1961 р. ця дисципліна була об’єднана із курсом педагогіки, на учительських студіях такий «об’єднаний» курс вивчали протягом усього двох семестрів із малою кількістю щотижневих аудиторних годин [556; 945]. Дослідження з історії виховання необхідно було здійснювати на

засадах марксистської методології і партійно-класового підходу, «тільки з обов'язковим урахуванням розвитку продуктивних сил та етапів класової боротьби» [1437, s. 44], а ретроспективний аналіз педагогічних явищ пов'язувати з презентацією суспільно-економічних чинників як «джерела великих змін». За цих років згаданий вище підручник С. Кота [822], який використовували в університетській освіті Польщі безпосередньо після закінчення Другої світової війни, розглядався на найвищих щаблях освітянської влади як такий, що не відповідав ідеологічним засадам (*за:* [945, s. 163]). Комплексні праці і підручники з історії виховання, які з'явилися протягом 1950–1960-х рр., відображали історичну реальність досить спрощено, а в деяких випадках – навіть спотворено, їхній зміст здебільшого нагадував простий «реєстр» усіх подій і фактів минулого зі «скупим» і «обережним» критичним аналізом. На жаль, праці іншого змістового формату не могли з'явитися через цензуру [257, с. 78; 885, s. 9; 934, s. 201].

Певне послаблення ідеологічного тиску на початку 1970-х рр. певною мірою позитивно вплинуло і на польську історико-педагогічну думку [556]. «Ідеологічно» насичені розвідки почали піддавати критиці, у науковому просторі з'явилися публікації про потребу актуалізації «іншої» мети підручників з історії виховання та спрямованості цих видань на висвітлення розвитку тих ідей і тенденцій у сфері освіти і виховання, які ознаменовували певний поступ або «містили у собі зародки цього поступу» [952]. Кардинальне ж переосмислення стану національної освіти, її здобутків і втрат із «відповідним підвищенням активності» науково-педагогічних сил країни розпочалося в другій половині 1980-х рр. [29, с. 21].

Перші спроби об'єктивної оцінки концепцій і умов, розвитку теорії та практики виховання для здоров'я учнів у школах Польщі за доби «анексій», міжвоєнного двадцятиліття XX ст. і перших десятиріч доби ПНР, наполегливе прагнення привернути увагу польського суспільства до постатей «носіїв» і реалізаторів нових ідей у цій ділянці праці знаходимо в розвідках учених, які побачили світ у 1960-х рр., але початок систематичних історико-педагогічних студій означеного контенту припадає власне на 1970–1980-ті рр.

Розглянемо найбільш значущі для нашого дослідження розвідки другого історіографічного періоду.

Ґрунтовним висвітленням першого досвіду у сфері ШГ і ФВ, напрацьованого представниками польської спільноти до Першої світової війни, вирізняються монографії Р. Врочиньського* (*Ryszard Wroczyński*) «Історія фізичного виховання і спорту від кінця XVIII століття до 1918 року» [1461] (1971) і Л. Шиманьського (*Leonard Szymański*) «Шкільна гігієна і фізичне вихованнння в загальноосвітньому шкільництві у Польському Королівстві 1815–1915 років» [1332] (1979). Вартою уваги є стаття Б. Менкарського (*Bogusław Mękarski*) про діяльність С. Цєхановського* (*Stanisław Ciechanowski*; додаток В.24) [958] (1979).

Деякі аспекти реалізації ШГ за міжвоєнного періоду XX ст. висвітлені у праці В. Ґондзікєвіча* (*Witold Gądzikiewicz*) «Короткий підручник шкільної гігієни» [615] (1949) і у дослідженні К. Брожка* (*Krzysztof Brożek*) «Нарис шкільної гігієни Сілезького воєводства в 1922–1939 роках» [405] (1977).

Серед історико-педагогічних праць, присвячених періоду Польської Народної Республіки, науковий інтерес становлять підготовлені М. Кацпжаком стаття про освітню політику післявоєнної Польщі з питань здоров'язбереження учнів [739], розлога бібліографія виданих у 1940–1950-х рр. польськими Міністерством освіти, Міністерством здоров'я та іншими державними структурами приписів, інструкцій і розпоряджень, які окреслювали обов'язки учителів, шкільних лікарів та гігієністок стосовно організації сприятливого здоров'ю освітнього середовища і формування в учнів культури здоров'я [1478], і дисертація Є. Серейського* (*Jerzy Serejski*) «Теорія і практика шкільної гігієни у Польщі в 1945–1970 роках» (1970) (*подано за*: [1307]).

Левова частка історико-педагогічних екскурсів, дотичних до досліджуваної нами тематики, належить М. Демелю. До вивчення історії Зз руху у Польщі вчений підходив із науковою педантичністю і систематичністю. Ознайомлення з назвами його праць [257], докладний список яких представлено в додатку Д.34, засвідчує, що впродовж 1960–1980-х рр. науковець актуалізував потужний пласт інформації про історичне минуле, пов'язане із теорією і практикою ЗзВ учнів. З-поміж інших розвідок вченого глибоким, деталізованим викладом цієї проблематики вирізняються монографія

«Педагогічні аспекти варшавського гігієнічного руху: 1864–1914» [501] (1964) та публікації «Виховна гігієна а шкільна гігієна. З історії варшавського гігієнічного руху на переломі XIX і XX століть» [483] (1960), «Етапи розвитку здоров'язбережувальної освіти у Польщі» [480; 481] (1980), «Здоров'язбережувальне виховання: історичний огляд» [516] (1983) та «Часопис "Здоров'я" як промоутер здоров'язбережувальної освіти» [477] (1985).

Доволі широко другий історіографічний етап представлений дослідженнями про видатних персоналій.

Так, М. Демель висвітлив значущість ідей Є. Сьнядецького щодо ролі фізичного виховання в розвитку і збереженні здоров'я юної особистості ([488; 505] (1955), [486] (1957), [507] (1969), [474; 487] (1989)), проаналізував багатовимірну щодо пропаганди шляхів і засобів збереження З. дітей та юнацтва діяльність Ю. Поляка ([499] (1968), [511] (1970)), А. Ланди* (*Aleksander Landy*) [475] (1989), репрезентував заслуги М. Кацпжака у сфері ШГ [478] (1968), схарактеризував внесок С. Н. Маркєвіча* (*Stanisław Nikodem Markiewicz*; додаток В.6) у становлення і розвиток теорії та практики ШГ у Польщі [517] (1977). На окрему увагу заслуговує розвідка «Учитель здоров'я. Життя і діяльність Станіслава Копчиньського. 1873–1933–1973» [494] (1972; додаток Д.37), у якій, на тлі представлення біографії та організаційно-творчої діяльності видатного вченого і практика-гігієніста, М. Демель синтезовано узагальнив проблеми ШГ, які виникали й розв'язувалися в Польщі наприкінці XIX – в першій третині XX ст., показав динаміку та окремі елементи цього явища, анонсував зміст і форми виховних впливів в контексті З. учнів у з/о школах Другої Речі Посполитої. Ця праця не втрачає наукового значення і нині, оскільки написана з опертям на доволі розлогий пласт першоджерел.

Значний фактичний матеріал про науково-педагогічні погляди Е. В. Пясецького в контексті соціально-культурних функцій фізичного виховання репрезентує монографія К. Топоровіча* (*Kazimierz Toporowicz*) [1357] (1988). Інформативно вартісними є цикл публікацій А. Сърюдки* (*Andrzej Śródka*) про наукову, професійну і громадську діяльність у сфері ШГ М. Кацпжака, В. Ґондзікєвіча і К. Караффи-Корбута* (*Kazimierz Karaffa-Korbut*; додаток В.22) [1344] (1985, 1988).

Кількісно найбільш дослідженою постаттю в історико-педагогічних працях доби ПНР є Г. Йордан. Така, цілком заслужена, увага до видатного діяча зумовлена масштабністю і ефективністю його діяльності щодо організації вільного часу дітей та юнацтва, яку і нині оцінюють як інноваційну і альтернативну до традиційних моделей позашкільного виховання (докладніше про це йтиметься в підрозділі 2.3.2). Серед праць, присвячених Г. Йордану, особливо відзначимо напрацювання А. Каміньського (*Aleksander Kamiński*) [755] (1946), Г. Смажиньського* (*Henryk Smarzyński*) [1257] (1958), Р. Врочиньського [1462] (1975), М. Демеля [484] (1977) і збірну працю за редакції М. Понхальської (*Maria Pąchalska*) «Здоров'я в концепції доктора Генрика Йордана» [1523] (1989).

Наступний *історіографічний етап* – «сучасна доба», безпосередньо пов'язаний із новітнім періодом розбудови польської державності, який розпочався після 1989 р. Цінність праць, які з'явилися за цих років, полягає у тому, що, поряд із відновленням історичної правди, вони показують усе розмаїття та багатство громадсько-політичного й духовного життя польського народу, який, незважаючи на низку труднощів «доби неволі», міжвоєнного та післявоєнного періодів, зумів зберегти національну свідомість і самобутність. Дослідження учених Польщі «сучасної доби» виразно демонструють зацікавлення учених витоками та розвитком Зз руху в Польщі, розв'язанням проблем ШГ, теорії і практики ЗзВ на теренах краю.

У 90-х рр. XX – на початку XXI ст. творчість М. Демеля набула нових, більш науково виважених ознак [1243]. У працях ученого домінує авторське прагнення показати значення осмислення минулого задля визначення через нього напрямів майбутнього поступу ЗзВ – навіть назва однієї з розвідок вченого звучить так: «Без історії теорія є сліпою» [476] (1998). Серед розвідок М. Демеля цього історіографічного періоду, у яких синтезовано осмислено й узагальнено позитивний досвід попередників у ділянці ЗзВ, персоналістичну та інституційну масштабність цього педагогічного процесу в історичному вимірі, виокремлюємо другу частину видання «Книга традицій Польського Гігієнічного Товариства. Між війнами» [492] (1991), тритомну монографію «З історії промоції здоров'я у Польщі» [520; 521] (2000) і низку статей, серед яких – «Історія шкільної гігієни у Польщі до 1939 року» [479] (1991), «Здоров'язбережувальне

виховання: генеза, розвиток, стан і перспективи» [514] (1992), «Сто років промоції здоров'я у Польщі» [510] (1997), «Польські сліди на дорогах до промоції здоров'я. Перебіг і стан досліджень» [504] (2000; 2002), цикл із десяти публікацій під назвою «Питомі джерела промоції здоров'я» [498] (2001, 2002). Особлива цінність згаданих досліджень полягає у використанні широкої польської та закордонної джерельної бази, монографій, біографістики, їх аналізі з особливою увагою до піонерських досягнень національного масштабу, глибинному викладі матеріалу, коментарях важливих документів [1243].

Прагненням з'ясувати історичне підґрунтя становлення руху за здоров'я в Польщі на громадському й державному рівнях, представити власні інтерпретації взаємозв'язку між розвитком змістового і організаційного складників ШГ і ФВ та історією культури, історією медицини, історією гігієни, історією боротьби з алкоголізмом, вирізняються дослідження Е. Е. Каламацької (*Ewa Elżbieta Kałamacka*) «Здоров'язбережувально-гігієнічні аспекти фізичного виховання у поглядах і діяльності лікарів до 1914 року» [750] (2004), К. Драґаньського (*Kazimierz Dragański*) «II Гігієнічна виставка у Варшаві в 1896 році (110 річниця)» [542] (2006), М. Послушної (*Małgorzata Posłuszna*) «Здоров'я і проздоров'язбережувальна едукація польського суспільства на переломі XIX і XX століть: вибрані аспекти» [1132] (2007). У цих розвідках на тлі висвітлення ретроспективи загальних проблем громадського здоров'я і засобів його збереження представлено і певну аналітику, статистичну інформацію та фактаж щодо формування ЗСЖ дітей та юнацтва.

За межі простого представлення окремих особистостей, «співтворців» гігієнічного руху, які ініціювали просвітницьку діяльність щодо формування КЗ населення краю, надавали цьому процесу відповідне спрямування і були водночас його реалізаторами, виходять «збірна» праця за редакції Я. Здебського (*Janusz Zdebski*) «Професор Мацєй Демел: доктор honoris causa Академії Фізичного Виховання у Кракові» [1142] (1993), у якій увиразнено науковий доробок ученого у галузі теорії та історії ЗзВ, монографія М. А. Броніковської (*Małgożata Anna Bronikowska*) «Від собутки[23] до польського

[23] Собутка (*sobótka*) – купальське вогнище, святкове ритуальне багаття, один із головних атрибутів свята Івана Купала, яке відзначають у день літнього сонцестояння.

футболу ... : польські традиційні забави в концепції фізичного виховання Еугеніуша Пясецького» [403] (2008), рефлексії А. Цісіньської (*Anna Cisińska*) про піонерську діяльність на ниві ШГ С. Копчиньського [451; 452] (2007; 2013) і збірна праця «Йордановські ідеї здоров'я і фізичного виховання: (100 років пізніше)» [733] (2008).

Відзначимо пласт досліджень, у яких висвітлено просвітницьку та рекреаційно-оздоровчу діяльність окремих державних і громадських організацій та інституцій, які були невід'ємними елементами здоров'язбережувального руху в Польщі. До найбільш інформативно значущих віднесено статтю Т. Зьолковської (*Teresa Ziołkowska*) «Літні колонії Stelli – Товариства Вакаційних Колоній і Санітарних Станцій у Познані в 1897–1939» [1533] (2002), розвідку Л. Ліновського (*Łukasz Linowski*) «Діти на колоніях в поморському воєводстві у добу Другої Речі Посполитої (у світлі архівних матеріалів)» [880] (2012) і монографію М. Флорек-Лущкі «Гігієнізація польського села як соціально-медичний рух» [594] (2015).

Одним з основних джерел вивчення генези будь-якого процесу є матеріали преси [209, с. 9–10]. Висвітленню змісту польської періодики під кутом виявлення і аналізу матеріалів про проблеми збереження З. загалом і в контексті відповідної діяльності з/о шкіл зокрема присвячено праці А. Фельхнера (*Andrzej Felchner*) «Роль часопису *Здоров'я* у розвитку шкільної медицини у Польщі після Першої світової війни» [588] (2007), М. Пацьорек (*Magdalena Paciorek*) «Проблема алкоголізму серед дітей загальних шкіл у польських медичних періодичних виданнях в 1923–1938 роках» [1053] (2003) і «Гігієна дітей та молоді у польських медичних періодичних виданнях міжвоєнного періоду» [1052] (2010; додаток Д.43), А. Малек (*Agnieszka Małek*) «Традиційні і новаторські погляди на дитину у виховних порадниках доби Другої Речі Посполитої» [915] (2012) та ін.

Цінний фактаж щодо виховної здоров'язбережувальної праці за міжвоєнної доби XX ст. містять розвідка І. Красіньської (*Izabela Krasińska*) «Діяльність Союзу Вчителів Абстинентів в 1924–1939 рр. В руслі давніх і сучасних теорій виховання» [830] (2012) та спільна із П. Славіньським (*Piotr Sławiński*) праця цієї дослідниці «Абстинентська діяльність у Польщі (1918–1939) як джерело інформації щодо виховання для життя у тверезості серед дітей та молоді» [832] (2013).

Різноманітні питання, дотичні до проблеми здоров'язбереження учнів, виносили на порядок денний польських та закордонних медичних, природничих і педагогічних форумів. Висвітленню цієї проблематики присвячено статтю М. Роткєвіч (*Maria Rotkiewicz*) і С. Вілька (*Sławomir Wilk*) «Фізичне виховання і шкільна гігієна у світлі з'їздів і виставок польських лікарів і природознавців (1918–1939)» [1200] (1993), публікацію М. Послушної «Здоров'язбережувальна едукація у світлі дискусій і постанов педагогічних конгресів II Речі Посполитої» [1131] (2001), розвідку Й. Майхжик-Мікули (*Joanna Majchrzyk-Mikuła*) «Значення II з'їзду Польських Гігієністів для розвитку шкільної медицини» [907] (2007), дослідження М. Яцко (*Małgorzata Jacko*) «Участь поляків у Міжнародних Конгресах ШГ» [688] (2016) та ін.

Відображенню процесуальних і змістових аспектів ЗзВ в з/о школах Польщі за міжвоєнної доби присвячені праці Й. Майхжик-Мікули – монографія «Учні і школи Любельщизни[24] під оглядом здоров'я та гігієни (1918–1939): вибір документів» [906] (2012; додаток Д.45).) і дисертація «Шкільна гігієна на Любельщизні в 1918–1939 роках на тлі усього краю» [905] (2013). На особливу увагу заслуговує монографічна праця Б. Щепаньської (*Beata Szczepańska*) «Шкільна гігієна в загальноосвітньому шкільництві у Другій Речі Посполитій» [1307] (2014; додаток Д.46), у якій авторка глибоко осмислює явища, феномени, події і персоналії. З-поміж інших праць ця розвідка вирізняється спробою інтердисциплінарного підходу до висвітлення історії ШГ міжвоєнного двадцятиріччя в безпосередньому її зв'язку з вихованням школярів у контексті здоров'я. Монографія підготовлена із використанням широкої джерельної бази. У ракурсі нашого дослідження цінними є оцінки, які дає вчена тим чи іншим подіям, законодавчим документам, діяльності громадських інституцій на ниві шкільної гігієни за 20–30-х рр. XX ст.

Вихідною для з'ясування нових підходів у реалізації ШГ та медичної опіки, які актуалізувалися в школах Польщі другої половини XX ст., стала монографія

[24] Любельщизна (*Lubelszczyzna*) – в історичній літературі цією назвою окреслюють історичне Люблінське воєводство, яке існувало в 1474–1795 рр., і терени якого відрізнялися від території сучасного Люблінського воєводства. Під Любельщизною розуміють північно-східну частину Малої Польщі, вона межує з землями Сандо́мир (*Sandomierz*) на заході, Мазовше (*Mazowsze*) на північному заході, Підляшшя (*Podliasie*) разом з Підліссям на північному сході та Червеньськими Ґрадами (*Grody Czerwieńskie*) на сході.

В. Лєсьніковської-Сьціґальської (*Wiesława Leśnikowska-Ścigalska*) «Гігієна і шкільна медицина у Польщі вчора, сьогодні, завтра» [873] (2004). Своєрідним діалогом між минулим контекстом і сучасними тенденціями у розв'язанні проблеми збереження здоров'я учнів засобами освіти і виховання вирізняються дослідження Б. Завадзької (*Bożena Zawadzka*)) «Здоров'язбережувальне виховання в базовій школі» [1513] (1995) і «Еволюція програми здоров'язбережувального виховання: 1963–1983» [1512] (2000), З. Яворського «Концепції поширення культури здоров'я у польській школі (1965–2004)» [705] (2005) і Б. Д. Нізьолек (*Barbara Dagmara Niziołek*) «Здоров'язбережувальна едукація в базових школах Тарновського повіту в 1918–1975 роках» [992] (2012). Ці, багаті під оглядом фактографічним і інтерпретаційним, праці розширюють наші уявлення про навчально-виховну діяльність, пов'язану зі збереженням і формуванням З. учнів у школах Польщі впродовж часових відтинків, задекларованих у назві праць, а також про інституції і персоналії, які були причетні до цих процесів.

Окрему підгрупу досліджень сучасного історіографічного етапу становлять праці українських науковців.

Науковий пошук засвідчив, що з 1990-х років у вітчизняному педагогічному просторі значно збільшилася кількість історико-педагогічних досліджень, присвячених проблемі здоров'язбереження дітей та юнацтва у її педагогічному вимірі [1248, s. 21]. Вітчизняна наука уже має напрацювання з вивчення ретроспективи педагогіки здоров'я в Україні (А. Окопний [162] (2001), А. Чаговець [310] (2007), О. Шиян [318] (2010); М. Лук'янченко [141] (2012); О. Даниско [71] (2014), Н. Ідрісова [108] (2015), Т. Пантюк [180] (2016), І. Коча [129] (2019) та ін.). Поступове інтегрування української держави в європейський простір формує запит на вивчення закордонного поступу Зз освітньої діяльності (Н. Василенко [27] (2000); С. Кириленко [121] (2004); О. Лукашенко [139] (2009); О. Лях-Породько [143] (2009); В. Єфімова [96; 97; 98] (2009; 2010; 2012); Т. Паничок [175] (2010); В. Кукса (132] (2011); Л. Фоменко [306] (2013); С. Цьома [308; 309] (2013; 2014); О. Дмітрієва [82] (2015); А. Бєсєдіна [14] (2015); В. Люльченко [142] (2016); Л. Клос [122] (2017); М. Данилевич, О. Романчук [68; 201; 202] (2018; 2019; 2020); І. Турчик [297] (2021) та ін.).

Зафіксовано низку праць щодо висвітлення окремих профілів польського досвіду формування в учнів здорового способу життя і підготовки вчителів у цьому контексті (Б. Чередрецька [313] (1997); В. Струманський [280] (1998); І. Даценко [73; 74; 75] (2008); І. Нестайко [156] (2010); Т. Повалій [189] (2011); Н. Філіппенко [303] (2011); В. Шатило, В. Копетчук, О. Горай [315] (2011); О. Янкович [320; 322; 323] (2022; 2016; 2018); А. Вихрущ [39] (2020) та ін.).

Разом з тим, досліджувана нами проблема в її історичному ракурсі ще не має давньої традиції у вітчизняній педагогіці, тому в історіографічному аналізі наукові праці українських авторів становлять невелику частку.

Опосередковано співвідносні з темою наукового пошуку дослідження І. Ковчиної [123] (1997), Л. Алексієвець [3] (2008), А. Василюк [29] (2011), Н. Савченко [207] (2013), О. Рудої [204; 205] (2014; 2016), М. Галая [49] (2020), у яких узагальнено напрями і наслідки освітньої політики Польщі у різні історичні періоди і пов'язані з цим зміни в середньому з/о шкільництві. Цінність цих розвідок полягає у тому, що вони містять значний фактичний матеріал про суспільно-історичні витоки освітнього контексту реформування польської школи, зміст законодавства Польщі в галузі шкільної освіти, теорію і практику реалізації освіти і виховання в навчальних закладах різних типів.

Науковий інтерес представляють розвідки С. Іщук [112] (2002), М. Чепіль [311] (2009), О. Карпенко [115; 116] (2016, 2017), Г. Терещук, О. Янкович [291; 321] (2021; 2020) та ін., в яких відображено життєвий шлях, освітню, наукову, виховну, іншу діяльність видатних представників польської спільноти, які виявили себе і на ниві ЗзВ.

З огляду на те, що за міжвоєнної доби XX ст. до складу Польщі входила Східна Галичина, певним чином із проблематикою нашої дисертації пов'язані розвідки, предмет дослідження яких хронологічно охоплює 1920–1930-ті роки, а географічно стосується західноукраїнських земель. З-поміж них – творчі напрацювання Т. Завгородньої [104] (2007), Ю. Крамара [131] (2015), О. Невмержицької [154] (2013), що є дотичні до загальних проблем освіти і виховання, та праці М. Пантюка [176] (1998), Б. Савчука [206] (2001), Я. Боднара [20] (2002), Р. Волянюк [47] (2004), В. Герасимчука [53] (2017), І. Зубрицького [107] (2018), Т. Трач [295; 296] (2018; 2019), Г. Білавич, Н. Федчишин [15; 385] (2020; 2021) та ін., які проливають світло на окремі аспекти сприятливої

здоров'ю виховно-освітньої діяльності в Західній Україні наприкінці XIX – у першій третині XX ст.

У розкритті окремих проблем дослідження, пов'язаних із представленням генези фізичного виховання юної особистості в Польщі, значущими були дисертаційні дослідження В. Пасічника «Підготовка вчителів фізичної культури у Польщі (друга половина XIX – початок XXI століття)» [183] (2010) та Р. Гаха «Система фізичного виховання молоді в українських і польських загальноосвітніх школах (друга половина XIX – початок XX століття)» [52] (2012), монографія Е. Вільчковського, Б. Шияна, А. Цьося, В. Пасічника «Система фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі та України (XVI – початок XXI століття): порівняльний аналіз» [216] (2016) і публікація М. Чепіль «Теоретичні засади фізичного виховання дітей і молоді у Польщі (1918–1939 рр.)» [312] (2020).

Спрямовуючою для оцінювання змісту і технологій ЗзВ учнів в I–III класах з/о шкіл польської держави за умов сьогодення виявилася дисертація І. Мордвінової «Організаційно-педагогічні засади здоров'язбережувального виховання молодших школярів у сучасній Польщі» [149] (2015). Безперечною заслугою науковиці вважаємо представлені у роботі нормативні засади і періодизацію досліджуваного авторкою педагогічного процесу, а також аналіз низки виховних програм Зз змісту, які реалізуються в школах Республіки Польща.

Заслуговує на увагу монографія О. Єжової, А. Бєсєдіної і Т. Бережної «Школи здоров'я у країнах Східної Європи : теорія і практика» [93] (2016), у якій уміщено важливу інформацію про етапи розвитку і моделі діяльності Шкіл промоції здоров'я в сучасній Польщі, подано перелік проведених під егідою ВООЗ міжнародних конференцій, які вплинули на становлення Європейської мережі шкіл промоції здоров'ю, і нормативно-правові документи щодо діяльності цих навчальних закладів на теренах Польщі.

Вигідно вирізняється репрезентацією значного фактичного матеріалу, особливо в контексті виховної позакласної та позашкільної діяльності, дисертаційне дослідження Т. Єрмакової «Теорія і практика формування культури здоров'я школярів у Польщі (друга половина XX – початок XXI століття)» [95] (2017).

Отже, історико-педагогічний сегмент розвідок, які розглядаємо як дотичні до проблеми ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі, наповнювався впродовж століття дедалі новими темами – іменами, датами, фактами, подіями і, відповідно, новими дослідниками. Цілком погоджуємося із висновками М. Флорек-Лущкі про те, що перші історіографічні розвідки, присвячені освітнім і виховним аспектам проблеми збереження З. дітей та юнацтва, були невеликі за обсягом, а їхній зміст стосувався конкретної особи, інституції чи групи людей, лідери яких ініціювали локальну діяльність. З часом з'явилися більш ґрунтовні дослідження, які, до того ж, охоплювали і широку географію [594, s. 9].

Розвідки *першого історіографічного етапу* були спричинені динамічним організаційно-ідеологічним поступом у сфері шкільництва, серед завдань якого у відродженій Польщі важливе місце посідали питання забезпечення З. учнів. Відзначмо незначне нагромадження розвідок цього періоду, у яких деталізовано історичний аспект ШГ і ФВ в Польщі. Загалом тут переважає здебільшого елементарно-описовий переказ історичних джерел, так би мовити, їх реферативний виклад. Водночас в цих працях присутні і опертя на наявну літературу, і належний аналіз першоджерел (розвідки П. Ґантковського, С. Копчиньського і Е. В. Пясецького). Значення праць-рефлексій, які з'явилися в 1920–1930-х рр., вбачаємо у тому, що вони сприяли формуванню підґрунтя польської історіографії в контексті проблеми ЗзВ учнів.

У доступних історико-педагогічних розвідках *другого історіографічного етапу*. простежуємо особливе зацікавлення науковців до висвітлення генези різноманітних аспектів Зз діяльності (лікарської опіки, ФВ, ШГ) у Польщі доби «анексій» та Другої Речі Посполитої. Ці дослідження загалом характеризуються глибоким осмисленням явищ, феноменів, подій і персоналій, вони допомагають відтворити наступність окремих складників досліджуваного нами педагогічного явища. Особливої уваги заслуговують пласти різноманітного педагогічного знання про історію польського ЗзВ, репрезентовані у творчості М. Демеля. Доробок ученого визначаємо як потужний масив праць, у яких уважно простежено, ретельно висвітлено і всебічно проаналізовано окремі історичні профілі, дотичні до теми нашої дисертації.

«*Сучасна*» польська історіографія, яка розвивалася на фундаменті, закладеному авторами минулого, демонструє неабияке зацікавлення темами і подіями, які хронологічно охоплюють і добу «анексованих територій», і період Другої Речі Посполитої, і роки ПНР, і сьогодення. Коло наукових інтересів істориків педагогіки «сучасної доби» сконцентроване навколо проблем, постатей, схарактеризованих за попередніх років, але з намаганням глибше і повніше представити історичні феномени й персоналії. Автори досліджень системно розглядають досить великі за часовими рамками періоди (століття чи навіть більше), що уможливлює звернення до філософських засад тлумачення педагогічних реалій, простеження загального педагогічного процесу, увиразнення циклічного, лінійного, спіралеподібного, стадійного, цивілізаційного і парадигмального характеру їх розвитку. Сказане яскраво засвідчує парадигму історико-педагогічної науки про те, що історія педагогіки є наукою, яка не закінчилася вчора, вона продовжується тільки сьогодні.

У сучасних історико-педагогічних розвідках польських дослідників присутня розлога система посилань, критичний аналіз свідчень, наративна форма репрезентації досвіду. Також чітко простежується часово-просторова віднесеність, причинно-наслідкові і структурно-функціональні зв’язки, що надає вагомості представленому матеріалу і забезпечує його історико-педагогічну цінність. До історико-педагогічного дискурсу долучилося багато нового, невідомого джерелознавчого матеріалу.

Поступово з польських історіографічних студій виокремився потужний напрям, який окреслюємо як історико-наукові рефлексії чи реконструйовані знання про теорію і практику освітньо-виховної праці задля здоров’язбереження учнів з/о шкіл. Особливо цінними для нас є розвідки Й. Майхжик-Мікули, Б. Щепаньської, Б. Завадської і З. Яворського. Однак у жодній із праць ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі впродовж відтинку часу «XX – початок XXI ст.» не стало предметом спеціальних досліджень.

Щодо *української історико-педагогічної думки*, зазначмо, що ґроно сучасних українських науковців, які б комплексно і системно займалися проблемою історичних аспектів Зз освітньо-виховної діяльності в Польщі, дуже вузьке, відтак рано ще говорити про значні результати. В Україні здійснено окремі дисертаційні дослідження, у яких простежено розвиток польської освіти, висвітлено окремі аспекти організації навчальної

й позашкільної діяльності в контексті збереження і формування здоров'я дітей та юнацтва. У вітчизняній науці досить фрагментарно висвітлено внесок польських персоналій у теорію і практику ЗзВ. Значний пласт проблем, дотичних до промоції здоров'я у навчальних закладах, відповідної діяльності різноманітних інституцій у різні періоди їхнього розвитку, не знайшли окремого висвітлення в українській історико-педагогічній науці. Основними недоліками праць вітчизняних дослідників є хронологічна обмеженість, а також недостатня розробка можливостей використання польського досвід промоції здоров'я в сучасній освіті в Україні.

Проведений у підготовці до дослідження та в його процесі аналіз корпусу джерел, історіографії з порушеної теми показав, що вона не була предметом вивчення, не перебувала в центрі уваги ані вітчизняної, ані польської історико-педагогічної науки та освітньої практики.

Вищевикладене уможливлює висновок про педагогічну вмотивованість і наукову доцільність здійсненого дослідження.

1.4. Виокремлення хронологічно послідовних періодів розвитку теорії та практики здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі

Необхідним компонентом історико-педагогічного дослідження є встановлення послідовних часових вимірів у розгортанні наукової проблеми, яку розглядає автор, що є основою розроблення періодизації досліджуваного явища.

Періодизацію трактовано як процедуру поділу історико-педагогічної реальності на періоди та етапи, що якісно відрізняються один від одного [36, с. 872], певну систематизацію у вимірі умовного поділу конкретного процесу на хронологічні періоди, що містять однорідні групи подій, але відрізняються характеристиками, визначеними за обраними критеріями [91, с. 152].

Н. Гупан зауважує, що періодизація як «логічне розмежування досліджуваного періоду відповідно до якісної характеристики його відносно самостійних окремих етапів» повинна відображати «загальні закономірності розвитку суспільного життя» і

«специфічні, а також суттєві складники основних методів і форм ґенези проблеми» [65, с. 19]. За О. Сухомлинською [283], контекст, за яким дослідник періодизує певне явище, рушійна сила, яка є підґрунтям «зміни» періоду, дотримання певних принципів, на основі яких створюється періодизація, дають змогу з'ясувати «історичну вагу» досліджуваного явища на різних етапах його прояву в історико-педагогічному процесі, а також прояснити його сутність, упорядкувати зміст тощо. У сукупності це організує мислення вченого, детермінує вибір дослідницьких стратегій і зумовлює певну площину науково-дослідницького поля. Суть створення періодизації, зазначає І. Стражнікова, «полягає у науково-обґрунтованому поділі досліджуваного періоду за певними критеріями на окремі "відрізки" – періоди, які б органічно і послідовно відображали його внутрішню еволюцію, зумовлену, як суспільними (політичними, соціальними, освітніми, ін.) реаліями, так і логікою самого пізнавального процесу» [277, Іст, с. 58].

Отже, важливим питанням для виокремлення періодів розвитку теорії і практики ЗзВ учнів з/о шкіл у Польщі є вибір критеріїв періодизації історико-педагогічних подій у межах декларованих часових меж.

Критеріями періодизації історико-педагогічного явища чи процесу, як засвідчило вивчення наукових розвідок Л. Зашкільняка [105], Є. Хрикова [307], можуть виступати фізично-календарні аспекти (роки, десятиріччя, сторіччя тощо), рубежі, пов'язані зі зміною суспільного ладу, суспільно-економічної формації, панівних ідеологій, способів комунікацій тощо, динаміка подій (прогрес, стагнація тощо), політичні трансформації (революції, війни, зміна влади), реформи та ін. М. Демель слушно зауважує, що критеріїв поділу на періоди та етапи історико-педагогічного досвіду, пов'язаного з проблемою культивування З. засобами освіти і виховання, «є безліч – від тих, які існують у політично-соціальній історії, історії освіти, історії медицини тощо, до чисто інструментальних, опертих зокрема на розвиток технологій здоров'язбережувальної освіти і виховання» [502, s. 42].

Зважаючи на багатоаспектність обраної для дисертації проблеми і значний хронологічний проміжок нашої розвідки, звернімося до тематичних історико-

педагогічних праць українських і польських учених, у яких представлені періодизації досліджуваних ними проблем, що є дотичними до теми нашого наукового пошуку.

А. Василюк [29, с. 9–10] періодизацію реформування шкільної освіти Польщі в історичному відтинку «XX – початок XXI ст.» підпорядковує суспільно-політичним і соціально-економічним особливостям розвитку Польщі і відповідно виокремлює чотири етапи, поділені на менші часові проміжки: міжвоєнний етап (1918–1939), критерієм диференціації якого є здійснення шкільних реформ в 1919 р. і 1932 р. в умовах відновлення державності Польщі (Другої Речі Посполитої); етап Другої світової війни (1939–1945), охарактеризований як підготовка проєктів шкільної реформи в умовах підпілля; етап розвитку шкільництва в умовах Польської Народної Республіки (1945–1989) з підетапами (1948–1956; 1956–1970; 1970–1980; 1981–1989), впродовж якого упроваджувалися шкільні реформи; етап реформування шкільної освіти в умовах Третьої Речі Посполитої (1989–2009), під час якого відбулися часткові (1990-і рр.) і системна (1999) освітні реформи.

Інтерес для нашого дослідження становить запропонована М. Демелєм періодизація ЗзО в Польщі до 1918 р. [502, s. 43–44; 481, s. 14–30]. В її основу автор поклав такі критерії: «адміністратор», засоби поширення, одержувачі, головні репрезентанти (детально – у додатку Д.35).

Періодизацію розвитку системи ФВ молоді в українських і польських з/о школах у другій половині XIX – на початку XX ст. Р. Гах [52] вибудував, орієнтуючись на роки, впродовж яких у школах запроваджували дисципліну «Фізичне виховання», започатковували видання педагогічних часописів (1850–1890), у сфері ФВ зі школою активно співпрацювали молодіжні спортивні організації (1891–1899), суттєво збільшилася наявність науково-методичного забезпечення ФВ (1900–1914).

В. Пасічник [183], досліджуючи розвиток системи підготовки вчителів фізичної культури у Польщі в другій половині XIX – на початку XXI ст., виокремлює в авторській періодизації означеного явища ширші аніж заявлені хронологічні межі часові відтинки, а саме: XVI – початок XX ст.; 1918–1939 рр.; 1940–1960-і рр.; 1970–1990-і рр.; кінець XX – початок XXI ст. Критеріями для такого поділу вченим обрано: особливості урядової освітньої політики щодо ФВ дітей та юнацтва; наявність літератури, яка

сприяла створенню наукових основ польської ФК; виникнення осередків та інституцій, у тому числі закладів вищої освіти, у яких відбувалася підготовка вчителів ФК; створення громадських спортивних товариств, клубів та інше, які здійснювали широку спортивно-масову роботу в позаурочний час із дітьми та юнацтвом; наявність (відсутність) матеріальної бази у школах; наявність відповідних кваліфікованих науково-викладацьких кадрів; та ін.

У контексті проблеми нашого дослідження представляють інтерес чинники, динаміку яких врахувала Б. Щепаньська, «розбиваючи» розвиток шкільної гігієни в з/о школах Другої Речі Посполитої на два етапи («1918–1926» і «1926–1939»), серед них: поступ наукових знань у сфері ШГ; наявність (відсутність) інституції шкільних лікарів; стан співпраці лікарів і вчителів у сфері формування в учнів КЗ; засоби і форми, які використовувалися для реалізації виховання для здоров'я [1307, s. 14–15].

Визначаючи етапи періодизації розвитку здоров'язбережувального виховання молодших школярів у Польщі в другій половині XX – на початку XXI ст. (пропагандистський: 1950–1989; стандартизаційний: 1990–2005; модернізаційний: 2006–2013), І. Мордвінова [149] врахувала такі чинники й критерії: наявність нових державних законів, актів, проєктів, які сприяли реалізації ЗзВ в школах; зміни у змісті шкільних навчальних програм; збільшення кількості навчальної і методичної літератури здоров'язбережувального змісту; відмінності в здійсненні методики викладання ЗзВ у школах.

Становлять інтерес і напрацювання Т. Єрмакової щодо періодизації розвитку теорії і практики формування культури здоров'я школярів у Польщі в другій половині XX – на початку XXI ст. [95, с. 11] – науковиця виокремила етап становлення проблеми формування КЗ школярів в умовах польської соціалістичної моделі шкільництва (1954–1970), етап подальшого розвитку й офіційного визнання польською державою проблеми формування КЗ школярів (1971–1988), етап інтенсивного розвитку проблеми формування КЗ школярів у період освітніх перетворень та інтеграції Польщі до європейського освітнього простору (1989–2004).

Для осмислення добору критеріїв, які могли б стати доцільним підґрунтям нашої періодизації, важливе значення мають дві публікації Б. Войнаровської. Репрезентуючи

генезу ЗзЕ, вчена апелює головно до років появи «програмних основ загальної освіти» – освітніх документів, які детермінували зміст і підходи до реалізації цієї едукації. Спираючись на визначений критерій, знаковими «роками» для ЗзЕ науковиця обирає такі: в одній із праць – це 1997, 1999, 2005 і 2008 рр. [1444], в іншій – 1973, 1982, 1997, 1999, 2002 і 2007/2008 рр. [1442].

Досить репрезентативною як щодо хронологічних меж, так і щодо критеріїв періодизації є дисертація В. Лєсьніковської-Сьціґальської, присвячена вивченню історії шкільних гігієни і медицини у Польщі [873]. Учена проаналізувала досліджувану проблему в межах таких чотирьох періодів: польське просвітництво із Законами Комісії Національної Едукації; «часи неволі» – боротьба за інституцію шкільних лікарів, діяльність на основі громадського гігієнічного руху; ШГ в міжвоєнній Польщі («ера С. Копчиньського») – побудова організаційного і правового каркасу лікарської опіки в школах під патронатом освітнього міністерства; ШГ і шкільна медицина у Польщі після Другої світової війни, цей період вчена поділила на дев'ять етапів (1945–1947; 1948–1952; 1953–1960; 1961–1970; 1971–1973; 1974–1987; 1988–1992; 1993–1996; 1996–1998 рр.), що було продиктовано змінами, які відбувалися в розвитку шкільних гігієни та медицини і зумовлювали істотний вплив на стан лікарської опіки над учнями. До критеріїв своєї періодизації дослідниця залучила, зокрема: зміни в концепціях моделей шкільних гігієни і медицини в Польщі, їхній вплив на стан лікарської опіки в школах; наслідки впровадження концепції лікарської опіки, яка ґрунтується на засадах промоції здоров'я; вплив на розвиток шкільних гігієни і медицини діяльності наукових товариств; упровадження альтернативних моделей лікарської опіки над учнями в з/о школах; ін.

Представлені матеріали – далеко неповна картина наукових праць учених, у яких увиразнено періодизації досліджуваних ними явищ і подій, які мали місце в історії Польщі. Ми проаналізували найбільш споріднені з предметом нашого дослідження. Вони частково або повністю перетинаються із хронологічними межами нашої дисертації і створили підґрунтя для реконструкції динаміки розвитку ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі.

Хронологічними межами, продиктованими предметом нашого дослідження, обрано 1918–2009 рр.: нижня межа (1918) є роком здобуття Польщею державної незалежності

та відновлення територіальної цілісності (Друга Річ Посполита), підготовки першої реформи шкільництва, формування польської системи освіти загалом і озвучення основних положень щодо ЗзВ учнів з/о шкіл на учительському з'їзді у Кракові; верхня межа (2009) визначена завершенням розпочатої 1999 р. системної реформи шкільної освіти, остаточним введенням нової програмної основи загальної освіти, яка декларувала, окрім іншого, і нові стратегії реалізації ЗзВ.

Зауважмо, що в згаданих вище розвідках період Другої світової війни і німецько-фашистської окупації польських територій (1939–1945) або відсутній, або висвітлюється побіжно щодо розгортання процесу освіти і виховання в Польщі. Ми орієнтувалися на цю, так би мовити, «традицію» і не включили означений часовий проміжок у нашу періодизацію. Це пов'язано з тим, що в доступних для аналізу історико-педагогічних працях про польську освіту періоду Другої світової війни[25] ми не віднайшли інформації, яка бодай би в загальних рисах репрезентувала досліджувану в дисертації проблему. З іншого боку, нашу позицію обґрунтовуємо відсутністю в цей період офіційного уряду Польщі, відповідно, відсутністю польських національних законодавства, органів управління шкільництвом, загальноосвітніх шкіл у їхньому питомому розумінні тощо. Гіпотетично, що за таких умов досліджувати ЗзВ учнів з/о шкіл в багатовимірності його складників не вбачали можливим. Водночас беремо до уваги висновки вчених про те, що впродовж Другої світової війни на теренах Польщі було організовано підпільне навчання і проводилася неофіційна підготовка до відновлення регулярної освіти по завершенні воєнних дій, підпільним Департаментом освіти було підготовлено окремі декрети, які стосувалися структури освітньої адміністрації, організації діяльності територіального самоуправління, побудови мережі шкіл та їх утримання. Отже, 1939–1944/45 рр. можна схарактеризувати як добу підготовки проєктів шкільної реформи в умовах підпілля [29].

[25] Це праці А. Василюк «Тенденції реформування шкільної освіти Польщі (XX – початок XXI ст.)» [29], Ч. Вицеха (*Czesław Wycech*) «З історії тайної освіти в роках окупації 1939–1944» [1467], О. Давиденко «Організація підпільної освіти у Польщі в період Другої світової війни» [66], Я. Хробачиньського (*Jacek Chrobaczyński*) «Краківське шкільництво в роках Другої світової війни (1939–1945)» [440].

Зазначимо, що у виокремленні періодів розвитку теорії і практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі переважав державно-політичний підхід. Щоб обґрунтувати витоки і передумови формування ідейних засад та практичних аспектів реалізації ЗзВ учнівства, отримати цілісну інформацію про становлення цього явища на польських землях вважали за необхідне дослідити його ретроспективу, тож виокремлення періодів в авторській періодизації здійснено в більш широких історичних межах.

Перший період – *передумови* (XI ст. – 1918 р.): верхня його межа пов'язана із остаточною консолідацією західнослов'янських племен межиріччя Вісли і Одри під владою правителів племінного союзу полян, виникненням Польщі як держави і першими задокументованими згадками загальної назви народу; нижня межа – це рік завершення доби «анексій» (*zabory*) (1775–1918), коли території по периметру Речі Посполитої були анексовані на свою користь Королівською Пруссією, Австрійською та Російською імперіями.

Другий період – *розвиток* (1918–1939 : доба Другої Речі Посполитої): верхня межа є роком відновлення Польщею своєї незалежності; нижня межа – рік закінчення цієї доби «натуральним способом», пов'язаним із початком Другої світової війни, що заблокувало цей період у діяльності польського народу.

Між другим і третім періодами виокремлюємо *військову паузу руйнації* (1939–1944/45), яка включає час Другої світової війни, впродовж якого відбулося зокрема нищення матеріально-технічної бази з/о шкіл, спостерігаємо відсутність польських навчальних програм, навчально-методичого забезпечення ЗзВ учнів, брак освітянських кадрів і належної професійної підготовки учителів до реалізації досліджуваного у дисертації напряму виховання тощо.

Третій період – *інтенсивне формування* (1945–1989: часи Польської Народної Республіки): верхня межа – рік остаточного визволення Польщі від німецьких окупантів; нижня межа – рік виходу держави із соціалістичного табору держав.

Четвертий період – *модернізація і стандартизація* (1989–2009: сучасна доба – Республіка Польща або Третя Річ Посполита): верхня межа (1989) – це рік початку системних демократичних трансформацій у всіх сферах суспільного життя країни загалом і системи освіти зокрема; нижня межа (2009) – це рік завершення розпочатої

1999 р. системної реформи шкільної освіти, остаточне прийняття нововведень, декларованих новою програмою основою загальної освіти від 2008 р. Задля отримання цілісної інформації про розвиток досліджуваного педагогічного явища висвітлення окремих аспектів дослідження «сучасної доби» сягає інколи 2022 р.

У руслі представлених у науковій літературі класифікацій передумов, чинників і тенденцій, які зумовлюють вектор педагогічної науки та освітніх процесів [145, с. 112–113; 316, с. 83], генезу теорії і практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі за хронологічними межами «XX ст. – початок XXI ст.» розглядаємо у контексті зовнішніх та внутрішніх (суспільно-політичних, соціокультурних і науково-педагогічних) чинників, сталі та мінливі прояви кожного з яких із різною силою впливали на досліджуваний педагогічний процес, сприяли його модифікації, визначаючи таким чином його розгортання.

Глобальні детермінанти, які попри будь-які зміни й катаклізми визначали основні вектори і стратегію виховання для З. дітей і юнацтва, відносимо до *зовнішніх чинників*. Перший зовнішній чинник стосується загалом об'єктивної потреби реалізації такого педагогічного явища, як здоров'язбережувальне виховання – ця потреба формувалася в Польщі задовго до 1918 р. і, відповідно, мала свою історичну традицію, еволюцію та досвід. На тлі першочергових завдань, які стояли перед польською державою на різних етапах її історичного розвитку, завжди на порядку денному залишалася проблема подолання негативних тенденцій щодо стану З. дітей та юнацтва, розв'язання якої значною мірою залежало від доцільно організованих освіти і виховання. Вочевидь, що проблему З. окремої особистості і спільноти загалом можна розв'язувати ефективно лише за умови співпраці в межах міжнародного співтовариства. Польські ініціативи у сфері виховання для здоров'я відбувалися не ізольовано від європейського та світового контексту. Тож другим зовнішнім чинником розгортання теорії і практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі в заявлених часових межах є врахування основних тенденцій світового та європейського розвитку в цій ділянці праці. Визначення третього зовнішнього чинника лежить у площині державної нормативно-правової бази системи освіти Польщі, яка впливала на кількісні та якісні характеристики освітньо-виховного процесу з/о шкіл у вимірі збереження здоров'я учнів.

Внутрішні чинники формуються всередині ЗзВ учнів як системи та пов'язані з функціонуванням її елементів, які репрезентують його послідовність, усеосяжність і неперервність. Першим з цих чинників є наявність (кількість і якість) у польському педагогічному дискурсі наукових розвідок, присвячених проблемі виховання для З. юної особистості. Важливе підґрунтя для підвищення грамотності дітей та юнацтва щодо засобів збереження і зміцнення З. давав другий внутрішній чинник – змістовий, який виявляється у якості насичення Зз тематикою навчальних і виховних програм для з/о шкіл. До третього внутрішнього чинника ми віднесли зміст професійної підготовки суб'єктів, здатних реалізувати ЗзВ учнів. Формування потужного інформаційного простору щодо освітньо-виховних послуг у сфері проблеми здоров'язбереження людини та методів їхньої реалізації здійснюється різними засобами, чільне місце серед яких посідають навчальна література, навчально-методичні посібники, а також періодичні видання – їх наявність відносимо до четвертого внутрішнього чинника. Розмаїті методи і форми відповідної виховної діяльності, організацію літнього відпочинку, інше, здійснювані громадськими організаціями й національними структурами поза уроками і поза школою, трактуємо як п'ятий внутрішній чинник.

Конструюючи авторську періодизацію ЗзВ учнів загальноосвітніх шкіл Польщі, ми застосували *системний* підхід, що дало змогу орієнтуватися на суспільно-політичні і соціокультурні детермінанти, які виступали об'єктивними чинниками розвитку досліджуваного педагогічного явища і мали вагомий вплив на його генезу. Побудова періодизації базувалася також на засадах *парадигмального* підходу, за яким аналіз характерних для того чи іншого часу процесів взаємодії різних парадигм та механізмів зміни домінуючої парадигми в конкретних історичних умовах уможливлює найбільш повно дослідити генезу головних педагогічних теорій за того чи іншого періоду [145, с.144]. Тож складником підґрунтя авторської періодизації було обрано також науково-педагогічні чинники.

Застосовано *історико-структурний* метод (розподіл феномену минулого, що поділяється на складники) і *конструктивно-генетичний* метод (поділ процесу на певні етапи). Використання *порівняльно-зіставного* методу дослідження, сутність якого полягає в тому, що на основі порівняння і зіставлення між собою етапів установлюється

прогрес і регрес явищ минулого та формуються певні висновки та оцінки, дало змогу точніше визначити хронологічні межі розвитку педагогічних ідей щодо здоров'язбережувального складника освіти в Польщі, виявити змістові та процесуальні аспекти й зробити відповідні висновки щодо педагогічного явища, яке досліджувалося.

За цим, під час виокремлення етапів і підетапів (детально у розділах 2, 3 і 4) кожного з визначених історичних періодів орієнтувалися на нашу індивідуальну стратегію бачення системоутворюючих детермінант просторової і часової локалізації досліджуваного педагогічного явища, а отже, спиралися на такі показники і критерії:

– «якість» польської педагогічної думки з проблеми виховання для З. особистості;

– відображення уваги польської держави до проблеми ЗзВ учнів з/о шкіл в нормативно-правових документах;

– наявність, кількість та якість навчального і методичного забезпечення ЗзВ учнів з/о шкіл;

– насичення і зміни здоров'язбережувальної тематики у змісті навчальних і виховних програм для з/о шкіл;

– динаміка розвитку методів, засобів і форм реалізації ЗзВ учнів з/о шкіл;

– якісні зміни у змісті та формах професійної підготовки вчителів щодо формування у них здатності реалізувати ЗзВ учнів;

– рівень включення державних і громадських інституцій у ЗзВ учнів з/о шкіл.

Висновки до першого розділу

У розробленій науково-пошуковій моделі дослідження розвитку теорії і практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі впродовж хронологічно досліджуваної доби виокремлено параметро-детермінувальний, філософсько-концептуальний, практико-аналітичний, диференційно-аналітичний і прогностичний рівні. Представлено комплекс методологічних підходів і методів наукового пошуку, використання яких уможливило розглянути історико-педагогічне явище, що досліджувалося, у філософсько-психологічному, педагогічному, історичному вимірах, розкрити увесь спектр

педагогічної, адміністративної та громадської діяльності щодо реалізації ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі впродовж ХХ – на початку ХХІ ст.

За змістом праць польських учених, з'ясовано, що в сучасних концепціях «здоров'я» як феномена закладено ідею про взаємозв'язок між його якістю і відповідно спрямованим вихованням. Під здоров'язбережувальним вихованням учнів у дисертації розуміється «цілеспрямований, систематичний, неперервний, інтегративний вплив на світогляд учнів усіх суб'єктів виховання та умов, які оточують здобувачів освіти, що передбачає формування знань про здоров'я, на цій основі – формування ціннісних орієнтацій, усвідомлення, переконань, умінь і навичок, що у своїй єдності визначають здоровий спосіб життя учнів і їхню відповідальну за здоров'я власне та інших людей поведінку, які, своєю чергою, виступають показниками культури здоров'я». Категорію «культура здоров'я» в польській і в українській науковій літературі розглядають і як результат ЗзВ, і як його мету. Культура здоров'я виступає сполучною ланкою між ЗзВ і фізичним вихованням, «гігієною» як навчальною дисципліною, гігієнічним вихованням, санітарною освітою, здоров'язбережувальною освітою, (про)здоров'язбережувальною едукацією, які так само, як ЗзВ, є засобами формування культури здоров'я учнів.

У розвідках польських вчених не має чіткої диференціації понять «ЗзВ», «ЗзО» і «ЗзЕ» щодо сукупності відображених у них ознак предметів, явищ і зв'язків між ними, що дозволяє говорити про певну еквівалентність цих категорій з точки зору виконуваних ними функцій. В польському науковому просторі «педагогіка здоров'я» трактована як теоретична основа ЗзВ і особливий науковий напрям у цьому контексті.

Під поняттям «загальноосвітні школи Польщі» розуміються в дослідженні заклади, основним видом діяльності яких є освітня праця, що провадиться на певних рівнях повної загальної середньої освіти (у Польщі це базові школи, гімназії і загальноосвітні ліцеї). Відповідно, дефініцію «учні загальноосвітніх шкіл Польщі» трактовано в дисертації як «особи, зараховані до загальноосвітньої школи Польщі, які здобувають у будь-якій формі базову загальну середню освіту чи повну загальну середню освіту».

Комбінована схема градації джерельної бази дослідження представлена різнопрофільними, різновидними і різножанровими джерелами, які розподілено на «первинно-історичні» і «вторинно-історичні». Аналіз первинно-історичних джерел уможливив реконструювати розвиток теорії та практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі впродовж XX – на початку XXI ст., визначити ключові вектори теоретичних надбань учених і змісту організаційно-практичної діяльності з/о шкіл і позашкільних державних та громадських інституцій у контексті ЗзВ учнів. За хронологічно-предметним принципом, який було обрано для аналізу власне історіографічних розвідок, увиразнено та зіставлено історичні й історико-педагогічні напрацювання представників польської спільноти, які побачили світ у 1918–1939 рр., розвідки польських дослідників, оприлюднені впродовж 1945–1989 рр., наукові дослідження польських та українських учених, здійснені відповідно після 1989 р. та 1991 р. Синтезований розгляд цих підгруп студій увиразнює аналіз «по горизонталі» за такими ознаками: праці про здоров'язбережувальну думку і здоров'яспрямований освітньо-виховний рух на польських землях як історичні та соціально-культурні явища; студії про теоретичні і практичні напрацювання визначних постатей Польщі, які ініціювали, пропагували і реалізовували розмаїту просвітницько-виховну працю щодо формування культури здоров'я учнів з/о шкіл; наукові нариси про просвітницько- і рекреаційно-оздоровчу діяльність державних і громадських інституцій; публікації про роль періодичних видань у пропаганді ідей здоров'язбереження дітей та юнацтва; розвідки, присвячені змісту ЗзВ в з/о школах і змісту професійної підготовки учительства в Польщі.

З погляду історико-педагогічного контексту виокремлено чотири періоди розвитку теорії та практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі: перший – *передумови* (XI ст. – 1918 р.); другий – *розвиток* (1918–1939); між другим і третім періодами – *військова пауза руйнації* (1939–1944(45)); третій – *інтенсивне формування* (1945–1989); четвертий – *модернізація і стандартизація* (1989–2009).

Основні наукові результати, які викладено у першому розділі дисертації, відображені у наукових працях автора [219; 231; 232; 236; 237; 238; 248; 257; 262; 1242; 1243; 1244; 1248].

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ІДЕЙНИХ ЗАСАД І ПРАКТИКИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСТВА НА ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Проникнення в сутність виховно-просвітницьких ініціатив, спрямованих на збереження здоров'я людини, історично відбувалося крок за кроком, тому це педагогічне явище неможливо вирвати з контексту становлення і розвитку знання про людину і суспільство.

Не вдаючись до повторного аналізу наукових досліджень, у яких представлено досить вичерпну відповідь на запитання про перманентну актуальність і доцільність вивчення генези ЗзВ дітей та юнацтва, скористаємося деякими міркуваннями із цього приводу сучасних учених. По-перше, сфера індивідуального і громадського здоров'я потребує нових рефлексій щодо цінностей і знань, здобутих попередниками, які можуть поглибити сучасні уявлення про засоби здоров'язбереження (І. Муравов) [978, s. 7]. По-друге, виховання для здоров'я як історичне явище має у своєму розпорядженні низку окреслених певними культурними й соціальними середовищами концепцій збереження здоров'я людини, від орієнтації на які залежать зміст, методи, засоби і форми відповідно спрямованого виховання (Д. Міхаловська (*Danuta Michałowska*)) [954, s. 2]. По-третє, власне історія вміщує в собі багато «прикладів і ситуацій», які можуть стати тлом для пошуку адекватних розв'язань нагальних проблем у сфері ЗзВ сьогодні (К. Драганьський, Й. Жбіковський; Б. Завадзька) [543, s. 503; 1511, s. 45].

У розвитку європейської цивілізації прийнято виокремлювати історичні епохи Античності, Середньовіччя, Відродження, Просвітництва, Романтизму, Новітньої історії[26]. У межах цих епох в європейських державах були випрацювані оригінальні системи цінностей, гуманітарних доктрин і світоглядних уявлень про роль виховання і освіти у формуванні ЗСЖ особистості. Детальний виклад авторської концепції історико-

[26] Історичні епохи: Античність (VIII ст. до н. е. – VI ст.), Середньовіччя (VI – XIV (XV) ст.), Відродження (XIV (XV) – XVI ст.), Просвітництво (XVII – XVIII ст.), Романтизм (кінець XVIII – XIX ст.), Новітня історія (XX ст.) – ця спрощена схема має численні модифікації.

соціальних витоків і філософського підґрунтя виховних аспектів розв'язання поблеми здоров'язбереження особистості представлено у нашій монографії [231, с. 111–123] та кількох розвідках [235; 243; 1247], зазначимо, що цей виклад здійснено на основі узагальнення праць українських [17; 23; 25; 26; 31; 37; 42; 43; 72; 81; 94; 99; 103; 121; 132; 174; 200; 212; 272; 288; 301; 304; 306; 317; 463] і польських [384; 598; 604; 497; 538; 662; 899; 901; 902; 922; 938; 1085; 1377; 1461] учених, матеріалів підручників з історії медицини та педагогіки [111; 667; 671; 672; 822; 926; 951; 976; 1034; 1308], наукових та науково-популярних сайтів [76; 133; 271; 942; 1190], художньої літератури [198].

Ретроспективу польського досвіду ЗзВ дітей та юнацтва подаємо в руслі визначених науковцями рекомендацій, а саме: генеза ЗзВ потребує свого розгляду в широкому науковому контексті, предметне поле якого стосується розвитку філософських уявлень про З.; «минуле» ідей, дотичних до культивування здоров'я, нерозривно пов'язане з історією медицини, гігієни, фізичної культури та інших наук, але жодній з них не тотожне [132, с. 1; 497, s. 26]; вивчення історії ЗзВ треба здійснювати в контексті таких вимірів: 1) розвиток дидактики З. загалом; 2) еволюція методів ЗзВ; 3) діяльність інституцій, які слугують вдосконаленню здоров'я (до прикладу, гімнастичні товариства, осередки практичної гігієни та ін.) і сприяють створенню певних здоров'явиховних стратегій як традицій загалу [497, s. 27].

2.1. Виникнення і розвиток спрямованих на здоров'язбереження дітей та юнацтва просвітницько-пропагандистських і виховних ініціатив у Польщі впродовж доби «XI ст. – 1795 р.»

Доступні історико-педагогічні розвідки не дають достатньо вичерпної відповіді на запитання, як саме культивували здоров'я представники західнослов'янських племен межиріччя Вісли і Одри[27]. Разом з тим, у наукових працях презентовано думку про те, що повсякденний побут та обрядовість цих спільнот могли стати своєрідним

[27] Поступова консолідація цих племен у другій половині IX – першій половині X ст. під владою правителів племінного союзу полян сприяла виникненню Польщі як держави з центром у місті Гнєзно; уперше загальна назва народу трапляється в документах XI ст.

системоорганізаційним чинником у розв'язанні питань збереження здоров'я та фізичного вдосконалення їхніх членів [901, s. 1–2]. Можна припустити, що цей процес відбувався аналогічно до реалій життя інших слов'янських народів, уявлення і знання яких про засоби підтримання здоров'я у належному стані знаходили різноманітні форми вияву та способи реалізації в усьому спектрі господарської діяльності, дозвіллі, побутових та релігійно-культових святах, відображалися в усній народній творчості (прислів'ях, приказках, піснях), у специфічних рухливих іграх, забавах, танцях тощо [281 с. 50].

Значно численнішими є рефлексії щодо традицій фізичного виховання польської держави доби Середньовіччя [532; 1308].

Зародження основ ЗзВ на польських землях тісно пов'язане із запровадженням тут християнства, входженням Польщі до сім'ї цивілізованих народів і появою на її теренах в XI – XIII ст. монастирських (єзуїтських, піярських та ін.), парафіяльних шкіл. Зміст освіти в цих закладах не передбачав жодних елементів ФВ, але фізкультурну активність здобувачів освіти реалізовували у «рекреаційно-відпочинковій» формі: у вільний від занять час учням дозволялося плавати, їздити на лижах, грати в деякі рухливі ігри, зокрема з м'ячем [1085, s. 1]. Також для учнів організовувалися прогулянки за місто [532, s. 32].

Альтернативне до монастирської системи шкільної освіти світське лицарське виховання передбачало формування низки «лицарських доброчинностей», необхідних професійному воїнові. Спортивні розваги стали невід'ємним компонентом лицарських турнірів, які в середині XIV ст. із тренувальних майданчиків до реальних бойових дій перетворилися на ігрові змагання, де учасники могли демонструвати власні фізичні якості та вміння. Від добре вихованого юнака вимагалося не лише вправно володіти зброєю та вміти їздити верхи, але й уміти боротися, добре бігати, стріляти з лука, фехтувати, кидати спис і плавати. До прикладу, відомо, що 927 р. учасники лицарських турнірів у місті Гнєзно (тодішній столиці стародавньої польської держави) проходили попередню підготовку – передтурнірні фізичні вправляння, зміст яких нагадував грецький пентатлон [901, s. 7–9]. В історико-педагогічній літературі результати лицарського виховання (зокрема «велетенська сила, витривалість, мужність») досить

часто презентуються на прикладах відомих постатей [1084, s. 1]. У цьому контексті згадується князь Польщі Болеслав III Кривоустий (*Boleslaw III Krzywousty*; 1086–1138), який замолоду навчався лицарського мистецтва під патронатом свого опікуна Войслава (*Wojsław*) і уславився доблестю та фізично-військовою виправкою [532, s. 23].

В епоху Відродження (кінець XIV – початок XVI ст.) і добу Реформації (XVI ст.) активно лунали заклики про потребу орієнтації виховання на моральний, фізичний та інтелектуальний розвиток особистості, формування людини, яка в ідеалі повинна бути життєрадісною, сильною духом і тілом [597; 885]. Цей вимір гуманітарного простору став могутнім поштовхом у напрямі формування уявлень і знань про З. як підґрунтя, на якому постає вся активність особистості, і як феномена, який зумовлює всі сфери її життєдіяльності в біологічному, соціальному і духовному планах. Переважальними рисами освіти стали повага до дитини, увага до її потреб і психологічних особливостей, прагнення до фізичного розвитку [1377, s. 15–16].

В XIV ст. у Польщі здіснено спроби надати дозвіл на реалізацію фізичних вправ і рухливих ігор у школах. Так, у Вісьліцько-Пьотрковських статутах[28] (*Statuty Wiślicko-Piotrkowskie*; 1346–1347) короля Казімєжа III Великого (*Kazimierz III Wielki*; 1310–1370) потреба якнайширшого використання засобів фізичного виховання обґрунтовувалася їхнім значенням в доцільному проведенні учнями вільного від занять часу [1085, s. 87].

Елементи ФВ простежувалися також у діяльності організованих за європейськими зразками воєнізованих стрілецьких товариств. На польських землях ці об'єднання (*Bratstwo kurkowe*; *Szkoła Strzelecka*) створювалися на переломі XIII і XIV сторіч у зв'язку з поширенням міських поселень, які мали Магдебурське право, і активним будівництвом міських фортифікацій, члени товариства регулярно навчали містян військового мистецтва – формували в них навички використання зброї у разі потреби оборони міських мурів від нападників. Особливий розквіт стрілецьких товариств відбувся за часів правління князя литовського і короля польського Зигмунда II Августа (*Zygmunt II August*; 1548–1579). Відомо, приміром, що 1562 р. краківський магістрат

[28] Вислицько-Пьотриковські статути – одні з перших на польських землях писемні збірники законів, складені королем Казимиром III Великим (*Kazimierz III*; 1310–1370).

видав братству документ, який визначав періодичність (десятки разів на рік) змагань зі стрільби і їх правила. Запровадження обов'язкового фізичного вишколу в цих «школах» майже усіх соціальних верств населення сприяло тому, що утворене королем військо уславилося в історії Польщі низкою важливих перемог над супротивником [1085, s. 86–87].

У репрезентації практики реалізації у середньовічній Польщі окремих ініціатив в освіті, спрямованих на збереження здоров'я особистості, вартим уваги є запровадження спільного купання студентів і професорів вищих навчальних закладів (Краківський університет – XV ст.; інституції Львова – XVI ст.; Академія Любраньського[29] у Познані – XVII ст.) у лазнях, яке було частиною екзаменаційного церемоніалу [1085, s. 92]. Відомі також вправляння студентів в мистецтві боротьби киями (*palcaty*), що, окрім набуття навичок володіння такою «зброєю», сприяло формуванню гнучкості тіла і надавало силу м'язам [565, s. 126].

Отже, рекреаційно-відпочинкові заходи монастирських шкіл і закладів вищої освіти, фізкультурна підготовка, яку здійснювали в межах лицарського виховання і в стрілецьких братствах, сприяли формуванню фізичного здоров'я юного покоління. Опосередкованим підтвердженням сказаного є анонсовані історико-педагогічними розвідками приклади надзвичайної сили (здатність ламати підкови, зав'язувати на вузол залізні прути тощо) мешканців Польського Королівства, що було частим явищем у XV – XVI ст. [532, s. 20].

У цей період спостережено появу праць, в яких особлива увага відводиться формулюванню рекомендацій у ділянці збереження здоров'я дітей та юнацтва.

Перший трактат про виховання, який ідентифікують як власне польський, навіть попри мову викладу – латинську, з'явився у XV ст. Ідеться про лист під назвою «Про виховання королевича», який написала дружина короля Казимира IV Ягеллончика (*Kazimierz Jagiellończyk*; 1427–1492), королева польська і велика княгиня литовська Ельжбєта Габсбург (*Elżbieta Rakuszanka (Habsburżanka)*; нім. *Elisabeth von Habsburg*;

[29] Академія Любраньського (*Akademia Lubrańskiego*; *Collegium Lubranscianum*) – вищий навчальний заклад, який функціонував у Познані впродовж 1519–1780 рр.

лит. *Elžbieta Habsburgaitė*; 1436–1505) до свого найстаршого сина Владислава II Ягеллончика (*Władysław II Jagiellończyk*; 1456–1516) – короля чеського і угорського. Зі сподіванням на появу онука в цьому листі Ельжбєта виклала власне бачення виховання «королівської дитини». Серед анонсованих порад авторка відвела важливе місце засобам гармонійного розвитку тіла і духа, як-от: поміркуване три-чотириразове харчування «простими» стравами; загартовування (пристосування до перенесення голоду, холоду); уникання усіляких «насолод», які позбавляють хлопців енергії та пружності; чесні забави, у яких більше переважає розум (боротьба, бігання до появи поту, скакання, танці), а не сліпа доля; полювання, вправляння мечем, стріляння з лука, кидання спису. Королева радила в усіляких життєвих справах і обставинах – хороших чи поганих – бути оптимістом, терплячим, уміти опанувати себе, вірити в себе, а також бути обережним. Незважаючи на те, що трактат не був надрукований, а отже, не міг апріорі стати для широкого загалу «дороговказом» щодо змісту і засобів реалізації означених у листі виховних впливів, його вважають прикладом літератури, у якій зафіксовано гуманістичні і прогресивні традиції виховання [532, s. 37–43; 1085, s. 88].

Спробою популяризації гігієни, щоправда, ще латинською мовою, є праця Мацєя з Мєхова (*Maciej z Miechowa*) «Плекання здоров'я» (лат. *Conservatio sanitatis*) (1522) [387]. 1535 р. з'явилася написана вже польською мовою розвідка Анджея з Кобиліна (*Andrzej z Kobylina*) «Розповіді про склад людських органів». Починають видавати лікарські порадники для шляхти і міщан (вони нагадували своєрідну «мішанку» медичних знань, здорового глузду, кабалістики і астрології), які започаткували «добу» календарів, словників, «домашніх лікувальників» і видавалися аж до XIX ст. [497, s. 33].

Епосі Відродження і наступним після неї декільком сторіччям на європейському континенті були притаманні прагнення освітян позбутися теологічної схоластики і оновити навчальні технології, переорієнтувавши їх на потреби дітей та юнацтва, перші спроби реалізації в школах сприятливих для здоров'я умов, конкретизація ідей про значення фізичної активності в збереженні здоров'я особистості, поява навчальних закладів, у яких регулярно реалізовували ФВ, озвучення потреби модифікації здоров'язбережувального змісту професійної підготовки вчителів [231, с. 118].

Нову еру популяризації знань на теренах Речі Посполитої пов'язують із офіційним дозволом 1543 р. уживати польську мову поряд із латинською і затвердженням 1552 р. сеймом документів, які визначали, що польська мова є необхіднішою за латинську [161]. Ці події зумовили активізацію польськомовного письменництва і появу оригінальних праць, у яких репрезентовано зміст та засоби реалізації розмаїтих виховних впливів.

Однією з розвідок, які в контексті європейських тенденцій сприяли виокремленню виховання в самостійну наукову галузь і презентували орієнтири у вихованні дітей можновладців, була видана 1558 р. книга німецького богослова і філософа, професора Марбурзького університету Р. Лоріха (нім. *Reinhard Lorichius*; 1510–1564) «Про виховання вищого» [1186], яку з латинської перетлумачив С. Кошуцький* (*Stanisław Koszutski*). У цій насиченій цитатами стародавніх філософів і письменників (Гіппократа, Аристотеля, Цицерона, Е. Роттердамського та ін.) праці досить розлого представлено поради молодим особам уникати переїдання, алкогольних напоїв (наслідком вживання яких є «розумове отупіння», розлади нервів, брак волі та моральний занепад), «плекати здоров'я і тіло полюванням, постійними фізичними вправляннями» та фізичною працею [532, s. 44–51].

1564 р. вийшов друком польськомовний варіант однієї з перших у Європі ґрунтовних розвідок, присвячених проблемі виховання: твір «Чудові книги про чесне виховання дітей» італійського гуманіста П. П. Верджеріо (старшого) (італ. *Pier Paolo Vergerio*; 1370–1444/1445) з латинської переклав М. Квятковський* (*Marcin Kwiatkowski*). Праця увиразнює ідеал особистості – гармонійно розвинену людину з «багатими знаннями, чеснотами і фізичною міццю». Висловлені на початку XV ст. думки П. П. Верджеріо і нині привертають увагу, оскільки в них чітко проглядається вплив гуманістичних ідей та низка характерних для сучасної педагогічної науки концепцій. Так, автор радив підтримувати здоров'я і «моральну чистоту» в юнацтва залученням його до тілесних вправ і праці, а також через утримання від алкоголю. Важливими засобами збереження З. вважав рухливі ігри, прогулянки і розмови з друзями («щоб розум відпочив і тілесні сили не вичерпувалися без потреби»). Інтенсивну фізичну підготовку (практикування у володінні списом і щитом, в умінні оборонятися,

укритися під щитом, бігання, стріляння, скакання, плавання та ін.) радив розпочинати після досягнення дитиною 15-річного віку [532, s. 71–72; 926, s. 58].

Одним з перших мислителів, які зробили істотний внесок у конструювання змісту польської національної системи ФВ і окреслили його здоров'язбережувальну функцію, був А. Ф. Моджевський* (*Andrzej Frycz Modrzewski*). В окремому розділі «Про школу» своєї праці «Про реконструкцію Речі Посполитої» [1002] (1551) автор підкреслив, що найважливішим етапом у розвитку особистості є доба дитинства, відтак сформовані в цей час цінності та навички є основою правильного, щасливого та здорового життя в майбутньому. Тому важливо навчити дитину раціоналізувати своє харчування, зосередити її увагу на доцільності приготування «простої» їжі і помірності в її споживанні, привчати спати на твердому ліжку, заохочувати до фізичної активності, яка сприяє «примноженню сили і збереженню здоров'я» – гри у футбол, бігання, скакання, ін. [1002, s. 25–27; 1247, p. 69].

Пропозиціями для «шляхетної молоді» щодо самовиховання волі і характеру засобами ФВ наповнено твір «Сатира» (1564) Я. Кохановського* (*Jan Kochanowski*). Серед умінь і навичок, необхідних для виживання у можливих в майбутньому важких випробуваннях автор визначив загартування (привчання себе «до гарячого і холодного неба»), вправне володіння зброєю, здатність переплисти ріку, перескочити рів, обмеження себе в харчах (щоб легше перебути і пережити часи, «коли буде одна вода із хлібом») та ін. (*за*: [1085, s. 89]).

Ідеєю необхідності якнайширшого залучення молоді до фізкультурної активності наповнено зміст праці Л. Ґурніцького* (*Łukasz Górnicki*) «Польський придворний» (1565), у ній автор озвучив низку порад краянам, які служили при дворах заможних осіб за межами Польщі, щодо обов'язкового включення в режим дня щоденних тілесних вправ [1085, s. 89; 1308, s. 78].

Багато виховних порад, які умістив М. Рей* (*Mikołaj Rej*) у своїй книзі «Життя людини чесної» (1567), стосується проблеми збереження здоров'я людини, більшість з них представлено в підрозділах видання «Як батьки повинні намагатися виховувати своїх дітей і як вони можуть розпізнавати їхні здібності», «Яку їжу необхідно давати дітям», «Яким повинен бути одяг дитини», «Третя і слушна причина обжерливості і

поганого життя – непомірне пияцтво», «У пиятиці людина намарно витрачає час», ін. [1188]. Неординарністю вирізняються зокрема рекомендація стосовно правильного харчування дитини – М. Рей закликав батьків враховувати особливості темпераменту дитини і наголошував на тому, що доцільно дібрана їжа може «згладжувати» негативні особливості кожного з темпераментів, у той час, як невідповідна темпераментові їжа може сприяти їхньому посиленню (автор радив не давати холерику дуже гарячу їжу, а флегматику – надто холодну) [532, s. 53–54]. Окремі поради стосуються проблеми формування у дитини морально-духовних цінностей задля її повноцінного і здорового розвитку – цій проблематиці присвячені підрозділи «І обачна людина розгніватися може, але з розумом», «Якщо уже знаємо, як шкодить гнів, тоді треба старатися, як і чим його гамувати», «Перші, другі, треті, четверті ліки на гнів», «Належна думка завжди весела» та ін. [1188]. Актуальним залишається зауваження М. Рея щодо потреби формування в юної особистості бажання і здатності уникати «поганого» товариства, яке може спровокувати асоціальну поведінку [532, s. 55]. Як бачимо, у «Житті людини чесної» репрезентовано комплексне бачення її автором шляхів здоров'язбереження людини, увиразнено біологічні особливості і психосоціальна сфера життєдіяльності особистості, а також її морально-етичні цінності. Цілком слушними є висновки сучасних дослідників про те, що ця праця М. Рея є потужним внеском у скарбницю теорії і частково методики формування здорової особистості та «первістком» літератури означеного змістового формату в XVI ст. [1010].

Значення фізичної активності для збереження З. і профілактики захворювань увиразнено у розвідці В. Очка* (*Wojciech Oczko*) «Атрибут» (1581). Промовистим у зазначеному контексті є відомий вислів вченого «Рух замінить практично будь-які ліки, у той час, як жоден лікувальний препарат не замінить рух» [250, с. 579; 1085, s. 90].

Виховні аспекти розв'язання проблеми здоров'язбереження людини відображені у творчості С. Петриці* (*Sebastian Petrycy*). До прикладу, думки про те, що участь в іграх та забавах, вправляння у футбол, біг, стрибки, плавання, їзда верхи позитивно впливають на фізичний вишкіл і регенерацію сил дітей та юнацтва, вчений представив у розлогих «додатках», якими доповнив власний переклад книги Аристотеля «Політика» (1605) [1034]. Новаторськими в Польщі епохи Відродження були ідеї

С. Петриці про роль учителя в контексті реалізації здоров'язбережувальної діяльності. Серед необхідних для цього компетентностей педагога особливе місце, за науковцем, повинні посідати знання про засоби ФВ, особливості харчування школярів, здатність ураховувати в навчально-виховному процесі психологічні й фізіологічні особливості учнів та ін. [1079; 1247, s. 69].

Епоха Просвітництва (кінець XVII – XVIII ст.) відома проголошенням освіти чи не найбільшою політичною силою, вона ж відзначилася наполегливими пошуками ідеальної моделі виховання для гармонійного і здорового розвитку дітей та юнацтва.

За цієї доби істотно збільшилася мережа навчальних закладів, зміст освіти в яких був відмінним від тих, які діяли до цього часу. Спробами системного навчання шляхти основ здоров'я відзначилася Замойська Академія[30], у навчальних програмах якої цей змістовий контент був частиною підготовки громадянина. Засновник закладу Я. Замойський* (*Jan Zamojski*) стверджував, що «кожний шляхтич повинен мати уявлення про власне тіло і знати головні засади медичної науки» (*за*: [497, s. 33]).

Паралельно із просвітницькими ідеями щодо потреби реформ суспільства, віри в безмежні можливості людського розуму, вірогідності побудови справедливого людського суспільства на засадах здобуття наукових знань напрацьовувався Зз контент педагогічної думки. Нові освітні ініціативи знайшли особливе відображення в творчій спадщині Я. Собєського* (*Jakub Sobieski*) – зокрема про потребу тілесно вправлятися з метою збереження здоров'я і підвищення працездатності він писав у своїх інструкціях (1639, 1645) для власних синів, які навчалися за кордоном. Проблему культивування з-поміж дітей та юнацтва здорового способу життя порушує А. А. Олізаровський* (лат. *Aaron Alexander Olizarovius*) у книзі «Про політичну спільноту людей» (1651) у розділі, присвяченому вихованню [1085, s. 91].

Осмислення ідей, дотичних до засобів збереження здоров'я людини, знаходить своє оригінальне відображення на сторінках паренетичних друкованих джерел, зокрема в працях служителів церкви А. Я. Чечевіча (*Antoni Jan Czeczewicz*; ?–1742)

[30] Замойська Академія (*Akademia Zamojska*) – світська вища школа, заснована 1594 р. Я. Замойським у місті Замостя (*Zamość*) і організована Ш. Шимоновіцем (*Szymon Szymonowic*) для студентів з Польщі і Литви. Заклад було ліквідовано в 1784 році після того, як Замостя було зайнято Австрією у часах першої «анексії» Польщі.

[458] (1740), М. Куженєцького (*Marcin Kurzeniecki*; 1705–1771) [859] (1752), М. Ю. Новаковського (*Marcin Józef Nowakowski*; 1704–1753), А. С. Залуського (*Andrzej Stanisław Załuski*; 1695–1758) [997] (1753), О. Копчиньського* (*Onufry Kopczyński*) [789] та ін. Відзначимо порадник пароха парафії села Коркожишкі[31] Ю. Лєговіча (*Józef Legowicz*; ?–1812) «Катехизм для мешканців села» [870] (1806), в якому уміщені досить універсальні настанови щодо сприятливих і несприятливих здоров'ю чинників у сфері гігієни тіла, гігієни одягу, гігієни харчування, гігієни помешкання, гігієни сну, профілактики алкоголізму та ін. Достеменно невідомо, чи віряни читали «Катехізм» Ю. Лєговіча, але науковці припускають, що книгу могли купувати священнослужителі і, можливо, використовували її під час укладання проповідей, популяризуючи в такий спосіб медичні знання з-поміж селян [1434]. Загалом, творчість згаданих авторів сприяла створенню нового напряму душпастирського просвітництва, пов'язаного із концептом «людина – її психіка та тіло», яке репрезентувало переведення поглядів про тіло людини з площини «мішок *для* нечистот та *з* нечистотами» у площину «одна з умов осягнення Вічного Щастя» і засвідчувало закінчення доби «табу» щодо питань особистої гігієни. Отже, польські релігійні порадники XVII–XVIII ст. цілеспрямовано поширювали думку про важливу роль для благополуччя людини всього, що стосувалося її фізичного З. [354, s. 131; 1434, s. 72–73], а церковнослужителі в руслі тогочасної моральної теології ставали пропагандистами знань щодо ЗСЖ, розширювали межі просвітницької діяльності, популяризуючи засоби здоров'язбереження і виховні аспекти культивування здоров'я [254].

Істотний вплив на поширення інформації про умови і шляхи плекання здоров'я з-поміж мешканців Речі Посполитої мали праці, у яких у доступній, науково-популярній, формі представлено профілактичний вимір медичної науки. У цьому контексті заслуговує уваги маловідома загалові творчість Л. Пежини* (*Ludwik Perzyna*), якого називають одним з найбільш плідних польських письменників XVIII ст. у галузі медицини і чи не єдиним для свого часу промоутером принципів охорони здоров'я

[31] Село Коркожишкі (*Korkożyszki*) розташовувалося на теренах Великого князівства Литовського, близько Вільнюса, біля міста Подбродзє (*Podbrodzie*).

[434, s. 33, 38–39; 616, s. 222–223]. Результати багаторічної і всебічної лікарської практики медик репрезентував у розвідках, дотичних до сфер гінекології, неврології, офтальмології, психіатрії, венерології та ін. Ґрунтовне ж ознайомлення із працями А. Ф. фон Штерка[32] та С. А. Тіссо[33] (більшість творів останнього Л. Пєжина переклав польською [1173] і, згодом, зібрав в одному виданні «Порядок життя у життєздатності і здоров'ї на довгі роки» [1130] (1789; наступні видання – 1796, 1799; додаток Д.1)), надихнули просвітника на ідею поширення гігієнічно-профілактичної освіти з-посеред нижчих верств суспільства. Праця вченого «Лікар для селян або поради для простих людей» [871] (додаток Д.2), яка побачила світ 1793 р., яскраво репрезентує характерний для європейського просвітництва тип літератури, де гігієнічні, санітарні і складні медичні питання подавалися читачеві у формі діалогу «лікар–пацієнт». У цій книзі доволі повно викладено актуальну для XVIII ст. медично-профілактичну тематику, як-от: профілактика захворювань; раціональний догляд за хворими; гігієна помешкання; доцільне харчування; сон; рухова активність; відпочинок; профілактика психічних відхилень; засоби запобігання інфекційним захворюванням; рецепти для лікування певних хронічних захворювань; список лікарських засобів і трав, які повинні бути в кожній домашній аптечці; поради щодо лікування мінеральними водами; боротьба із сексуальним насильством та залежностями, зокрема із пияцтвом [434, s. 14–15, 36].

Таким чином, впродовж кінця XVI – у XVIII ст. арсенал польської літератури наповнився працями, у яких проглядається змістовий компонент виховання здорової особистості, тісно пов'язаний із розумінням багатоаспектності феномену «здоров'я». До невід'ємних складників змісту цього виховання залучали питання про корисні для здоров'я харчування, фізичну активність, загартування, раціональний сон, шкідливість уживання міцних трунків, профілактику нервових недуг, т. ін. Однак ця писемна історія обмежувалася вузьким колом зазвичай політичних і релігійних діячів, лікарів, письменників і дуже рідко освітян.

[32] А. Ф. фон Штерк (нім. *Anton Freiherr von Störck*; 1731–1803) – австрійський лікар, фармаколог, професор Віденського університету.

[33] С. А. Тіссо (франц. *Samuel Auguste André David Tissot*; 1728–1797) – відомий швейцарський медик.

Загалом долю власне педагогічного письменництва у сфері проблем З. дітей і юнацтва до середини XVIII ст. важко назвати достатньо «щасливою» [532, s. 75]. Що ж до шкіл, то вони дуже повільно виходили з середньовічного регресу, тому навіть ФВ, потреба якого регулярно порушувалася в польській літературі, надалі виявлялося лише в позакласній активності здобувачів освіти, зазвичай у вигляді рухливих ігор у вільний від навчання час [532, s. 89–91; 1085, s. 92].

Як зазначають дослідники, ознаки «життя» на полі розуміння необхідності підвищення рівня загальної культури, розвитку досліджень у природничих науках, трансформації освітянської сфери тощо з'явилися у «станіславівський» період (1764–1795) – добу правління останнього короля польського і великого князя литовського Станіслава Августа Понятовського (*Stanisław August Poniatowski*; 1732–1798), коли на польських землях, як і в інших європейських країнах, активно зароджувалися тенденції до суспільних реформ. «Оживлені новими віяннями» патріотично налаштовані представники польської спільноти «прагнули науки», усе більше синів «найперших у країні родин» сідали за шкільні лави, а їхні батьки не шкодували грошей для розвитку освіти [532, s. 76–77].

Тоді ж загальнопольське визнання отримала діяльність С. Конарського* (*Stanisław Konarski*). Його реформаторська активність спрямовувалася зокрема на введення до програм навчання дисциплін природничого спрямування, посилення практичного виміру змісту освіти, зміну методів навчання, підвищення кваліфікації педагогів та ін. [976]. Формування «нової» шляхти, від якої освіта повинна була поширитися «до нижчих верств», стало місією заснованого 1740 р. С. Конарським у Варшаві вищого освітнього закладу – лицарської академії «Колегіум Номібіліум» (лат. *Collegium Nobilium*) [532, s. 76]. Споруджений 1755 р. для цієї інституції будинок відповідав тогочасним санітарно-гігієнічним нормам. Академія була першим у Польщі закладом, правила якого «урівнювали» ФВ з іншими навчальними курсами. Практично ФВ втілювалося засобами танців і фізичних вправ на спеціальних майданчиках, прогулянок за місто (два-три рази на місяць), уроками фехтування і верхової їзди для учнів старших класів. Освітні зміни, ініційовані С. Конарським, були запроваджені в усіх піярських і в деяких єзуїтських школах [1085, s. 94].

Ґрунтовна постановка питань про необхідність реформувати освіту у вимірі розв'язання проблеми здоров'язбереження учнів відбулася в епоху «великих виховних реформ» (новаторських і для Речі Посполитої, і для інших західноєвропейських країн, які не мали державних управлінських структур в освіті) [579], якою означують період діяльності Комісії Національної Едукації (*Komisja Edukacji Narodowej*; далі – КНЕ), фактично першого у Європі освітнього міністерства, створеного оточенням короля [1085, s. 1]. Рік появи КНЕ – 1773 – збігається з формальною ліквідацією Єзуїтського ордену, відтак, у зв'язку із секуляризацією, усі освітні заклади на польських теренах було передано під управління і опіку КНЕ [532, s. 77; 434, s. 7].

Імпульсом до спроб створення в закладах освіти сприятливого здоров'ю учнів середовища були, без сумніву, просвітницькі ідеї гуманізму, але насамперед потреби економіки і держави. Замовлення на фізично підготовлену робочу силу і прагнення влади підвищити рівень військово-спортивної підготовки громадян підштовхувало членів КНЕ зокрема до організованої оптимізації охорони здоров'я мешканців краю. Важливим чинником означеного процесу стало зосередження уваги владних структур на потребі модернізації професійної підготовки лікарських кадрів. Так, 1775 р. у м. Гродно створено Медичну академію, в реорганізованому 1780 р. Краківському університеті (тодішня назва – *Szkoła Główna Koronna*) у межах Фізичного коледжу (*Kolegium Fizyczne*) відкрито Лікарську школу, 1780 р. у Вільнюській академії (*Akademia Wileńska*) організовано лікарський факультет, 1794 р. у Варшаві засновано Хірургічну школу (*за*: [393, s. 75; 532, s. 77, 85]).

Новим звучанням наповнилася проблема ЗзВ учнів, коли КНЕ спроєктувала нові програми навчання, які розширювали список обов'язкових навчальних дисциплін, серед яких належне їм місце повинні були посісти «рухові заняття» [1377, s. 17].

Цим нововведенням передував підготовлений А. Поплавським* (*Antoni Popławski*) проєкт «Про регулювання та удосконалення громадянської едукації» [1126], представлений 1774 р. на розгляд КНЕ. За проєктом, завдання освіти зосереджувалися на формуванні звичок, необхідних для життя в суспільстві і суспільству корисних (моральне виховання), здатності використовувати сили душі (розумове виховання) і умінь використовувати за потреби природжені тілесні задатки (фізичне виховання)

[532, s. 91]. Зміст ФВ, згідно з проєктом, охоплював розмаїту педагогічну діяльність (у сфері харчування дитини, організації її сну, формування навичок загартування та ін.), найважливіший вектор якої передбачав культивування в дітей та юнацтва умінь доцільного використовувати необхідні для життєдіяльності рухи тіла, пов'язані із ходінням, біганням, пересуванням важких предметів тощо [1126, s. 14–17]. Доктрина включення ФВ до публічних прерогатив держави була тісно пов'язана із потребою військового вишколу юнацтва, зміст ФВ планувалося урізноманітнити відповідним контентом і запросити для реалізації такого вишколу досвідчених військовиків [1126, s. 150–151]. А. Поплавський рекомендував проводити фізичні вправляння тричі на тиждень (у вівторок, четвер і неділю). Увиразнюючи значення вакаційного часу для післянавчальної реабілітації і відпочинку учнів, автор пропонував збільшити його тривалість до двох місяців (з 1 серпня до 1 жовтня) [1126, s. 160–164].

Причини нагальної потреби інтегрувати в освітній процес елементи ФВ («праці тіла») аргументовано обґрунтовувалися і у виданій 1774 р. книзі А. Б. Камєньського* (*Adolf Bartłomiej Kamieński*) «Громадянська освіта» [752]. Підкреслюючи оздоровчі функції фізичних вправ, автор наголошував, що лише здорова і сильна людина є здатною працювати для суспільства і захищати Батьківщину [633, s. 8].

У сформульованій в Постановах КНЕ, зокрема у XXV-ому розділі «Фізичне виховання», меті ФВ проголошувалася ідея про те, що лише за умови освіченості, поєднаної із сформованими моральними чеснотами та здоров'ям, людина може бути щасливою і здатною виконувати різноманітні обов'язки щодо Бога, вітчизни і себе [1387; 1544, s. 3]. Отже, творчий арсенал КНЕ було наповнено документами, які окреслювали позицію комісії щодо необхідності всебічного розвитку зростаючої особистості, анонсували взаємозв'язок між фізичним, розумовим і моральним вихованнями, підкреслювали доцільність упровадження в освітній процес засобів ФВ [44; 618]. Закони КНЕ[34] поклали початок практичному впровадженню ФВ в школах [1463, s. 93].

Концепція максимального використання засобів освіти в здоров'язбереженні учнів, яку просувала КНЕ, передбачала охоплення ширшого, аніж суто фізкультурний,

[34] Закони КНЕ (*Ustawy KEN*) – збірник приписів, які регулювали діяльність освітніх закладів.

спектру питань. Зокрема, у документах Комісії, виданих 1781 р. і 1783 р., сформульовані постулати щодо опіки над здоров'ям учнів [1043], озвучені рекомендації, які стосувалися якнайбільшого перебування учнів шкіл на свіжому повітрі і реалізації в цих умовах їхньої рухової активності та ін. [1103, s. 72].

Доцільні пропозиції у сфері гігієнізації школи і освіти з питань здоров'я чітко зафіксовано в працях Ґ. В. Пірамовіча* (*Grzegorz Wincenty Piramowicz*; додаток В.1), якого вважають «батьком» польскої шкільної гігієни [497, s. 36; 790, s. 4]. Власне за керівництва вченого розробляли «гігієнічний» компонент Законів КНЕ [841]. У праці Ґ. В. Пірамовіча «Обов'язки вчителя» [1113] (1787; додаток Д.3) зазначено, що феномен здоров'я є найвищою цінністю і запорукою щастя людини, актуалізовано потребу системного формування у вихованців «обичаїв щодо здоров'я», наголошено, що особливу роль у просвітницькій роботі за цим напрямом посідає учитель, запропоновано рекомендації щодо підтримання педагогами власного здоров'я в належному стані [497, s. 37; 1300, s. 21]. Ґ. В. Пірамовіч став натхненником започаткування П. Чемпіньським* (*Paweł Czempiński*) праці над першим підручником гігієни для учнів V-го класу «Про способи збереження здоров'я людей будь-якого становища» [459] (1776). Навчання гігієни як елемент ЗзВ стало нововведенням в тогочасних навчальних програмах усіх шкіл, навіть – елементарних [497, s. 37].

Актуалізація суспільної цінності здоров'я і фізичних сил виразно вказувала на бажання і волю щодо відродження польського народу [1103, s. 72]. Орієнтовані на збереження З. учнів освітні ініціативи КНЕ були новаторськими для самої Польщі, вони стали прикладом для наслідування в інших європейських державах [183]. Утім, упровадження цих нововведень, зокрема уроків ФВ, у практику стикалося із низкою труднощів, а подекуди ставало малореальним, що було пов'язано насамперед із браком у школах відповідної інфраструктури, катастрофічно малою кількістю вчителів, які могли б реалізувати ФВ, а також низкою фінансових проблем [1034].

З другого боку, розпочата КНЕ діяльність призупинилася через політичні події кінця XVIII ст., які мали негативний вплив не лише на розгортання культурно-освітніх ініціатив у Польщі, але й на увесь хід розвитку країни впродовж XIX –

початку ХХ ст. – унаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772 , 1793, 1795 рр.)[35] між Габсбурзькою монархією, Королівством Пруссія і Російською імперією країна втратила державну незалежність [597]. У нових реаліях, коли поляки були позбавлені державної підтримки в різних сферах суспільного життя, а Польща стала подібною до «придорожної корчми», у якій господарював «хто хотів і як хотів» [532, s. 76], постали завдання, пов'язані із неустанною турботою про захист польського народу від чужоземного впливу і збереження власної культурної ідентичності, що, своєю чергою, передбачало докорінну зміну підходів до освіти та виховання як основи відродження Польщі.

2.2. Виховання в контексті збереження здоров'я учнівства у поглядах і змісті діяльності представників польської спільноти в 1795–1918 рр.

ХІХ сторіччя іменують «століттям дитини»: нові біологічні і психологічні знання про людину зумовили поглиблення знань про дитину, фази її розвитку, потреби і зацікавлення; дітей і юнацтво почали трактувати як незаперечну цінність, за ними визнано право для задоволення їхніх основних потреб і забезпечення відповідних умов для розвитку та охорони здоров'я; у світлі поглядів представників нового виховання, реалізовувалися ініціативи, спрямовані на створення оптимальних умов для фізичного і психічного розвитку зростаючої особистості.

В європейських державах до популяризації знань про З. і діяльності з поліпшення санітарно-гігієнічних умов навчання і виховання здобувачів освіти залучалися передовсім лікарі, гігієністи і педагоги. Відлуння означеного руху на польських землях було позначено певними особливостями [530, s. 26].

Упродовж перших двох-трьох десятиріч після остаточного поділу польських земель поступово зміцнювалися переконання, що крах держави не рівнозначний знищенню нації: участь поляків у наполеонівській епопеї, спроби відновити хоча б

[35] За цими поділами, до Росії відійшло 62% території Речі Посполитої, де проживало 45% населення, до Пруссії – 20% території і 23% населення, до Австрії – 18% території і 32% населення. На усіх польських землях відразу було запроваджено закони, адміністративну систему, мову, податки, ін. держав-окупантів.

частково незалежність, спонтанні ініціативи в галузі культури та економіки – усе це призвело до того, що «гіркота і розпач поступилися відчуттю власної важливості», що, посилило віру у міцну і довговічну націю, її здатність до існування, розвитку, відродження для досягнення політичної незалежності [1230, s. 99]. Виховання (педагогічний процес «пристосування людини до навколишнього середовища і покладених на неї обов'язків») ідентифікувалося в цих умовах з «національною педагогікою», завдання якої, як зазначав С. Щепановський* (*Stanisław Szczepanowski*), полягали в адаптації цілого народу до місії визволення від неволі, місії, яка «стає його долею, таємничим зародком його життя і невичерпним джерелом його сили» [1306]. Отже, складні умови в період поділів Польщі зумовили потребу всебічної культурної і освітньо-виховної діяльності поляків, яка, за словами Б. Ф. Трентовського* (*Bronisław Ferdynand Trentowski*), повинна була стати «підвалиною національного відродження» [439; 1363, s. 655].

У руслі цих ідей проблема ЗзВ наповнилася новим виміром – національно-патріотичним, який ставав і відправною точкою, і метою освітніх та виховних ініціатив, спрямованих на формування КЗ дітей і юнацтва.

2.2.1. Творчі напрацювання у ділянці здоров'язбережувальної виховно-освітньої праці в школах і перші спроби «організованої» діяльності відповідного формату

Загалом історія Польщі перетворилася на історії її окремих анексованих частин, що перебували в складі трьох різних держав, оскільки функціонування всіх сфер суспільного життя в кожній з частин підпорядковувалося законам держав-загарбниць [1377, s. 18], а отже, період від остаточного «падіння» Речі Посполитої в 1795 р. до відновлення незалежності польської держави в 1918 р. не був ідентичним і відрізнявся в австрійській, прусській і російській окупаційних зонах як щодо сфери доступних політичних, економічних і громадянських свобод поляків, так і щодо культурної та освітньої сфер.

За цим, ретроспективу виховних і просвітницьких ініціатив у контексті проблеми збереження здоров'я юного покоління поляків за «доби анексій» представлено за умовно-географічним принципом.

Щодо земель, які опинилися в складі Габсбурзької монархії (в 1772–1804 рр.), пізніше – Австрійської імперії (в 1804–1867 рр.) і Австро-Угорщини (в 1876–1918 рр.), важливим кроком у розгортанні польських проєктів з пропаганди здоров'я вважають запровадження на початку XIX ст. організованих занять з ФВ у Краківському університеті. Це стало можливим завдяки ухваленому 1817 р. новому Статуту (з цього ж року університет почали йменувати Ягеллонським – Л. С.). Установа стала першою вищою школою на польських землях, до навчальних планів якої було внесено відповідний зміст: з 1818 р. ФВ посіло рівноправне місце серед інших університетських дисциплін [83]. У цьому освітньому закладі також відбувалися курси кінної їзди, плавання, фехтування [185, с. 10].

Одним із перших поляків, хто на підавстрійських теренах почав утілювати ідеї ФВ в практичній діяльності, був Л. Ю. Бєрковський* (*Ludwik Józef Bierkowski*). Протягом певного часу вчений мешкав у Франції та Німеччині, де вивчав досвід цих країн із теорії та методики ФВ школярів, а після повернення в 1837 р. на батьківщину відкрив Краківську гімнастичну школу для хлопців (*Szkoła Gimnastyczna Krakowska dla chłopców*) [1086, s. 4], з 1838 р. організовував перші на польських землях заняття з гімнастики для дівчат [185, с. 10]. Матеріали про оздоровче значення ФВ, його зміст і доцільні форми реалізації викладено в праці Л. Ю. Бєрковського «Кілька слів про важливість, необхідність та використання гімнастики» [383] (1837), цінність якої полягає ще й у тому, що вона була першою розвідкою означеної тематики, написаною польським діячем «доби неволі» [903, s. 40].

Після автономізації Галичини (1861–1873)[36] і впровадження 1869 р. польської мови як урядової в адміністрації, судочинстві та освіті на цих теренах стало відносно більше, аніж в інших регіонах колишньої Речі Посполитої, можливостей для обміну думками та досвідом, відтак і педагогічний вимір Зз руху став відбуватися тут вільніше, ніж на інших анексованих польських територіях [529].

[36] Більш докладно про сутність «автономізації Галичини» – у розвідці У. Уськи [298].

«Раціонально-терапевтичний» напрям медицини, що був тісно пов’язаний із просвітництвом щодо питань збереження З, реалізовував Ю. Дітль* (*Józef Dietl*), який надавав перевагу фізіотерапії, дієтотерапії, лікуванню мінеральними водами. Досить відомою стала його теза: «хворого лікує природа, а лікар не повинен цьому перешкоджати». Обіймаючи посади члена Національного парламенту у Львові, члена Державної ради у Відні, депутата міської ради Кракова, мера Кракова, Ю. Дітль багато зусиль докладав до організації загальноміських заходів, які сприяли профілактиці інфекційних захворювань і поширенню гігієнічних ідей з-поміж широкого загалу [528, s. 88], серед ініційованих ним шкільних реформ виразний Зз зміст мали зокрема ті, які стосувалися поліпшення побутових умов учителів [526; 956].

Велика заслуга в раціоналізації ФВ належить Г. Йордану. Вченого називають «шляхетним і унікальним взірцем польської педагогіки», що відіграв непересічну роль у піднесенні фізичного потенціалу і здоров’я польського народу [527, s. 12], «піонером сучасного фізичного виховання» [408, s. 10].

Підґрунтям професійної, наукової і громадської активності Г. Йордана було палке «бажання унезалежнення» Польщі, тож озвучувані в цьому контексті тези вченого корелювалися з думкою про те, що поряд із більш численними і сильними націями-«сусідами», дивитися в майбутнє і прагнути бачити себе незалежною нацією може лише фізично здоровий народ (*за*: [1257, s. 213]).

Працюючи певний час у Сполучених Штатах Америки і Західній Європі, вчений зауважив, що зовнішній вигляд мешканців Галичини відрізняється від зовнішнього вигляду мешканців цих країн. Характерні для «галичан» фізичні (блідий колір обличчя, запалі груди та ін.) і психологічні (брак волі і бажання боротися з негараздами долі, ін.) недоліки Г. Йордан пов’язував насамперед із занедбанням уваги до проблем здоров’я і ФВ дітей та юнацтва. Як лікар, він бачив нагальну потребу у створенні належних умов для фізичного розвитку особистості дитини, виступав прихильником введення до навчальних планів шкіл курсу гімнастики, водночас розумів, що реалізація цієї дисципліни в школі є складною і тривалою в часі справою, зокрема, з причин відсутності спеціально обладнаних приміщень і недостатньої кількості учителів, здатних реалізувати цю дисципліну практично [1329, s. 18].

Важливу роль у ФВ юного покоління поляків Г. Йордан відводив рухливим іграм і забавам. Про їхнє значення вчений зазначав, до прикладу, у виголошеній 1891 р. доповіді: розглядав ці засоби ФВ у двох площинах – оздоровчій і виховній – і вважав, що ігри та забави сприяють реалізації природної потреби дитини в руховій активності, допомагають «змученому» працею тілу і «втомленому» навчанням розуму відпочити, а душі – розвеселитися [732, s. 2], що, своєю чергою, є необхідною умовою доброго виконання інших – «вищих» – завдань життя (*за*: [429; 933]). Зусилля, які прикладає під час рухливої гри її учасник, підкреслював автор, зміцнюють організм, загартовують його, додають сил, удосконалюють фігуру, дисциплінують і гартують волю (*за:* [895, s. 40; 1257, s. 167]).

Виявом уваги Г. Йордана до проблеми ЗзВ стала низка ініціатив, які він реалізував у санітарній комісії на посаді члена Міської ради Кракова (з 1882 р.). Разом з однодумцями діячеві вдалося впровадити дисципліну «Гігієна» до навчальних планів учительських семінарій і так званих доповнюючих курсів (на кшталт сучасних курсів післядипломної освіти – Л. С.) [244; 1391, s. 810; 1541, s. 7].

Дуже серйозно Г. Йордан трактував місію вчителя ФВ і дбав про університетській рівень підготовки спеціалістів цього фаху: завдяки його наполегливим старанням у жовтні 1895 р. при Ягеллонському університеті відкрили дворічний курс підготовки вчителів ФВ для середніх шкіл і вчительських семінарій, слухачами якого стали студенти філософського і лікарського відділів, а згодом – випускники вчительських семінарій [1541, s. 13]. Тут вивчали теорію і методику гімнастики (ФВ), історію ФВ, анатомію, фізіологію, біологію, гігієну, значне місце відводили фізкультурним вправлянням і рухливим іграм [185, с. 11]. Курс став першим зразком організованих уже по смерті Г. Йордана академічних студій ФВ в Ягеллоньському університеті (з 1913 р.), що надало ФВ статус університетської дисципліни [1329, s. 29; 1462 s. 28].

Особливо поціновував Г. Йордан різноманітні просвітницькі заходи[37], метою яких було поширення з-поміж освітян інформації про значення фізичних вправ, рухливих ігор і забав для всебічного розвитку особистості дитини. В усних виступах учений

[37] Приклад – виступи Г. Йордана у краківському Товаристві Вчителів Вищих Шкіл (*Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych*; далі – ТВВШ).

часто зазначав незадовільні санітарно-гігієнічні умови навчання в польських школах [429]. Серед напрямів гармонізації інтелектуального і тілесного розвитку дітей та юнацтва розглядав урівноваження навчальної (розумової) праці учнів принаймні двома годинами фізичної активності, упровадження обов'язкових уроків ФВ і проведення рухливих забав під час великої перерви, збільшення до 10 хвилин тривалості перерв і до 30 хвилин великої перерви [527, s. 13; 528, s. 89].

Перебуваючи впродовж 1895–1901 рр. у ролі «посла з Кракова» до Крайового сейму, Г. Йордан сприяв введенню до штатного розпису середніх шкіл посад шкільних лікарів [1541, s. 8]. За плідну працю на ниві освіти на з'їзді польських учителів у Львові (1900) діяча було обрано почесним президентом цього форуму, львівське Педагогічне Товариство (*Towarzystwo Pedagogiczne*) відзначило його титулом «почесний член» [1257, s. 74]. Г. Йордан став одним з перших поляків, обраних (1906) членом Найвищої Санітарної Ради (*Najwyższa Rada Sanitarna*) у Відні [895, s. 15].

З-поміж представників краківської інтелігенції, у творчості яких озвучено значення виховного чинника у формуванні культури здоров'я дітей та юнацтва, варто згадати Ю. Хмєлевського* (*Józef Chmielewski*), у розвідках якого «Про науку під кутом впливу на здоров'я» [437] (1878) і «Дещо зі шкільної гігієни» [436] (1889) лейтмотивом проходить теза про те, що основою навчальних досягнень учнів є їхнє здоров'я. Автор писав також про потребу насичення шкільної практики організаційними, програмними і методичними заходами у вимірі збереження здоров'я учнівства.

В епоху Романтизму, починаючи з другої половини XVIII ст., проблема ФВ виходить на загальнодержавний рівень майже в усіх європейських країнах, що було пов'язано, окрім іншого, з прагненням очільників держав підвищити рівень військово-спортивної підготовки своїх громадян засобами спорту [1377, s. 16]. Результатом цього стало формування низки національних гімнастичних систем, кожна з яких мала свої особливості[38]. Загалом, в теорії й практиці ФВ на європейському континенті

[38] *до прикладу*: пріоритети «німецької системи ФВ» стосувалися головно культивування у вихованців швидкості, точності і впевненості рухів, у цій системі недостатньо уваги відводилося дозуванню фізичного навантаження, яке отримувала дитина під час виконання фізичних вправ; вона не передбачала медичного контролю; практичне втілення «німецької» гімнастики потребувало спеціального оснащення для спортивних залів, придбання якого, у зв'язку із високою ціною, було проблемою для багатьох тогочасних шкіл; у межах

перманентно генерувалися нові ідеї і пропонувалося розширення системи форм та засобів його реалізації. Ураховуючи позитивний вплив фізичних вправ на організм людини, «ентузіасти» ФВ шукали нових напрямів його розвитку [956].

Активні пошуки оптимальних засобів розв'язання проблем збереження З. дітей та юнацтва засобами освіти і виховання здійснювалися на теренах Львова. Доступні джерела інформують, що перший приватний гімнастичний заклад у місті 1847 р. відкрив священник Л. Сапєг (*Leon Sapieh*) [561, s. 90]. Проте доцільно реалізовану систематичну фізкультурно-спортивну працю почали здійснювати значно пізніше.

Новаторство і науковий підхід до розуміння значення ФВ для збереження З. дітей та юнацтва властиві творчості і практичному доробку Е. М. Мадейського* (*Edward Marceli Madeyski*). У відкритому 1879 р. власному гімнастично-органопатичному закладі вчений запровадив елементи раціональної фізкультури. Через деякий час (на підставі рішення Державної шкільної ради) цей заклад став осередком «фізкультурних вправлянь» для учнів реальних шкіл і львівської Академічної гімназії [528, s. 81]. В 1872–1890 рр. Е. М. Мадейський викладав гігієну і ФВ в чоловічій та жіночій учительських семінаріях Львова, протягом 1879–1906 рр. був очільником екзаменаційної комісії для «кандидатів на вчителів» ФВ в середніх школах та вчительських семінаріях у Львові. Значення ФВ для розвитку особистості педагог висвітлював переважно з позицій медицини, анонсуючи позитивний вплив фізичної активності на всі системи людського організму. Прибічник «раціональної гімнастики», учений закликав до впровадження в

«шведської системи ФВ» було диференційовано окремі «гілки», з-посеред них «педагогічна» гімнастика охоплювала формування відповідних навичок особистості впродовж її навчання в школі, а використовувані в її межах фізичні вправи, на відміну від «військової» (призначеної для фізичної підготовки вояків), «естетичної» (спрямованої на розвиток пластики і м'язів) та «лікувальної» (орієнтованої на корекцію З. і допомогу в лікуванні захворювань) гімнастик, прогнозовано сприяють зміцненню і розвитку тіла особистості та її оздоровленню [231, с. 119–120]; педагогічний напрям «шведської системи ФВ», започаткований П. Г. Лінґом (швед. *Pehr Henrik Ling*; 1776–1839), і докладно розроблений його сином, Я. Лінґом (швед. *Hjalmar Ling*; 1820–1886), мав чимало позитивних аспектів (укладення структури уроку таким чином, щоб частина фізичних вправ сприяла підвищенню загальної фізичної напруги, інша частина – «заспокоєнню» організму; можливість дозувати фізичне навантаження; безпечність засобів тощо), які вплинули на те, що шведська система ФВ поширилася в багатьох країнах світу [301, с. 309].

освітній процес «шведської гімнастики», вважаючи її найбільш оптимальною з погляду формування здоров'я вихованців [251, с. 55; 1085, s. 202–203].

Практичне впровадження ФВ в освітній процес школи вимагало наявності методичного «запліччя». Натомість польськомовної літератури такого змістового формату на львівських теренах було обмаль, за винятком кількох публікацій невідомих авторів – статті «Про фізичне виховання молоді і про вправи з боротьби (гімнастика)» [1001], надрукованої 1829 р. на сторінках видання «Науковий Часопис Громадської Книгозбірні імені Оссоліньських» («*Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich*»), та книги «Гімнастика для використання у народних школах. З 29 графічними малюнками» [622] (1870). Зміст останньої не відображав тенденцій європейської науки ані щодо теоретичних основ, ані щодо практико-методичних вимірів фізичного виховання [903, s. III]. Означені аспекти були враховані Е. М. Мадейським в його підручниках: «Раціональна гімнастика як частина дієтетики з погляду лікаря, розроблена у межах історико-критичного та практичного підходу» [899] (1871) і «Гімнастика у народних школах. Інструкція для вчителів» [900] (1879) (останній підготовлено науковцем на вимогу Педагогічного товариства). 1890 р. побачила світ праця вченого «Наука шкільної гімнастики: теоретичний підручник для учнів і учениць вчительських семінарій, а також для учителів загальних народних і виділових шкіл» [903]. Новизною та критичним осмисленням у висвітленні раціональних засобів збереження З. особистості вирізняється праця Е. М. Мадейського «Природовідповіна дієтетика дітей» (варіант перекладу наш – Л. С.) [898] (1893).

З-поміж персоналій, причетних до розвитку фізкультурно-оздоровчого руху, помітну роль відіграв А. М. Дурський* (*Antoni Maciej Durski*). Наприкінці XIX – на початку XX ст. він був відомим не лише у Львові, але й на теренах усієї Галичини. Свої міркування щодо теорії ФВ та методичних засад його реалізації вчений висвітлював у численних статтях, але найвідомішою є його багатотомна праця «Нарис науки шкільної та соціальної гімнастики» [549], перший том якої вийшов друком 1884 р.

Інтенсивні пошуки щодо простих, доступних і водночас ефективних засобів ФВ та спроби їх втілення в школах і позашкіллі знайшли свій розвиток у діяльності Е. Ценара* (*Edmund Cenar*). Задля вивчення європейського досвіду ФВ освітянин використовував

канікулярний час для закордонних поїздок. Мандрівки за межі Польщі повністю переорієнтували погляди Е. Ценара на методику цього напряму виховання. Завдяки ініціативам ученого, з 1879 р. у школах Львова було впроваджено обов'язкові заняття з ФВ [887]. Е. Ценара вважають «хрещеним батьком» футболу у Львові: саме він привіз до міста перший справжній шкіряний м'яч британського виробництва і матеріали про правила гри у футбол, які пізніше переклав і видав разом із програмою розвитку ФВ в навчальних закладах [528, s. 86]. Е. Ценар ламав чинні в Галичині стереотипи щодо змісту і методики гімнастики й демонстрував прихильність до «шведського напряму» ФВ, про що засвідчують, зокрема, його розвідки «Гімнастичні ігри шкільної молоді» [422] (1891) та «Рухливі ігри і забави різних народів» [423] (1906).

1906 р. з'явився підручник «Шкільна гімнастика та ігри (шведська методика)» [421], у якому освітянином представлено широкий спектр адаптованих до вікових особливостей учнів фізичних вправ, ігор та розваг, чітко сформульовано їхню мету й завдання і підкреслено потребу доцільного впровадження цього контенту в освітньо-виховний процес школи. Цінність видання вбачаємо ще й у тому, що в ньому представлено зразки «п'ятихвилинних вправ», які вчителі могли використати під час уроків або на перервах з метою зняття м'язової і психічної втоми учнів [421, s. 1–2]. Окрім іншого, у розділі «Гігієнічні вказівки» висвітлено питання щодо гігієни одягу, гігієни приміщення, де відбуваються заняття з гімнастики, гігієнічних основ поведінки учнів до занять і після них, гігієни власне рухової активності, гігієни пиття води і правил надання долікарської допомоги в разі нещасних випадків [421, s. 255–268].

У плеяді видатних теоретиків і пропагандистів ФВ та ШГ на галицьких теренах помітною є постать Е. В. Пясецького, який з 1899 р. оселився у Львові. Працюючи шкільним лікарем і вчителем гімнастики у львівській державній гімназії № 4 (включно по 1915 р.), розпочав реформу ФВ, наповнив зміст цього курсу доцільними для З. учнів рухливими іграми і забавами, футболом, палантом, легкоатлетичними вправами, взимку – лещатарством і санечкарством [955, s. 249]. Ефективність ФВ науковець вбачав лише у взаємозв'язку опертої на фізіологію й анатомію людини шведської системи гімнастики і наповненої рухливими видами спорту та іграми на свіжому повітрі англійської гімнастичної системи. Власні бачення і концепції Е. В. Пясецький

увиразнив у працях «Вплив тілесних вправ на психічний розвиток молоді» [1093] (1899), «Сучасна гімнастика стосовно фізіології і гігієни» [1094] (1902), «Основи фізичного виховання» [1100] (1904), «Рухливі ігри і забави дітей та молоді: з історичних та народознавчих джерел, переважно вітчизняних і з усної традиції» [1096] (1916). 1912 р. Е. В. Пясецький обійняв посаду інспектора фізичного виховання середніх шкіл Галичини і став віцепрем'єром державної екзаменаційної комісії з атестації вчителів ФВ [528, s. 91].

Розпочавши 1905 р. викладацьку діяльність у Львівському університеті, поряд із теорією ФВ, Е. В. Пясецький «опікувався» також дисципліною «Шкільна гігієна». За ініціативи вченого, з 1907 р. у Львові впроваджено інституцію шкільних лікарів і медичний контроль щодо забезпечення санітарно-гігієнічних норм у новозбудованих навчальних закладах. 1909 р. науковець захистив дисертацію з гігієнічної проблематики [528, s. 91]. Чітке і стисле виокремлення критеріїв, яким повинні відповідати умови виховного процесу з точки зору вимог тогочасної гігієнічної науки, представлено в розвідках Е. В. Пясецького «Сьогоднішній стан шкільної гігієни у Галичині» [1091] (1907), «Досягнення останніх років у ділянці боротьби із гострими інфекційними захворюваннями у школі» (1909; *подано за:* [580]) та в розділі «Здоров'я скаута», уміщеному у виданні «Розвідки польської молоді» [1517] (1912 р.; 1917 р.), яке вчений опрацював спільно з професором тарновської гімназії М. Шрейбером (*Mieczysław Schreiber*). Ці праці – далеко не повний перелік творчих надбань Е. В. Пясецького, які засвідчують про його великий досвід, що прислужився до розв'язання польською спільнотою питань, пов'язаних із ФВ дітей та юнацтва і шкільною гігієною.

Друга половина XIX ст. відзначилася в державах європейського континенту низкою прогресивних щодо розв'язання проблеми здоров'язбереження учнівської молоді шкільних реформ.

Так, відповідно до основного шкільного закону Австрійської імперії від 14 травня 1869 р. і низки освітніх реформ, на підавстрійській частині польських земель ФВ стало обов'язковим курсом в народних (початкових – Л. С.) школах. Щодо гімназій і ліцеїв, то це питання залишалося відкритим [790, s. 9]. Утім, більшість керівництва шкіл недооцінювала значення цього навчального курсу і залишала осторонь низку проблем,

пов’язаних з його реалізацією. У багатьох школах бракувало приміщень і обладнання для ФВ. Головна ж проблема полягала у нестачі педагогічних кадрів: навіть відкриті 1871 р. у цьому регіоні дев’ять учительських семінарій, які здійснювали підготовку вчительських кадрів для ФВ, були не в стані забезпечити спеціалістами всі заклади [185, с. 10]. На новий, більш активний, рівень упровадження ФВ в структуру шкільного навчання почало виходити лише з 1874 р. [901, s. 1]. 1879 р. ФВ стало факультативною (*nadobowiązkowa*) дисципліною у середніх школах [1461, s. 140].

Більш ефективній реалізації ФВ сприяло розгортання просвітництва про комплекс чинників належного розвитку особистості і значення в цьому контексті фізкультурної активності. 1890 р. Міністерство Віросповідань і Освіти у Відні (*Ministerstwo Wyznań i Oświecenia w Wiedniu*; далі – МВіО) видало циркуляр, у якому підкреслено обов’язковість включення до шкільних навчальних планів курсу «Гімнастика». Відтак школи зобов’язувалися здійснювати систематичну діяльність у цьому вимірі та озвучувати результати проведеної роботи в щорічних звітах. До того ж, з 1892 р. у львівських школах, а з 1895 р. у школах усієї «автономії» крайова шкільна рада ввела «одноразову» систему навчання, за якою учні могли більше часу присвятити іграм, забавам, прогулянкам чи купелям [530, s. 33–34]. Після систематичних закликів лікарів і вчителів змінити підходи до реалізації ФВ в школі, вилучити з його змісту шаблонні фізичні вправи акробатичного й атлетичного спрямування, притаманні німецькій системі ФВ, вивести шкільну молодь із тісних і душних класних кімнат та коридорів на свіже повітря, в «Інструкції», доданій до «Навчальних планів народних шкіл» (1893), увагу освітян було зосереджено на обов’язковості насичення уроків гімнастики фізичними вправами, рухливими іграми і забавами на свіжому повітрі [356, s. 23].

Як наслідок, якщо в 1874–1884 рр. більш-менш регулярне проведення уроків гімнастики спостерігалося приблизно в 70-и народних школах [530, s. 32], то у 1899–1909 рр. число таких шкіл збільшилося до 250–330 [356, s. 22–23]. На початку XX ст. уроки фізичного виховання стали обов’язковими в нижчих класах гімназій, а з 1912/1913 н.р. – у вищих. Упровадження фізкультурного контенту до навчальних програм сприяло підвищенню інтересу дітей та юнацтва до «фізичних вправлянь» і «рухової активності на свіжому повітрі» [530, s. 34].

У плеяді діячів, у творчості яких озвучувалися проблеми гігієни і порушувалася нагальна потреба здійснення у школі цілеспрямованої виховної роботи щодо формування КЗ учнів, особливе місце належить Т. Жуліньському* (*Tadeusz Żuliński*; додаток В.4). Освітянин викладав гігієну в жіночих приватних школах, докладав чимало зусиль для включення питань гігієни та ФВ до програми навчання державних освітніх закладів. З просвітницькою метою 1881 р. учений заснував часопис «Гімнастичний Посібник» («*Przewodnik Gimnastyczny*») – перше в Польщі фахове періодичне видання, у якому висвітлювалися теоретичні та методичні аспекти ФВ і питання, дотичні до ШГ [246, с. 119–120; 903, s. 42].

Актуальною залишається думка вченого про те, що ані законодавчі акти у сфері дотримання засад гігієни, ані всілякі санітарні інституції не будуть мати жодного значення, якщо мешканці краю, для яких «усе це здійснюється», не матимуть бажання чути, сприймати і використовувати цю інформацію в повсякденному житті. За словами Т. Жуліньського, лише «гігієнічне від дитинства виховання», лише позитивний у цьому сенсі приклад оточення і «вчасне ознайомлення молоді з наукою дбання про здоров'я» сприятиме формуванню відповідних звичок і переконань [1545, s. 354].

Поряд із висвітленням фізіологічних й анатомічних аспектів здоров'я людини, сприятливих і несприятливих здоров'ю чинників[39], у творчості науковця ґрунтовно і широко представлено інформацію, пов'язану з гігієнізацією освітнього середовища і формуванням в учнів знань про З., про що засвідчують такі розвідки вченого: «У справі навчання гігієни» (1872), «Про значення гігієни у домашньому і шкільному вихованні» (1882), «Про гігієнічні умови шкільного будинку» (1873), «Про потребу запровадження гігієнічного навчання у всіх наукових закладах» (1876), «У якому віці з гігієнічних поглядів повинна розпочинатися шкільна наука» (1880), «Кілька слів у справі гігієнічної реформи шкіл» (1881), «На захист навчання гігієни у наукових закладах» (1881), «Жіночі шкільні роботи з гігієнічно-педагогічного погляду» (1882), «Про короткозорість у школі» (1882), «Висновки Академічної комісії середніх шкіл у справі

[39] Означений аспект представлено у таких працях Т. Жуліньського: «Фізіологія і гігієна відчуттів» (1875), «Фізіологія і гігієна травлення» (1875), «Фізіологія і гігієна дихання» (1876), «Про вплив алкогольних напоїв на здоров'я» (1878), «Про вплив психічних чинників на здоров'я» (1878), «М'язовий рух і його вплив на здоров'я людини» (1883), «Праця, розваги і здоров'я» (1884).

їхньої гігієнічної реформи» (1883), «Про гігієнічне значення науки співу» (1884), «Про навчальне перевантаження у школах» (1884), «Гігієнічні коментарі щодо відпочинкових таборів» (1884) (*узагальнено за:* [636; 1546]).

Знаковою в контексті розвитку в Польщі теорії і практики ШГ та методичних засад виховання для З. стала праця Т. Жуліньського «Шкільна гігієна» [1544] (додаток Д.7), видана 1886 р. у Кракові вже по смерті вченого. Це був перший польськомовний оригінальний підручник такого змісту, призначений для шкільних лікарів та вчителів, у якому на тлі аналізу статистичних даних про стан здоров'я поляків, зокрема дітей та юнацтва, анонсовано досягнення європейських країн у сфері організації сприятливого здоров'ю освітнього середовища, схарактеризовано санітарно-гігієнічні норми, яким повинні відповідати шкільні приміщення, та актуалізовано потребу впровадження до шкільних навчальних планів дисципліни «Гігієна», що в комплексі мало б започаткувати «гігієнічну реформу краю».

Прагнення привернути увагу держави та громадськості до проблем, пов'язаних із незадовільним станом З. учнів, неадекватними гігієнічними умовами[40] у галицьких школах, потребою систематичної медичної опіки в закладах освіти тощо знайшло увиразнення у творчості Б. А. Барановського* (*Bolesław Adam Baranowski*) [944]. Власні рефлексії в контексті негативного впливу на З. учнів антисанітарії шкільних приміщень і бачення засобів поліпшення умов навчання науковець запропонував у праці «Народне шкільництво у Галичині в її кількісному розвитку від 1868 р. до 1909 р. у гігієнічному аспекті» [356] (1911).

Палким прихильником і послідовником ідей Б. А. Барановського був його брат М. Т. Барановський* (*Mieczysław Tytus Baranowski*; додаток В.11). Особливу увагу вчений надавав проблемі незадовільного стану ШГ, низку статей із цієї проблематики вміщено на сторінках редагованого ним упродовж 1888–1895 рр. часопису «Школа» («*Szkoła*») і на шпальтах щомісячного періодика «Сім'я і школа» («*Rodzina i Szkoła*»),

[40] До «неадекватних гігієнічних умов» у школах належали: невідповідність санітарним нормам розміру і конструкцій шкільних парт, нестача лавок для сидіння і вішалок для учнівського одягу, сприятлива поширенню інфекційних захворювань велика кількість учнів у класі та ін.; більшість шкіл Галичини навіть у другій половині XIX ст. розміщувалася в непристосованих до навчання будинках; ін. [529].

який М. Т. Барановський редагував разом із Ф. Майхровічем* (*Franciszek Majchrowicz*) [528, s. 85]. Активна просвітницька й організаційна діяльність освітянина, зокрема на посаді шкільного інспектора у Львові (1887–1895), увінчалася низкою досягнень, зокрема, за його ініціативи, було створено шість нових шкіл, спроєктованих згідно з тогочасними гігієнічними вимогами [1134, s. 106].

1881 р. М. Т. Барановський опублікував працю «Нарис гігієни та дієтології тіла і духу в застосуванні до шкільної молоді і до дитячого віку» [365]. З огляду на те, що це видання містило багато інформації для вчителів із питань анатомії, фізіології та основ гігієни для шкільної молоді, у листопаді 1884 р. Національна Шкільна Рада (*Rada Szkolna Krajowa*; далі – НШР) рекомендувала його як обов'язкове у фондах усіх шкільних бібліотек [530, s. 31]. Побіжний огляд назв інших праць вченого («На які шкідливі впливи наражається здоров'я молоді у школі і яким чином школа намагається усунути та обмежити ці впливи?» [360] (1884; додаток Д.5), «Які наслідки з точки зору впливу на здоров'я дітей має переповненість класів у школі» [359] (1885), «Популярна гігієна або наука про умови прискіпливого дбання про здоров'я» [357] (1886), «Про шкільні лавки та їхній вплив на здоров'я молоді» [361] (1888), «Шкільна гігієна» [358] (1894) та ін.) засвідчує систематичну і наполегливу увагу автора до необхідності ґрунтовної постановки питань щодо Зз функції школи [265, с. 175].

Системний розгляд численних аспектів шкільної гігієни репрезентує розвідка М. Т. Барановського «Нарис шкільної гігієни» [366] (1891; додаток Д.5), у якій актуалізовано думки про те, що лише здорова людина може піклуватися про власне процвітання і щасливе майбутнє своїх нащадків та всього суспільства, констатовано, що здобуті учнем знання втрачають статус «цінності», якщо процес навчання не сприяє збереженню З., озвучено вимогу до вчителів використовувати в освітньому процесі такі методи навчання й виховання, які б не завдавали шкоди З. учнів, прикладати багато зусиль для навчання вихованців основ здоров'я [366, s. 6–10].

Багатогранну працю Зз змісту з-поміж учнів і педагогів вищих, середніх і народних шкіл Львова здійснював Ю. Б. Шпільман* (*Józef Baltazar Szpilman*). Попри завантаженість науковою, академічною (викладання гігієни в середніх школах і у Львівській чоловічій вчительській семінарії) та організаційною працею, учений

систематично здійснював популяризаторську діяльність, зокрема організовував численні лекції гігієнічного змісту з-поміж мешканців міст і сіл [599, s. 759]. Разом із М. Т. Барановським Ю. Б. Шпільман написав підручник для вчительських семінарій «Гігієна доступно викладена» [364] (1891).

Питання потреби формування в учнів основ анатомії, фізіології, медицини і навичок піклування про З. озвучував А. П. Віногродзький* (*Alfred Piotr Winogrodzki*). Його праця «Зі шкільної гігієни» [1425] (1903) є своєрідним збірником лекцій для гімназійної молоді, у ньому анонсовано інформацію про захворювання, спричинені незадовільними гігієнічними умовами в закладі освіти, засоби профілактики і лікування цих недуг тощо (*за*: [530, s. 31]). Більш докладною інформацією щодо чинників та умов здоров'язбереження людини вирізняються звітні матеріали «Лікарі та гігієна в школах» [1424] (1908) та підручник «Гігієна» [1412] (1908), який науковець створив для учнів середніх шкіл. В останньому увиразнено педагогічний статус «Гігієни» як курсу про підтримання З. – навчальна дисципліна з такою назвою покликана, за словами автора, реалізовувати відповідні виховні впливи, вона є засобом навчання того, як людина повинна жити, щоб могти фізично і розумово правильно розвиватися, зміцнювати захисні функції організму і здатність до життя [1412, s. 3].

Неоцінений внесок у розвиток ШГ і запровадження в освітній процес основ виховання для З. здійснив Б. Качоровський* (*Bronisław Kaczorowski*). Зміст окремих публікацій вченого переконує, що на початку XX ст. ситуація щодо дотримання гігієнічних засад у школах на польських теренах була «невтішною», учні загалом не мали жодного уявлення про засади гігієни. Б. Качоровський писав і про відсутність «бодай якого» підручника, з якого учні могли б черпати відповідну інформацію [747; 748]. Притримуючись думки про те, що основи гігієни повинна знати кожна «добре вихована дитина», медик на основі узагальнення наукових знань і власного досвіду роботи з дітьми та юнацтвом написав два посібники – «Гігієнічна абетка для школярів» [745] (1908; додаток Д.9) і «Гігієнічна абетка для шкільної молоді» [746] (1910). Змістове наповнення цих праць виходить поза межі формального представлення інформації про засоби збереження З. людини (у підручниках уміщено матеріали про особисту гігієну, гігієну одягу, раціональне харчування і правильне дихання, доцільне

чергування праці і відпочинку та ін.), вони репрезентують і дидактичні аспекти «гігієнічного виховання», про що засвідчує, до прикладу, додаток до однієї з абеток – «Гігієнічний катехизм» (див. додаток Д.9), у якому автор за принципом структурування катехизму подає низку запитань, пов'язаних із різними аспектами здоров'язбереження, а також уміщує «правильні» відповіді учнів на ці запитання [746, s. 28–30]. Тож слушно Б. Качоровського називають «батьком» методики ЗзВ [528, s. 87].

Наукові пошуки польських діячів сприяли тому, що, поряд із запровадженням ФВ у школах, поступово здійснювалася гігієнізація освітнього процесу, до навчальних планів вводили уроки гігієни, у штатному розписі шкіл з'являлися посади шкільних лікарів, до обов'язків яких залучали й промоцію засад гігієни. До того ж, низка санітарних і гігієнічних вимог стала офіційно «документованою»: Розпорядження МВіО Австро-Угорщини від 19 липня 1885 р. декларувало дотримання санітарних приписів у державних народних школах Галичини; Розпорядження НШР від 20 січня 1879 р. і від 24 серпня 1885 р. надали певні рекомендації щодо охорони зору здобувачів освіти; Розпорядження від 26 січня 1887 р. увиразнило основи профілактики інфекційних захворювань з-поміж учнів (*подано за*: [356, s. 44; 363, s. 178]).

Важливим кроком у розв'язанні проблеми навчання учнів основ здоров'я мало стати впровадження відповідного інформаційного контенту до шкільних навчальних програм. Тривалий час відповідне навчання в школах галицької автономії здійснювалося в межах вивчення дисципліни «Природнича історія» (*Historia naturalna*). У чинних протягом 1873–1914 рр. навчальних планах для V-, VI-, VII- і VIII-класних народних шкіл цей предмет згадується як обов'язковий курс (його вивчали 2 год. на тиждень). У галицьких гімназіях курс «Природознавство» вивчали в усіх класах по 2–3 години щотижня, про що засвідчує зміст навчальних програм для цих освітніх закладів за 1875–1909 рр. [530, s. 27]. Гігієнічна тематика присутня також у змісті дисципліни «Польська мова» і акумулювалася в текстах підручників для читання [545; 1104; 1369]. З 1902/1903 н.р. у всіх галицьких виділових[41] жіночих V- і

[41] Виділові школи – навчальні заклади в галицькій автономії за часів перебування у складі австрійських держав; вищій ступінь міських народних шкіл, які у 1863 р. реорганізували у VII-класні; перестали існувати внаслідок реформи освіти 1932 року, коли почали засновувати VII-класні базові школи (див. підрозділ 1.2.3).

VI-класних школах з'явився окремий предмет «Гігієна» [530, s. 27].

Реалізацію гігієнічного навчання в школах покладали насамперед на вчителів. Офіційні освітні документи зобов'язували їх знати основи загальної і шкільної гігієни, використовувати ці знання у власній професійній діяльності [1116]. В учительських семінаріях майбутні вчителі вивчали анатомію і фізіологію людини, профілактику різноманітних захворювань, правила поведінки з хворими, способи надання першої долікарської допомоги, а також основи шкільної гігієни [946, s. 196]. Гігієнічний контент був обов'язковим компонентом змісту освіти від самого початку існування вчительських семінарій. Так, статути семінарій (1874 р.; 1886 р.) декларували наявність соматологічної[42] і гігієнічної інформації у змісті природознавства для студентів першого року навчання [356, s. 39]. 1891 р. МВіО внесло корективи до навчальних планів учительських семінарій, згідно з якими збільшено кількість годин для «науки гігієни» – її почали вивчати не лише на І-ому, але й на IV-ому курсі в першому семестрі. 1908 р. питання, дотичні до гігієни, включили до змісту кваліфікаційного іспиту, який кожен учитель державної школи складав після двох років професійної діяльності [1137].

Певний час джерелом відповідної інформації для майбутніх учителів були статті загального характеру, а 1896 р. вийшов друком призначений спеціально для студентів учительських семінарій підручник Е. Мадейського «Соматологія і гігієна» [904].

Цього ж року побачив світ адресований учителям народних шкіл і викладачам учительських семінарій підручник М. Т. Барановського «Педагогіка і дидактика» [363]. В окремому розділі – «Про фізичне виховання (Педагогічна дієтетика)» (додаток Д.6) – автор актуалізує думку про те, що одним із важливих завдань виховання має бути прагнення вихователя захистити тіло учня від хвороб і «перетворити це тіло на сильний і слухняний інструмент духа». Цінність змісту розділу полягає й у тому, що у ньому увиразнено предмети дослідження «гігієни» (догляд за здоров'ям), «гімнастики» (формування тіла), анонсовано сутність «педагогічної дієтетики» як науки про засоби і методи відповідних виховних впливів («яким чином виховання повинно доглядати і формувати тіло»), підкреслено, що педагогічна дієтетика базується на фізіології (науці про життєві процеси, діяльність окремих органів та їхніх систем і загалом усього

[42] Соматологія – галузь медицини, що вивчає розміри і пропорції людського тіла (ріст, вагу, т. ін.)

людського організму) та гігієні (науці про умови здоров'я) [363, s. 11]. У розділі вміщено підрозділи, тематика яких стосується проблеми збереження З. учнів, як-от: «Харчування», «Дихання та догляд за шкірою», «Рух і відпочинок», «Догляд та тренування нервів і почуттів», «Хвороби дитячого віку та інфекційні хвороби». Отже, порушені проблеми є співзвучними сучасному баченню ефективного розв'язання проблеми формування КЗ особистості, зокрема необхідності холістичного підходу до цього педагогічного процесу, за яким ураховуються і соматичні (тілесні), і психічні, і соціальні аспекти З., та інтегративного підходу, який передбачає синтез теоретичних, емпіричних і практичних аспеків у реалізації здоров'язбережувального виховання.

Наповнення змісту професійної підготовки майбутніх учителів тематикою про здоров'я зростаючої особистості сприяло більш активному й свідомому залученню педагогів до здоров'язбережувальної освіти учнів [530, s. 31]. Окрім учителів, її здійснювали шкільні лікарі. Запровадження посад шкільних лікарів відбувалося досить важко. 1900 р. НШР звернулася з проханням до Національної Ради Здоров'я (*Krajowa Rada Zdrowia*; далі – НРЗ) підготувати низку нормативних актів, за якими лікарі, які обіймають посади вчителів гімнастики, за додаткову оплату виконували б обов'язки шкільних лікарів. НРЗ запропонувала інший варіант, що передбачав запровадження інституції шкільних лікарів у середніх школах із одночасним введенням до навчальних планів цих шкіл дисципліни «Соматологія і гігієна», викладання якої входило б до обов'язків шкільного лікаря [356, s. 43].

Щодо ситуації на землях, які внаслідок поділів опинилися в складі Королівства Пруссія, то навіть за доби Великого Князівства Познанського[43] (1815–1848), позначеної певними правами щодо вільного розвитку польської нації, культури і мови, простежувалася культурна й освітня дискримінація поляків. Після ж Листопадового національно-визвольного повстання 1830–1831 рр., яке палко підтримали поляки Познанського князівства, було розпочато курс на поступову інтеграцію Познанщини в Пруссію. Утворення 1871 р. об'єднаної Німецької імперії посилило онімечення польських земель. Наслідками «прусського поглинання» і введених прусською

[43] Велике Познанське Князівство (*Wielkie Księstwo Poznańskie*) – номінально автономна провінція під владою Гогенцоллернів у складі Німецького союзу.

адміністрацією «репресій» стали запровадження тотальної германізації, зокрема і в системі освіти, заборона відкривати польський університет у Познані, зменшення доступу польського населення до освіти, значне скорочення польськомовних видань, на теренах Познанщини працювало дуже мало лікарів-поляків [943], не видавалося жодного наукового періодичного видання з медицини, написаного польською мовою[44] [616, s. 10], створений 1899 р. у Познані Інститут Гігієни ідентифікувався як установа, призначена для проведення наукових досліджень винятково прусськими вченими [1287; 1366], ін.

Усупереч дискримінаційним умовам функціонування польського суспільства в межах прусського державного режиму, XIX ст., особливо його друга половина, позначено цілою низкою культурно-освітніх ініціатив поляків, зокрема й у ділянці промоції серед мешканців краю ідей щодо здоров'язбереження власного та інших.

Скарбницю знань про шляхи і засоби культивування З. поповнили, до прикладу, К. Марцінковський* (*Karol Marcinkowski*) і Л. Г. Гонсьоровський* (*Ludwik Hiacynt Gąsiorowski*). Безумовним досягненням у справі пропаганди інформації про шляхи збереження З. стала багатотомна праця Л. Г. Гонсьоровського «Збір інформації про історію медичного мистецтва в Польщі від найдавніших до найновіших часів» [616], яку вчений опрацював і видав упродовж 1839–1855 рр. Анонсуючи імена причетних до розвитку польської медицини персоналій, висвітлюючи їхні творчі та практичні здобутки, автор тією чи іншою мірою торкався питань, дотичних до збереження З. і формування культури здоров'я зростаючої особистості. Популяризовані в розвідці оригінальні твердження польських лікарів заслуговують на їхній аналіз задля використання і включення в практику ЗзВ дітей та юнацтва.

Широке коло питань, що торкаються значення ФВ у плеканні здоров'я особистості, висвітлив Е. Естковський у статті «Про фізичне виховання молоді» [565] (1853), де наголошено, що «добре виховання полягає у тому, щоб досконало сформувати водночас тіло і розум, утримати між ними доцільну рівновагу». Автор «із прикрістю» зазначав,

[44] Для порівняння: в Ягеллонському університеті від 1838 р. виходив «Щорічник Лікарського Факультету в Ягеллонському Університеті» («*Rocznik Wydziału Lekarskiego w Uniwersytecie Jagiellońskiem*») [616, s. 10].

що, незважаючи на факт упровадження в багатьох навчальних закладах гімнастики як обов'язкового курсу, її трактують лише як ще одне «навчальне мистецтво» і наукову сферу, з якою учень повинен бути обізнаний, дуже рідко згадуючи про неї як про засіб, необхідний для збереження здоров'я і зміцнення сил [565, s. 108–110].

Цікавим і таким, що не втратило актуальності, є висловлене Е. Естковським занепокоєння з приводу того, що часто можна зустріти юнаків, яким притаманне «жіноче кокетство» і «жіночі претензії», а будь-яка забава «у русі» виявляється для них «нудною і важкою працею». Педагог зосереджував увагу батьків і вчителів на потребі організації такого виховання, яке сприяло б формуванню в хлопців смаку до властивих їхній статі та їхньому віку забав, і увиразнив думку про те, що лише «чоловічі забави» (пов'язані з руховою і фізичною активністю) «наповнюють життям, фантазією і надією», сприяють формуванню в юнаків «достойних ідеалів», здатності виконувати суто чоловічу роботу [565, s. 106–107]. Репрезентуючи негативне ставлення до «розпещеного» виховання, автор наголошував, що шкідливими для З. юнаків є, зокрема, «перини і подушки з пір'я та пуху», які їх «пом'якшують» і «ослаблюють», радив привчати вихованців спати на твердій постелі. До обов'язкових компонентів режиму дня для хлопців (юнаків) педагог залучав щоденну кількагодинну рухову активність на лоні природи чи в спеціально обладнаних для фізичних вправ залах [565, s. 113–116].

Питання ЗзВ змісту перманентно попадали в поле уваги Т. Т. Матецького, про що засвідчують зокрема дві його просвітницькі розвідки – «Порадник для молодих мам або фізичне виховання дітей впродовж перших семи років життя» [930] (1848) і «Поради і навчання старого лікаря для нелікарів» [931] (1867). У заснованому вченим гімнастично-ортопедичному закладі (функціонував у Познані впродовж 1840–1842 рр.) важливими формами оздоровлення стали заняття із застосуванням елементів плавання та гімнастики [185, с. 10].

Широке поле питань, пов'язаних із проблемами ШГ і гігієнічного виховання, порушував Т. Б. Ярнатовський* (*Teodor Bogdan Jarantowski*), перові якого належить праця «Гігієна або Наука про здоров'я» (1878).

Офіційне введення уроків фізичного виховання у школах Королівської Пруссії відбулося пізніше, аніж на австрійських землях – згідно з реформою освіти 1892 р.,

вилучено з навчальних програм середніх шкіл вивчення стародавніх мов і введено натомість дисципліну «Гімнастика» [443].

Щодо висвітлення локальної історії польського ЗзВ на землях, окупованих Російською імперією, то її варто розпочати з репрезентації першої освітньої установи в Польщі, у якій діяльність в контексті здоров'язбереження учнівства і формування КЗ здобувачів освіти здійснювалася на офіційному рівні. Цей заклад – заснована 1805 р. Вища волинська гімназія у Кременці, яку в 1819 р. перейменовано в Кременецький ліцей (*Liceum Krzemieniecki*; 1805–1831, 1922–1939 рр.). За задумом її «творця» Т. Чацького* (*Tadeusz Czacki*), інституція повинна була стати закладом університетського рівня, так званими Волинськими Афінами. В історико-педагогічній літературі Кременецький ліцей завжди згадується як осередок утілення в практику ідей КНЕ щодо створення сприятливого здоров'ю освітнього середовища [616, s. 7; 793, s. 89]. З-поміж низки прогресивних для свого часу нововведень установи – упровадження ФВ і гігієнічної освіти як невід'ємних компонентів освітньо-виховного процесу. У ліцеї вперше в Польщі до штатного розпису освітнього закладу було введено посади вчителя гімнастики та шкільного лікаря [247, с. 373; 532, s. 114].

Найвідомішим з-поміж тих, хто проводив у Кременецькому ліцеї публічні лекції гігієнічної тематики, є К. М. Качковський* (*Karol Maciej Kaczkowski*; додаток В.3). Педагог, готуючись до «викладів гігієни», орієнтувався, окрім іншого, на матеріали перекладеного на польську мову підручника Б. К. Фауста[45] (нім. *Bernhard Christoph Faust*) «Катехизм здоров'я для використання у школах і в домашній освіті» [584] (1795; додаток Д.4). Позаяк «Катехизм» репрезентує широкий спектр різних питань, пов'язаних зі здоров'ям людини (розділи «Про тривалість життя і ознаки здоров'я», «Про людське тіло і підтримання здоров'я», «Про купелі і гігієну», «Про повітря», «Про харчування», «Про напої», «Про горілку», «Про тютюн», «Про рух і відпочинок», «Про помешкання людини», «Про перегрівання і переохолодження», «Про сон», «Про красу і досконалість людського тіла», ін.), містить теоретико-методичний контент, дотичний до ФВ і гігієнічної освіти (розділи «Про здоров'я, його цінність і про

[45] Б. К. Фауст (нім. *Bernhard Christoph Faust*; 1755–1842) – знаний у Німеччині та поза її межами лікар і педагог, пропагандист фізичного виховання і гігієнічної освіти.

необхідність дбати про нього, щоб людей зрілого віку, а особливо дітей, у тому поінформувати», «Про тілесне виховання дітей» та ін.) [584] (1829 р.), припускаємо, що лекції К. М. Качковського відзначалися високим науковим та методичним рівнями, а учні гімназій на уроках гігієни отримували досить обширну інформацію про позитивні і негативні для З. чинники і правила здорового способу життя. 1827 р. учений зібрав усі свої «виклади» в окрему книгу [744].

Осередком польської науки на литовських землях, більшість з яких Росія анексувала в Польщі після третього (1795) поділу, став Вільнюс, за яким упродовж кількох десятиріч зберігався статус центру громадсько-політичного, культурного і наукового життя теренів колишнього Великого Князівства Литовського. У Вільнюсі відносно вільно польські вчені реалізовували свою діяльність, до прикладу, у Вільнюському Університеті, Лікарсько-Хірургічній Академії, неабияку активність демонструвало Лікарське Наукове Товариство (*Towarzystwo Naukowe Lekarskie*; далі – ЛНТ), ін. [393].

З-посеред видатних промоутерів гігієни й дієтетики і реформаторів ФВ в Польщі особливе місце належить Є. Сьнядецькому, якого називали зіркою «першої величини та блиску на небі польського наукового письменництва» [532, s. 117]. Учений увійшов в історію польської педагогіки як автор наукового підходу до управління фізичним та психічним розвитком дитини, зумівши об’єднати медичні знання з потребами виховання [51]. Надрукована 1805 р. у трьох випусках «Вільнюського Щоденника» («*Dziennik Wileński*») розвідка науковця «Примітки про фізичне виховання дітей»[46] [1337] стала однією з перших праць із теорії ФВ, написаних польською мовою [532, s. 119]. Сенс освіти юної особистості вчений убачав у нерозривній цілісності розумового й фізичного виховання (приписував цьому напряму виховання функцію «піклування про здоров’я» – Л. С.), вважав, що досконалою можна назвати лише ту людину, яка «у міцному і тренованому тілі носить чисте серце та непорочну душу» і яка володіє корисними для суспільства, у якому живе, здібностями. Апелюючи до «мудрих стародавніх народів», правляча еліта яких значну частину державних законів

[46] У пізніших виданнях (Варшава, 1840; Санок, 1855; Вільнюс, 1856; Познань, 1867; Варшава, 1920; Варшава, 1956 та ін.) ця праця називається «Про фізичне виховання дітей» [1336].

присвячувала проблемі виховання дітей та юнацтва, Є. Сьнядецький озвучив потребу створення національної (польської) системи ФВ, яка б формувала особистостей, здатних боротися за незалежну державу й розбудовувати її [247, с. 374; 532, s. 120].

Фізичне виховання учений називав ще «лікарським вихованням», чим увиразнив оздоровлювальну роль першого і розглядав цей педагогічний процес як науку про те, як доцільно дбати про дитину, щоб у правильному напрямі сформувати її тіло, розвинути й удосконалити її сили, зміцнити здоров'я, забезпечивши цим їй добро і щастя в майбутньому (*за:* [532, s. 121]).

У своїй праці Є. Сьнядецький також актуалізував низку негативних реалій тогочасної освіти, критично оцінив спрямовану винятково на інтелектуальний розвиток учнів німецьку систему виховання, зазначив, що вона виснажує фізичне і психічне здоров'я школярів, наголосив, що більшість «випускників» цієї системи подібна до «інтелектуальних привидів» чи «зарозумілих тіней», а прагнення створити в школі винятково «розумовий рай» є хибним, оскільки такий підхід неминуче призводить до збільшення в учнів нервових захворювань і тілесних страждань, які автор порівняв із «майже пеклом» [1336 (1840 р.), s. 18]. Оригінальними є аналіз вченим проблеми здоров'язбереження особистості і висвітлення їх під кутом анатомічних, фізіологічних, психологічних і медичних знань та з позицій історії і власного досвіду. Своєю чергою, доступність мови і стиль викладу сприяли тому, що працю Є. Сьнядецького свого часу порівнювали із цілою «епохою» у виховній польській літературі, називали такою, яка могла б «боротися за першість» навіть серед зарубіжних видань подібної тематики [532, s. 152]. Невипадково розвідка вченого стала своєрідним орієнтиром для поляків на всіх, без винятку, анексованих територіях у пошуках доцільних форм і засобів освіти щодо збереження здоров'я дітей та юнацтва [790, s. 8].

Усупереч тому, що російська влада стабільно перетворювала Польщу в територію «без розпізнавальних знаків»[47], усувала осередки польської освіти[48] тощо, польське

[47] Ідеться передовсім про реструктуризацію державного устрою Польщі – втрату Королівством Польським (Конресовим) (1815–1875) автономії після поразок Листопадового (1830–1831) і Січневого (1863–1864) повстань, перетворення Королівства на російську провінцію (Привіслянський край), скасування польської конституції, уведення цензури, заборону польської мови в офіційному вжитку і в освіті.

[48] Були закриті освітні заклади: Кременецький ліцей (в 1833 р.), двічі Варшавський університет (в 1830 р.; в 1869 р.), Вільнюський університет (в 1832 р.), Лікарсько-хірургічна академія у Вільнюсі (в 1842 р.). 1839 р.

суспільство було «багате на постаті», які пропонували засоби та механізми розв'язання проблем, пов'язаних із «мовними, освітніми, культурними і науковими свободами». Якщо період безпосередньо після Січневого повстання (1863–1864) окреслюють як «час суцільної жалоби і репресій», то кінець 1870-х рр. відзначився «поповстаннєвим феноменом», який «визволив» неабияку активність поляків у господарській і культурній сферах, а Варшава, яку російська влада намагалася перетворити на провінційне містечко, стала центром анексованих польських земель, їхньою неформальною столицею, осередком появи нових ідей і системи цінностей та «підтримання польськості». Цьому сприяли розвиток літератури і активна культурна й освітня діяльність представників польської інтелігенції [543, s. 502].

Серед яскравих репрезентантів польського суспільства, які, незважаючи на складні політичні та економічні обставини, змінювали «гігієнічне обличчя» Польщі загалом і реалізовували потужні виховні акції у сфері здоров'язбереження дітей та юнацтва зокрема, особливе місце посів С. Н. Маркєвіч – «лікар Варшави» (саме так називали його мешканці міста). Він увійшов у польську історію як найвідоміший гігієніст польської «петтенкоферівської ери»[49]. 1873 р. задля координації гігієнічних ініціатив поляків С. Н. Маркєвіч висунув проєкт про створення асоціації гігієністів [543, s. 503–504].

Учений першим у Польському Королівстві[50] (*Królewstwo Polskie*) розпочав дослідження, пов'язані зі ШГ, зокрема, створив схеми лікарських оглядів для учнів народних шкіл [247, с. 376]. Практичні навички в цій сфері діяльності гігієніст набував на посаді шкільного лікаря в елітній приватній гімназії Войцєха Ґурського у Варшаві (*Gimnazjum Wojciecha Górskiego w Warszawie*) [543, s. 504]. ФВ в цьому закладі, на відміну від багатьох державних шкіл, було обов'язковою дисципліною, від 1870 р.

департамент освіти перетворено на Варшавський навчальний округ, повністю підпорядкований російському міністрові народної освіти; заборонено польській молоді здобувати освіту за кордоном; ліквідовано засноване ще за часів прусського панування у Варшаві (1795–1807) Товариство Друзів Наук (*Towarzystwo Przyjaciół Nauk*; 1800–1832); скорочено число гімназій і заборонено приймати до них дітей недворянського походження та ін. [616, s. 9].

[49] Макс Петтенкофер (нім. *Max von Pettenkofer*; 1818–1901) – німецький природознавець, хімік і лікар-гігієніст; один із перших, хто поставив гігієну на наукове підґрунтя; засновник першого у Європі Інституту Гігієни в Мюнхені (1879).

[50] Польське Королівство (1815–1918) : інші назви – *Królewstwo Polskie (kongresowe), Królewstwo Kongresowe, Kongresówka*.

уроки фізичного виховання проводилися в комфортних для учнів умовах – у залі, яка обігрівалася. Свою працю в гімназії С. Н. Маркєвіч розпочав з 1879 р. «Гігієнічні» рекомендації вченого було взято до уваги в процесі спорудження й оснащення для освітнього закладу нової будівлі (1883). Його досвід як шкільного лікаря пізніше наслідували представники молодшої генерації медиків, які працювали в школах[51] [883].

Певним теоретичним підґрунтям розвитку Зз вектора фізичного виховання на підросійських теренах стали праці Л. Голембйовського* (*Łukasz Gołębiąwski*) «Ігри та забави різних верств населення у цілому краї, або декотрих лише провінціях» [632] (1831), Л. Ґрабовського (*L. Grabowski*) «Про вплив гімнастичних вправ на здоров'я людини» [637] (1844), А. Бароца (*Adam Baroc*) «Гімнастика під кутом свого впливу на підтримання і покращення здоров'я» [369] (1858), М. Вериго* (*Maria Weryho*) «Гімнастика для дітей у віці від 4 до 9 років. Підручник для використання батьками і вихователями» [1412] (1887), С. Камєньського* (*Stanisław Kamieński*) «Гімнастика і здоров'я» [753] (1898) і «Значення тілесних вправ з погляду гігієни» [754] (1901) та ін.

До пропаганди ідеології ФВ та гігієни як необхідних засобів культивування З. особистості певним чином спричинилася і Г. Правджіц-Кушальська* (*Helena Prawdzic-Kuszalska*), відкривши 1892 р. у Варшаві Заклад Шведської Лікувальної (ортопедичної), Здоров'язбережувальної (гігієнічної) Гімнастики і Масажу для Жінок та Дітей (*Zakład Gimnastyki Szwedzkiej Leczniczej (ortopedycznej), Zdrowotnej (higienicznej) i Masażu dla Kobiet i Dzieci*) [670].

Одну з перших спроб огляду історії ЗзВ дітей і юнацтва здійснив Ґ. Доліньський* (*Gustaw Doliński*; додаток В.12): його праця «Як у нас виховують дітей? Нарис історії польської педагогіки» [532] (1899) дещо перегукується з концептуальними ідеями згаданої вище розвідки Є. Сьнядецького «Про фізичне виховання». Однією з неодмінних умов «самопосилення» польської нації та її перемоги в національно-визвольних змаганнях, зазначав Ґ. Доліньський, є покращення здоров'я дітей і юнацтва. Увиразнюючи актуальність цієї тези в умовах чужоземної окупації, автор зауважував,

[51] С. Копчиньський у Школі Купецького Згромадження (*Szkoła Zgromadzenia Kupców*), Л. Вєрніц* (*Leon Wernic*) у Школі імені Миколая Рея (*Szkoła im. Mikołaja Reja*), А. Завадзький (*Aleksander Zawadzki*) у Школі Ронталера (*Szkoła Rontalera*), В. Кнаппе (*Wilhelm Knappe*) і Ю. Тхужніцький* (*Józef Tchórznicki*; додаток В.7) у народних школах [494, s. 33].

що «західна цивілізація» ніколи не була «особливо приязна» до Польщі («не йшла до неї з оливковим гіллям»), натомість у важкій боротьбі за незалежність польське суспільство завжди «гартувало свої сили без жодної хвилини відпочинку». Ключовими лейтмотивами книги стали спонукання читача до вивчення польського досвіду мистецтва виховання, заклики використовувати цей досвід у шкільній практиці всім тим, кому не байдуже майбутнє Польщі [532, s. 8,17, 21].

Анонсуючи ретроспективу культивування З. в Польщі, Ґ. Доліньський зазначав, до прикладу, що у футбол, який традиційно вважається «відкриттям» англійців, польські королі грали ще у XVI ст., констатував, що у вищих навчальних закладах «доби високого і пізнього середньовіччя» у післяурочний час викладачі та студенти грали в рухливі ігри, підкреслював, що поляки можуть пишатися безмірною кількістю сильних, витривалих і загартованих «постатей з минулого» – «людей з граніту і сталі», які могли ламати і зав'язувати на вузол залізні підкови, зупиняти карету, запряжену четвіркою коней, ін. [532, s. 20–21]. Автор згадував про гру «палант» і висловлював здивування з приводу її занедбання в XIX ст. Репрезентуючи переваги цієї гри, яка віддавна була популярною в польському суспільстві, науковець наголошував на тому, що для гри в палант потрібні лише два кії і каучуковий м'яч, тоді як новомодний теніс потребує спеціального покриття, а також – знаряддя й форми, які, з огляду на їхню дорожнечу, не кожна молода людина може собі дозволити. Оздоровчий потенціал гри «палант» автор убачав в тому, що гравець «вправляється в усіх рухах», які вважаються ефективними для З., до того ж «далека прогулянка» за місто, яку здійснюють задля пошуку для гри достатньо великого за розмірами майданчика, є додатковим засобом «розвитку легень» [532, s. 9–10].

Рефлексуючи про доцільні засоби виховання для З., Ґ. Доліньський підкреслював, що привілеями молодості є щирий сміх, радість та невинні забави, називав «крадіями» дитячого здоров'я і життя тих дорослих, які, дбаючи лише про навчальні досягнення дітей, зменшують тривалість часу для їхніх забав, зауважував, що слова про становище в суспільстві, кар'єру, статки, гори золота і т. ін., які часто звучать з уст вихователів, батьків чи опікунів, нічого не вартують, якщо для здобуття цих речей втрачається здоров'я учнів, і що надмірна інтелектуальна праця, у якій немає місця для «щирого» і

«срібного» дитячого сміху, руйнує розум та тіло дитини, вичерпує її енергію, залишаючи «в'яле тіло», «серце без вогню», «застиглу душу», хворі відчуття, зіпсуті нерви, апатію і несмак до життя. Ґ. Доліньський однозначний у висновках про те, що цивілізація, яка хоче називатися «здоровою», повинна дбати про природовідповідне й орієнтоване на З. зростаючої особистості виховання [532, s. 13–19].

У другій половині XIX – на початку XX ст. на підросійських теренах з'явилася низка написаних польськими авторами наукових праць, в яких увиразнено «гігієнічний» підхід до розв'язання проблеми збереження З. особистості. Так, у праці Т. Тріппліна* «Польська гігієна, або мистецтво збереження здоров'я, подовження життя і ухоронення від захворювань» (1857) гігієну трактовано як мистецтво продовження життя, науку, яка подає способи збереження здоров'я і забезпечення від захворювань, як мистецтво забезпечення своєму організму рівноваги [1364, s. 2–4, 8]. А. А. Сімон у своєму лікарському порадникові «Народна медицина» у розділі «Гігієна, або наука збереження здоров'я» (1860) називає гігієну наукою про збереження З. і профілактику захворювань, знайомить читача із напрямами гігієнічної науки (особистою і громадською) і визначає предмет дослідження гігієни – здоров'я [1232, s. 11–12]. Б. Гандельсман* (*Bronisław Handelsman*) у книзі «Засади догляду за хворими» (1910) зазначає, що гігієна вчить, як необхідно поводитися, щоб зміцнити тіло й уберегтися від захворювань [652, s. 61]. М. Бєхлер* (*Matylda Biehler*) у «Підручнику гігієни» (1916) схарактеризовує гігієну як науку, яка намагається утримати та зміцнити З. людини на підставі ознайомлення із будовою організму людини та оточення, у якому людина перебуває [380, s. 5].

Гігієнічне просвітництво визначають у цей період як один із пунктів боротьби із невіглаством. Зокрема, А. Ланге* (*Antoni Lange*) у праці «Анальфабетизм і боротьба з невіглаством у Польському Королівстві» (1906) заохочував діячів Краківського і Львівського університетів до укладання програми просвітницьких читань для широкого загалу і в десятому пункті цієї програми виокремив гігієну [866, s. 47].

Крім наукових і науково-популярних розвідок [1122; 1351], гігієнічна тематика знаходила своє «озвучення» у працях із проблем виховання і навчання дітей та юнацтва і в шкільних підручниках. 1841 р. з'явилася книга невідомого автора «Наука здоров'я для молоді, яка вчиться. Через питання і відповіді» [988]. 1902 р. побачило світ видання

М. Бжежіньського* (*Mieczysław Brzeżiński*) «Як виховувати дітей на здорових і сильних людей» [406]. 1907 р. Б. Гандельсман видав «Поради батькам та вихователям щодо виховання здоров'я молоді, яка навчається» [650], а Ю. Тхужніцький опублікував посібник «Для чого? Бесіди з учнями про збереження здоров'я» [1350].

Серед нечисленних навчальних посібників аналізованої доби варто згадати перекладений польською мовою Я. Полякувною (*Janina Polakówna*) підручник для елементарної школи Е. Губе (нім. *Edgard Hubeau*) «Наука здоров'я» [676] (1907; додаток Д.8). У передмові до видання Ю. Поляк зазначав, що формування знань про здоров'я стало хорошою традицією в шкільництві багатьох європейських країн (Англії, Голландії, Бельгії) і наголошував, що «замилування» гігієнічними засадами повинно стати другою натурою мешканців польських земель, закликав навчати та виховувати дітей у цьому контексті вже змалечку. Цінність підручника автор передмови убачав у тому, що його змістовий контент є прийнятним для навчання основ здоров'я саме дітей молодшого шкільного віку [676, s. 3–4]. Аналіз змісту видання уможливлює висновок про широкий спектр поданої інформації щодо сприятливих і несприятливих здоров'ю чинників, яка подана у вигляді коротких оповідань, а саме: «Чистота у приміщенні», «Як небезпечно пити річкову або холодну воду», «Наслідки необережності», «Покарана необережність» (про наслідки пиття холодної води, коли організм перегрівся – Л. С.), «Піклування про зір і слух», «Кілька правил щодо способу споживання їжі і напоїв», «Чистота тіла, рота і волосся», «Небезпечні забави», «Поведінка під час гри», «Перші дії у разі опіку».

Новаторськими аспектами у трактуванні і реалізації засад ШГ вирізнявся творчий доробок С. Копчиньського. Ученого називають «архічемпіоном» цієї сфери діяльності. Феномен «шкільна гігієна» науковець розглядав значно ширше, аніж суто лікарсько-гігієнічна опіка учнів у школі і контроль за санітарним станом шкільних приміщень, намагався наситити структуру ШГ виховним складником – «піднести» учня до ролі активного суб'єкта в розв'язанні проблеми власного здоров'язбереження [494, s. 8].

С. Копчиньський проводив копітку, доволі виснажливу, але вкрай необхідну діяльність із гігієнізації освітньо-виховного й предметного середовища школи за дуже складних умовах. Річ у тім, що після невдалої спроби в 1863–1864 рр. відновити

незалежність своєї країни в польському суспільстві панувала загальна апатія, проблеми гігієни були «не на часі», вони не були популярними навіть з-поміж лікарів, російські владні структури свідомо перешкоджали всьому новому, що пропонували польські діячі. Шкільні приміщення «гніздилися» у невеликих помешканнях, зазвичай без водопостачання і каналізації, були переважно вологими, непровітрюваними, з маленькими вікнами, деякі класи були «втиснуті» у проходи між приватними квартирами, у дореволюційній (до 1905 р.) Варшаві не було жодного спеціально побудованого для державної школи будинку, подібною була ситуація в школах із «глибших провінцій» Польського Королівства – Любліна, Лодзя, Ченстохови, Каліша, інших міст і сіл (про це зазначалося у шкільних звітах провінційних лікарів і учителів) [1118]. Відтак, тогочасну школу важко було назвати такою, яка б могла зіграти «апостольську» роль у гігієнічному вихованні учнів, оскільки її умови мало чим відрізнялася від тих умов, у яких вихованці жили поза школою [494, s. 29–31].

С. Копчиньський належав до когорти гігієністів-«позитивістів», гасло яких звучало так: «Краще погана школа, аніж жодної». Як медик, вчений розумів, що негаразди зі З. учнів можуть бути спровоковані різноманітними чинниками, які зазвичай не пов'язані зі шкільними умовами, тому посаду шкільного лікаря трактував не в сенсі – «суддя» школи, а в сенсі – «просвітитель», «координатор» і «вчитель» здоров'я [239, с. 84].

У журналі «Педагогічний Огляд» С. Копчиньський вів розділ, присвячений проблемам шкільної гігієни. В одній зі статей «Становище і завдання шкільного лікаря» (1900) у контексті аналізу історичних аспектів розвитку гігієни на польських землях і внеску попередників у розгортання теорії та практики гігієнічної опіки, науковець озвучив власне бачення сутності шкільної гігієни. Інтегруючи дві парадигми, пропаговані європейськими вченими[52], визначив такі складники ШГ: гігієна середовища (будинку, прибудинкових територій і рекреацій), гігієна навчання (створення освітнього середовища, сприятливого здоров'ю); особиста гігієна, культивування якої здійснюється засобами фізичного і гігієнічного виховання. Вихідні

[52] Згідно з висбаденськими засадами, обов'язки шкільного лікаря не охоплювали терапію, а зосереджувалися лише на санітарних аспектах і спостереженнях за розвитком учнів; французькі гасла декларували необхідність безпосереднього та опосередкованого поширення знань із гігієни в школах як інституціях, які виховують цілі покоління.

позиції науковця щодо організації ШГ і ролі шкільного лікаря в реалізації її завдань увиразнюємо такими тезами: у кожній школі повинен бути свій лікар, який має медичну кваліфікацію й бажає працювати в цій сфері; статус шкільного лікаря повинен окреслюватися законодавчо; коло обов'язків шкільного лікаря охоплює «санітарну ревізію» і контроль шкільних приміщень та території, піклування про чистоту, здоров'я і розвиток учнів, контроль за гігієною навчання й виховання; лікування не належить до функцій шкільного лікаря; шкільний лікар є повноправним членом педагогічної ради й бере участь у її засіданнях; головною умовою налагодження ефективних стосунків шкільного лікаря з учительством у питаннях, дотичних до збереження і формування здоров'я учнів, є відповідна підготовка майбутніх учителів у закладах педагогічної освіти [239, с. 85; 494, s. 34–42].

Своєрідною «майстернею» втілення окреслених гігієністом «дороговказів» стала заснована 1900 р. семикласна Торговельна Школа Купецького Згромадження у Варшаві. Перед спорудженням нового приміщення для школи С. Копчиньського відрядили за кордон – задля ознайомлення із санітарно-гігієнічними аспектами проєктування і будівництва шкіл. Згідно з інтенціями вченого, в архітектурному проєкті школи були передбачені великі і світлі приміщення для проведення занять, широкі коридори, сучасні майстерні, дві гімнастичні зали, душові кабіни, їдальні, кабінет лікаря, сад, великий внутрішній дворик та ін. Усі шкільні меблі відповідали вимогам гігієни та естетики [809].

У цій школі С. Копчиньський дебютував як шкільний лікар: щоденно, упродовж 2–3 годин, здійснював «санітарну люстрацію» матеріального середовища й освітньо-виховного процесу, проводив ортопедичні (пов'язані з вадами постави, плоскостопості і викривленням хребта), офтальмологічні (спрямовані на виявлення захворювань очей) і ларингологічні (дотичні до вад мовлення) медичні огляди учнів [494, s. 50]. Особливу увагу приділяв «наповненню» лікарських оглядів виховними порадами [793, s. 79–81]. Розлогі рекомендації щодо гігієнічного просвітництва школярів під час медичних обстежень уміщено в публікації вченого «Гігієнічно-виховне значення лікарських оглядів» [814] (1910). С. Копчиньський радив шкільним лікарям намагатися входити з учнями «у ближчий контакт» – проводити принагідні бесіди, заохочувати вихованців до

правильного способу життя, відучувати від небажаної для З. поведінки, апелював до власного досвіду вимірювання ваги, зросту і ємності легень вихованців школи і зазначав, що учні активно співпрацювали в динамометричних (вимірювання сили рук) і спірометричних (вимірювання ємності легень) дослідженнях, намагалися прийняти правильну поставу, а згодом – «зацікавлено» вивчали свою «історію» у картках здоров'я. Під час приватних бесід і лекцій гігієніст допомагав розв'язати також «великі проблеми малих людей», пов'язані, до прикладу, із надмірною вагою, підвищеною пітливістю, лупою, прищами [494, s. 51–53]. Багато часу вчений відводив плановим виховним заходам зі школярами, їхніми батьками й учителями щодо профілактики шкідливих звичок, потреби розвитку тіла фізичними вправами, правильного розподілу часу між працею і відпочинком, раціонального харчування, особистої гігієни [803, s. 350, 443].

Серцевиною педагогічної діяльності С. Копчиньського стали систематичні уроки гігієни, які він проводив у ТШКЗ впродовж 1907–1912 рр. [554, s. 73]. На ці уроки вчений покладав великі надії, сподівався, що, засвоївши знання у сфері гігієни, учні дотримуватимуться ЗСЖ і, таким чином, стануть прикладом для наслідування вдома, у родинному колі, відтак – у суспільстві [882, s. 14]. Розробляючи навчальну програму дисципліни, орієнтувався на надбання зарубіжного досвіду і творчий доробок С. Н. Маркєвіча та Л. Верніца, однак більша частина змісту курсу була укладена С. Копчиньським за «власним розумінням потреб та зацікавлень» дітей і юнацтва [494, s. 53]. Отже, максимально використавши всі можливості, гігієніст створив у ТШКЗ своєрідний «гігієнічній оазис».

Теоретичні основи ШГ та узагальнення результатів своєї практичної діяльності в цій сфері вчений репрезентував у статтях «Шкільна гігієна», поданій до п'ятого тому «Енциклопедії Виховання» («*Encyklopedia Wychowania*») (1901), «Стан здоров'я учнів Торговельної Школи» [803] (1901), «Гігієна і школа. Зауваження і поради» [793] (1905; додаток Д.12), «Стан сучасної шкільної гігієни у Польському Королівстві» (1908), «Нервовість а школа» (1909) (*подано за:* [494, s. 54]).

Варто згадати перекладений разом із Б. Гандельсманом підручник «Основи шкільної гігієни» [1510] (1906; додаток Д.13) німецького педагога О. Янке (нім. *Otto Janke*; 1859–?). Видання актуалізує думку про те, що навчання гігієни повинно бути

окремим навчальним курсом, але досить доцільним є і «принагідне гігієнічне освідомлення» учнів, яке можна здійснювати засобами всіх навчальних дисциплін: на уроках фізики під час вивчення теми про світло варто ознайомлювати учнів із гігієною очей, про звук – із гігієною вух; зміст уроків мови можна наповнити прислів'ями й сентенціями гігієнічного змісту; на уроках географії – репрезентувати опис гігієнічного способу життя народів земної кулі і, до прикладу, негативні наслідки ігнорування засад гігієни; на уроках історії доречно згадати про епідемії і спосіб життя людей у його гігієнічному вимірі впродовж різних епох тощо [1510, s. 180–181]. Особливість цього видання, адресованого вчителям, адміністрації школи та шкільним лікарям, полягає і в тому, що наприкінці подано розлогий список праць гігієнічної тематики польських авторів.

1910 р. з'явився перший том «Гігієнічно-виховних нарисів» [804] (додаток Д.14), у якому С. Копчиньський зібрав власні публікації, що вийшли друком впродовж 1900–1910 рр. У передмові до цієї праці вчений зазначив, що її зміст є інформаційним матеріалом для доцільної реалізації ГВ, який призначено для учителів і батьків. Цінність видання у тому, що одне видання акумулювало досить розмаїтий контент, дотичний до проблем формування КЗ дітей та юнацтва.

Завдяки щоденній копіткій праці та «еластичним» організаторським здібностям, С. Копчиньському вдалося здобути високий авторитет серед тих, хто розумів значення впроваджуваних ним ініціатив. Гігієніст неодноразово вдостоювався честі представляти Польське Королівство на різноманітних форумах: його ім'я – у списках учасників краківського (1900) і львівського (1907) З'їздів Польських Лікарів і Природознавців (*Zjazd Lekarzy i Przyrodników Polskich*; далі – ЗПЛіП) [494, s. 75].

Реальні плоди праця С. Копчиньського в галузі шкільної гігієни і ГВ почала приносити після виходу росіян із Варшави, коли 1915 р. при Відділі Освіти Громадянського Комітету[53] (*Wydział Oświecenia Komitetu Obywatelskiego*; далі – ВОГК) було створено «Секцію Фізичного Виховання і Позашкільних Занять» і «Секцію Шкільної Гігієни» (*Sekcja Higieny Szkolnej* – далі СШГ) [1307, s. 59]. Поле діяльності СШГ, яку очолив С. Копчиньський, охопило широкий спектр проблем: забезпечення

[53] Відділ Освіти пізніше був реорганізований у Шкільний Відділ (*Wydział Szkolny*).

загальноосвітніх, професійних і спеціальних шкіл, а також закладів дошкільної освіти організованим харчуванням, проведення для вихованців цих установ масових купелей, організацію шкільних поліклінік, стоматологічних кабінетів, аптечних пунктів, кабінетів щеплень тощо. За керівництва гігієніста запроваджено алгоритм статистичних досліджень стану здоров'я вихованців усіх закладів. Загалом локалізація СШГ при ВОГК стала важливою передумовою для розгортання саме педагогічних аспектів Зз діяльності в освітніх установах Польщі [494, s. 74–75].

Отже, упродовж 1795–1918 рр. у польській науковій думці утверджується думка про те, що лише здорова людина може піклуватися про власне процвітання і щасливе майбутнє своїх нащадків та всього суспільства і що здобуті учнем знання втрачають статус цінності, якщо процес навчання не сприяє збереженню З. або шкодить йому. За «доби неволі» актуалізувалися ідеї «виживання» польської спільноти, тож чинник «здоров'я» почали розглядати як одну з важливих передумов розвитку й успіху суспільства-народу, а здоров'язбережувальний освітній рух ідентифіковано як засіб формування здорової нації, яка могла б змагатися за відновлення політичної незалежності.

Попри відсутність за умов окупації єдиної для всіх польських земель «програми» ЗзВ молодого покоління поляків, 1795–1918 рр. позначилися широкоформатним обговоренням проблем ФВ і ШГ, цілеспрямованими ініціативами виховних впливів задля збереження З. дітей і юнацтва, закликами про потребу оптимізації ФВ в напрямі посилення його Зз функції, впровадження в освітній процес «шведської гімнастики» як найбільш ефективної з погляду формування здоров'я вихованців, якомога ширшого використання в освітньому процесі рухливих ігор і забав. Теоретичні напрацювання з ФВ освітяни втілювали в практичну діяльність: задля популяризації ідей про потребу збереження здоров'я влаштовувано масові просвітницькі заходи; ФВ поступово впроваджено в освітній процес шкіл і закладів вищої освіти як обов'язковий чи факультативний курс; видано низку посібників щодо методичних аспектів реалізації ФВ, деякі з них містили «гігієнічні вказівки»; обґрунтовано місію вчителя ФВ і докладено чимало зусиль задля відкриття курсів підготовки вчителів ФВ, згодом академічних студій фізичного виховання.

За «доби анексованих територій» з'явилася плеяда діячів, у творчості яких порушено питання про необхідність гігієнізації освітнього середовища навчальних закладів, потребу закріплення позицій ШГ в організаційному й освітньо-виховному просторі школи і популяризації ідеї впровадження посад шкільних лікарів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. деякі санітарно-гігієнічні вимоги щодо шкіл законодавчо закріплено, у штатному розписі шкіл, хоча й спорадично, з'явилися посади шкільних лікарів, місію яких, окрім іншого, вбачали в промоції здоров'я з-поміж учнів і вчителів, окреслено базові положення польської моделі ШГ, характерна риса якої полягала в насиченні її структури виховним складником через піднесення учня до ролі активного суб'єкта у власному здоров'язбереженні та ін.

Тематику, дотичну до проблеми збереження З. людини, внесено до навчальних програм низки шкільних дисциплін («Природнича історія», «Природа», «Польська мова» та ін.), акумульовано в текстах підручників для читання, її розглядали «принагідно» під час вивчення деяких навчальних предметів. Особливу увагу надавали розв'язанню проблеми впровадження до шкільних навчальних планів курсів із назвою на кшталт «Гігієна», що в комплексі з гігієнізацією освітнього середовища уможливило б започаткування «гігієнічної реформи краю». Зафіксовано існування навчального предмета «Гігієна» в окремих закладах освіти, проте це явище не було масовим.

Зростають вимоги щодо підготовки вчителя до здійснення виховання в контексті здоров'я учнів. «Офіційне» зобов'язання вчителів знати основи загальної і шкільної гігієни, використовувати ці знання у власній професійній діяльності актуалізовано в освітніх документах другої половини XIX ст. Змістове наповнення професійної підготовки майбутніх учителів передбачало, зокрема, вивчення анатомії, фізіології, гігієни, що сприяло більш активному й свідомому залученню вчителів до ЗзВ учнів.

2.2.2. Громадські ініціативи та інші форми й засоби єднання поляків у розв'язанні проблеми здоров'язбережувального виховання дітей і юнацтва

Під ярмом окупаційних урядів польська школа не спроможна була стати основною виховною інституцією, тому розвиток теорії і практики ЗзВ здобувачів

освіти пов’язували з діяльністю громадських організацій, які, усупереч обмеженням із боку Габсбурзької монархії, Королівства Пруссії та Російської імперії, стали інструментами, з одного боку, політичного та економічного опору, з іншого – суспільного розвитку, створюючи таким чином паралельні державним установам структури в культурній, освітній, медичній, опікунській та інших сферах [206, с. 191–192; 395, s. 7]. За словами М. Демеля, «класична дорога ЗзВ (через школу) була заблокована», тому вся ця «течія поплила дорогою позашкільної освіти», поляки стають «чемпіонами позашкільного виховання» [502, s. 83].

Хронологічно висвітлення історії польських громадських ініціатив у ділянці Зз просвітництва і практичних ініціатив логічно розпочати зі згадки про щомісячне медичне видання «Щоденник здоров’я для всіх верств населення» («*Dziennik Zdrowia dla Wszystkich Stanów*»), який виходив у Варшаві впродовж 1801–1802 рр. Цей науково-популярний часопис заснував видатний хірург і військовий лікар, доктор медицини Ф. Л. Лафонтен (нім. *Franz Leopold Lafontaine*; 1756–1812), він же був редактором і основним дописувачем видання. Статті Лафонтена з німецької польською мовою перекладав Я. Адамчевський* (*Jakób Adamczewski*). Заслуговує на особливу увагу той факт, що вміщені в часописі матеріали були призначені передусім для пересічних мешканців краю, які зазвичай не мали доступу до фахової медичної допомоги, тому «дописи про основи гігієни, вплив деяких продуктів на організм людини, алгоритм дій при різних захворюваннях, відповідні поради» ставали джерелом інформації про шляхи плекання здоров’я, поданої простою і доступною мовою. Видання порушувало проблеми лікування дітей, що було доволі незвично для початку XIX ст., оскільки юні пацієнти вважалися «занадто делікатними» і такими, які важко піддаються усталеним методам лікування [564 ; 924; 1047]. До прикладу, у VIII-ому номері III-го тому за 1802 р. надрукована стаття «Про дитячі хвороби і фізичне виховання дітей» [1000], що засвідчує увагу редакторів журналу до проблеми ЗзВ особистості і намагання актуалізувати її з-поміж широкого загалу.

Важливе місце в діяльності громадських об’єднань освітян посідали питання підвищення наукового рівня вчителів і популяризації у суспільстві педагогічних знань щодо ЗзВ дітей та юнацтва.

За ініціативи Е. Естковського та 17 польських учителів, 1848 р. у Познані було створено Польську Педагогічну Асоціацію (*Polskie Stowarzyszenie Pedagogiczne*), яку, згідно з ухваленим статутом, перейменовано на Польське Педагогічне Товариство (*Towarzystwo Pedagogiczne Polskie*; далі – ППТ). Попри те, що інституція проіснувала недовго (трохи більше, аніж рік), неоцінене значення її функціонування – в тому, що вона стала першим польським громадським «педагогічним згромадженням доби неволі», яке «розбудило» з-посеред польських освітян свідомість щодо національних ідей і оборони «польськості» та започаткувало реалізацію перманентних дискусій із актуальних педагогічних питань. Важливим досягненням ППТ стала поява його друкованого органу – щомісячного видання «Польська Школа» («*Szkoła Polska*»; 1849–1853), на сторінках якого з'являлися статті щодо шляхів розв'язання проблеми збереження З. дітей та юнацтва засобами просвітництва і виховання [1419].

Хронологічно другим педагогічним об'єднанням досліджуваного у підрозділі періоду вважають створене 1868 р. Польське Педагогічне Товариство у Львові (*Polskie Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie*; далі – ППТЛ). Завдяки зусиллям його членів було надруковано чимало розвідок, присвячених питанням, дотичним до проблеми формування КЗ особистості – у форматі окремих видань ([355] (1884); [374] (1914); ін.) і на шпальтах друкованого органу цієї інституції – «Школа»[54] [944; 1354].

Друга половина XIX ст. відзначилася появою у європейських державах нового руху – організації дитячих канікулярних таборів на свіжому повітрі задля профілактики у дітей та юнацтва захворювань й лікування «ослаблених і кволих». Уперше такі табори реалізовано 1876 р. у Швейцарії з ініціативи пастора В. Біона (нім. *Walter Bion*; 1830–1909) [883].

У Польщу ідея дитячих канікулярних таборів була принесена С. Н. Маркєвічем і цей проєкт став найвідомішим у біографії громадського діяча. Осередки такого зразка отримали назву «літні колонії» (*kolonii letnie*), 1882 р. створено Комітет Літніх Колоній (*Komitet Kolonii Letnich*), у квітні цього ж року за підтримки благодійних пожертв організовано перші табори для дітей віком від 8 до 13 років з ослабленим здоров'ям та із незаможних родин. Із цього моменту проєкт С. Н. Маркєвіча знаходить усе більше

[54] Офіційним органом Польського Педагогічного Товариства у Львові часопис «Школа» став в 1871 р.

прихильників, зростає кількість тих, хто матеріально підтримує його реалізацію, збільшується число організованих на польських теренах колоній (додатки Н.1–Н.3). Учений уклав санітарно-гігієнічні норми для рекреацій і харчування, дбав про безоплатне перевезення вихованців і персоналу до місця дислокації таборів, особисто «вербував» для праці в колоніях професіоналів (учителів і лікарів), опрацьовував для них інструкції [543, s. 504]. З-поміж перших вихователів літніх таборів був Я. Корчак* (*Janusz Korczak*), він зазначав, що саме тут пізнав абетку виховної практики, намагаючись перетворити чотиритижневий побут дітей на простір оптимізму і радості «без єдиної сльози» (*подано за*: [883]).

Після легалізації 1896 р. російською владою діяльності перших польських літніх колоній на підросійських теренах і затвердження статуту Товариства Літніх Колоній для Бідної і Хворобливої Дітвори Варшави (*Towarzystwo Kolonii Letnich dla Ubogiej i Słabowitej Dziatwy Warszawy*; далі – ТЛКБіХДВ) [851, s. 90], мережа літніх таборів значно розширилася. Так, уже 1911 р. ТЛКБіХДВ забезпечило діяльність 25 таборів, у яких відпочивало 3.110 дітей, загалом до 1914 р. у цих інституціях оздоровлювалося 88.500 варшавських дітей. Почали з'являтися перші наукові дослідження щодо поліпшення здоров'я дітей після перебування в літніх колоніях, серед них – праці А. Томашевіч-Добрської (*Anna Tomaszewicz-Dobrska*) і В. Космовського (*Wiktoryn Kosmowski*) [779].

На польських землях, окупованих Пруссією, організація літнього відпочинку дітей та юнацтва розпочалася після легалізації владою в 1887 р. Товариства Канікулярних Колоній і Санітарних Станцій «Стелла» (*Towarzystwo Kolonii Wakacyjnych i Stacji Sanitarnych «Stella»*) у Познані. Ця інституція функціонувала до 1936 р. [779; 851].

Основним організатором канікулярних таборів на підавстрійських польських теренах стало ППТЛ. За активної діяльності члена товариства, лікаря Т. Ґарстмана (*Teofil Garstman*) у серпні 1883 р. у селі Жаб'є над Черемошем виникла перша відпочинкова локація для львівської дітвори, а позитивні результати цієї акції висвітлені на сторінках «Школи» (1884. № 32. С. 249). Від 1884 р. структурний підрозділ товариства – Комітет для Канікулярних Колоній (*Komitet dla Kolonii Wakacyjnych*) – систематично організовував літні табори для учнів з/о шкіл Львова [530, s. 34; 846,

s. 222]. У межах своїх професійних компетентностей активну діяльність в літніх колоніях здійснював Т. Жуліньський: розробляв гігієнічні правила для канікулярних таборів, перманентно проводив лікарські огляди вихованців, дбав про те, щоб режим дня для юних відпочивальників був достатньо наповнений фізкультурними заняттями, рухливими іграми й забавами на свіжому повітрі, пішими прогулянками околицями міст і сіл, водними купелями, ін. [636, s. IX; 1543, s. 66].

Подальшому розвитку в околицях Львова «канікулярного» напряму виховної діяльності сприяли ініціативи Ю. А. Жуліньського* (*Józef Anzelm Żuliński*), молодшого з братів Жуліньських. 1885 р. за його ініціативи, задля організації літніх відпочинкових осередків для тих дітей, які, окрім профілактики, потребували ще й лікування певних недуг, було створено Комітет Спеціальних Канікулярних Колоній (*Komitet Kolonii Specjalnych Wakacyjnych*). 1886 р. Ю. А. Жуліньський очолив першу колонію означеного напряму, яка виникла в селищі Риманув-Здруй (*Rymanów-Zdrój*), і опікувався нею до 1904 р. [534].

Останнє десятиріччя XIX ст. позначилося зародженням форми відпочинку і оздоровлення дітей та юнацтва під назвою «канікулярні корпуси» (*korpusy wakacyjne*), що передбачали одноденні прогулянки чи довготривалі походи учнів за межі міста, поєднані з іграми, забавами, фізичними вправами і купелями просто неба [642, s. 7]. Нормативні документи щодо організації канікулярних корпусів наголошували, що такі заходи є формою та засобом піднесення фізичного і морального розвитку учасників, заохочення вихованців до ігор і гімнастики, «охорони» від «згубного впливу вулиці», на який залишені «на самоті» під час вакацій учні можуть наразитися [1185, s. 2]. Головну виховну місію покладали на вчителів – тих із них, які в часі своєї відпустки не виїжджали з міста і які зобов'язувалися організувати учнів своїх шкіл у загони, щоденно супроводжувати їх на спеціально обладнані майданчики в місті або його околицях. Проблематичним залишався «фінансовий бік» цих заходів, оскільки шкільні ґміни неохоче покривали низку видатків, зокрема на преміювання праці вчителів упродовж такої – «скороченої» – відпустки або на забезпечення бодай якогось харчування учнів. Цю проблему намагалися розв'язати через волонтерську працю вчителів, пожертви приватних осіб, ініціативи громадських товариств [356, s. 25].

Перший канікулярний корпус у Львові організовано 1889 р., у ньому взяли участь 345 учнів старших класів. Активно працював тут, до прикладу, Е. Ценар: організовував і тренував учителів та вихователів, особисто займався гімнастикою з дітьми та юнацтвом [887]. Канікулярні корпуси були досить популярними в багатьох містах Галицької автономії [528, s. 82; 1372, s. 91]. Приміром, створене 1885 р. у Кракові Товариство Канікулярних Колоній (*Towarzystwo Kolonii Wakacyjnych*) свою діяльність зосередило здебільшого на організації саме канікулярних корпусів [851, s. 91]. Г. Йордан, перманентно шукаючи нові, ефективні форми і засоби збереження і зміцнення З. дітей та юнацтва, 1904 р. став членом цього об'єднання [409, s. 78].

У цілому практичне використання здобутків започаткованих у XIX ст. новітніх систем ФВ (німецької, шведської) у школах Польщі відбувалося дуже повільно і зазвичай в ексклюзивних гімнастичних закладах. Попри те, що в навчальних планах шкіл ФВ фігурувало як дисципліна, відчувалася нестача основних умов для реалізації цього навчального курсу – гімнастичних залів і кваліфікованих учителів [497, s. 40]. Тому неабиякою допомогою для школи в контексті організації фізкультурно-спортивних заходів ставали комунальні й приватні організації.

Першою інституцією, яка пропагувала гімнастичні рухи на теренах Польщі, вважають Добровільну Пожежну Дружину (*Ochotnicza Straż Ogniowa*), що виникла 1865 р. у Кракові за ініціативи Товариства Взаємного Страхування (*Towarzystwo Wzajemnych Ubezpieczeń w Krakowie*) [1303, s. 67].

Проте розгортання широкоформатних фізкультурних ініціатив пов'язане насамперед зі створеним 1866 р. у Львові польським Гімнастичним Товариством «Сокіл» (*Towarzystwo Gimnastyczne «Sokół»*; далі – ГТ «Сокіл»). Місію інституції вбачали у згуртуванні навколо себе польського юнацтва задля підвищення його національної свідомості і поліпшення фізичного стану. Розвиваючись в усіх регіонах Польщі[55], сокільський рух набував масового характеру і сприяв популяризації фізкультурної діяльності, розвивав спортивну зацікавленість з-поміж дітей та юнацтва, які могли вправлятися в спеціальних залах і на спеціальних майданчиках товариства [83, с. 127].

[55] З 1884 р. осередки ГТ «Сокіл» почали повставати у Познані [143].

Важливим кроком в ефективному розв'язанні проблеми ФВ учнів з/о шкіл стала ухвалена 1898 р. Галицьким Крайовим Сеймом резолюція, згідно з якою школи, які не мали власних майданчиків відповідного призначення, могли скористатися для уроків гімнастики інфраструктурою ГТ «Сокіл» [530, s. 34].

Активними діячами ГТ «Сокіл» були педагоги, творчість і діяльність яких сприяли розвитку в Польщі теорії і практики орієнтованих на З. особистості виховних впливів. Так, А. Дурський від 1875 р. працював у ГТ «Сокіл» вчителем ФВ, а з 1893 р., після «географічного» розширення діяльності цієї інституції, був призначений очільником створеного в Австрії Союзу Польських Гімнастичних Сокільських Товариств (*Związek Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolskich*) [702, s. 5]. Редагований освітянином часопис «Гімнастичний Посібник "Сокіл"» («*Przewodnik Gimnastyczny "Sokół"*») став потужним інформаційним майданчиком для репрезентації теорії і практики ФВ й актуалізації закордонного досвіду реалізації цього педагогічного процесу [594; 623; 624; 641; 1004]. Своєю чергою, Е. М. Мадейський дбав про підготовку кваліфікованих учителів ФВ, обов'язки яких не обмежувалися б винятково тільки проведенням уроків гімнастики, а охоплювали значно ширші функції, спрямовані на збереження і формування З. вихованців [1397; 1461]. Про це засвідчує, до прикладу, той факт, що на організованих ГТ «Сокіл» у 1883/1884 н.р. курсах науковець викладав анатомію людини, фізіологію руху, дієтетику та історію гімнастики для вчителів ФВ [1085, s. 202–203].

XIX ст. стало добою популяризації «рекреаційного» виміру ФВ. Актуальність цієї сфери діяльності була пов'язана з тим, що, за цього періоду, в європейських країнах активно розвивалося промислове виробництво, наслідком чого стали урбанізація, швидкі темпи зростання міського населення і, відповідно, потреба збільшення кількості нових будинків для оренди, спорудження яких відбувалося здебільшого без дотримання санітарних правил забудови населених пунктів. Це, своєю чергою, спричинило катастрофічне зменшення придатних для відпочинку місць і зумовило пошук мешканцями міських теренів альтернативного простору на свіжому повітрі для фізичної активності дітей та юнацтва [597]. Рекреаційно-фізкультурний рух, анонсований і підтримуваний спеціально створеними інституціями (Американська асоціація ігрових майданчиків у США; Центральна комісія сприяння ігор для молоді і

дорослих у Німеччині та ін.), знайшов своїх прихильників у багатьох країнах, що сприяло поширенню ідей активного проведення вільного часу, промоції різноманітної фізкультурної діяльності та створенню рекреаційного простору – стадіонів, спортивних майданчиків, т. ін. [1190].

Першим осередком «нового фізичного виховання» у Європі кінця XIX ст. вважається найвідоміший і найтриваліший проєкт Г. Йордана під назвою «Міський парк доктора Генрика Йордана» («*Park Miejski im. dra Henryka Jordana*») у Кракові. 1888 р. діяч звернувся до Міської Ради Кракова з проханням про оренду розташованої на Краківських Луках (*Błonia Krakowskie*) ділянки для реалізації своєї ідеї [975, s. 504]. Відкрита вже через рік багатофункціональна локація налічувала 12 спортивних полів, кожне з яких мало відмінні від інших призначення та конструкцію і було обладнане найсучаснішим на той час оснащенням [590, s. 36]. Окрім спортивних полів, у парку розміщувалися тир, майданчики для гри в теніс і крикет, альтанки для занять співом і музикою, приміщення для пиття молока, санітарний павільйон, лазні з душем, спеціальні криті приміщення на випадок дощу чи снігу, паркові алеї тощо. Узимку на теренах «йорданіського парку» організовували ковзанку [410, s. 65; 411, s. 20]. Усі заходи в парку підпорядковувалася фундаментальній ідеї – цілеспрямованому формуванню здоров'я, фізичної сили, енергійності, відваги польського юнацтва, що, своєю чергою, повинно було зміцнити фундамент «потужності і слави польського народу для батьківщини майбутнього». Ці пріоритети Г. Йордан озвучував на різноманітних зібраннях. Так, 1891 р. у залі ГТ «Сокіл» у Львові і 1900 р. в одному із передвиборних виступів у Кракові, анонсуючи широкому загалові мету і завдання сконструйованої ним виховної системи, учений підкреслив важливість «інакшого» підходу до виховання дітей, який передбачав зокрема забезпечення їм раціонального і різноманітного режиму дня, доцільне чергування навчання і відпочинку, формування уявлень про інтелектуальні й гігієнічні розваги, які сприятимуть профілактиці розумового перевантаження та поліпшенню З. тощо [732, s. 5–7, 33–52].

Сценарії «паркових» занять розроблялися на всі дні тижня і підлаштовувалися до віку і можливостей дітей та юнацтва, які відвідували ту чи іншу локацію у парку. Основним компонентом фізкультурної діяльності вихованців були спорт, групові

рухливі ігри і забави [527, s. 15].

Прагнучи поширити з-поміж польського суспільства здоров'язбережувальну, фізкультурну і виховну ідеї «парку», Г. Йордан практикував різноманітні форми відповідної агітації: 1894 р. узяв участь у Загальнонаціональній виставці (*Powszechna Wystawa Krajowa*) у Львові, де вихованці «парку» демонстрували різноманітні гімнастичні вправи і рухливі ігри [1391, s. 812].

За короткий час «йорданівський парк» став популярним місцем відпочинку і фізичної активності дітей та юнацтва [1347, s. 16]. Заняття тривали з 17^{30} до 19^{00} цілорічно. Вихованці перебували під постійним лікарським наглядом [1391, s. 811]. Щодня «йорданівський парк» приймав до 500 осіб, а в недільні і святкові дні – до 1.200 осіб [590, s. 41]. До прикладу, загальна кількість юних відвідувачів, які впродовж 1891 р. безкоштовно вправлялися в парку, становила майже 13.000 осіб, 1901 р. – майже 32.000, а 1904 р. число вихованців «парку» зросло до 50.000 осіб [527, s. 15].

Важливим кроком у реалізації проєкту стала фахова підготовка інструкторів та «провідників-організаторів», які опікувалися дітьми та юнацтвом в парку. З цією метою для вчителів народних шкіл, сокільських діячів, студентів, лікарів та учнів старших класів гімназій було організовано спеціальні курси [895, s. 25]. Завдяки доцільному змістовому наповненню цього навчання, яке постійно вдосконалювалося, усі випускники курсів з успіхом працювали не лише лише на «паркових» майданчиках, але і вчителями ФВ в народних школах [1462, s. 27].

Осередки, призначені «для забав і тілесних вправ», за взірцем краківського парку, були створені згодом у Варшаві, Влоцлавку, Львові, Любліні, Каліші, Коломиї, Новому Тарґу, Тернополі, Станіславові, Стрию, Ченстохові, Цєшині та ін. [182; 218; 1257].

«Йорданівський парк» став відомим і далеко за межами Польщі. Досить згадати, що на виставці Першого Міжнародного конгресу, присвяченого проблемам гігієни (Нюрнберг, 1904), один із учителів ФВ з Відня з власної ініціативи представив план «йорданівського парку», озвучив його організаційні засади й демонстрував відвідувачам виставки систему фізичних вправ, ігор і забав, які проводилися в парку. Після цього з'їзду проблема організації фізичних вправ, ігор і забав на свіжому повітрі не переставала сходити зі шпальт періодичних видань, а шкільні ради на підавстрійських

теренах Польщі зобов'язували керівництво шкіл, щоб питання ФВ ставали предметом доповідей і дискусій на щорічних окружних учительських конференціях [356, s. 23–24].

Підсумовуючи внесок Г. Йордана в розвиток практики ФВ, скористаємося висновками з цього приводу науковців. Учений був одним із перших у Європі і першим у Польщі, хто відчув «нову хвилю» у вихованні, «переламав» шаблони виховання, запровадив у ФВ «новий стиль», вивівши це виховання із замкнутих і душних гімнастичних залів на лоно природи, на свіже повітря та сонце [410, s. 67; 1329, s. 23]. Завдяки своїй жертовності і патріотизму, поєднаним із педагогічною витонченістю і делікатністю, унікальним умінням переконувати інших у доцільності своїх ідей, педагог зумів створити інноваційну систему позашкільного виховання, яку не змогли «перевершити» пропоновані впродовж XX ст. альтернативні моделі організації вільного часу дітей та юнацтва. Навіть у розмаїтті новітніх концепцій сприяння здоров'ю і фізичному розвитку зростаючої особистості важко віднайти аналоги «йорданівській» універсальній педагогічній парадигмі цілісного бачення людини і прагненню до її всебічного розвитку [1391, s. 809]. Осередок, створений Г. Йорданом, став «королівським подарунком» для позбавленого «вільної батьківщини» і спраглого відродження польського народу, «подарунком», який міг забезпечити фізичне і духовне здоров'я нації [590, s. 24; 993, s. 439; 1541, s. 8], він зробив більше, аніж «цілі бібліотеки наукових праць і дискусій», він поєднав тисячі людей, які його відвідували, заради оздоровлення і фізичного зміцнення нації [1088, s. 1].

Громадські виховні ініціативи Г. Йордана стали своєрідним підґрунтям для появи наукових осередків фізичного виховання, перших аматорських спортивних клубів, фізкультурних товариств[56].

Продовжувачем «йорданівських» ідей став З. Виробек, він очолив парк по смерті Г. Йордана. Розробляючи теоретичні засади використання у виховно-освітньому процесі рухливих ігор та забав [654, s. 246–247], З. Виробек багато зусиль докладав до впровадження цих засобів у структуру фізичного виховання, зокрема в Краківській

[56] До прикладу: 1904 р. у Львові створене Товариство Розваг Людей і Молоді (*Towarzystwo Zabaw Ludu i Młodzieży*), яке 1906 р. було перейменоване на Товариство Рухливих Забав (*Towarzystwo Zabaw Ruchowych*) [528, s. 91].

чоловічій учительській семінарії, де працював учителем гімнастики, і у виховну систему ГТ «Сокіл», у якому був активним інструктором [844].

З. Виробек успішно використовував свій практичний досвід і у фізкультурному компоненті польського скаутингу [755, s. 11–12]. Скаутські дружини в Кракові з'явилися у першому десятилітті XX ст. Опираючись на створений 1910 р. при І-й гімназії Святої Анни (*I Gimnazjum św. Anny w Krakowie*) скаутський осередок «Група Воронів» («*Zastęp Kruków*»), яким керував учень цієї гімназії В. Смолярський* (*Władysław Smolarski*), З. Виробек 1911 р. створив першу в Кракові Скаутську Дружину імені Тадеуша Косцюшка [1538].

На львівських теренах перший харцерський попис з 20 березня до 21 травня 1911 р. у Брюховичах біля Львова організував А. Малковський* (*Andrzej Małkowski*; додаток В.20) [654, s. 132]. Саме він 1909 р. переклав польською мовою підручник «Скаутинг для хлопців» британського воєначальника, засновника скаутського і гайдівського рухів Р. Бейден-Пауелла (англ. *Robert Stephenson Smyth Baden-Powell*; 1857–1941).

Улітку 1911 р. вийшла друком перша польська книга про скаутинг – підручник А. Малковського «Скаутинг як система виховання молоді» [1117]. Через рік, 1912 р., Е. В. Пясецький і М. Шрейбер видали працю «Розвідки польської молоді» [653], у якій уперше вжито слово «харцер» замість «польський скаут». Змістовий контент цього видання включав, окрім іншого, тематику про З. – в розділах «Здоров'я харцера» (підрозділи «Тілесні вправи», «Охорона здоров'я») і «Рятуючи життя» (підрозділи «Рятівництво», «Перша допомога»).

Під російською та прусською «окупаціями» теж існували харцерські дружини, однак їхня діяльність була конспіраційною або напівконспіраційною [1190].

Багатовимірна наукова і подвижницька праця у контексті виховання для З. дітей та юнацтва реалізовувалася також громадськими організаціями, які ми об'єднали умовно назвою «здоров'язбережувально-гігієнічні».

Одну з таких інституцій – Товариство Опіки Здоров'я (*Towarzystwo Opieki Zdrowia*) створено 1889 р. у Кракові за ініціативи Г. Йордана. Головні завдання товариства спрямовувалися на підвищення рівня особистої і громадської гігієни через організацію

в містах і містечках локальних відділів під гаслом «Поліпшенням матеріального побуту народу і його просвітництвом можна безсумнівно виправити його здоров'я». Розмаїту інформацію, яка стосувалася виховних аспектів збереження З. дітей і юнацтва, розміщували в друкованому органі цього товариства – «Гігієнічному Посібнику» («*Przewodnik Higieniczny*»; 1889–1896; ред. Г. Йордан) [1541, s. 13].

Аналогічні напрями діяльності характерні для Товариства Друзів Здоров'я (*Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia*), заснованого 1890 р. у Львові [1360, с. 351]. Спочатку діяльність товариства не знайшла відповідної підтримки в суспільстві, але на початку XX ст. відбувся значний поступ у розумінні важливості проблеми гігієни (тоді ж у Львівському університеті відкрили медичний факультет і кафедру гігієни) [1361]. У березні 1903 р. організацію перейменовано на Гігієнічне Товариство (*Towarzystwo Hygieniczne*[57]; далі – ГТ) і під цією назвою воно функціонувало до 1914 р. У січні 1902 р. Товариство Друзів Здоров'я почало видавати власний друкований орган під назвою «Гігієнічний Огляд», який виходив щомісяця впродовж 1902–1914 рр.[58]. Задля розділення наукової і популярної змістової частин видання 1907 р. започатковано постійний додаток до нього – «Друг Здоров'я» («*Przyjaciel Zdrowia*»), присвячений гігієні «для ширших верств суспільства», який пізніше став друкованим органом львівського ГТ [295, с. 141–143].

Львівський «Гігієнічний Огляд» і краківський «Гігієнічний Посібник» були платформами поширення інформації щодо проблеми збереження здоров'я дітей та юнацтва, авторами якої були лікарі, гігієністи, учителі [454; 747; 748; 884; 1064; 1092].

Задум про створення фахового періодика, матеріали якого стосувалися б виключно проблем збереження і формування З. людини, тривалий час культивувався в лавах польської інтелігенції на підросійських територіях, а його поява пов'язана з постаттю Ю. Поляка [482]. Редагуючи свого часу гігієнічний додаток до журналу «Медицина» («*Medycyna*») і дописуючи в гігієнічному розділі цього видання «Лікарські Новини»

---

[57] Зустрічаються також назви *Lwowskie Towarzystwo Hygieniczne, Towarzystwo Hygieniczne we Lwowie* [295, с. 141].

[58] У період з січня 1906 р. до лютого 1912 р. часопис виходив як орган Гігієнічного Товариства і Товариства «Охорона Молоді» (*organ Towarzystwa Hygienicznego i Towarzystwa «Ochrona Młodzieży»*), його редакторами були Ю. Шпільман, від 1906 р. – К. Панек (*Kazimierz Panek*), з 1911 р. – Б. Качоровський [295, с. 141–142].

(«*Nowiny Lekarskie*»), учений мріяв про часопис, присвячений винятково гігієнічній тематиці. Глибоко переймаючись проблемою гігієнічного невігластва мешканців краю і прагнучи розгорнути широкий просвітницький рух у цій ділянці праці, під час однієї з вечірніх піших прогулянок Ю. Поляк наважився підійти до перехожого, з яким не був знайомий особисто, але знав, що слово і думка цієї людини є авторитетними в суспільстві, і промовив: «Нехай пан напише, що треба у нас створити гігієнічний часопис. Тому що у нас і не живуть згідно із засадами гігієни, і загалом про неї ніхто не піклується». Особою, до якої звернувся Ю. Поляк, був Б. Прус* (*Bolesław Prus*; додаток В.10). Унаслідок випадкової зустрічі з 1874 р. публіцистична діяльність останнього збагатилася проблематикою у сфері особистої і громадської гігієни, а сам Б. Прус перманентно став фінансово підтримувати пов'язані з пропагандою здоров'я проєкти та реалізовувати відповідну діяльність у низці товариств [543, s. 503]. Літературна промоція письменника сприяла поширенню інформації щодо потреби «гігієнічного видання». В листопаді 1885 р. з'явився перший номер варшавського часопису «Здоров'я» (1885–1914 рр.; додаток Е.1) [698].

Очільникові видання Ю. Поляку вдалося залучити до співпраці професіоналів із усіх «окупаційних зон», серед яких були не лише лікарі, а й учителі, інженери, архітектори, метеорологи, юристи, усі ті, хто, з огляду на своє суспільне становище і освіту, міг впливати на поширення засад гігієни з-поміж широких верств населення [490, s. 62]. Значення просвітництва, яке пропагувало «Здоров'я», увиразнено в одному з дописів журналу: «[...], недостатньо розуміти значення гігієни і вміти зберігати власне здоров'я, необхідно вчити цього інших» (*цитовано за*: [698]). Виданню слушно приписують роль «промоутера здоров'язбережувальної освіти» [477, s. 212].

Редакційна рада «Здоров'я» не обмежувалася видавничою діяльністю. На одному з її засідань було ухвалено рішення про організацію гігієнічної виставки, значення якої трактували як «великий урок гігієни для широкого кола громадян». Завдяки волі й великому бажанню тих, хто прагнув утілити цей проєкт у життя, 1887 р. успішно відбулася І-а Варшавська гігієнічна виставка[59]. Тогочасна преса писала, що за площею й розмаїттям представлених тем (експонати досягнень у сфері суспільної гігієни

[59] окремі світлини з І-ої і ІІ-ої Варшавських гігієнічних виставок містяться у нашій монографії [231, с. 508].

розміщувалися в павільйонах фізико-хімічної, шпитальної, інженерно-будівельної, інфекційної та інших секцій), цей захід не поступався виставкам, які були організовані раніше в Берліні, Лондоні й Брюсселі. Виставка 1887 р. стала першою у Європі, на якій широко було представлено «загальну проблематику виховної гігієни» [589, s. 378]. Особливою популярністю користувалася «виховна» частина експозиції, у якій презентувалися, зокрема, кімната для занять у дитячих садочках Фребеля (*ogródki Freblowskie*), початкова школа із моделями класної кімнати і спортивної зали, демонстраційні таблиці для навчання основ гігієни тощо [226; 253; 765]. Виховно-освітня локація стала «родзинкою» і на ІІ-й Гігієнічній виставці, оганізованій 1896 р. теж у Варшаві [542, s. 248]. На ній особливо активно пропагували роль фізичних вправ і рухливих ігор для збереження здоров'я дітей та юнацтва, анонсували необхідність дотримуватися при організації цих засобів фізичного виховання гігієнічних вимог і враховувати вікові та психологічні особливості особистості, яка розвивається [1307, s. 44]. Успіх двох виставок, як і літературна праця на сторінках «Здоров'я», стали досконалим прикладом солідарності польської інтелігенції, яка за «умов неволі» задекларувала велику потребу практичної діяльності у сфері гігієни і впровадження цих ідей у практику шкільництва [500; 669].

Завдяки багаторічній кропіткій праці людей, сконцентрованих навколо Ю. Поляка, вдалося втілити в життя ще одну мрію вченого – створити організацію, діяльність якої зосереджувалася б безпосередньо на розв'язанні гігієнічних проблем у краї. 1898 р. було легалізовано Варшавське Гігієнічне Товариство[60] (*Warszawskie Towarzystwo Higieniczne*; далі – ВГТ) [491; 493; 509; 1540]. Офіційний статус інституції символізував не початок, а «вінець» багатьох ініціатив її членів, тобто на час формальної реєстрації ВГТ уже було досвідченою, дозрілою і сформованою організацією [543, s. 503]. Відкриття в структурі товариства низки відділів (гігієни міст; гігієни лікарень; промислової гігієни; протиалкогольної гігієни; протитуберкульозної гігієни; виховної гігієни та ін.) сприяло тому, що воно взяло під свою опіку розпорошену і фрагментарну гігієнічну діяльність, яка здійснювалася поляками на всіх окупованих територіях [240, с. 165; 594, s. 5].

[60] 1932 р. ВГТ перейменовано на Польське Гігієнічне Товариство (*Polskie Towarzystwo Higieniczne*).

Одним із яскравих реалізованих ВГТ проєктів – відкритий 1903 р. у Варшаві Інститут Дитячої Гігієни, названий на честь його мецената барона Леона де Ленвала (*Instytut Higieny Dziecięcej im. barona Leona de Lenvala*; далі – ІДГ[61]). Заклад став модерною гігієнічною інституцією у Європі, де цілеспрямовано займалися не лише охороною, але й пропагандою З. дітей і юнацтва: у приміщенні інституту функціонували водний відділ, перукарні, кабінет щеплення від віспи, стоматологічна поліклініка, окремі зали для масажу та гімнастики, так звані порадні для хворих і здорових дітей [519; 522]. Практикувалося безкоштовне забезпечення ліками, гігієнічними засобами, білизною. Особливо успішною була акція «Крапля молока», організована 1904 р.: за прикладом ІДГ, безкоштовне роздавання молока дітям із найбідніших родин почали проводити в усіх куточках Польщі [253, с. 161; 494, s. 72–73; 925].

Одне з важливих місць у планах ВГТ посідало створення на теренах Варшави спеціальних майданчиків для пропагування фізичного розвитку дітей та юнацтва. Потреба розв'язання цієї проблеми була пов'язана насамперед з тим, що, у зв'язку з бурхливими темпами розвитку промисловості на окупованих Росією польських землях, до Варшави постійно прибували нові мешканці[62] [1428], колись відносно вільно забудоване місто наповнилося великою кількістю промислових закладів і житлових будинків, унаслідок чого для більшості дітей і юнацтва єдиними «позадомовими» майданчиками активності стали «маленькі подвір'я кам'яниць» [1082, s. 150].

Клич про потребу створення осередків для ігор і забав подав Т. Баліцький* (*Tadeusz Balicki*; додаток В.8) на засіданні ВГТ у травні 1899 р. У червні цього ж року задум отримав матеріальну підтримку від промисловця і банкіра В. Е. Рау (нім. *Wilhelm Ellis Rau*; 1825–1899) та його спадкоємців, а в серпні місто вже мало два дитячих майданчики на території парків із назвою «Сади імені В. Е. Рау» («*Ogrody im. W. E. Raua*»; додаток Л.1) [613, s. 11]. Упродовж першого року діяльності до участі в них зголосилися 3.074 дитини [1247, s. 70]. Через певні формальні перешкоди розвиток проєкту призупинили на два роки, але цей час члени ВГТ використали для

[61] Аналогічні до ІДГ установи згодом виникли у Вільнюсі та Гірській Домброві (*Dąbrowa Górnicza*) [494, s. 72–73].

[62] Досить промовистою є статистика, яка засвідчує, що 1880 р. у Варшаві мешкало 310.000 осіб, а 1913 р. кількість містян збільшилася до 845.000 [1428].

ознайомлення з подібними нововведеннями в самій Польщі та за її межами – у Німеччині, Франції, Швейцарії, Швеції. Найбільший досвід було отримано після відвідин «йорданівського парку» у Кракові [1358, s. 9]. Кількість майданчиків для ігор і забав у Варшаві почала збільшуватися з року в рік: 1901 р. офіційно відкрито ще три осередки, а 1914 р. їх число зросло до 15 [613, s. 11]. На цих майданчиках щоденно займалося до 2.000 дітей, більшість з яких походила з незаможних родин. Ініціатори влаштування варшавських забавово-ігрових осередків запозичили від «йорданівського парку» організаційну структуру (вихованцями опікувалися спеціально для цього підготовлені «провідники») і змістові й дидактичні засади (двогодинні заняття присвячували заздалегідь продуманим та спланованим «вільним» забавам, іграм і вправам із використанням гімнастичного обладнання та інвентаря) [977; 1428].

Головну роль у реалізації просвітницько-виховних Зз заходів, які організовувало ВГТ, взяла на себе Секція Виховної Гігієни (далі – СВГ), в якій працювали лікарі й педагоги, серед них – С. Карповіч* (*Stanisław Karpowicz*), С. Копчиньський, Я. Корчак, Г. Радліньська* (*Helena Radlińska*), С. Семполовська* (*Stefania Sempołowska*) та ін. Важливим завданням СВГ було залучення якомога більшої кількості громадських структур до гігієнічного просвітництва. Роль громадського руху у цій праці увиразнена в статті С. Копчиньського «Участь деяких громадських інституцій у справі гігієнічного виховання» [808] (1902), в якій запропоновано напрями співпраці соціальних інститутів щодо формування ЗСЖ дітей і дорослих. Визначаючи нагальну потребу гігієнічного виховання суспільства й зазначаючи, що дотримання гігієнічних засад не потребує великих фінансових витрат, учений наголошував, що середовище як прямого, так і опосередкованого виховного впливу, не обмежується тільки медичними закладами, воно сягає, крамниць, лазень, літніх відпочинкових таборів, дошкільних виховних закладів тощо, оскільки ці осередки є потенційно придатними майданчиками для проведення публічних лекцій і поширення відповідної літератури. Завдяки такому підходу, на думку С. Копчиньського, можна отримати «карту стратегічних пунктів» великої гігієнічної кампанії, у якій кожна соціальна структура, виконуючи свою основну функцію, може і повинна позитивно впливати на особистість «у сенсі здоров'я» [494, s. 64–65].

Щодо питань, які стосувалися ШГ, то діяльність СВГ розвивалася у двох напрямах. Перший стосувався державних шкіл і потребував «надзвичайної енергії» активістів, оскільки, перебуваючи під російським патронатом, тогочасна школа не могла виявити себе як польський виховний осередок, тому налагодити ефективний діалог у цьому контексті з владними структурами було вкрай важко. Через це низка ініціатив обмежувалася лише поліпшенням у школах загальної гігієнічної ситуації. Другий напрям, який спрямовували на приватні школи, був більш плідним: завдяки спільним зусиллям лікарів і педагогів вдалося запровадити посади шкільних лікарів та включити до навчальних програм уроки «Гігієни». Особливим досягненням СВГ стала виставка, яку її члени розгорнули для учасників організованого ВГТ в 1905 р. з'їзду делегатів провінційних відділів – вона продемонструвала досягнення ШГ і презентувала «модель» останньої, орієнтовану на ЗзВ учнів [494, s. 59–61].

Більш широкі можливості для реалізації виховного напряму діяльності школи у контексті збереження здоров'я учнів з'явилися після революційних подій 1905 р., коли на основі нових правил про спілки й асоціації (1906) легалізовано громадську самоорганізацію поляків. Завдяки виходу «з підпілля» освітньої інституції «Польська Шкільна Матір» («*Polska Macierz Skolna*»; 1905–1907; 1916–1939; далі – ПШМ) у містах і містечках створюються різноманітні освітні курси, народні університети, бібліотеки, читальні та ін. [428, s. 63; 1285, s. 170]. ПШМ трансформувала роль ШГ – із «суфлера» остання перетворилася на «режисера» [554, s. 65].

Очільником заснованої у варшавському відділі ПШМ Гігієнічно-Технічної Секції, члени якої контролювали умови праці «материнських» закладів, став С. Копчиньський. Гігієніст прагнув забезпечити всі установи ПШМ елементарною лікарсько-гігієнічною опікою. Значною мірою ці плани вдалося реалізувати у Варшаві, оскільки більшість варшавських лікарів належали до ПШМ або співпрацювали із цієї організацією. У межах своїх компетенцій С. Копчиньський розробив статут праці шкільного лікаря, видав декілька «таблиць» гігієнічної тематики, «поради» для дітей і батьків, низку публікацій, дотичних до фізичного й протиалкогольного виховання [494, s. 67–69]. Заслугою ПШМ у поширенні ідей З. через освіту було наповнення відповідним змістом шкільних навчальних програм: притримуючись традицій КНЕ, інформація про З. була

вміщена в цикл «звичаєво-суспільних бесід» для усіх класів і у зміст навчальної дисципліни «Про речі і природу»[63] («*O rzeczach i przyrodę*»), яка забезпечувала систематичне формування в учнів знань про людину разом із засадами охорони її здоров'я [1201].

Після заборони російською владою з політичних причин діяльності ПШМ[64], С. Копчиньський в 1908 р. очолив Гурток Шкільних Лікарів (*Koło Lekarzy Szkolnych*; далі – ГШЛ), який ще 1907 р. було створено при Товаристві Польських Лікарів (*Stowarzyszenie Lekarzy Polskich*). Предметом зацікавлень ГШЛ стали польські приватні школи, які підпорядковувалися ПШМ до її закриття [882, s. 14]. Регулярні звіти діяльності ГШЛ публікувалися в його друкованому органі – часописі «Шкільні Справи» («*Sprawy Szkolne*»).

Коли ж 1910 р. ГШЛ ліквідували, що було пов'язано із «мовними наслідками» столипінської реформи, С. Копчиньський доклав багато зусиль, щоб виокремити «шкільну проблематику» у ВГТ: 1912 р. при СВГ засновано так звану Постійну Делегацію Шкільних Лікарів (*Stała Delegacja Lekarzy Skolnych*; далі – ПДШЛ), яка, по суті, продовжила справу ГШЛ. Діяльність ПДШЛ учений тісно пов'язав із Інститутом Дитячої Гігієни, узявши на себе патронаж саме дидактично-виховної роботи в цьому закладі: у стінах ІДГ практикували навчання маленьких пацієнтів основ гігієни, призвичаювали їх до чистоти, демонструючи відповідні елементи особистого догляду. Тут поширювали брошури й різноманітні «порадники» [494, s. 72–73].

До розв'язання важливих для польського суспільства проблем, дотичних до охорони здоров'я населення краю і формування КЗ учнівства вагомо спричинилися також Львівське Товариство Боротьби з Туберкульозом (*Lwowskie Towarzystwo Walki z Gruźlicą*; 1902), Товариство утримання від алкоголю, тютюну, азартних ігор і розпусти «Елевзіс» («*Eleusis*»; 1902; Львів, Краків), Союз Священників Абстинентів у Познані (*Związek Księży Abstynentów*; 1902), «Крапля Молока» у Лодзі («*Kropla Mleka*»; 1904), Товариство Абстинентів «Майбутнє» у Кракові (*Towarzystwo Abstynentów* «*Przyszłość*»;

[63] Цю дисципліну в школах ПШМ вивчали з III-го по VI-ий класи.

[64] «Польська Шкільна Матір» перестала функціонувати 1907 р. і відновилася лише 1916 р., після «унезалежнення» польських земель від Росії.

1907), Товариство Практичної Гігієни імені Болеслава Пруса у Варшаві (*Towarzystwo Higieny Praktycznej imienia Bolesława Prusa w Warszawie*; 1907) та ін.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. до пропаганди ЗСЖ з-посеред дітей і юнацтва активно долучилися такі часописи: «Центральний Журнал для Справ Стриманості у Великому Познанському Князівстві» («*Pismo Centralne dla Sprawy Wstrzemięźliwości w Wielkim Księstwie Poznańskim*»; 1843–1845: Познань); «Щомісячник сприяння руху за стриманість» («*Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzemięźliwości*»; від 1911 р. виходив під назвою «Світ : щомісячник сприяння руху за стриманість» («*Swit : miesięcznik dla popierania ruchu wstrzemięźliwości*»); 1900–1927: Плєшев; 1928–1939: Познань); «Чистота» («*Czystość*»; 1905–1910: Краків); «Рух» («*Ruch*»; 1906–1914: Варшава), присвячений справам ФВ і «загалом нормального розвитку тіла»; «Боротьба з Алкоголізмом» («*Walka z Alkoholizmem*»; 1912–1914: Краків; 1920–1935: Варшава); «Здорове Життя» («*Zdrowe Życie*»; 1913–1914: Львів) та ін. [295; 593; 831].

Більшість згаданих громадських об'єднань були недержавними інституціями, а отже, не мали можливості розв'язати весь комплекс проблем, пов'язаних з охороною і промоцією здоров'я. До того ж, майже кожна з цих інституцій мусила долати низку бар'єрів і обмежень, щоб (інколи навіть у конспіративний спосіб) реалізовувати просвітницьку і виховну програми. Утім, польські громадські ініціативи змогли виявити себе як багатофункціональний результат впливу європейських концепцій збереження, зміцнення і формування здоров'я дітей і юнацтва.

Заслугу польських громадських інституцій можна увиразнити словами Ю. Поляка, якими він схарактеризував значення Варшавського Гігієнічного Товариства у своєму виступі на урочистому відкритті приміщення для цієї інституції (15 грудня 1915 р.), зазначивши, що тисячі наукових робіт, написаних членами товариства і розміщених у пресі, здійснювана профілактична, виставкова, «парково-виховна» та інша діяльність слугували прикладом для інших організацій, які прагнули опікуватися «народним здоров'ям» і сприяти формуванню міцного фундаменту гігієнічної освіти мешканців краю [1542, s. 126].

Паралельно з розвитком «товариського життя», яке базувалося на чітко визначених і зафіксованих у статутах товариств меті, завданнях, правах та обов'язках їхніх членів,

утверджувалися й інші масові форми просвітницької і організаційної діяльності у контексті ЗзВ учнівства. Польське суспільство, замкнене в межах окупованих територій, неустанно боролося за збереження національної ідентичності, шукало ефективних способів взаємопізнання та обміну науковим і практичним досвідом.

Невдовзі виникла потреба створити єдиний «центр», де могли б зустрічатися польські діячі, які здійснювали свою професійну діяльність на теренах трьох «держав-загарбниць», куди стікалися б усі наукові праці і з якого виходила б кожна наукова ініціатива [911, s. 147]. Таким центром стали з'їзди і конгреси, для участі в яких товариства делегували своїх представників.

Знаковою подією в контексті запровадження в школах гігієнічної освіти став І-й З'їзд Польських Лікарів і Природознавців, який відбувся 13–18 вересня 1869 р. у Кракові [1058; 1534]. У своїй доповіді Т. Жуліньський актуалізував думку про потребу проведення систематичних просвітницьких відчитів про гігієну для всіх верств населення [494, s. 78–79]. Також він запропонував ввести викладання гігієни в усіх – жіночих і чоловічих – школах на всіх рівнях навчання. Актуальність такої потреби учений аргументував думкою про те, що допоки поняття про науку збереження здоров'я не поширюється між усіма мешканцями краю, усі зусилля у «виправленні негативної ситуації» з громадською гігієною, які здійснює «медична поліція» і які стикаються у своїй діяльності з «опором людей», будуть марними [1058]. Пропозиція була підтримана й одностайно ухвалена з певними додатками, які передбачали, зокрема, необхідність запровадження викладання гігієни насамперед у духовних та вчительських семінаріях і створення окремої кафедри приватної і громадської гігієни в Ягеллонському університеті [494, s. 78–79].

Порушена на краківському форумі тематика знайшла логічне продовження на ІІ-ому ЗПЛіП, що відбувся 19–24 липня 1875 р. у Львові [1057; 1427]. У виступі «Про потребу запровадження викладів гігієни в усіх наукових закладах» Т. Жуліньський знову порушив проблему запровадження навчальної дисципліни «Гігієна» в учительських і духовних семінаріях [1057, s. 414–421].

Багатоаспектністю розглянутих питань у контексті здоров'язбережувальної тематики відзначився організований 1–5 червня 1884 р. у Познані ІV-й ЗПЛіП, під час

якого діяла окрема, «гігієнічна», секція. На цьому форумі Т. Жуліньський представив доповідь «Про навчальне перевантаження у школах» [1544, s. VII].

1887 р. у Львові відбувся Гігієнічний конгрес, на якому ухвалили важливі резолюції щодо питань періодичного обстеження лікарями санітарно-гігієнічного стану шкільних будівель і приміщень, участі лікарів у педагогічних радах школи тощо. Саме цей форум поклав початок пожвавленню дискусій у наукових колах щодо ролі лікаря в школі, причому ця проблема обговорювалася польськими вченими на усіх анексованих територіях [1307, s. 49].

З-поміж виступів, які прозвучали на VI-ому ЗПЛіП, що відбувся 16–20 липня 1891 р. у Кракові, виокремлюємо доповідь Ю. Поляка на тему «Становище гігієни у класифікації наук» [563, s. 4]. Крім іншого, в «Щоденнику» форуму було анонсовано видавничу діяльність Товариства Опіки Здоров'я й запропоновано придбати в адміністрації цієї організації працю Н. Цибульського (*N. Cybulski*) «Про вплив сучасної школи на фізичний розвиток молоді» і перший (1889) та другий (1890) випуски «Гігієнічного Посібника». «Щоденник» анонсував також інформацію про вихід друком підручника «Шкільна гігієна» (1886) Т. Жуліньського.

Важливе значення для розвитку гігієнічної освіти в школі мав львівський VII-й ЗПЛіП (23–26 липня 1894 р.) [1059], який порушив низку питань про дидактичні аспекти цього педагогічного процесу. Так, Павліковський (*Pawlikowski*) у своїй доповіді «Чи існує потреба дотримуватися елементарних засад гігієни у народних та ремісничих школах і у яких межах на це вказувати засобами шкільної науки» [1068, s. 107–115] наголошував, що потреба гігієнічного просвітництва «не викликає сумніву», «як і не викликає сумніву» обов'язок школи щодо виховання дітей «на засадах охорони здоров'я», увиразнив низку засобів і форм, які бажано використовувати в навчанні гігієни в різних класах і в різних школах (I–II-класних, III–IV-класних), підкреслював, що гігієнічною тематикою можна легко наповнити зміст читанок. Вчений пропонував внести до резолюцій з'їзду пункти про «посилення» здоров'язбережувальної інформації у змісті шкільних підручників, про відповідальність вчителів за вивчення учнями шкільного курсу «Гігієна», яке мало б відбуватися за однією універсальною

навчальною програмою, і про те, що ця навчальна дисципліна має бути «однаково і систематично трактована» в усіх, без винятку, школах [1068, s. 107–115].

До програми VIII-го ЗПЛіП, який планували провести 1–5 серпня 1898 р. у Познані, також включили доповіді, які стосувалися збереження і формування З. дітей та юнацтва, а саме: «Шкільна гігієна» Б. Боуцека (*B. Boucek*) з Праги і «Прогрес у фізичному розвитку дітей під час їх побуту в літніх колоніях» А. Томашевіч-Добрської з Варшави [1159, s. 9, 13]. Хоча прусська влада заборонила проведення з'їзду, тези доповідей вийшли друком і поширювалися громадськими товариствами з-поміж науковців різних. Тож цей форум розглядали як такий, що відбувся [561].

IX-ий ЗПЛіП (21–24 липня 1900 р., Краків) відкривав нову «еру» у розвитку польського ЗзВ – розмаїту проблематику відповідного змісту репрезентували і дискутували вже не тільки в «лікарських» і «природничих» секціях [561]. Так, до програми секції «Громадська медицина (гігієна)» включили виступи «Профілактика інфекційних захворювань у школах», «Гігієна органів чуттів шкільної молоді», «Постулати у справі гігієни шкіл в Галичині» та ін. Б. Блужек (*Bolesław Błużek*) зі Львова виступив із доповідями «Характер щоденної і щотижневої праці учня і недоліки наших шкіл» і «Недоліки наших шкіл в контексті здоров'я», у яких порушив проблему потреби скорочення кількості уроків до чотирьох денно тривалістю по 45 хвилин і 15-хвилинних перерв після кожного уроку [561, s. 188–189]. У дискусіях брав участь С. Копчиньський, який висвітлив стан ШГ в Польському Королівстві і анонсував досягнення приватних закладів освіти у цій ділянці праці. Секцію «Фізичне виховання» на з'їзді очолював Г. Йордан. У межах її роботи Т. Тишецький (*Teofil Tyszecki*) у доповіді «Статистика ФВ в Галичині» [1372] вказав на те, що кількість шкіл, де проводяться уроки ФВ, є вкрай малою (302 народні школи), у той час, як загальна кількість шкіл у краї становить 3.867, і відзначив, що в «парку» Йордана щомісяця займається 14.964 вихованців [1372, s. 91]. Основні думки, висловлені Е. В. Пясецьким у доповіді «Постулати у справі ФВ в Галичині» можна увиразнити такими тезами: ігри і забави на свіжому повітрі є одними з тих форм, які найкраще відповідають меті ГВ, тому вони мають посісти «поважніше, ніж дотепер, місце» у навчальних програмах, тобто повинні бути введені до освітнього процесу на рівні з ФВ; допоки цього не

відбудеться, усюди необхідно закладати «йорданівські парки», для ігор і забав використовувати навіть військові плаци; урядовим організаціям необхідно запровадити курси рухливих ігор для учителів; ФВ повинно відбуватися на свіжому повітрі, гімнастичні ж зали варто використовувати для ФВ тільки з настанням холодів; у навчальних програмах з ФВ дуже спорадично представлено Зз аспект цієї дисципліни, тому існує потреба «ревізії» цих програм фізіологами й лікарями; контроль ФВ в школах мають здійснювати шкільні лікарі; необхідно ввести обов'язкову дисципліну «Фізичне виховання» в професійній підготовці вчителів і шкільних лікарів [1372, s. 91].

Зауважмо, що на цьому форумі Ю. Поляк запропонував, орієнтуючись на закордонний досвід форумів, перейменувати польські «лікарсько-природознавчі» з'їзди на «лікарсько-гігієнічно-природознавчі» і виокремити в їхній структурі секцію «Виховна гігієна» [1372, s. 181].

На X-ому ЗПЛіП (22–25 липня 1907 р., Львів) у межах традиційних для цих зібрань виставок було організовано «шкільну локацію», на якій презентували чимало «гігієнічних експонатів». Б. Барановський у зв'язку із цим відзначав доцільність і якість запропонованих матеріалів і слушно зауважив: «Якщо хочемо, щоб знання вимог шкільної гігієни розповсюдилися по цілому краю і не тільки в учительських колах, але й серед батьків і повітових та гмінних громадських функціонерів, які опікуються справами школи, мусимо докласти максимум зусиль, щоб основи шкільної гігієни завжди були перед очима суспільства». Вчений наголошував також, що кожна вчительська конференція повинна стати малим «гігієнічним конґресом», поєднаним із «виставкою шкільної гігієни» [356, s. 40–42].

Питання збереження здоров'я дітей та юнацтва порушували й інші форуми. Підтвердженням цьому є, до прикладу, І-й З'їзд Польських Гігієністів у Львові (1914) [1105], де виголошено різнотематичні доповіді, а саме: «Основи раціональної боротьби з алкоголізмом» (С. Скальський* (*Stanisław Skalski*)); «Школа у боротьбі з алкоголізмом» (Т. Чапчиньський (*Tadeusz Czapczyński*)); «Лікарський нагляд за школами як чинник гігієнічної культури» (М. Темерсон* (*Mieczysław Themerson*)); «Гігієна навчання і різноманітність здібностей дітей» (А. Ґожицька (*Adolfina Gorzycka*)); «Про навчання гігієни в учительських семінаріях» (С. Позьняк (*Stanisław Poźniak*)).

Розширенню світогляду представників польської спільноти щодо організаційної і виховно-освітньої діяльності школи у вимірі здоров'язбереження учнів і формування у них КЗ, обміну досвідом і можливостям порівняти власні досягнення в цих сферах із відповідними досягненнями в інших країнах світу сприяла їхня участь у міжнародних конгресах шкільної гігієни в Нюрнберзі (1904), Лондоні (1907), Парижі (1910) і Буффало (1913) (на останньому польська делегація налічувала майже 50 осіб з усіх анексованих територій) [1307, s. 56–57].

Достеменно відомо також, що Е. В. Пясецький у співпраці із Постійним Комітетом Міжнародних З'їздів Шкільної Гігієни підготував і видав працю, яка ілюструвала гігієнічні умови в польських школах [1307, s. 57].

Учасником усіх згаданих форумів був С. Копчиньський, якого було обрано до постійного складу комітету міжнародних конгресів, що сприяло налагодженню уталених контактів з європейськими спеціалістами зі ШГ. Під час ІІІ-го Конгресу ШГ в Парижі (1910) вчений отримав пропозицію від головного редактора французького часопису «Шкільна Медицина» (франц. «*La Médicine Scolaire*») стати членом його редакційного комітету. Відтоді польська гігієнічна думка мала можливість постійно репрезентувати свої надбання на міжнародній арені [494, s. 75].

Отже, різні з'їзди, конгреси тощо, які відбулися на польських теренах і за кордоном наприкінці XIX – на початку XX ст., стали важливою формою ділового спілкування представників зі всіх куточків окупованої Польщі щодо розв'язання актуальних педагогічних проблем у сфері збереження, зміцнення і формування З. дітей та юнацтва.

Висновки до другого розділу

Формування системних виховних впливів з метою збереження здоров'я дітей та юнацтва відбувалося на польських землях у контексті європейських ініціатив у цій ділянці праці і паралельно із загальним суспільним прогресом – поряд із релігійними, соціальними, економічними, політичними, культурними та іншими чинниками, особливий вплив на розвиток польського суспільства мав «здоров'язбережувальний чинник». Акумулюючись спочатку на традиційно-побутовому рівні у звичаях, в усній

народній творчості, згодом у науково-популярній і науковій літературі, він вагомо впливав на формування світогляду, менталітету, способу життя і поведінки людей.

Рух за здоров'я у Польщі, зародившись із загальноєвропейської традиції, із перших кроків був невід'ємною частиною національного культурного й освітнього поступу польського народу. Інтелектуальна і практична спадщина представників європейської спільноти стали для представників польського суспільства тлом формування національної версії ЗзВ дітей та юнацтва: поруч з ідеями орієнтації на успішні західноєвропейські країни, актуалізуються ідеї «виживання» польської спільноти – до звичного набору передумов розвитку й успіху суспільства-народу на рівнозначних умовах додається чинник «здоров'я», його збереження й культивування, анонсуються значення і роль у цьому виховання.

Об'єктивна необхідність реалізації ЗзВ дітей і юнацтва формувалася за років «донезалежного» минулого Польщі і цей процес мав свою історичну традицію, еволюцію й досвід. Опинившись у колоніальному становищі, несучи тягар усіх форм національного, соціального та економічного гноблення, польське суспільство відчуло потребу створення різноаспектних рівнів самозахисту, які сприяли б формуванню ідеології самопосилення нації. Серед них важливе місце посіла особлива увага до проблем здоров'язбереження дітей та юнацтва як захисна реакція на дискримінаційну політику з боку держав-«анексанток». Питання пошуку оптимальних виховних технологій формування фізично і психічно здорового юного покоління чітко виокремилися з низки педагогічних проблем і розглядалися на загальнонаціональному рівні, вони визначалися як неодмінна умова самопосилення нації і, відповідно, перемоги в національно-визвольних змаганнях поляків.

Завдяки консолідації зусиль широких кіл польської громадськості і окремих персоналій, на переломі XIX і XX ст. розгорнулося широке громадське просвітництво з питань здоров'я особистості, здійснено важливі кроки у розробленні польських концепцій ШГ і ФВ, формуванні продуктивної системи позашкільного ФВ учнівства, реалізовано спроби «входження» лікаря до школи із правом підтримки ФВ як обов'язкової дисципліни і навчання основ гігієни.

Часовий відтинок «XI ст. – 1918 р.» (період «передумови») поділено на два етапи:

етап «*генеза спрямованих на збереження здоров'я дітей та юнацтва просвітницько-виховних ініціатив*» тривав з XI ст. до 1795 р.; верхня його межа пов'язана з остаточною консолідацією західнослов'янських племен межиріччя Вісли і Одри під владою правителів племінного союзу полян, виникненням Польщі як держави і першими задокументованими згадками загальної назви народу; нижня межа – це рік третього поділу Польщі між Габсбурзькою монархією, Королівством Пруссія і Російською імперією та остаточної втрати країною державної незалежності; хронологічні межі етапу «*обґрунтування потреби виховання для здоров'я учнівства в поглядах і змісті практичної діяльності представників польської спільноти в добу анексованих територій*» збігаються з історичною для Польщі «добою неволі», яка тривала протягом 1795–1918 рр.

Етап «генеза спрямованих на збереження здоров'я дітей та юнацтва просвітницько-виховних ініціатив» диференційовано на підетап «зародження здоров'язбережувальних ідей» (XI – середина XVIII ст.) і підетап «польське Просвітництво та законодавчі ініціативи» (середина XVIII ст. – 1795 р.).

До чинників, умов і подій, за якими виокремлено *підетап «зародження здоров'язбережувальних ідей»*, відносимо: 1) початкові спроби реалізувати позаурочні рекреаційно-відпочинкові заходи в монастирських і парафіяльних школах (XII–XIII ст.); 2) практика світського лицарського виховання і фізичних вправлянь мешканців міст під «опікою» стрілецьких товариств (XIII–XIV ст.); 3) поява на польських землях перших писемних джерел, у яких увиразнюються ідеї, дотичні до ЗзВ дітей та юнацтва: рукопис-лист Ельжбєти Габсбург; перекладені польською твори Р. Лоріха і П. Верджеріо (XV–XVI ст.); 4) запровадження засобів ФВ до освітнього процесу Краківського університету (XV ст.), освітніх інституцій Львова (XVI ст.), Академії Любраньського (XVII ст.); 5) поява праць Л. Ґурніцького, Я. Кохановського, А. Моджевського, А. А. Олізаровського, В. Очка, М. Рея, Я. Собєського, С. Петриці, написаних польською, в яких увиразнено тогочасні уявлення про зміст ЗзВ особистості, окреслено фізкультурний вимір цього виховання, визначено здоров'язбережувальні компетентності учителя (XVI – XVII ст.); 6) актуалізація інформації про засоби здоров'язбереження в релігійних «порадниках» (А. С. Залуський, О. Копчиньський,

М. Куженєцький, М. Ю. Новаковський, А. Я. Чечевіч, Ю. Лєґовіч) і в науково-популярних медичних розвідках (Л. Пежина) (середина XVIII ст.).

Істотне значення в розвитку Зз виховно-освітніх ініціатив на польських землях мав *підетап «польське Просвітництво та законодавчі ініціативи».* Він тривав лише кілька десятиріч, його характерними особливостями є: 1) поява освітнього закладу С. Конарського (1740), у якому ФВ стояло на одному рівні з іншими навчальними дисциплінами; 2) включення ФВ до публічних прерогатив держави, актуалізація ідеї про надання ФВ статусу обов'язкової дисципліни в школі; докладна репрезентація в працях членів КНЕ (А. Поплавський, 1774; А. Каменьський, 1744) методів, засобів і форм реалізації ФВ; 3) декларування на державному рівні потреби обов'язкового дотримання в школах санітарних вимог, необхідності впровадження лікарської опіки над учнями; 4) розроблення «гігієнічного» компонента Законів КНЕ; 5) поява підручника про основи здоров'я для учнів (П. Чемпіньський, 1776); 6) проєктування змісту гігієнічної освіти в школах (Ґ. В. Пірамовіч, 1787).

Складні умови політичного, соціального, культурного, освітнього гніту поляків в австро-угорській, прусській і російській анексованих зонах після трьох територіальних поділів Речі Посполитої (останній – в 1795 р.) не завадили, а лише прискорили розгортання громадського руху за збереження З. дітей та юнацтва і формування у них культури здоров'я. Цей рух ідентифікували як засіб формування здорової нації, яка могла б змагатися за відновлення політичної незалежності.

Етап «обґрунтування потреби виховання для здоров'я учнівства в поглядах і змісті практичної діяльності представників польської спільноти в добу анексованих територій» розмежовано на підетап «поява перших науково обґрунтованих розвідок з проблем ФВ та гігієнічної освіти і поодиноких практичних ініціатив» (1795–1866), підетап «консолідація зусиль громадських інституцій» (1866–1899), підетап «закріплення позицій ШГ в організаційному й освітньо-виховному просторі школі» (1900–1918).

Підетап «поява перших науково обґрунтованих розвідок з проблем ФВ та гігієнічної освіти і поодиноких практичних ініціатив» є доволі суперечливим, оскільки за умов окупації була відсутня єдина для всіх польських земель програма ЗзВ молодого покоління поляків, водночас цей час позначився хоч спорадичними, але вельми

важливими науково виваженими публікаціями з проблем ФВ та гігієнічної освіти і поодинокими, але цілеспрямованими ініціативами виховних впливів задля збереження З. дітей і юнацтва. Серед істотних для розвитку теорії й практики ЗзВ чинників і подій цього підетапу виокремлюємо такі: 1) вихід у світ першої польської наукової розвідки з теорії ФВ (Є. Сьнядецький, 1805), яка стала орієнтиром для появи згодом педагогічних студій аналогічного змісту; 2) практичне втілення ідей КНЕ про впровадження ФВ і гігієнічної освіти в освітній процес Кременецького Ліцею (1805–1833); 3) введення 1817 р. до навчальних планів спеціальностей Ягеллонського університету обов'язкової дисципліни «Фізичне виховання»; 4) публікація першого польського збірника лекцій з основ гігієни для школи (К. Качковський, 1827); 5) фіксація у розвідках здоров'язбережувального значення фізичного виховання (Л. Голембйовський, 1831; Л. Бєрковський, 1837; Л. Ґрабовський, 1844; Т. Матецький, 1848; Е. Естковський, 1853; А. Бароц, 1858); 6) новаторське висвітлення «експериментального» статусу гігієни як прикладної медичної дисципліни (Т. Тріпплін, 1857; А. А. Сімон, 1860); 7) функціонування приватних осередків, в яких реалізовувалися елементи ФВ: Гімнастична Школа для хлопців Л. Бєрковського у Кракові (1837); гімнастично-ортопедичний заклад Т. Матецького в Познані (1840); гімнастичний заклад Л. Сапєга у Львові (1847).

Підетап «консолідація зусиль громадських інституцій» – це історичний відтинок, впродовж якого активно співпрацювали широкі кола громадськості в реалізації виховних в контексті здоров'язбереження юної особистості ініціатив і збільшувалася кількість теоретичних та методичних праць, присвячених проблемам ФВ та шкільної гігієни. Особливостями цього підетапу стали: 1) створення молодіжних спортивних організацій, насамперед ГТ «Сокіл» (1866, Львів; 1884, Познань); 2) поява праць з теорії та методики ФВ і актуалізація у їхньому змісті питань про вплив засобів ФВ на тілесний і психічний розвиток дітей та юнацтва (Е. М. Мадейський, 1871, 1879, 1890; А. Дурський, 1884; Г. Йордан, 1891; Е. Ценар, 1891; Ґ. Доліньський, 1899; Е. В. Пясецький, 1899; ін.); 3) реалізація уроків ФВ в приватних освітніх закладах (гімназія Войцєха Гурського у Варшаві); 4) використання для проведення шкільних уроків ФВ рекреаційних територій і приміщень ГТ «Сокіл» (на теренах Галицької

автономії від 1898 р.) та інших, приватних, фізкультурно-оздоровчих осередків (заклад М. Мадейського у Львові (1879); заклад Г. Правджіц-Кушальської у Варшаві (1892); 5) поява відпочинково-оздоровчих таборів для дітей і юнацтва, ініційованих низкою громадських інституцій (Комітет Літніх Колоній у Варшаві (1882), Комітет Канікулярних Колоній у Польському Педагогічному Товаристві у Львові (1884), Комітет Спеціальних Канікулярних Колоній у Львові (1885), Товариство Канікулярних Колоній у Кракові (1885), Товариство Канікулярних Колоній і Санітарних Станцій «Стелла» у Познані (1887), Товариство Літніх Колоній для Бідної і Хворобливої Дітвори Варшави (1896)) 6) легалізація діяльності Варшавського Гігієнічного Товариства (1898); 7) впровадження ФВ як обов'язкової дисципліни в народних школах і вчительських семінаріях (1869–1890); 8) внесення гігієнічної тематики до змісту навчання в школах (1880-і рр., Львів) і в учительських семінаріях (1874, підавстрійські терени); 9) поява підручників «Шкільна гігієна» для шкіл і для учительських семінарій (Т. Жуліньський, 1886; Е. М. Мадейський, 1896; М. Т. Барановський, 1891, 1896); 10) створення періодичних видань, присвячених винятково проблемам ФВ і ШГ («Гімнастичний Посібник "Сокіл"» (1881, Львів); «Здоров'я» (1885, Варшава); «Гігієнічний Посібник» (1889, Краків); 11) організація перших «виставкових» форм репрезентації досягнень ШГ (Варшава, 1887, 1896); 12) актуалізація питань, дотичних до проблем ФВ і ШГ на З'їздах Польських Лікарів і Природознавців (1869, Краків; 1875, Львів; 1884, Познань; 1894, Львів; 1898, Познань); 13) організація в Ягеллонському університеті дворічного курсу підготовки вчителів ФВ для середніх шкіл і вчительських семінарій (1895); 14) перші спроби введення до штатного розпису середніх шкіл посад шкільних лікарів (1895, Краків); 15) розширення форм рекреаційного оздоровлення і позашкільних форм рухової активності дітей та юнацтва («Міський парк доктора Генрика Йордана» (1889, Краків); канікулярні корпуси (1889, Львів); «Сади імені В. Е. Рау» (1899, Варшава)).

Знаковими ініціативами й подіями для *підетапу «закріплення позицій шкільної гігієни в організаційному й освітньо-виховному просторі школі»* стали: 1) окреслення базових положень польської моделі ШГ (С. Копчиньський (1900)); 2) перше широкоформатне «освітянське» обговорення проблем ФВ і ШГ на Польському Педагогічному Конгресі у Львові (1900); 3) виокремлення присвячених винятково гігієні

і ФВ секцій на IX-ому ЗПЛіП (1900, Краків); 4) участь представників польської спільноти у міжнародних конгресах ШГ (1904, Нюрнберг; 1907, Лондон; 1910, Париж; 1913, Буффало) і налагодження постійних контактів з європейськими фахівцями зі ШГ; 5) просування ідей впровадження посад шкільних лікарів, організації гігієнічної освіти тощо новоствореними громадськими інституціями (Гігієнічно-Технічною Секцією при варшавському відділі «Польської Шкільної Матері», 1905; Гуртком Шкільних Лікарів при Товаристві Польських Лікарів у Варшаві, 1907; Постійною Делегацією Шкільних Лікарів при Варшавському Гігієнічному Товаристві, 1912); 6) включення гігієнічної тематики до змісту навчальних дисциплін «Польська мова» (в галицьких народних школах; 1902, 1915), «Про речі і природу» (у варшавських школах ПШМ; 1905) і поява предмета «Гігієна» (усі галицькі виділові жіночі V- і VI-класні школи; 1902/1903 н.р.); 7) поява навчальних посібників з основ гігієни для учнів з/о шкіл (А. Віногродзький, 1903, 1908; Ю. Тхужніцький, 1907; Б. Гандельсман, 1907; Я. Полякувна, 1907; Б. Качоровський, 1908, 1910); 8) локалізація секції «Шкільна Гігієна» у Відділі Освіти Громадянського Комітету (1915, Варшава).

Основні наукові результати, які викладено у другому розділі дисертації, відображені у наукових працях автора [226; 231; 235; 239; 240; 243; 244; 246; 247; 250; 251; 253; 254; 265; 1247].

РОЗДІЛ 3
РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЙ І НАГРОМАДЖЕННЯ ДОСВІДУ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ У ПОЛЬЩІ У 20–30-Х РР. XX СТ.

Новий період в розвитку теорії і практики ЗзВ учнів з/о шкіл на польських землях започатковується 1918 роком, який символізує відродження держави й появу на картах світу Другої Речі Посполитої. За нових суспільно-політичних і соціокультурних реалій, проблема ЗзВ дітей та юнацтва виходила на інший рівень теоретичного обґрунтування і практичного втілення.

3.1. Відображення у польській педагогічній думці міжвоєнної доби XX ст. розвитку теорії та методики здоров'язбережувального виховання учнівства

Поняття «педагогічна думка», услід за українськими науковцями [151, с. 7], розуміємо як сукупність уявлень і міркувань про виховно-освітні цілі, зміст і технології певного педагогічного процесу, сконцентровані у творчій спадщині визначних учених, політиків, освітян, громадських діячів та ін., відображені в наукових і науково-публіцистичних працях, освітній нормативно-правовій базі, матеріалах різноманітних форумів, документах товариств тощо.

За нових реалій ідея самопосилення нації підкріплювалася потребою розв'язання першочергових завдань, які стояли перед молодою польською державою, передовсім об'єднання в одне «ціле» колись анексованих територій і відбудова «сильної» Польщі як «фортеці», яка оберігала б Європу перед російською революцією [1377, s. 18].

Важливою умовою «сильної» держави виступало формування здоров'я громадян, які, за необхідності, будуть спроможні встати на її захист і оборону [1043, s. 1]. Досить влучно цю ідею передали Й. Намисл (*Joachim Namysł*) і Я. Біліньський (*Jan Biliński*) у таких тезах: «Батьківщина потребує міцних людей, які б не тільки хотіли і уміли їй служити, але й мали також силу для цієї важкої і потрібної служби», «Здоров'я громадян є єдиною гарантією здоров'я суспільства і слави вітчизни» [981, s. 8, 23].

Актуальність проблеми збереження З. мешканців краю зумовлювалася тим, що після Першої світової війни для всіх регіонів Польщі були характерні економічна відсталість, слабкий розвиток промисловості, занепад сільського господарства, масове безробіття, які спричинювали погіршення соціального становища польського народу і пов'язане із цим погіршення стану його здоров'я [1307, s. 60]. Польщу цього періоду називали «біологічно збідненою і ослабеною» у контексті З. її громадян [760].

Результати статистичних досліджень стану З. дітей і юнацтва фіксувалися у звітній документації медичних та освітніх закладів. Цю проблему вивчали медики, педагоги, громадські діячі [398; 407; 639; 666; 1429]. Інформативними є праці К. Міткєвіча «Стан гігієни і фізичого виховання у школах варшавського округу (1922/23–1927/28)» [971], Я. Богдановіча* (*Jan Bogdanowicz*) «Хвороби шкільного віку» [392] і С. Копчиньського «Гігієнічно-лікарська опіка над школами і стан здоров'я молоді в школах Речі Посполитої (за час від 1918 року до 1923 року включно)» [799], «Як уберегти дітей і молодь від нервовості» [797] та «Здоров'я дітвори базових шкіл у Польщі» [813] (додаток Д.17).

Найбільш «загрозливими» вважалися захворювання інфекційні, за кількістю хворих серед дітей та юнацтва ці недуги посідали «перше» місце. «Друге» і «третє» місця належали відповідно туберкульозу і хворобам дихальних шляхів [231, с. 186]. Найшвидше могли піддатися інфекційним недугам і туберкульозу молоді особи, які погано харчувалися і які вживали алкоголь. Зловживання міцними трунками було досить поширеним явищем з-поміж учнівства [392, s. 556–557; 1331, s. 4], в окремих школах налічували до 100% учнів, які вживали алкоголь [548, s. 37; 1102, s. 12]. Поширеною серед учнів була короста [813], досить тривожною вважали ситуацію із захворюванням на педикульоз [231, с. 186]. Узагальнені результати стану З. дітей та юнацтва в Польщі, які були підготовлені польськими вченими спеціально для Загальнопольського Конгресу Дитини (*Ogólnopolski Kongres Dziecka*), що відбувся 2–4 жовтня 1938 р. у Варшава, засвідчили, що лише третина осіб у віці дозрівання є «повноцінними з точки зору тілесної цінності» [137, s. 149].

У другій половині 1930-х рр. було здійснено кілька спроб встановити причини негативних показників стану З. учнів з/о шкіл, з-поміж яких – «недоживлення» дітей

та юнацтва, нераціональне їхнє харчування (недостатнє споживання молока, яєць, овочів і фруктів), нерівномірні пропорції щодо розподілу фізичної і розумової праці учнів впродовж дня, наслідком чого була розумова перевтома, недостатня рухова активність, особливо на свіжому повітрі, брак уваги учителів до неправильної постави учнів, нераціональний добір вправ для уроків ФВ та ін. [1021]. Значний вплив на стан здоров'я дітей і юнацтва мали низький рівень загальної культури серед населення і відсутність знань про здоров'я [594, s. 9]. Неосвіченість дорослих ставала головним чинником недотримання засад ЗСЖ учнями [906].

Така ситуація зумовлювала нагальну потребу підвищення загальноосвітнього та культурного рівнів польського суспільства щодо питань здоров'я. Із цього приводу Ю. Поляк зауважував, що держава з «брудним» населенням і примітивною культурою життя та здоров'я, навіть якщо вона велика за територією і чисельністю мешканців, «з точки зору поваги і авторитету серед цивілізованого людства», завжди поступиться місцем навіть меншим державам, у яких культура здоров'я в «її широкому значенні» перебуває на найвищому рівні [1123, s. 293]. Розвиваючи думку про потребу піднесення культури здоров'я як важливого компонента загальної культури людини, К. Міткєвіч відзначав, що стан здоров'я людей у жодному разі не залежить від якості і кількості виданих законодавчих актів відповідного змісту, а лише від рівня грамотності з питань здоров'я, дотримання безпечної для життя поведінки, виконання певних засад і правил та «розбудженого» почуття відповідальності щодо того, чим особа може зашкодити власному здоров'ю та здоров'ю інших людей [968, s. 363]. Т. Янішевський писав, що культура здоров'я формується засобами пропаганди серед широких мас населення інформації з різних галузей гігієни [696, s. 71].

Поняття «культура здоров'я» з'явилося в польській педагогічній літературі «на порозі» незалежності держави: уперше його озвучив 1917 р. К. Сосновський у книзі «Народна школа як розсадниця[65] культури здоров'я і творчої енергії» [1265, s. 8]. Формування КЗ особистості розглядалося автором як одне з важливих завдань школи, яке можна реалізувати усуненням несприятливих здоров'ю чинників і впровадженням

[65] «Розсадниця» є авторським перекладом слова *krzewicielka*, яке фігурує в назві видання; за словником: *krzewicielka* (походить від слова *krzew* – кущ) – та, яка кущиться, росте кущами, утворює кущі.

комплексу організаційних заходів для зміцнення здоров'я вихованців. Лише з відповідно вихованих, «здорових» учнів, за освітянином, може розпочатися прогрес у справі збереження і формування З. цілої нації [1265, s. 67–72].

Визначені цілі – самопосилення нації і формування КЗ особистості – передбачали розробку доцільного змісту виховання в контексті З., а «належно організовані тілесні вправи, спорт, прогулянки, постійна лікарська опіка над здоров'ям молоді», як рівно думки лікаря і вчителя ФВ щодо проблем З. учнів, озвучені на педагогічних радах, розглядалися як обов'язкові умови належної організації шкільної практики збереження здоров'я особистості [441, s. 6].

Зміни, які відбувалися в кількісному і якісному аспектах відповідно спрямованого виховання у школі, стали наслідками реалізації положень «Декрету про обов'язкову освіту» (1919) [473] і Закону «Про організацію системи освіти» (1932) [1383]. Декларовані цими головними освітніми нормативно-правовими актами загальні засади лягли в основу визначення стратегії і тактики створення в з/о школах освітньо-організаційного середовища, сприятливого здоров'ю. У законах, постановах і розпорядженнях Міністерства Віросповідань і Народної Освіти[66] (*Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*; далі – МВіНО), рад шкільних округів та в документах Міністерства Народного Здоров'я[67] (*Ministerstwo Zdrowia Publicznego*; далі – МНЗ) озвучувався комплекс актуальних питань щодо збереження і охорони З. учнів, а саме: санітарно-гігієнічні вимоги в школах [1509] (1919); стан ШГ [1017] (1922); запобігання навчальному перевантаженню учнів [1016] (1922); підтримка діяльності громадських гігієнічних товариств [1018] (1922); організація в навчально-виховному процесі шкіл рухливих ігор та забав [1019] (1922); гігієнічно-лікарська опіка над учнями [1024] (1925); організація масового «доживлення» школярів з незаможних родин [1025]; навчальні плани і програми з навчання основ гігієни [987] (1927) та ін.

Провідною парадигмою польської педагогіки міжвоєнного двадцятиріччя XX ст. була ідея «навчання, яке виховує» [104, с. 81], розроблена на початку XIX ст. німецьким філософом, психологом і педагогом Й. Ф. Гербартом (нім. *Johann Friedrich*

[66] Міністерство Віросповідань і Народої Освіти створене 1 лютого 1918 р.

[67] Міністерство Народного Здоров'я створене 4 червня 1918 р.

Herbart; 1776–1841) [686]. У Другій Речі Посполитій «перцепція думки» вченого набрала силу з початком незалежності і перманентно анонсувалася аж до початку Другої світової війни [337, s. 123]. Яскравим свідченням цього стала творчість А. Даниша* (*Antoni Danysz*), який у книгах «Про навчання» [465] (1918) і «Про виховання» [466] (1925) писав про те, що «через науку» учнівство виховується [465, s. 12].

Тогочасні польські дидакти лише ту школу називали «хорошою», яка спроможна розвинути і зміцнити учнів «тілесно» та зберегти їхнє З. [1043, s. 2]. На думку С. Копчиньського, учень, який винесе зі школи «певну суму» знань, умінь і навичок, дотичних до проблеми збереження З. людини, може стати пропагандистом ЗСЖ поза школою, «вдома, у родинному колі» [792, s. 5] (1924). Місію школи як «найвідповідальнішого терена» щодо питань збереження і формування З. учнів К. Міткєвіч пов'язував із тим, що через цю освітню установу проходять усі прийдешні покоління, а отже, школа повинна стати осердям гігієнічної пропаганди і ГВ юнацтва [968, s. 363–364; 969, s. 888] (1929; 1933).

Роль школи у формуванні в учнів КЗ озвучували й педагоги-практики. До прикладу, учителька гімназії імені Емілії Платер[68] у місті Сосновець Е. Збєґнєвська (*Elżbieta Zbiegniewska*) на сторінках видання, присвяченого історії означеного освітнього закладу, писала, що навіть, якщо однолітки «погано» впливають на учня, то школа і учитель виховними засобами «урівноважують до певної міри» усілякі негативні впливи, освітньо-виховна діяльність має потенційні можливості щодо «протистояння» негативним впливам середовища і прищеплення вихованцям тих засад, які стануть їм своєрідним «захистом» у майбутньому [1514, 1935, s. 20].

Низка концепцій промоції здоров'я засобами освіти і виховання, які мали історичну традицію, еволюцію та досвід, що склалися за попередніх років, знайшли логічний розвиток у працях репрезентантів міжвоєнної доби XX ст. і багато в чому визначили вектор ЗзВ учнів з/о шкіл у Другій Речі Посполитій. Прикладом можуть слугувати теоретизування В. Осмольського, який зазначав, що ФВ дуже часто

[68] Платер Емілія (*Emilia Broel-Plater*; 1806–1831) – графиня, капітан Війська Польського під час листопадового повстання (1830–1831)

трактується пересічними особами як лише формування тіла (*kształcenie cielesne*) або гімнастика і забави та ігри на свіжому повітрі (*gimnastyka oraz zabawy i gry na otwartym powietrzu*). Натомість цей педагогічний процес передбачає формування у вихованців красивої і міцної статури, умінь правильно дихати, формування характеру, витривалості, здатності швидкого орієнтування, уміння співпрацювати в команді, профілактику «нидіння» людського організму, запобігання шкідливим впливам сидячого способу життя і «односторонньої» фізичної праці, «призвичаювання» дітей та юнацтва до гігієнічних засад, загартування проти всіх шкідливих для З. впливів, формування «замилування» до веселої забави, поліпшення психічного стану тощо [1043, s. 5].

ФВ у статусі навчального курсу в школі освітяни розглядали як найкращий засіб формування культури здоров'я учнів. Означену позицію декларували у своїх працях більшість репрезентантів міжвоєнного періоду XX ст., які розвивали польську теорію і методику ФВ, як-от: В. Адамський (*Walerian Adamski*) [328], Е. В. Пясецький [1083; 1094; 1089; 1095], Г. Василковська-Круковська* (*Helena Wasilkowska-Krukowska*) [1395, s. 5–6], Т. Драбчик* (*Teodor Drabczyk*) [540, s. 10], М. Кравчик (*Marjan Krawczyk*) [835], В. Сікорський* (*Walerjian Sikorski*; додаток В.23) [1231] та ін.

Здоров'язбережувальний ефект ФВ освітяни вбачали зокрема у використанні його «традиційно-звичаєвих» засобів – рухливих ігор та забав. До слова, «традиційний» підхід відповідав концептуальним засадам освіти і виховання в з/о школах Другої Речі Посполитої. Річ у тім, що в 1920–1930-х рр. до навчальних програм шкіл у західноєвропейських державах впроваджувалося батьківщинознавство, яке передбачало й використання в освітньому процесі школи елементів традиційної національної культури і етнопедагогічних виховних традицій. У праці «Польські виховні традиції» [890] (1936) С. Лемпіцький зазначав, що нова Польща, яка «йде в майбутнє з іншими народами світу», повинна «оглядатися у дзеркало тих традицій», внутрішній стрижень яких не дозволив їм «усохнути», і «перевіряти ними прагнення сьогодення» [890, s. 6–9].

Е. В. Пясецький зауважував, що традиції у вихованні для З. виявляються зокрема в насиченні змісту ФВ доцільно дібраними народними іграми й забавами [1095, s. 206]. Власне, Е. В. Пясецькому належить розвідка «Рухливі забави та ігри для дітей і молоді

з історичних та фольклорних джерел» [1096; 1097; 1098] – перша в Польщі праця, яка репрезентує історично-етнологічний, фізіологічний, психологічний, виховний і здоров'язбережувальний контекст рухливих ігор та забав.

Польська навчальна і методична література з ФВ, яка з'явилася в 1918–1939 рр., широко представлена студіями, присвяченими організації та проведенню народних ігор і фізичних вправ, що нагадують рухи з народних танців і можуть використовуватися на уроках ФВ [424; 617; 619; 620; 923; 998; 1348]. Фізкультурний «народнопедагогічний» контент зосереджено також у змісті «читанок» для вчительських семінарій [231, с. 190].

Загалом за міжвоєнної доби XX ст. у польській системі фізичного виховання відбувся значний поступ порівняно з попередніми історичними періодами: було визначено основні завдання ФВ для учнів з/о шкіл, розроблено і затверджено міністерську навчальну програму цього курсу, зросли вимоги щодо кваліфікаційного рівня вчителя ФВ, розширено його «самостійність» щодо реалізації змісту навчальної програми з ФВ [183, с. 11–12].

У школі «нового характеру», яку в Другій Речі Посполитій адаптовували до нових політичних, економічних, соціальних і культурних потреб, шкільній гігієні відвели значно більшу роль, аніж за попередніх часів, і виховно-освітня діяльність у школах щодо формування КЗ учнів реалізовувалася саме в її межах. Найяскравіша постать у цій ділянці педагогічної науки – це С. Копчиньський. Як «агент» ШГ, він працював в тимчасових урядах держави, у березні 1917 р. ученого було призначено референтом у справах ШГ в Раді Департаменту Віросповідань і Народної Освіти. Концепцію «здорової школи» в Польщі С. Копчиньський представив у червні того ж, 1917 р. у виступах в секції «Виховної гігієни» на II-ому З'їзді Польських Гігієністів у Варшаві – школу було визнано «головним виконавчим органом» у Польщі щодо виховання для З. дітей та юнацтва, актуалізовано думку про потребу «ревізії» та модифікації шкільних навчальних програм у цій сфері та створення управлінських структур ШГ [1307, s. 62–63]. 1 серпня 1917 р. гігієніст обійняв додатково посаду референта в новоствореному Рефераті Шкільної Гігієни в структурі Дирекції Служби Народного Здоров'я при Міністерстві Внутрішніх Справ (*Ministerstwo Spraw Wewnętrznych*).

15 січня 1918 р. аналогічний «реферат» створено в МВіНО, а уже 6 березня цього року організовано міжміністерську комісію з питань ШГ, до складу членів якої увійшли представники МВіНО і МНЗ. У кожному з міністерств згодом створювали вищі за рангом, аніж «реферати», Відділи Шкільної Гігієни (*Wydział Higieny Szkolnej*; далі – ВШГ) [1041].

В «освітянському» ВШГ виховними питаннями в контексті збереження З. учнів опікувалися члени підрозділу «Фізичне виховання і формування тіла» (завдання – підготовка учителів ФВ дітей та юнацтва, створення програм ФВ, організація «колоній» і «півколоній», груп продовженого дня) та підрозділу «Навчання і пропаганда гігієни» (завдання – створення програм навчання гігієни для шкіл різних типів, розроблення методів та засобів промоції здоров'я у шкільному середовищі) [1041]. З 1920 р. ВШГ у МВіНО функціонував під назвою Відділ Шкільної Гігієни і Фізичного Виховання (*Wydział Higjeny Szkolnej i Wychowania Fizycznego*; далі – ВШГіФВ) [558, s. 10; 790, s. 31–33]. Навесні цього ж, 1920 р. С. Копчиньський перейшов на звільнене місце начальника цієї міністерської структурної одиниці [224, с. 372; 494, s. 86].

Загалом підпорядкування ШГ адміністративним органам освіти, а не медицини мало неоцінені переваги, про що зазначав сам С. Копчиньський. Завдяки цьому, навіть на посаді головного «візитатора» шкільної гігієни в МВіНО, на яку гігієніста перевели пізніше і яка була нижча за рангом, аніж начальник ВШГіФВ, він міг особисто сприяти виділенню із державного бюджету коштів на потреби ШГ і ФВ [662, s. 33].

Польські вчені і практики шкільну гігієну трактували досить широко. Так, В. Осмольський визначав її складником громадської гігієни, мету ШГ вбачав у «фізичному виправленні і вдосконаленні раси», до її завдань залучав «усунення зі школи усього того, що може бути небезпечним для здоров'я», формування «гігієнічного щоденного життя» і «оточення дітей та юнацтва гігієнічними умовами». Таким чином, у межах ШГ здійснювалися «доживлення» дітей («нагальна справа для майбутнього нації»), обстеження «об'єктивного стану» З. учнів, надання консультацій батькам і вчителям про «коректне» лікування учнів, гігієнічне оснащення приміщення школи, запобігання навчальному перевантаженню учнів і реалізація профілактики в них розумової перевтоми, «гігієнічна пропаганда», яку умовно розмежовували на

«навчання гігієни» і «гігієнічне виховання» [1043, s. 5]. Гігієнічне виховання, як зазначав М. Кацпжак, було історично «наймолодшим», але доволі важливим складником ШГ [743, s. 20]. Своєю чергою, С. Копчиньський залучав до основних завдань ШГ визначення методів і способів пропаганди гігієни в школі [790, s. 3], увиразнивши цим думку про те, що в межах ШГ потрібно розробляти методику гігієнічної пропаганди.

Паралельно з поняттями «пропаганда гігієни», «наука гігієни», «навчання гігієни», «гігієнічне виховання» у польській науковій літературі цього періоду зустрічаємо словосполучення «наука про здоров'я» [967]: у 1920-х рр. у навчальних планах VII-го класу базових шкіл була дисципліна з такою назвою (докладно про це – у підрозділі 3.2.); К. Міткєвіч назвав так свій підручник [966] (1935; додаток Д.22). На нашу думку, це засвідчує початки певної диференціації понять, якими «послуговується» педагогіка здоров'я, оскільки в польській науці вже було накопичено достатній багаж уявлень про те, що здоров'я людини є предметом вивчення не лише гігієни.

Серед перших у Другій Речі Посполитій книг, у яких комплексно порушено актуальні проблеми ШГ, назвемо збірну працю обсягом 820 сторінок «Шкільна гігієна» [663] (1921; додаток Д.16), яку редагував С. Копчиньський: це – міждисциплінарна розвідка, в якій уміщено статті із медицини, гігієни, фізіології, педагогіки (загальної, соціальної, спеціальної), архітектури, ергономіки та ін. Попри великі труднощі видавничого характеру (брак паперу, друк на газетному папері, примітивні ілюстрації, скромна обкладинка й ін.), цей підручник «пішов у світ» задля того, «щоб полегшити працю тим, хто переймався» проблемою З. дітей і юнацтва [1307, s. 23]. Авторський колектив видання сподівався, що якщо читач спричиниться до впровадження в шкільництво основних вимог ШГ, якщо покоління польського юнацтва, виховане на гігієнічних засадах, буде входити в доросле життя здоровим духовно і тілесно, то це стане для авторів «моральним задоволенням за виконану працю і свідченням того, що на вівтар відродженої вітчизни покладено бодай невелику жертву». Знаково, що до підручника ввійшов окремий, присвячений теорії та методиці ГВ, розділ «Пропаганда і навчання гігієни у школі» [1324], підготовлений Я. Шмурлом* (*Jan Szmurło*). Зміст підручника викладено доступною мовою, позаяк цільовою його аудиторією мали стати

читачі-«ненауковці»: учителі, керівники шкіл, будівельники, соціальні опікуни та ін. В 1924 р. побачив світ скорочений варіант «ШГ» – для вчительських семінарій [812], який називали «малий Копчиньський».

Репрезентативним щодо висвітлення виховних завдань ШГ став другий том «Гігієнічно-виховних нарисів» С. Копчиньського [805] (1923; додаток Д.15), до якого ввійшли власні публікації вченого, у яких проаналізовано широкий спектр проблем ШГ як-от: потреба реформи «шкільного календаря»; питання здоров'язбереження учнів у контексті навчального перевантаження і складання іспитів; фізіологічна і психологічна готовність (зрілість) дитини до школи тощо. Багато статей із цього видання досі цитують польські вчені.

Своєрідними «путівниками» для візитаторів[69] та інспекторів[70] ШГ, посади яких МВіНО почало вводити 1922 р., стала брошура «Шкільний інспектор як візитатор гігієни у школах» [796] (1925) і звіт за 1924–1925 рр. під назвою «Шкільна гігієна і фізичне виховання у школах Речі Посполитої» [795] (1927), в яких схарактеризовано відповідні посадові обов'язки («гігієнічний» огляд школи, контроль провітрювання, обігріву, освітлення і умеблювання приміщень школи, контроль способу сидіння учнів за партами, аналіз розкладу уроків під кутом гігієнічних норм, відвідування уроків ФВ, спостереження за станом здоров'я учителів) і сутність гігієнічно-просвітницької діяльності [221, с. 527; 242, с. 12; 494, s. 82–83].

Стислим каталогом справ, які С. Копчиньський здійснював у МВіНО, і водночас громадським звітом гігієніста як чиновника вважаємо підготовлений ним 1928 р. збірник розпоряджень і наказів щодо питань ШГ і ФВ за 1918–1928 рр. [1203]. У виданні представлено сім тематичних підрозділів, серед яких: «Гігієна шкільного

---

[69] Візитатор – чиновник, який здійснює нагляд за закріпленими за ним освітніми закладами, аналізує, контролює, оцінює і координує працю учителів, ведення освітньої документації, допомагає розв'язувати проблеми, відповідає на скарги, т. ін. (*узагальнено за:* [Wizytator. *Słownik Języka Polskiego* : вебсайт. URL: https://sjp.pwn.pl/slowniki/wizytator.html; Wizytator. *Państwowy Fundusz Rechabilitacji Osób Niepełnosprawnych* : вебсайт. URL: https://www.pfron.org.pl/fileadmin/ files/w/4141_Wizytator.pdf]).

[70] Інспектор – чиновник, який розв'язує проблеми, які детермінуються освітніми нормативно-правовими документами, пов'язані із підвищенням кваліфікації вчителів, розробляє правила оплати праці вчителів, вирішує питання, пов'язані із нагородженням вчителів і учнів, підготовлює і узгоджує заяви шкіл на фінансування освітніх завдань із зовнішніх джерел, т. ін. (*узагальнено за:* Inspektor oświaty. *Biuletyń Informacji Publicznej Urzędu Gminy Świdnica*: вебсайт. URL: https://bip. swidnica.zgora.pl/wakaty/ 161/49/Inspektor_ds__oswiaty/]).

будинку»; «Шкільні лікарі і стоматологи»; «Боротьба з інфекційними та іншими захворюваннями»; «Навчання та пропаганда гігієни і гігієна навчання»; «Гігієна вчительської праці»; «Фізичне виховання»; «Військова підготовка». Видання вміщує таблиці, ілюстрації й особисті коментарі автора. Далекий від «адміністративної негнучкості», стиль збірника нагадує короткі, написані простою мовою і доповнені живими прикладами статті [221, с. 527].

Теоретичні засади широкого комплексу виховно-просвітницьких проблем, які розв'язували педагоги в межах ШГ, ґрунтовно представлено в працях К. Караффи-Корбута [761] (1926), М. Кацпжака [743] (1933), К. Міткєвіча [967; 968; 969] (1932; 1929, 1933), Е. В. Пясецького [1087] (1939), К. Сосновського [1264] (1920; додаток Д.11), С. Цєхановського [447] (1918), В. Шенайха* (*Władysław Szenajch*; додаток В.25) [660] (1927), Т. Янішевського [696] (1931) та ін.

Результати систематичної та цілеспрямованої роботи у сфері ШГ і ФВ постійно озвучувалися комісією здоров'я у Сеймі, яку на той час очолював С. Роттермунд* (*Stefan Rottermund*) [494, s. 86].

Як член Варшавського Лікарського Товариства С. Копчиньський ще 1919 р. організував фонд імені Ґжеґоша Пірамовича і вніс туди 10 тисяч рублів. Із нього щороку виплачували нагороду авторові найкращої праці в галузі ШГ. Кандидатів на нагороду обирали з-поміж особистостей, інституцій, журналів і колективних проєктів. Так, 1921 р. нагороду отримала вищезгадана колективна праця «Шкільна гігієна» за редакції С. Копчиньського. 1923 р. відзначено познанський журнал «Фізичне Виховання», а нагороду отримав його головний редактор Е. В. Пясецький (з того часу на титулі часопису з'явилася горда анотація «удостоєний нагороди ім. Ґжеґоша Пірамовіча»). 1928 р. удостоєно нагороди М. Рошковського (*Marian Roszkowski*) і Я. Магнушевську (*Jadwiga Magnuszewska*) за низку просвітницько-виховних заходів, організованих Протитуберкульозною Шкільною Лігою в базових школах Варшави. 1929 р. було відзначено К. Зґурського* (*Kazimierz Zgórski*) за підготовлений підручник гігієни для середніх шкіл [1531]. 1930 р. премійовано К. Міткєвіча за діяльність на посаді шкільного лікаря й візитатора ШГ [494, s. 93]. Цілком очевидно, що нагорода імені Ґжегоша Пірамовіча була засобом «почесного вирізнення» активних і творчих діячів у

справі ШГ, ФВ і ГВ, потужним «мотиватором» для сприяння пожвавленню творчих пошуків у цих сферах діяльності.

Керуючи працею більше, як тисячі шкільних лікарів у Польщі, навчаючи й нагороджуючи їх, С. Копчиньський формував відповідну ментальність у підлеглих і «заряджав» їх своєю пристрастю і любов'ю до справи. Про це засвідчує, зокрема, той факт, що 1927 р., коли проводилися певні реорганізації у МВіНО і вченого було «понижено» до посади «головного візитатора ШГ», він відмовився від власних амбіцій і «напівприватно» продовжував робити те, чого не хотіла або не могла робити держава, бо так «підказували його знання і сумління» [494, s. 96]. Наснажені прикладом «учителя», переповнені глибокими переконаннями, шкільні лікарі у важких для Польщі роках економічної кризи (1928–1932) продемонстрували зразки «високої ідейності». На початку 1930-х рр. шкільна гігієна почала «втрачати здобуті позиції», 1931 р. радикально урізано бюджет на неї, скасовано посади шкільних лікарів. Але польські медики самовіддано й безкоштовно працювати на ниві здоров'язбереження учнів [629]. Така висока громадянська позиція лікарів давала С. Копчиньському «до рук сильні козирі в торгах» із владою щодо доцільності функціонування ШГ в закладах освіти [494, s. 96].

Наприкінці свого життя вчений розпочав роботу над новим варіантом «Шкільної гігієни», оскільки зміст першого видання вимагав перегляду і модифікації відповідно до нових досягнень у науці і змін у шкільництві, передбачених освітньою реформою 1932 р. Доповнена й розширена версія підручника побачила світ 1933 р. [662]. На жаль, С. Копчиньський не дочекався[71] його виходу [970, s. 218]. Видання вигідно відрізняється від попереднього не лише розміром[72], зовнішнім виглядом, структурою, гарним графічним матеріалом, численними світлинами, ілюстраціями і таблицями, але й змістом, який віддзеркалював низку інновацій у науці загалом і в освіті зокрема. С. Копчиньський зберіг «старий» авторський склад, але залучив також молодих співавторів, які «з нуля переробили і впровадили нові питання». З-поміж авторів:

[71] 1933 р. – рік смерті С. Копчиньського.

[72] Підручник мав 1.027 сторінок, надрукованих приблизно 12-им шрифтом Times New Roman з одиничним інтервалом (на кожній сторінці розміщено 40–46 рядків тексту.

Я. Богдановіч, М. Ґжеґожевська* (*Marja Grzegorzewska*), Ф. Ейхгорн* (*Franciszek Eychhorn*), М. Фальський* (*Marjan Falski*), Б. Наврочиньський, Е. В. Пясецький, В. Стерлінг* (*Władysław Sterling*), Т. Струмілло* (*Tadeusz Strumiłło*; додаток В.28), Я. Шмурло, С. Шуман, Т. Ярошиньський* (*Tadeusz Jaroszyński*; додаток В.26) та ін. Підручник було рекомендовано як науково-методичний посібник із питань ШГ і ГВ для використання в практичній діяльності для дирекції, учителів та шкільних лікарів. Про потужний науковий формат видання, присвяченого фізіологічним, медичним, психологічним, екологічним, ергономічним, соціальним, корекційним і педагогічним аспектам розв'язання проблем ШГ, засвідчує і перелік назв розділів, як-от: «Цілі і завдання ШГ», «Фізичний розвиток дитини у передшкільному і шкільному віці», «Гігієна будинку і шкільного обладнання», «Гігієна способу і організації навчання», «Фізичне виховання», «Шкільний лікар і лікарська опіка в школі», «Хвороби шкільного віку», «Лікарська опіка над ФВ і спортом молоді», «Гігієна вчительської професії», ін. Видання уміщувало величезний пласт доцільної інформації і методичних порад, було справжнім «ключем» до ШГ, підручником у дослівному значенні цього слова, книжкою, яку необхідно було мати під рукою всім тим, кого хвилювали проблеми здоров'язбереження дітей та юнацтва [662, s. IX].

За іронією долі, коли певним чином налагоджена система шкільної гігієни С. Копчиньського зазнала «хитань», Міжнародний педагогічний конгрес у Парижі визнав польську модель гігієнічно-лікарської опіки в середніх школах найкращою у світі [662, s. 37]. На надгробній дошці С. Копчиньського написано його улюблену сентенцію: «Поширення гігієни в школі і через школу є одним із найважливіших завдань, яке XIX століття передало століттю XX для розв'язання» [494, s. 128]. Додамо, що модель ШГ, яку натхненно впроваджував С. Копчиньський у школах Польщі за міжвоєнної доби XX ст., пропагувалася і поширювалася в державі навіть після закінчення Другої світової війни [494, с. 8], а сьогодні, на фоні нових контентів, ідеї гігієніста виступають як провідний мотив у дискусіях над принципами організації в школі сприятливого здоров'ю освітньо-виховного середовища [239, с. 83].

У контексті теми дослідження коротко схарактеризуємо окремі аспекти, які стосуються диверсифікації сутності ФВ та ШГ і методів їхньої реалізації, що знайшли

своє відображення як у літературі міжвоєнної доби XX ст., так і в розподілі управлінських структур Другої Речі Посполитої, які опікувалися проблемами виховання для здоров'я учнів з/о шкіл. Якщо наприкінці XIX ст. проблеми ШГ розглядалися і висвітлювалися вченими головно в тісному взаємозв'язку з ФВ, то період Другої Речі Посполитої вніс певні корективи.

Поняттєва ідентифікація ФВ і ШГ була озвучена в січні 1918 р. на краківському вчительському з'їзді. У виступах учасників форуму ФВ трактували у двох вимірах – «охоронному» і «чинному». Під «чинним» ФВ розуміли виховні впливи, які сприяли зміцненню ресурсів здоров'я вихованця, пов'язували його радше з фізичними вправами, гімнастикою, іграми і забавами. «Охоронне» ФВ, своєю чергою, усувало всілякі шкідливі впливи, що загрожували правильному розвитку учня та його З., а отже, воно корелювалося більше зі шкільною гігієною. Оскільки ж у понятті «ФВ» поєднувалися всі корисні для З. чинники, то, логічно, що «охоронні» і «чинні» діапазони ФВ були тісно пов'язані між собою і проникали один в одного. Отже, у перших роках існування Другої Речі Посполитої ФВ розглядалося в «широкому» контексті щодо питань збереження З. учнів, ШГ при цьому була його частиною [447, s. 2].

Згодом «широкий» підхід до розуміння ФВ поступово втрачав свою актуальність, його замінив підхід «диференційований», що знайшло відображення навіть у назвах згаданих вище освітніх структур, як-от: Реферат Шкільної Гігієни та Фізичного Виховання; Відділ Шкільної Гігієни і Фізичного Виховання та ін.

У зв'язку з низкою економічних та політичних чинників, 1925 р. Державну Раду Фізичного Виховання і Фізичної Культури (*Państwowa Rada Wychowania Fizycznego i Kultury Fizycznej*), яка діяла при МВіНО, замінено на Головну Раду Фізичного Виховання і Військової Підготовки (*Naczelna Rada Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego*) [1307, s. 76], що засвідчувало про тенденції мілітаризації ФВ у школі, які посилилися після очолюваного Ю. К. Пілсудським (*Józef Klemens Piłsudski*; 1867–1935) травневого перевороту 1926 р. Одним із наслідків радикальних державних реформ стала реорганізація (формально – ліквідація) ВШГіФВ: 1928 р. ухвалено статут нової структури – Відділу Фізичного Виховання і Шкільної Гігієни (*Wydział Wychowania Fizycznego i Higieny Szkolnej*; далі – ВФВіШГ), назва якого

увиразнила пріоритет, який надавався саме фізичному вихованню порівняно зі шкільною гігієною [494, s. 109; 1307, s. 77].

Попри те, що в хронологічно «пізнішій» літературі знаходимо розуміння ШГ як феномена, який розв'язує всі пов'язані зі З. учнів питання, а її складником є ФВ [743], ШГ згодом втратила і формальну репрезентацію в міністерських структурах. 1 серпня 1936 р. ліквідовано ВФВіШГ, а у новоствореному Відділі Виховання (*Wydział Wychowania*) організовані лише Реферат чоловічого ФВ і Реферат жіночого ФВ [1307, s. 79], оскільки ФВ трактовано як наріжний камінь військової підготовки [1008], а проблема ЗзВ учнів стала розглядатися зазвичай у контексті придатності особистості для оборони держави [1469].

Ситуація стосовно уваги до проблем ШГ дещо покращилася після призначення головним візитатором ШГ в освітньому міністерстві Ч. Врочиньського* (*Czesław Wroczyński*; додаток В.27). У період каденції гігієніста на цій посаді (1930-ті рр.), до прикладу, з'являються нові нормативні акти щодо питань здоров'язбереження шкільної молоді [1021].

У контексті формування КЗ серед населення і висвітлення виховних аспектів розв'язання проблеми збереження З. учнівства помітну роль за міжвоєнного періоду XX ст. відігравали періодичні видання «Архів гігієни» («*Archiwum Higieny*»; 1927–1933), «Бюлетень Міністерства Народного Здоров'я і Соціальної Опіки» («*Biuletyn Ministerstwa Zdrowia Publicznego i Opieki Społecznej*»; 1919–1939), «Друг Здоров'я Народу» («*Przyjaciel Zdrowia Ludu*»; 1919–1921), «Речник Здоров'я» («*Orędownik Zdrowia*»; 1926–1931), «Тверезість» («*Trzeźwość*»; 1900–1939). Щодо педагогічних часописів, то найбільш широко означений контент представлено на сторінках таких періодиків: «Педагогічний Огляд» (1882–1938), «Школа» (1868–1938), «Музей» («*Muzeum*»; 1885–1939), «Педагогічний Рух» («*Ruch Pedagogiczny*»; 1912–1939), «Вчительський Голос» («*Głos Nauczcielski*»; 1917–1939); «Базова Школа» («*Szkoła Powszechna*»; 1920–1928), «Друг Школи» («*Przyjaciel Szkoły*»; 1922–1939), «Хованна» («*Chowanna*»; 1929–1938), «Освіта і Виховання» («*Oświata i Wychowanie*»; 1929–1939) та ін. «Найголовнішим» часописом, який впродовж міжвоєнного двадцятиріччя слугував «форумом для повідомлення» про всі події, пов'язані із ШГ і

ФВ у Польщі та за кордоном, платформою щодо обміну досвідом та дискусій з цих питань, був щомісячник «Фізичне Виховання» (1920–1939). Від 1920 р. він виходив у Познані за редакції Е. В. Пясецького, а з 1931 р. – В. Сікорського [790, s. 39–40]. Журнал «Шкільна Гігієна» («*Higjena Szkolna*»; додаток Е.3), присвячений винятково проблемам ШГ, почав виходити лише 1939 р. [1307, s. 17].

Польський здоров'язбережувальний виховно-освітній рух міжвоєнної доби XX ст. багато в чому орієнтувався на тенденції світового і європейського розвитку.

В 1900-х рр. було створене Міжнародне бюро громадської гігієни[73], яке розвивало свою діяльність, крім іншого, на ниві санітарної освіти. У США з 1919 р. існували «Школи Здоров'я», які здійснювали підготовку спеціалістів для потреб охорони здоров'я, профілактики і ЗзВ. В Американській Асоціації Громадської Гігієни[74] з 1922 р. існувала секція професійних «Вихователів Здоров'я» (англ. *Health Educator*).

Міжнародні форуми, організовані впродовж 1918–1939 рр. на європейському континенті [231, с. 509], виносили на порядок денний питання про санітарний стан шкіл, лікарський догляд за учнями, фізичне, гігієнічне, протиалкогольне виховання особистості та ін. У руслі Женевської декларації прав дитини (1924) ці з'їзди визнали ШГ важливим засобом ефективного розв'язання проблем, пов'язаних зі збереженням і формуванням З. учнівства [790, s. 39].

Загалом у першій третині XX ст. педагогічна і психологічна науки зазнала істотних якісних змін, чому сприяли науково-технічний та культурноосвітній розвиток європейських країн, у яких відбувалося зростання суспільної свідомості щодо цінності здоров'я і реалізовувалися ідеї громадського та індивідуального здоров'я. Географічна близькість Польщі з країнами Західної Європи уможливлювала запозичення цього досвіду закордоння, тож ідеї якнайширшого використання засобів освіти у формуванні КЗ дітей і юнацтва, які протягом 1918–1939 рр. актуалізувалися у європейському педагогічному просторі, легко знаходили підґрунтя на польських землях і розумілися як доцільні ініціативи в ділянці ФВ та ШГ.

---

[73] Детальніша інформація про цю інституцію міститься у статті К. Клименко. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/5_2016/part_1/38.pdf

[74] Американська Асоціація Громадської Гігієни (англ. *American Public Health Association*) створена 1872 р. URL: https://www.apha.org/about-apha/our-history

В польській педагогічній літературі як методологічне, теоретичне, методичне, практичне і організаційне підґрунтя реалізації виховних впливів у контексті виховання для здоров'я особистості анонсувалася творчість і діяльність зокрема Ф. Венденбурга[75], К. В. Вуттен[76] [969, s. 918], Д. Ньюмана[77] [794, s. 2], Р. Санда[78] [1124], О. Янке [663, s. VII] та ін. Яскравим прикладом висвітлення зарубіжного досвіду означеного контенту є розвідки Я. Богдановіча «Американські методи навчання гігієни у дитячому віці» [391] (1925) і С. Копчиньського «Шкільна гігієна і фізичне виховання на Заході» [794] (1927). Озвучуючи досвід Сполучених Штатів Америки у ділянці ЗзВ під назвою «*health education*», К. Міткєвіч відзначав практичне спрямування американських програм, у яких реалізація цього напряму виховання поєднувалася з іграми, забавами, прогулянками та «якнайбільшим зацікавленням дітей», і закликав творчо розвивали цей досвід на національному ґрунті, інтерпретувати його до реалій суспільного, політичного й соціокультурного розвитку польської нації [969, s. 898–899].

Важливі популяризаторсько-просвітницькі функції у ділянці ШГ і ФВ надалі виконували тематичні з'їзди, конгреси і конференції. Одним із перших форумів став З'їзд у справі гігієни малих міст і сіл (1918), на якому С. Копчиньський актуалізував значення ШГ і стан цього шкільного феномена в малих містах Польщі [802].

Хронологічно наступним важливим етапом реалізації Зз виховно-освітніх ініціатив у Польщі став скликаний 14–17 квітня 1919 р. у Варшаві перший Загальнопольський З'їзд Освітян (з огляду на його роль в окресленні основних засад розбудови системи освіти у відродженій Польщі, цей форум увійшов до історії під назвою Вчительський Сейм (*Sejm Nauczycielski*)) [508; 1005]. Питання ШГ і ФВ розглядалися учасниками секції IV («Базова школа»), секції V («Середня школа») і секції X («Шкільна гігієна і Фізичне виховання»). У виголошених рефератах було схарактеризовано й оцінено всі

---

[75] Ф. Венденбург (нім. *Friedrich Wendenburg*; 1888–1967) – німецький лікар, спеціаліст у ділянці соціальної гігієни.

[76] К. В. Вуттен (англ. *Kathleen Wilkinson Wootten*; 1893–1979) – американська вчена у сфері здоров'я людини; громадська діячка, пропагандистка і організаторка здоров'язбережувальної освіти.

[77] Д. Ньюман (англ. *George Newman*; 1870–1948) – англійський лікар; пеший Головний лікар у Міністерстві охорони здоров'я Англії; спеціаліст у ділянці соціальної гігієни.

[78] Р. Санд (франц. *René Sand;* 1877–1953) – бельгійський медик і соціал-гігієніст; засновник Бельгійського інституту гігієни і соціальної медицини (1939).

надбання «періоду неволі» і виокремлено актуальні питання, які потребували негайного розв'язання. «Потужним акордом дебатів» на X-й секції щодо розв'язання проблем З. дітей і юнацтва засобами освіти вважають виступ С. Копчиньського, зміст якого увиразнимо в таких тезах: ФВ є рівноцінним розумовому; школа оберігає З. дитини, дбає про її розвиток, забезпечуючи гігієнічні умови і всебічну лікарську опіку; школа залучає учня до гігієнічної культури; школа розвиває фізичні сили дитини засобами раціонального та індивідуального ФВ (мінімум вправ: півгодини щоденно, плюс ігри і післяобідні забави); учитель є партнером шкільного лікаря у сфері ГВ учня; до цієї ролі педагог повинен бути відповідно підготовлений [1235, s. 5].

Різні актуальні проблеми ШГ та ФВ порушували освітяни на I-ому (1929, Познань), II-ому (1931, Вільнюс), III-ому (1933, Львів) і IV-ому (1939, Варшава) Педагогічних Конгресах. Питання, дотичні до збереження здоров'я учнівства, обговорювали й на Загальнопольському Конгресі Дитини (1938, Варшава) [404], де на засіданнях секцій «Дитина у сім'ї» та «Здоров'я дитини» озвучено «надважливі» доповіді: «Алкоголізм і дитина» (Я. Шиманьський* (*Jan Szymański*)); «Про психічну гігієну» (К. Домбровський); «Про харчування дітей і молоді» (А. Щиґєл* (*Aleksander Szczygieł*)) [694, s. 63, 66].

Проблеми організації й функціонування ШГ та виховно-освітніх аспектів збереження З. зростаючої особистості обговорювали під час роботи I-го Польського Конгресу Шкільної Гігієни (1924, Познань), XII-го (1925, Варшава) і XIII-го (1929, Вільнюс) ЗПЛіП [911, s. 157], VI-го Польського Протиалкогольного Конгресу (1925, Катовіце) [1331, s. 21], IV-го З'їзду Польських Гігієністів (Вільнюс, 1926) [800].

Особливо плідним став XIII ЗПЛіП (26–29 вересня 1929 р.): на засіданнях підсекції «Шкільна гігієна і Фізичне виховання» прозвучали доповіді В. Сікорського «Еволюція методики гімнастичних вправ на засадах системи Лінга», С. Броковського «Організація гігієнічно-лікарської опіки в базових, середніх і професійних школах та вчительських семінаріях» і «Духовні і фізичні особливості шкільного лікаря в контексті завдань шкільної гігієни», М. Кацпжака «Пропаганда гігієни школою», в яких порушувалися практичні аспекти викладання ШГ. Досить змістовними виявилися і дискусії. Е. В. Пясецький, до прикладу, анонсував позитивні поступи західноєвропейських країн із питань загартування дітей та юнацтва і закликав більше уваги приділяти

організації «півколоній» для учнів, підкреслив необхідність державної дотації чи субвенції для науково-популярних видавництв, без яких ефективна пропаганда гігієни просто неможлива. Унаслідок переконливих аргументів доповідача в резолюціях з'їзду занотовано потребу звернення до МВіНО щодо субсидіювання видавництв задля надання школам можливостей придбати потрібну літературу безкоштовно, рекомендовано кураторіям та інспекторатам організовувати гігієнічні виставки та створювати в їхніх межах так звані випозичальні з плакатами, таблицями і книгами Зз тематики, які могли б використати вчителі у своїй виховній та освітній діяльності. Учасники XIII-го ЗПЛіП врахували також пропозиції К. Міткєвіча про потребу повернення до навчальних програм VII-го класу гімназій вилученого раніше курсу з питань гігієнічної освіти (докладно про це – у підрозділі 3.2.), тож відповідне звернення до МВіНО теж внесли до резолюцій з'їзду.

Представлена у джерелах міжвоєнного періоду XX ст. Зз проблематика, її виховні та організаційні шляхи розв'язання стали важливим підґрунтям для подальшого науково-теоретичного пошуку педагогів, громадських діячів, лікарів, гігієністів, ін. Польщі та запровадження продуктивних ідей у практику польського шкільництва.

3.2. Зміст, методи, засоби і форми здоров'язбережувального виховання учнів в організаційно-практичній діяльності загальноосвітніх шкіл, дитячо-юнацьких організацій та громадських інституцій Другої Речі Посполитої

За міжвоєнної доби XX ст. визначення змісту ЗзВ для з/о шкіл відбувалося на тлі розв'язання ключових проблем освіти в молодій державі (подолання анальфабетизму, створення уніфікованої освітньої системи, запровадження обов'язкового навчання в семирічній базовій школі, матеріального і кадрового забезпечення освітньої сфери та ін.)[79] [105, с. 459; 204, с. 234].

Основні положення, які стосувалися змістового наповнення й технологій реалізації ЗзВ учнів, озвучено 1918 р. на Краківському вчительському з'їзді, а ухвалу про потребу

[79] Докладніше про ці аспекти – у працях А. Василюк [29], О. Рудої [204; 205], Л. Курдибахи [857], В. Радвана [1178] та ін.

здійснення цього вектора педагогічної праці прийнято у квітні 1919 р. на Вчительському Сеймі. У доповідях і дискусіях цих форумів зазначалося, що інформаційний контент про З. необхідно теоретично і практично впровадити на усіх щаблях навчання, а методи, які використовуються в реалізації означеного виховання, повинні відповідати вікові учнів [790, s. 16].

Таким чином, із самого початку існування Другої Речі Посполитої виховні впливи в контексті здоров'язбереження учнівства були офіційно включені до завдань ШГ. Попри те, що цей напрям виховання був «наймолодшим» складником ШГ, його розглядали, зазначено в навчальних програмах 1920-х рр. для базових шкіл, найбільш значущим (з точки зору практичного значення) і перспективним (з точки зору соціальних аспектів) [1154, s. 16].

ЗзВ учнів озвучувалося за міжвоєнного періоду XX ст. як «пропаганда гігієни». Її реалізовували у двох вимірах. У базовій школі ішлося про «промоцію ГВ», завданням якої було формування в учнів низки відповідних навичок: «Базова школа повинна бути джерелом, пропагандистом і взірцем практичної гігієни серед молодого покоління. Усією своєю атмосферою і організацією внутрішнього життя вона покликана плекати в молоді гігієнічні звички» [1154, s. 17]. У базовій школі для назви навчальних дисциплін про З. не рекомендували використовувати науковий термін «гігієна», доцільнішими вважали назви «плекання здоров'я в школі» чи «навчання здоров'ю» [539, s. 264]. Щодо середньої і старшої школи (гімназій, а пізніше – і ліцеїв), то тут відбувалося «навчання гігієни» – воно передбачало систематизацію й узагальнення набутих у базовій школі знань і умінь, а за методами реалізації наближалося до академічного рівня викладання [742, s. 696–697; 1307, s. 211–214].

Безперервність і наступність пропаганди гігієни в з/о школах «міжвоєної» Польщі педагоги забезпечували «принагідним» і «систематичним» форматами її реалізації.

Принагідний підхід вважали більш ефективним і природним порівняно із систематичним підходом, оскільки він сприяв розв'язанню учнем «реальних» і «справжніх» життєвих ситуацій. У методичних рекомендаціях до проведення всіх уроків зазначалося, що принагідна пропаганда гігієни «повинна належати до сфери

виховної діяльності кожного вчителя», а формування в учнів навичок стосовно З. необхідно здійснювати за будь-якої нагоди [1388].

Найбільш успішно принагідний підхід до пропаганди гігієни реалізовували в базовій школі завдяки «синтетичному навчанню» (або навчанню «без виразного розмежування окремих предметів»)[80] – воно давало змогу здійснювати відповідні виховні впливи «принагідними гігієнічними бесідами» (*higjeniczne pogadanki*) на різних уроках [989, s. 345] «від першого дня побуту в школі» [969, s. 903], оскільки інформація про З. була внесена до змісту багатьох курсів («Польська мова і читання»; «Математика»; «Ручна праця»; «Малювання», «Природознавство») [968, s. 366]. Принагідне формування дотичних до проблеми здоров'я знань, умінь і навичок характеризували як «надзвичайно цінний метод навчання», а обов'язковість проведення «гігієнічних бесід» уже з першого класу базової школи детермінувалася навчальними програми, які були видані в перші роки незалежності (1921, 1922) [1487]. Ці бесіди рекомендували здійснювати на основі змісту низки гігієнічних правил, уміщених на різних таблицях і плакатах, або записаних в учнівських зошитах [792, s. 5]. Ознайомлення із певними знаннями у сфері гігієни могло відбуватися в I і II класах базової школи на уроках польської мови під час «мовних вправ» на прикладі об'єктів з найближчого оточення дитини, під час розмов про враження від подій та щоденного життя, а також під час уроків читання із використанням текстів Зз змісту[81] [385, p. 2223; 1155, s. 27–28].

Щодо систематичного ознайомлення з найважливішими аспектами гігієни, то в базових школах його починали здійснювати у III-ому класі під час проведення спеціально відведених годин на «Природничі бесіди» [1155, 1922, s. 19]. В V–VII-х класах базових шкіл (відповідно в I–III-х класах «нижчих» гімназій) пропаганда гігієни під назвою «гігієнічні бесіди» знайшла втілення у змісті «Природознавства». Попри наявність відповідного змісту в навчальній програмі цієї дисципліни, для його реалізації не було виділено спеціальних годин. Так, у навчальних програмах 1925 р.

[80] Нині таке навчання окреслюють як «інтегроване».

[81] Для цього використовували також перекладну літературу (додаток Д.23).

зазначалося, що «гігієнічні бесіди» повинні проводитися поза уроками або замість інших уроків за умови погодження такої заміни з дирекцією школи [1146, s. 103].

В VII-ому класі базової школи систематичне навчання гігієни відбувалося в межах дисципліни «Наука про здоров'я» (вивчалася 2 год. на тиждень у другому півріччі) [1032, s. 17]. 1926 р. щотижневу кількість годин на вивчення цього курсу зменшили на 1-у годину з коментарем, що додаткову годину буде впроваджено для пропаганди гігієни в III-ому класі гімназій. За словами К. Міткєвіча, такий підхід мав логічне підґрунтя, оскільки спрямовувався на «закріплення» уявлень про З. і формування необхідних у житті гігієнічних навичок у випускника школи [968, s. 366]. На цьому ж рівні освіти передбачалося введення курсу «Наука про людину у поєднанні з гігієною», зміст якого був би тісно пов'язаний із анатомією та фізіологією людини, завдяки ж пропозиціям С. Скальського (додаток З.1) змістове наповнення цієї дисципліни стало ширшим – тематика, крім іншого, стосувалася питань індивідуальної та громадської гігієни, профілактики шкідливих звичок і першої домедичної допомоги [1307, s. 218].

В старших класах гімназій окрему інформацію про здоров'я вкомпоновано у зміст дисципліни «Природознавство», але «гігієнічний» контент був представлений у навчальних програмах цієї дисципліни у «вищій» гімназії «дуже скромно» і здебільшого в контексті тем про анатомію і фізіологію людського організму [1234, s. 297]. Отже, упродовж тривалого часу в офіційних міністерських програмах для гімназій гігієнічна тематика не була виокремлена із загального курсу природознавства. Науковці критикували такий підхід і зауважували, що принаймні в VII-ому гімназійному класі гігієну необхідно викладати як «окремий предмет» [762].

Із початком 1926/1927 н.р. МВіНО запровадило в VII-ому класі гімназій 1-у «окрему» обов'язкову щотижневу годину на вивчення «Науки гігієни і рятівництва» [1506], метою якої було формування в учнів мотивації до потреби дотримуватися в щоденному житті засад особистої та громадської гігієни і ведення ЗСЖ [986, s. 365]. Змістове наповнення цього навчального предмета (додаток З.2) було об'єднано у такі розділи: «Гігієна дихання»; «Гігієна харчування»; «Гігієна помешкань»; «Загартування і його основи»; «Гігієна тілесних вправ»; «Гігієна розумової праці»; «Боротьба з інфекційними захворюваннями»; «Боротьба з алкоголізмом як соціальним

лихом»; «Боротьба з туберкульозом як соціальним лихом»; «Гігієна міст, містечок і сіл»; «Професійна гігієна»; «Рятівництво» [986, s. 365–366]. Учителям рекомендували використовувати для дисципліни «Наука гігієни і рятівництва» низку видань Гігієнічного Товариства у Львові, але «найпридатнішим» для цього вважали підручник К. Караффи-Корбута «Громадська гігієна» [761] (1926).

Загалом, пропаганда гігієни в з/о школах Другої Речі Посполитої мала «аритмічний вияв», що було пов'язано із низкою чинників. Зокрема, глибока і тривала економічна депресія, що огорнула державу в 1929–1932 рр. та позначилася насамперед на розвитку освіти, охорони здоров'я і культури, спричинила низку негативних явищ у сфері ШГ (скорочено видатки на соціальні акції – канікулярні табори, «доживлення» учнів із бідних сімей та ін.; задля «фінансових заощаджень» було ліквідовано інституцію шкільних лікарів, вони автоматично позбавлялися членства в педагогічних радах, утрачали тісний контакт із учителями й учнями, а «позаштатний» статус лікаря потенційно міг призвести до «занедбання» санітарно-гігієнічної опіки школи; та ін.) [494, s. 110]. 1929 р., після двох років систематичного вивчення, «Науку гігієни і рятівництва» вилучили з навчальних планів гімназій із приміткою для «зменшення перевантаження навчальної праці молоді», а «звільнену» одну щотижневу годину відвели для додаткового уроку ФВ. Таке рішення МВіНО педагоги і науковці-гігієністи вважали кроком назад і оцінювали як «недалекоглядне й невиправдане», оскільки гігієнічна свідомість польського суспільства «залишалася після десяти років незалежності вкрай низькою» [968, s. 367]. Певні зміни були внесені до навчальної програми курсу «Наука про здоров'я». Ці зміни вважали некоректними – в 1930 р. Т. Драбчик зазначав, що зміст дисципліни, задекларований у навчальній програмі для VII-го класу базової школи (відповідно – для III-го класу гімназій), має доволі узагальнений характер [539, s. 264].

«Єнджеєвічовська» освітня реформа 1932 р. «змінила» не лише структуру з/о школи (див. підрозділ 1.2.3), вона передбачала також перебудову шкільних навчальних програм [1149, s. XI–XII].

У якості експертів підкомісії для конструювання нового змісту дисципліни «Наука про здоров'я» було покликано С. Копчиньського, К. Міткєвіча, М. Кацпжака та інших

гігієністів. Головні пропозиції вчених стосувалися того, щоб в І-х і ІІ-х класах базової школи виховні впливи щодо З. визначати як «ГВ» і реалізовувати їх на усіх уроках, без виділення для цього спеціальної навчальної дисципліни. Але у впроваджених від 1 вересня 1932 р. програмах навчання для І-го класу з'явилася дещо інша «формула» розміщення відповідної тематики – її включили до змісту курсу «Ручні роботи з практичними заняттями» (під час цих занять вчителі повинні були здійснювати інструктаж щодо чистоти тіла і підтримання у порядку одягу та інструментів, які використовувалися на уроці) [1307, s. 226]. Інтегрований вимір пропаганди гігієни передбачалося здійснювати у «наступних» класах базової школи шляхом включення відповідної інфомації до змісту навчальних предметів «Природознавство», «Географія», «Математика», «Малювання», «Ручна праця», «Домашнє господарство» і «Фізичне виховання». Наголошувалося, що першочергове значення у пропаганді гігієни має «практичний» вектор і якнайширше залучення учнівства до діяльності у Гуртках Молоді Червоного Хреста (*Koła Młodzieży Czerwonego Krzyża*), гуртках гігієністів, харцерських осередках, ін. [967, s. 24].

Для випускників базових шкіл відомості про особисту та громадську гігієну педагоги вважали як «вкрай важливі», тому лунали пропозиції щодо введення до навчальних програм VII-го класу цих шкіл окремого курсу гігієни і рятівництва який вивчався б 2 години на тиждень, оскільки випускникам необхідно «систематизувати» набуті в попередні роки навчання знання про гігієну та її засади і підготуватися «до здорового життя» у суспільстві [969, s. 906]. Щоб збільшити час на систематичне вивчення гігієни, С. Копчиньський пропонував використовувати одну годину з 3-ох щотижневих, призначених для ФВ [790, s. 17]. У гімназіях, поряд із традиційними бесідами на актуальні гігієнічні теми впродовж усього періоду навчання, вважали доцільним ввести в останньому класі цих закладів освіти систематичний курс «Наука про здоров'я» (2 год. на тиждень). У ліцеях, які, згідно з новою освітньою реформою, стали третім рівнем загальної освіти, окремі теми планували включити до змісту дисципліни «Громадянське виховання» [967, s. 25].

Пропозиції до змісту нових навчальних програм були винесені на обговорення вчительського загалу, самі програми видано під назвою «тимчасові», оскільки укладення

їхньої остаточної версії мало відбутися лише після певного адаптаційного періоду і випрацювання адекватних рекомендацій для ухвалення найоптимальнішого рішення. Терміном появи остаточних навчальних програм називали 1939 р., коли «перші випускники» реформи 1932 р. завершать навчання в з/о школі [1307, s. 226].

Як засвідчив науковий пошук, в остаточній версії нових «тимчасових» навчальних програм «пропаганда гігієни» не була представлена як окрема дисципліна в жодному з класів з/о школи.

У базовій школі для «здійснення» ГВ відвели одну з 5-ти щотижневих годин для «Природознавства» [989, s. 345]. З 1934/1935 н.р. гігієнічна тематика розглядалася головно під час вивчення модуля «Культура щоденного життя» навчальної дисципліни «Ручні роботи з практичними заняттями» [1153]. Про зміст цього модуля дізнаємося зокрема з переліку засобів «найпримітивнішої» допомоги для їхнього проведення, які повинні були мати всі школи, як-от: кошики для сміття, ганчірки для взуття, «сплювачки», обладнання для миття рук, мило, рушники, посуд для пиття води тощо [497, s. 49; 1307, s. 115]. Цього ж 1934/1935 н. р., у другому півріччі для VII-го класу базової школи з'явилася програма курсу «Наука про людину у поєднанні з гігієною», змістовий контент якої (додаток З.3) спрямовувався на формування в учнів знань та уявлень про особисту гігієну в тісному взаємозв'язку з основами функціонування людського організму [1307, s. 228].

У навчальних програмах гімназій після 1932 р. пропаганда гігієни знайшла своє увиразнення у змісті предмета «Біологія» для IV-го класу – відповідна тематика теж була тісно пов'язана з інформацією про анатомію і фізіологію людини [1149, s. 277–291], що значно обмежило той зміст «Науки про здоров'я», який пропонувався на початку 1930-х рр. відповідною підкомісією з обговорення змісту освіти в реформованій школі [1307, s. 229]. У навчальних програмах ліцеїв теми про З. так само уміщувалися у змісті «Біології» [1148]. Посилення «військового контексту» у всіх сферах життєдіяльності і, відповідно, актуалізація уваги до цілей навчання, пов'язаних із «виробленням почуття щодо основних обов'язків із захисту держави» (*wyrabianie poczucia podstawowych obowiązków obrony państwa*), зумовили введення до навчальних

програм ліцеїв тем, присвячених медичному «рятівництву» й реалізації гігієнічних засад у «надзвичайних» умовах [1148, s. 7].

Проаналізувавши зміст навчальних програм з/о шкіл міжвоєнної Польщі і низки методичних рекомендацій щодо гігієнічного просвітництва в школі [986; 792, s. 3; 968, s. 366], ми дійшли висновку, що випускники базових шкіл, гімназій і ліцеїв міжвоєнного періоду ХХ ст. повинні були володіти таким обсягом знань та умінь: мати уявлення про цінність З. і його взаємозв'язок зі способом життя; володіти знаннями про назви та функції органів і систем людського організму; мати уявлення про профілактику порушень постави, слуху, зору; знати, як зберігати в чистоті руки, ноги і тіло загалом, голову, одяг, ротову і носову порожнини, горло; мати уявлення про значення для здоров'я раціонального харчування і належного питного режиму; усвідомлювати значення загартування і природних чинників (сонця, води, повітря) для З. людини; мати знання про вплив шкідливих звичок на людський організм; володіти уміннями щодо профілактики травматизму; знати елементарні ознаки забруднення води, ґрунту, повітря та його негативний вплив на З. людини; дотримуватися режиму дня.

Серед ефективних форм, методів і засобів ГВ у школі називали уроки, «гігієнічні бесіди», приклад дорослих (їхню повсякденну поведінку), накази, заборони [1224, s. 19], наочність і виставки відповідного змісту [1396], практичні вправляння учнів – приміром, щодо гігієнічних звичок (див. додатки К.3, К.4). Сюжети для проведення гігієнічних бесід черпали не лише з наукових і навчально-методичних видань[82] (додатки Д.10, Д.15, Д.16, Д.19, Д.21), але й з підручників і спеціальної літератури для дітей та юнацтва (додатки Д.18, Д.20, Д.22, Д.23), плакатів (світлини деяких плакатів під назвами «Не чіпляйся за трамвай» і «Гігієна вдома і в школі» з гаслом «Виконуй найважливіші її призначення і виростеш здоровою, повною радості і життя людиною» (додаток П.1) ми надибали в публікації К. Міткєвіча «Пропаганда і навчання гігієни у школі» (додаток Д.21) [969, s. 900, 912]). Досить активно використовувалися популярні і донині так звані малюнкові тексти, а зразки такої продукції уміщували в навчально-методичних працях [981, s. 19]. Практикували створення учнями проєктів, на зразок

[82] Списки наукових і науково-методичних видань щодо ГВ учнів представлено у низці розвідок [969; 1266; 1267].

американських «Абеток здоров’я» – для кожної літери алфавіту виготовляли окрему «картку з віршем і дотичною ілюстрацією» [969, s. 902]. Учні створювали «гігієнічні плакати» – отримавши певне «гігієнічне гасло», повинні були дібрати тематичні малюнки, ілюстрації, світлини і виготовити, таким чином, своєрідну гігієнічну рекламу. З-посеред «найновіших» методичних засобів навчання і виховання, практикованих в з/о школах, був шкільний часопис: у його «відділах» учні досить часто виокремлювали Зз рубрики («Гігієна», «Боротьба з алкоголізмом» та ін.). Учні відвідували вистави, у змісті яких порушували проблеми збереження З. людини [969, s. 906]. Популярною була інсценізація (драматизація або театральна вистава): учитель та учні разом обирали відповідний текст для вистави, розподіляли ролі, проводили репетиції, готували декорації і костюми, створювали афішу для реклами прем’єри тощо. Серед рекомендованих у методичній літературі 1918–1939 рр. сюжетів для постановок задля формування в учнів засад ЗСЖ – п’єси, до прикладу, про негативні наслідки вживання міцних трунків («Весела історія про Фіпця» [1128] (1925)), про засоби профілактики скарлатини («Небезпечний в’язень» (1939)), про значення лікарських рослин, які «повертають втрачене здоров’я» («Чарівні квіти» (1939)) та ін. [231, с. 206; 300]. Велике значення у виховній роботі надавали складанню учнями власних творів відповідної тематики для інсценізації [969, s. 902].

Щодо дидактичного супроводу «гігієнічних бесід» та реалізації «Науки про здоров’я», то в школах було обмаль навчальної і педагогічної літератури відповідного змісту. Зокрема, у праці С. Копчиньського «Гігієнічні теми у шкільних підручниках» [807] (1921), яку вчений підготував після проведеного ним аналізу змістового наповнення навчальних книг на предмет наявності в них «гігієнічних» статей, ідеться про досить спорадичне відображення в підручниках зазначеної тематики.

Однією з перших спроб створення змістового контенту для навчання основ З., передбаченого програмами для «вищих» класів базової школи чи «нижчих» гімназійних класів, стала збірка «Гігієнічні бесіди: методичні проєкти і вказівки» [792], укладена 1924 р. С. Копчиньським разом із В. Габеркантувною (*Wanda Haberkantówna*). Видання було складено на основі опрацьованого авторами циклу бесід на гігієнічну тематику і містило, окрім іншого, методичні вказівки щодо їхнього проведення [494, s. 105].

Уміщені в посібнику «гігієнічні бесіди» призначалися для учнів V–VII-х класів базової школи і I–III-х класів «нижчих» гімназій, а представлені в них теми було відкореговано згідно зі змістом програм навчальних дисциплін, під час вивчення яких можна було реалізувати певну гігієнічну бесіду. Так, для V-го класу пропонували для вивчення теми «Чистота рук і ніг», «Чистота одягу, голови», «Чистота рота, носа і горла», «Режим дня учня», для VI-го класу – «Постава учня», «Учень, відповідальний за чистоту у школі», «Сон», «Мухи», для VII-го класу – «Їжа і питво», «Обов'язки хворого учня», «Одяг», «Розваги».

Зазначмо, що «Гігієнічні бесіди» кардинально відрізнялися від «поважної» наукової творчості С. Копчиньського [494, s. 105]. З одного боку, у текстах відчувається рекомендована вченим методика «навчати, граючи» (*kształcić bawiąc*), оперта на використання активних дидактичних методів, спонтанних висловлювань учнів, їхньої творчості тощо. З іншого боку, не відмовляючись від «гри в гігієну», С. Копчиньський і В. Габеркантувна прагнули, щоб зміст текстів сприяв формуванню в учнів почуття відповідальності за здоров'я. Тож методичний контент збірки, окрім оригінальності, вирізняється і науковістю (див. додаток Д.18). Більшість пропонованих у «Гігієнічних бесідах» матеріалів була включена до навчальних програм V–VII-х класів базової школи і I–III-х класів «нижчих» гімназій і для кожного класу пропонувалося щонайменше чотири «бесіди» зі збірки [1307, s. 217]. До того ж, у реформованій 1932 р. школі дуже багато тематичних матеріалів цього видання включено до змісту курсів «Культура щоденного життя» («*Kultura życia codzienniego*») і «Громадянська наука» («*Nauka obywatelska*») [494, s. 106].

Проблема змісту «гігієнічних бесід» і методичних аспектів їхньої реалізації знайшла відображення у творчості інших вчених міжвоєнної доби XX ст. Ідеться, до прикладу, про праці Б. Гандельсмана «Основи догляду за хворими для медсестер» [651] (1920) (тут є спеціальний підрозділ «Поради для учнівської молоді», що стосується особистої гігієни, раціонального харчування, рухової активності, доцільного чергування праці та відпочинку, раціонального сну [651, s. 97–101]), «Гігієна» для середніх шкіл [648] (1921) і «Короткий нарис анатомії, фізіології та гігієни» [649] (1923), Я. Шмурла «Бесіди про гігієну в базових школах» [1323] (1918), «Пропаганда і

навчання гігієни у школі» [1324] (1921) і «Методика гігієнічних бесід у школі» [1321] (1931), Я. Раух-Соболевської (*Janina Rauch-Sobolewska*) «Ессе про гігієнічні бесіди» [1180] (1923) і «Бесіди про гігієну» [1181] (1928), В. Габеркантувної «Коментарі до справи навчання гігієни у гімназіях» [644] (1928) і «Методичні вказівки щодо навчання гігієни» [645] (1931) та ін.

1925 р. побачило світ четверте видання підручника «Гігієна» для базових шкіл К. Згурського [1528] (наступні видання: 1930 р. [1529]; 1931 р. [1530] (додаток Д.19)), яке, за словами автора, давало відповідь на запитання, «як треба жити, щоб прожити життя ... у здоров'ї, у повному відчутті фізичних та духовних сил» [1528, s. 3], а 1929 р. виходить друком його «Гігієна» для середніх шкіл [1531]. Того ж, 1929 р., з'являється підручник для середніх і професійних шкіл В. Виховського (*Władysław Wychowski*) «Людина: короткий нарис науки про будову і функції людського тіла (соматологія) із основами гігієни, першої медичної допомоги в нещасних випадках і наукою про хвороботворні мікроби» [1476]. 1931 р. надруковано посібник «Веселі та корисні бесіди про твоє здоров'я» Й. Намисла і Я. Біліньського [981] (додаток Д.20), який самі автори називали першою спробою підручника з «веселим обличчям» – книгу створено задля того, щоб урізноманітнити та зробити цікавим навчання гігієни, щоб «малий читач» вважав її своїм «найкращим приятелем» [981, s. 3–4]. Це видання стало одним з небагатьох, у яких тематика про здоров'язбереження у щоденному житті подавалася в доступній для розуму дитини формі – через прозові й віршовані тексти, цитати й паремії.

Багато цінного інформаційного і дидактичного матеріалу містилося в циклі статей А. Клєнска* (*Adolf Klęsk*), уміщених 1931 р. на шпальтах часопису «Друг Школи». На думку автора, зміст гігієнічних бесід у школі повинен доцільно поєднувати питання про особисту та суспільну гігієни, а за етапністю формування відповідних життєвих знань і навичок, зокрема в базовій школі, мати такий алгоритм: I клас – навички миття рук перед їжею; II клас – навички чищення зубів і плекання гігієни ротової порожнини; III клас – уявлення про чистоту повітря і необхідність перманентного провітрювання приміщень; IV клас – знання про інфекційні захворювання, гігієну сну і корисний вплив на З. фізичних вправ; V клас – навички раціонального харчування і уявлення про

промоцію ЗСЖ; VI клас – уявлення про причини захворювань на туберкульоз і гігієну помешкань та шкіл; VII клас – уявлення про туберкульоз, інші «соціальні» хвороби і певну інформацію про першу долікарську допомогу [771, s. 96–97].

Як змістове і методичне доповнення до нових програм з дисципліни «Культура щоденного життя», 1933 р. В. Гошовська* (*Władysława Hoszowska*) підготувала працю «Практичні заняття у сфері культури щоденного життя в базовій школі. Перший щабель навчання» [675]. Зміст видання, як зазначалося в рецензіях до неї, був позбавлений «моралізаторства», сприяв гуманізації стосунків учасників освітнього процесу під час вивчення «делікатних» тем і формуванню в учнів усвідомлення цінностей та пріоритетів у контексті здоров'я [1307, s. 228].

Згадаймо ще кілька навчальних і методичних праць для реалізації «гігієнічних бесід», як-от: «Посібник для бесід про особисту і загальну гігієну» [630] (1933) М. Ґодицького* (*Michał Godycki*); «Ясь Гігієніст» (1935) М. Касперкєвічової (*Maria Kasperkiewiczowa*) (*подано за*: [1307, s. 229]); «Хочу бути здоровим. Бесіди про особисту гігієну для молоді» [738] (1938) М. Кацпжака. 1935 р. з'явився підручник для VII класу базової школи «Наука про здоров'я» К. Міткєвіча [966] (додаток Д.22), насичений інформацією, яка корелювалася з усією «гігієнічною» тематикою, озвученою в нових навчальних програмах. Використання матеріалів цього видання уможливлювало впровадження до освітньо-виховного процесу з/о шкіл особистісно орієнтованої моделі формування в учнів навичок ухвалення оптимальних рішень щодо збереження власного здоров'я за різних життєвих ситуацій.

Мотиваційний та змістовий компоненти ЗзВ учнівства доповнювався діяльнісним складником цього процесу, який виявлявся насамперед на уроках ФВ. Про незаперечне значення ФВ для збереження здоров'я учнів систематично висловлювалися науковці і вчителі-практики, підкреслюючи, що уроки гімнастики, рухливі ігри і забави, проведені на свіжому повітрі, «дають найкращі результати у сенсі здоров'я» [1348, s. 5], «примножують» його, сприяють формуванню в дитини уявлень про повітря, сонце і воду як здоров'язбережувальні чинники, т. ін. [969, s. 895].

Відповідно до навчальних планів з/о шкіл 1920-х рр., ФВ здійснювалося на уроках гімнастики / «тілесних вправ» (додатки К.1, К.2): у базових школах по ½ години щодня

[1281]; у середніх школах – по 2 години щотижня (з 1919 р. – у «нижчих» гімназіях; з 1922 р. – у «вищих» гімназіях) [1043, s. 3].

«Широко» трактоване ФВ (невід'ємним завданням такого підходу є збереження З. учнів) поступово втрачало свою злободенність у зв'язку зі згаданими вище травневими подіями 1926 р. У цей період, услід за досвідом низки європейських держав, влада Другої Речі Посполитої акценти у сфері ФВ почала покладати головно на тісний його зв'язок з «інтересами армії» і на військовий вишкіл юнацтва [494, s. 99–100]. Теоретики ж ФВ (М. Кравчик, В. Осмольський, Е. В. Пясецький, В. Сікорський та ін.) намагалися пропагувати думку про те, що не варто «сліпо» наслідувати те, що пропонують «вихователі інших народів», натомість створити власну оригінальну виховну систему, підлаштовану «до умов і потреб держави» [1377, s. 19].

Важливим завданням школи стало якомога ширше запровадження інших, «неурочних», форм ФВ з метою збереження здоров'я учнів. Зокрема, учителі мали дбати про те, щоб під час уроків і на перервах дати вихованцям «якнайбільше відпочинку». Потребу проведення обов'язкових «середлекційних» вправ анонсували Розпорядження МВіНО [1019]. Кількахвилинні руханки відбувалися в кожному класі на всіх уроках, починаючи від другого. Цікаво, що в учнів формували уявлення про те, що ці «дихальні паузи» призначалися не тільки для забави, але й для З. [231, с. 209]. В 1933 р. кожного вчителя зобов'язали щодня перед початком уроків проводити 10-хвилинну гімнастику (на свіжому повітрі, а в негоду – у класах і коридорах, які задля цього провітрювали і «звільняли від пороху») [1377, s. 19]. До комплексу вправ обов'язково повинні були входити «короткі» ігри й забави зі співом. Освітні нормативно-правові документи декларували введення в кожному класі державних гімназій додаткових 2-х годин на «післяобідні» рухливі ігри та забави [1019, s. 464]. Учені пропонували також бодай один раз на тиждень організовувати рухливо-забавові заходи на заміських майданчиках, щоб учні могли займатися, «вдихаючи свіже повітря» [1098, s. 29–32].

2 січня 1929 р. МВіНО впровадило до середніх з/о шкіл 3 обов'язкові години ФВ, «додаткові» години на післяобідні рухливі ігри та забави теж було залишено в

навчальних планах[83] [1281]. Ішлося навіть про те, щоб один раз на тиждень давати учням «мінімум» домашніх завдань для того, щоб дирекція шкіл могла раціонально організувати фізкультурні забавово-ігрові заходи для учнів [1399, s. 1000]. Щоправда, для цього дуже часто бракувало кваліфікованих учительських кадрів і належного обладнання і засобів (навіть на початку 1930-х рр. тільки ¼ з/о шкіл мала у своєму розпорядженні більш-менш нормальні умови для проведення уроків ФВ) [835]. До того ж, організація «післяобідніх» рухливих ігор і забав була проблематичною, оскільки за ону «працю» учителям необхідно було забезпечити додаткову оплату з фондів фінансових внесків сімей учнів [1019, s. 464], а це не кожна школа могла собі дозволити [1043, s. 5–6]. Відтак, до «позашкільного формату» ігор і забав часто залучалися батьки учнів, які, за порадами вчителів, активно проводили вільний час разом зі своїми дітьми (див. додатки Л.2–Л.4). Відштовхуючись від рекомендацій владних структур, які заохочували мешканців краю до активного відпочинку, з/о школи намагалися практикувати у своїй фізкультурно-оздоровчій діяльності також піші й велосипедні екскурсії, походи в гори й інші форми, які трактувалися як «найрозумніший відпочинок для нервів», загартування і зміцнення тіла [891].

Задля ефективності позашкільних форм ігрового і забавового відпочинку учнів освітяни намагалися «реанімувати» ініціативи минулого. Так, навесні 1929 р. у Варшаві створено «йорданівський сад» (далі – ЙС) і у зв'язку з цим – Товариство Друзів І-го ЙС (*Towarzystwo Przyjaciół I Ogrodu Jordanowskiego*), 1932 р. перейменоване у Варшавське Товариство ЙС (*Warszawskie Towarzystwo Ogrodów Jordanowskich*). З 1934 р. функціонує вже загальнопольське Товариство ЙС (*Towarzystwo Ogrodów Jordanowskich*), тісно співпрацюючи з Державним Управлінням Фізичного Виховання (*Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego*), спрямовує зусилля на створення йорданівських садів у всіх куточках Другої Речі Посполитої. Центральне Товариство ЙС (*Centralne Towarzystwo Ogrodów Jordanowskich*; далі – ЦТЙС), засноване 1937 р., поширює відповідну діяльність і на сільські терени. ЦТЙС разом із Центральною Організацією Клубів Сільських Домогосподарок (*Centralna Organizacja Kół Gospodyń Wiejskich*) розпочало створення дитячих ігрових майданчиків для сільської громади. «Сад», на який

[83] Підтвердженням цьому є низка світлин, уміщених в додатках К.5 і К.6.

орієнтувалися як на взірець таких забавових осередків, розташовувався в селі Вацин[84] (*Wacyn*). На жаль, із початком Другої світової війни було перервано розвиток міських і сільських йорданівських садів [895, s. 46–62].

Масовою формою позашкільної виховної праці стали влаштовані на всіх теренах Польщі розмаїті національні свята (Свята завершення шкільного року; Спортивні свята шкільної молоді; Дні Здоров'я; Свята ФВ і військової підготовки; та ін.). Під час цих дійств у «показах вільноручних вправ» і спортивних змаганнях діти та юнацтво випробовували свою силу і міцність, змістовно проводили дозвілля у веселих іграх і забавах тощо (додатки М.1–М.4). Отже, свята мали велике виховне значення: виконуючи фізичні вправи під супровід музики чи співу, учні з/о шкіл отримували «радість рухів» й естетичну насолоду.

Шкільна влада рекомендувала впроваджувати у виховно-освітній процес «принагідні» бесіди і конференції з батьками учнів. Потребу наповнення цих заходів Зз контентом пояснювали просто: «щоб дім не паралізував пропагованої у школі праці, натомість допомагав їй у міру можливостей» [968, s. 367]. Проблематику «зустрічей» із батьками радили урізноманітнювати, добираючи теми на зразок «Що школа робить для здоров'я дітей?», «Що повинні робити батьки для здоров'я дітей?», «Значення ігор і забав на свіжому повітрі для здоров'я дитини», «Раціональне харчування і раціональний одяг дитини», «Для чого і як дитина повинна відпочивати?», а подану батькам інформацію рекомендували супроводжувати відповідними діафільмами, якими забезпечувалися шкільні методичні кабінети [969, s. 897–898]. Доцільною формою співпраці із «домом дитини» вважали створення батьківських комітетів, їх залучення до розмаїтих форм Зз діяльності задля формування в батьків почуття, що «їхній голос є важливий» в ухваленні певних рішень (до прикладу, щодо «складання меню» для «доживлення» учнів із бідних родин, організації вдома «куточків», у яких діти могли зберігати свої речі (мило, зубну щітку, ємність для полоскання зубів, гребінець тощо) та ін.) [675, s. 98–99]. Директорка гімназії імені Емілії Платер Й. Сівікова (*J. Siwikowa*) згадувала свого часу, що члени Гуртка Батьківської Опіки (*Koło Opieki Rodzicielskiej*) спеціально збирали гроші з метою їх використання на гігієнічне утримання приміщення

[84] Село Вацин нині належить до Радомського повіту Мазовецького воєводства.

школи, «доживлювання» дітей, організацію літніх «колоній» і фінансування піших прогулянок [1166, s. 59].

Поряд із «короткотривалими» (бесіди, години, конкурси, ін.) методами і формами здоров'язбережувального виховання учнів, за 20–30-х рр. XX ст. у з/о школах Польщі реалізовувалися і «довготривалі» ініціативи («день», «тиждень», «місячник»). Так, традиційними стали «Протитуберкульозні дні», що проводилися зазвичай у грудні/січні кожного року задля поширення інформації про засоби профілактики туберкульозу. Конспекти зразкових лекцій друкували здебільшого на сторінках педагогічних часописів [1162]. Другий напрям у контексті промоції З. учнів стосувався «Тижня дитини»: заходи в його межах організовував Польський Комітет Опіки над Дитиною (*Polski Komitet Opieki nad Dzieckiem*) у травні місяці [1307, s. 237].

До «систематичних» напрямів позакласної виховної роботи належала й пропаганда абстиненції (утримання) учнів від споживання алкоголю. Загалом «протиалкогольне виховання» (далі – ПаВ) було одним з актуальних векторів виховної діяльності «міжвоєнної» школи, потреба його реалізації зумовлювалася складною ситуацією зі З. дітей та юнацтва в державі, яка посилювалася вживанням ними алкоголю [912; 1053]. Неоцінений внесок у справу пропагандистських акцій щодо профілактики алкоголізму зробили товариство «Тверезість» («*Trzezwość*») у Варшаві і «Польська Протиалкогольна Ліга» («*Polska Liga Przeciwalkoholowa*») у Познані, які проводили «безкомпромісну боротьбу» за абстиненцію в публічному і приватному житті [260].

Актуальність алкогольної проблеми спричинила сплеск «теоретичних розважань» та практичної діяльності у відповідній сфері: упродовж 1920–1930-х рр. у Польщі з'явилася низка протиалкогольної друкованої продукції, в якій увиразнено ключові тези, як-от: школа не може залишатися «бездіяльною» [1304, s. 55]; у межах кожного навчального курсу необхідно знайти той змістовий контент, який можна доцільно використати в ПаВ [392, s. 557]; «чинним абстинентом» повинен бути насамперед сам учитель [1331, s. 55]; протиалкогольну тематику необхідно включити до навчальних програм закладів освіти, які здійснюють професійну підготовку вчителів [790, s. 16].

Здійснений аналіз творчих праць М. Горновської, Б. Духовіча* (*Bronisław Duchowicz*), А. Пулавського* (*Antoni Puławski*), М. Сиґнарського* (*Mieczysław Sygnarski*),

К. Сокаля* (*Klemens Sokal*), Я. Цємнєвського* (*Jan Ciemniewski*), Я. Шиманьського, Я. Шмурла [449; 547, 548; 674; 1260; 1296; 1320; 1322; 1331] та інших джерел [786] засвідчив, що в польській педагогічній думці були напрацьовані послідовні етапи здійснення ПаВ дітей і юнацтва, які передбачали формування знань про шкідливість уживання алкоголю, уявлень про переваги тверезого способу життя, розуміння необхідності включення (у міру своїх можливостей) до участі в боротьбі з алкоголізмом як соціальним явищем тощо [260, с. 184].

Серед систематичних заходів з ПаВ в з/о школах міжвоєнної Польщі відзначмо «Тижні тверезості», які проводилися щороку впродовж першого тижня лютого [1163]. У межах цих акцій влаштовували конкурси для вчителів базових і середніх шкіл на найкращий урок з умовною назвою «Алкоголізм як соціальне зло» [1307, s. 237], проводили лекції відповідної тематики для батьків учнів, залучали здобувачів освіти до драматизацій, демонстрували плакати, таблиці, діафільми, фільми [821; 979; 991]. Однією з форм пропаганди абстиненції стало озвучення прізвищ учнів, які зовсім не вживали алкогольні напої, у так званій «Золотій Книзі Шкільної Молоді» («*Złota Księga Młodzieży Szkolnej*»), яку започаткував Союз Вчителів Абстинентів (*Związek Nauczycieli Abstynentów*; далі – СВА) міста Познань. Відомо, що організаційний комітет IX-го Польського Протиалкогольного Конгресу (1930, Вільнюс) звертався до вчителів усіх базових і середніх шкіл у Польщі з проханням підтримати цю «Книгу», запровадивши її ведення у своїх школах [1182, s. 207].

Різноманітні заходи в контексті ПаВ дітей та юнацтва активно реалізовували представники інших національних спільнот Другої Речі Посполитої. До прикладу, потужну протиалкогольну просвітницьку і виховну діяльність розгорнули галицькі українці. Завдяки розвідкам Юліана Каменецького, Петра Кривоносюка, Марії Крушельницької, Софії Парфанович, Андрія Чайківського та інших, діяльності українських священнослужителів, українських громадських товариств («Відродження», «Рідна школа»), скаутської організації «Пласт» вдалося створити паралельний польському «протиалкогольний фронт» у межах приватного українського шкільництва і в позашкільному просторі [231, с. 212].

З-поміж позакласних форм ЗзВ учнів варто згадати учнівське самоврядування, яке забезпечувало систематичну участь у заходах, дотичних проблемі збереження З. учнів. Серед «громадських» доручень, які запроваджували в з/о школах, були «санітари» («впорядчики чистоти»), до кола обов'язків яких входило дбати про «зовнішню чистоту дітей як також і про оточення», здійснювати провітрювання в класі на перервах тощо. Дієвими об'єднаннями для відповідної пропаганди стали гуртки гігієністів (*kółko higjenistów*), «клуби малих гігієністів» (*klub małych higienistów*), які за змістом і формою діяльності нагадували самоврядування [494, s. 104; 969, s. 893–894], абстинентські гуртки, зокрема Гуртки Блакитної Молоді[85] (*Koło Młodzieży Błękitnej*) [1307, s. 246].

До гігієнічного просвітництва активно долучилися започатковані 1921 р. шкільні Гуртки Молоді Польського Червоного Хреста (далі – ГМ ПЧХ), які закладалися і в базових школах (починаючи з IV-го класу), і в гімназіях, і в школах надгімназійних [850; 1258, s. 194]. Своєрідний поштовх активному розгортанню цих інституцій на теренах шкіл Другої Речі Посполитої дав Американський Червоний Хрест, коли 1922 р. звернувся до МВіНО з проханням про проведення низки просвітницьких лекцій, демонстрацію фільмів, роздавання інформаційних матеріалів та ін. Міністерство погодилося на цю пропозицію і навіть рекомендувало на цей час звільняти учнів від уроків, водночас зобов'язало учителів та лікарів черпати з цих лекцій і фільмів тематику для проведення з учнями «своїх власних» бесід [1022].

У статутних завданнях ГМ ПЧХ зазначалося, що одним із доцільних методів здійснення пропаганди гігієнічних знань є організація «гігієнічних конкурсів» чи «конкурсів здоров'я» («на найкращу поставу» та ін.) [969, s. 891]. Змістове наповнення й технологію організацію таких конкурсів докладно описав С. Копчиньський у публікації «Конкурси здоров'я в школах» [798] (1930). За Розпорядженням МВіНО від 13 травня 1927 р., часопис «Молодь ПЧХ» («*Młodzież Polskiego Czerwonego Krzyża*») повинен був бути наявний у кожній з/о школі, а звіти про діяльність ГМ ПЧХ щороку друкувалися в «Урядових Щоденниках» кураторій шкільних округів. У звітних матеріалах ГМ ПЧХ уміщено інформацію про те, що їх діяльність на теренах шкіл приносила позитивні

[85] У міжнародній символіці блакитний колір означав абстиненцію.

результати – зазначено, що піклування про чистоту і належний зовнішній вигляд «видно усюди», що створюються локації, де учні можуть реалізовувати гігієнічні процедури, що «є мило, рушники, мидниці, щітки для зубів, щітки для чищення одягу, взуття, машинки для стрижки волосся», що деякі ГМ ПЧХ мають власні аптечки, які використовуються за потреби надання першої долікарської допомоги, що проведені «розмови і відчити сприяють зацікавленню молоді проблемами гігієни» [780, s. 167].

Протягом міжвоєнного двадцятиріччя XX ст. проблеми формування КЗ дітей та юнацтва, залучення їх до практичної праці в цій сфері були одним із важливих напрямів діяльності Союзу Польського Харцерства (*Związek Harcerstwa Polskiego*; далі – СПХ). Організація виникла у листопаді 1918 р. під опікою МВіНО та МВС і скоро стала дуже популярною з-поміж учнівства [379, s. 214]. Формальне ставлення школи до харцерства унормувала затверджена 19 березня 1920 р. «Інструкція МВіНО у справі шкільних харцерських дружин». Особливе значення шкільних дружин СПХ і створюваних при них пізніше Гуртків Друзів Харцерства (*Koło Przyjaciół Harcerstwa*) як виховних осередків убачаємо в тому, що після травневого перевороту 1926 р., коли завдання ФВ і спорту дедалі більше підпорядковували мілітарним цілям, єдиною організацією, яка була «допущена» до співучасті у вихованні учнів, був саме СПХ, а його діяльність контролювало МВіНО [1288, s. 934, 944]. СПХ, кількісний склад якого систематично збільшувався (1920 р. – 29.500 учасників; 1930 р. – 63.000; 1938 р. – 204.700), став справжнім союзником школи у вихованні, 1936 р. йому навіть надано статус «асоціації вищої корисності» [379, s. 215]. Викладене дає підстави розглядати харцерський рух як засіб масового виховного впливу на учнів з/о шкіл міжвоєнної Польщі.

Польському харцерству був властивий великий динамізм і постійний пошук нових форм виховної праці, а в змісті харцерського виховання закладався потужний формат Зз ініціатив: з-посеред знань, умінь і навичок, необхідних для фахового вишколу харцера, чільне місце посідали питання збереження З. [379, s. 218]. Т. Ярошинський зазначав, що важливим ідеалом харцерського виховання є здоров'я [700, s. 264], за словами Т. Струмілла, найлегшими засобами «його (здоров'я – Л. С.) осягнення у скаутингу» є раціональна гігієна, гімнастика і спорт [1288, s. 926].

Джерельною базою для здобуття відповідних знань і вмінь харцерів і харцерок слугували науково-методичні й науково-популярні видання В. Осмольського «Гігієна в харцерстві» [1042] (1918), Е. В. Пясецького і М. Шрейбера «Харцерство польської молоді» [1090] (1920), Г. Ґласса (*Henryk Glass*) «Харцерська книжечка» [626] (1922), С. Седлячка (*Stanisław Sedlaczek*) «Школа харцера» [1229] (1921) і «Харцерство у школі» [1228] (1930), Т. Струмілла «Вовченята» [353] (1923), З. Виробка «Харцер у полі. Скаутські ігри і вправи у полі» [1481] (1926, 1937), З. Трильського (*Zbigniew Trylski*) «Малий підручник таборування» [1368] (1929, 1934), редагована Я. Зволаковською (*Jadwiga Zwolakowska*) праця «У громаді зухів[86]» [1389] (1933), М. Скоковської-Рудольф* (*Maria Skokowska-Rudolf*) «Здоров'язбережувальні вказівки для харцерських таборів» (1933) [1237], В. Ширинського* (*Wiktor Szyryński*) «Харцерська швидка допомога» [1333] (1937; додаток Д.33.1) та ін. Здійснений аналіз змісту цих видань засвідчив, що тут було уміщено досить багато інформації щодо основ ЗСЖ, особистої гігієни, раціонального режиму дня, активної рухової діяльності, профілактики шкідливих звичок, надання першої медичної допомоги тощо.

Можна виокремити низку факторів, які забезпечували «високі досягнення» харцерства щодо ЗзВ, а саме: самовиховний характер харцерської праці; благодатне емоційне тло, яке створює «конкретну чарівність» харцерського життя; харцерська методика, що опирається передовсім на практичну діяльність особистості, її власну активність [379, s. 214; 497, s. 175; 1288, s. 925]. У цьому сенсі згадаємо про форми і методи формування у харцерської молоді основ збереження З. свого та інших людей, серед яких практичні вправляння щодо правил дорожнього руху та рятівництва, «Тижні зуха», різноманітні заходи спортивно-змагального спрямування та ін. (додатки О.5–О.10).

Важливими формами організації практичного вишколу харцерів та харцерок були мандрівництво (*wycieczkowanie*) і харцерські табори (*harcerskie obozy*). Якщо перше називали «найздоровішим спортом», то таборування (*obozowanie*) вважали «найкращою формою колективного співжиття у часі вакацій» («тут рух, здорове природне і різностороннє фізичне напруження, постійна винахідливість у постійно змінюваних

[86] Зух – завзята людина, молодець, хват [643].

умовах і серед багатства спостережень, вражень і вправ», тут практика «здорового» самостійного пристосування до умов на лоні природи) [1288, s. 940].

На теренах міжвоєнної Польщі існувала досить розгалужена мережа харцерських таборів. З 1918 до 1930 р. СПХ організував 2.583 «чоловічих» літніх таборів, у яких узяло участь 70.550 осіб, і 1.025 «жіночих» літніх таборів, де провели свої канікули 20.000 дівчат [379, s. 216]. За наступних років кількість таборів щороку невпинно зростала, про що засвідчують дані таблиці 3.2.1.

Таблиця 3.2.1

Табірна акція СПХ в 1933–1934 рр.

Рік	Кількість таборів		Разом	Кількість учасників		Разом
	чоловічих	жіночих		харцерів	харцерок	
1933	899	333	1232	25657	7628	33325
1934	1172	435	1607	38243	10560	48803

Джерело: [345].

Харцерське таборування стало досконалим засобом ФВ, яке давало можливість займатися різними видами спорту (плаванням, легкою атлетикою, польовими вправами та ін.), рухливими іграми й забавами, у літніх таборах їхні учасники робили ранкову гімнастику, гігієнічні процедури, ходили в походи, приймали водні та сонячні купелі [379, s. 216]. Додаткова перевага реалізації цього контенту в харцерських таборах в тому, що заходи відбувалося на лоні природи (додатки О.1–О.4): писали про те, що побут, насичений «рухливим, активним життям серед природи» (іграми та забавами на свіжому повітрі, частими походами тощо), давав, гарні наслідки для всебічного розвитку й загартування організму, зміцнення фізичних сил вихованців [1288, s. 926]. Тож не дивно, що наприкінці 1930-х рр. трансформувалося бачення функцій таборування: воно перестало бути одним з «умінь» вишколу харцерів і харцерок, а стало традиційною «формою харцерського життя» [379, s. 223].

Зазначмо, що напрям суспільної опіки дітей та юнацтва, виявлений у постаті відпочинкових таборів, був загалом помітною ознакою соціально-культурного руху в Польщі 1920–1930-х рр., реалізовувався багатьма інституціями, що засвідчує

збереження традицій «донезалежної» доби, коли важливу місію у формуванні КЗ учнів виконували канікулярні «колонії» і «півколонії» [249, с. 29; 1224, s. 19].

7 травня 1922 р. у Варшаві організовано Союз Літніх Колоній (*Związek Towarzystw Kolonii Letnich*), до якого приєдналися 19 державних і громадських інституцій [379, s. 217]. Найбільш активними громадськими «упорядниками» численних таборів (додатки Н.4–Н.9), які функціонували у Польщі за 20–30-х рр. XX ст., виявилися Товариство Літніх Колоній імені доктора Маркєвіча (*Towarzystwo Kolonii Letnich im. dr. Markiewicza*), Робітниче Товариство Друзів Дітей (*Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci*; далі – РТДД), познанське Товариство Літніх Колоній «Stella» (*Towarzystwo Kolonii Letnich «Stella»*), Громадський Комітет Допомоги Дітям (*Stołeczny Komitet Pomocy Dzieciom*), Товариство ЙС, Асоціація Молодих Християн YMCA (англ. *Young Men's Christian Association*), СПХ, відділи ПЧХ і Протитуберкульозного Товариства (*Towarzystwo Przeciwgruźlicze*), низка локальних інституцій, які функціонували в різних містах Другої Речі Посполитої (*за*: [673; 704; 734; 776; 780; 782; 863]). Цікаво, що літні колонії організовувалися і приватно: зазвичай такі ініціативи належали заможним особам, власникам маєтків, на теренах яких для дітей «з бідних сімей» створювали інфраструктуру на зразок харцерських таборів [730].

Активно організовували й «півколонії» (відпочинкові локації на територіях шкіл чи інших, пристосованих для цього майданчиків у межах міського простору), які функціонували за традиціями «Міського парку доктора Генрика Йордана» і «Садів імені В. Е. Рау». Згодом з'явилися нові форми рекреаційного відпочинку і оздоровлення дітей та юнацтва – зимові табори (*zimiwiska*), безперервні або цілорічні табори (*kolonie nieustające*) [249, с. 29–30], «школи просто неба» (з/о заклади, які функціонували серед природи на селі або в передмістях) [806, s. 12], «шкільні садиби» (*osiedla szkolne*), до яких протягом навчального року по черзі відправляли цілі класи разом із учителями [494, s. 104]. Зазначимо, що популяризація ідеї «шкіл просто неба» і «шкільних садиб» поєднувалася з участю представників Польщі у міжнародних форумах, присвячених цій проблемі (1932, Брюссель; 1936, Білефельд і Ганновер) [1307, s. 132].

Про популярність «колонійного» руху в міжвоєнній Польщі засвідчує той факт, що 1926 р. до літніх відпочинкових таборів виїхало 50.000 учасників, а 1931 р. їхня кількість зросла до 133.000 осіб [494, s. 103].

Оскільки історія польського рекреаційно-оздоровлювального руху висвітлюється у багатьох працях польських учених і громадських діячів [815; 893; 917; 1106; 1284], ми не деталізуватимемо цей контент, а лише «розставимо акценти» для підтвердження тез науковців про те, що канікулярні табори і колонії були ефективними майданчиками для реалізації ЗзВ [1224, s. 19]. По-перше, відпочивальників систематично оглядали лікарі, що потенційно унеможливлювало поширення інфекційних захворювань [972]. По-друге, обов'язковим компонентом розпорядку дня були гігієнічні процедури, практикування фізичних вправ і рухливих ігор та забав, організація водних і сонячних купелей: усе це сприяло збереженню З. вихованців, підтриманню їхнього бадьорого духу, фізичному розвитку [781]. По-третє, до змісту виховно-просвітницьких заходів на колоніях і півколоніях перманентно включали тематику, дотичну до проблем здоров'я (додаток Н.10). Репрезентативними в контексті віддзеркалення побуту у колоніях є також спогади учасників, які відзначали, що «зранку на галявині відбувалася гімнастика, рухливі і спортивні ігри», вранішні гігієнічні процедури відбувалися біля річки, перед кожною пішою прогулянкою обстежували стан З. дітей тощо [776; 1460].

Отже, ЗзВ учнів з/о шкіл в Другій Речі Посполитій не закінчувалося в стінах школи, воно тривало в позакласних і позашкільних площинах; система різноманітних тематичних заходів, з одного боку, наслідувала виховно-опікунську діяльність, започатковану на польських землях до 1918 р., а з іншого – у них увиразнилися нові форми роботи, які були наповнені і новим змістом. Значну роль у формуванні КЗ учнівства відігравала просвітницько-виховна діяльність дитячо-юнацьких об'єднань, державних і громадських інституцій, які організовували публічні лекції, екскурсії околицями міст і сіл, рухливі ігри і забави, спортивні змагання і свята, табірно-колонійні акції тощо.

3.3. Проблематика здоров'язбережувального виховання учнів у змісті професійної підготовки фахівців в 1920–1930-х рр.

Успіх цілеспрямованого ЗзВ учнів загальноосвітніх шкіл великою мірою залежав від теоретичної і методичної готовності до реалізації цих процесів суб'єктів освітньо-виховної діяльності.

Після здобуття Польщею незалежності передбачалося, що в базових школах і гімназіях головними організаторами гігієнічно-лікарської опіки учнів та пропагаторами знань про здоров'я будуть шкільні лікарі й гігієністки. Першими «несторами гігієни» (вислів М. Демеля – Л. С.), які у різних куточках Другої Речі Посполитої особистим прикладом заохочували інших до гігієнізації освітнього простору, здійснювали наукові розвідки у цій сфері, творчо розвивали й реалізовували теорію і практику ШГ, були власне медики[87] [224, с. 372; 494, s. 86].

Професійна діяльність лікаря, який працював у школі, була специфічною: ці медичні працівники повинні були вміло використовувати свої фахові компетентності в особливих умовах шкільного середовища [965, s. 19] і бути здатними «зацікавити учительський загал справами навчання гігієни» [1492, s. 19–20].

Найдоцільнішою формою підвищення кваліфікації медиків у зазначеному контексті стали спеціальні курси. Курсове навчання шкільних лікарів започатковано ще у червні 1917 р. і відбувалося воно при Природничому Відділі Товариства Наукових Курсів (*Wydział Przyrodniczy Towarzystwa Kursów Naukowych*) у Варшаві. 1918 р., за ініціативи референта шкільної гігієни В. Осмольського, курси для шкільних лікарів організовано силами МВіНО. Щодо львівських теренів, то тут курсове навчання почав здійснювати 1920 р. Ф. Ґроєр* (*Franciszek Gröer*). Окрім педіатрії, програма навчання на курсах

[87] Шкільними лікарями працювали: у Варшаві в гімназії імені Рея – Л. Верніц; у жіночих школах – М. Бєхлер; у гімназії імені Міцкєвіча – Т. Драбчик; у міських школах – М. Рошковський; у школі землі Мазовецької – К. Сокаль; у міських школах Кракова – А. Клєнск; у Познані в міських школах – Т. Шульц (*Tadeusz Szulc*); у духовних семінаріях – П. Ґантковський; у Плоцьку в гімназії імені Ягелли – А. Мацєш (*Aleksander Maciesz*); у єврейських школах – М. Темерсон; у львівських школах – В. Сербеньський (*Walerian Serbeński*); у школах Лодзя – Б. Гандельсман; у школах Білостока та Кременця – П. Кламжиньський (*Piotr Klamrzyński*) [224, с. 372].

охоплювала досить широку шкільну проблематику, як-от: фізіологія дітей і молоді; шкільна ортопедія; шкільна дерматологія; шкільна психопатологія; неповносправні і занедбані діти; діагностика розумових здібностей; особливості періоду статевого дозрівання; виховання дівчат; алкоголізм і нікотинізм; гігієна вчительської праці; соціальна опіка на терені школи; харчування і дієтетика; основи практичної і експериментальної педагогіки; основи психології; організація праці шкільного лікаря. Загалом курсовий вишкіл передбачав 300 годин теоретичних та практичних занять і закінчувався іспитом. Систематичне однотижневе і двотижневе курсове «донавчання» шкільних лікарів з 1928 р. здійснювала також варшавська Державна Школа Гігієни (*Państwowa Szkoła Higieny*; далі – ДШГ) за тісної співпраці з ВФВіШГ при МВіНО [1307, s. 158–161].

Популярними формами навчання стали і «засідання секцій шкільних лікарів», які організовувалися як державними установами, так і приватно – на цих зібраннях важливе місце посідали проблеми, пов’язані з ФВ і пропагандою гігієни в школі. Перші такі «засідання» реалізувало в 1918 р. МНЗ, а з 1920 р. їх практикувало МВіНО [661]. З-поміж піонерів-модераторів цих заходів – С. Копчиньський. Досить відомими стали також систематично організовувані гігієністом «четверги після п’ятнадцятого» («*czwartki po piętnastym*») – щомісячні наукові зібрання, які відбувалися у Варшаві на вулиці Багателя у будинку № 12. На ці зустрічі, окрім варшавських медиків та освітян, приїжджали гості «з провінцій», запрошували на них і представників інших професій, діяльність яких була пов’язана з проблемами збереження здоров’я дітей і юнацтва. Протоколи засідань «четвергів» регулярно оприлюднювали в журналі «Фізичне Виховання». Популярність цих заходів підтверджується тим, що вони тривали впродовж 30-ти років, а подібні зібрання стали влаштовувати в інших містах Польщі, особливу активність виявляло м. Познань, де за ініціативи лікаря М. Ґодицького видавали ще й спеціальний бюлетень, згодом перетворений на квартальник «Шкільна Гігієна» (його перший і другий номери вийшли відповідно в березні (додаток Е.3) і в червні 1939 р.) [494, s. 92–93].

Шкільні лікарі самовдосконалювалися і підвищували свою кваліфікацію і у секціях, створених у межах учительських громадських об’єднань. Приміром, у Львові

за ініціативи львівського осередка ТВВШ у 1923/1924 н.р. створено Секцію ШГ і ФВ, членами якої стали всі шкільні лікарі та вчителі ФВ середніх шкіл Львова, у Катовіцах у структурі ТВВШ в 1931 р. виникла автономна Секція ФВ і ШГ. У межах учительських об'єднань один раз на два тижні впродовж 1935 р. «донавчалися» шкільні лікарі та вчителі ФВ у Вільнюсі. З цього ж року засідання Секції Шкільних Лікарів систематично організовувалися в Кураторії Познанського Шкільного Округу [1307, s. 163].

Відомо, що шкільні лікарі, за власним бажанням, могли замінити вчителя на лекціях і практичних заняттях, присвячених гігієнічній тематиці [968, s. 368], та усе ж ключовою «фігурою» у реалізації організованої виховно-освітньої Зз діяльності розглядали вчителів, шкільних візитаторів[88] та інспекторів [801; 982]. Попри низку позитивних надбань, модель ШГ, реалізована силами виключно шкільних лікарів і гігієністок, не виправдовувала себе. Річ у тім, що в «міжвоєнній» Польщі було вкрай мало медичних працівників, які опікувалися школами: 1918/1919 н. р. розпочали свою працю лише 296 шкільних лікарів і працювали вони переважно у великих містах, а сільські школи віддали під опіку повітових лікарів [662, s. 20]. З іншого боку, притаманний медикам академічний рівень викладання гігієни більше доречним був для спілкування зі «слухачами старшого віку», тому навіть засобами «курсового донавчання» дуже важко було сформувати в шкільних лікарів необхідні для пропаганди гігієни з-поміж учнівства педагогічні і психологічні компетентності. Таким чином, оптимальним простором для викладання гігієни шкільними лікарями вважалися гімназії і ліцеї. Щодо базових шкіл, то йшлося про те, що тут пропаганду гігієни в її різноманітних формах мали б реалізовувати фахівці, які, згідно зі своєю фаховою освітою, уміють «підсилювати виховні цілі у викладанні гігієни», здатні здійснювати міжпредметні зв'язки, адаптувати зміст і методи навчання гігієни до вікових і психологічних особливостей дітей та юнацтва, самостійно пристосовувати міністерську

[88] 1922 р., коли МВіНО розпочало організацію «інстанцій другого рівня» – окружних кураторій із «Рефератами шкільної гігієни і фізичного виховання», С. Копчиньський особливо ретельно добирав людей на посади у цих структурних одиницях: так, «візитаторами ШГ» стали К. Міткєвіч у Познані і Варшаві, С. Шуман і М. Ґодицький у Познані, В. Ґондзікєвіч у Кракові; на посади «візитаторів ФВ» призначено З. Виробка у Кракові, М. Ґерманувну (*Maria Germanówna*) у Львові, Р. Чижевського* (*Romuald Czyżewski*) у Вільнюсі, Г. Ольшевську (*Helena Olszewska*), М. Кравчика і В. Сікорського у Варшаві [494, s. 86].

програму навчання гігієни до середовища школи, зосереджуватися на «позитивному» і «популяризаційному» аспектах в пропаганді гігієни тощо [644, s. 157; 645, s. 714].

Серед основних аргументів на користь учителя як головного промоутера здоров'я наводили той факт, що він єдиний, хто довше, аніж будь-хто інший у школі, спілкується з учнями навіть поза уроками, контактує із їхніми батьками [968, s. 368], має педагогічну освіту, знає «дороги» й способи навчання, використання яких дає змогу легко та зрозуміло подати учням будь-яку наукову інформацію [600, s. 782].

Зз місію вчителя озвучено 1919 р. на Вчительському Сеймі [1005, s. 193–194]. Інформацію про те, що кожен учитель спільно з батьками повинен дбати, щоб З. дитини не погіршилося і зобов'язаний знати всі засади гігієни, знаходимо на сторінках вдесяте виданої в 1919 р. «Педагогіки» М. Барановського [362, s. 23]. У передмові до підручника для вчительських семінарій і вчителів базових шкіл «Громадська і шкільна гігієна» [1304] (1924), написаного Е. Шалітом* (*Edward Szalit*), зазначено, що ознайомлення майбутніх педагогів з основами гігієни є важливим не лише з огляду на те, що вчитель повинен бути «здатним оточити» своїх вихованців «якнайздоровішими» умовами, але і для того, щоб уміти навчати шкільну молодь і привчати її до дотримання гігієнічних правил, які вони могли б застосовувати в майбутньому житті, тому вчитель повинен знати гігієну «якнайкраще», оскільки без включення освітян у відповідний процес не може бути мови «про поширення засад гігієни серед молоді» [1304, s. 5–7]. В. Шенайх зауважував, що лише той учитель може популяризувати гігієну, хто знає її основи і удосконалює свої знання [1309, s. 8] (1927). К. Сокаль із цього приводу слушно зазначав: «Учитель, який знає свою справу, учитель, який є рівний з лікарем щодо гігієнічних знань та знань про людський організм і життя людини ..., повинен стати ідеалом польської школи» [1259] (1928). Перелічуючи вектори діяльності вчителя в контексті формування КЗ учнів, Р. Нарлох* (*Rudolf Narloch*) наголошував, що лейтмотивом означеної праці повинно стати «високе почуття відповідальності перед школою і суспільством» [982, s. 48] (1935).

Особливий інтерес становить декларована в державних документах Другої Речі Посполитої низка вимог до осіб, які претендували на вчительську посаду, як-от: шкіра не повинна мати ознак захворювань; відсутність неприємного запаху з рота;

відсутність виділень з носа; відсутність захворювань внутрішніх органів, особливо туберкульозу або серця; правильна вимова; відсутність труднощів у письмі (судоми, тремтіння рук); нормальний зір або такий, який піддається коригуванню окулярами; правильний слух [1023]. Кандидата на вчительську посаду могли дискваліфікувати з причини його надмірної збудливості і «вибуховості», епілептичних нападів, розумових відхилень і алкоголізму [1026].

Відповідно до «Декрету про підготовку вчителів базових шкіл у Польській державі» [469] (1919) і Закону, який унормовував питання професійної кваліфікації щодо навчання в середніх загальноосвітніх школах і державних та приватних вчительських семінаріях [1381] (1922), основною освітньою установою з підготовки педагогічних кадрів для базових шкіл залишалися вчительські семінарії. До них могли вступати особи віком від 14 до 20 років, які завершили навчання в базовій школі ІІІ-го ступеня. Згідно зі статтею 6 цього закону, учительським семінаріям надавали статус середньої професійної школи, але її випускники не мали права продовжувати навчання у вищих навчальних закладах [50].

Навчання в учительських семінаріях тривало 5 років і передбачало вивчення двох циклів дисциплін: «загальноосвітніх» (дублювали навчальну програму з/о середньої школи) і предметів «педагогічного» циклу. Зз тематика входила до «з/о» циклу навчальних курсів та інтегрувалася зазвичай із анатомією та фізіологією людини.

Першу у відродженій Польщі навчальну програму для вчительських семінарій МВіНО впровадило наприкінці 1918/1919 н.р. Наступна програма, яка з’явилася в 1921/1922 н.р., не вирізнялася істотними змінами ані щодо змісту навчання, ані щодо переліку навчальних предметів (це було зроблено в 1926 р. – Л. С.), але змінилася кількість годин, відведених на вивчення тих чи інших дисциплін [204]. За цією програмою, на ІІІ-ому курсі учительських семінарій гігієну вивчали в межах курсу «Анатомія, фізіологія і особиста гігієна» (2 год. щотижня), мета якого передбачала ознайомлення з будовою і функціями тіла людини, пізнання способів, як зберегти здоров’я і продовжити життя, як запобігти хворобі, а також – ознайомлення з методами формування в дітей та юнацтва гігієнічних навичок. Зміст дисципліни включав досить розлогий блок інформації, який давав змогу сформувати в майбутніх учителів низку Зз

знань, а саме: «Скелет»; «Гігієна руху» (значення тілесних вправ для всіх частин тіла і всього організму; гігієна ігор, забав, спорту і прогулянок); «Органи травлення»; «Органи виділення»; «Гігієна харчування» (гігієна ротової порожнини; яким чином і як часто треба їсти; значення для здоров'я регулярного прийому їжі; молочні, м'ясні та борошняні продукти, їх харчова цінність; вода, значення якісної води); «Наркотики» (*używki*) (кава, чай, алкоголь і т. п.; шкідливість алкогольних напоїв (горілки, вина, пива)); «Нервова система»; «Око і гігієна зору»; «Вухо і гігієна слуху»; «Гігієна щоденного дня» (гігієна розумової праці; поділ доби з призначенням на розумову працю, фізичну працю, тілесні вправи та спорт і сон); «Вибір професії з урахуванням психічних і фізичних особливостей молоді» [1501, s. 776–777].

На IV-ому курсі вчительських семінарій 2 години щотижнево здобувачі освіти вивчали дисципліну «Громадська гігієна і рятівництво». До блоку «Громадська гігієна» були включені теми, пов'язані з профілактикою забруднень води, повітря і ґрунтів, гігієною помешкань, інфекційними захворюваннями, біологічними, соціальними й етичними аспектами статевого життя, венеричними захворюваннями, професійною гігієною. Додатково для дівчат передбачалися теми про основні засади догляду за немовлятами, боротьбу зі смертністю серед дітей і державну та громадську опіку в цьому контексті. У блоці «Рятівництво» присутня тематика щодо різних аспектів першої долікарської допомоги [1501, s. 777–778].

Предмет «Шкільна гігієна» вивчали на V-ому курсі вчительських семінарій (1 год. на тиждень), його тематичні блоки звучали так: «Мета і завдання шкільної гігієни», «Фізичний розвиток дитини у дошкільному і шкільному віці», «Фізичне виховання», «Психічний розвиток дитини», «Гігієна способу і організації навчання», «Гігієна мовлення», «Гігієна читання і писання, малювання, ручної праці», «Школи для неповносправних дітей», «Хвороби шкільного віку», «Шкільний лікар і лікарська опіка у школі», «Пропаганда і навчання гігієни у школі», «Соціальна опіка у школі», «Харцерство у школі», «Гігієна вчительської професії». У навчальній програмі анонсувався перелік завдань, які студенти повинні були виконати в межах вивчення дисципліни безпосередньо на теренах школи (до прикладу: легким і доступним для кожного способом дослідити стан природного та штучного освітлення класної кімнати,

зазначити на плані класної кімнати місця з недостатнім освітленням; виміряти температуру повітря в класній кімнаті перед уроками; не відчиняючи вікон для провітрювання на перервах між уроками, зробити те саме після першого, другого і третього уроків; іншого дня повторити процедуру, але вже, провітрюючи класну кімнату, і порівняти отримані результати; продемонструвати, яким чином правильно виконувати дихальні «середлекційні вправи»; тим чи іншим способом дослідити ступінь утоми учнів після першого, другого, третього уроків і представити отримані результати графічно; оцінити шкільні підручники з гігієнічної точки зору (друк, папір, фарба, ін.) [1501, s. 778–780].

Навчальною програмою дисципліни «Шкільна гігієна» було передбачено також спеціальну «гігієнічну практику». У переліку обов'язків, які здобувачі освіти вчительських семінарій зобов'язані були виконати під час проходження короткочасних («чергування» під час перерв між заняттями (*dyżury*)) і тривалих виробничих практик у школі, надибуємо, до прикладу, такі: приходити до школи перед уроками і контролювати, щоб учні належно чистили взуття або перезувалися перед тим, як заходити до класної кімнати; оглядати руки, нігті, волосся, одяг учнів; під час уроків записувати прізвища тих учнів, які неправильно сидять за партами; два рази на тиждень після обіду, під контролем учителя ФВ і шкільного лікаря, проводити із учнями ігри та забави; щодень проводити з учнями різноманітні «гімнастичні» вправи (у тому числі, дихальні) і нотувати, де саме було проведено ці вправи – на свіжому повітрі чи у приміщенні; слідкувати за тим, щоб під час перерв між уроками учні виходили з класу, відкрити при цьому вікна з метою провітрювання класної кімнати; асистувати вчителя під час шкільних сніданків, нотувати у спеціальній книзі, яку саме їжу споживають учні; перевіряти і записувати у спеціальну книгу, яким чином прибираються класні кімнати після уроків. Крім «чергувань», студенти учительських семінарій, щонайменше один раз на місяць, зобов'язувалися бути присутні на конференціях, як проводилися із батьками з питань особистої гігієни учнів і профілактики інфекційних захворювань, а щопівроку – проводити контроль фізичного розвитку учнів, нотуючи письмово результати антропометричних досліджень.

Особливою компетентністю «семінаристів» було уміння проводити бесіди із учнями про практичні засади гігієни [1501, s. 780–782].

У нових, від 1926 р., навчальних програмах для учительських семінарій змістовий компонент про збереження здоров'я людини зосереджено в дисципліні «Біологія (ботаніка, зоологія і анатомія з фізіологією) і гігієна» (див. додаток Р.1). Її вивчали щотижня по 2 години на І-ому і на ІІ-ому курсах, по 4 години на ІІІ-ому курсі і по 2 години на V-ому курсі [1115]. Викладання тем, дотичних до методики ЗзВ, доручали медикам, які здійснювали гігієнічно-лікарську опіку в учительських семінаріях. По закінченні вчительських семінарій випускники складали іспит, який охоплював шість блоків питань, одним з яких була ШГ [987, s. 257].

Здійснений науковий пошук дає підстави для висновків про наявність у 1920-х рр. навчально-методичного й інформаційного супроводу підготовки майбутніх учителів до реалізації Зз діяльності в школі, який був представлений зокрема такими підручниками: «Основи шкільної гігієни» (С. Копчиньський) [812] (1924); «Громадська і шкільна гігієна» (Е. Шаліт) [1304] (1924); «Громадська гігієна» (К. Караффа-Корбут) [761] (1926) та ін. До базових характеристик цих навчальних видань відносимо науковість, доступність, стислість та ясність поданої інформації.

У 30-х рр. ХХ ст. відбулася низка змін у змісті професійної підготовки вчителів до реалізації ЗзВ, що було пов'язано насамперед із «реструктуризацією» системи педагогічної освіти. Учительські семінарії виконали свою «місію» (підготували достатню кількість випускників, необхідних для забезпечення педагогічними кадрами базових шкіл), тож «єнджеєвічовським» законом 1932 р. ліквідовано цей тип освітніх закладів[89] і впроваджено два нових – 3-річні педагогічні ліцеї і 2-річні педагогіуми[90] (*pedagogium*) [888, s. 412]. До педагогічних ліцеїв могли вступати випускники гімназій (тобто ті особи, які закінчили шість класів базової школи та чотири класи гімназії і отримали малу матуру), а до педагогіумів – випукники ліцеїв [1226, s. 280]. Отже, це була молодь, старша 17 років, яка робила власний вибір фаху більш усвідомлено,

[89] Останній випуск учительських семінарій відбувся 1937 р.

[90] Педагогіуми фактично вже функціонували з 1928 р.: на підставі Рішення МВіНО перші з них відкриті 1928 р. у Кракові, Варшаві і Любліні; у 8-му номері «Урядового Щоденника МВіНО» від 8 липня 1928 р. фіксуємо надрукований Статут державних педагогіумів.

порівняно з тими особами, які вступали до вчительських семінарій. Педагогічні ліцеї здійснювали підготовку вчителів для нижчих класів базової школи, а педагогіуми – для вищих класів базової школи. Абсольвенти педагогічних ліцеїв і педагогіумів здобували право вступу до вищих навчальних закладів [1172, s. 789].

Розробники програм навчання для педагогічних ліцеїв урахували позитивні надбання змісту навчання в учительських семінаріях, водночас упровадили нові навчальні курси. Так, тематику, дотичну до проблеми формування КЗ особистості, включено до змісту дисциплін «Навчання і виховання дитини у базовій школі» і «Життя дитини в середовищі та завдання сучасного життя». Означений контент репрезентувався під час практичних занять із цих курсів і під час проведення в школі уроків у межах педагогічної практики [1156]. Щодо педагогіумів, то на останньому курсі цих освітніх установ упроваджено дисципліну «Шкільна гігієна» (2 год. щотижнево) [888, s. 418; 968, s. 367]. Загалом «гігієнічна» підготовка в педагогічних ліцеях і педагогіумах давала можливість майбутнім учителям здобути систематичні й науково виважені знання та набути низку доцільних вмінь щодо культивування здоров’я. Щоправда, як зазначають дослідники, важко оцінити ефективність професійної підготовки в цих закладах педагогічної освіти, оскільки вони невдовзі припинили своє існування у зв’язку з початком Другої світової війни [1307, s. 246].

Контент про здоров’я присутній і у змісті навчання в учительських інститутах. Так, у відновленому 1930 р. Державному Вчительському Інституті (*Państwowy Instytut Nauczycielski*; 1921–1926; 1930–1939) у Варшаві здобувачі освіти вивчали предмети «Загальна гігієна» і «Громадська гігієна», що входили до блоку дисциплін, озвучених як такі, що «становлять наукове підґрунтя педагогічної праці». Так само до навчальної програми на 1936/1937 – 1938/1939 н.рр. 3-річних студій в Педагогічному Інституті (*3-letni Studium Instytutu Pedagogicznego*) у Катовіцах уміщено дисципліну «Шкільна і громадська гігієна» (III курс), яка входила до блоку «основних педагогічних предметів» (її мета – «поглиблення інформації у ділянці шкільної і громадської гігієни, розуміння її мети; формування у слухачів активної позиції щодо гігієнічних завдань і бажання співпрацювати у сфері промоції гігієни») [1156, s. 3–4].

Ефективність реалізації ЗзВ учнів з/о шкіл безпосередньо залежала і від рівня особистісного й професійного розвитку вчителя фізичного виховання.

Створення системи підготовки педагогічних кадрів із ФВ розпочалося в Польщі наприкінці XIX – на початку XX ст. [540, s. 46–47; 1033, s. 280; 1279, s. 52]. Але, коли у відродженій Польщі, за виданими МВіНО навчальними програмами, ФВ стало обов'язковою дисципліною для всіх типів шкіл [947], до вчительської праці зголосилися освітяни з різним рівнем підготовки: частина з них здобула відповідну освіту до 1918 р.; окрім цих, «дипломованих» педагогів, у школах почали працювати й особи, які не мали достатньої спеціальної освіти і професійної кваліфікації [1043, s. 6]. У деяких закладах узагалі не було учителів ФВ. Тож перед шкільною владою постало завдання підготовки додаткових учительських кадрів для ФВ і «допідготовки усіх тих, хто мав бажання залишитися у вчительській професії». Актуальним залишалося підвищення кваліфікації тих учителів, які мали хорошу, але недостатню, з огляду на вимоги нового часу, підготовку [231, с. 225].

Важливим кроком у розв'язанні означених завдань стала ухвалена в листопаді 1920 р. Постанова про створення при університетах «тимчасового» однорічного курсу із ФВ для вчителів базових і середніх шкіл. На навчання (у Варшаві, Кракові, Познані і Львові) приймали вчителів гімнастики, у яких не було відповідної кваліфікації, учителів іншого фаху та осіб, які мали закінчену середню освіту й були фізично здорові (*подано за*: [184; 551]). 3 березня 1923 р. на нараді представників різних освітніх установ, яка відбулася у Варшаві, ухвалили резолюцію про реорганізацію тимчасового курсу ФВ в 3-річні інститути ФВ. Через рік, 7 березня 1924 р., МВіНО узаконило створення самостійних відділів ФВ при університетах, а наступна Постанова від 9 липня 1924 р. декларувала ліквідацію тимчасового курсу ФВ [1027]. 1929 р. у Варшаві створено Центральний Інститут ФВ (*Centralny Instytut Wychowania Fizycznego*; далі – ЦІФВ). Унаслідок зміни підходу до підготовки спеціалістів із ФВ у вимірі їхньої здатності поєднувати ФВ з початковою військовою підготовкою учнів у школах, у стінах цього закладу зміст навчання конструювали з урахуванням вірогідності вибуху війни у Європі. Натомість в університетах підготовка спеціалістів опиралася на

класичні засади, отже у навчальних програмах з ФВ цих освітніх закладів більш розлого був представлений здоров'язбережувальний складник ФВ [1039, s. 129].

Однією з важливих умов формування в учителів компетентностей щодо ЗзВ учнів стало «курсове» підвищення їхньої кваліфікації. Його потреба особливо посилювалася у зв'язку з тим, що велика кількість працюючих педагогів старшого покоління через нестачу відповідних знань реалізовувала «обов'язкову» роль пропагатора гігієнічних знань не належним чином [968, s. 368–369].

Наймасштабніші й найтриваліші курси Зз тематики для вчителів базових шкіл з 1924 р. організовувала варшавська ДШГ. Щороку на її базі за ініціативи МВіНО відбувалися два 3-тижневих канікулярних курси гігієнічного перенавчання (*wakacyjne kursy przeszkolenia higjenicznego*) [969, s. 916], до програми яких включали питання про природничі науки (біологія, фізіологія, бактеріологія, імунологія, гігієна харчування, гігієна розумової праці), методику навчання гігієни і ГВ, громадську гігієну як науку про оздоровлення міст та сіл, шкільної будівлі і пришкільних локацій, суспільну гігієну (основи епідеміології, туберкульоз, алкоголізм, гігієна дитина і суспільна опіка). Приміром, 1927 р. було проведено два «методичних вишколи» для тих учителів, які не мали достатнього рівня знань про методику викладання гігієни у VII-ому класі базової школи. Упродовж навчання вчителі вивчали блоки питань «Про громадську гігієну» (ознайомлення з методами профілактики інфекційних захворювань, туберкульозу, венеричних захворювань, алкоголізму та ін.) і «Про індивідуальну гігієну, оперту на анатомію і фізіологію, з методикою навчання і пропагандою гігієни у школі». Для обидвох курсів (перший відбувся з 4 до 23 липня, другий – з 2 до 20 серпня) було передбачено 90 годин теоретичного спрямування і певну кількість практичних занять, «демонстрацій та візитацій до низки інституцій» [858].

Утім, кількість учителів базових шкіл, охоплених курсовою підготовкою, все ж була вкрай малою (до прикладу, 1929 р. їх було не більше, аніж 1000 осіб). Заклик про необхідність активізації форм підвищення кваліфікації вчителів прозвучав 1929 р. у виступі К. Міткєвіча та інших членів «Секції ШГ і ФВ» на XIII-ому ЗПЛіП [1491]. До резолюцій форуму внесли звернення його учасників до МВіНО і Департаменту Служби Здоров'я МВС (*Departament Służby Zdrowia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*;

далі – ДСЗ МВС) про потребу якнайшвидшої організації курсів донавчання не лише у Варшаві, але й у інших містах Польщі, де функціонували університети, а також у великих містах [969, s. 916]. Обґрунтовуючи логіку таких пропозицій, К. Міткєвіч наводив приклад «нецентралізованого» проведення подібних заходів у Німеччині, на теренах якої, згідно з міністерським розпорядженням цієї країни, курси проводили від 10 лютого 1926 р. У ролі лекторів для курсів донавчання у Польщі рекомендували запрошувати лікарів, здатних доцільно реалізувати спеціально випрацювані чиновниками МВіНО та ДШГ навчальні програми [968, s. 369].

Порушувалися питання і про «посилену гігієнічну підготовку» учителів гімназій. Підвищувати кваліфікацію цих вчителів пропонували циклічно, тривалістю до одного місяця, із насиченням програми навчання тематикою, дотичною до ГВ і комплексного підходу до його реалізації [659].

Надзвичайно активним, особливо в 1930-х рр., було курсове навчання вчителів ФВ. Канікулярні курси для цих спеціалістів, які працювали в середніх і професійних школах та учительських семінаріях, організовували як МВіНО, так і Державне Управління Фізичного Виховання і Військової Підготовки (*Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego*) спільно із ЦІФВ у Варшаві [962; 1040]. Так, протягом 1930–1934 рр. реалізовано низку методично-спортивних курсів, основна мета яких полягала в розширенні знань учителів про основи і методику інструктажу під час проведення спортивних ігор на території школи [1270; 1271; 1273]. Характерною особливістю курсів було те, що їхні програми передбачали обов'язкові години для проведення дискусій щодо низки тих проблем, які вчитель повинен розв'язувати в контексті ШГ загалом і пропаганди гігієни зокрема [994, s. 120].

Паралельно із загальнопольськими курсами, організовувалося «регіональне донавчання» учителів – на рівні кураторій[91], шкільних округів і шкіл у межах різних форм підвищення їхньої кваліфікації. Як приклад, 1934 р. Вільнюський Шкільний Округ під час зимових канікул організував 3-тижневі курси, програма яких охоплювала

[91] Кураторія – організаційна одиниця шкільної адміністрації, яка контролює діяльність шкіл і виховно-освітніх установ у даному воєводстві.

проблематику, об'єднану в тематичні блоки «Гігієна оточення», «Гігієна учня», «ГВ у школі» [1307, s. 171]. Питання, дотичні до проблем пропаганди гігієни і ФВ час від часу виносили на порядок денний учительських районних конференцій (*konferencje rejonowe*), протягом року відбувалося зазвичай шість таких заходів [969, s. 916–917]. Організовувалися й конференції в межах шкільних педагогічних рад, на яких виголошували доповіді, а потім проводили показові уроки (*lekcje pokazowe*) для вчителів-колег, відтак тривало обговорення й обмін думками [255, с. 176–177]. Ще однією формою підвищення кваліфікації вчительства були «методичні вогнища» (*ogniska metodyczne*), або «методичні гуртки» чи «методичні групи», обов'язковість проведення яких МВіНО оголосило 1930 р. Основною формою діяльності «вогнищ» були наукові і методичні конференції з відкритими уроками [1270].

У зв'язку з актуалізацією в 1920–1930-х рр. потреби ПаВ учнів з/о шкіл, постало питання про підвищення рівня знань учителів у цьому вимірі, тож державні та громадські інституції перманентно проводили «абстинентські курси» [135, с. 10]. Приміром, 18–24 грудня 1929 р. безкоштовний Курс Алкогології (*Kurs Alkohologji*) для освітян організував ДСЗ МВС [1490].

Необхідність профілактики алкоголізму з-поміж дітей та юнацтва засобами просвітництва і виховання активно обговорювалася на протиалкогольних форумах. Учасники V-го Польського Протиалкогольного Конгресу (1922, Познань) закликали наповнити антиалкогольною тематикою шкільні навчальні програми, збільшити кількість публікацій, присвячених змісту та методиці ПаВ учнів, «нетолерантному» ставленню до шкільних урочистостей, під час яких вживають алкоголь, проводити в школах Дні Пропаганди Тверезості, ін. [1489]. Виховний і просвітницький виміри розв'язання проблеми алкоголізації учнівства знайшли своє логічне продовження на IX-ому Польському Протиалкогольному Конгресі (1930, Вільнюс), про що засвідчують озвучені на ньому доповіді, а саме: «Справа боротьби з алкоголізмом у школі і засобами школи» (А. Юр'євічувна (*Antonina Jurjewiczówna*)); «Навчання алкогології під час навчання у сучасній Польщі» (З. Коскова (*Zofia Koskowa*)); «Протиалкогольна пропаганда у школі», «Висновки у справі боротьби з алкоголізмом у шкільництві» (К. Косіньський (*Karol Kosiński*)) [1182, s. 162–173]. Закономірно, що ці проблеми

знайшли підтримку в учасників форуму, у резолюціях якого зазначалося, зокрема, що основи науки «Алкогологія» необхідно включити до університетських навчальних програм на гуманітарних і природничо-математичних факультетах, також рекомендувалося наповнити «протиалкогольними питаннями» зміст професійної підготовки та всі форми підвищення кваліфікації вчителів, усім школам пропонувалося щорічно делегувати одного вчителя на курс алкогології [1182, s. 207].

Неабияку роль у ділянці поширення з-поміж учительства знань про методи, засоби і форми ПаВ учнів виконував познанський СВА (1924 р.), який, подібно до Союзу Католиків Абстинентів «Визволення» (*Związek Katolokόw Abstynentów* «*Wyzwolenie*») та Союзу Священників Абстинентів, оголосив свою готовність до так потрібної відродженій польській державі праці щодо «повернення тверезості» громадян [1488]. Оригінальною формою підвищення відповідних компетентностей учителів стали систематично організовувані силами СВА конкурси на найкращий конспект уроку з певних тем («Алкоголь та його наслідки», «Алкоголізм як соціальне зло» та ін.). Також СВА систематично проводив протиалкогольні курси для вчителів, які відбувалися на теренах Познані і в провінціях [830, s. 500–505].

Неоціненим джерелом навчання і «донавчання» учителів як головних «едукаторів здоров'я» була наявна в шкільних бібліотеках література. Кожного року МВіНО складало списки наукових видань, підручників і посібників (для учителів і учнів), які рекомендувалися для використання в освітньому процесі з/о шкіл щодо пропаганди гігієни та ФВ (додаток Д.25).

Кожен освітянин повинен був мати «у руках» насамперед публікації, підготовлені ПГТ у Львові, оскільки представлена в них тематика про З. подавалася «коректно і фахово». Найчисленнішою в контексті потрібної для пропаганди гігієни інформації була література, видана цим товариством у межах серій «Гігієнічна Бібліотечка» і «Гігієнічна Загальна Бібліотечка». Як обов'язкові для шкільних бібліотек анонсувалися варшавські часописи «Здоров'я», «Тверезість», «Речник Здоров'я» [1307, s. 232]. З 1932/1933 н.р. кожна школа була зобов'язана «підписатися» на щомісячник «Фізичне Виховання» [1280, s. 134]. Окрім польських видань, бібліотечні фонди наповнювали й тематичною закордонною періодикою. Відомо, що у краківській Секції ФВ і ШГ

Товариства Вчителів Середніх і Вищих Шкіл (*Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych*; далі – ТВСіВШ) створили комісію, члени якої перекладали, опрацьовували й реферували іноземні (шведські, французькі, англійські та ін.) статті означеного змісту, які потім виголошувалися у формі доповідей і рефератів на наукових засіданнях секції [1279, s. 56].

До цінних для освітян «методичних орієнтирів» відносимо зокрема напрацювання М. Кацпжака «Пропаганда гігієни у школі» [742] (1929), К. Міткєвіча «Пропаганда гігієни в школі» [968] (1929) та «Пропаганда і навчання гігієни в школі» [969] (1933).

Бібліотеки загальноосвітніх шкіл зобов'язувалися мати у своїх фондах також видання протиалкогольної тематики, серед них: «Як закладати абстинентські гуртки молоді і проводити в них роботу» Я. Цємнєвського [449] (1927); «Бесіда про пиття міцних трунків і п'янство» А. Пулавського [1170] (1917, 1927); «Алкоголізм і молодь» М. Сиґнарського [1296] (1927); «Для чого і яким чином школа повинна боротися з алкоголізмом молоді і суспільства» Б. Духовіча [548] (1927, 1928); «Алкоголізм, а дитина і молодь» Я. Шиманьського [1331] (1928); колективна праця за редакції Р. Радзівіловіча* (*Rafał Radziwiłowicz*) «Алкологія» [333] (1928); низка виданих познанським СВА праць – «Важливі завдання польського вчительства» (1925), «Рятуємо молодь» (1927), «Шкільні лекції про алкоголь» (1927), «Взірцеві лекції про алкоголізм» (1937) та ін. [830, s. 505].

Згадана та інша література містила необхідні теоретичні матеріали й окреслювала засоби практичного розв'язання завдань щодо формування КЗ учнів, створення сприятливого для здоров'я школярів освітнього середовища, орієнтувала вчителів щодо можливостей залучення до педагогічної взаємодії у ділянці ЗзВ всіх учасників освітнього процесу, допомагала оцінити власну практику цієї діяльності, а отже, сприяла підвищенню кваліфікації вчительських кадрів, їхній педагогічній майстерності й методичному рівню.

Висновки до третього розділу

Від перших днів функціонування в Другій Речі Посполитій офіційної освітньої влади важливе місце в її політиці було відведено проблемі ЗзВ учнівства, яка чітко виокремилася з низки педагогічних проблем і розглядалася як загальнонаціональна: за складних політичних, економічних, соціальних, культурних, інших умов піклування про здоров'я учнів з/о шкіл декларувалося в державі як один із засобів самопосилення нації, а в удосконаленні виховного напряму у розв'язанні проблеми здоров'язбереження дітей та юнацтва вбачали чинник, який міг докорінно вплинути на зміну становища польської спільноти.

Творчі пошуки освітян, медиків, гігієністів, державних і громадських діячів у ділянці проблем, пов'язаних із ЗзВ учнів, були логічно вмотивовані напрацюваннями співвітчизників минулого, пов'язані з надбаннями практичної діяльності зарубіжних науковців, детермінувалися досягненнями фізіології, генетики, психології, педіатрії, соціології, ергономіки, інших наук та заглиблювалися в теорію й практику виховання.

На новому рівні вже за державних умов розвивалися ідеї про повсюдне ГВ юного покоління поляків. За цього періоду творено високо оцінену міжнародною спільнотою польську модель шкільної гігієни – її особливість зумовлювалася поєднанням кількох напрямів діяльності, як-от: організація сприятливого З. учнів освітнього середовища; вдосконалення З. учнів засобами гігієнічно-лікарської опіки; система профілактичної роботи і ФВ; гармонійна співпраця шкільного лікаря з учительством і батьками учнів; систематична та принагідна гігієнічна пропаганда.

У цей період активно озвучуються думки про переведення шкільної гігієни на «виховні рейки» і репедагогізацію тілесних вправ, потребу їхньої кореляції із знаннями про здоров'язбереження, зокрема під час реалізації додаткової, третьої, години на тиждень уроків фізичного виховання.

Попри те, що у польському педагогічному просторі за 1920–1930-х рр. ще не було випрацювано науково-обґрунтовану концепцію ЗзВ учнівства, у своїй сукупності в надбаннях польських науковців достатньо виразно і повно окреслено наріжну ідею та інші компоненти, які увиразнюють процес формування концептуальних ідей цього

виховання. Про це засвідчують розвідки, у яких: визначено спосіб розуміння КЗ як важливого компонента загальної культури особистості, заявлено, що стан здоров'я людини детермінується рівнем грамотності з питань здоров'я і сприятливим здоров'ю способом життя, актуалізується потреба формування в дітей та юнацтва ключових уявлень, знань і навичок в контексті КЗ (К. Міткєвіч, Ю. Поляк, К. Сосновський, Т. Янішевський та ін.); підкреслено роль рухливих ігор і забав як засобів збереження З. учнів (М. Ґерманувна, Т. Драбчик, Г. Василковська-Круковська, Е. В. Пясецький, В. Сікорський, М. Таньська); окреслено сутність поняття «гігієнічна пропаганда», визначено методи, засоби і форми її реалізації в школі, отже, було закладено підвалини дидактики здоров'я (В. Габеркантувна, М. Ґодицький, В. Гошовська, К. Зґурський, К. Караффа-Корбут, М. Касперкєвічова, М. Кацпжак, А. Клєнск, С. Копчиньський, К. Міткєвіч, Я. Раух-Соболевська, Б. Гандельсман, С. Цєхановський, Я. Шмурло); актуалізовано потребу нагального включення протиалкогольної проблематики до програм навчання (Я. Цємнєвський, М. Сиґнарський, Б. Духовіч, А. Пулавський, Я. Шиманьський); увиразнено роль учителя як головного промоутера КЗ у школі (Р. Нарлох, К. Сокаль, Е. Шаліт, В. Шенайх).

Впродовж 1920–1930-х рр. зміст «пропаганди гігієни» (у постатях «гігієнічного виховання» і систематичного «навчання гігієни») знайшов своє вираження в програмах багатьох дисциплін, які вивчалися в базових школах, гімназіях, ліцеях. Одна з особливостей гігієнічної пропаганди за цього періоду – це спроби дотримання принципу рівневості її змісту для базових шкіл, гімназій і ліцеїв.

Значно урізноманітнюються методи, засоби і форми ЗзВ учнів з/о шкіл. До цієї виховної праці активно долучаються громадські інституції, які використовують при цьому багатий арсенал засобів своєї діяльності, у тому числі щодо організації мандрівництва, літніх відпочинкових таборів для дітей та юнацтва.

Розпочато пошуки нових концепцій створення системи підготовки реалізаторів ЗзВ учнівства – така підготовка здійснюється в учительських семінаріях, 3-річних педагогічних ліцеях, 2-річних педагогіумах і у вчительських інститутах. З-посеред важливих форм підвищення кваліфікації учительства – загальнопольські й регіональні

курси (у тому числі, «абстинентські») підвищення кваліфікації, «методичні вогнища», «методичні гуртки / групи», обмін педагогічним досвідом на конгресах і конференціях.

Другий період розвитку теорії і практики ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі – «розвиток» (1918–1939) – поділено на два етапи: *етап* «*закладення основ дидактики здоров'я (ера Станіслава Копчиньського)*» (1918–1932) і *етап* «*реформування змісту здоров'язбережувального виховання*» (1932–1939).

Етап «закладення основ дидактики здоров'я (ера Станіслава Копчиньського)» схарактеризовуємо як створення організаційно-правових основ ШГ під патронатом державних відділів освіти і нагромадження у структурі ШГ доцільних методів, засобів і форм ЗзВ. Визначальними для цього етапу стали такі чинники, умови й події: 1) створення Реферату ШГ (пізніше – Відділу ШГ) при МВіНО (1918); 2) ухвалення «Декрету про обов'язкову освіту» (1919); 3) перше державне зібрання освітян – Загальнопольський З'їзд Освітян (Вчительський Сейм; 1919)), на якому ухвалено важливі постулати щодо розвитку в школах ФВ і ШГ; 4) очолення С. Копчиньським міністерського Відділу ШГ і ФВ (1920); 5) започаткування у працях польських вчених ідентифікації понять, дотичних до ЗзВ; 6) окреслення засад диференційованого підходу до розроблення змісту ЗзВ для базових шкіл, гімназій і ліцеїв; 7) ухвалення важливих нормативно-правових документів, в яких анонсовано шляхи ЗзВ учнів з/о шкіл (1922–1927); 8) збільшення кількості методичної літератури в контексті рухливих ігор та забав і озвучення в ній Зз інтенцій цих засобів виховання; 9) поява систематичних курсів Зз тематики для вчителів базових шкіл (1924); 10) початок реструктуризації і реорганізації окремих державних установ у вимірі мілітаризації ФВ, увиразнення в назвах нових установ пріоритету, який надавався ФВ порівняно зі ШГ (1925–1928); 11) упровадження в VII-ому класі середніх шкіл дисципліни «Наука гігієни і рятівництва» (1926–1929); 12) скасування посад шкільних лікарів, радикальне урізання бюджету на «шкільну гігієну» (1931); ін.

Основними подіями і детермінантами ***етапу «реформування змісту здоров'язбережувального виховання»***, які вплинули на суттєве пониження статусу шкільної гігієни і спричинили низку змін у розміщенні змістового контенту ЗзВ в навчальних програмах з/о шкіл, стали: 1) поява Закону «Про організацію системи

освіти» (1932); 2) посилення мілітаризаційного напряму ФВ і гігієнічної пропаганди, модифікація їхнього змісту в з/о школі у вимірі придатності юнацтва для оборони держави; 3) поява другого видання підручника за редакції С. Копчинського «Шкільна гігієна» (1933); 4) нові концепції реалізації ЗзВ учнів: включення тематики про здоров'я до змісту дисциплін «Ручні роботи з практичними заняттями», «Наука про людину у поєднанні з гігієною» і до практичних занять з курсу «Культура щоденного життя» (1932–1935); введення до навчальних програм ліцеїв тем, присвячених «медичному рятівництву» в умовах надзвичайних ситуацій (1935–1936); 5) ліквідація в освітньому міністерстві Відділу ФВ і ШГ і організація у новоствореному Відділі Виховання лише рефератів «чоловічого ФВ» і «жіночого ФВ» (1936); 7) підвищення статусу «інститутського» вишколу учительства і наявність Зз тематики в навчальних предметах учительських інститутів.

Основні наукові результати, які викладено у третьому розділі дисертації, відображені у наукових працях автора [221; 224; 231; 239; 242; 249; 255; 260; 385].

РОЗДІЛ 4
ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД І ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ В ОСВІТНЬОМУ ПОСТУПІ ПОЛЬЩІ В 40-Х РР. XX СТ. – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

4.1. Концепт здоров'язбережувального виховання учнів, його місце і форми реалізації в загальноосвітній школі в контексті польського наукового дискурсу хронологічно означеної доби

За умов повоєнної реальності (в Польщі її початок пов'язують з оголошеним 22 липня 1944 р. Маніфестом Польського Комітету Національного Визволення (*Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*; *Manifest Lipcowy*)) перед новоствореним Міністерством Освіти (*Ministerstwo Oświaty*; далі – МО), що розпочало свою діяльність 1 січня 1945 р., постали проблеми відродження матеріальної бази освітніх закладів, відновлення мережі шкіл, максимального охоплення дітей загальною освітою, видавництва навчальної і методичної літератури, підготовки вчительських кадрів, ін. [685; 1081]. Питання, дотичні до збереження здоров'я учнів, опинилися в «зоні особливої уваги» лише на початку 1950-х рр. [1507], особливо гостро вони актуалізувалися за жахливої гігієнічної ситуації, що загалом склалася в Польщі по закінченні Другої світової війни (мала кількість лазень, проблема з доступом до якісної питної води, відсутність туалетів або незадовільний їх стан та ін.) [963, s. 9]. Серед «найболючіших питань» – недоживлення учнів, поширення інфекційних недуг, туберкульозу, педикульозу [594, s. 45], низький рівень особистої гігієни і культури харчування учнів [974, s. 314–316; 1109, s. 1; 1507], катастрофічне зростання кількості захворювань, що передаються статевим шляхом, причому цей факт стосувався як дорослих осіб, так і молодих людей [768, s. 162].

Негативні тенденції щодо стану здоров'я учнів зумовлювалися чинниками економічними і соціокультурними, але багато в чому вони залежали від чинників суб'єктивних, зокрема якості лікарської опіки в школах і небажання та неготовності

вчителів здійснювати здоров'язбережувальну просвітницько-виховну працю. В нормативно-правових документах та літературі 1950-х і навіть 1960-х рр. з питань ШГ знаходимо інформацію про «байдуже» ставлення учителів до проблеми формування в учнів «культурно-гігієнічних» навичок і відповідного просвітництва батьківського загалу [751; 784], недотримання учителями елементарних санітарно-гігієнічних правил у школі (провітрювання класних кімнат, проведення середлекційних фізкультурних вправ) та ін. [664, s. 22]. До того ж, спостерігався вкрай низький рівень знань освітян щодо змісту й методики формування в учнів КЗ [1111].

Можна припустити, що така позиція вчительства певним чином була пов'язана з тим, що 1952 р. управління справами ШГ було передано Міністерству Здоров'я (*Ministerstwo Zdrowia*; далі – МЗ), відтак основні обов'язки у ділянці ЗзВ учнів поклали на шкільних лікарів і медсестер – на це спрямовували постанови, розпорядження, укази, інструкції, видані МЗ і МО Польщі [1478]. Означені зміни не внесли позитивних зрушень у розв'язання проблеми виховання для З.учнів, і однією з причин цього була катастрофічна нестача в школах медичного персоналу. Позаяк основним місцем професійної діяльності медиків були лікарні і поліклініки, то на працю в школі їм просто не вистачало часу. Існувала й велика плинність кадрів, яка негативно впливала на якість лікарсько-гігієнічної опіки: лікар, який знав, що працюватиме в школі лише кілька місяців, займався винятково поточними справами, що стосувалися стану З. учнів [974, s. 319], і, попри те, що «Правила роботи лікаря у школі» [1500] (1958) зобов'язували його реалізовувати санітарну освіту, він мало уваги приділяв цьому обов'язку. Крім того, працівники «служби здоров'я», як і за міжвоєнного періоду XX ст., не були підготовлені до проведення відповідного просвітництва у школі, тобто до особливостей змісту і методики його реалізації з дітьми та юнацтвом [974, s. 319].

Таким чином, передача сфери діяльності ШГ під патронат МЗ, з точки зору єдності громадської служби здоров'я, була кроком уперед, а, з точки зору комплексного підходу до формування КЗ учнів, яке можна було реалізувати лише під опікою МО, кроком назад. Негативний вимір такої ситуації виявлявся в тому, що традиційну для польської школи шкільну гігієну (у її межах здійснювалося, крім іншого, виховання для здоров'я учнів) було поділено на «шкільну медицину» і на «усе решта» [494, s. 129]. У межах

цієї «решти» ЗзВ посідало незначне місце [502, s. 39], а його реалізація здійснювалася структурами, які підпорядковувалися МЗ (додаток С), зокрема Департаментом Санітарної Освіти (*Departament Oświaty Sanitarnej*; створений 1954 р.) [1223] і «відділами Санітарної Освіти» (пізніше – «відділи Здоров'язбережувальної Освіти»), які організовувалися в структурі санітарно-епідеміологічних станцій (далі – сан.-епід. ст.), що розгорнулися в усіх адміністративних одиницях країни після створення 1954 р. Державної Санітарної Інспекції (*Państwowa Inspekcja Sanitarna*) [472, s. 298]. З погляду на діапазон, методи, засоби і форми праці, якими згадані структурні одиниці реалізовували СО (ЗзО), останню важко назвати «вихованням» [502, s. 83], цей вимір не знайшов належного місця у діяльності медичного персоналу в школах [594, s. 51].

Таким чином, було втрачено перспективу інтеграції «справ здоров'я» учнів із загальною виховною програмою шкіл, оскільки школа стала «пасивним одержувачем» змісту ЗзВ і була «звільнена» від обов'язку випрацювання власних концепцій у цій ділянці педагогічної праці [502, s. 39].

Упродовж перших післявоєнних років поширювали «міжвоєнну» модель ШГ, яку теоретично обґрунтував С. Копчиньський [494, s. 8]. Проте задля її реалізації в 1940–1950-х рр. бракувало якісної літератури, з якої освітяни могли б черпати доцільну наукову інформацію. Окремі питання висвітлювали підручники Б. А. Новаковського* (*Brunon Antoni Nowakowski*) [996] (1948), В. Ґондзікєвіча [615] (1949), Б. Ґастола* (*Gastoł Błażej*) [604] (1950), Я. Борткєвіч-Родзєвічової (*Janina Bortkiewicz-Rodziewiczowa*) [399] (1955), М. Кацпжака [739] (1958; додаток Д.26) та ін. Однак у працях цих авторів не приділено належної уваги методиці виховної роботи з питань здоров'язбереження й у цьому сенсі вони не досягали рівня підручника «Шкільна гігієна» (1933) С. Копчиньського, який навіть у 1970-х рр. вважали «розвідкою високого класу» і він був затребуваний та цитований [494, s. 8].

Питома, польська, система координат в освіті почала окреслюватися з 1956 р., який символізував закінчення сталінізації в державі. Для дотичних до ШГ процесів ця дата означала закінчення етапу реалізації «радянських взірців» і початок пошуку ефективної моделі виховання для здоров'я учнів. На Крайовому Освітньому З'їзді Союзу Польського Учительства (*Związek Nauczycielstwa Polskiego*), який відбувся

2–5 травня 1957 р., створено міністерську Комісію Шкільної Гігієни і Фізичного Виховання (*Komisja Higieny Szkolnej i Wychowania Fizycznego*) [867, s. 71]. Збільшилася кількість науково-популярних і наукових «гігієнічно-шкільних праць», про що писав зокрема Я. К. Копчиньський* (*Jan Kazimierz Kopczyński*): вчений наводив статистику їхньої появи за період від 1945 р. до 1965 рр. і відзначав, що, починаючи з 1956 р., кількість оних розвідок, які побачили світ впродовж лише одного року, значно перевищувала кількість праць, які раніше з'являлися за період 4–8 років, до того ж, у «нових» працях відчувалася «зміна ідеології» – ШГ поступово перетворювалася із «знаряддя контролю шкільного середовища і кодексу боротьби з інфекційними захворюваннями» у «засіб» широкої організаційної просвітницько-виховної діяльності у школі для збереження і формування здоров'я учнів[92] [788, s. 25].

Спробами включення проблеми формування культури здоров'я учнів в теорію педагогіки відзначився творчий доробок учених Лодзького Університету (*Uniwersytet Łódzki*), у якому, за керівництва Г. Вентландтової, проводили наукові дослідження, присвячені методиці санітарної освіти [95, с. 18–19]. Услід за першим вагомим результатом діяльності установи – колективним підручником «Як здійснювати санітарну освіту у школі» [1401] (1955), з'явилися одноосібні праці вченої «Методика санітарної освіти» [1404] (1960; додаток Д.29) і «Санітарна освіта: загальна методика» [1405] (1962), які мали неабияке значення в пропагуванні виховної стратегії СО (науковиця, до прикладу, зазначала, що санітарна культура особистості і суспільства як елемент загальної культури формується не адміністративними наказами та заборонами, а «довготривалою виховною працею», яку необхідно реалізовувати «наочно», «цікаво», «зрозуміло» і «переконливо», впливаючи таким чином на інтелект, почуття і волю дитини [1404, s. 43]).

Концепція доцільності трансформації школи, «яка навчає», у школу, «яка виховує», найвиразніше в польській педагогіці післявоєнного періоду представлена у працях Б. Суходольського* (*Bogdan Suchodolski*) «Виховання для майбутнього» [1294] (1947) і «Світ людини і виховання» [1293] (1967). Цей новаторський рух увиразнювався

[92] Детальнішу інформацію щодо зміни «статусу» і ролі шкільної гігієни містить розвідка М. Кацпжака «Еволюція поняття шкільної гігієни» (в : [*Rocznik PZH*. 1957. nr 5. S. 495]).

навіть у назвах нових шкільних курсів, як-от: «Громадянське виховання» («*Wychowanie obywatelskie*»), «Музичне виховання» («*Wychowanie muzyczne*»), «Художнє виховання» («*Wychowanie plastyczne*») та ін.

Виховні домінанти в розв'язанні санітарного (гігієнічного) просвітництва з-поміж дітей та юнацтва знайшли відображення в напрацюваннях Я. Копчиньської [787] (1958), М. Скоковської-Рудольф [1236] (1960), Е. Мазуркєвіча [939] (1963) та ін. Досить широко виховні інтенції гігієни представлено у виданнях А. Ланди* (*Aleksander Landy*) «Гігієна у дошкіллі» [865] (1962) і С. Б. Радьюкєвіча «Порадник для шкільного лікаря» [1175] (1963). Цінними є підрозділи «Виховно-гігієнічна діяльність школи» і «Фізичне виховання як гігієнічний чинник у школі» у виданнях підручника «Шкільна гігієна», редагованого К. Міткєвічем, за 1957 і 1964 рр. [963] (додаток Д.28).

1960-ті рр. стали «вирішальним періодом у формуванні моделі ЗзВ для польської школи» [1103, s. 74], чóму, безперечно, сприяли тенденції європейської та світової освіти, сутність яких висвітлювалася на сторінках польської педагогічної преси [370; 372; 697; 872; 1133]. Надто важливою подією у цьому контексті стала міжнародна конференція, яка відбулася 17–22 лютого 1964 р. в Інституті Педагогіки ЮНЕСКО у Гамбурзі і була присвячена проблемам санітарної освіти, статевого виховання і підготовки юнацтва до сімейного життя[93] [764, s. 20].

У польському науковому просторі активізуються заклики про потребу збагачення лікарської опіки «паростками» виховної діяльності, «педагогізації шкільної гігієни», та ін. [373; 575; 1108], педагоги повертаються до ідеї «спільного для гігієни і фізичного виховання» друкованого органу (ним 1960 р. став часопис «Фізичне Виховання і Шкільна Гігієна» (додаток Е.5; далі – «ФВіШГ»)), а з 1967 р. проводяться спільні для вчителів ФВ і шкільних лікарів конференції [502, s. 76]. Вагомі кроки на шляху до справжнього партнерства між педагогікою і медициною у розв'язанні проблеми збереження здоров'я здобувачів освіти пов'язуємо з діяльністю Лабораторії

[93] Особливу увагу на цій конференції зосередили на обговоренні і визначенні доцільного змісту Зз тематики для навчальних програм з/о шкіл, «визначенню кваліфікації і способів навчання учителів-викладачів відповідних навчальних дисциплін» і окресленню форм партнерства школи із батьками та співпрацюючими із школами організаціями [764, s. 20].

Здоров'язбережувального Виховання (*Pracownia Wychowania Zdrowotnego*; далі – ЛЗзВ), яку, за ініціативи М. Демеля, 1963 р. було створено в Інституті Педагогіки (*Instytut Pedagogiki*). Поява цього осередка «повинна була довести», що під новою назвою «здоров'язбережувальне виховання» приховується «вважлива думка з несучою силою» [502, s. 70]. Після опублікування піонерського узагальнення напрацювань творчого колективу ЛЗзВ – статті М. Демеля «Здоров'язбережувальне виховання як педагогічна дисципліна» [515] (1965) – в педагогічній літературі з'являються різні концепції здоров'язбережувального виховання [758; 1013] (додаток Е.6), цей термін підхопили й молодіжні організації, які реалізовували Зз ініціативи з-поміж дітей та юнацтва (до прикладу, спеціальний номер часопису для опікунів шкільних гуртків ПЧХ (далі – ШГ ПЧХ) «Праця Молоді» («*Czyn Młodzieży*») в 1965/1966 рр. вийшов під назвою «Здоров'язбережувальне виховання у школі»), за ону назву виступали «спеціалісти і знавці» ЗзО, які були прихильниками «виховного» виміру її реалізації (приміром, Й. Схіммель (*J. Schimmel*) у статті «Здоров'язбережувальна освіта чи виховання» запитував: «Чи не настав час, щоб від ЗзО перейти власне до ЗзВ?» (*подано за:* [502, s. 70–71])).

1968 р. вийшла друком монографія М. Демеля «Про здоров'язбережувальне виховання» [497] (додаток Д.36). Її називали «путівником» і «кишеньковою книжкою» для кожного «гігієнізованого педагога і педагогізованого працівника шкільної служби здоров'я» [860, s. 6]. Сам автор характеризував свою розвідку лише «вступом до ЗзВ», радше «пропозицією, ніж нарисом» та «матеріалом до роздумів» над тим, яким чином доцільно реалізувати таку ще «юну» у Польщі виховну сферу діяльності [497, s. 10].

Ретельне вивчення монографії [219, с. 177; 230, с. 263–266; 1245, s. 78] дає підстави стверджувати, що її зміст вирізняється значним фактичним матеріалом і високою інформативністю. На тлі короткого представлення історії ЗзВ на польських землях, комплексно висвітлено сутність цього феномена. Вихідні положення щодо засадничих умов, методів, засобів і форм реалізації ЗзВ учнів науковець сфокусував у тезах про те, що шкільна молодь не може бути лише «пасивним предметом» охорони здоров'я і гігієнічно-лікарської опіки в школі, тому у виховній програмі «хорошої» школи належне місце повинно посісти «виховання учня в засадах здоров'я», а потреба

впровадження такого виховання є істотною умовою З. учнів, оскільки З. «не є даром з небес, даним раз і назавжди», над ним треба працювати систематично і ця праця повинна бути насамперед «педагогічною» [497, s. 7]. М. Демель був прихильником традиційного для польської школи «широкого» підходу до реалізації ЗзВ і зазначав, що цей процес не можна обмежувати конкретною дисципліною, а треба комплексно реалізовувати під час навчання, у позакласній і позашкільній виховній роботі [497, s. 64–80]. Загалом аналіз тексту монографії переконує, що вона стала своєрідним артефактом змін, які відбулися в суспільній та науковій свідомості в 1960–1970-х рр., а також потужним джерелом, з якого наступні покоління вчених Польщі черпають розуміння засадничих положень педагогіки здоров'я.

Важливий етап у «переміщенні» проблеми ЗзВ з площини теоретичних дискусій у площину практичних розв'язань започатковує 1971 р., коли у Вищій Вчительській Школі (*Wyższa Szkoła Nauczycielska*) м. Кєльці (*Kielce*) було організовано Перший Загальнопольський Симпозіум Здоров'язбережувального Виховання (*I Ogólnopolskie Sympozjum Wychowania Zdrowotnego*) [705, s. 139]. Цей форум відрізнявся не лише назвою від попередніх Загальнопольських Симпозіумів Шкільної Гігієни (*Ogólnopolskie Sympozjum Higieny Szkolnej*), які відбулися в 1960, 1967 і 1968 рр. [495; 1055; 1313], порушені на ньому проблеми співвідносилися із загальноєвропейськими тенденціями в освіті, зокрема, із запитом про впровадження освіти для здоров'я як інтегральної і постійної частини навчання на всіх щаблях шкільництва, який було зроблено 1971 р. на конгресі ЮНЕСКО у Парижі [953, s. 8]. За результатами ухвал симпозіуму визнано ключову роль школи в реалізації ЗзВ і актуалізовано потребу інтенсифікації наукових досліджень щодо теорії і практики цього напряму виховання. Тривали активні дискусії й навколо низки інших важливих питань. Одне з них стосувалося того, чи ЗзВ в школі вивчатиметься як окрема навчальна дисципліна, чи функціонуватиме як «розпорошені елементи» у системі діяльності школи. Було запропоновано кілька моделей реалізації ЗзВ у школі: В. Оконь* (*Wincenty Okoń*) запропонував введення у шкільні навчальні плани курсу під назвою «Здоров'язбережувальне виховання» [1013]; В. Вацлавський (*Wojciech Wacławski*) виступив із концепцією «зблокування» навчальних предметів, тобто розподілення тематики про здоров'я у змісті кількох дисциплін [1390]; М. Демель

схилявся до «розпорошеної» моделі, яка передбачала реалізацію ЗзВ водночас під час вивчення всіх шкільних курсів і в позакласній та позашкільній роботі [513].

У разі ухвалення концепції ЗзВ як блоку навчальних курсів паралельно мало б актуалізуватися питання про співвіднесення змістового наповнення дисципліни «ФВ» зі змістом навчальних предметів, які входять до так званих наук про людину (анатомія, фізіологія, біологія). За умови ухвалення «розпорошеної» моделі постало б питання про визначення осіб чи групи осіб, які будуть відповідати за реалізацію ЗзВ в зазначеному форматі, а також кому буде доручено роль провідного «промоутера здоров'я» у школі (найвірогіднішою кандидатурою учасники симпозіуму визначали вчителя ФВ). Позитивне надбання форуму – факт визнання нагальної потреби розробити й впровадити в освітній процес з/о шкіл підручники зі ЗзВ для учнів на різних рівнях навчання. Серед основних умов ефективного розв'язання завдань ЗзВ у школі названо повернення підпорядкування шкільної «служби здоров'я» Міністерству Освіти, модернізацію ролі шкільного лікаря й тісну його співпрацю із суб'єктами виховної діяльності в школі [494, s. 131].

Наступними подіями й ініціативами, які віддзеркалили і увиразнили зростання уваги держави та суспільства до проблеми ЗзВ, стали: проведення Департаментом ЗзО спільно з ПГТ І-ої Національної Наукової Конференції Здоров'язбережувальної Освіти (*I Krajowa Konferencja Naukowa Oświaty Zdrowotnej*) (1973) [480]; організація наукового семінару «Вибрані питання здоров'язбережувального виховання учнів у школі» (1973) [932]; розгляд у законодавчій базі питань про гігієнічний вимір організації перерв між уроками і запровадження в усіх типах шкіл середлекційних вправ (1972) [1504], про комплексну діяльність у сфері поліпшення здоров'язбережувальних умов шкіл та освітньо-виховних закладів, розвитку Зз опіки і консультування та юриспруденції для потреб дітей і юнацтва на 1976–1980 рр. (1976) [1145], про гігієну організації шкільної праці (1976) [1485], про контроль за балансом здоров'я дітей шкільного віку (1976) [1127] та ін. Варто згадати й про факт створення в 1977 р. при Міністерстві Здоров'я і Соціальної Опіки (*Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej*; далі – МЗіСО) Групи Здоров'язбережувального Виховання (*Zespół Wychowania Zdrowotnego*; далі – Група ЗзВ), яка повинна була вивчати стан і результати ЗзО [521].

Наукові розвідки цього періоду об'єктивно відображали актуальний контент, пов'язаний із проблемою ЗзВ учнів, як-от: умови ЗзВ в школі (С. Радьюкєвіч) [1176] (1968); окреслення концепції порадника для ЗзВ учнів базової школи (А. Лєдке (*Andzej Liedke*)) [877] (1973); перший досвід реалізації ЗзВ в школах (В. Вєчорек-Воєньська (*Wanda Wieczorek-Wojeńska*)) [1419] (1974); роль з/о школи в ЗзВ учнів (Я. Коханек (*J. Kochanek*) [778] (1975); М. Марціняк (*Michał Marciniak*) [921] (1976)); методологічні засади ЗзВ – його підґрунтя (Е. Мазуркєвіч (*Edward Mazurkiewicz*)) [940] (1975)), цілі (Т. Малешевська [910] (1976)) і моделі (М. Демель [489] (1979)).

Ідеї педагогіки здоров'я настільки активно поширювалися в наукових колах, що інколи почали «затьмарювати» значення ФВ. Так, у переліку педагогічних наук, анонсованих ІІ-им Конгресом Польської Науки (*II Kongres Nauki Polskiej*; Варшава, 1973), фігурувала «Педагогіка здоров'я», натомість про «Теорію фізичного виховання» не згадувалося зовсім [502, s. 75], а в «Педагогічному словнику» В. Оконя за 1975 р. немає гасла «Фізичне виховання», його поглинув термін «Здоров'язбережувальне виховання» [1014, s. 338]. Категорично не погоджуючись із тими вченими, які розглядали ЗзВ як «альтернативу» чи «конкуренцію» вихованню «фізичному», М. Демель постійно у виступах і публікаціях акцентував на потребі чіткого розрізнення завдань і методів, засобів та форм реалізації цих педагогічних процесів, кожен з яких виконує свою «незамінну роль» у вихованні та розвитку особистості [518] (докладно про цю позицію вченого йшлося в підрозділі 1.3).

На початку 1970-х рр. помітними стали зміни щодо змістового й організаційного втілення ЗзВ, які були пов'язані насамперед із черговим реформуванням освітньої системи (1973), дискусіями над проєктами нової моделі загальної освіти в 10-річній середній школі і розробленням нових програм навчання.

Зокрема, М. Папроцька (*Maria Paprocka*) і В. Вацлавський проаналізували змістову тематику, дотичну до проблем З., включену в 1972/1973 н.р. до навчальних програм різних предметів чинної 8-річної базової школи, і зробили висновок про те, що «справи здоров'я» у шкільній освіті не відповідають ані умові інтеграції, яка виявляється у багатосторонньому висвітленні проблем, пов'язаних зі З. людини, ані умові кореляції, яка передбачає адаптування відповідної інформації до віку учнів і їхніх зацікавлень, що

змінюються, з віком. Репрезентуючи спільну позицію Департаменту Фізичної Культури у Міністерстві Освіти і Виховання (*Ministerstwo Oświaty i Wychowania*; далі – МОіВ) та Інституту Шкільних Програм (*Instytut Programów Szkolnych*; далі – ІШП) щодо моделі ЗзВ, у розвідці «Вибрані проблеми у здоров'язбережувальному вихованні дітей і шкільної молоді» [1067] (1973), науковці запропонували «набір» змісту для цього напряму виховання, розмістивши його в 7-ми тематичних групах (ширше про це йтиметься в підрозділі 4.2).

Ідея про запровадження окремої дисципліни під назвою «ЗзВ» як обов'язкової, що поглинула б і ФВ, була озвучена В. Оконєм ще 1965 р. [1013], проте тоді це було дуже радикальне рішення. «Спробою компромісу» стали пропозиції З. Яворського, озвучені через десять років [719] (1974): автор пропонував поєднати зміст ЗзВ зі змістом ФВ шляхом введення курсу «Пропедевтика здоров'я і фізичної культури», який обіймав широке коло тем, дотичних до питань піклування про З., із різними формами рухової активності. Інтенції створення нового навчального курсу були пов'язані з двома аспектами: з одного боку, З. Яворський намагався закумулювати в одній дисципліні весь теоретичний контент з проблеми збереження здоров'я людини; з іншого боку, учений прагнув «пов'язати» і «доповнити» теорію зі «спортивними дисциплінами», руховим відпочинком і «кваліфікованим туризмом», практичне опанування якими відбуватиметься з урахуванням конкретних умов праці кожної школи [705, s. 26].

У реформованій школі перевагу віддали моделі, яка передбачала реалізацію ЗзВ шляхом інтегрування його змісту у навчальні дисципліни та позакласну виховну програму школи [502, s. 94]. У змісті ухваленої колегіями МОіВ і МЗіСО «Програмі діяльності у сфері поліпшення Зз умов у школах та освітньо-виховних установах, стану здоров'я дітей та шкільної молоді, Зз опіки та правових аспектів для учнів і шкіл на 1973–1975 рр.» [1374; 1473] (1973) зазначалося, що ЗзВ «інтегрує для своїх потреб усю діяльність у школі, скеровуючи і синхронізуючи її таким чином, щоб вихованець отримував інформацію і мотиви з тієї самої проблеми одночасно з різних джерел».

З. Яворський, пропозиції якого не були використані в шкільній реформі, продовжив пропагувати власну концепцію реалізації ЗзВ [716; 717]. Одним з результатів тривалого дослідження і аналізу матеріалів польських та зарубіжних

авторів став підготовлений науковцем матеріал під назвою «Пропедевтика культури здоров'я і фізичної культури у системі едукації. Нарис майбутньої моделі» [720]. Через багато років на згадку про титанічну працю тих, хто був причетний до цього дослідження, і задля висвітлення організаційних й методологічних аспектів здійснених завдань і заходів відповідну інформацію педагог-реформатор виклав у статті «Проєкт симбіозу культури здоров'я і фізичної культури – ґенеза і закулісся» [718] (2009).

Повертаючись до ухваленої колегіями МОіВ та МЗіСО програми [1374] (1973), наголосимо, що вона увиразнила рішення обидвох міністерств про прогнозовані впровадження ЗзВ до шкільних навчальних програм і введення до штатного розпису з/о шкіл посад «педагогів-координаторів ШГ і ЗзВ» [711]. Однак соціально-економічна криза в Польщі, що зростала в другій половині 1970-х рр., унеможливила виконання цих рішень [710, s. 7].

Переломним моментом для нового розуміння світовою спільнотою умов та шляхів здоров'язбереження людини став звіт Міністра охорони здоров'я і добробуту Канади М. Лалонда (франц. *Marc Lalonde*; нар. в 1935 р.) «Новий погляд на здоров'я канадців» (відомий як «Звіт Лалонда» (1974)), у якому на урядовому рівні аргументовано доведено, що показники здоров'я населення не поліпшуються адекватно, приміром, до щорічного збільшення фінансування на медицину, зростання матеріально-технічних, наукових, кадрових та інших ресурсів. М. Лалонд уперше запропонував підхід до розв'язання проблеми З. громадян під назвою «промоція здоров'я», актуалізувавши таким чином значення освіти загалом і школи зокрема в питаннях виховання задля З. особистості [864; 999]. Далі, 1981 р., відбулася Мадридська конференція міністрів охорони здоров'я країн Європи, на якій остаточно визнано, що «освітній напрям» є пріоритетним в контексті розв'язання проблеми збереження здоров'я населення, і підтверджено, що шкільна дисципліна «Здоров'язбережувальна освіта» (англ. «*Health education*») має стати головною на найближчі десятиріччя [319, с. 1].

Цю «візію» чітко простежуємо в колективній розвідці польських вчених «ЗзО. Теорія. Практика» [1050] (1980; додаток Д.30): уміщені у ній статті було присвячено теоретичним засадам ЗзО (Г. Вентландтова), її організаційним аспектам і завданням у

Польщі (Л. Клочиньська (*Lucyna Kloczyńska*)), загальній методиці (Т. Малешевська), формам (З. Лєдткє) і засобам реалізації (М. Мартиньська (*Milena Martyńska*)) та ін.

Ґрунтовний науково-педагогічний аналіз досягнень ЗзВ, які мали місце із часу виданої 1968 р. монографії М. Демеля, її автор здійснив у другій, зміненій, версії цієї розвідки, яка 1980 р. була опублікована під назвою «Педагогіка здоров'я» [502]. Автор відзначав, що напрям виховання під титулом «здоров'язбережувальне» вже фіксується в навчальних програмах для дошкільних закладів і в списках навчальних програм деяких педагогічних та медичних закладів вищої освіти, присутній як «самостійна тема» на багатьох конференціях і нарадах, зазначав, що проведено низку наукових досліджень в контексті цієї проблеми. Не замовчуючи «недоліки» реалізації ЗзВ, зокрема факту про те, що практика цієї ділянки педагогічної праці «не створює картини однозначного і послідовного прогресу», учений констатував, що сама ідея ЗзВ «врізується щораз глибше у свідомість освітян» [502, s. 8]. Деталізуючи розуміння сутності ЗзВ учнів, нагадував, що існують об'єктивні та суб'єктивні групи потреб особистості, дотичні до здоров'я. Одна з цих груп потреб з'являється в учня як наслідок збільшення в нього відповідних знань, досвіду, впливу «взірців» соціуму, культури середовища, навчання тощо. Потреби саме цієї групи («декларовані»), за умови умілої і доцільної реалізації ЗзВ, повинні «еволюціонувати» у такому напрямі, щоб ситуацію і можливості, які має дитина та її оточення, були перетворені на ситуацію і можливості, які сприяють здоров'ю [502, s. 108–109]. Серед методичних порад, репрезентованих М. Демелєм у монографії, привертає увагу текст про оптимальну модель реалізації ЗзВ – розподіл тематики про З. між уроками «Гігієни» та науками про людину (під час їхнього вивчення формуються знання, уявлення, мотиви, ставлення, уміння) і уроками фізичного виховання (під час їхнього проведення відпрацьовуються навички у вигляді фізичних вправ, загартування і систематичного впровадження гігієнічних «практик»). Науковець зазначав, що у такий спосіб можна подолати, з одного боку, вербалізм «гігієни», з другого боку, «безрефлексійність» традиційного ФВ [502, s. 87].

У розвідках польських вчених далі актуалізується потреб реалізації програми ЗзВ у вимірі окремої дисципліни [777, s. 6]. Опираючись на досвід упровадження ЗзО у

країнах Європи, на педагогічні погляди західноєвропейських учених і думки науковців Польщі у цій ділянці праці, вищезгадана Група ЗзВ докладно вивчила стан здоров'я дітей і юнацтва в країні, а висновки з цього аналізу винесла на обговорення Комісії Фізичної і Здоров'язбережувальної Культури та Туризму. 20 липня 1981 р. комісія надіслала тодішньому Міністрові освіти і виховання Б. Фарону (*Bolesław Faron*; нар. в 1937 р.) лист, у якому анонсувала інформацію про «поганий» стан З. дітей та юнацтва і доповнила її коментарями про те, що така ситуація багато в чому пов'язана із загалом низьким рівнем КЗ в суспільстві, і про те, що головною умовою забезпечення КЗ є реалізація комплексного й системного ЗзВ. До завдань, які потребували негайного розв'язання, віднесли такі: потреба поширення програм навчальних курсів «Гігієна» і «ЗзВ» на педагогічних спеціальностях закладів вищої освіти; створення інституції педагогів-координаторів ЗзВ в школі; завершення роботи над формуванням навчальної програми зі ЗзВ, надання їй офіційного статусу і впровадження до виховно-освітнього процесу з/о шкіл у 1981/1982 н. р. [705, s. 142–144].

1982 р. уперше в історії польської школи здоров'язбережувальне виховання здобуло формальне представництво в МОіВ: у травні цього року силами багатьох експертів із урахуванням раніше озвучених пропозицій М. Папроцької, В. Вацлавського [1065; 1066] і З. Яворського [719; 720] опрацьовано документ під назвою «Програмні настанови щодо реалізації здоров'язбережувального виховання в базовій і надбазовій школі» (додаток З.6), а з 1 вересня «настанови» впроваджені як обов'язкові до виконання в усіх типах шкіл [961]. Згідно з документом, програму ЗзВ необхідно реалізовувати під час вивчення різних навчальних курсів, а «реалізаторами» ЗзВ ставали усі працівники школи і чинні на її теренах громадські й молодіжні організації [710, s. 8].

1989 р. змінено політичний статус Польщі на міжнародній арені (Республіка Польща (РП), Третя Річ Посполита (*III Rzeczpospolita*)), розпочато системні демократичні трансформації в усіх сферах суспільного життя країни, зокрема і в системі освіти. Закономірно, що поступова інтеграція РП до ЄС детермінувала необхідність пристосування польської освіти до європейських освітніх стандартів [29, с. 23]. В

останньому десятилітті XX ст. простежувалася помітна динаміка якісного і кількісного розвитку широкого діапазону діяльності задля здоров'язбереження учнів.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. реально окреслилися спроби кореляції польских Зз ініціатив із широкою хвилею «промоції здоров'я» у світі, старт якої пов'язують із вищезгаданим «Звітом Лалонда», а офіційне оприлюднення та визнання – із ухваленням «Оттавської хартії сприяння здоров'ю» (англ. *Ottawa Charter of Health Promotion*)[94] на І-й Міжнародній конференції з промоції здоров'я, яка відбулася 1986 р. (Оттава, Канада) [172, с. 9–10; 297, с. 19; 1465, s. 325]. Тоді ж у Шотландії організовано Міжнародний Симпозіум під назвою «Шотландська група здоров'язбережувальної освіти: школа сприяння здоров'ю» [953, s. 21]. Парадигма промоції здоров'я чітко окреслювала нове бачення ролі освіти у формуванні відповідальності особистості за своє здоров'я як члена суспільства і прагнення здійснювати практичні кроки щодо здоров'язбереження власного й людей, які оточують [531, s. 23; 1103, s. 76]. В європейських країнах в 1988 р. відбулися тематичні конференції «Вчителі і навчання здоров'я» (Прага; ЮНЕСКО), «Сприяння здоров'ю молоді в Європі: можливості навчання» (Саутгемптон; СЕС), «Освіта шкіл здоров'я в семи європейських країнах» (Дублін – Кент – Саутгемптон), ін. [1421]. 1989 р. Європейське регіональне бюро ВООЗ разом із Шотландською групою ЗзО опрацювали рапорт «Здорова школа» [953, s. 21].

Реалізація і поширення у Польщі програми «Школа промоції здоров'я» (*Szkoła Promująca Zdrowie*; оригінальна назва: англ. *Health Promoting Schools*) сприяли тому, що для ЗзВ «відчинилися двері» загальноосвітньої школи [1444, s. 29]. Очолюваний Б. Войнаровською регіональний проєкт цієї програми започатковано 1991 р., а 1992 р. РП стала однією з восьми країн, які першими були включені до Європейської мережі «Шкіл промоції здоров'я» [259, с. 286; 569, s. 14].

Не деталізуючи сутності проєкту загалом та результати його впровадження в РП (вони описані в численних праця [503; 693; 853; 1317; 1318; 1451; 1457]), зазначмо лише, що перша навчальна програма, опрацьована членами «польської групи» проєкту

[94] The 1st International Conference on Health Promotion, Ottawa, 1986. *World Health Organization* : веб-сайт. URL: https://www.who.int/teams/health-promotion/enhanced-wellbeing/first-global-conference

(Б. Войнаровська, М. Соколовська, М. Шиманьська (*Maria Szymańska*), М. Пулторак (*Maria Pułtorak*)), з'явилася 1993 р. під назвою «Проздоров'язбережувальна едукація у школі» [1453] (додаток З.7). Попри те, що ця програма, як і її «попередниці», орієнтувала на «міжпредметний» підхід до ЗзВ, «неефективність» якого перманентно критикували науковці [420], саме її поява пожвавила науковий і суспільний інтерес до означеної в ній сфери педагогічної діяльності.

У першій половині 1990-х рр. з'явилося багато видань, науково-популярних статей, присвячених Зз тематиці, остання стала досить актуальною в медіапросторі (пресі, радіо, телебаченні), причому її репрезентували в тісній співпраці з науковцями, що забезпечувало належну методологічну цінність ініціатив медійників. Серед періодичних видань, присвячених проблемам З., назвемо науково-популярні видання «Громадське Здоров'я» («*Zdrowie Publiczne*»; «спадкоємець» започаткованого в XIX ст. періодика «Здоров'я»), «Проблеми Гігієни» («*Problemy Higieny*»), «Промоція Здоров'я, Соціальні Науки і Медицина» («*Promocja Zdrowia, Nauki Społeczne i Medycyna*») і фахові журнали «Жиймо Довше» («*Żyjmy Dłużej*»), «Щорічники Варшавської Школи Здоров'я» («*Roczniki Warszawskiej Szkoły Zdrowia*»), «Лідер», «Фізичне і Здоров'язбережувальне Виховання» (з 1989 р.; «спадкоємець» журналу «ФВіШГ»), ін. (*подано за*: [418]).

Переосмислення вченими концепцій ЗзВ учнівства як педагогічного феномена простежується у працях Д. Валь-Ящиньської (*Dorota Wal-Jaszczyńska*) «Підготовка і реалізація ЗзВ в школах» [1393] (1990), П. Коволіка (*Piotr Kowolik*) «З досліджень над реалізацією ЗзВ у школі» [828] (1992), І. Целейової* (*Irena Celejowa*; додаток В.30) «У справі загального ЗзВ в Польщі» [420] (1992), З. Слоньської «Виховання для здоров'я» [1255] (1994), «Промоція здоров'я – нарис проблематики» [1252] (1994), «Роль промоції здоров'я у розвитку ЗзЕ» [1253] (1997), Б. Іґнар-Ґоліновської (*Barbara Ingar-Golinowska*) «ЗзВ – можливості шкіл» [680] (1995), Р. Яворської (*Ryszarda Jaworska*) «Порадник ЗзВ дітей 3–6 років» [703] (1995), Б. Завадзької «ЗзВ в базовій школі» [1513] (1995), З. Яворського «Нові перспективи розвитку ЗзВ» [709] (1997).

Цікава ініціатива – «Середовищна програма здоров'язбережувального виховання для базових і надбазових шкіл», яка стала результатом наукового дослідження кафедри соціального медсестринства Медичної Академії у Любліні, яке очолювала

М. Хажиньська-Ґуля* (*Marianna Charzyńska-Gula*; додаток В.34). Пілотне видання програми побачило світ 1993 р. [431], а після кількарічної апробації та верифікації в понад 400 школах 1997 р. з'явився вдосконалений варіант цієї програми, яку було репрезентовано у 6-ти томах [1338; 1339; 1340; 1341; 1342; 1343] (додаток З.9).

Серед знакових для розвитку теорії і практики ЗзВ конференцій, які відбулися наприкінці 1980-х – в 1990-х рр. (XI-ий Освітній форум «Виховання для фізичної культури, здоров'я, туризму і охорони середовища» (1988, Ольштин) [1468]; Загальнопольський науковий семінар «Екологічна і здоров'язбережувальна едукація дітей і молоді» (1991, Кєльці) [566] та ін.) особливо помітною стала Загальнопольська наукова конференція «Здоров'язбережувальне виховання – досягнення і перспективи впровадження до шкіл» (додаток Д.39), яка відбулася 14–15 червня 1996 р. у стінах краківської Академії Фізичного Виховання.

Виступи і дискусії в секціях «Теоретичні основи і науковий доробок ЗзВ», «ЗзО у ділянці профілактики шкідливих звичок», «Огляд навчальних програм ЗзВ в освітньо-виховних установах», «Методи роботи з дітьми та молоддю у процесі ЗзВ» [1474] вирізнялися яскраво вираженим спрямуванням на розв'язання широкого спектру проблем, дотичних до ЗзВ, зокрема його теоретико-методологічних засад і практичного виміру. Науковці з-поміж іншого порушили питання про ідентичність завдань промоції здоров'я з традиціями ЗзВ. До прикладу, Б. Завадська зазначила, що обидва процеси однаково «розуміють» феномен здоров'я (його холістичний, цілісний вимір) і «трактують» свою мету (формування здоров'я дітей та юнацтва і суспільства загалом), зробила висновок: оскільки «польська школа ЗзВ» і «рух шкіл промоції здоров'я» працюють в одному напрямі («виправлення здоров'я дітей і юнацтва»), то в їхніх «стосунках» треба прагнути до «доповнювального партнерства» [1511, s. 46]. М. Битнєвський (*Mieczysław Bytniewski*) ділився досвідом реалізації програми ЗзВ в окремих освітніх закладах [414]. У виступі П. Коволіка, А. Мазура (*Arkadiusz Mazur*) та М. Піндери (*Michał Pindera*) «ЗзВ в I–III класах (методи і форми): очікування і можливості» [827] презентувалися результати дослідження, проведеного у 100 базових школах, автори анонсували зокрема методи ЗзВ, які використовували вчителі I–III-х класів. Позашкільний вимір реалізації ЗзВ учнів знайшов відображення у

доповідях М. Вавжак-Ходачек (*Mirosława Wawrzak-Chodaczek*) «Реалізація завдань у сфері ЗзВ школами і засобами масової інформації» [1398, s. 143] і А. Абрамчик (*Anna Abramczyk*) «Позашкільні методи і форми роботи з дітьми та молоддю у процесі ЗзВ» [327]. Про статус «вчителя здоров'я» чи координатора ЗзВ в школі говорила Б. Федин у доповіді «ЗзВ як предмет навчання у Вчительському Коледжі» [587, s. 65]. І. Лауданьська (*Ida Laudańska*), А. Кайзер (*Alicja Kajzer*) і А. Краваньський (*Andrzej Krawański*) зосередилися на проблемі «уміння творити здоров'я», наголосили, що вона стала новим викликом для освітян і потребує комплексного розв'язання [869]. Окрім досягнень, в ухвалах краківської конференції ішлося і про недоліки реалізації ЗзВ, а саме: надто велика «різноманітність» навчальних програм, дотичних до цього напряму виховання, як щодо їхнього змісту, так і щодо способу практичного втілення; недостатня підготовка вчителів до реалізації ЗзВ та ін. [1474, s. 259].

Проблема доцільної оптимізації ЗзВ регулярно знаходила відображення в наукових публікаціях [1438], а також у відкритих зверненнях, так званих меморіалах (*memoriał*), до тодішніх міністрів освіти, авторами яких були видатні спеціалісти у сфері ЗзЕ, промоції здоров'я, громадського здоров'я, екології, педагогіки, педіатрії, фізичної культури тощо. Так, у меморіалі від 25 січня 1995 р. до А. П. Лучака (*Aleksander Piotr Łuczak*; 1943–2023) [950] ішлося про те, що шкільна ПроЗзЕ «не встигає» за «стрімко зростальними загрозами» для З. і життя людини, не забезпечує належної підготовки юного покоління до піклування про власне здоров'я, підкреслювалося, що вчитель-координатор цієї едукації повинен бути готовим реалізовувати ту частину її програми, яку з об'єктивних причин неможливо інтегрувати до змісту інших дисциплін чи яку занадто складно викладати фахівцям цих курсів. Позаяк ці зауваження і рекомендації Міністерство Національної Едукації (*Ministerstwo Edukacji Narodowej*; далі – МНЕ) проігнорувало, 25 вересня 1996 р. підготовлено нове звернення, уже до Є. Ю. Вятра (*Jerzy Juzef Wiatr*; нар. в 1931 р.), у якому, окрім попередніх вимог, сформульовано такі пропозиції: запровадити до шкільних навчальних планів дисципліну «ЗзВ», відвести для неї 2 год. на тиждень в базовій школі і 1 год. на тиждень у середній школі; програму курсу диференціювати у низку блоків (особиста гігієна і гігієна оточення; безпека і перша допомога; їжа і харчування; рух у житті людини; праця і відпочинок;

психосоціальне здоров'я; просімейна і статева едукація; життя без залежностей; природне середовище і його охорона); скликати групу компетентних осіб для опрацювання програми дисципліни «ЗзВ»; оголосити конкурс на створення шкільних підручників, адекватних до діапазону змісту зазначених тематичних блоків [705, s. 147–149].

Зазначмо, що потреба офіційного статусу ЗзЕ в програмній основі загальної освіти великою мірою актуалізовувалася й розширенням мережі шкіл промоції здоров'я. Без такого статусу, як зазначалося в резолюціях І-ої Національної Конференції Шкіл Промоції Здоров'я (*I Krajowa Konferencja Szkół Promocji Zdrowia*; Лєшно, 1996), не могло бути й мови про ефективне та якісне функціонування проєкту [569, s. 14].

Міністерська «відповідь» на меморіал 1996 р. була більш конструктивною: уперше в історії освіти Польщі здоров'язбережувальну проблематику як «едукацію» включили до програмної основи загальної освіти, про що засвідчує «Постанова № 8 Міністра національної едукації від 15 травня 1997 року у справі програмної основи обов'язкових загальноосвітніх предметів» [1508]. Проте внаслідок зміни вектора політичного курсу після парламентських виборів 1997 р. неможливо було реалізувати анонсоване цією постановою.

Розпочато нову освітню реформу і внесено зміни до навчальних програм [710, s. 10]. У «Розпорядження Міністра національної едукації від 15 лютого 1999 р. у справі програмної основи загальної освіти» [1209] ішлося, що ПроЗзЕ як інформаційний контент включена до списку так званих «едукаційних стежок»: це означало, що її треба реалізовувати в межах різних «обов'язкових» дисциплін через насичення їхнього змісту певними темами з програми ПроЗзЕ, а відповідальними за цей процес є учителі конкретного предмету. Додатки до Розпорядження репрезентували оновлений зміст едукаційної стежки «ПроЗзЕ» для базових шкіл і гімназій (див. додаток З.11). Після наполегливих звернень науковців і представників різних інституцій [949] у травні 2001 р. з'явилося модифіковане «Розпорядження Міністра національної едукації у справі програмної основи дошкільного виховання, загальної освіти в усіх типах шкіл і профільного навчання в профільних ліцеях» [1210], у додатках якого анонсувався зміст едукаційної стежки «ПроЗзЕ» також для ліцейних класів (див. додаток З.11). Цього ж

року МНЕ профінансувало друк порадника для шкіл «Едукаційна стежка – ПроЗзЕ і промоція здоров'я в школі» [1454]. До програмної основи навчання професійних та інших типів шкіл едукаційну стежку «ПроЗзЕ» було впроваджено «Розпорядженням Міністра національної едукації і спорту від 26 лютого 2002 р. у справі програмної основи дошкільного виховання і загальної освіти в усіх типах шкіл» [1205].

Додамо, що з 2002 р., окрім «навчальної» і «виховної» програм, школи додатково зобов'язувалися опрацьовувати також шкільну програму «Профілактики»[95] [1207].

Навіть поверхневе ознайомлення з науковими публікаціями та методичними посібниками, підготовленими польськими вченими в другій половині 1990-х і на початку 2000-х рр. [336; 928; 1069; 1071; 1169; 1250; 1253; 1254], дає достатню інформацію, яка показує, що «програмний» вимір ЗзВ доповнювався і підкріплювався цікавими педагогічними ідеями й творчими знахідками. Розроблялися авторські програми ЗзВ, вміст яких конструювався на основі «змістової матриці» освітніх документів (найбільшої уваги заслуговують програми О. Іґлєвської (*Oila Iglewska*) [679] (1996), Е. Бялек (*Ewa Białek*) [377] (1999) та спільний проєкт А. Ґодлєвського (*Andrzej Godlewski*) і А. Ґжибовського (*Andrzej Grzybowski*) [628] (1999)).

Загалом творча спадщина польських науковців у контексті проблеми ЗзВ учнів є доволі представницькою [264, с. 218–219], її увиразнює, до прикладу, опублікована 2001 р. «Бібліографія ЗзЕ і промоції здоров'я, а також інших, вибраних публікацій, корисних для осіб, що працювали в цих сферах теорії і практики у Польщі впродовж 1990–2000 рр.», обсяг якої становить 127 сторінок [378].

Аналіз ініціатив, спрямованих на формування КЗ учнів і осмислення засобів оптимізації цих ініціатив стали предметом обговорень на таких наукових форумах: II Загальнопольска конференція, присвячена роботі «Шкіл промоції здоров'я» (1998, Гданськ) [95, с. 29]; Загальнопольська конференція «Промоція здоров'я в освіті» (1998, Рабка (*Rabka*)) [568]; Міжнародна конференція «Системна інтеграція екологічного, фізичного і здоров'язбережувального виховання» (1998, Члухув (*Człóchów*)) [957],

[95] В українській педагогічній науці «профілактичні» виховні впливи найчастіше дефінують як «превентивне виховання» [168; 203]; більш детально про сутність «профілактичної» виховно-освітньої діяльності у школі ішлося у підрозділі 1.2.2.

Загальнопольська конференція «Теоретичні основи здоров'язбережувальної едукації. Стан і очікування» (2000, Камень Шльонський (*Kamień Śląski*)) [1353].

Більш докладно проаналізуємо останню з них, оскільки на ній було узагальнено здобутки ЗзЕ і визначено орієнтири в цій ділянці праці. Форум відбувся за ініціативи Педагогічного інституту Опольського університету (*Instytut Pedagogiczny Uniwersytet Opolski*), співорганізаторами виступили кафедра біомедичних основ розвитку і виховання Педагогічного факультету Варшавського університету (*Katedra Biomedycznych Podstaw Rozwoju i Wychowania Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Warszawskiego*) і Лабораторія ЗзЕ та промоції здоров'я Національного центру підтримки ЗзЕ при МНЕ (*Pracownia Edukacji Zdrowotnej i Promocji Zdrowia Krajowego Ośrodka Wspierania Edukacji Zdrowotnej MEN*). Почесним очільником конференції обрано М. Демеля [544, s. 101]. Відкриваючи роботу першої секції «Здоров'я і ЗзЕ у перспективі різних напрямів науки і практики», Б. Войнаровська відзначила факти зростання уваги представників різних наукових галузей до проблеми конференції і поступової демедикалізації відповідного педагогічного процесу, виявом якої назвала, зокрема, використання у ЗзЕ наукової інформації і досягнень не лише медичних наук, але й філософії, психології, соціології, наук про ФК, громадського здоров'я, промоції здоров'я, педагогіки та ін. Це, до слова, підтверджує тематика доповідей учасників конференції (А. Краваньського (*Andrzej Krawański*) «Теоретичні основи ЗзЕ а фізична культура», Е. Сирек «Здоров'я у сфері інтересів соціальнної педагогіки», І. Гешен-Нєйодек (*Irena Heszen-Niejodek*) та Й. Жиціньської (*Jolanta Życińska*) «Внесок психології в теоретичні основи промоції здоров'я», З. Кавчиньської-Бутрим (*Zofia Kawczyńska-Butrym*) «Здоров'я і ЗзЕ з перспективи соціології здоров'я», З. Слоньської «Сучасна візія ЗзЕ а промоція здоров'я» та ін. [544, s. 102].

Важливі питання висвітлювалися у виступах на секції «Науковий практикум педагогіки здоров'я (ЗзЕ)», серед них відзначимо такі: «Переваги досягнень соціальної педагогіки для ЗзЕ» (Е. Мазуркєвіч); «Підхід, спрямований на розвиток життєвих навичок і можливості його використання в ЗзЕ» (Б. Войнаровська); «Вибрані аспекти оцінювання навчальних програм на прикладі предмету "ЗзВ"» (В. Врона-Вольни (*Weronika Wrona-Wolny*), Б. Явєнь (*Bożena Jawień*)); «Середовище ЗзЕ як базовий термін

педагогіки здоров'я» (І. Пайонк (*Ilona Pająk*)); «ЗзВ – термінологічні зауваження» (К. Яніс (чеськ. *Kamil Janiš*)); «Місце статевої едукації в концепції шкільного ЗзВ» (Р. Страуб (*Renata Straub*)) [1353, s. 89–94, 142–146]. З усього, науковий форум у Камені Шльонському можна розглядати як «важливий голос» у методологічному і методичному дискурсах щодо проблем збагачення знань про ЗзЕ, формулювання понять і визначень педагогіки здоров'я і подальшого її творення.

Одна з характерних особливостей розвитку теорії і практики ЗзВ на початку XXI ст. – активізація пошуків «головної» навчальної дисципліни, у межах якої зазвичай реалізовувався б його зміст.

Стратегію інтеграції ЗзВ з окремим уроком розробляв, зокрема, Інститут Громадських Справ (*Instytut Spraw Publicznych*), який за дорученням Міністерства Національної Едукації і Спорту (*Ministerstwo Edukacji Narodowej i Sportu*; далі – МНЕіС) розпочав 2005 р. укладання нової програмної основи загальної освіти. Проєкт програми передбачав ліквідацію «едукаційних стежок», оскільки вони, як зазначав керівник робочої групи К. Конажевський* (*Kszysztof Konarzewski*), «не прижилися у школі», «існують тільки на папері – у вигляді програм і записів у конспектах уроків», але «не збагачують освіту учнів». Контент едукаційної стежки «ЗзЕ» внесли до змісту найбільш відповідних для нього навчальних дисциплін [418, s. 48; 1444, s. 31].

На знак протесту до цього документа знову пролунав заклик про потребу введення до навчальних планів з/о шкіл окремого навчального курсу для реалізації ЗзЕ. 5 травня 2005 р. група вчених – представників з різних інституцій Польщі (23 особи), що зібралися в Інституті Матері і Дитини (*Instytut Matki i Dziecka*; далі – ІМіД), запропонувала нове бачення розв'язання проблеми в документі під назвою «Позиція щодо здоров'язбережувальної едукації у проєкті програмної основи загальної освіти» [948], де зазначалося, що ЗзЕ в школі не може зводитися до питань з анатомії й фізіології людини і захворювань та способів їх запобігання, які включені до різних навчальних предметів, оскільки такий підхід унеможливлює розуміння учнями того факту, що здоров'я стосується не тільки особистості, але й має неабияке значення для розвитку суспільства, наголошувалося, що бачення учителів біології і ФВ головними виконавцями ЗзВ треба вважати як «біомедичний», тобто негативний, підхід, який

суперечить рекомендаціям ВООЗ, ЮНІСЕФ та рішенням, ухваленим у ЄС. Автори меморіалу вимагали включення до програмної основи загальної освіти окремого курсу під назвою «Здоров'я» чи іншого, пов'язаного із цим феноменом, наголошували, що введення такого інтегрованого предмета «не звільняє» інших учителів від включення тематики про З. до навчальних програм «своїх» дисциплін, а є «хорошою нагодою» для «пришвидшення» розв'язання питання про підготовку вчителів оного предмета, які, крім іншого, будуть координувати шкільну програму профілактики із усією діяльністю школи щодо здоров'язбереження учнів, налагоджувати співпрацю з іншими вчителями, шкільною медсестрою, організаціями й інституціями місцевих громад [710, s. 10].

У наступному зверненні групи вчених-експертів до Міністра національної едукації (березень 2008 р.), яке було спричинене новою «програмною» реформою для з/о шкіл, ініційованою 2007 р. міністеркою освіти К. Галл (*Katarzyna Hall*; нар. в 1957 р.), потреба впровадження дисципліни з назвою «Здоров'я» чи «ЗзЕ» обґрунтовувалася тим, що відповідні курси існують, до прикладу, у школах Фінляндії, Ірландії та інших країн. До свого звернення науковці додали проєкт вимог до нової дисципліни, утім, його було відхилено з коментарем про те, що введення в шкільний розклад «додаткового» уроку зумовить додаткове «навантаження» на учнів і що в Польщі немає учителів відповідного фаху, які могли б реалізовувати такий курс, а професійна підготовка відповідних педагогічних кадрів для 30 тисяч шкіл у країні триватиме багато років [1442, s. 446].

Згідно з підписаним 23 грудня 2008 р. «Розпорядженням Міністра національної едукації у справі програмної основи дошкільного виховання і загальної освіти в усіх типах шкіл» [1211] на всіх освітніх рівнях Зз тематику знову інтегровано у зміст низки навчальних дисциплін, але левову її частку внесено у зміст курсу «ФВ» [960].

У зв'язку із цим чимало науковців висловили низку критичних зауважень щодо «регресивного» характеру програмної основи. Так, Е. Сирек писала, що підхід, за якого основну частину ЗзЕ повинен виконувати учитель ФВ, не є розв'язанням, яке відповідає «сучасним культурним і цивілізаційним викликам» у сфері цієї едукації і очікуванням педагогів, для яких «баталія» про впровадження в систему загальної освіти дисципліни «ЗзЕ» була надією на «компетентну» (завдяки належній теоретичній і методичній

підготовці відповідних кадрів) реалізацію важливих проблем, пов'язаних зі здоров'ям, його умовами і загрозами. Науковиця зазначала, що ЗзЕ не може звужуватися єдино до пропагування фізичної активності й обмежуватися переказуванням інформації про біомедичні аспекти здоров'я. До того ж, за словами вченої, певною загрозою для реалізації модуля «ЗзЕ» саме на уроках ФВ може стати «маргіналізація» цієї навчальної дисципліни, тобто «ненадання їй у школі належного значення», співвідносного зі значенням інших дисциплін [1297, s. 22].

З. Кавчиньська-Бутрим підкреслювала, що школа не повинна обмежуватися «інформаційною роллю» через переказування інформації (це – ЗзЕ), а має насамперед формувати «взірці і стандарти» відповідної поведінки (це – ЗзВ), по цьому, вчена наполягала, щоб в озвученій Розпорядженням 2008 р. назві використати термін «виховання», який, на її думку, є більш доцільний, аніж «едукація», оскільки вказує на вимір і значення відповідного педагогічного процесу [766, s. 90].

Л. Кульматицький (*Lesław Kulmatycki*) називав ухвалену 2008 р. програмну основу «черговою бутафорією» стосовно того, яке «місце» посіла ЗзЕ в системі загальної освіти, і зауважував, що його власне «уважне відстеження» чергових «змін, впроваджень і революцій» в освіті впродовж XX ст., дає підстави до «малооптимістичного пророцтва для ЗзЕ у Польщі». Науковець наголошував, що відповідна едукація або має бути «комплексною», або її «не буде взагалі», і що існує низка «обмежень», які заважають її ефективності, як-от: відсутність порозуміння між міністерствами охорони здоров'я і освіти в питаннях концепції цього курсу в школі; домінування профілактичного підходу в реалізації цієї едукації, що по суті є запереченням ідеї промоції здоров'я, записаної в Оттавській хартії; брак універсальної для усіх педагогічних закладів вищої освіти програми навчання спеціалістів у сфері ЗзЕ і промоції здоров'я; відсутність критеріїв «хорошої практики» у промоції здоров'я; недостатня кількість наукових форумів і зустрічей, які слугували б платформою для обміну думками в означеній ділянці праці у Польщі [854, s. 28].

З. Яворський зауважував, що автори програмної основи 2008 р. зігнорували коментарі й пропозиції щодо змісту й умов впровадження ЗзЕ, озвучені компетентними особами у зверненнях 2005 і 2008 рр. Визнаючи факт, що тематику про З. представлено в

програмі досить «багато», науковець зазначав, що цей контент «закамуфльований» під назвами інших навчальних курсів, а сам термін «ЗзЕ», «чи то ненароком, чи то через недобачення», виявився пропущеним у їхніх назвах, наголошував, що відсутність окремої дисципліни на кшталт «Здоров'я», чи відсутність у назві чинного курсу «Фізичне виховання» додаткових слів «здоров'я» або «ЗзВ», за словами З. Яворського, негативно вливатиме на результати ЗзЕ [710, s. 11].

Задля забезпечення здоров'язбережувальній едукації належного їй місця в системі загальної освіти в школі науковець пропонував: 1. Змінити міністерське розпорядження, доповнивши назву дисципліни «Фізичне виховання» терміном «здоров'язбережувальне»; 2. Створити «команду» прибічників ЗзЕ із завданням опрацювати впродовж двох років такі «пункти»: а) проєкт програми ЗзЕ з обґрунтуванням створення для її реалізації окремого предмета в програмній основі загальної освіти; б) проєкт «дидактичої» допомоги, яка полегшила б учителям і учням реалізацію ЗзЕ на різних рівнях шкільної освіти; в) проєкт програмно-організаційного розв'язання підготовки вчителів для реалізації шкільної ЗзЕ [710, s.11–12].

М. Хажиньська-Ґуля у статті «Ефективність шкільної ЗзЕ і шанси на її досягнення в чинній програмній основі загальної освіти» [432] (2009) зазначала, що уважне прочитання програмних основ «може викликати сумніви» як щодо наявності в ній будь-якої стратегії ЗзЕ, так і щодо вибору однозначних «визначників ефективної діяльності» реалізаторів цієї едукації на наступні роки функціонування польської школи. Цитуючи тезу з документу про «резервування часу тільки для уроків ЗзВ», науковиця «із прикрістю» констатує, що такого «часу», на жаль, в програмній основі не виділено. Щодо інтегрування ЗзЕ у зміст дисципліни «Фізичне виховання», авторка зазначала, що її програма без того є дуже насичена іншою проблематикою [432, s. 59–60]. Далі, апелюючи до тези міністерського документа («Шкільний набір навчальних програм, шкільної виховної програми і програми профілактики є єдиним цілим і повинен враховувати всі вимоги, описані в програмній основі. Їх приготування і реалізація є завданням цілої школи і кожного учителя» [1211, s. 207]), М. Хажиньська-Ґуля зауважила, що це завдання стосується особливо вчителя ФВ, оскільки саме про нього йдеться як про лідера шкільної ЗзЕ «у багатьох місцях»

програми, і впоратися з таким завданням є «важкою справою», відтак учителі ФВ будуть потребувати «величезної підтримки у різних вимірах», головний з яких – створення шкільної програми ЗзЕ і координації зусиль щодо її реалізації. Такою ж дискусійною видалася авторці можливість ефективної репрезентації змісту ЗзЕ на уроках ФВ, у контексті методів навчання, які при цьому використовуються [432, s. 61]. Науковиця звернула увагу педагогічного загалу й на те, що ситуація, коли ключову роль у реалізації ЗзЕ віддано вчителеві фізичного виховання, є «ризиком зниження рівня» здоров'язбережувальної діяльності інших учителів і небезпекою щодо можливого перевантаження учителів ФВ новими обов'язками. Разом з тим, як позитивний аспект, вчена відзначає, що запис у програмній основі «заняття зі ЗзЕ можуть бути реалізовані з участю спеціаліста у сфері здоров'я чи дієтетики, шкільної медсестри чи гігієністки» [1211, s. 224], виразно заохочує школу до «розширення» ґрона реалізаторів програми ЗзЕ у школі [432, s. 62].

Утім, «прихильники» нового підходу до реалізації ЗзЕ (Б. Войнаровська [1444], В. Врона-Вольни [1464], А. Краваньський [834], В. Паньчик (*Władysław Pańczyk*) [1062], З. Цендровський* (*Zbigniew Cendrowski*) [426] та ін.) акцентували, що «радикальне зближення» ЗзЕ з ФВ є «важливим кроком вперед». Наведемо лише окремі пояснення Б. Войнаровської, які розглядаємо і як відповіді на зауваження опонентів програмної основи загальної освіти 2008 року.

Насамперед, вчена зазначала, що новий статус ЗзЕ «був наразі єдиним можливим розв'язанням». Відтак, констатувала, що нова навчальна програма з ФВ віддзеркалює «революційні зміни» у змісті й реалізації ЗзЕ, оскільки, по-перше, на уроки ФВ відведено найбільшу у Європі кількість годин – 4 години на тиждень у базовій школі та гімназії і три години у школах надгімназійних, по-друге, в інтегрованому навчанні на І-ому етапі освіти (I–III класи) виокремлено тематичний блок «ФВ і ЗзЕ», у програмах для II-го (IV–VI класи), III-го (гімназія) і IV-го (надгімназійні школи) етапів записано, що ФВ «виконує провідну роль у ЗзЕ», по-третє, в гімназіях і надгімназійних школах у програмі з «ФВ» один із семи модулів називається «ЗзЕ», і саме ця назва, за словами Б. Войнаровської, підкреслює місце цієї едукації в програмній основі загальної освіти (бо «те, що не назване, не існує»), її значення і «освідомлює дирекцію шкіл і вчителів

про потребу і обов'язковість її реалізації» [1442, s. 449]. Обсяг тематики про здоров'я, включеної до інших дисциплін, став ширшим, аніж у попередніх програмах, причому значно розлогіший контент репрезентує проблеми, дотичні до психічного і соціального здоров'я і особистих та соціальних життєвих навичок. До «позитивних рис» вчена віднесла факт доручення здоров'язбережувальної едукації «одній групі фахівців» – учителям ФВ, які після відповідного «донавчання» будуть найкраще підготовленими до виконання цієї ролі [1444, s. 32–33]. Тісний зв'язок ЗзЕ з ФВ, за Б. Войнаровською, відповідає підходу, який упродовж багатьох років обстоювало багато вчених, а надання фізичному вихованню провідної ролі в реалізації ЗзЕ відповідає моделі цієї едукації, яку рекомендує ВООЗ – наявність «головного» навчального предмета і включення відповідної тематики в усі дисципліни [1442, s. 447].

Не вдаючись до аналізу «дискусій» про якісний вимір ЗзЕ в програмній основі загальної освіти 2008 р., апелюємо до слів Т. Фроловіча (*Tomasz Frołowicz*) – ставлячи риторичне питання: «Чи створить нова програма кращі, аніж дотеперішні, умови планування і реалізації ЗзЕ у школі?», автор і відповідав на нього: «Переконаємося через кілька років» [596, s. 85].

Прогнозувалося, що впровадження програмної основи 2008 р. буде тривати до 2016/2017 н.р., а роботу над її можливою зміною можна буде розпочати 2020 р. [1444, s. 33]. 27 серпня 2012 р. з'явилося нове «Розпорядження Міністра національної едукації у справі програмної основи дошкільного виховання і загальної освіти в усіх типах шкіл» [1212], а 30 травня 2014 р. – ще одне, яке вносило корективи до попереднього [1213]. Проте ці документи не внесли кардинальних змін у статус ЗзЕ і обсягу її змісту в навчальних програмах дисциплін з/о школи.

Задля поєднання заходів різних інституцій у реалізації виховно-освітніх ініціатив щодо здоров'язбереження дітей та юнацтва 23 листопада 2009 р. було підписано угоду між Міністром національної едукації, Міністром здоров'я і Міністром спорту і туризму в справі промоції здоров'я та профілактики. У змісті угоди, окрім іншого, ішлося про забезпечення синергії дій у цій сфері діяльності в школах, інших освітніх інституціях і локальному середовищі, уможливлення презентації «хороших практик» та обміну

досвідом між школами й іншими освітніми установами в ділянці промоції здоров'я та профілактики [1007, s. 61].

Підсумовуючи викладене у підрозділі, додамо, що утвердженню в польському суспільстві ідеї про потребу промоції здоров'я загалом і ЗзЕ в школі зокрема сприяють Національні Програми Здоров'я (*Narodowy Program Zdrowia*; далі – НПЗ) [883] (1996–2006; 2007–2015; 2016–2020; 2021–2025 рр.) – «головний» документ політики громадського здоров'я. Цілі кожної з програм вказують на їхню спорідненість із цілями досліджуваного у нашій розвідці педагогічного явища: до прикладу, в НПЗ на 1996–2006 рр. у змісті цілі № 6 «Збільшення ефективності ЗзЕ суспільства та діяльність у сфері промоції здоров'я» читаємо: «Упровадити програму всебічної ЗзЕ в базовій і надбазовій школі»; своєю чергою, в НПЗ на 2007–2015 рр. ціль № 15 звучить як «Збільшення і оптимальне використання системи охорони здоров'я та інфраструктури самоуправління для потреб промоції здоров'я і ЗзЕ» [1007, s. 61].

Отже, доба «1940-і рр. – початок XXI ст.» позначилася розширенням змісту досліджень, дотичних до проблематики педагогіки здоров'я, розвитком її понятійного апарату, розробкою багатоваріантних шляхів і пропозиціями різних «моделей» реалізації ЗзВ у школі, здійсненням комплексних колективних досліджень у цій ділянці праці, підготовкою навчальних програм Зз змісту і впровадженням їх в освітньо-виховний процес з/о шкіл. У змісті праць репрезентантів польської спільноти, які з'явилися впродовж цього періоду, достатньо виразно й повно сформульовано і викладено різні точки зору, спосіб розуміння, базові трактування й інші складники, які засвідчують процес формування науково-обґрунтованої концепції ЗзВ, його теоретико-методологічних та методичних засад і організаційної структури.

4.2. Змістове наповнення здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі в другій половині 1940-х рр. – на початку XXI ст.

Основні пропозиції щодо організації освіти після Другої світової війни, які були визначені Загальнопольським Освітнім З'їздом (*Ogólnopolski Zjazd Oświatowy*), що відбувся 18–23 червня 1945 р. у м. Лодзь, упроваджувалися «частинами» впродовж

кількох наступних років. Зокрема, нові навчальні програми з'являлися впродовж 1947–1949 рр. Як уже йшлося, в з/о школах післявоєнної Польщі всі заходи, що стосувалися здоров'язбереження учнів, реалізовувалися в руслі концепції шкільної гігієни С. Копчиньського, а отже, ЗзВ знаходило своє втілення у «розпорошеному» варіанті: у змісті навчальних дисциплін і в позакласній та позашкільній виховній роботі. Більш докладно проаналізуймо зміст деяких навчальних предметів, до програм навчання яких було включено дотичну до проблеми З. тематику.

В базовій школі, у змісті «Біології», яку, за програмами 1949 р., вивчали з III-го класу по 2 години на тиждень, здоров'язбережувальна тематика присутня лише у IV-ому і VII-ому класах. До змісту означеного курсу в IV-ому класі включено підрозділ «День здорової людини», для вивчення якого відводили 20 годин, із таким розподілом тем: особиста гігієна (3 год.), гігієна помешкання (1 год.), раціональне харчування (1 год.), гігієна вдома (4 год.), інфекційні захворювання і способи профілактики (7 год.), догляд за хворим (1 год.), шкідливий вплив алкоголю (1 год.), раціональний режим дня (1 год.), роль держави і громадськості в піднесенні гігієни (1 год.) [338, с. 10–11]. У VII-ому класі «біологічний» контент вивчався в межах курсу «Наука про людину»: відведені для нього 60 годин призначалися для опанування учнями інформації про нюх, слух, смак і дотик, опорно-рухову, дихальну, кровоносну системи, травну систему і раціональне харчування, першу долікарську допомогу, значення для здоров'я фізичних вправ, наркотичні речовини та їх вплив на організм, шкідливий вплив алкоголю, «глистні інвазії», гігієну шкіри, волосся і одягу, гігієну очей, гігієну нервової системи, гігієну фізичної і розумової праці, значення відпочинку і сну, суспільну гігієну та ін. [388, с. 26–30].

Наступні роки, як зазначала Б. Войнаровська, «принесли виражене зубожіння гігієнічної і здоров'язбережувальної тематики у програмах біології, обмежуючи її тільки до науки про людину у VII-ому класі» [1443, s. 20]: вивчення «Анатомії» (структурний компонент біологічних наук – Л. С.; 64 год. на навчальний рік) передбачало формування в учнів знань головно щодо анатомії і фізіології людини, особистої гігієни та гігієни оточення, будови нервової системи людини, фізіологічного

та психічного розвитку людини, впливу фізичного навантаження на організм людини і відомостей про наявність осередків здоров'я в країні (лікарні, пансіонати тощо) [1150].

Згідно з навчальними програмами з/о школи, тематика про З. представлена також у змісті курсу «Патріотичне виховання» (вивчали в VII-ому класі 1 год. на тиждень). У вимірі формування загальнолюдських і національних цінностей, почуття колективізму, взаємопідтримки тощо розглядалися теми, дотичні до розвитку фізичної витривалості учнів, психолого-емоційної витримки, уваги, волі, швидкості рухів, спритності тощо. Окрім іншого, на уроках патріотичного виховання обговорювали питання про гігієну сну, особисту гігієну, профілактику травматизму, шкідливість куріння й алкоголю для здоров'я, формували в учнів уявлення про ФВ як «необхідну» навчальну дисципліну, спрямовану на виховання здорового молодого покоління [456].

Із ухваленням в 1961 р. Закону «Про розвиток системи освіти і виховання» [1384] навчальні плани з/о шкіл було оновлено як у кількісному, так і в якісному вимірі, значо ширшим став обсяг гуманітарних і природничо-математичних предметів [1080].

Паралельно у наукових публікаціях дедалі частіше з'являються заклики про потребу насичення Зз тематикою всіх навчальних дисциплін «з першого до останнього року навчання». До прикладу, М. Скоковська-Рудольф у статті «Гігієнічне виховання в базових школах» [1238] (1962) радила в I–II-х класах «підкреслювати» значення правильної постави, призвичаювати учнів до порядку і чистоти, у III-ому класі на уроках «Ручної праці» – виготовляти серветки і рушнички для сніданку, у IV-ому класі, у межах вивчення «Природознавства», зокрема теми про воду, потрібно говорити про вмивання та купелі, у наступних класах – здійснювати підготовчу роботу до осягнення «складної» «науки про здоров'я» (на уроках «Ботаніки» інформувати про харчування, про роль вітамінів, про лікарські рослини, під час вивчення рослинного світу «легко й ненав'язливо» проводити аналогію між життєвими функціями рослини та людини та ін.), систематичне вивчення якої розпочинається у старших класах.

Оскільки на час впровадження у польських школах нових навчальних програм (1962–1963) програму ЗзВ ще не підготували, то до змісту навчання в з/о школах впровадили головно теми, дотичні до суто гігієнічних проблем [1103, s. 74], а «ведучу роль у поширенні знань про людину, її організм, здоров'я і гігієну виконувала далі

біологія, власне наука про людину» [1443, s. 20]. Аналіз навчальних програм «Біології» за 1962 і 1963 рр. [1147; 1151] виявив, що серед її змістових блоків був модуль «Будова організму людини і здоров'я» – відведені для нього 12 годин призначалися на вивчення тем «Гігієна тіла», «Дихальна система», «Кровообіг», «Постава та м'язова система», «Харчування» і на використання здобутих знань на практиці.

У дисципліні «Відомості про природу» (на початку 60-х рр. XX ст. її вивчали в III–VI-х класах базової школи (2 год. на тиждень)) присутні розділи «Будова організму і формування здоров'я», «Праця і охорона праці», «Безпека життєдіяльності» і «Гігієна тіла» – здобувачі освіти отримували інформацію про організм людини, особливості формування правильної постави, особисту гігієну, гігієнічно-санітарні умови, яких необхідно дотримуватися, щоб не захворіти, відповідність шкільних і домашніх приміщень санітарно-гігієнічним вимогам, а також інструктажі з техніки безпеки [861].

Щодо курсу «Фізичне виховання», то його мета наприкінці 1940-х рр. визначалася як підготовка дітей і юнацтва до здорового й активного життя, формування громадянина, здатного до праці й оборони держави через «підтримання і примноження здоров'я», а серед завдань цього курсу фіксувалися дотичні до формування у вихованців знань про вплив фізичних вправ на тіло і психіку людини, уявлень про гігієнічні вимоги до різних видів спорту, моторних навичок – перевертання, нахили, ходьба, повзання, біг, стрибки, здатність маніпулювати дрібними предметами та ін., навичок роботи в команді, бажання займатися фізкультурною активністю та ін. [1472, с. 3–4]. В I–IV-ому класах для уроків ФВ відводилося 2 години на тиждень, у V–VII-ому класах ці години доповнювалися додатковими 2-ма годинами, призначеними для теренових ігор[96] і спорту. В VIII–XI-ому класах (в I–IV-ому класах ліцею) ФВ відбувалося 4 год. на тиждень: 2 з них відводили на уроки ФВ, а додаткові 2 год. – на суто спортивні заняття. Змістовий контент ФВ розподілено в такі блоки: «рухливі забави» (у тому числі у воді, на снігу); «гімнастичні вправи»; «музично-рухливі вправи – народні і регіональні танці»; «спорт і прогулянки». Для учнів

[96] Теренова гра – рольова або сценарійна гра, яка відбувається на відкритому терені за чіткими правилами (URL: https://vydavnytstvo.plastscouting.org/vor/arkhiv/144/7.html).

I–VII-х класів блок «гімнастичні вправи» передбачав головно «ігровий» аспект і зафіксований у навчальній програмі як «гімнастичні вправи лише у забавовій формі» [973, с. 38–44; 1472, с. 5–74].

Зазначимо, що забавовий / ігровий контент залишався актуальним для уроків ФВ вродовж кількох десятиліть (див. додаток К.9). Наголосимо також, що в 1950-х рр. у навчальних програмах з ФВ актуалізовано потребу формувати в учнів свідоме ставлення до власного здоров'я і вмінь безпечно поводитися під час фізкультурної діяльності: зосереджувалася увага вчителів на обов'язковості миття рук учнями після забав і вправ, потребі формування в учнів навичок правильного дихання, уявлень про значення різних видів загартування для організму людини та ін.; актуальними для розв'язання на уроках ФВ вважалися питання безпеки спортивного оснащення, раціонального розкладу уроків (не ставити уроки ФВ в години, коли учні щойно поїли), ін. [229, с. 94; 1472, с. 109]. Разом з тим, за словами дослідників, «можна спостерігати поступове зникнення» в програмах ФВ «елементів ЗзВ» [1443, s. 20].

Наприкінці 1960-х рр. «безсумнівним досягненням» називали появу «надзвичайно насиченої і цікавої програми гігієни для останнього класу з/о ліцею», яка мала б стати «великим кроком вперед у порівнянні із роками перед реформою шкільництва» [1443, s. 21]. Загалом же, інформація про здоров'я, яку, згідно з навчальними програмами 1940–1960-х рр., отримували учні, стосувалася виняткова біомедичних ознак і характеристик здоров'я та окремих аспектів, пов'язаних із безпекою життєдіяльності особистості, до того ж, ця інформація репрезентувалася «однобоко», головно в контексті органічних порушень і суб'єктивних відчуттів нездоров'я [502, s. 39]. Матеріалів, які б увиразнювали наявність у тогочасних навчальних програмах тем зокрема про соціальний і психічний вимір З., ми не віднайшли [229, с. 93].

В контексті чергового реформування освітньої системи (1973) М. Папроцька і В. Вацлавський представили проєкт програми під назвою «Вибрані проблеми у ЗзВ дітей та шкільної молоді» [1067] (1973), яка містила широкий діапазон Зз тематики, розподіленої до 7-ми тематичних груп (додаток З.4): «Соматичні відомості» (анатомія людини; фізіологія людини); «Гігієнічні проблеми» (особиста гігієна; гігієна оточення; гігієна праці і навчання; гігієна відпочинку; гігієна харчування; гігієна середовища;

гігієна періоду статевого дозрівання); «Проблеми профілактики» (боротьба з інфекційними захворюваннями; соціальні хвороби); «Основи охорони здоров'я» (опіка над шкільною молоддю; організація охорони здоров'я в ПНР; основи безпеки і гігієни праці); «Етичні проблеми» (статева культура і етика; підготовка до сімейного життя і до життя у суспільстві); «Запобігання травмам» (основи дорожнього руху; запобігання ДТП; уміння надавати першу допомогу); «Хвороби цивілізації» (промислові, автомобільні загрози для З.; загрози для З., спричинені шкідливими звичками; неврози, психічні захворювання, соціальна дезадаптація). Така тематика була наскрізною для усієї з/о школи: автори програми структурували її за спіральним принципом – у кожному наступному класі тема повторювалася, але зміст і обсяг пропонованої учням інформації розширювався і поглиблювався. Деякі теми фігурували лише в окремих класах, що відповідало пізнавальним та психологічним особливостям учнів певної вікової категорії. Програма М. Папроцької і В. Вацлавського передбачала диференціацію варіантів реалізації ЗзВ за класами: в I–IV-х класах планувалося ввести «Зз блок» у зміст усіх дисциплін, а провідну роль у його реалізації доручити «вихователю класу»; в V–VIII-х класах прогнозувалося ввести окрему дисципліну для «систематичного» навчання, підсилити його ефективність за «допомогою» інших навчальних предметів і позакласних форм виховно-здоров'язбережувальної діяльності [502, s. 113]. Остаточне рішення щодо можливих засобів реалізації ЗзВ мало бути отримано під час дискусій на спеціальному семінарі [705, s. 20].

Спіральним принципом побудови характеризувалася також програма дисципліни «Пропедевтика здоров'я і фізичної культури» З. Яворського [719] (1974), у якій автор передбачив вісім тематичних блоків – «Людина і середовище», «Морфофізіологія людини», «Моторика людини», «Загальна і особиста гігієна», «Гігієна харчування і основи дієтетики», «Гігієна праці і відпочинку», «Безпека і перша допомога», «Сексологія і сім'я»). В усіх блоках формулювалася тема для кожного класу з/о школи (детально – у додатку З.5).

Однак, згадані програми не були комплексно впроваджені в освітній процес з/о шкіл [1103, s. 75].

Загальні пропозиції щодо «тематичних блоків», які доцільно включити до змісту ЗзВ, анонсував ухвалений 28 квітня 1973 р. спільною Постановою МОіВ та МЗіСО документ під назвою «Програма діяльності у сфері виправлення здоров'язбережувальних умов у школах і освітньо-виховних інституціях на 1973–1975 рр». Ішлося про такі тематичні блоки питань: «Формування культурно-гігієнічних навичок»; «Інформація про біологічний розвиток людини»; «Знання про стан здоров'я і стан хвороби»; «Профілактика стоматологічних та інфекційних захворювань»; «Гігієна харчування і одягу»; «Основи безпеки, гігієни і культури праці»; «Гігієна відпочинку»; «Формування здатності діяльнісного відпочинку»; «Безпека дорожнього руху»; «Запобігання пожежам і нещасним випадкам з-поміж дітей»; «Наука про ліки і наслідки їх надмірного уживання»; «Нікотинова і алкогольна профілактика»; «Фізичні і психічні проблеми, пов'язані з періодом статевого дозрівання»; «Сексуальне виховання»; «Основи рятівництва і надання першої долікарської допомоги». Програма стала першим офіційним у Польщі освітнім документом, у якому наголошувалося, що вихованець повинен отримувати Зз інформацію і відповідні мотиви «одночасно з різних джерел», задля чого «зміст ЗзВ передає весь персонал школи через усю діяльність школи та її фізичне середовище» [1473].

На основі аналізу шкільних навчальних програм середини 1970-х рр., змісту розвідок М. Папроцької та В. Вацлавського «Дидактика здоров'я в програмах навчання», «Концепція дидактичної моделі ЗзВ в базовій школі» [1065] (1974) і Д. Ціхи (*Danuta Cichy*) та Е. Шиларської (*Elwira Szylarska*)) «Проблематика здоров'я і гігієни в навчальних програмах 10-річної школи» [446] (1976) робимо висновок про те, що за цієї доби в I–III-х класах базової школи зміст ЗзВ інтегрувався головно у навчальний курс «Соціально-природниче середовище» («*Środowisko społeczno-przyrodnicze*»), а у «вищих» класах – у «Біологію з гігієною» (25% змісту цієї дисципліни відведено інформації про здоров'я), «підтримувати» який повинні були передовсім навчальні предмети «Фізична культура» і «Оборона країни» («*Obronność kraju*»). Назвемо також курс «Виховання до життя в сім'ї» («*Wychowanie do życia w rodzinie*»), який зазвичай факультативно вивчали у випускних класах з кінця 1950-х рр.:

його завдання спрямовували на формування в учнів середньої і старшої школи актуальних для них знань про статеве життя людини, засади свідомого і відповідального батьківства, цінність сім'ї, життя у перинатальній фазі тощо. Додамо, що означені питання були невід'ємною частиною як згаданих вище програм ЗзВ (у програмі М. Папроцької і В. Вацлавського містилися теми «Статева культура і етика», «Підготовка до сімейного життя і до життя у суспільстві»; у програмі З. Яворського – теми «Шлюбна зрілість і правила подружнього співжиття», «Етика і культура статевого життя», «Венеричні захворювання», «Материнство і батьківство – планування сім'ї» та ін.), так і тих, які з'явилися згодом.

Багато напрацювань авторів попередніх програм було використано при укладанні «Програмних настанов щодо реалізації ЗзВ в базовій і надбазовій школі» [961] (1982), але формат і структура представленої у цьому документі навчальної програми ЗзВ були дещо іншими. По-перше, окремо для кожного етапу навчання (I–III класи базової школи; IV–VIII класи базової школи; I–IV класи надбазової школи) озвучувалися блоки проблем: «Інформація, яку необхідно представити у змісті програм ЗзВ», «Уміння і навички, якими повинен оволодіти учень під час реалізації ЗзВ», «Способи здійснення ЗзВ», «Навчальні дисципліни, у межах яких доцільно здійснювати ЗзВ», «Особи, які реалізують ЗзВ, організації й інституції, які є співучасниками цього педагогічного процесу» [705, s. 26–28]. По-друге, усю тематику об'єднано в три розділи (додаток З.6): тематичні групи першого розділу «Формування гігієнічно-здоров'язбережувальних навичок і звичок» – «Особиста гігієна», «Гігієна оточення», «Гігієна харчування», «Психічна гігієна» (з V-го класу + «Боротьба із шкідливими звичками»), «Гігієна праці і навчання», «Інфекційні і соціальні хвороби»; тематичні групи другого розділу «Залучення вихованців до активної діяльності щодо особистого і громадського здоров'я» – «Перша допомога», «Правила використання послуг закладів охорони З. та власна активність у лікуванні»; тематичні групи третього розділу «Формування установок» – «Самоконтроль З. і розвитку, рухові вправи, загартування», «Підготовка до сімейного життя, статеве виховання», «Опіка над хворою людиною, калікою і людиною похилого віку», «Підготовка до професії з огляду на інтереси З.» (від V-го класу базової школи). Як бачимо, «новинкою» програми стало введення до

змісту ЗзВ тематичної групи «Психічна гігієна»: у ній для усіх класів пропонувалася різноманітні теми щодо психосоціальних аспектів збереження здоров'я.

Задля оцінювання якості реалізації ЗзВ в школах проводили мінідослідження. Результати одного з найбільш тривалих, започаткованого 1985 р. в Інституті Психології і Проблем Навчання та Виховання (*Zakład Psychologii i Problemów Kształcenia i Wychowania*) при Інституті Педагогічних Досліджень (*Instytut Badań Pedagogicznych*), засвідчили, що поява «Програмних настанов ...» не супроводжувалася активним упровадженням програми ЗзВ в освітній процес з/о школи [1392]. Науковці зазначали, що згаданий документ, «незважаючи на те, що містив правильно дібраний зміст і методичні рекомендації, не приніс очікуваних результатів» [1442, s. 446], пройшов «непоміченим» у житті школи [1511, s. 46], став ще однією програмою у житті школи, «яка була змарнована» [1103, s. 75]. Водночас «Програмні настанови щодо реалізації ЗзВ в базовій і надбазовій школі» трактують як першу в Польщі спробу «загального, обов'язкового ЗзВ у процесі шкільної едукації» [710, s. 8].

Трансформації в системі освіти, які відбулися після 1989 р., яскраво виявилися і у зміні підходу до формування змісту навчальних програм та способів його реалізації. Річ у тім, що до 1989 р. у Польщі була централізована система освіти, а отже, і єдиний навчальний план для всіх шкіл. Саме він визначав предмети навчання, поділяв їх зміст за класами (чи роками навчання). За такої ситуації вчитель тільки обирав методи навчання і «розкладав» зміст програми на окремі уроки. Після 1989 р. розпочато процес децентралізації освіти, а уже наступного, 1990 р., освіту включено до обов'язкових завдань самоуправління. У сфері децентралізації управління нуртували ідеї про те, щоб учитель і школа мали більше свободи, але щоб цієї «свободи» було стільки, щоб вона не могла позбавити владу контролювати освітній процес. 1991 р. МНЕ ухвалило «Концепцію програми загальної освіти в польських школах» («*Koncepcja programu kształcenia ogólnego w polskich szkołach*»), яка декларувала «програмний мінімум» як «загальний обов'язковий зміст навчання, що повинен бути включений до кожної із затверджених до використання у школі програм». На практиці це виглядало так, що вчитель і надалі реалізовував затверджену навчальну програму, але при цьому міг обрати одну з них, допущених міністерством для використання в школі [770, s. 84].

З-поміж таких програм в контексті ЗзВ найбільш популярними в 1990-х рр. були «ПроЗзЕ у школі» Б. Войнаровської та співавторок (додаток З.7) [1453] і «Середовищна програма ЗзВ для базових і надбазових шкіл» М. Хажиньської-Ґулі (додаток З.8) [1338].

Виокремлюємо принципи реалізації першої з них: міжпредметність (реалізовувати програму повинні всі учителі); еластичність і плюралізм (зміст і методи навчання можна добирати легко, на основі інваріантного рівня знань залежно від умов школи, з урахуванням потреб, інтересів та нахилів здобувачів освіти); спіральність («повернення» до відповідних тем на різних етапах навчання); доступність і відкритість (навчання розпочинається на основі актуалізації опорних знань і життєвого досвіду учнів, а потім відбувається систематичне поповнення та оновлення знань) [1262, S. 9]. Зміст ПроЗзЕ в цій програмі диференційовано для трьох щаблів базової школи (I–III класи, IV–VI класи, VII–VIII класи) і для усіх класів школи надбазової за такими блоками: «Гігієна особиста і оточення»; «Безпека»; «Їжа і харчування»; «Фізична активність»; «Едукація для сімейного життя і психологічні та середовищні аспекти ПроЗзЕ»; «Статева едукація»; «Профілактика шкідливих звичок» [1453]. Один із прогресивних вимірів програми «ПроЗзЕ у школі» полягав у тому, що вона визначала не лише суму знань, які учні повинні здобути, але й перелік сприятливих З. життєвих навичок, які необхідно сформувати в процесі навчання. Задля цього зміст програми авторки поділили на дві умовні частини, у яких окреслювали особливі цілі. Першу частину, що давала відповідь на запитання, «Що учень повинен знати і розуміти», укладено у вигляді запитань (до прикладу, «До кого можу звернутися по допомогу у випадку, коли мені хтось загрожує?», «Чому потребую регулярного харчування?», «Чому мені потрібен рух і перебування на свіжому повітрі?» та ін.), друга частина увиразнювала тезу «Що учень повинен уміти» і передбачала формування низки вмінь (до прикладу, «правильно перейти дорогу», «прийняти правильну поставу під час сидіння», «поводитися асертивно» та ін.) [233, с. 92–94]. У програмі зазначалося, що пропонований зміст ПроЗзЕ має «каркасний характер», що означає «велику свободу» у доборі школою змісту залежно від її можливостей [1452].

Щодо програми М. Хажиньської-Ґулі, яка стартувала 1993 р., то перший том її вдосконаленого варіанту репрезентував зміст (вісім тематичних блоків – «Промоція

здоров’я», «Життя в сім’ї», «Психічне здоров’я», «Життя без шкідливих звичок», «Здоровий стиль харчування», «Безпека у щоденному житті», «Особиста гігієна і гігієна оточення», «Рух у житті людини») і технології реалізації ЗзВ в з/о школі, а п’ять наступних томів уміщували сценарії занять / уроків відповідної тематики для кожного рівня освіти (додаток З.9). Програму передбачалося реалізовувати під час спеціально відведеного уроку в кожному класі базової і надбазової школи [705, s. 63]. Цей підхід опирався на схему, у якій урок ЗзВ є «центральним», але не єдиним складником діяльності школи у сфері формування КЗ учнів – «надбання» уроку повинні підкріплюватися запланованими акціями від «суб’єктів середовища (оточення) учня», які підтримують чи організовують учня в його власному виборі щодо здоров’я. До цих «середовищ» і «суб’єктів» належать: школа – вчитель / вихователь; дім – члени сім’ї; «шкільна» і «позашкільна» група ровесників; локальні лідери – експерти [433, s. 21].

Позаяк окремий урок для реалізації ЗзВ не був введений, то зміст оного виховання надалі інтегрувався в навчальні програми окремих дисциплін. Серед низки найбільш адекватних для цього курсів у 1990-х рр. розглядалася «Біологія з гігієною». Про це зазначала, приміром, учителька Е. Зєєвська-Стайщик (*Elżbieta Ziejewska-Stajszczyk*) на згаданій Загальнопольській науковій конференції «ЗзВ – досягнення і перспективи впровадження до шкіл» (1996), виступаючи із доповіддю «Урок біології як виховання для здоров’я» [1532]. Освітянка вказувала на те, що логічність інтеграції ЗзВ з біологією як навчальною дисципліною виникає уже з самої назви цього предмета – «Біологія з гігієною». Е. Зєєвська-Стайщик заявляла, що, «поряд із переказуванням інформації про З.», на уроках «у значно більшому ступені» необхідно формувати навички і «ставлення» до здоров’я. Потребу зміщення акцентів з накопичення нормативно визначених знань і умінь на формування здатності діяти в конкретних умовах педагог пояснювала тим, що «навіть найкраща Зз програма нічого не варта, якщо не готувати учнів до прийняття обґрунтованих рішень щодо свого З.», і додавала, що учень повинен уміти використовувати набуті знання у конкретних діях, він повинен не лише знати, що «може керувати своїм життям», але й робити «з того знання практичний зиск, коли починає діяти».

Постанова Міністра національної едукації від 1997 р. [1508] анонсувала наявність ЗзЕ у програмній основі загальної освіти, однак теж не передбачила окремого «місця» для реалізації відповідного контенту в розкладі уроків. Зміст ЗзЕ, який розподілявся у шість тематичних блоків («Особиста гігієна і гігієна оточення», «Безпека і перша допомога», «Їжа та харчування», «Рухова активність, праця і відпочинок, вільний час», «Освіта для життя в сім'ї і суспільстві, психосоціальні аспекти З., сексуальність людини», «Життя без залежностей»), планувалося втілювати «у життя» шляхом його інтегрування у навчальні програми різних предметів та виховної роботи [1442, s. 446].

Розпорядження Міністра національної едукації від 15 лютого 1999 р. [1209], від 21 травня 2001 р. [1210] та Розпорядження Міністра національної едукації і спорту від 26 лютого 2002 р. [1205] декларували «стежковий» вимір для реалізації ПроЗзЕ. Її зміст в I–III-х класах базової школи, як і зміст усіх інших «едукацій» на цьому щаблі навчання, було внесено до програми інтегрованого навчання, він охоплював тематику, пов'язану з піклуванням про З., гігієною особистою та оточення, харчуванням, безпекою та пов'язаними з нею питаннями щодо руху на громадських дорогах, безпечним використанням технічних побутових пристроїв, рухливими іграми та забавами і руховими вправами, які корегують поставу тіла [1209, s. 587]. На II-ому (IV–VI класи базової школи), III-ому (I–III класи гімназії) і IV-ому (I–III класи ліцею) етапах навчання зміст цієї едукації «розпорошувався» між дисциплінами – втілювався на практиці власне у формі «едукаційної стежки» через включення відповідних тем до навчальних програм окремих дисциплін та виховної програми школи [953, s. 10–12; 1209, s. 587, 597–598, 616]. У контексті реалізації ПроЗзЕ кожна школа повинна була виконувати низку завдань, як-от: «розбуджувати» в учнів зацікавлення власним здоров'ям і розвитком; інформувати вихованців про власну відповідальність за збереження свого З., про взаємозв'язок між фізичним, психічним і духовним З.; створювати умови для формування сприятливої здоров'ю поведінки; полегшувати набуття учнями основних умінь щодо піклування про своє здоров'я, ін. [1205, s. 3614, 3634–3635, 3666; 1209, s. 616].

Анотативно проілюструємо наповнення змісту окремих дисциплін тематикою, анонсованою програмами ПроЗзЕ в 1999, 2001 і 2002 рр.

До прикладу, у навчальних програмах дисципліни «Природа» для IV–VI-х класів базової школи вміщено такі теми: «Етапи розвитку людини з особливою увагою до біологічного дозрівання, основи гігієни», «Бактерії і віруси – небезпеки та користь для людини», «Вплив середовища на З. людини (шкідливі речовини та їхній вплив на людину)» [1205, s. 3608]. З-посеред цілей курсу «Біологія» для IV–VI-х класів базової школи – «розуміння засад функціонування людського організму», «формування Зз поведінки», а серед результатів навчання («досягнень» учнів) – «аналіз причин проблем зі З. людини, прогнозування наслідків рішень людини в цій сфері», «ведення ЗСЖ» [1209, s. 611]. У «ліцейних» класах до навчальної програми предмета «Біологія» були включені теми «М'язова система та її значення для правильного функціонування тіла, значення для З. фізичної активності, шкідливість допінгу», «Чинники захворювань (віруси, бактерії, паразити, отрути; антибіотики)», «Харчування людини» [1205, s. 3654].

Один із модулів дисципліни «Знання про суспільство», яка вивчалася в I–III-х класах гімназій, називався «Виховання для життя у сім'ї» і уміщував такі теми: «Небезпеки у час статевого дозрівання: статевий тиск, порнографія, узалежнення», «Життя як фундаментальна цінність; повага до людського життя від самого його початку», «Захворювання, що передаються статевим життям. СНІД: шляхи інфікування, профілактика, соціальний аспект». Серед умінь, які передбачалося формувати під час вивчення означеного модуля, виокремлювали «уміння захищати власну інтимність та сексуальну недоторканість і повагу до тіла іншої особи» та ін. [1209, s. 605].

З-поміж завдань, які ставилися перед з/о школою в реалізації курсу «Фізичне виховання», – «формування знань, які змотивують потребу систематичної фізичної активності учнів, що засвідчує Зз навички учня і його здоровий спосіб життя» [1209, s. 613]. Серед «здоров'язбережувальних» умінь, які необхідно було формувати на уроках ФВ, виокремлено такі: «Піклування про власне здоров'я і співпраця з дорослими у цій сфері», «Розпізнавання чинників, які позитивно і негативно впливають на здоров'я і розвиток», «Правильна організація вільного часу і праці вдома», «Розпізнавання загроз і уміння реагувати на них», «Застосування різноманітних форм релаксації після розумової і фізичної праці», «Прийняття відповідальності за З. своє та інших» [1205, s. 3611–3614, 3659].

Істотний недолік репрезентованого в міністерських розпорядженнях 1999, 2001 і 2002 рр. змісту ПроЗзЕ – відсутність його структурування за «єдиними» тематичними блоками – З. Яворський називав це «браком виразного поділу» змісту означеної едукації [705, s. 76]. Пропонований цими документами зміст ПроЗзЕ (додаток З.11), на наш погляд, є значно «біднішим», порівняно зі змістом, який пропонувала, до прикладу, міністерська Постанова № 8 від 15 травня 1997 р. Причини цього полягали насамперед у тому, що розроблення змісту ПроЗзЕ в 1999, 2001 і 2002 рр. було доручено трьом різним працівникам МНЕ, які, як пише Б. Войнаровська, працювали «без консультацій із спеціалістами в цій сфері діяльності», використовували «записи» з програмної основи 1997 р. і пропозиції з численних листів, що надсилалися до МНЕ, вносили багато правок. Унаслідок цього в програмах не було дотримано принцип системності, з'явилися навіть неправильні формулювання та ін. [1444, s. 30].

У вищенаведеному аналізі програм для з/о шкіл щодо формування КЗ привертає увагу явище різноманітності, що увиразнюється ключовими словами у назвах, як-от: *здоров'язбережувальне виховання* (програми М. Папроцької, В. Вацлавського (1973) [1067], М. Хажиньської-Ґулі (1993, 1997) [431; 1338] і МОіВ (1982) [1486]); *пропедевтика здоров'я і фізичної культури* (програма З. Яворського (1974) [719]); *проздоров'язбережувальна едукація* (програми Б. Войнаровської з групою авторів (1993) [1453] і МНЕ (1999, 2001, 2002) [1205; 1209; 1210]); *здоров'язбережувальна едукація* (програма МНЕ (1997) [1508]). Також різними були назви тематичних груп у згаданих програмах, деякі теми вміщено в тематичні групи з іншими назвами. Відрізнялися програми і формою запису змісту ЗзВ: в одних програмах цей запис дуже лаконічний, майже «гасловий», в інших – відповідний змістовий контент поєднується з методичними вказівками щодо його реалізації (таке «розв'язання» програми було більш придатним для її реалізаторів, однак воно не вписувалося в концепцію державних нормативних положень). Різними були і погляди щодо розташування змісту ЗзВ в глобальній структурі загальної освіти. Між собою «конкурували» два варіанти: один з них орієнтував на розпорошення цього змісту в різних предметах [1209; 1453; 1486; 1508]; другий передбачав виокремлення спеціальної навчальної дисципліни для реалізації ЗзВ [719; 720; 1338].

Ми здійснили спробу порівняти згадані в цьому підрозділі програми ЗзВ на предмет подібності/спорідненості їхнього змістового контенту, задля чого в таблиці 4.2.1 розмістили відповідні теми в межах «об'єднувальної» проблеми. Програми позначено такими цифрами:

1 – «Вибрані проблеми із ЗзВ дітей та юнацтва» (1973; автори: М. Папроцька, В. Вацлавський);

2 – «Пропедевтика здоров'я і фізична культура» (1974; автор: З. Яворський);

3 – «Програмові настанови щодо реалізації ЗзВ в базовій і надбазовій школі» (1982; МОіВ);

4 – «ПроЗзЕ» (1993; автори: Б. Войнаровська, М. Соколовська, М. Шиманьська, М. Пулторак);

5 – «ЗзЕ» (1997; Постанова № 8 Міністра національної едукації від 15 травня 1997 р. у справі навчальних планів для обов'язкових загальноосвітніх предметів);

6 – «Середовищна програма ЗзВ в базовій і надбазовій школі» (1997; авторський колектив, очолюваний М. Хажиньською-Ґулею);

7 – едукаційна стежка «ПроЗзЕ» (1999, 2001, 2002; Розпорядження Міністра національної едукації від 15 лютого 1999 р. у справі програмної основи загальної освіти; Розпорядження Міністра національної едукації у справі програмної основи дошкільного виховання, загальної освіти в усіх типах шкіл і профільного навчання у профільних ліцеях; Розпорядження Міністра національної едукації і спорту від 26 лютого 2002 р. у справі програмної основи дошкільного виховання і загальної освіти в усіх типах шкіл).

Таблиця 4.2.1

Порівняння програм здоров'язбережувального виховання щодо подібності / спорідненості їхнього змістового контенту

Назва тематичної групи	1	2	3	4	5	6	7
«Об'єднувальна» проблема: **гігієна**							
Гігієнічні проблеми	+						
Гігієна загальна і особиста		+					
Особиста гігієна	+	+	+				
Гігієна оточення	+		+				

Гігієна середовища	+						
Гігієна особиста і гігієна оточення				+	+	+	+
Гігієна праці і відпочинку		+					
Гігієна праці і навчання	+		+				
Гігієна статевого дозрівання	+						
Гігієна харчування і основи дієтетики		+	+				
Гігієна харчування	+	+	+				
Їжа і харчування				+	+		+
Здоровий стиль харчування		+				+	
«Об'єднувальна» проблема: **безпека**							
Профілактика травм	+						
Безпека і перша допомога		+		+	+		+
Людина і середовище		+					
Перша допомога	+		+	+			
Безпека в щоденному житті	+		+			+	+
Цивілізаційні небезпеки							+
«Об'єднувальна» проблема: **фізична активність**							
Моторика людини		+					
Фізична активність, її вплив на організм людини			+	+			
Рух у житті людини					+	+	+
Праця і відпочинок, вільний час					+		+
«Об'єднувальна» проблема: **морфофізіологія людини**							
Соматичні відомості	+						
Морфофізіологія людини		+					
Самоконтроль здоров'я і розвитку; рухові вправи; загартування			+				
«Об'єднувальна» проблема: **підготовка до життя у сім'ї**							
Етичні проблеми	+						
Сексологія і сім'я		+					
Підготовка до життя у сім'ї, статеве виховання			+				
Едукація для життя у сім'ї та психологічні і середовищні аспекти ПроЗзЕ				+			
Статева едукація				+			
Життя у сім'ї						+	
Едукація для життя у сім'ї і суспільстві, психосоціальні аспекти здоров'я, сексуальність людини					+		

«Об'єднувальна» проблема: **психічне здоров'я**							
Психічна гігієна			+				
Психічна гігієна і боротьба із залежностями			+				
Психічне здоров'я						+	
«Об'єднувальна» проблема: **профілактика шкідливих звичок**							
Профілактика залежностей			+	+			
Життя без шкідливих звичок						+	
Життя без залежностей					+		
«Об'єднуюча» проблема: **інфекційні і соціальні хвороби**							
Проблеми профілактики	+						
Хвороби цивілізації	+						
Інфекційні і соціальні хвороби	+		+				
Промоція здоров'я						+	
«Об'єднувальна» проблема: **медичне обслуговування населення**							
Принципи охорони здоров'я	+						
Правила користування послугами закладів охорони здоров'я та власна активність у лікуванні		+	+				+
Опіка над людиною хворою, калікою, старою			+				+
Опіка над особистістю	+		+				
Підготовка до професії під кутом інтересів здоров'я			+				

Як видно з таблиці, у змісті аналізованих програм дотична до проблем З. тематика була репрезентована нерівномірно: найбільше представленими є теми про особисту гігієну, гігієну оточення, гігієну місця праці і відпочинку, гігієну та здоровий стиль харчування, безпеку та першу долікарську допомогу, роль фізичної активності у збереженні здоров'я; не в усіх програмах наявні теми про інфекційні та соціальні хвороби, профілактику шкідливих звичок, медичне обслуговування населення; спорадично і недостатньо відображені психосоціальні аспекти З.; питання «підготовки до життя у сім'ї» посіли своє місце майже в усіх згаданих програмах, однак анонсувалися вони під різними – нечітко визначеними щодо їхнього змістового наповнення – титулами («етичні проблеми», «сексологія і сім'я», «підготовка до життя у сім'ї, статеве виховання», «едукація для життя у сім'ї і суспільстві, психосоціальні аспекти здоров'я, сексуальність людини», ін.), що, вочевидь, могло зумовити довільний

вибір учителем сукупності знань, умінь і навичок, які повинні були засвоїти учні в процесі вивчення цієї тематики.

Новий статус ЗзЕ зумовило Розпорядження Міністра національної едукації від 23 грудня 2008 р.: зміст цієї едукації розподілено до навчальних програм низки предметів, провідну ж роль у його реалізації відвели ФВ [1211]. У структуруванні ЗзЕ було відкинуто принцип «спіральності» і зазначено, що її зміст «не повинен повторюватися на різних етапах навчання» [1455, s. 20].

Таблиця 4.2.2

Навчальні дисципліни, до змісту яких, згідно з Розпорядженням Міністра національної едукації від 23 грудня 2008 року, включено вимоги ЗзЕ

	Базова школа		Гімназія	Надгімназійні школи
	I–III класи	IV–VI класи		
Громадянська едукація	+			
Природнича едукація	+			
Полоністична едукація	+			
Комп'ютерні заняття	+	+		
Технічні заняття	+	+	+	
Фізичне виховання	+	+	+	+
Етика	+	+	+	+
Польська мова		+	+	
Іноземна мова		+	+	+
Музика		+	+	
Історія і суспільство		+		
Природа		+		+
Виховання для життя у сім'ї		+	+	+
Знання про суспільство			+	+
Географія			+	+
Біологія			+	+
Хімія			+	+
Фізика			+	
Інформатика			+	
Едукація для безпеки			+	+

Подано за: [1318, s. 61; 1442, s. 447; 1455, s. 20].

Дані таблиці 4.2.2 увиразнюють перелік дисциплін, у межах яких здійснювалася ЗзЕ на кожному щаблі навчання в з/о школі. Темнішими кольорами позначено курси, у змісті яких дотична до З. тематика представлена найбільше.

Проілюструємо подану в таблиці інформацію деякими прикладами.

Ретельний аналіз навчальних програм для I–III-х класів базової школи засвідчив, що зміст освіти на цьому рівні освіти описувався комплексом цілей навчання і пов'язаними з ними загальними завданнями школи, а також переліком «результатів навчання» («досягнень») учня, який закінчував III клас базової школи [227, с. 297; 256, с. 120–122]. У додатку З.12 представлено «результати навчання» ЗзЕ, яких повинен був досягти учень третього класу після опанування курсів «Природнича едукація» («*Edukacja przyrodnicza*»), «Громадянська едукація» («*Edukacja społeczna*»), «Технічні заняття» («*Zajęcia techniczne*»), «Комп'ютерні заняття» («*Zajęcia komputerowe*»).

Серед навчальних дисциплін для IV–VI-х класів базової школи, усіх класів гімназій і надгімназійних шкіл, у програмах яких виявилося найбільше інформації про здоров'я, виокремимо «Іноземну мову», «Едукацію для безпеки», «Природу», «Біологію», «Фізичне виховання» і «Виховання для життя у сім'ї».

До прикладу, серед досягнень учнів з курсу «Природа», у структурі якого містився розділ «Здоров'я і піклування про здоров'я», досягнення учня звучали так: «подає приклади негативного впливу деяких видів тварин, рослин, грибів, бактерій і вірусів на З. людини; наводить приклад поведінки, яка запобігає хворобам, що викликані і переносяться ними; називає правила поведінки із продуктами харчування від моменту закупівлі до споживання; називає правила раціонального харчування і дотримується їх; характеризує основні правила охорони органів зору, слуху; пояснює значення руху і фізичних вправ для збереження З.; наводить приклади правильного проведення вільного часу з урахуванням правил безпеки під час ігор та забав і пересування дорогами; описує правила надання першої допомоги при деяких травмах; здатний викликати допомогу в різних ситуаціях; пояснює значення символів на пакувальних коробках засобів чистоти і використовує ці засоби згідно з їх призначенням; називає основні засади безпечної поведінки вдома; пояснює негативний вплив алкоголю, нікотину і психоактивних субстанцій на З. людини, знає рекомендації асертивної

поведінки у випадку тиску оточення; пояснює принципи ЗСЖ й обґрунтовує необхідність їх дотримання [1211, s. 244].

Нашу увагу привернув зміст дисципліни «Виховання для життя у сім'ї». До прикладу, в її програмі для IV–VI-х класів уміщено теми, присвячені соціальному складнику З., а саме: «Сімейний зв'язок, емоційні стосунки та інші взаємини у сім'ї; конфлікти та їх розв'язання», «Різниця і подібність між хлопцями і дівчатами; ідентифікація власної статі; прийняття і повага до тіла», «Фізичні і психічні зміни періоду дозрівання», «Гігієна періоду дозрівання», «Право людини на інтимність і охорона цього права; основи асертивності» [1211, s. 254].

У гімназіях і надгімназійних школах здоров'язбережувальна проблематика особливо присутня в курсі «Біологія» – тематику модуля «Будова і функціонування організму людини» і прогнозовані результати навчання для «гімназистів» представлено у додатку З.13. Особливо хочемо відзначити навчальну дисципліну для «вищих» класів «Едукація для безпеки» (додаток З.14), цілі якої у програмній основі загальної освіти визначалися як «підготовка до надзвичайних ситуацій» і «засвоєння правил надання першої невідкладної допомоги» [1211, s. 463].

Наступний наш аналіз стосується предмета «Фізичне виховання» і є спробою увиразнити ту провідну роль у реалізації ЗзЕ [1375], яку, за новою програмною основою загальної освіти, було йому відведено.

На І-ому етапі навчання (I–III класи базової школи) зміст ФВ окреслювався як «Формування фізичної підготовленості і ЗзЕ» [1211, s. 214]. У програмній основі зазначалося, що завдяки урокам ФВ учень, який закінчував I клас базової школи, повинен знати, що хвороби є небезпекою для З., що запобігти низці захворювань можна через профілактичні щеплення, раціональне харчування, фізичну активність, дотримання засад гігієни, що дитина не має права без дозволу дорослих вживати ліки і застосовувати хімічні засоби (засоби для підтримання чистоти, охорони рослин від шкідників та ін.) [1211, s. 214]. У програмах навчання для III-го класу базової школи зміст курсу ФВ номінувався як «ФВ і ЗзЕ» і передбачав такі вимоги до третьокласника: дбає про особисту гігієну і чистоту одягу; знає, яке значення для З. має правильне харчування і фізична активність; дбає про правильну поставу, наприклад, під час

сидіння на стільці, за столом; дотримується засад безпечної поведінки під час рухливих занять; уміє вибрати безпечне місце для ігор і забав; знає, до кого може звернутися по допомогу в разі загрози для життя і здоров'я [1211, s. 221].

На II-ому етапі навчання (IV–IV класи базової школи) мета «ФВ» визначалася як «безпечна участь учнів у фізичній активності рекреаційного і спортивного характеру з розумінням її значення для здоров'я», зокрема: участь у фізичній активності, спрямованій на здоров'я, відпочинок і спорт; застосування правил безпеки під час фізичної активності; пізнання власного фізичного розвитку і фізичної підготовленості, також практикування здоров'язбережувальної поведінки. Досягнення учня у контексті піклування про З. окреслено в модулях «Спорт цілого життя і відпочинок» і «Безпечна фізична активність і особиста гігієна» [1211, s. 253].

У змісті «ФВ» для гімназій і надгімназійних шкіл тематику про З. і чинники його збереження найширше представлено у двох із семи тематичних модулів, а саме: «Безпечна фізична активність та особиста гігієна» і «ЗзЕ». Так, у першому з них серед результатів навчання гімназиста є такі: «пояснює вимоги гігієни, яких необхідно дотримуватися у зв'язку зі змінами в організмі в період дозрівання». Досягнення учня гімназії, подані в модулі «ЗзЕ», доволі широкі: перелічує чинники, які позитивно й негативно впливають на З. і самопочуття, вказує на ті, на які може мати вплив; обговорює конструктивні способи, як запобігти негативним емоціям; обговорює способи зменшення надмірного стресу і допомоги собі з ним у конструктивний спосіб; обговорює значення для З. гарних стосунків з іншими людьми, зокрема з батьками, однолітками тієї самої та іншої статі; пояснює, що означає асертивна поведінка і наводить її приклади; обговорює шкоду для З. і соціальну шкоду, пов'язану з курінням, надуживанням алкоголю і вживанням інших психоактивних субстанцій; пояснює, чому і в який спосіб необхідно протистояти намовлянню щодо вживання психоактивних субстанцій та іншої ризикованої поведінки; та ін. [1211, s. 258–259].

Розпорядження Міністра національної едукації у справі програмної основи дошкільного виховання і загальної освіти в усіх типах шкіл, які з'явилися в 2012, 2014 і 2017 рр. [1208; 1212; 1213] не привнесли кардинальних змін ані у статус ЗзЕ, ані у її зміст та обсяг. Згадані документи, до прикладу, дублювали озвучені в Розпорядженні

2008 р. тези про те, що ЗзЕ є «важливим завданням школи» [1212, s. 10; 1213, s. 9], не змінилися в додатках до цих розпоряджень і «результати навчання», пов'язані з тематикою здоров'я [1208, s. 13; 1212, s. 24–28; 1213, s. 14–17, 35–39, 47–49], надалі підкреслювалося, що курс «Фізичне виховання» виконує важливі здоров'язбережувальні функції, як-от: підтримує фізичний, психічний і соціальний розвиток учнів; сприяє формуванню у вихованців звички піклуватися про З. впродовж усього життя; виконує *провідну роль* (виділення курсивом – наше) у ЗзЕ учнів [1208, s. 28; 1213, s. 59].

Таким чином, уважне прочитання змісту ЗзЕ, репрезентованого програмною основою загальної освіти 2008 р., дало підстави для висновків про розширення його тематичного поля: додатково для вивчення запропоновано теми про психосоціальні аспекти здоров'я, вони повинні розглядатися під кутом формування в учнів таких сприятливих здоров'ю життєвих навичок, як ефективне спілкування, розв'язування конфліктів, асертивна поведінка, керування стресами та ін.

Разом з тим, великою «невдачею» базової програми 2008 р. і «продубльованих» версій 2012, 2014 і 2017 рр. була відсутність чітко відведеного часу на реалізацію ЗзЕ в межах годин, призначених для вивчення навчальних курсів. Особливо «гостро» ця проблема стосувалася предмета «Фізичне виховання». Низку роз'яснювальних пропозицій щодо розв'язання цієї проблеми вміщено у виданому 2009 р. посібнику «Програмна основа з коментарями. Том 8. Фізичне виховання і едукація для безпеки» [1119], Щоправда, Б. Войнаровська висловлювала невпевненість у тому, чи школи зможуть доцільно використати ці пропозиції [1444, s. 33]. Через кілька років після появи програмної основи 2008 р. І. Целейова, розмірковуючи з приводу «невизначеності» годин на реалізацію ЗзЕ, зазначала, що цей, подібний до концепції «міжпредметної стежки», підхід є «поганим», і зауважувала, що результати проведеного в 2010 р. Найвищою Палатою Контролю (*Najwyższa Izba Kontroli*) моніторингу засвідчили, що в кожній п'ятій із перевірених шкіл вимоги нових програмних основ загальної освіти не були впроваджені і така ситуація зумовлена небажанням вчителів ФВ виконувати «додатковий обов'язок» – здійснювати ЗзЕ, оскільки для цього не виділено ані часу, ані місця. Відтак, за словами авторки, «ЗзЕ знову постраждає» [419, s. 188–190].

Треба підкреслити, що якість впровадження й ефективності реалізації програм ЗзВ була і залишається предметом обговорень у польському науковому просторі. Так, 1995 р. З. Яворський здійснив ґрунтовний аналіз змісту навчальних програм усіх обов'язкових дисциплін для з/о школи, у межах яких у 1995/1996 н.р. передбачалася реалізація ЗзЕ. Висновки вченого засвідчували, що: проблематика цієї едукації фігурувала лише в програмах окремих навчальних предметів; деякі тематичні блоки ЗзЕ представлено дуже розлого, інші ж доволі «скромно»; представлена у змісті навчальних програм тематика була неповна, непослідовна і не включала всього контенту, визначеного програмною основою загальної освіти для ЗзЕ; деякі теми взагалі не планувалися до вивчення, оскільки існувала свобода вчителя у виборі змісту цієї едукації [727]. 2001 р. У. Мацьол-Кісєль (*Urszula Macioł-Kisiel*) на підставі проведеного дослідження з-поміж учителів базових шкіл Сілезького воєводства стверджувала, що тематика про З. з'являлася на уроках лише у 25% вчителів, а 70% вчителів подавали відповідну інформацію «спорадично» і «принагідно» [896, s. 143]. Своєю чергою, П. Новак (*Paweł Nowak*) 2011 р. писав про те, що, за словами учнів з/о шкіл Сілезького, Опольського і Малопольського воєводств, ЗзЕ проводилася дуже рідко, а на уроках ФВ про здоров'я мовилося «нечасто» [995]. За даними М. Хажиньської-Ґулі, М. Яворської (*Małgorzata Jaworska*) і Р. Богуш (*Renata Bogusz*), результати дослідження, проведеного 2012 р., засвідчили, що 60% учнів базової школи, 77% учнів гімназій і 89% учнів надгімназійних шкіл стверджували, що в школах, де вони навчалися, «заняття на теми Зз поведінки» не відбувалися взагалі [430, s. 433]. М. Задарко-Домарадзька (*Maria Zadarko-Domaradzka*), яка 2015 р. анкетувала вчителів ФВ шкіл Підкарпатської Кураторії Освіти щодо їхнього бачення ЗзЕ, з'ясувала, що майже 70% респондентів не дотримувалися тих методичних рекомендацій, котрі увиразнюють зміст і методику реалізації цієї едукації на уроках ФВ. У більшості шкіл і вчителі ФВ, і дирекція в ієрархії завдань школи трактують ЗзЕ «маргінально» [1494, s. 123–124].

Звичайно, це далеко не повний перелік публікацій, у яких критикувалися хиби й огріхи реалізації ЗзЕ в з/о школах Польщі. Але навіть з представленого стає цілком очевидно, що фіксуючи у своїх розвідках «кризові моменти» цього процесу, автори

демонстрували своє небайдуже ставлення до проблеми і палке бажання поліпшити ситуацію. Як приклад, наведемо деякі міркування Е. Мадейського. У статті «ЗзЕ у шкільному і родинному середовищі» [897] (2009) автор, проаналізувавши значний фактичний матеріал, узагальнює недоліки впровадження едукаційної стежки «ПроЗзЕ», репрезентованої програмними основами загальної освіти від 1999 і 2001 рр., і чітко визначає причини «невдач», як-от: «міжпредметний підхід» у реалізації змісту цієї едукації; «неповне заангажування вчителів»; недостатня співпраця школи з іншими середовищами (місцевими громадами та ін.); брак належного нагляду і контролю якості реалізованих програмних завдань. Науковець характеризує потенційні чинники ефективного функціонування ЗзЕ: програми повинні бути настільки привабливими, щоб своїм змістом «мобілізували усіх до дій»; учні та їхні батьки повинні бути співучасниками створення змістового наповнення програм, оскільки так вони зможуть ідентифікувати себе з цими програмами і трактувати їх як свої власні; належна професійна підготовка вчителів до ЗзЕ, необхідність «розширення пропозицій» щодо підготовки студентів і «донавчання» учителів відповідної спеціальності; наявність підручників відповідного змісту (цікавим змістом вони повинні «заохочували» до вивчення уміщеного в ньому контенту; доречно створювати підручники, адресовані батькам); різноманітна співпраця з батьками учнів у сфері ЗзВ, взаємодія вчительства зі шкільною «службою здоров'я», широка співпраця різних середовищ; розподіл завдань між шкільною медсестрою та відповідальними за реалізацію ЗзВ вчителями, розроблення завдань для «спільного» виконання, широке залучення державних інституцій і громадських організацій до цього процесу; усю діяльність необхідно докладно моніторити й оцінювати щодо якості, що сприятиме внесенню необхідних «поправок» до змісту і методики реалізації виховання для З. та можливій модифікації програм ЗзЕ. Резюмуючи, Е. Мадейський зазначає, що для цього педагогічного процесу було б «вигідніше», якби його запровадили до шкіл як «окремий предмет, котрий мав би свій ранг і статус» [897, s. 80–82].

Попри те, що остання з означених вченим ідея неодноразово розглядалася в польській науковій літературі [412; 419; 1456], а можливість появи такого курсу

перманентно емпірично перевірялася в середовищі вчителів [881], на державному рівні ЗзВ не закріплене як окрема навчальна дисципліна.

Отже, можемо костатувати, що упровадження в систему загальної освіти Польщі програм ЗзВ супроводжувалося як успіхами, так і невдачами. Але факти офіційного визнання потреби здоров'язбережувальної едукації, який увиразнений відповідними записами у програмних основах загальної освіти для всіх рівнів навчання, наявності в навчальних програмах низки дисциплін тематики про З., певного зв'язку ЗзЕ з курсом «Фізичне виховання», конкретизації відповідальних осіб за реалізацію ЗзВ, озвучення у програмних основах потреби розширення кола співучасників ЗзВ через залучення до нього представників державних і громадських інституцій тощо стали безумовним кроком уперед на шляху до синергії і оптимізації відповідної виховної діяльності.

4.3. Позакласний і позашкільний виміри реалізації виховання для здоров'я учнівства у Польщі впродовж 40-х рр. XX ст. – початку XXI ст.

У польському освітянському колі усвідомлювали важливість здійснення ЗзВ в позаурочній та позашкільній роботі. В 1968 р. М. Демель зауважував, що «ЗзВ не обов'язково повинно виявлятися у вигляді конкретного навчального курсу, як, до прикладу, ФВ – у дисципліні під назвою "Фізичне виховання"», оскільки неможливо «виміряти» «ефекти виховання», вони «дуже легко можуть бути втоплені у дидактиці». Логічно, щоб система ЗзВ існувала як інтегральна частина комплексної виховної програми з/о школи і «просочувалася» крізь увесь зміст освіти: під час вивчення навчальних дисциплін, у позакласній та позашкільній виховній роботі [497, s. 64].

Освітні документи чітко розмежовували поняття «позакласне виховання» (те, що реалізується на терені школи) і «позашкільне виховання» (те, що реалізується в позашкільних виховних закладах) [1326, s. 393]. Розпорядження Міністра освіти від 4 листопада 1959 р. уміщувало статути осередків позашкільного виховання, уся діяльність цих інституцій підпорядковувалася і МО, і Міністерству Культури та Мистецтва (*Ministerstwo Kultury i Sztuki*; далі – МКіМ). «Закон про розвиток освіти» 1961 р. визначав мережу позашкільних виховних закладів, згодом їх було визнано

інтегральними компонентами освітньо-виховної системи і переведено під контроль виключно «освітньої влади». 1968 р. Міністерством Освіти і Вищого Шкільництва (*Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego*; далі – МОіВШ), МКіМ та Центральною Радою Профспілок (*Centralna Rada Związków Zawodowych*) освітньо-виховну діяльність усіх позашкільних установ було скоординовано задля програмування діяльності, педагогічного контролю, проєктування мережі цих установ, підготовки інструкторів тощо [1326, s. 399].

Обов'язковість реалізації ЗзВ учнів з/о шкіл засобами позакласної і позашкільної роботи детермінували нормативно-правові документи. Так, у «Резолюції щодо справи прогалин у праці вчителів з питань дотримання особистої гігієни і гігієни місця праці» від 1951 р. наголошувалося, що для поглиблення засвоєння учнями знань із гігієни школи зобов'язані запрошувати медиків для проведення лекцій і бесід відповідного змісту, організовувати екскурсії та виїзди до профілакторіїв і будинків здоров'я та ін. [784]. Значення різних суб'єктів виховання у формуванні КЗ школярів анонсувало видане 1953 р. Розпорядження «Щодо ролі батьківських комітетів у ділянці шкільної гігієни, ролі керівників шкіл і ролі вихователів (учителів)» [1204]. В Розпорядженні «Щодо впровадження в школах обов'язкових предметних гуртків» (1958) зазначено, що функціонування фізкультуро-спортивних гуртків сприятиме вдосконаленню фізичної справності учнів, формуванню їхньої КЗ, відповідних знань і навичок [1138]. Проблема партнерства в розв'язанні питань збереження З. учнів знайшла вияв у міністерських розпорядженнях «Про запобігання нещасним випадкам серед дітей та шкільної молоді під час екскурсій і літніх канікул» (1962) і «Щодо безпеки життя і гігієни праці у школах та інших освітньо-виховних закладах» (1964) [231, с. 280].

Матеріали архівних джерел [343; 346; 347; 348; 351] засвідчують, що на початку 1950-х рр. проблема ГВ учнів, збереження їхнього З. і формування мотивації вихованців до ведення ЗСЖ присутня в планах виховних годин класного керівника, а в 1960-х рр. у з/о школах Польщі систематично проводилися наради керівництва шкіл і працівників шкільної «служби здоров'я», порядок денний яких стосувався питань З. учнів і дотримання ними засад гігієни в школі і вдома. Своє чергою, працівники сан.-епід. станцій організовували зустрічі з вчителями й батьками учнів, на яких

порушували проблеми гігієни, раціонального харчування, профілактики окремих захворювань (до прикладу, 1959 р. санітарний інспектор м. Влоцлавек лікар К. Вдовяк (*K. Wdowiak*) організував спеціальні демонстрації правильного миття рук, чищення взуття і навіть витирання носа). Організатори таких зустрічей надавали також методичні рекомендації про доцільні форми і методи реалізації санітарної освіти учнів, серед яких виокремлювали перегляди просвітницьких фільмів із подальшим їх обговоренням, постановки театральних вистав тощо [974, s. 315–317].

З другої половини 60-х рр. XX ст. у з/о школах організовували «кутики чистоти», де вміщували інформацію про умови організації розумової праці (навчання), яка б не шкодила З. учнів [974, s. 321]. Із запровадженням 1961 р. певних нововведень в освітній і виховний процес шкіл обов'язковим позакласним заходом для всіх рівнів навчання стали так звані «Дні на повітрі», які влаштовували задля попередження розумової перевтоми учнів, підвищення їхньої працездатності, активного залучення учасників виховно-освітнього процесу до фізкультурно-оздоровчої діяльності [627]. Протягом навчального року школи практикували до 6–12 таких «днів». Згідно з Розпорядженням Міністра освіти у справі діяльності Шкільного Спортивного Союзу № WF2-0a/9/64 від 14 липня 1961 р., відповідальним за проведення таких заходів призначено «організатора шкільного спорту та ФВ у позакласній діяльності» [457, s. 92–93]. У «Статуті для керівників і директорів шкіл» (1965) зазначалося, що адміністрація шкіл зобов'язується розширювати організаційну, виховну і освітню працю у контексті здоров'язбереження учнів, зокрема, перевіряти умови проведення уроків та факультативних занять, організовувати різні заходи, присвячені проблемам здоров'я [1184]. Аналіз матеріалів протоколів засідань педагогічних рад у школах Бидґоща, Варшави, Ґданська, Лодзі, Тарнува, Щецина [1165] засвідчує широке обговорення питань, пов'язаних із дотриманням учнями особистої гігієни, потребою проведення просвітницьких позакласних заходів в контексті проблем збереження здоров'я учнів. У розпорядженнях сан.-епід. станцій за 1968 і 1973 рр. знайдено інформацію про «обов'язок» дирекції шкіл дбати про випуск стіннівок санітарно-гігієнічної тематики [350], проведення конкурсів з питань здоров'я [351; 974, s. 328]. Найбільш відомим заходом, реалізованим у другій половині 60-х рр. XX ст., –

експериментальний конкурс «Гігієна щодня – здоров'я на все життя», організований 1965/1966 н.р. Відділом санітарної освіти Варшави, у якому взяли участь 30 шкіл міста [1542]. Вартим уваги є проєкт В. Вацлавського, М. Желазкєвіча і Й. Жепки, який за підтримки Воєводської сан.-епід. станції м. Ґданська реалізовано 1967/1968 н.р. у всіх базових школах міста: окрім насичення відповідною інформацією змісту уроків, програма передбачала проведення конкурсів, які тривали впродовж усього навчального року (між учнями одного класу під назвою «Особиста гігієна учня», а між класами – «Гігієна класу») [1475].

Діяльність шкільної «служби здоров'я» у контексті обов'язкової для всіх шкіл СО охоплювала проведення бесід з учнями про особисту гігієну і гігієну життя, бесід із батьками учнів про зміни умов життя дітей та юнацтва. Лікарів, які працювали в надбазових школах, залучали також до статевого виховання учнів, зокрема, до проведення спеціальних лекцій для дівчат із питань інтимної гігієни та ін. [974, s. 330]. СО знаходила свій вияв у планах виховної роботи, які розроблялися класними керівниками [974, s. 325]. Для плаування цієї роботи в 1950–1970-х рр. учителям пропонували такі теми для позакласних заходів: базова школа – «Режим дня – основа життя людини», «Бажання бути здоровим», «Де знайти вітаміни взимку», «Вчитися бути здоровим», «Харчування і краса», «Добрі та погані звички», «Піклування про З. у моєму класі», «Я піклуюся про власне З.», «Гігієна тіла та одягу», «Гігієна в нашому класі та школі» та інші [1413]; гімназія і ліцей – «Декілька слів про здоров'я», «Перерви між уроками з точки зору ГВ», «Гігієна в нашій школі», «Здоров'я – це життя!», «Здоров'я і вибір стилю життя», «Мої життєві цінності», «Алкоголь та його вплив на організм підлітка», «Що для мене є цінністю», «Здоров'я – це рух» та ін. Часто бесіди і лекції супроводжувалися практичними вправляннями учнів (додатки К.7, К.8) і переглядом наукових та науково-популярних фільмів («Гігієна особиста. Гігієна оточення. Гігієна харчування», «Запобігання хворобам», «Боротьба з алкоголізмом», «Цигарка – друг чи ворог», «Безпечне місце ігор для дітей», «Поживний сніданок – джерело енергії» та ін. [347; 1371]). У великих містах Польщі існували центри поширення навчальних фільмів, у яких можна було замовити стрічку для використання під час уроків і в позакласній роботі. Копії цих фільмів зберігали і в

приміщеннях сан.-епід. станцій. Фільми було розподілено на такі серії: «Здоров'я матері і дитини», «Особиста гігієна, гігієна оточення, гігієна житла», «Боротьба з алкоголем», «Захворювання», «Боротьба зі шкідливими звичками» (*подано за*: [974]).

Ще одним освітнім документом, в якому увиразнювалася сутність навчального, позакласного і позашкільного вимірів ЗзВ учнів з/о шкіл, стала «Інструкція у справі організації праці з/о і професійних шкіл та інших освітньо-виховних установ в 1970/1971 н.р.» [684] (1970). В ній зазначено: «Невід'ємним елементом виховної діяльності повинно бути забезпечення дітям і шкільній молоді належних умов для здоров'я, планове і систематичне поліпшення умов безпеки, запобігання нещасним випадкам, формування гігієнічних навичок, навичок культури щоденного життя тощо. Для цього повністю використати всілякі ініціативи через залучення громадських організацій та інституцій, підтримку громадських акцій тощо» [684, s. 86]. Ішлося й про нагальну потребу активізації діяльності шкіл та інших освітньо-виховних установ з питань З., безпеки і гігієни праці. Поставлена мета вимагала розв'язання таких завдань: продовження різновекторного навчання у сфері З., безпеки і гігієни праці педагогічних працівників шкіл, інших освітньо-виховних установ; урахування питань З., безпеки і гігієни праці під час реалізації навчальних і виховних програм, у діяльності шкільних учнівських організацій, насичення цією тематикою планів праці ШГ ПЧХ; проведення профілактичної і просвітницької діяльності через організацію виставок, конкурсів, зустрічей зі спеціалістами тощо задля максимального попередження ризиків і нещасних випадків у школах та інших установах; усунення будь-яких загроз, які можуть виникати під час уроків (зокрема, уроків «ФВ»), під час екскурсій, літніх таборів та ін.; розвиток форм тісної співпраці шкільного лікаря (медсестри) з працівниками школи через участь медичних працівників у педагогічних радах, на яких обговорюються завдання школи, пов'язані зі З., безпекою і гігієною праці дітей та юнацтва, систематичний обмін думками між лікарем і педагогічними працівниками щодо цих питань; ін. [684, s. 95].

Розпорядження Міністра освіти і виховання, датоване 4 серпням 1972 р. [1504], декларувало необхідність запровадження в кожній школі спеціальних заходів виховного, медичного, гігієнічного, спортивного характеру, які сприяли б організації дозвілля учнів, відновленню фізичних і психічних функцій дитячого організму, та

анонсувало обов'язковість проведення ранкової гімнастики перед уроками (для учнів початкових класів), фізкультхвилинок під час уроків, організації ігор та фізичних вправ під час великих перерв і під час перебування учнів на групі продовженого дня.

Починаючи з 60-х рр. XX ст. школа стала місцем упровадження різних форм ЗзВ, які реалізовувалися багатьма інституціями і організаціями, що не підпорядковувалися освітньому міністерству [1442, s. 451]. У таблиці 4.3.1 представлено назви державних і громадських інституцій Польщі, виховно-просвітницька праця яких щодо формування КЗ учнів з/о шкіл була найбільш помітною.

Таблиця 4.3.1

Державні і громадські інституції – реалізатори в 1940–1980-х рр. здоров'язбережувального виховання учнівства

Групи	Назви об'єднань
шкільні гуртки за інтересами	– клуби «Білочка» і ШГ ПЧХ; – шкільні спортивні гуртки
організації в школах	– «Молодіжна Служба Руху»
осередки позашкільної праці	– йордановські сади і дитячі забавові майданчики; – світлиці (*świetlice*)
співпрацюючі із школою державні, громадські та молодіжні інституції, студентські об'єднання	– відділи ЗзО санітарно-епідеміологічних станцій; – Союз Польського Харцерства; – Служба Пожежної Охорони; – студентські наукові гуртки і проблемні групи; – Товариство Друзів Дітей; – Товариство Пропагування Фізичної Культури; – Шкільний Спортивний Союз

Узагальнено за: [497; 594; 1326; 1355; 1356; 1406].

З огляду на обмежений формат дослідження, не деталізуватимемо, а лише анотативно поінформуємо про діяльності окремих об'єднань щодо ЗзВ учнів з/о шкіл. Одні з них здійснювали свою діяльність на теренах школи (у цьому випадку йдеться про позакласну виховну працю), діяльність інших реалізовувалася поза школою, у своїх «локаціях» і у межах своїх статутів (у цьому випадку ідеться про позашкільну виховну працю).

Важливою виховно-освітньою проблемою було виховання учнівства у ділянці безпеки дорожнього руху [701]. Відповідне Розпорядження міністра освіти з'явилося 1951 р. [783]. Серед об'єднань, завдання яких передбачали запобігання дорожньо-транспортним пригодам, проведення виховних занять з цієї тематики, виокремлюємо парамілітарну організацію «Молодіжна Служба Руху» («*Młodzieżowa Służba Ruchu*»; далі – МСР). 27 жовтня 1959 р. між Головним Командуванням Громадянської Міліції[97] (*Komenda Głównej Milicji Obywatelskiej*; далі – ГКГМ), МО, МЗ, Міністерством Транспорту, Союзом Польських Вчителів (*Związek Nauczycielstwa Polskiego*; далі – СПВ), СПХ, ПЧХ, Товариством Друзів Дітей[98] (*Towarzystwo Przyjacół Dzieci*; далі – ТДД) і Польським Автомобільним Союзом (*Polski Związek Motorowy*) підписано Угоду про створення цієї інституції. Діяльність МСР розвивалася за безпосереднього керівництва підрозділів дорожньої служби міліції, а 18 травня 1965 р. ГКГМ підписало домовленість зі Штаб-квартирою СПХ, згідно з якою інституцію включено до структури СПХ як одну зі скаутських «спеціальностей»[99] [1326, s. 383]. Тереном діяльності МСР стала передовсім школа та її середовище, крім іншого, МСР проводила просвітницькі заходи щодо безпеки дорожнього руху (далі – БДР) [497, s. 162]. Під час організованої шкільної екскурсії учнів члени МСР могли під наглядом інструктора СПХ або вчителя виставляти «пости» на дорозі біля школи, відповідно до чинних правил, зупиняти транспортні засоби задля створення безпечних умов для переходу дороги компактними групами учнів. 1966 р. функціонувало 4.509 шкільних дружин МСР, які налічували 96.636 осіб (у базових школах – 3.583 дружини і 74.150 осіб; у ліцеях – 387 дружин і 9.011 осіб) [1326, s. 384].

Просвітницьку і виховну працю з-поміж учнів з/о шкіл з питань БДР здійснювали й інші інституції: на чолі із Комітетом з БДР (*Komitet do Spraw Bezpieczeństwa w Ruchu Drogowym*), що функціонував при Автомобільній Раді і координував відповідну ділянку

[97] Громадянська Міліція – назва правоохоронних органів у «народній Польщі», державна силова структура, створена 1944 р. Польським комітетом національного визволення.

[98] Товариство Друзів Дітей повстало 1949 р. в результаті об'єдання РТДД і Селянського Товариства Друзів Дітей (*Chłopskie Towarzystwo Przyjaciół Dzieci*).

[99] Забезпечення безпеки дорожнього руху було традиційною діяльністю членів СПХ ще за міжвоєнної доби XX ст. (див. додаток О.5).

праці, служби автомобільних доріг, медичні заклади, армія, Державна Страхова Установа (*Państwowy Zakład Ubezpieczeń*) та ін. розгорнули широку діяльність, а саме: чергування біля шкіл; цикли лекцій; випуск плакатів, афіш, доцільних «гасел» на зошитах; виступи на радіо і телебаченні; систематична пропаганда БДР на сторінках дитячих і молодіжних часописів, т. ін. [497, s. 161–162]. Перманентно влаштовували заходи (акції) «Стоп, дитина на дорозі!», «Водію, допоможи дитині!» [684, s. 86]. З 1964 р. тематику, дотичну до БДР, необхідно було обов'язково інтегрувати у зміст окремих навчальних дисциплін з/о школи. Для учнів видали посібники (для «нижчих» класів – збірник оповідань «Стережись» [1110] (1964; додаток Д.32.1); для учнів III–V-х класів – «На тротуарі і на дорозі» [852] (1965; додаток Д.32.2); для учнів VI–VII-х класів – підручник «Пішохід та велосипедист на дорогах загального користування» [892] (1964; додаток Д.32.3)), змістове наповнення яких, як зазначали науковці, «задовільняє потреби програми для усіх класів базової школи і є цінним допоміжним матеріалом для навчання основ дорожнього руху» [1220, s. 32].

Важливим завданням школи стало проведення виховних заходів «на тему протипожежної охорони» [1179], ця педагогічна праця супроводжувався низкою рекомендацій у відповідних інструкціях [1215]. В організації цієї діяльності співпрацювала із з/о школою Служба Пожежної Охорони (*Straż Pożarna*): за її ініціативи для учнів організовували бесіди, на сторінках педагогічних часописів оголошували конкурси на найкращий сценарій заходу протипожежної тематики, видавали спеціальну літературу, у засобах масової інфомації транслювали тематичні передачі, улаштовували «пропагандистські» імпрези та конкурси. Створено спеціальні фільми і діафільми. Підлітків та старшокласників залучали до участі в протипожежних дружинах (додаток М.6) [497, s. 165–166].

Як і за міжвоєнного двадцятиріччя, у виховних програмах з/о шкіл в Польській Народній Республіці належне місце посідала протиалкогольна тематика. Виховання особистості, яка була б здатна протистояти тиску оточення щодо пропозицій спробувати алкогольний напій, зауважував Є. Фьютовський* (*Jerzy Fiutowski*), є «непростою справою», оскільки ідеться про те, що у вихованця треба сформувати зокрема неабияку «громадянську мужністю» і силу волі, щоб зберегти власну позицію, не піддатися

сумнівній провокації та озвучити в товаристві прості слова «Дякую, я не вживаю» [591] (1978). Я. Лопуський (*Janusz Łopuski*) пропонував окреслювати відповідну педагогічну діяльність не інакше, як «протиалкогольне виховання», оскільки мова йде «не лише про те, щоб молода людина отримала відповідну інформацію, але й зайняла відповідну позицію щодо проблеми вживання алкоголю» [894].

Установою, яка координувала зусиллями всіх інституцій, спрямованих на «отверезіння» польського краю, став Головний Соціальний Протиалкогольний Комітет (*Główny Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy*; далі – ГСПК). У статутних документах об'єднання передбачалося, що лише наказами й заборонами неможливо негайно змінити людські установки щодо вживання алкогольних напоїв, натомість основну увагу необхідно приділяти «проблемі зміни звичаїв у суспільстві і поширенню розуміння того, що дітей та юнацтво треба оберігати перед алкоголем засобом виховання їх в атмосфері тверезості». За результатами проведеного в усіх типах шкіл і закладів підготовки вчителів експерименту, під час якого у виховно-освітній діяльності цих інституцій використовувалися опрацьовані комітетом конспекти занять «з алкогології», було встановлено, що набуття і закріплення установок на ЗСЖ є значно ефективнішим під час спілкування юнаків та дівчат зі своїми однолітками у найдоцільнішій формі – дискусії. Відтак ГСПК почав готувати кадри «молодих пропагандистів» з-поміж студентства (майбутніх лікарів і вчителів), які організовували в школі «читання», «статичні та пересувні виставки», демонстрування плакатів, конкурси малюнків, перегляди фільмів просвітницького спрямування, ін. [497, s. 170–172]. Протиалкогольна діяльність у школах підкріплювалася низкою державних законодавчих актів [1380].

Важливою проблемою, яку намагалися розв'язувати в з/о школах Польщі, була профілактика тютюнокуріння. Визначаючи школу «найдостойнішим тереном» для означеного виховного впливу, Соціальний Комітет Боротьби із Тютюнокурінням (*Społeczny Komitet Zwalczania Palenia Tytoniu*) тісно співпрацював з освітньою владою і опирався на досвід учителів, авторитет шкільних лікарів, а також на самовиховання тих учнів, які були членами харцерських організацій і ШГ ПЧХ [496, s. 175], мотивація

яких «не курити» зумовлювалася виховними програмами діяльності цих молодіжних об’єднань, членство в яких «не припускало шкідливих звичок» [1442, s. 451].

Однією з позакласних форм забезпечення діяльнісного виміру формування КЗ учнів були шкільні гуртки спортивного спрямування. У міністерському Розпорядженні від 20 вересня 1957 р. озвучено основні принципи «організації спорту» для школярів і репрезентовано регламент праці шкільних спортивних гуртків (*szkolne koła sportowe*) [497], а в міністерських рекомендаціях від 9 квітня 1966 р. (№ WF2/810-5/66) щодо діяльності цих осередків визначено кількість годин на тиждень, відведених для їх проведення [1189]. Досить цікавою формою позакласних занять фізкультурно-оздоровчого спрямування були «недільні вогнища», які організовувало в школах ТДД. Здебільшого, це були 45-хвилинні масові заходи, де відбувалися спортивні змагання та рухливі ігри. Традиційною формою фізкультурно-спортивної роботи серед учнів базових і середніх шкіл було залучення учнівства до участі у гімнастичних вправах, іграх і забавах під час різноманітних «свят» ФК [1345] (додаток М.5).

Позашкільний вимір ФВ, як і за довоєнного часу, тісно пов’язували із «забавовими» майданчиками для дітей та юнацтва, зокрема тими, які наслідували досвід діяльності «йорданівських парків» [895, s. 46–50]. У жовтні 1951 р. МО видало «Розпорядження у справі діяльності йорданівських садів», 1957 р. створено Товариство Парку імені доктора Генрика Йордана (*Towarzystwo Parku im. dra Henryka Jordana*), метою якого стала мобілізація громадських зусиль щодо «порятунку» краківського парку [1358, s. 32]. Ішлося не про повернення «оригінального йорданівського парку» (в 1950–1960-х рр. писали про те, що йорданівські парки є важливими осередками фізкультурної активності дітей і юнацтва [1418], але кількість таких парків «непропорційно мала по відношенню до потреб» [735, s. 8]), а про «розвиток закладеної в них ідеї», яку взяли на озброєння нові інституції, що з’явилися після Другої світової війни, мета, завдання і організація яких еволюціонували, віддзеркалюючи «новітні потреби» юного покоління [895, s. 60–62]. Після 1989 р. кількість «йорданівських парків» зменшується, на цей процес не могла вплинути навіть створена 1991 р. Фундація імені доктора Генрика Йордана (*Fundacja im. dra Henryka Jordana*), метою якої став пошук коштів та інших ресурсів для підтримки та розвитку йорданівських традицій [1358, s. 32]. Попри ці

невтішні факти, ідея Г. Йордана відкрила шлях «до належного відпочинку, релаксу і забав дітей та юнацтва». Сучасні парки, за словами директорки ІІ-го Йорданівського парку у Варшаві, продовжують традиції, головний задум та ідею їхнього творця [1177].

Продовжувачем «багатих традицій» громадської допомоги школі в організації ФВ, започаткованих колись ГТ «Сокіл», «йорданівськими парками», садами імені Рау, Товариством Рухливих Ігор, стало створене 1957 р. Товариство Пропагування Фізичної Культури (*Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej*; далі – ТПФК). Головними напрямами діяльності цієї інституції, яка дуже швидко стала масовою (налічувала близько пів мільйона осіб), були промоція ФК в міському середовищі, організація «рекреаційних вправ» у всіх установах, забезпечення мешканцям краю «здорового відпочинку» після роботи [497, s. 149]. Закладене «з думкою про дорослих», товариство не ставило бар'єрів між поколіннями, а докладало чимало зусиль у справі промоції фізкультурної і Зз діяльності «для всіх», спрямовувало діяльність на спільне виховання батьків і дітей [678; 1356]. Неабияку важливість праці ТПФК розглядаємо в трьох площинах. По-перше, у межах товариства функціонували «дитячі команди / групи» (*dziecięce zespoły*), а організовані ТПФК для них заняття відрізнялися від шкільного ФВ добровільним характером, більшою якістю індивідуального підходу, чітким дотриманням «засад рекреації» («радість», «власна активність» тощо) [1526, s. 17]. По-друге, товариство започаткувало інноваційний для тодішньої Польщі напрям виховної праці – «спорт у сім'ї», основною формою реалізації якого стали рекреаційно-відпочинкові табори, перебуваючи в яких уся родина мала можливість вправлятися в різних видах спорту [497, s. 150]. По-третє, продуктивною ланкою діяльності ТПФК була пропаганда спорту і туризму з-поміж освітян: задля цього створювали так звані вчительські центри пропагування ФК (*nauczycielskie ogniska krzewienia kultury fizycznej*), поява яких стала можливою завдяки тісній співпраці товариства із СПВ, при якому діяла Національна Рада Фізичної Культури і Туризму (*Krajowa Rada Kultury Fizycznej i Turystyki*). «Учительські центри» ТПФК систематично проводили спортивні заняття, долучалися до організації масових імпрез (заходів – Л. С.), спартакіад, свят, літніх і зимових відпочинкових таборів, розмаїтих екскурсій та ін., створюючи можливості для активного (діяльнісного) відпочинку для вчителів та їхніх сімей [1171].

Це мало велике значення не лише для покращення їхнього З. і самопочуття, а й опосередковано розширювало коло освітян – прихильників ЗзВ учнів [497, s. 152]. Безпосередня співпраця ТПФК із закладами освіти полягала в тому, що для учнів шкіл, розташованих «у зоні діяльності» його «центрів», організовували додаткові форми рухової активності «поза класом» і «поза школою», у вільні від уроків дні влаштовували спортивно-рекреаційні імпрези [1187].

Згодом (і до тепер) одним із «лідерів» організації фізкультурно-спортивних позакласних і позашкільних заходів, спрямованих на формування КЗ учнівства, стає Шкільний Спортивний Союз (*Szkolny Związek Sportowy*). Його діяльність спрямовується, крім іншого, на розвиток ФК з-поміж дітей і юнацтва, промоцію здоров'я, ЗСЖ і фізичного розвитку особистості, залучення до праці з дітьми і юнацтвом волонтерів, особливо учителів і батьків [860, s. 7].

Організовувані за міжвоєнного періоду XX ст. для дітей і юнацтва літні колонії і табори[100] не втратили своєї актуальності у післявоєнній Польщі [889], вони були, як зазначено у педагогічній літературі, «одним із проявів уваги до дитини», незамінним «елементом у комплексній системі виховання і навчання, який організовувала школа у співпраці із дитячими та юнацькими організаціями і цілого суспільства» [1470, s. 3], зазнали «бурхливої організаційної і програмової еволюції», головним мотивом якої було «бажання» польського суспільства якісно і доцільно оздоровити якомога більше учнів під час канікул [1031, s. 44]. Певне уявлення про динамічний розвиток різноманітних колоній і таборів для літнього відпочинку дітей і юнацтва може дати кількість учасників цих акцій за роками (вона подана у таблиці 4.3.2.).

Таблиця 4.3.2

Кількість дітей та юнацтва, які були учасниками відпочинкових колоній, таборів, півколоній (за роками)

Рік	1945	1946	1947	1955	1960	1964	1965	1968
Кількість	175.000	750.000	780.000	649.762	1.015.257	2.607.586	2.730.944	2.760.492

[100] В 1950-х рр. у польській літературі літні колонії і табори часто окреслюють термінами *wczasy letnie* і *placówki wczasów* [1470, s. 3], що можна перекласти як «майданчики / інституції літнього відпочинку»; слово «*wczasy*» тлумачиться, як «відпочинок», «свято».

Складено за: [1031, s. 44].

Важливими завданнями цих відпочинково-виховних осередків вважали збереження і формування З. дітей та юнацтва, головний вимір їх реалізації полягав у доцільному використанні засобів ФВ (додатки Н.11–Н.20) – теоретичним, практичним і методичним аспектам розв'язання цієї проблеми присвячено низку посібників [1470; 1471] (додаток Д.31) і чисельні публікації [735; 868; 927; 1031; 1400].

Наприкінці 1940 – у 1960-х рр. важливу роль у ЗзВ учнів відігравав харцерський рух, який виявлявся насамперед у функціонуванні в школах Харцерських Дружин (*Drużyna Harcerzy*) [1281]. Харцерська програма виховання для здоров'я учнів, яка реалізовувалася в школах, охоплювала забезпечення правильного фізичного розвитку (здобуття норм молодіжного «Значка фізичної справності», спортивні ігри, туризм), формування навичок особистої та громадської гігієни і навчання «рятівництва» та безпеки. Так, до прикладу, для ступеня «зуха»[101] здоров'язбережувальний «вишкіл» реалізовувався в межах циклів «Впорядкований» («*Porządnicki*»), «Доктор Ойболить» («*Doktor Ojboli*»), «Олімпійчик» («*Olimpijczyk*»), «Травник» («*Zielarz*»), «Жабка-Щука» («*Żabka-Szczupak*») засобами тематичних заходів «Весняні порядки на шкільному подвір'ї», «Увага, таємниця, як ти ходиш вулицями» та ін. Завдання, які виконували «молодші харцери», охоплювали «Початковий курс першої допомоги» («*Podwórkowy kurs pierwszej pomocy*»), «Патрулі безпеки та гігієни праці» («*Patrole Bhp*»), «Курс для тих, хто здобуває санітарний вишкіл Молодіжної Відзнаки Обороноздатності» та ін. Можна було здобути статус «Гігієніста» і «Рятівника»: приміром, щоб скласти іспит на «Рятівника», необхідно було знати склад індивідуальної польової аптечки і вміти використовувати її за призначенням, уміти знерухомити зламану кінцівку чи вивихнутий суглоб, накласти медичну шину для фіксації травмованої чи «хворої» частини тіла, зупинити кровотечу з рани на руці і на нозі, бути здатним розрізнити венозну та артеріальну кровотечу, надати першу допомогу в разі запаморочення, опіку, обмороження, сонячного удару, знати протипожежні правила та основні засади

[101] Відповідники ступенів в польському і українському скаутських рухах: *І ступінь*: пол. «харцер-зух» – укр. «пластун-новак»; *ІІ ступінь*: пол. «молодший харцер» – укр. «пластун-юнак»; *ІІІ ступінь*: пол. «старша молодь» – укр. «старший пластун».

дорожнього руху (додаток О.12) й популяризувати ці знання і навички з-поміж своїх знайомих [497, s. 176]. Завдання для дружин ступеня «старша молодь» стосувалися організації різних освітньо-санітарних імпрез у школи і поза нею, допомоги молодшим колегам у реалізації їхніх завдань та ін. «Старша молодь» здобувала також справності «Табірний гігієніст» («*Higienista obozowy*»), «Опікунка хворих» («*Opiekunka chorych*»), «Провідник здоров'я» («*Przodownik zdrowia*»). Приміром, для отримання справності «Провідник здоров'я» харцер повинен був: володіти основними відомостями в галузі анатомії та фізіології людини; дбати про чистоту власного помешкання; знати, яким чином убезпечити колодязь від забруднення і як має бути оснащена вбиральня; організувати в школі або в дружині конкурс чистоти, виставку або інший просвітницький захід; знати, якими інфекційними хворобами занедужують люди, знати причини виникнення їх; уміти правильно, простими засобами (вапно, лізол) знезаразити інструменти, помешкання, вбиральню; уміти боротися з побутовими комахами; у своїй діяльності застосовувати різні форми і методи санітарної освіти (фланелеграф, виставки, конкурси, демонстрацію фільмів, ляльковий театр та ін.) [497, s. 177–178].

У межах СПХ функціонували і дружини «Служби здоров'я» (*drużyny* «*Służby Zdrowia*»). Вони об'єднували юнацтво у віці 14–16 років, зазвичай учнів ліцеїв та професійних середніх медичних училищ, які реалізовували діяльність, пов'язану зі своєю майбутньою професією. Члени цих дружин здобували «Срібну Відзнаку Санітарної Підготовки II ступеня ПЧХ» («*Srebrna Odznaka Przysposobienia Sanitarnego II stopnia PCK*»). Дружини «Служби здоров'я» організовували чергування в шкільних медичних пунктах, опікувалися хворими учнями вдома, контролювали якість харчуванням учнів у шкільній їдальні, популяризували інформацію щодо гігієни, рятівництва, безпеки та СО серед дружин «зухів» і «молодших харцерів», відповідали за «фахове» медичне забезпечення походів, прогулянок, рухливих ігор та забав, спортивних змагань, які організовувалися в харцерських осередках [497, s. 178].

У процесі наукового пошуку віднайдено навчальні посібники для харцерів, присвячені практичним аспектам надання першої невідкладної допомоги, серед них: «Харцерська швидка допомога» В. Ширинського [1334] (1947, 1958); «Медицина в рюкзаку» А. Ячевського (*Andrzej Jaczewski*) і К. Лодзіньського (*Kazimierz Łodziński*)

[690] (1964, 1967), «Медицина в рюкзаку» А. Дзяка (*Artur Dziak*) і Б. Одиньського (*Bogdan Odyński*) [557] (1982). Фотокопії обкладинок і окремих сторінок цих видань представлено в додатках Д.32.2–Д.33.5 до нашої дисертації.

Самовиховний характер харцерського виховання увиразнювався у «табірних» формах праці, організація яких у перших десятиліттях по закінченні Другої світової війни не втратила своєї актуальності. Факт «універсального виховного сценарію» для усіх харцерських таборів дає підстави для висновку, що табірна форма виховання була дієвим і ефективним механізмом ЗзВ польських дітей і юнацтва. Незмінними компонентами розпорядку дня в харцерських таборах, як засвідчують спогади учасників табірних акцій [1219], були ранкова гімнастика (додаток О.11), після неї – прибирання в наметі і біля намету, гігієнічні процедури. Серед важливих складників харцерського вишколу в таборах – спортивні заняття і спортивні змагання між загонами і дружинами, а по обіді та вечері забави й піші прогулянки. Окрім обов'язкових занять, учасники таборів брали активну участь у просвітницькій діяльності з-поміж мешканців ґмін і сіл, на теренах яких розташовувалися табори.

Згадані та інші форми і методи виховної праці (рухливі ігри, забави, вправляння з надання першої долікарської допомоги та ін.) і сьогодні спрямовуються на збереження й зміцнення З. харцерів (харцерок), формування в них сприятливих здоров'ю життєвих навичок (див. додаток О.13). У процесі наукового пошуку зафіксовано новітні методи і форми ЗзВ в харцерських дружинах. Так, приміром, на основі інтерв'ювання харцерок дружини при Костелі Діви Марії Королеви Миру у Вроцлаві-Клєціні (*Kościół Najświętszej Maryi Panny Królowej Pokoju we Wrocławiu-Klecinie*), власних спостережень за їхньою діяльністю у травні 2022 р. (додаток О.14), з'ясовано, що тут провідною формою, як і колись, є мандрівництво, домінують активні практико орієнтовані методи здоров'язбереження, помітне місце посідають такі ігрові засоби навчання і виховання як квести.

Найактивнішою з організацій, які в 1950–1970-х рр. допомагали школі формувати КЗ учнів, був ПЧХ. Представництво цієї інституції в з/о школах за цих часів було наймасовішим – 2,5 млн. осіб [594, s. 50]. Більшість з них були учнями базових шкіл, що зумовлювалося зокрема тим, що 1965 р. у структурі ПЧХ уперше з'явилися клуби

«Білочка» (*klub* «*Wiewiórka*»; додаток П.2), які охоплювали учнів I–III-х класів базової школи. Ключові завдання цих «клубів»: формування основних санітарно-гігієнічних навичок і навичок раціонального харчування; популяризація основ гігієни ротової порожнини; заохочення дітей до дотримання правил гігієни оточення і середовища; навчання основ першої невідкладної допомоги; підготовка до подальшої діяльності в молодіжному русі ПЧХ [497, s. 180–182]. Щодо членства у ШГ ПЧХ (перші з них виникли в Польщі 1921 р.), то воно розпочиналося з IV-го класу базової школи. Завдання ШГ ПЧХ зосереджувалися на формуванні в учнів засад безпеки засобами освіти в галузі невідкладної першої допомоги і профілактики нещасних випадків, опіці над клубами «Білочка», підготовці юнацтва до подальшої діяльності в ПЧХ [582, s. 29; 1286, s. 412–413]. У 1960-х рр. у структурі ПЧХ з'явилися також Групи Соціальних Молодіжних Інструкторів (*Grupa Społecznych Instruktorów Młodzieżowych*), членство в яких розпочиналося з 14 років. Їхні завдання стосувалися співпраці із клубами «Білочка» і шкільними гуртками ПЧХ, промоції на теренах школи ЗСЖ, проведення «протиузалежнювальних» кампаній та ін. [497, s. 182]. Промовистими є гасла ПЧХ («Усміхнись!», «Будь ввічливий!», «Допоможи батькам!», «Заопікуйся скривдженою дитиною!» та ін.), що слугували вихованню здоров'я [974, s. 360].

У 1970-х рр. Польському Червоному Хресту доручили координувати зусилля всіх інституцій, які займалися санітарною освітою у з/о школах, у структурі організації започатковано діяльність Головної Молодіжної Комісії (*Główna Komisja Młodzieżowa*), яка окреслювала основні напрями виховної щодо збереження З. учнівства діяльності в тісній співпраці із зацікавленими установами [497, s. 179].

Одним із масштабних заходів ПЧХ стала приурочена до відзначення 20-річчя ПНР «акція-гігант» під назвою «Рік Санітарної Культури у школах і освітньо-виховних установах» («*Rok Kultury Sanitarnej w szkołach i płacówkach oświatowo-wychowawczych*»; RKS), що відбувалася впродовж 1964/1965 н.р. та передбачала відповідне навчання учнів з/о шкіл, яке здійснювала молодь ПЧХ [840, s. 22]. У межах акції 75% шкіл узяли участь у Загальнопольскому Конкурсі Шкільної Чистоти й Естетики (*Ogólnopolski Konkurs Czystości i Estetyki Szkolnej*), під час проведення якого ШГ ПЧХ провадили різноманітну діяльність щодо формування в дітей та юнацтва сприятливих З. навичок

(додаток К.10). Від того часу акція під криптонімом «RKS» стала традиційною в програмі діяльності ШГ ПЧХ і головна її місія полягала в тому, щоб здобуті в процесі навчання знання учні могли застосувати в житті [497, s. 180–182].

Починаючи з 1976 р., за ініціативи МОіВ, МЗіСО та ПЧХ щороку у квітні в усіх школах відбувався Місячник культури здоров'я із проведенням відповідних заходів (до прикладу, 1979 р. на наступний рік було озвучено гасло «Здорові діти – здорове суспільство») [775, s. 72–73].

У школах сучасної Польщі чисельність ШГ ПЧХ зменшилася у рази (1965 р. вони функціонували у 89% з/о шкіл) [497, s. 179], 2005 р. – лише в 17% [1442, s. 451]). Попри цей факт, упровадження профілактично-едукаційних програм для дітей і юнацтва залишається одним із найважливіших завдань діяльності організації і це стає можливим завдяки співпраці її волонтерів зі школами. Сьогодні ПЧХ разом з учителями провадить навчання учнів з питань надання невідкладної допомоги (програма «Рятувальник» («*Ratowniczek*»)) і піклування про здоров'я, безпеку та здорове харчування (програма «Супер Білочка» («*Super Wiewiórka*»)), заохочує учнів до піклування про гігієну ротової порожнини (програма «Оберігай Дитячі Усмішки – Поділися усмішкою» («*Chroń Dziecięce Uśmiechy – Dziel się Uśmiechem*»)) [918] та ін. Загальні цілі ШГ ПЧХ стали охоплювати не лише санітарно-гігієнічну тематику – вони спрямовані також на різноманітні ініціативи профілактичного характеру, формування в учнів навичок безпечної поведінки в різних ситуаціях повсякдення, надання першої невідкладної допомоги (додаток Н.21), формування толерантності, чуйності у випадку заподіяння кривди іншим, сприятливих для розвитку соціальних навичок, ін. [1311; 1312]. ПЧХ здійснює просвітницьку діяльність і наочними засобами: приміром, 2019 р. у межах програми «Звички» («*Przyzwyczajki*») було підготовлено низку тематичних агітаційних плакатів для дітей та юнацтва (додаток П.5) [1168]. З-поміж нових форм Зз праці – «Олімпіада Промоції ЗСЖ», яку проводять щорічно в листопаді окремо для учнів базових шкіл і для учнів середніх шкіл [919].

Щодо відділів ЗзО, які діяли при сан.-епід. станціях, то пік виховно-освітньої активності на теренах з/о шкіл припав на 1960-ті і почасти 1970-ті рр., а з кінця

1980-х рр. вони пропонують школам розроблені різними державними структурами[102] загальнонаціональні і «локальні» едукаційно-виховні програми, проблематика яких охоплює різні виміри здоров'язбереження людини (раціональне харчування, гігієна, фізична активність, профілактика куріння, уживання наркотиків, ожиріння, серцево-судинних захворювань, інфекцій, що передаються статевим шляхом, та ін.). У школах (для вчителів та інших працівників) улаштовують «внутрішні тренінги» у ділянці ЗзВ і профілактики [1442, s. 451].

Едукаційну програму «Час змін» («*Czas Przemian*»), яка стала польською версію американського проєкту «*Always Changing*», присвяченого проблемам «гігієни періоду дозрівання», у 1990-х рр. випрацював ДІГ, а спонсорувала її фірма *Proctor & Gamble*. Програма призначалася для учнів V-х класів базової школи і реалізовувалася впродовж 1993/1994 н.р. у всіх школах двадцяти одного міста воєводського (обласного – Л. С.) рівня, які зголосилися до участі в програмі (усього – 1500 шкіл, у яких навчалися 200 тисяч п'ятикласників), у ній зосереджено увагу на питаннях фізичних, емоційних й інтелектуальних змін, які відбуваються в процесі дозрівання, формуванні в учнів уявлень про те, що ці зміни є частиною нормального перебігу процесу росту і розвитку, формуванні усвідомлення, що «разом із дозріванням збільшується відповідальність про піклування за власне тіло» [1167, s. 122].

Серед «локальних» програм ЗзВ, які впроваджувалися в окремих з/о школах, згадаймо про комплекс програм промоції здоров'я і профілактики в базових і середніх школах, розроблених Відділом здоров'я Міської Ради Вроцлава (*Urzęd Miejski we Wrocławiu*): до нього входили дослідницько-діагностичні програми («для вчителів» і «для учнів») щодо профілактики узалежнень та «просімейного виховання» (*wychowanie prorodzinne*) і «психоедукаційні програми». У 1995/1996 н.р. до участі в них зголосилися 150 вроцлавських шкіл. У межах проєкту, едукаційна кампанія «Тримайся

[102] Варшавська Школа Здоров'я (*Warszawska Szkoła Zdrowia*), варшавський ІМіД, Головна Санітарна Інспекція (*Główny Inspektorat Sanitarny*; далі – ГСІ), Інститут Медицини Праці і Гігієни Села (*Instytut Medycyny Pracy i Higieny Wsi*), Науковий Інститут ФК (*Instytut Naukowy Kultury Fizycznej*), Польське Товариство ЗзО (*Polskie Towarzystwo Oświaty Zdrowotnej*), Державний Інститут Гігієни (*Państwowy Zakład Higieny*; далі – ДІГ), Осередок Розвитку Едукації (*Ośrodek Rozwoju Edukacji*; *ORE*; далі – ОРЕ), відділи охорони здоров'я, підпорядковані Міністерству Здоров'я, ін. (*узагальнено за*: [417; 594; 1442]).

(стій) прямо» («*Trzymaj się prosto*») була адресована для учнів, учителів та батьків і спрямована на пропаганду активного способу життя, зменшення кількості виявів дефектів постави, заохочення учнів до фізичних вправ. З-поміж програм «для вчителів» згадаємо «Стрес у школі» («*Stres w szkole*»), яку підготували й реалізували працівники Вроцлавського університету: теоретичну частину програми присвятили аналізу психофізичних потреб, методів психофізичної діагностики учнів, а практичну частину – сучасним методам праці зі школярами та зменшенню шкільного стресу в дітей [842, s. 76–77].

Виховна Зз позакласна і позашкільна праця шкіл у 1990-х рр. була різноманітною як щодо змістового наповнення, так і щодо використаних засобів та форм виховної роботи. Проілюструємо сказане окремими висновками М. Вавжак-Ходачек, яка репрезентувала свого часу результати дослідження, проведеного 1996 р. з-поміж учителів 56-ти шкіл зі всієї Польщі – студентів-заочників Вроцлавського університету і Вищої Педагогічної Школи в Зеленій Ґурі. Дані дослідження стану і змісту ЗзВ у школах, де працювали ці вчителі, засвідчують, що у школах міст Льондек-Здруй (*Lądek-Zdrój*), Болєславєц (*Bolesławiec*), Замостя (*Zamość*), селища Болєслав (*Bolesław*) систематично організовувалися заходи профілактичного характеру (запобігання наркоманії, СНІДу, куріння, алкоголізму), їх реалізовували в різних формах (бесіди, демонстрації фільмів, конкурси, виставки мистецьких робіт учнів), залучали до участі батьків, представників поліції, різних інституцій, що займалися проблемами наркоманії і алкоголізму. Окрім «профілактичної» роботи, у з/о школах організовували активний відпочинок, зустрічі з лікарями, практикували навчання основ дорожнього руху і протипожежної безпеки із залученням працівників дорожньої поліції й пожежної охорони. Школи брали систематичну участь у Загальнопольській стоматологічній програмі, спонсорованій фірмою *Colgate*, олімпіаді «Знання про здоров'я», яку організували МНЕ і МЗ [1398, s. 144].

Зазначимо, що, починаючи з 1990-х рр., визначальними рисами методики ЗзВ стали її практично-активізуючий і творчий характер, тож неабияку увагу надавали зокрема навчальній праці в «малих дискусійних групах», використанню «ситуаційних карток», «карток із завданнями», підготовці самими учнями і розігрування ними

сценок, які ілюструють спробу розв'язання проблеми чи конфліктної ситуації тощо [1035, s. 142]. Серед цікавинок ЗзВ учителі називали зокрема «паратеатральні»[103] заняття, присвячені проблемі профілактики шкідливих звичок, проєкт з формування навичок асертивності «Дякую, ні», фестиваль «Промоція здоров'я у сучасній і молодіжній культурі», зустрічі з людьми, для яких спорт є частиною життя, святкування Міжнародного Дня без сигарети (31 травня), Всесвітнього Дня відмови від куріння (третій тиждень листопада) та ін. [1398, s. 145].

Репрезентуючи позакласні і позашкільні форми ЗзВ, акцентуємо на включенні в цей процес студентів вищих і середніх навчальних закладів. Відповідні заходи, перманентно організовувані «з доброї волі» (не були обов'язковим компонентом освітніх програм закладів вищої освіти – Л. С.) майбутніх педагогів, медиків, ін., дедалі стають досить оптимальними формами просвітницько-профілактичної роботи, що будується на засадах методики навчання «між однолітками» (англ. «*peers education*»): коли молода людина оволодіває знаннями та набуває соціального досвіду під час спілкування з однолітками. У польській літературі цю методику означують термінами «ЗзЕ ровесників» («*Zdrowotna Edukacja Rówieśnicza*»), «Молодь навчає молодь» («*Młodzież uczy młodzież*»), «Самі собі» («*Sami sobie*») [769, s. 197; 1239, s. 59–60], в українській педагогіці вона відома як «просвітницька робота "рівний – рівному" щодо здорового способу життя» [169].

Наведемо кілька прикладів реалізації таких програм.

Одна з них – «Це є Твоє рішення», що 1986 р. запропонована шведськими вченими Е. Арбореліус (швед. *Elisabeth Arborelius*) і С. Брембергом (швед. *Sven Bremberg*) для всіх середніх шкіл Швеції [339]. Її особливостями, як зазначала М. Шиманьська, є такі аспекти: проблеми для обговорення обирають самі учасники програми (натомість за традиційного підходу рішення про зміст ухвалюють дорослі); учні самостійно ухвалюють рішення про участь у програмі (за традиційного підходу, участь є

[103] Паратеатральні методи виховання («форум-театр», «плейбек театр», «театр-імпровізація», ін.) передбачають інтерактивну взаємодію учасників з метою психопрофілактики і психокорекції соціальних проблем (до прикладу, підготовка і розігрування сценок, які ілюструють спробу розв'язання проблеми чи конфліктної ситуації, ін.).

обов’язковою); програма адаптована до потреб учнів, заняття відбуваються в малих групах або індивідуально (традиційний підхід передбачає проведення занять у великих групах у межах класно-урочної системи); учні беруть активну участь у визначенні та розв’язанні власних проблем зі здоров’ям, особа ж, яка проводить заняття, виконує роль радника учня, допомагає визначити йому власні потреби (цілі) і способи їхньої реалізації, уникаючи оцінювання й моралізаторства. Основною метою цієї програми є допомога учневі, щоб: визначити поняття «здоров’я», зрозуміти власне ставлення до здоров’я і усвідомлення для себе його вартості; окреслити власні проблеми, пов’язані зі З., опрацювати стратегію їх розв’язання; зміцнити віру у власні можливості – учень, який добровільно зголосився до участі у заняттях за цією методикою, повинен самостійно окреслити, що впливає на його хороше самопочуття (фізичне, психічне і соціальне), і вирішити, що саме може зробити для його досягнення. У Польщі аналізовану методику Е. Арбореліус репрезентувала 1987 р. на ІІ-ому Національному З’їзді Шкільної Медицини і Гігієни (*II Krajowy Zjazd Medycyny i Higieny Szkolnej*; Торунь), перші публікації, присвячені її аналізу, з’явилися 1989 р., наступного року уперше реалізували програму «Це є Твоє рішення» в групі дітей із надвагою під назвою Молодіжний Клуб «Хочу зробити щось для себе» (*Klub Młodzieżowy* «*Chcę zrobić coś dla siebie*») [1330, s.139–140].

Не менш цікава програма, розроблена і реалізована студентами Медичного Професійного Коледжу імені Хжановської в селищі Моравіца, зміст якої передбачав такі заходи: Воєводський З’їзд Лідерок ЗзЕ Ровесників (ознайомлення з методами праці студентства у вроцлавських і варшавських школах); акція «Кинь курити разом з нами» (підготовка і демонстрація в базових і середніх школах плакатів, брошур, фільмів, проведення в цих закладах освіти конкурсів, «протинікотинових» зустрічей і мітингів); Міжнародний день боротьби зі СНІДом (підготовка і проведення виховних заходів, демонстрація тематичних плакатів і фільмів); акція «Перша допомога» (демонстрація надання першої допомоги на муляжах, проведення бесід, демонстрація фільмів, діафільмів); «Свято здоров’я і радості» (для IV–V-х класів: демонстрація вправ для профілактики вад постави; для VI–VIII-х класів: демонстрація надання першої допомоги в польових умовах; пантоміма «Толерантність»); акція «Спорт і культура без

тютюнового диму» (марш вулицями міста під гаслом «Відтепер модно не курити»; спортивні заняття; конкурси, плакати, інсценізації) [769, s. 197–198].

Повертаючись до згаданих вище розроблених Відділом здоров'я Міської Ради Вроцлава програм, зазначмо, що одна з них – «Клуб Молодіжних Лідерів Здоров'я» («*Klub Młodzieżowych Liderów Zdrowia*») – доволі новаторська, ґрунтувалася вона на засадах коучингу й передбачала формування учнівського активу, здатного пропагувати ЗСЖ з-поміж однолітків. Упровадженню програми передували семінари-практикуми для вчителів, які повинні були навчити учнівських лідерів. Упродовж усього 1995/1996 н.р. раз на два тижні відбувалися зустрічі з учнями IV–VIII-х класів, охочими здійснювати відповідну діяльність, тематика яких стосувалася сприятливих здоров'ю чинників, утвердженню життєвих цінностей, профілактики шкідливих звичок, знань про психосексуальний розвиток, формування навичок асертивності тощо. Навчені в такий спосіб «лідери здоров'я», співпрацюючи зі шкільними радами, організовували у своїх школах різні акції Зз змісту [842, s. 78].

Цього ж, 1995/1996 н.р. здобувачі освіти кафедри соціального медсестринства Інституту медсестринства Медичної Академії в Любліні реалізовували розроблену програму промоції здоров'я в з/о школах ґміни Вонвольніца (*gmina Wąwolnica*) [327].

Серед безлічі прикладів участі студентства у виховній роботі з-поміж учнів виокремимо проєкти студентського наукового гуртка «Громадське Здоров'я», який з 2003 р. функціонує при Інституті Громадського Здоров'я Варшавського Медичного Університету: у 2012–2014 рр. на засадах технології «Молодь навчає молодь» члени гуртка реалізували в школах Варшави такі програми: «І ти можеш стати амбасадором громадського здоров'я», «Основи раціонального харчування» (в базових школах); «Галас – невидимий ворог» (в базових і надгімназійних школах); «Трансплантація – дар життя» (в надгімназійних школах) [1239, s. 63–69].

Загалом, початок XXI ст. ознаменувався появою значної кількості програм, дотичних до проблематики збереження здоров'я, що слугувало урізноманітненню змісту відповідної позакласної виховної роботи у з/о школах Республіки Польща. Традиційним є відзначення низки «днів» (Міжнародний день без автомобілів (22 вересня); Всесвітній день Миття рук (15 жовтня); Європейський день знань про антибіотики

(18 листопада); Всесвітній день боротьби зі СНІДом (1 грудня); Всесвітній день здоров'я (7 квітня); ін.), коли відбуваються інформативні та розважальні свята, змагання, виставки, конкурси, інші заходи (див. додатки М.7.1–М.7.3), до їх проведення активно долучаються сан.-епід. станції [1037, s. 22].

Стисло схарактеризуємо зміст окремих найтриваліших едукаційно-виховних і профілактичних програм, упроваджених у позакласну і позашкільну діяльність з/о шкіл у 2000–2020-х рр. (більш докладно про це йдеться в наших публікаціях [222; 262; 1244]).

Ініційовану ЄС Державну програму «Склянка молока» («*Szklanka mleka*») упроваджено до шкіл 2004 р., а відповідальність за її реалізацію покладено на Міністерство Сільського Господарства і Розвитку Села (*Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi*; далі – МСГіРС). Мета програми – розвиток у дітей та юнацтва звичок щодо здорового харчування, формування в учнів усвідомлення поживної цінності цих продуктів, заохочення вихованців до їх споживання. Учні базових шкіл на безоплатній основі отримували молоко та інші молочні продукти (йогурти, кефіри, сирки). За результативністю реалізації програми Республіка Польща стала лідером серед інших європейських країн, залучених до цього проєкту: кількість спожитих учнями молока і молокопродуктів більша, аніж у Франції, Великобританії, Німеччині, Швеції, Фінляндії, де програма діє значно довше [460].

В 2005 р. у Польщі було започатковано реалізацію програми «Друзі Зіппєґо» («*Przyjaciele Zippiego*») – міжнародного проєкту, що став результатом співпраці психологів із Канади, Норвегії і Великобританії, присвяченого промоції психічного З. і формуванню психосоціальних навичок у дошкільників та молодших школярів. Автор і розробник програми – англійська фундація *Partnership for Children* (PFC), пілотаж програми в окремих варшавських школах проводила Лабораторія промоції здоров'я Методичного Центру Психолого-Педагогічної Допомоги (*Centrum Metodyczne Pomocy Psyhologiczno-Pedagogicznej*) у Варшаві. На підставі підписаної 1 червня 2010 р. угоди, уповноваженим до поширення програми в Польщі став Центр Позитивної Едукації (*Centrum Pozytywnej Edukacji*). Програма «Друзі Зіппєґо» здійснює насамперед промоцію емоційного здоров'я з-поміж усіх дітей, зокрема, навчає: «радити собі зі змінами і труднощами, успіхами і поразками», що відбуваються у житті; використовувати набуті

вміння в щоденному житті; удосконалювати стосунки з іншими людьми; слухати і чути інших; розв'язувати конфлікти; добре функціонувати в групі однолітків. Додамо, що це єдина програма, у якій із юними вихованцями розмовляють на теми смерті і почуттів, які супроводжують людину в ситуації втрати когось близького [1003].

Ініціативою ГСІ та Польської Федерації виробників продуктів харчування (*Polska Federacja Producentów Żywności*) є програма «Тримай форму» («*Trzymaj formę*»), що реалізується з 2006 р. під патронатом МНЕ, МЗ, МСГіРС, Міністерства Спорту і Туризму (*Ministerstwo Sportu i Turystyki*) та спрямована на формування ЗСЖ учнів засобами пропаганди раціонального й збалансованого харчування, поєднаного зі щоденною фізичною активністю, інформування учнів про правильний добір продуктів харчування, гігієну і безпеку харчових продуктів у крамницях та в школі [1160]. Впровадження програми у школи супроводжувалося різними методами, засобами і формами позакласної роботи. До прикладу, у школі-садку № 7 міста Краків (*Zespul szkolno-przedszkolny nr. 7 w Krakowie*) у 2012/2013 н.р. у межах реалізації цієї програми учні готували мультимедійні тематичні презентації, аплікації в різних техніках, готували смачні кольорові овочеві і фруктові салати, створювали шкільні стіннівки, на шпальтах яких ділилися з іншими своїми роздумами про здорове харчування. Наприкінці навчального року відбулося свято «Їж кольорово, живи здорово» («*Jedz kolorowo, żyj zdrowo*»; додаток М.7.4): учні приготували «живу» піраміду здорового харчування зі свіжих продуктів; присутні частувалися салатами і свіжовитисненими соками; для дітей улаштували веселі ігри та забави («Яблучко, що втікає», «Лимонна усмішка», «Математичні закупи», «Хто ... швидше», ін.) [1527].

Для запобігання поширення ВІЛ-інфекції в Польщі, забезпечення адекватного доступу до інформації й формування відповідальності за власне життя і здоров'я 2007 р. розроблено «Національну програму боротьби зі СНІДом та профілактики ВІЛ-інфекції» («*Krajowy Program Zwalczania AIDS i Zapobiegania Zakażeniom HIV*»). Її практичне втілення традиційно відбувається через організацію інформаційної і пропагандистської кампанії у ЗМІ, обговорення проблемних питань на конференціях, упровадження інноваційних профілактичних форм роботи тощо [655]. Зазначимо, що спеціально визначено контент, який кожна з/о школа повинна включати до змісту

виховно-освітньої праці, ураховуючи вікові особливості учнів. Тематику цієї програми інтегровано у зміст навчальних курсів «Природа», «Біологія», «Фізичне виховання», «Виховання для сімейного життя» [1278, s. 3; 1211]. Перші методичні рекомендації для вчителів щодо змісту і форм реалізації означеного контенту з'явилися 2005 р. [1503], а 2012 р. вийшов перший електронний підручник «Профілактика ВІЛ/СНІДу і захворювань, що передаються статевим шляхом. Едукація шкільної молоді»[104] («*Zapobieganie HIV/AIDS i chorobom przenoszonym drogą płciową. Edukacja młodzieży szkolnej*»), в якому вміщено опрацьовані ВООЗ і апробовані МНЕ Польщі методичні матеріали (фільми, тести, анімації й ін.) для учнів, вчителів, розробників шкільних виховно-освітніх та профілактичних програм. Означена проблематика посідає належне місце у змісті позакласної роботи шкіл. До прикладу, 2013 р. у надгімназійних школах Малопольського воєводства проведено анкетування учнів щодо їхньої обізнаності про засоби профілактики ВІЛ/СНІДу [683], 2017 р. у базовій школі № 17 у Плоцьку організовано конкурс плакатів «Живу без ризику ВІЛ/СНІДу» [1136], упродовж 2017/2018 н.р. у базовій школі № 7 імені Миколая Коперніка в Торуні проведено різноманітні заходи, у тому числі, ігри і забави, в межах реалізації міського проєкту «Як розмовляти з дітьми про СНІД?» [692] та ін.

Урядову програму «Безпечна і Доброзичлива Школа» («*Bezpieczna i Przyjazna Szkoła*») започатковано 2008 р. Координаторами її впровадження виступають МНЕ, ОРЕ, представники управлінь освіти і органів місцевого самоврядування. Реалізовуючи цілі програми («створення здорового, безпечного і доброзичливого освітнього середовища», «профілактика проблем і проблемної поведінки дітей та юнацтва», «промоція ЗСЖ»), кожна школа використовує власний комплекс форм виховної роботи в контексті підготовки учнів до «відповідального» й «гідного» життя, промоції фізичного і психічного здоров'я у школі, запобігання агресії та насильству (зокрема кібербулінгу), розгортає інформаційну, виховну, профілактичну та едукаційну діяльність для протидії наркоманії [657, s. 1–2]. 23 червня 2015 р. з'являється «доповнення» до програми – Урядова програма сприяння в 2015–2018 рр. керівництву школи у забезпеченні безпечних умов навчання, виховання і опіки у школах під назвою «Безпечна+»

[104] Доступний за покликанням: https://aids.gov.pl/publikacje/174/

(«*Bezpieczna+*»), Рада Міністрів Польщі систематично приймає «графіки / розклади» виконання завдань щодо підтримки шкільної влади у цій сфері діяльності [225]. Зміст програми «Безпечна+» співвіднесено з відповідним контентом низки урядових програм[105]. Її головною метою є «підвищення безпеки учнів» не лише у школі, а й поза нею, а заплановані заходи стосуються підвищення рівня компетентності учнів, їхніх батьків, учителів та інших працівників школи щодо безпечного використання кіберпростору, формування відкритості і створення позитивної атмосфери в школі, поліпшення «фізичної» безпеки в школах, створення умов для проведення повітовими й комунальними підрозділами Державної пожежної служби практичних занять з учнями з питань протипожежної безпеки. Їх передбачено проводити в співпраці з неурядовими організаціями та установами, які займаються питаннями безпеки [656]. Прикладом шкільних ініціатив у межах програм «Безпечна і Доброзичлива Школа» та «Безпечна+» є низка позакласних і позашкільних заходів, які впродовж 2016/2017 н.р. провели Шкільний Комплекс з інтеграційними відділами «базова школа №13», «гімназія №3» міста Мисловіци (*Zespół Szkół z Oddziałami Integracyjnymi. Szkoła Podstawowa nr. 13, Gimnazjum nr. 3 w Mysłowicach*): «Психоактивні субстанції», «Шкільний день без насилля», «Зустріч із міською поліцією», «Пропаганда ЗСЖ», «День безпечного інтернету» та ін. До прикладу, у «День безпечного інтернету», який тривав 19–20 лютого 2017 р., учнів I–III класів знайомили з пригодами героїв едукаційної казки «Мій друг Necio[106]», розказували про можливі небезпеки інтернету, інформували про цікаві

[105] Урядова Програма боротьби зі злочинністю та антигромадзькою поведінкою «Разом безпечніше» (від 2007 р.) (*Rządowy Program ograniczania przestępczości i aspołecznych zachowań «Razem bezpieczniej»*); Урядова Програма Захисту Кіберпростору Республіки Польща на 2011–2016 рр. (*Rządowy Program Ochrony Cyberprzestrzeni Rzeczypospolitej Polskiej na lata 2011–2016*); Національна Програма Протидії Наркоманії на 2011–2016 рр. (*Krajowy Program Przeciwdziałania Narkomanii na lata 2011–2016*); Національна Програма Дій щодо Рівного Ставлення на 2013–2016 рр. (*Krajowy Program Działań Na Rzecz Równego Traktowania na lata 2013–2016*); Національна програма психічного здоров'я на 2017–2022 рр. (*Narodowy Program Ochrony Zdrowia Psychicznego na lata 2017–2022*); Національна програма протидії домашньому насильству на 2014–2020 рр. (*Krajowy Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na lata 2014–2020*); Програма Зменшення Наслідків для Здоров'я Куріння Тютюну у Польщі на 2014–2018 рр. (*Program Ograniczenia Zdrowotnych Następstw Palenia Tytoniu w Polsce na lata 2014–2018*); Операційна Програма «Польща Цифрова» на 2014–2020 рр. (*Program Operacyjny «Polska Cyfrowa» na lata 2014–2020*) [1498, s. 2–3].

[106] Necio – ім'я маленького робота з едукаційної казки «*Mój przyjaciel Necio*»; відео-казка міститься на сайті Ютуб за покликанням: https://www.youtube.com/watch?v=Iai4XRxyNgs

дитячі сайти, а учні IV–VI-х класів оглядали мультимедійну презентацію «Кібернасилля» [376].

Одним з проєктів ЄС є програма «Фрукти і овочі у школі» («*Owoce i warzywa w szkole*»), яка реалізується в з/о школах Польщі з 2009 р. Її мета – зміна негативних тенденцій у харчуванні дітей, збільшення споживання учнями фруктів і овочів у школі, пропаганда ЗСЖ. Кілька разів на тиждень учням пропонують доступ до свіжих фруктів (яблука, груші, полуниці), овочів (морква, солодкий перець, редис, кольрабі, помідори) і соків, які вони споживають у школі [262; 1362]. Ці акції супроводжуються різноманітними заходами у контексті формування в учнів звичок здорового харчування [1051]. 2017 р., у зв'язку з ліквідацією Агенства Сільськогосподарського Ринку (*Agencja Rynku Rolnego*), яке курувало програму, і постанням замість нього Національного Центру Підтримки Сільського Господарства (*Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa*), створено новий проєкт, який фактично об'єднав два попередніх («Фрукти і овочі у школі» і «Склянка молока») під однією назвою «Програма для шкіл» («*Program dla szkół*») [646; 1157].

Ініційовану ВООЗ програму «Здорове харчування і фізична активність у школах» («*Zdrowe żywienie i aktywność fizyczna w szkołach*») упроваджено у з/о школах з 2009 р. Заходи, які організовуються у межах упровадження цієї програми, спрямовані на профілактику надмірної ваги учнів, раціоналізацію їхнього харчування, використання в навчально-виховному процесі різних форм фізичної активності учнів, зменшення кількості здобувачів освіти, звільнених від уроків ФВ, заохочення учнів із надмірною масою тіла до ЗСЖ. Задля цього організовують активні, з використанням ігор і забав, перерви, спортивно-розважальні свята, мотивують учнів до того, щоб шлях до школи і зі школи вони здійснювали або пішки, або на велосипеді, т. ін. [1515].

Цікавою є опрацьована педагогами, лікарями й психологами варшавського ІМіД програма «Не кури при мені, будь ласка» («*Nie pal przy mnie, proszę*») для учнів I–III-х класів базової школи, що діє з 2010 р. і має на меті зниження дії пасивного куріння на учнів. На особливу увагу заслуговують посібники, у яких представлено відповідні навчально-методичні матеріали – розробки занять означеної тематики [990]. У додатку М.7.5 розмістили окремі світлини з заходів, які організовуються в з/о

школах РП для формування в учнів уявлень і знань, передбачених програмою «Не кури при мені, будь ласка».

Педагогічно доцільною є програма «Вправлятися може кожен» («*Ćwiczyć każdy może»*), яку кожна школа впроваджувала впродовж 2013/2014 н.р. (цей навчальний рік був проголошений освітнім міністерством «Роком школи в русі» («*Rok Szkoły w Ruchu*»)). Заходи реалізовувалися на двох рівнях, як-от: «рух у школі» – традиційні й альтернативні форми проведення уроків «Фізичного виховання», ЗзЕ, удосконалення професійних навичок учителів ФВ; «рух поза школою» – позашкільна рухова активність активний відпочинок учнів, організовані школою і сім'єю [1319]. Про сутність шкільних акцій у межах цієї програми дізнаємося, приміром, з інформації про заходи, організовані 2014 р. в об'єднанні шкіл № 2 імені Яна Павла II у селищі Нажим Вармінсько-Мазурського воєводства (*Zespół Szkół Nr.2 im. Jana Pawła II w Narzymiu*): у лютому учні базової школи і гімназійних класів оздоровлювалися в басейні міста Млава (*Mława*) Мазовецького воєводства; у березні в одному з III-х гімназійних класів відбувся урок на тему «Я підтримую культурну та чесну гру у спорті і на трибунах» («*Kulturalnie kibicuję – zasady fair play w sporcie i na trybunach»*); у березні всі учні узяли участь у традиційному загальнопольському масовому забігу по пересіченій місцевості – кросі Генрика Шордиковського (*Cross Henryka Szordykowskiego*; додаток 7.6), названого на честь видатного польського легкоатлета [1525].

Виявлено ще кілька програм, які почали реалізовуватися у з/о школах відносно нещодавно. 2010 р. стартував Малопольський Конкурс «Світловідбивальна Школа» (*Małopolski Konkurs* «*Odblaskowa Szkoła*»), мета якого – підвищити активність місцевої влади, шкіл та батьків учнів щодо необхідності забезпечення школярів необхідним світловідбивальним обладнанням. Органи національнної поліції щороку закликають адміністрації шкіл приєднуватися до таких заходів з метою піклування про безпеку своїх вихованців і профілактики ризиків, пов'язаних із дорожнім рухом [555]. 2011 р. ІМіД та коаліція фірм *Danone*, *Biedronka*, *Lubella* під назвою «Партнерство для Здоров'я» («*Partnerstwo dla Zdrowia*») ініціювала едукаційну програму для учнів I–III-х класів базової школи «Сніданок дає силу» («*Śniadanie Daje Moc*»), яка передбачає проведення спільного для цих класів сніданку та інформування учнів про

необхідність снідати задля збереження здоров'я [329]. В 2012 р. ініційовано Малопольський проєкт «Їжджу з головою» («*Jeżdżę z głową*»; додаток М.7.7), орієнтований на учнів базових шкіл з метою формування у них навичок безпечної їзди на лижах, санках, сноубордах [731]. З 2016 р. реалізується опрацьована ГСІ програма протитютюнової здоров'язбережувальної едукації «Біг по здоров'я» («*Bieg po zdrowie*») [367]. Хронологічно найновішими у виховній практиці шкіл є: програма «Безпечно вступаємо у життя» («*Wkręcamy się bezpiecznie w życie*»; з 2019 р.) [1125], що створена в межах проєкту «Створення навчальних програм і сценаріїв уроків та занять, що входять до комплектів едукаційних засобів, що підтримують процес загальної освіти у сфері ключових компетентностей учнів, необхідних для орієнтації на ринку праці»; волонтерські ініціативи під назвою «Амбасадорка Безпеки»[107] («*Ambasadorka Bezpieczęstwa*»; з 2019 р.) [375] – це напрям соціальної кампанії «Безпечний переїзд – прислухайся до голосу здорового глузду» («*Bezpieczny Przejazd – Posłuchaj głosu rozsądku*»), яку ініціювало Управління Залізнодорожнього Транспорту (*Urząd Transportu Kolejowego*); програма «Клацаю з головою» («*Klikam z głową*»; з 2020 р.) [773] щодо безпечного використання потенціалу інтернету, підготовлена Управлінням Електронних Комунікацій (*Urząd Komunikacji Elektronicznej*); та ін.

Усе викладене вище засвідчує, що керівництво і педагоги з/о шкіл Республіки Польща намагаються використати в позакласних і позашкільних заходах виховний потенціал якнайбільшої кількості спрямованих на здоров'язбереження і профілактику програм. Кожній школі притаманне своє власне бачення реалізації обраних напрямів ЗзВ, яке виявляється, зокрема, у назвах заходів, засобах і формах їх проведення тощо. З метою представлення комплексу позакласних і позашкільних форм ЗзВ учнів, які стали вже традиційним явищем для більшості з/о шкіл у Польщі, у нашій монографії представлено відповідні дані з окремих шкіл [231, с. 551–552].

[107] «Амбасадорками безпеки» є жінки (мами, дружини, доньки, бабусі, тітки, ін.), які навчають дорослих і юних поляків мудрої і безпечної поведінки на залізничних об'єктах та поблизу них (URL: https://bezpieczny-przejazd.pl/o-kampanii/historia/)

4.4. Напрями розв'язання проблеми професійної підготовки «реалізаторів» здоров'язбережувального виховання учнів на теренах Польщі в 1940–2000-х рр.

На початку 1950-х рр. головними суб'єктами реалізації ЗзВ вважалися співробітники «служби здоров'я», серед них – шкільні лікарі і медсестри. Проте, у зв'язку з недостатнім забезпеченням шкіл кваліфікованим медичним персоналом (особливо ця проблема відчувалася в сільських місцевостях), опіку «справами здоров'я учнів» поступово передоручали освітянам [348; 1109, s. 2]. Про це засвідчує, зокрема, зміст підрозділу «Обов'язки вчителя, призначеного до виконання гігієнічно-санітарної опіки у школі», уміщеного в «Інструкції № 45/54 Міністра охорони здоров'я від 6 жовтня 1954 року у справі діапазону обов'язків працівників, покликаних до виконання гігієнічно-лікарської опіки, і основ співпраці з персоналом закладів навчання і виховання для дітей та юнацтва», у ньому окреслено додаткові функції вчителів, як-от: проводити антропометричні виміри учнів на початку і наприкінці року й вписувати отримані дані до «карт здоров'я учнів»; надавати першу медичну допомогу за нещасного випадку чи гострого захворювання учня, опікуватися ним до моменту прибуття до школи лікаря; брати участь у складанні меню шкільної їдальні; здійснювати нагляд за харчуванням учнів у школі; раз на місяць проводити огляд стану особистої гігієни учнів та інформувати керівника школи про результати огляду; обстежувати домашні умови «гігієнічно занедбаних» учнів; раз на тиждень проводити огляд санітарного стану і чистоти приміщень школи та її території, за необхідності проводити їх дезінфекцію; пропагувати ФВ і спорт як чинники здоров'я; поширювати СО з-поміж учнів, персоналу школи й батьків, згідно з рекомендаціями органів охорони здоров'я [1499]. Крім того, у «Законі про права і обов'язки учителів» від 27 квітня 1956 р. уже чітко зазначалося, що одним з обов'язків учителя є піклування про здоров'я і безпеку «молоді, довіреної його опіці» [1382, s. 73].

Підвищення кваліфікації учителів, які виконували обов'язки гігієністів (*nauczycieli p.o. higienistów*), здійснювали на спеціальних літніх двотижневих курсах, організованих ПЧХ та іншими інституціями, і це було своєрідним доповненням до тих знань і умінь, які вчителі отримували в процесі професійної підготовки [737, s. 304–306]. Приміром,

впродовж 1955–1968 рр. у познанському «осередку масового санітарного навчання ПЧХ» підвищили рівень відповідних знань, умінь і навичок 1.392 учителів, які виконували обов'язки гігієністів [371, s. 16].

Коротко схарактеризуємо систему тогочасної педагогічної освіти. Упродовж перших трьох повоєнних років, відповідно до статті 40 «Закону про устрій шкільництва» від 1932 р., за яким організовано систему освіти Польщі відразу після Другої світової війни, професійну підготовку освітян здійснювали в 3-річних педагогічних ліцеях і 2-річних педагогіумах. Згодом розпочато процес ліквідації педагогіумів, який остаточно завершився в 1947/1948 н.р. Єдиними закладами професійної підготовки вчителів для базових шкіл стали 4-річні педагогічні ліцеї. Упродовж 1957–1966 рр. тривалість навчання в них поступово збільшилася до 5 років. Водночас підготовку вчителів для базових шкіл почали здійснювати у 2-річних вчительських студіях. З 1966/1967 н.р. розпочато процес ліквідації педагогічних ліцеїв з одночасним упровадженням професійної підготовки вчителів для базових шкіл у ЗВО як «єдиного шляху» до вчительської професії [438]. Таким чином, до початку 1970-х рр. фахову освіту вчителів загалом можна схарактеризувати як триступеневу: 4-річні (з 1956/1957 н.р. – 5-річні) педагогічні ліцеї, у яких здійснювали підготовку вчителів для I–IV-х класів; 2-річні вчительські студії, де готували спеціалістів для V–VII-х класів; вищі педагогічні школи та університети, у яких здобували освіту майбутні вчителі для VIII–XI-х класів [401, s. 53; 1216, s. 247].

Нові навчальні програми для 4-річних педагогічних ліцеїв впровадили у 1947/1948 н.р., а для 5-річних – у 1957/1958 н.р. [1109, s. 2]. Дотична до ЗзВ учнів інформація в цих закладах професійної освіти акумулювалася до 1968 р. здебільшого в межах дисципліни «Шкільна гігієна» (таблиця 4.4.1), яка входила до блоку педагогічних дисциплін (див. додаток Р.2). Завдання курсу «Шкільна гігієна» означувалися як формування в здобувачів освіти уявлень про «інтереси учнів й учителя у вимірі проблем, пов'язаних зі здоров'ям і створенням у школі та вдома здорових умов праці й побуту» [964, s. 647].

Таблиця 4.4.1

Кількість годин на вивчення дисципліни «Шкільна гігієна» у 4-річних і 5-річних педагогічних ліцеях (1947–1968 рр.)

Навчальний рік	Курс	Кількість годин на тиждень
4-річні педагогічні ліцеї		
1947/1948	IV	1
1948/1949	IV	2
1950/1951	II	1
1954/1955	II	1
5-річні педагогічні ліцеї		
1957/1958	V	2
1959/1960	V	2
1960/1961	V	1
1961/1962	IV	1
1967/1968	IV	1

Складено на основі: [438].

Цю дисципліну вивчали й студенти 2-річних учительських студій (II курс, 4 семестр; по 1 год. на тиждень; усього – 32 год.), її тематика стосувалася проблем фізичного розвитку дитини, гігієни навчання і виховання, гігієни будинку, гігієни професійної діяльності тощо[108] [878, s. 15].

Наприкінці 60-х рр. XX ст. у польській педагогічній літературі з'являється термін «вихователь здоров'я» (далі – ВЗ), що, вочевидь, корелювалося паралельно з появою в науковому просторі поняття «ЗзВ». Вихователями здоров'я називали специфічну категорію працівників, професійна підготовка яких передбачала водночас педагогічну освіту і «парамедичну» освіту[109], їхня місія полягала в просвітництві дорослого населення, дітей та юнацтва з проблем збереження здоров'я людини. Спочатку це були працівники «відділів СО» («відділів ЗзО») і штатні працівники Закладу Санітарної

[108] Детальне уявлення про зміст курсу «Шкільна гігієна» для вчительських студій дає підручник А. Л. Ячевського* (*Andrzej Lucjan Jaczewski*) з аналогічною назвою [689] (1968; додаток Д.27).

[109] Парамедик (англ. *paramedic*) – медичний працівник, який зазвичай надає допомогу при невідкладних станах на догоспітальному етапі. Термін використовують переважно в країнах з англо-американською моделлю екстреної допомоги.

Освіти (функціонував у складі ДІГ), посадові обов'язки яких передбачали діяльність «для справ ЗзО» [497, s. 114]. З 1964 р. підготовку ВЗ здійснювали також 3-річні заочні «напіввищі» Вчительські Студії санітарної освіти (*Studium Nauczycielski oświaty sanitarnej*; пізніше вони були перейменовані у Вчительські Студії Медичних Шкіл напряму «Здоров'язбережувальна освіта» (*Studium Nauczycielski Szkół Medycznych o kierunku* «*Oświata zdrowotna*»)) [502, s. 154], де вивчали педагогіку, дидактику, дисципліни, пов'язані із соціальною медициною (соціологія, психологія, гігієна, організація охорони здоров'я), а також – методику ЗзВ в освітніх закладах [1409] і навіть Зз контент харцерської виховної системи [497, s. 179]. Прагнули, щоб якомога більше працівників «служби здоров'я» (особливо шкільних гігієністок) навчалися на цих студіях. Загалом за цього періоду функції ВЗ у з/о школах виконували шкільні лікарі, гігієністки, покликані до лікарсько-гігієнічної опіки вчителі, громадські діячі з ПЧХ, СПХ, Товариства Загальних Знань (*Towarzystwo Wiedzy Powszechnej*), «шкіл здоров'я» при Союзі Сільської Молоді (*Związek Młodzieży Wiejskiej*) [497, s. 114].

Відчутні зміни пріоритетів щодо ролі вчителя в ЗзВ учнів з/о шкіл датуються кінцем 1960-х – початком 1970-х рр., коли в науковій літературі «запанували» ідеї про те, що головну позицію «на фронті збереження З. учнів» повинен посісти педагогічний працівник [502, s. 5]. Остаточне увиразнення місії вчителя і трансформація бачення ролі педагогів у цьому процесі (з «асистента» шкільного лікаря в «авангардну функцію») відбулися з появою перших програм ЗзВ та апробації їх у школі. Ефективність такої верифікації, як зазначав З. Яворський, значною мірою залежала від того, кому саме доручено реалізовувати відповідну програму [705, s. 85].

Можемо окреслити два підходи до розв'язання означеної проблеми, а саме: 1) кожен учитель є реалізатором програми ЗзВ; 2) головним реалізатором відповідної виховної програми є педагог-«спеціаліст» (той, хто здобув спеціальну професійну освіту), одночасно він координує здоров'язбережувальну діяльність, здійснювану іншими працівниками школи. Обидва підходи загалом співвідносилися зі змістом ЗзВ в межах системи шкільної освіти: у першому випадку цей зміст «розпорошувався» у програмах різних навчальних дисциплін; у другому випадку основна частина змісту ЗзВ реалізовувалася під час вивчення конкретного навчального предмета [705, s. 85].

Підхід «кожен вчитель є реалізатором програми ЗзВ» уперше визначено 1982 р. в «Програмних настановах щодо реалізації ЗзВ в базовій і надбазовій школі» [961]: учителям конкретних навчальних дисциплін рекомендували співпрацювати між собою задля ефективної реалізації змісту означеного напряму виховання. З-поміж вірогідних претендентів на головну роль у цьому процесі розглядали вчителів ФВ, учителів біології і класних керівників. До реалізації програми ЗзВ тією чи іншою мірою повинні були долучатися «шкільний педагог», персонал служби здоров'я, адміністративно-господарський персонал, учнівське самоврядування, юнацькі громадські організації та батьки учнів [705, s. 86]. Однак такий план надто складно було впровадити в практику. Позаяк юридичний статус «програмних настанов» був дуже низьким, їхня поява не супроводжувалася ані активним упровадженням програм ЗзВ у зміст підвищення кваліфікації вчителів, ані підготовкою спеціальної методичної літератури, підручників, посібників і засобів навчання для учнів та вчителів [1262, s. 8]. Дослідження, яке впродовж кількох років після впровадження міністерських «Програмних настанов» проводилося під керівництвом М. Валавської-Папроцької (*Maria Walawska-Paprocka*), засвідчило, що в 39% сільських шкіл і в 40% міських шкіл «лише один раз» обговорювався цей освітній документ, у 21% сільських шкіл і в 20% міських шкіл учителі взагалі не були із ним ознайомлені, попри те, що МОіВ зобов'язало шкільну адміністрацію це зробити [1392, s. 311]. З. Яворський припускав, що такий стан речей був своєрідним протестом адміністрації і вчителів шкіл проти «директивного обтяження» їхньої праці додатковими функціональними обов'язками без забезпечення для цього належних умов [705, s. 86].

Складність ефективної реалізації ЗзВ за підходом «усі вчителі» полягала ще й у тому, що, у зв'язку з надмірним обсягом змістового наповнення програм окремих навчальних дисциплін, учителеві надавали багато свободи щодо реалізації їх змісту [727]. Приміром, у програмній основі загальної освіти за 1990 р. у примітках до вивчення предмета «Біологія з гігієною» зазначалося, що саме від учителя залежить ступінь деталізації обговорення окремих тем, що деякі з тем можна реалізувати «у формі короткої інформативної згадки», тому, констатували вчені, цілком очевидно, що за умови недостатніх знань вчителя з окремих питань про З., які містилися в програмі

цієї навчальної дисципліни, він охоче міг скористатися цим положенням [705, s. 87]. Подібна ситуація могла мати місце також з появою в програмних основах загальної освіти міжпредметних «едукаційних стежок», яких було кілька (приміром, 1999 р. в програмній основі загальної освіти для гімназій їх передбачено вісім[110] [1209, s. 601]), що значно ускладнювало працю вчителя, оскільки зміст кожної «стежки» необхідно було інтегрувати до проваджуваного ним навчального курсу.

Участь всіх вчителів школи в реалізації програми ЗзВ була передбачена як принцип у проєкті «Школа сприяння здоров'ю». Але в цьому випадку ситуація мала зовсім інший вимір, оскільки такий принцип застосовувався у включених до цієї мережі школах на засадах зацікавленості всіх суб'єктів, тобто без директивних адміністративних вказівок «зверху» [705, s. 88].

Підхід «головний реалізатор програми ЗзВ – педагог-спеціаліст» передбачав різні варіанти. Один із них – учитель ФВ. Перший «прогноз» цього підходу озвучив 1959 р. В. Пєтрашкєвіч (*Wacław Pietraszkiewicz*) у своїй статті, присвяченій висвітленню основних положень підписаної колегіями МО і МЗ «Ухвали у справі піднесення стану здоров'я дітей і молоді, які навчаються, а особливо правильної організації профілактичної праці з боку шкіл і лікарсько-гігієнічного персоналу закладів навчання і виховання та рівня особистої гігієни учнів і вихованців опікунчо-виховних закладів» [1109, s. 3]. В 1969 р., Б. Войнаровська, актуалізуючи потребу доручення ведучої ролі у ЗзВ саме учителю ФВ, підкреслювала, що він має «для реалізації цього завдання найкращу підготовку, яка поєднує знання про людину і педагогічні знання» [1443, s. 21]. 1974 р. З. Яворський «обрав» учителя ФВ як головного реалізатора своєї програми ЗзВ [719] і обґрунтовував цей вибір, крім іншого, фактом упровадження у вищих навчальних закладах ФВ окремої (не пов'язаної зі спортом і тренерською діяльністю) спеціальності «учитель фізичного виховання»[111] [705, s. 88]. Трактування випускників вищих навчальних закладів ФВ як найбільш придатних для виконання

[110] «філософська освіта», «читацька і медійна освіта», «проздоров'язбережувальна освіта», «екологічна освіта», «регіональна освіта – культурна спадщина регіону», «цивільна оборона», «польська культура на тлі середньоморської цивілізації».

[111] Спеціальність «учитель фізичного виховання» упроваджено в процесі реформи навчання у вищих навчальних закладах фізичного виховання впродовж 1969–1973 рр. [705, s. 88].

ролі «лідера і координатора» формування в учнів КЗ є перманентним явищем в історії польського шкільництва. Власне, на вчителя ФВ покладало свої надії освітнє міністерство, увиразнивши це в опублікованій 1973 р. «Програмі діяльності у сфері поліпшення Зз умов у школах та освітньо-виховних установах, стану здоров'я дітей та шкільної молоді, Зз опіки та правових аспектів для учнів і шкіл на 1973–1975 рр.» [1374; 1473, s. 109], а також у «Програмних настановах» 1982 р. [961].

Активне просування ідей про те, що вчителі ФВ є найбільш підготовленими до цієї діяльності, простежується в 1990-х рр. Так, М. Хажиньська-Ґуля прогнозувала, що опрацьовану нею «середовищну програму ЗзВ» будуть реалізовувати випускники навчальних закладів з підготовки учителів ФВ [1338, s. 13]. Як основний аргумент такого підходу, Б. Федин наводила факт наявності в цих учителів «широкого кола компетентностей», сформованих у процесі вивчення педагогічних, медичних, природничих та інших наук, а також знань із теорії та практики ФВ, туризму, рекреації та спорту, які ідентифікувалися як «неодмінні атрибути здоров'я» [587, s. 65].

Належне місце у ЗзВ учнів відводили і вчителю біології, що зафіксовано, до прикладу, в рішенні («основний зміст, дотичний тематиці про здоров'язбереження людини, вмістити в програмах навчальних предметів "Фізичне виховання" і "Біологія"») членів утвореної в Інституті Громадських Справ групи, яка опрацьовувала нові програмні основи загальної освіти [705, s. 89].

У згаданій вище «Програмі діяльності ... на 1973–1975 рр.» [1374] ішлося і про потребу появи в штатному розписі з/о шкіл посади «педагог-координатор справ ШГ і ЗзВ». Цю посаду планували ввести до 1980 р. у всіх школах, у яких було принаймні 16 класів. Окрім своїх безпосередніх завдань (піклування про гігієну процесу навчання і виховання, безпеку дітей та юнацтва, надання першої долікарської допомоги тощо), педагог-координатор мав стати «натхненником» й організатором ЗзВ в школі, а поставлені завдання повинен був реалізувати через активізацію діяльності вчителів, вихователів та організацій, що функціонували на теренах школи, насичення цієї діяльності змістом ЗзВ, а також засобами тематичних бесід, організації зустрічей із медичними працівниками, пожежниками, співробітниками санепідемстанцій та ін.

Підготовку «педагогів-координаторів» планувалося здійснювати на основі навчальних програм закладів професійної освіти, які готували спеціалістів за напрямами підготовки «Фізичне виховання» (далі «ФВ») і «Педагогічна освіта» (далі – «ПО») зі спеціалізацією в контексті проблем здоров'я. А до часу, коли підготовлять належну кількість педагогів-координаторів, вирішено доручити їхні функції вчителям ФВ чи біології – після відповідного їх «донавчання» з питань гігієни та охорони здоров'я [497, s. 114]. Однак означену посаду так і офіційно не ввели до штатного розпису шкіл, тому реалізаторами ЗзВ ставали діячі ПЧХ, спеціально підготовлені харцерські інструктори, організатори сільських «шкіл здоров'я», учителі, які приймали на себе обов'язки шкільних гігієністів [502, s. 157].

У ситуації відсутності відповідної «посадової особи», забезпечення реалізації «розпорошеної» моделі ЗзВ у багатьох школах Польщі взяли на себе також «підгрупи у справах здоров'язбережувального виховання» («*podzespół do spraw wychowania zdrowotnego*»; далі – ПСЗзВ), які функціонували в межах шкільних педагогічних рад. Ідея створення ПСЗзВ, що виникла на тлі тісної співпраці варшавської сан.-епід. станції і Куратерії Варшавського шкільного округу, передбачала створення виховної програми відповідного змісту «силами самої школи». За такою стратегією, ПСЗзВ, очолювана кимось із персоналу школи (заступником директора, учителем ФВ, опікуном ПЧХ, лікарем), ініціювала, координувала і навіть контролювала все те, що стосувалося З. учнів в освітньому закладі [502, s. 94]. Діяльність перших пілотних добровільних ПСЗзВ, що були створені в 1972/1973 н.р. у з/о школах Варшави, засвідчила, що такий підхід до реалізації ЗзВ відкриває можливості для «ініціативи й самостійного вдосконалення методів» означеної педагогічної діяльності, створює умови для системної та новаторської праці [778].

Завдання ПСЗзВ були визначені в межах таких векторів діяльності (додаток Т): 1) гігієнізація школи; 2) опіка над учнями; 3) організаційна діяльність; 4) ЗзВ. Щодо останнього завдання, то ПСЗзВ розробляли й доповнювали зміст, умови і методику реалізації ЗзВ, призначали виконавців (учителі, вихователі, шкільні лікарі, медсестри, «зовнішні» доповідачі), ініціювали і контролювали виховну і просвітницьку діяльність щодо формування КЗ учнів працівників школи під час виконання ними своїх службових

обов’язків (виховні години; чергування на спортивному майданчику, у їдальні; формування в учнів сприятливих З. життєвих навичок; створення й розв’язання виховних ситуацій), реалізовували виховання через залучення учнів до участі в ПЧХ, харцерських осередках, шкільному самоуправлінні, конкурсах, акціях, молодіжному громадському русі, здійснювали відповідну просвітницьку працю серед батьків [1416]. Варшавську ідею щодо створення ПСЗзВ підхопили інші школи [502, s. 95].

Загалом, у практичній діяльності шкіл спостерігалися певні труднощі в реалізації програм ЗзВ, одна з яких полягала у відсутності одностайності щодо вибору «головного» суб’єкта, який би здійснював цю працю. Підтвердженням цього є оприлюднені 1996 р. дані дослідження М. Хажиньської-Ґулі, що опиралися на оцінки 144 базових і надбазових шкіл, які впродовж 1994/1995 н.р. упроваджували програму здоров’язбережувального виховання – список її реалізаторів очолили: шкільна медсестра, класний керівник і учитель певного предмета у базових школах; класний керівник, шкільна медсестра, учитель певного предмета і шкільний педагог у надбазових школах. Щодо «учителя певного предмета», то самостійним суб’єктом реалізації програми ЗзВ респонденти найчастіше називали вчителя біології (82%) і вчителя ФВ (7%). Найчастіше «підгрупу у справах ЗзВ» очолювала шкільна медсестра (у базових школах) і класний керівник (у школах надбазових). Дослідження виявило також, що з-посеред найголовніших викликів реалізації ЗзВ у школі (детальніше – у додатку З.10) є потреба спеціаліста, який би реалізовував частину запланованих для кожного класу занять (про це інформувала адміністрація 29% базових шкіл і 22% надбазових шкіл), і необхідність удосконалення професійної підготовки вчителів (про це зазначалося у звітах 23% базових шкіл і 21% надбазових шкіл) [433, s. 22–31].

Дискусії щодо ефективності тих чи інших «суб’єктів» реалізації програми ЗзВ тривають перманентно [432; 711]. 2005 р. З. Яворський висловив припущення, що такі дискусії можуть припинитися з моменту створення окремої навчальної дисципліни, зміст якої буде стосуватися винятково проблем здоров’я і профілактики його загроз, а обов’язковим «супроводом» створення такого курсу стане впровадження до шкіл посади компетентного спеціаліста у цій ділянці праці [705, s. 93].

За умов невизначеності щодо остаточної кандидатури, яка мала б очолити в школі працю в контексті ЗзВ, різноформатною виявилася й підготовка до її реалізації педагогічних кадрів, сутність якої увиразнює зокрема стаття «Здоров'язбережувальне виховання – предмет студій чи напрям студій у підготовці вчителя» [728]. Професійну підготовку вчителів, спрямовану на забезпечення з/о шкіл компетентними реалізаторами ЗзВ, впродовж 1980–2000-х рр. можна звести до двох основних варіантів: засобом окремої навчальної дисципліни як «нарису знань» про ЗзВ; засобом «спеціальності» у межах студій професійної освіти вчителів і фахівців ФВ.

Огляд даних щодо врахування проблематики ЗзВ у змісті навчальних дисциплін та спрямованості спеціальностей стосується винятково денної форми навчання напряму підготовки «ФВ» і напряму підготовки «ПО» – окремо для кожної з цих груп. Навчальні плани напряму підготовки «ФВ» зазвичай насичені багатьма курсами, зміст яких може бути корисним в підготовці реалізаторів ЗзВ: серед них – «Теорія ФВ», «Антропомоторика», «Біологія», «Анатомія», «Фізіологія», «Медицина», «Медичний контроль», «Охорона середовища», «Філософія ФК», «Соціологія ФК», «Психологія», «Педагогіка». На студіях напряму підготовки «ПО» тематика про З. частково фігурує у змісті таких навчальних курсів, як «Анатомія і фізіологія дитини», «Психологія розвитку», «Вікова психологія», «Соціальна педагогіка», «Біомедичні основи розвитку і виховання» та ін. Проте згадані дисципліни ми не взяли до уваги в прийнятій нами концепції аналізу освітніх планів, нас цікавили тільки ті навчальні предмети, назва яких засвідчує, що змістове наповнення їхньої програми може корелюватися чи асоціюватися з проблемою під назвою «ЗзВ учнів».

У додатках Р.3–Р.6 подані назви навчальних курсів, кількість годин, призначених на реалізацію їхніх програм, і семестр, у якому студенти складали обов'язковий іспит, якщо він був передбачений навчальним планом (відсутність інформації про це означає, що вивчення курсу завершувалося заліком або що немає однозначної інформації про термін складання іспиту). Зазначмо, що темнішим тлом виділено навчальні предмети, які вивчали на «спеціальностях», відкритих у закладах освіти для професійної підготовки фахівців у галузі знань про здоров'я, профілактику його загроз, ЗзВ тощо. Майже вся представлена інформація стосується магістерських студій, якщо ж

у закладах освіти був лише бакалаврат, то про цей факт ми вказали біля назви навчальної установи, або біля даних щодо академічного року.

1. Студії напряму підготовки «ФВ».

У навчальних планах *Академій Фізичного Виховання* (далі – АФВ) впродовж багатьох років побутувало поняття «здоров'язбережувальне виховання». Уперше воно з'явилося 1972 р. з нагоди реформування студій ФВ, як частина назви дисципліни «Гігієна і ЗзВ», яку введено для планів вищих професійних студій ФВ вчительського напряму [721; 722]. При цьому Головний Комітет Фізичної Культури і Туризму (*Główny Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki*) надав випускникам цих навчальних закладів офіційні повноваження щодо реалізації ЗзВ в з/о школах [502, s. 156]. На денній формі навчання для курсу «Гігієна і ЗзВ» було відведено 60 аудиторних годин, через рік – 90 год., що було «єдиним стандартом» для всіх студій ФВ. Згодом із поступовою децентралізацією управління вищими школами і збільшенням їхньої автономії кожен навчальний заклад диференціював у своїх межах навчальні предмети, у змісті яких інтегрувалася проблематика ЗзВ [705, s. 97].

Інформація, уміщена в додатку Р.3, засвідчує, що дисципліни зі словосполученнями «здоров'язбережувальне виховання», «шкільна гігієна», «промоція здоров'я» у назві з 1984/1985 н.р. систематично вивчалися студентами АФВ у Ґданську, Катовіцах, Кракові, Познані, Варшаві і Вроцлаві [1140].

Спеціальність «ЗзВ» уперше впроваджено 1976 р. в АФВ у Кракові [521, s. 20–21]. У 1991/1992 н.р. таку ж спеціальність відкрили у Самостійному Відділі Промоції Здоров'я АФВ в Катовіцах, відповідно ввели інтегрований курс «ЗзВ» (1 год. лекційних занять на тиждень упродовж одного семестру і 2 год. практичних занять на тиждень протягом трьох семестрів), однак 1993 р. спеціальність ліквідували, а згадану дисципліну включили до навчального плану підготовки вчителів у V-ому семестрі (2 год. практичних занять на тиждень протягом одного семестру) [1474, s. 11–12].

Щодо навчальних закладів типу *університети* (далі – ун-т), *педагогічні освітні заклади* і *політехнічні інститути* (*Politechnika*; далі – політехніка), то серед них перші вищі студії ФВ були започатковані 1968 р. у Щецинській Вищій Вчительській Школі

(нині вони продовжують функціонувати у Щецинському ун-ті) [417; 418], а в усіх інших закладах освіти ці студії почали створюватися лише з 1988 р. [705, s. 100].

Перелік навчальних дисципліни для підготовки спеціалістів, здатних реалізувати програму ЗзВ, які в 1980-х рр. – на початку XXI ст. входили до навчальних планів студій напряму підготовки «ФВ» в Інституті Фізичного і Здоров'язбережувального Виховання Жешувського ун-ту, в Інституті Фізичної Культури Щецинського ун-ту, на кафедрі ФК Бидгоської Академії, кафедрах Фізичного і Здоров'язбережувального Виховання Радомської політехніки і Опольської політехніки, увиразнено в додатку Р.4. Деякі ЗВО практикували підготовку кадрів за спеціальністю «Здоров'язбережувальне виховання» з відповідним комплексом навчальних дисциплін – це Щецинський університет (1986/1987 н.р.) і Радомська політехніка (2004/2005 н.р.) [715; 723; 725].

Підготовку вчителів ФВ здійснювали також у *3-річних учительських коледжах* (*kolegium nauczycielski*), які послідовно створювалися в Польщі з 1991/1992 н.р. У деяких із них, зокрема в містах Кросно, Перемишль, Раціборж і Тарнобжег, відкрили спеціальність «Фізичне і Здоров'язбережувальне виховання» [724].

Позитивно вирізнявся в зазначеному контексті вчительський коледж у Раціборжу. Дисципліну «ЗзВ» було впроваджено до навчальних планів спеціальності «Учитель ФВ» з моменту відкриття цього освітнього закладу в 1992 р. (на її вивчення впродовж трьох семестрів відведено 150 год. – 1 год. на тиждень лекцій; 2 год. на тиждень практичних занять). Реалізовуючи програму ЗзВ, прагнули до того, щоб учитель був готовий не лише переказувати знання про З., але й заохочував дитину до сприятливого З. стилю життя, щоб його вміння були пов'язані з підготовкою учня до ролі активного учасника соціального життя, який вміє і хоче взяти під свій контроль власне З., має почуття відповідальності за З. своє, сім'ї та громади, у якій він живе. Програма навчального курсу «ЗзВ» охоплювала такі теми: «ПЗ як наука про ЗзО; методологічні основи ПЗ»; «Основні відомості в ділянці теорії З.; концепції, погляди, тривимірна структура З.; система педагогічної залежності: людина – виховання – здоров'я»; «Сучасна цивілізація і загрози для життя і здоров'я людини»; «Програми ЗзО у Польщі, в Європі і у світі»; «Ідея школи промоції здоров'я»; «Учень шкільного віку, його психопедагогічна, соціальна і біологічна характеристика; діагностика потреб З. учня»;

«Шкільне середовище і його соціально-матеріальні умови, які впливають на З. учнів і вчителів»; «ЗзО в контексті окремих проблем» (харчування як фізіологічна і освітня проблема; виховання для безпеки; перша долікарська допомога; психопрофілактика залежностей; цивілізаційні хвороби: етіологія і профілактика; рухова активність і її значення для розвитку організму і запобігання захворюванням; засоби і методи зняття стресу; роль учителя у формуванні гуманістичних міжособистісних стосунків; елементи статевого виховання (венеричні захворювання, ВІЛ-інфекція)) [587, s. 66].

Щодо спеціальності «Фізичне і Здоров'язбережувальне виховання», яку було відкрито в учительських коледжах, то другу частину її назви репрезентовано в навчальних планах дуже «скромно» як щодо кількості навчальних дисциплін, виразно орієнтованих на проблематику формування КЗ, так і щодо виміру занять, призначених на реалізацію змісту цих курсів [724]. Винятком є навчальний предмет «Гігієна із ЗзВ», на вивчення якого відводили 75 год. на рік [1140, s. 103].

У тих коледжах, в яких для напряму «ФВ» пропонувалися інші спеціальності, дотичну до ЗзВ тематику інтегровано в такі курси: «ЗзВ» – 30 год. (Тарнув (*Tarnów*)); «Гігієна і ЗзВ» – 39 год. (Конін (*Konin*)); «Гігієна і промоція здоров'я» – 30 год. (Цєханув (*Ciechanów*)); «ЗзО» – 30 год., «Гігієна і харчування» – 30 год. (Білосток (*Białystok*)); «Гігієна, ЗзВ і охорона середовища» – 39 год. (Супрасьль (*Supraśl*)) [724].

З 1990-х рр. поступово припиняють функціонування вчительських коледжів і створюють *3-річні державні вищі професійні школи.* Спеціальність «Фізичне і Здоров'язбережувальне виховання» ввели лише в Державній Вищій Професійній Школі міста Рацібож. Зазначимо, що невдовзі в навчальних планах з'являються нові курси: до прикладу, 2004/2005 н.р. на спеціальності «Фізична рекреація», яку відкрили в Подхалянській Вищій Професійній Школі у Новому Тарґу (*Nowy Targ*), студенти вивчали «Фізіологію праці і відпочинку» (58 год.), «Психічне відновлення і психофізичні вправи» (58 год.), «Педагогіку вільного часу» (30 год.), «Промоцію здоров'я і дієтетику» (60 год.) [1140, s. 104].

2. Студії напряму підготовки «ПО».

В межах цього напряму підготовки спеціальність «Здоров'язбережувальне виховання» уперше впроваджено у Вищій Педагогічній Школі в м. Кельці в 1974 р.

[521, s. 20–21]. Цікавим є той факт, що в 1992/1993 н.р. окремий предмет обсягом 30 годин для систематичного вивчення проблематики, дотичної до ПЗ, ввели навіть на спеціальності «Математика». Такий підхід став своєрідним втіленням озвученої 1986 р. у стінах МОіВ тези І. Целейової про те, що всі студенти педагогічних вишів повинні обов'язково здобувати знання зі ЗзВ [417]. У навчальній програмі дисципліни, яку вивчали майбутні вчителі математики, було передбачено широкий спектр тем, дотичних до проблеми ЗзВ учнів, як-от: «ПЗ як наука, що межує із природою і культурою»; «Здоров'я і його умови»; «ЗзО»; «Природне середовище і його здоров'язбережувальна роль»; «Формування в дітей та юнацтва ЗСЖ і сприятливої З. поведінки»; «ЗСЖ і профілактика серцево-судинних захворювань»; «Психічне і соціальне З. учня, як педагогічна проблема»; «Профілактика шкідливих звичок»; «Функціонування неповносправного учня в школі»; «Школа промоції З. учня і вчителя»; «Стоматологічна освіта»; «Статеве виховання»; ін. [1511, s. 47–48].

Деякі спеціальності й навчальні дисципліни, дотичні до ЗзВ особистості, які функціонували на студіях напряму підготовки «ПО», представлено у додатку Р.5. До прикладу, Кафедра Фізичного і Здоров'язбережувального Виховання Лодзького ун-ту реалізовувала спеціальність «Фізичне і Здоров'язбережувальне Виховання» упродовж 1990-х рр. – початку XXI ст. 19 травня 2005 р. назву спеціальності змінено на «Педагогіку фізичної і здоров'язбережувальної культури» [705, s. 152]. У 2004/2005 н.р. Кафедра Педагогіки Здоров'я і Фізичного Виховання Свєнтокшиської Академії відкрила спеціальність «Педагогіка здоров'я з фізичним вихованням» [713; 714; 1139, s. 105–106].

На відміну від закладів вищої освіти, введення спеціальностей для підготовки спеціалістів у ділянці ЗзВ в *учительських коледжах* не було особливо активним. До прикладу, у 1997/1998 н.р. спеціальність «Фізичне і Здоров'язбережувальне виховання» існувала тільки в учительському коледжі м. Зґєж (*Zgierz*). В учительському коледжі м. Ловіч (*Łowicz*) аналогічну спеціальність створили у 2004/2005 н.р. Обидва коледжі здійснювали підготовку здобувачів освіти під патронатом Кафедри Фізичного і Здоров'язбережувального виховання Факультету Педагогічних Наук Лодзького ун-ту

[1139, s. 107–108], тому цілком логічною є певна аналогія в назвах деяких навчальних дисциплін (див. додаток Р.6).

Вищенаведене засвідчує, що назви спеціальностей, на яких здійснювалась підготовка вчителів до реалізації ЗзВ в школі, часто інтегрувалися з ФВ, а формування у студентів відповідних компетентностей відбувалося аналогічно оному на студіях ФВ, тобто через вивчення студентами спеціальних навчальних предметів [1139, s. 105].

На початку ж XXI ст. у процесі професійної підготовки майбутніх учителів, здатних реалізувати програму ЗзВ, з'являються нові, не прив'язані до ФВ, спеціальності. Проблеми особливої місії таких студій з середини 1990-х рр. стають предметом обговорення у працях польських вчених, в них усе частіше простежуються заклики до модернізації «фактичних і методичних» аспектів відповідної підготовки і насичення її змісту гуманістичним та аксіологічним вимірами [759], підкреслюється, що основою «вчительської едукації» є інтердисциплінарність, компетентності щодо «формування цінності здоров'я у всіх його вимірах», «діагностичні, компенсаторні та терапевтичні навички» тощо [1103, s. 78].

Означені проблеми активно обговорювалися, зокрема і в доповідях секції «Кадри для здоров'язбережувальної едукації» на згадуваній конференції «Теоретичні основи ЗзЕ. Стан і очікування» (2000) у Камені Шльонському [1353]. Напередодні цього форуму для комплексного аналізу «концепцій і проблем підготовки кадрів для потреб ЗзЕ» у форматі регіональних симпозіумів та семінарів відбулася низка зустрічей зацікавлених осіб і представників різних установ, результати яких засвідчили необхідність урізноманітнення концепцій професійної підготовки педагогічних кадрів і адаптації цієї підготовки до актуальних потреб школи на організаційному й змістовому рівнях [544, s. 103]. Пропозиції, які стосувалися вдосконалення педагогічної освіти в контексті проблеми ЗзВ, прозвучали у виступах М. Соколовської і К. Тарловської (*Kazimiera Tarlowska*) «Навчання едукаторів для ПроЗзЕ і промоції здоров'я у школі в системі едукації», З. Жуковської (*Zofia Żukowska*) «Роль педагогічних вишів у підготовці персоналу для ЗзЕ», Л. Кульматицького «Промоутер здоров'я – професія чи хобі?», В. Паньчика «Потреби розвитку і З. дітей та юнацтва як критерій добору кадрів для ЗзЕ», Б. Завадзької «Учитель здоров'я в новій концепції шкільної реформи», Б. Федин

«Професійна готовність вчителя до реалізації ЗзЕ», Д. Ґодлевської (*Danuta Godlewska*) «Навчання вчителів для ЗзЕ», Б. Маковської (*Bożena Makowska*) «Підготовка вчителів до впровадження ЗзЕ в реформованій школі», Л. Кжентовської (*Longina Krzętowska*)) «ЗзЕ майбутніх педагогічних кадрів» [544, s. 104; 1353, s. 204–221].

Важливі питання щодо професійної підготовки учительства до реалізації ЗзВ широко обговорювалися також на загальнопольських наукових конференціях «Навчання вчителів і педагогів у сфері ЗзЕ» (вересень 2004 р., Пултуск (*Pułtusk*)) [705, s. 3] і «Актуальні тренди у ЗзВ» (червень 2006 р., краківська АФВ) [1195].

Легітимність упровадження на студіях напряму підготовки «ПО» спеціальностей з назвами на кшталт «Педагогіка здоров'я» тощо (як «додаткової» освіти для вчителів) детермінувалася приписами «Розпорядження Міністра Народної Едукації і Спорту від 7 вересня 2004 р. у справі стандартів підготовки вчителів» [1206, s. 14551] – на той момент існування таких спеціальностей вже було звичним явищем у структурі професійної підготовки вчителів у закладах вищої освіти[112] [705, s. 152], щоправда, зазначають учені, вельми помітною стала певна свобода в доборі їхніх назв [729]. Підтвердженням вищезазначеного є матеріали, уміщені у додатку Р.7.

Отже, протягом 1980-х рр. – початку XXI ст. тематика, дотична до ЗзВ, досить широко була репрезентована на студіях напрямів підготовки «ФВ» і «ПО», що супроводжувалося запровадженням відповідно орієнтованих навчальних дисциплін і спеціальностей не тільки у ЗВО, а й коледжах, зокрема вчительських. Як позитивне явище, учені відзначають той факт, що підготовку «вчителів здоров'я» у ЗВО продовжували здійснювати, незважаючи на відсутність у навчальних програмах з/о шкіл окремого предмета, призначеного для формування в учнів КЗ, і відсутність у штатному розписі шкіл посади «педагога-координатора» ЗзВ [715; 729; 1120].

Усі згадані спеціальності забезпечувалися в кожному закладі професійної освіти навчальними курсами з різними назвами. Ці факти були цілком природними в ситуації

[112] як приклад, упродовж 2002/2003, 2003/2004, 2004/2005 н.р. на Факультеті Педагогічних Студій ун-ту імені Адама Міцкевича в Познані функціонувала спеціальність «Педагогіка здоров'я» [705, s. 152], а з 2005/2006 н.р. упроваджено спеціальність «Промоція здоров'я і соціотерапія», яка існує досі [1073].

нескоординованих, спонтанних «ініціатив знизу» і відсутністю чітко визначеної особи, яка мала б здійснювати та координувати ЗзВ в школі [705, s. 109].

До розуміння неоднозначності питань функціонування у закладах професійної освіти орієнтованих на підготовку «вчителя здоров'я» спеціальностей і дисциплін, наближує науковий доробок А. М. де Тхожевського. 2006 р. учений вказував на факт довільного добору змісту і методів реалізації дисципліни «ЗзЕ». Здійснивши контент-аналіз робочих програм та силабусів цього курсу і контингенту викладацького складу, які його реалізовували, науковець відзначив, що лекціями й практичними заняттями опікувалися спеціалісти, фах яких дотичний до різних галузей наук (лікарі, фармацевти, психологи, педагоги, біологи, особи, що репрезентують науки про фізичну культуру, філологи, навіть представники сільськогосподарських і лісових наук), тож немає нічого дивного в тому, що кожен із них мав «своєрідну точку зору на зміст і спосіб реалізації предмета», а найгіршим у цій ситуації є той факт, що пропонований студентам у «методичних комплексах» і літературі інформаційний контент лише невеликою мірою відповідає головній ідеї ЗзЕ у школі, оскільки часто стосується питань, які не передбачені програмою ЗзЕ для з/о школи, до прикладу, епідеміологія і клініка інфекційних захворювань, педіатрія, імунологія, методика ФВ, педагогіка вільного часу, алергологія, онкологія, науки про харчування, ресоціалізація, навіть правознавство. Автор наголошує на нагальній потребі визначення змісту, завдань і функцій «ЗзЕ» як навчального предмета, який викладають у ЗВО. На думку вченого, метою курсу має бути не лише здобуття студентом встановленого «програмного мінімуму», а й передовсім «розпізнавання» того змісту, який слугує формуванню майбутнього вчителя, здатного ефективно здійснювати ЗзВ у школі [467, s. 14–15].

Згідно з міністерським розпорядженням 2008 р. щодо програмної основи загальної освіти [1211], найважливіші вимоги до реалізації ЗзЕ стосувалися розширення кількості навчальних дисциплін з/о школи, до змісту програм яких інтегрується тематика про З., і посилення ролі уроків ФВ в реалізації цієї едукації. У полі особливої уваги опинилися й питання своєчасної і якісної професійної підготовки вчителів, що стали предметом активного обговорення науковців у публікаціях [596; 874; 1062; 1426; 1464] та у доповідях на загальнопольських наукових конференціях «Сьогодення і

майбутнє ЗзЕ» (травень 2009 р.; АФВ у Кракові) і «Школа як середовище ЗзЕ» (жовтень 2009 р.; Вища Школа ЗзЕ і Соціальних Наук в Лодзі)) [1464, s. 76–77].

Особливої уваги потребували професійна підготовка і підвищення кваліфікації вчителів ФВ, які працювали в гімназіях і надгімназійних школах, оскільки реалізація ЗзЕ на цьому рівні навчання стала абсолютно новим завданням для вчителів саме цього профілю як щодо форм і технологій навчання (у класній кімнаті, із використанням насамперед активних методів навчання та ін.), так і щодо змісту навчання (значна його частина охоплює невластиву урокам ФВ проблематику, до прикладу, теми в галузі психосоціальних аспектів З., сприятливих здоров'ю життєвих навичок тощо). Одним із першочергових завдань, яке вимагало негайного розв'язання, було надання учителям ФВ можливості пройти навчання на курсах, які організовували заклади вищої освіти і осередки підготовки й допідготовки вчителів (до прикладу, воєводські методичні центри), і мати доступ до різноформатних консультацій та методичної допомоги з питань реалізації ЗзЕ [1426, s. 209; 1442, s. 450; 1444, s. 33].

Потреба розробки якісної програми професійного «зростання» учителів ФВ зумовлювалася також тим, що, попри передбачення стандартами фахової підготовки наявності у навчальних планах ЗВО для цього напряму підготовки дисциплін, дотичних до ЗзВ [677; 1450], існували великі відмінності у змістовому наповненні дисципліни «Здоров'язбережувальна едукація», кількості відведеного для неї часу (від 9 до 60 год.), співвідношенні лекційних і практичних занять, методиці їх проведення, ін. [677, s. 475]. На тлі такої ситуації науковці порушували питання про те, чи програми конкретних предметів у закладах підготовки вчителів забезпечують їхнім випускникам необхідні знання і навички як «лідерів» ЗзЕ в школі, чи самі майбутні вчителі бачать себе в такій ролі і відчувають себе підготовленими до її виконання [705, s. 89; 874, s. 68; 959, s. 50], і висловлювали певні занепокоєння щодо якісної реалізації ЗзЕ засобами ФВ, яка може звестися лише до «вербальних гасел» [834, s. 91].

У такому контексті в польській освітянській спільноті розглядали проблему формування здоров'язбережувальних компетентностей учителів інших предметів. На початку XXI ст. здійснено кілька спроб уніфікувати навчальну програму дисципліни «ЗзЕ» для вчительських студій, з'явилася одна з версій програми, що розроблялася за

керівництва Б. Войнаровської, під назвою «Пропозиція навчальної програми предмета ЗзЕ у підготовці вчителів» [1164] (2005). Однак проєкт «Професійних стандартів учителя», розміщений 15 лютого 2007 р. на інтернет-сторінці Головної Ради Вищого Шкільництва (*Rada Główna Szkolnictwa Wyższego*), не передбачав у змісті «вчительської підготоки» тематики, дотичної до ЗзЕ дітей і юнацтва [1442, s. 450]. У пізніших публікаціях, які були написані в 2009–2010 рр., надибуємо інформацію про те, що дуже великий відсоток учителів констатують вкрай низький рівень своєї підготовки з точки зору методики реалізації ЗзЕ [1426, s. 211], що відсутня «цілісна програма навчання спеціалістів у сфері ЗзЕ і промоції здоров'я» [854, s. 28], що відповідна підготовка є «ілюзорна» [710, s. 11].

Поштовхом для запровадження системних змін у професійній підготовці педагогів до реалізації ЗзВ стало «Розпорядження Міністра Науки і Вищого Шкільництва від 17 січня 2012 р. у справі стандартів освіти з підготовки до виконання професії вчителя» [1214]. Уперше стандартом у змісті освіти майбутніх вчителів було конкретизовано такі тематині блоки: «ЗзЕ», «Профілактичні програми», «Конструювання класних і шкільних профілактичних програм», «Розвиток особистих і соціальних навичок учнів», «Промоція і охорона здоров'я учнів», «Едукація для безпеки – піклування про безпеку власну та інших», «Методика фізичного виховання і здоров'язбережувальної едукації».

Проблема належної підготовки вчителів як однієї з основних умов ефективності реалізації чинної моделі ЗзЕ учнів в з/о школі надалі актуальна. Підтвердженням цьому є наявність у навчальних планах закладів вищої освіти дисциплін із промовистими назвами: «Здоров'язбережувальна едукація» [567], «Педагогіка здоров'я» [1077], «Основи педагогіки здоров'я» [1121], «Здоров'язбережувальна едукація з елементами промоції здоров'я» [572; 573], «Здоров'язбережувальне виховання» [1114] та ін. Помітним явищем стало й поширення мережі нових спеціальностей, орієнтованих на підготовку спеціалістів в означеній сфері діяльності, як-от: «Промоція здоров'я з профілактикою залежностей» [1074; 1075]; «Педагогіка здоров'я з дієтетикою» [1191]; «Педагогіка здоров'я з психодієтетикою» [1078]; «Здоров'язбережувальна едукація з елементами першої допомоги» [572]; «Здоров'язбережувальна едукація з промоцією здоров'я» [573] та ін. Їх поява засвідчує дещо інший вектор забезпечення

інституалізації підготовки освітян до здійснення освітньої діяльності в контексті здоров'язбереження учнів.

Щодо наявності навчального і методичного супроводу як важливої умови готовності вчителя здійснювати ЗзВ, то озвучення потреби проєктування, підготовки і видання методичних посібників та серії підручників відповідного змісту – перманентне явище у публікаціях польських учених [596, s. 86; 1442, s. 451]. Серед ґрунтовних розвідок з методики і практики реалізації ЗзВ, які з'явилися наприкінці XX – на початку XXI ст., відзначмо такі: праця колективу авторів – порадник «ЗзЕ у школі» [571] (1995); укладена М. Калішевською (*Małgorzata Kaliszewska*) антологія текстів для базової школи «Росту здоровим» [1198] (2000); редаговані В. Вроною-Вольни і Б. Маковською підручники для студентів «Витяги зі ЗзВ» [1480] (2000; 2001; 2004; додаток Д.40); підготовлені К. Зайончковським (*Krzysztof Zajączkowski*) посібники для вчителів базових шкіл «Промоція здоров'я в IV–VI класах» [1496] (2003) і для вчителів гімназій «ПроЗзЕ» [1495] (2001); одноосібні й у співавторстві «методичні пропозиції» для вчителів Ц. Стипулковського (додаток Д.41), а саме: «ЗзВ у предметному навчанні» [1292] (2002), «ЗзВ в математичній освіті для 1–3 класів базової школи» [1290] (2003) і «ЗзВ в математичній освіті для 4–6 класів базової школи (пропозиції до завдань)» [1289] (2003); монографія Л. Кульматицького «Промоція здоров'я у ФК» [855] (2003); кілька разів перевиданий (2003, 2007, 2008, 2011) посібник для студентів Є. Б. Карського (*Jerzy Bogdan Karski*) «Практика і теорія промоції здоров'я» [763]; підручник для здобувачів вищої освіти за редакції А. Ячевського і К. Комосіньської (*Kristina Komosińska*) «Вибрані питання із ЗзЕ: скрипт для студентів» [1466] (2004); підготовлений Я. Бєльським (*Janusz Bielski*) підручник для вчителів ФВ і здобувачів педагогічної освіти під назвою «Методика фізичного і здоров'язбережувального виховання» [382] (2005); монографія Л. Баріця (*Leo Barić*) і Г. Осіньської (*Halina Osińska*) «Діяльність і відповідальність в ЗзО і промоції здоров'я» [368] (2005); посібник К. Божуцької-Сіткєвіч (*Katarzyna Borzucka-Sitkiewicz*) «Промоція здоров'я і ЗзЕ» [400] (2006); монографія Е. Сирек «Здоров'я і виховання а якість життя. Перспективи і гуманістичні пізнавальні орієнтації» [1299] (2008; додаток Д.42); академічний підручник для студентів «Біомедичні основи розвитку з елементами шкільної гігієни» [389] (2010);

цикл редагованих Б. Войнаровською порадників для директорів шкіл і вчителів під назвою «Організація і реалізація ЗзЕ в школі» (2011 р. вийшло перше видання [1035], а пізніше з'явилися окремі версії для вчителів базових шкіл [1037] (додаток Д.44), гімназій [1036] і шкіл надгімназійних [1038]); порадник «Здоров'язбережувальна едукація» для вчителів ФВ гімназій і надбазових шкіл [570] (2012); посібник П. Хрущєля (*Paweł Chruściel*) і В. Цєханєвіч (*Wiesława Ciechaniewicz*) «ЗзЕ з елементами теорії виховання» [442] (2018); підручник «ЗзЕ. Теоретичні основи, методика, практика» за редакції Б. Войнаровської [1440] (2017; 2021).

Висновки до четвертого розділу

Доба «друга половина 1940-х рр. – початок XXI ст.» вирізняється формуванням методологічних засад ЗзВ учнівства й напрацюванням дієвих механізмів упровадження цього процесу в практику з/о школи та конструювання його організаційної структури.

У назвах виховної й освітньої праці щодо формування КЗ учнів з/о шкіл фіксуються різні варіанти ключового слова – «освіта», «виховання», «едукація», разом з тим, вчені (Г. Вентландтова, Б. Войнаровська, М. Демель, Е. Мадейський та ін.) наголошують на тому, що основою реалізації відповідного педагогічного процесу є виховний вимір.

Методичний аспект розгляду проблеми ЗзВ опиняється під особливою увагою науковців з другої половини 1950-х рр., коли вчені (Г. Вентландтова, М. Кацпжак, Я. Копчиньська, А. Ланди, К. Міткєвіч, М. Скоковська-Рудольф та ін.) заговорили про те, що мета і завдання СО, а пізніше ЗзО, повинні фокусуватися на формуванні в учнів позитивних установок на ЗСЖ і умінь та навичок в контексті здоров'язбереження.

Переведення проблеми ЗзВ учнівства з поля теоретичних дискусій у площину практичних справ притаманне 1960-им – початку 1970-х рр.: озвучено поняття «ЗзВ», окреслено концепції цього педагогічного феномена (М. Демель, М. Капіца, В. Оконь), завдання школи в його реалізації (В. Вєчорек-Воєньська, Я. Коханек, Т. Малешевська, М. Маріняк); створено «Лабораторію ЗзВ» (1963); видано монографію М. Демеля «Про ЗзВ» (1968); проведено Перший Загальнопольський Симпозіум ЗзВ (1971).

В 1970–1980-х рр. представники польської педагогічній думки (В. Вацлавський, М. Демель, Е. Мазуркєвіч, М. Папроцька, З. Яворський та ін.) розробляють конкретні програми ЗзВ для з/о шкіл, чітко й виразно окреслюють його зміст і обсяг. Багато уваги надається пошукам «статусу» ЗзВ в школі (окрема навчальна дисципліна; розподілення тематики про здоров'я у змісті кількох дисциплін; функціонування як «розпорошених елементів» у системі діяльності школи – під час вивчення всіх шкільних дисциплін і в позакласній та позашкільній роботі) і головних реалізаторів ЗзВ (учитель окремої навчальної дисципліни; педагог-координатор; увесь колектив школи). Важлива подія – видання Міністерством Освіти і Виховання в 1982 р. «Програмних настанов щодо реалізації ЗзВ в базовій і надбазовій школі». Ці десятиліття виявилися для розвитку теорії і практики ЗзВ учнів з/о Польщі однією з яскравих і плідних історичних епох, але не стали добою остаточного наукового обґрунтування концепту ЗзВ. Проблемним залишалося й питання системного впровадження ЗзВ до шкільної практики.

Чинники об'єктивного і суб'єктивного порядку, які мали місце в останньому десятилітті XX – на початку XXI ст., зумовили зростання динаміки якісних наукових праць, присвячених ЗзВ, і кількісний розвиток впровадження цього напряму виховання в освітній процес з/о шкіл. Це час включення польських шкіл до європейської мережі «Шкіл промоції здоров'я», появи освітньої програми «ПроЗзВ у школі» (1993), пожвавлення наукового інтересу до теорії і практики ЗзВ (Б. Завадська, З. Слоньська, М. Хажиньська-Ґуля, І. Целейова та ін.). Інтенсивні спроби впровадження ЗзВ до змісту шкільної освіти виявляються зокрема, в: перманентній появі (1995, 1996, 2005, 2008 рр.) меморіалів до освітньої влади в контексті ситуації із ЗзВ; включенні ЗзЕ до програмних основ загальної освіти (1999, 2001, 2002 рр.); появі авторських програм ЗзВ (Е. Бьялек, А. Ґжибовський, А. Ґодлевський, О. Іґлевська); інтенсифікації наукових дискурсів щодо методологічного підґрунтя ЗзВ (Б. Войнаровська, А. Ґавел, Й. Жиціньська, Є. Карський, М. Ковальський, Л. Кульматицький, І. Лауданьська, Е. Мазуркєвіч, І. Пайонк, Е. Сирек, А. М. де Тхожевський, З. Яворський та ін.).

Відразу після Другої світової війни інформація, дотична до проблеми збереження здоров'я людини, представлена у змісті курсів «Біологія» (IV і VII класи) та її структурних компонентів («Наука про людину» (VII клас), «Анатомія» (VII клас)),

«Фізичне виховання», «Патріотичне виховання» (VII клас), а також в позакласній і позашкільній виховній роботі. З 1960-х рр. окрему Зз інформацію інтегровано у зміст дисципліни «Відомості про природу» (III–VI класи базової школи). В 1970–1980-х рр. зміст ЗзВ оптимізується через розширення діапазону тем, до того ж, реалізація ЗзВ знаходить втілення у змісті курсів «Соціально-природниче середовище», «Біологія з гігієною», «ФК», «Оборона країни» і «Виховання до життя в сім'ї».

В 1990-х рр. з'являється парадигма про конструювання програм ЗзВ на засадах розвитку життєвих навичок. Найбільш популярні у цьому контексті стали програми «ПроЗзЕ у школі» (1993) і «Середовищна програма ЗзВ для базових і надбазових шкіл» (1997). Включення в 1999, 2001, 2002 рр. ПроЗзЕ до списку «едукаційних стежок» означало її реалізацію під час вивчення значно більшої кількості навчальних курсів, проте, істотним недоліком «стежкового» виміру вважається відсутність структурування змісту ПроЗзВ за «єдиними» тематичними блоками.

Згідно нового статусу, який ЗзЕ набула 2008 р., її зміст розподіляється до дисциплін «Громадянська едукація», «Природнича едукація», «Комп'ютерні заняття», «Технічні заняття», «Виховання для життя у сім'ї», «Природа», «Біологія», «Едукація для безпеки», ін., але провідна роль у реалізації належить курсу «Фізичне виховання».

З-посеред державних і громадських об'єднань, які долучаються до реалізації ЗзВ учнів в 1950–1980-х рр. – клуби «Білочка» і ШГ ПЧХ, парамілітарна організація «Молодіжна Служба Руху», йорданівські сади і дитячі забавові майданчики, Головний Соціальний Протиалкогольний Комітет, Соціальний Комітет Боротьби із Тютюнокурінням, відділи ЗзО сан.-епід. станцій, шкільні харцерські дружини, Служба Пожежної Охорони, студентські наукові гуртки, Товариство Пропагування Фізичної Культури, Шкільний Спортивний Союз та ін. В 1970–1980-х рр. найактивніше працю в контексті ЗзВ учнівства здійснює ПЧХ, якому доручили координацію відповідної діяльності усіх інших об'єднань. Починаючи з 1990-х рр. зміст ЗзВ учнів з/о шкіл тісно корелюється зі змістом загальнонаціональних і «локальних» едукаційно-виховних програм, розроблених польськими та європейськими інституціями.

Впродовж другої половини 40-х рр. XX ст. – початку XXI ст. еволюціонує методичний вимір реалізації програм ЗзВ учнів з/о шкіл, він розлого представлений на

сторінках навчально-методичної літератури (А. Абрамчик, К. Барґєль-Матусєвіч, К. Божуцька-Сіткєвіч, Г. Вентландтова, Б. Войнаровська, М. Демель, Р. Джюрла, К. Зайончковський, Ц. Стипулковський та ін.).

Здоров'язбережувальна компетентність вчителів формується під час вивчення курсу «Шкільна гігієна». Наприкінці 1960-х рр. запрацювали 3-річні заочні «напіввищі» Вчительські Студії СО / Вчительські Студії Медичних Шкіл напряму «ЗзО». Після того, як в 1970-х рр. заговорили про кандидатуру вчителя, який мав би очолити в школі ЗзВ, підготовка педагогічних кадрів до реалізації відповідної праці, стала доволі різноформатною. Упродовж 1980–2000-х рр. найдоцільніше цю підготовка здійснювали у закладах професійної освіти за напрямами підготовки «ФВ» і «ПО».

Таким чином, третій період, «інтенсивне формування» (1945–1989), поділено на такі етапи: *етап* «*загальмування інтеграції здоров'язбережувального виховання учнів у виховну програму з/о шкіл*» (1945–1956); *етап* «*перехід до випрацювання змістової й організаційної розбудови здоров'язбережувального виховання*» (1956–1968); *етап* «*удосконалення законодавчої бази здоров'язбережувального виховання і офіційне впровадження цього виховання в освітній процес з/о шкіл*» (1968–1989).

Етап «загальмування інтеграції здоров'язбережувального виховання учнів у виховну програму з/о шкіл» можна схарактеризувати як часовий відтинок певного «занепаду» ролі школи у конструюванні змісту ЗзВ учнів і організованої праці у цій ділянці вчительського загалу. Визначальними для цього етапу стали такі чинники, умови й події: 1) передача управління справами ШГ в загальноосвітніх школах Міністерству Здоров'я Польщі; 2) створення Державної Санітарної Інспекції, виникнення сан.-епід. станцій, поява у їхній структурі осередків санітарної (здоров'язбережувальної) освіти, які розробляли зміст і контролювали реалізацію ЗзВ у школі; 3) відсутність якісної літератури, з якої учителі й адміністрація шкіл могли б черпати доцільну інформацію щодо виховання учнів у контексті здоров'я.

Особливостями ***етапу «перехід до вироблення змістової й організаційної розбудови здоров'язбережувального виховання»*** були: 1) спроби включення проблематики формування у дітей і юнацтва КЗ в теорію педагогіки; 2) збільшення кількості якісних наукових розвідок, присвячених методиці СО і ЗзО; 3) поява

журналу «Фізичне Виховання і Шкільна Гігієна» (1960); 4) створення «Лабораторії Здоров'язбережувального Виховання» в Інституті Педагогіки (1963); 5) актуалізація в педагогіці ідеї про потребу трансформації школи, яка навчає, у школу, яка виховує; 6) поява терміна «вихователь здоров'я» (1964); 7) поява розвідок про ЗзВ як педагогічну дисципліну (1965); 8) обговорення проблем, дотичних до ЗзВ, на загальнопольських симпозіумах ШГ (1967, 1968).

Серед знакових подій ***етапу «удосконалення законодавчої бази здоров'язбережувального виховання і офіційне впровадження цього виховання в освітній процес з/о шкіл»***, відзначимо: 1) публікацію монографічної розвідки М. Демеля «Про здоров'язбережувальне виховання» (1968); 2) актуалізацію у світі проблеми впровадження освіти для З. як інтегрального і постійного складника навчання на всіх щаблях шкільництва; 3) проведення Першого Загальнопольського Симпозіуму ЗзВ (1971); 4) розроблення багатоваріантних напрямів практичного впровадження ЗзВ в освітній процес з/о школи (1973); 5) остаточне утвердження в педагогічній літературі ідеї про вчителя як головного суб'єкта у школі «на фронті збереження здоров'я учнів»; 6) актуалізацію на міжнародному рівні потреби впровадження в з/о школі дисципліни «ЗзО» (1981); 7) появу «Програмних настанов щодо реалізації ЗзВ в базовій і надбазовій школі» (1982); 8) посилення диференційованого підходу до конструювання змісту ЗзВ на різних рівнях освіти; 9) динамічний розвиток позакласних і позашкільних форм ЗзВ учнів з/о шкіл.

Четвертий період, «модернізація і стандартизація» (1989 р. – початок XXI ст.), є добою виразного спрямування шкільної освітньої політики Польщі на європейський вимір, приєднання до міжнародних і європейських програм формування КЗ, розроблення нових підходів до реалізації ЗзВ учнів з/о шкіл. Цей період розділено на етап «*трансформаційний*» (1989–1996) і етап «*уніфікаційний*» (1997–2009).

Значний вплив на розвиток ЗзВ учнів на етапі ***«трансформаційному»*** мали такі чинники, умови та події: 1) зміна назви часопису «Фізичне Виховання і Шкільна Гігієна» на «Фізичне і Здоров'язбережувальне Виховання» (1989); 2) започаткування нової освітньої реформи (1991) і ухвалення нових нормативних документів, спрямованих на розв'язання проблем, пов'язаних із формуванням в учнів КЗ;

3) приєднання Республіки Польща до Європейської мережі шкіл промоції здоров'ю (1992); 4) поява навчальної програми «Проздоров'язбережувальна едукація у школі» (1993); 5) активні «пропозиції» щодо поліпшення ситуації в ділянці ЗзВ учнів з/о шкіл, висловлені в меморіалах до освітньої влади (1995, 1996); 6) проведення в 1996 р. конференції «Здоров'язбережувальне виховання – досягнення і перспективи впровадження до шкіл» і І-ої Національної Конференції Шкіл Промоції Здоров'я, в резолюціях яких зафіксовано досягнення і недоліки реалізації ЗзВ в з/о школах.

Впродовж етапу «***уніфікаційного***» реалізацію системного підходу до ЗзВ учнів з/о шкіл зумовили такі чинники і події: 1) багаторазова зміна програмних основ загальної освіти, відповідно – напрацювання нових версій змісту ЗзЕ / ПроЗзЕ і отримання дещо іншого її статусу в системі загальної освіти (1997; 1999, 2001, 2002; 2005 (лише «проєкт»); 2008); 2) наявність фундаментальних праць із теорії і практики ЗзВ учнів загальноосвітніх шкіл; 3) розширення дослідницької проблематики у ділянці педагогіки здоров'я як методологічного підґрунтя ЗзВ, висвітлення цих напрацювань у наукових працях і на Загальнопольській науковій конференції «Теоретичні основи здоров'язбережувальної едукації. Стан і очікування» (2000); 4) введення обов'язку щодо розробки з/о школами власної «програми профілактики» (2002), що сприяло змістовому розширенню системної інтегративної діяльності цих закладів освіти у ділянці ЗзВ; 5) зміни у змісті ЗзЕ із орієнтацією на формування сприятливих здоров'ю життєвих навичок; 6) запровадження стандартів змісту ЗзЕ і систем моніторингу якості цієї едукації; 7) надання курсу «Фізичне виховання» головної ролі у реалізації ЗзЕ (2008); 8) інтегрування у зміст ЗзВ низки загальнонаціональних і «локальних» програм відповідного змісту; 9) оновлення професійної підготовки здобувачів педагогічної освіти у контексті формування у них здоров'язбережувальних компетентностей.

Основні наукові результати, які викладено у четвертому розділі дисертації, відображені у наукових працях автора [219; 222; 225; 227; 229; 230; 231; 233; 256; 259; 262; 264; 1244; 1245].

РОЗДІЛ 5

ТВОРЧЕ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ В РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОЇ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ

Основними напрямами модернізації освітньої і виховної діяльності у ділянці формування культури здоров'я учнів[113] у контексті потреб Нової української школи [158, с. 9] визначаємо: оновлення змісту формування КЗ на компетентнісних засадах; конструювання методики реалізації оного змісту на засадах інтегрованого навчання і діяльнісного підходу; наскрізний характер ЗзВ; оновлення підготовки вчителя для реалізації завдань соціальної і здоров'язбережувальної освітньої галузі (далі – СіЗзОГ) в новій українській школі. У вимірі європейських орієнтирів розвитку української освіти вибудовування кожного з вищезазначених напрямів лежить у площині віднаходження балансу між збереженням досягнень та національних особливостей і кореляцією із загальними тенденціями розвитку загальноосвітньої школи у Європі.

З одного боку, узагальнення результатів нашого наукового дослідження дає підстави для обґрунтування рекомендацій щодо перспективних напрямів реалізації позитивного польського досвіду ЗзВ учнів з/о шкіл в сучасних умовах реформування системи освіти в Україні. З другого боку, нагромаджений науковий досвід уже частково упроваджено у процес первинної професійної підготовки здобувачів вищої педагічної освіти. У цьому контексті вибудувано зміст п'ятого розділу.

5.1. Перспективні напрями реалізації позитивного польського досвіду здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл в сучасних умовах реформування вітчизняної системи освіти: рекомендаційний рівень

У процесі впровадження розпочатої 2017 р. в Україні урядової реформи освіти в з/о школах було ліквідовано обов'язковий курс «Основи здоров'я», який впродовж

[113] Термін «учні» розуміємо у значенні, декларованому Законом України «Про повну загальну середню освіту» (2020), а саме: «особи, зараховані до закладу загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої чи вищої освіти, які здобувають у будь-якій формі початкову, базову середню чи профільну середню освіту» (ст. 1, п. 1(18)).

тривалого часу[114] залишався основною «платформою» для формування в учнів ціннісного ставлення до життя та здоров'я і відповідних компетентностей, реалізація ж чинної нині СіЗзОГ стала, до певної міри, викликом для українських освітян.

Насамперед, ідеться про те, що в I–IV-х класах закладів загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО) в Україні дотичну до проблеми здоров'я людини проблематику переведено в «міжпредметний» вимір, на цьому рівні освіти означений інформаційний контент найбільше представлений у змісті курсу «Я досліджую світ» [160]. З огляду на те, що ця дисципліна покликана реалізовувати програму ще декількох освітніх галузей[115], перед учителем стоїть непросте завдання доцільно поєднати у змісті предмета «Я досліджую світ» розмаїту тематику таким чином, щоб наприкінці навчального року учні могли продемонструвати очікувані результати, передбачені типовою освітньою програмою для кожної з цих освітніх галузей.

Що стосується V–IX-х класів, то у навчальні плани на цьому рівні освіти введено дисципліну «Здоров'я, безпека та добробут» і розроблено кілька модельних навчальних програм[116] (далі – МНП) – матриць, спираючись на які, ЗЗСО / учителі можуть розробляти власні навчальні програми. Вивчення змісту цих МНП засвідчує, що вони відрізняються як щодо загальної структури і завдань курсу «Здоров'я, безпека та добробут», так і щодо назв тематичних блоків (див. додаток У) і уміщеного в цих блоках інформаційного контенту. До усього, МНП пропонують учителеві свободу у виборі й формуванні змісту навчання. На нашу думку, така ситуація засвідчує про пошуки українською освітньою спільнотою оптимального розв'язання проблеми змістового наповнення згаданого навчального предмета тематикою, яку анонсують типові освітні програми загальної середньої освіти для СіЗзОГ, і форм запису цього змісту.

---

[114] Запровадження обов'язкової навчальної дисципліни «Основи здоров'я» було декларованe наказом Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Типових навчальних планів з/о навчальних закладів 12-річної школи» № 132 від 23.02.2004 р. [293].

[115] «Природнича», «Громадянська та історична» та ін.

[116] Модельні навчальні програми укладено на підставі Державного стандарту базової середньої освіти (постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898).

Вважаємо, що в зазначеному контексті Нова українська школа повторює шлях, який свого часу пройшла польська освіта, коли напрацьовувала різні варіанти програм здоров'язбережувального виховання [719; 1067; 1454; 1338]. Тож, якщо у вітчизняному науковому просторі з'являться заклики про потребу повернення у навчальні плани ЗЗСО спеціального курсу, присвяченого виключно проблемі здоров'язбереження людини, цінні аргументи на обґрунтування цього підходу можна буде запозичити з праць польських учених [412; 419; 433; 756; 897; 711; 716; 1455; 1456]. Додамо, що, за умов перманентної появи нових загроз для життя і здоров'я людей (екологічно зумовлені хвороби; психічні недуги; синдром загальної стомлюваності; передозування наркотиками; резистентність до антибіотиків[117]; спалахи харчових інфекцій; пандемії хвороб (ВІЛ-інфекція, короновірусна хвороба 19); негативні наслідки війни для здоров'я людини[118] та безпеки життєдіяльності[119]; ін.), здійснення просвітницько-виховної праці відповідного змісту засобами спеціальної навчальної дисципліни є логічно виправданим і належить до тих педагогічних умов і чинників, які, за словами Е. Мадейського, можуть забезпечити здоров'язбережувальному вихованню учнів «життєстійкість і функціональність» [897, s. 82].

Тим часом, найбільш актуальним для української системи освіти є досвід Польщі в реалізації «розпорошеної» моделі ЗзВ. Наші рекомендації щодо його використання структуровано за змістовим, психолого-педагогічним, дидактичним, моніторингово-оцінним і професійно-підготовчим рівнями, що уможливлює системне охоплення проблемних питань.

1. Змістовий рівень рекомендацій.

1а. Перебуваючи в постійному розвитку, зміст як базовий компонент шкільної освіти спрямовується, окрім іншого, соціокультурним контекстом, що формулює вимоги суспільства до рівня й характеру підготовки дітей та юнацтва [137, с. 362].

---

[117] Резисте́нтність до антибіотиків(або стійкість до антибіотиків, антибіотикорезистентність) – здатність мікроорганізмів виживати й розмножуватись, незважаючи на присутність антибіотиків.

[118] Негативні наслідки війни в Україні для здоров'я людини : зростання кількості хвороб із запущеними стадіями розвитку; зростання кількості людей із психічними, посттравматичними розладами; зростання кількості нарко-, алко- та інших залежностей; пізня діагностика хвороб та менша успішність їх лікування та ін.

[119] Негативні наслідки війни в Україні для безпеки життєдіяльності : загроза ядерної небезпеки; забруднення ґрунтів, повітря, водойм; потенційні загрози від мін та вибухонебезпечних залишків війни («мінна небезпека»), ін.

Отже, модернізація змісту освіти має відбуватися на прогностичних засадах, зважаючи, зокрема, на соціальний та економічний контексти [326]. Вважаємо, що важливим підґрунтям конструювання змісту СіЗзОГ для ЗЗСО має бути інформація про актуальний стан здоров'я дітей та юнацтва в державі і тенденції його змін. На основі аналізу статистичних даних європейських, польських та українських реєстрів, бюлетенів, щорічників і матеріалів наукових публікацій учених [93; 128; 141; 274; 279; 607; 610; 913; 916; 935; 936; 937; 980; 1029; 1045; 1196; 1302; 1346; 1352; 1445; 1447; 1479; 1519; 1520; 1521; 1522] ми простежували окрему інформацію про стан здоров'я дітей та юнацтва в Україні і в Республіці Польща [241; 252; 263], відтак, можемо зробити такі висновки: здоров'я юного покоління є динамічною категорією, яка змінюється залежно від соціально-економічних чинників, прогресу в діагностиці й лікуванні захворювань, і, що важливо, від обізнаності дітей та юнацтва про засоби і шляхи збереження З.; спільними викликами для обидвох держав є як «старі», так і «нові» проблеми зі здоров'ям учнів, а поява останніх розглядається науковцями як своєрідний сигнал про потребу змін у змістовому наповненні і методиці реалізації програм ЗзВ.

Аналіз представленого в дослідженні матеріалу і власний науковий та практичний досвід спонукають до висновків про потребу більш докладної репрезентації в змісті СЗзОГ, який представлений у чинних типових освітніх (для I–IV-х класів) і модельних навчальних (для V–IX-х класів) програмах для ЗЗСО України, таких актуальних проблем: основи першої домедичної допомоги; профілактика «сидячого», без фізичних навантажень, способу життя, нераціонального, інколи небезпечного, харчування, вживання наркотичних речовин, хибного використання (вживання) побутової хімії, ліків тощо, агресивної і насильницької поведінки (булінгу), кібербулінгу, соціальної девіації статевої поведінки, «цифрової» залежності[120] та ін.

1б. Позаяк у системі загальної середньої освіти присутня «Фізкультурна освітня галузь» і урок фізичної культури як обов'язковий навчальний курс та основна форма реалізації цієї освітньої галузі, то немає потреби дублювати теми про значення рухової

[120] Цифрова залежність – це порушення роботи мозку, за якого дитина або дорослий стає залежним від телефону.

(фізичної) активності для збереження З. у змісті інших освітніх галузей. Своєю чергою, зміст уроку «Фізична культура» потребує доцільного насичення темами про шляхи, умови і чинники збереження здоров'я, пов'язані із засобами ФВ. До слова, такої ж позиції дотримуються польські науковці [705, s. 118].

1в. Змістовий контент про здоров'язбереження людини необхідно конструювати з прогностичною метою у вимірі формування в учнів цілісного уявлення про ЗСЖ. Для використання тут у пригоді може стати інформація з книги З. Цендровського «Жити сто років» [427] (1988; додаток Д.38) і напрацювання вченого під назвою «Декалог здорового способу життя» («*Dekalog Zdrowego Stylu Życia*») [468], за яке автор отримав нагороду на І-ому Міжнародному Конгресі Універсальної Філософії у Варшаві (*I Międzynarodowy Kongres Filozofii Uniwersalnej*). Зокрема «Декалог» увиразнює універсальні сприятливі збереженню здоров'я «правила» поведінки, як-от: знати все у контексті З. про самого себе, систематично доповнювати ці знання; обмежувати вживання ліків до абсолютного мінімуму; підтримувати різноманітну фізичну активність незалежно від стану З.; правильно харчуватися (виключити з раціону тваринні жири і продукти високої переробки; вживати більшу кількість овочів і фруктів; обмежити споживання продуктів із високим вмістом «поганого» холестерину); загартовуватися (зміцнювати імунний бар'єр до різного роду подразників у фізичній, психічній і соціальній сферах); розвивати здатність боротися зі стресом (уміти розрізняти «хороший» і «поганий» стрес; вчитися свідомо і планомірно контролювати свої реакції на будь-які події, обмежувати і усувати вплив негативних подразників); усунення будь-яких залежностей; доброзичливо ставитися до інших (один із фундаментальних аспектів соціального здоров'я; соціально здоровим є той, хто творить добро, доброзичливий до інших, є толерантним, здатним до компромісу, тощо); уміти давати собі раду в житті (*zachowanie postawy copingowej*) через оптимістичні настанови, створювати власний позитивний імідж і атмосферу добра навколо себе [468].

1в. У пошуках варіантів доцільного розподілу змісту СЗзОГ між навчальними дисциплінами варто звернутися до тих розділів змісту чинної в Польщі програмної основи загальної освіти [1208] (2017), які ілюструють тематику ЗзЕ для таких курсів

у польських з/о школах: «Природнича едукація» (I–III класи), «Природа» (IV–VIII класи), «Фізичне виховання» (I–III класи; IV клас; V–VI класи; VII–VIII класи), «Едукація для безпеки» (VIII клас) (детальний виклад тематики ЗзЕ для згаданих курсів представлено у нашій монографії [231, с. 530–533]).

1ґ. Запорукою успіху в реалізації ЗзВ здобувачів освіти є розробка доцільної навчальної та методичної літератури. Схиляємося до міркувань Е. Мадейського, що ці видання необхідно опрацьовувати настільки цікаво, щоб «заохочували» учнів до вивчення вміщеного в них матеріалу [897, s. 81]. У цьому контексті рекомендації стосуються дидактико-розвивального супроводу дисципліни «Я досліджую світ» у початковій школі. Вважаємо, що вміст виданих для неї підручників[121] варто збагатити деякими матеріалами з польських посібників «Дослідники» («*Tropiciele*») [1365] і «Велика пригода»[122], створених для реалізації ранньошкільної едукації в I–III-х класах базової школи Республіки Польща. Тематичний контент цих посібників, з огляду на наукову виваженість, лаконічний виклад, спосіб репрезентації і естетичного сприйняття[123], заслуговує на те, щоб його творчо і конструктивно використати для збагачення змісту шкільних підручників та посібників для ЗЗСО в Україні. Принагідно додамо, що ми розпочали переклад окремих польських текстів з метою укладання навчально-методичного посібника під назвою «Дітям та юнацтву про збереження здоров'я (на матеріалах творів, виданих у Польщі)».

2. *Психолого-педагогічний рівень рекомендацій.*

В офіційних документах Нової української школи наголошується на потребі адаптації змісту, методів, засобів і форм навчання до вікових особливостей учнів. Розставити акценти в таких дискусіях стосовно реалізації завдань СіЗзОГ допоможе науковий доробок польських учених, особливо напрацювання М. Демеля [497, s. 77–78, 136–137; 502, s. 173–192], А. Малковської-Скутнік і Б. Войнаровської [916, s. 63–64], тому ми скористаємося з їхніх творчих здобутків.

---

[121] Автори цих видань: О. Волощенко, О. Козак, Г. Остапенко (2020); Т. Гільберг, С. Тарнавська, Л. Грубіян, Н. Павич (2020); О. Іщенко, О. Ващенко, Л. Романенко, К. Романенко, Л. Козак, О. Кліщ (2020).

[122] Перше видання посібників «Велика пригода» датується 2020 р.; автори: А. Будняк (*Alina Budniak*), М. Кісєль (*Mirosław Kisiel)*, М. Мніх (*Małgorzata Mnich*).

[123] Фотокопії окремих сторінок з посібників «Дослідники» і «Велика пригода» уміщено в додатку Д.48.

Етапами здоров'язбережувальної едукації є: етап гетероедукації; проміжний етап; етап автоедукації (самовиховання); етап перевернутої гетероедукації (інверсії). Зазвичай етап гетероедукації відповідає періоду раннього дитинства, проміжний етап – періоду дошкілля і школи, етап автоедукації – пізній фазі дозрівання і підлітковому віку, перевернута гетероедукація (інверсія) є прерогативою «зрілих» особистостей. Немає, однак, чітко визначених меж між цими етапами, але свідому діяльність для збереження здоров'я власного та інших людина може виконувати лише тоді, коли зрозуміє сенс здоров'язбережувальних практик [502, s. 173–176].

На *етапі гетероедукації* переважає діяльність на кшталт «догляд», «опіка» і «профілактика», оскільки форми поведінки осіб періоду раннього дитинства здебілього є результатом наслідування і виконання рекомендацій дорослих. З віком ці форми поведінки автоматизуються.

Збільшення участі вихованця в піклуванні про власне здоров'я відбувається на *проміжному етапі* ЗзЕ, в осіб дошкільного і молодшого шкільного віку простежується помітний розвиток свідомості щодо проблем, пов'язаних зі здоров'ям, і почуття відповідальності за здоров'я. По суті, на цьому етапі відбувається послідовне розширення можливостей дитини як предмета виховання. Формування відповідних знань, тобто едукація, завжди супроводжується певною «реедукацією» (*reedukacja*), яка пов'язана з усуненням несприятливих для З. звичок, виправленням помилкових уявлень і установок, які могли сформуватися на етапі гетероедукації. Тому той, хто виховує, повинен:

– уміло поєднувати раціональний характер інформації з емоціями вихованців, використовувати випадки, коли учень пишається певними власними досягненнями, включати проблематику, дотичну до проблеми збереження здоров'я людини, в систему ідеалів дошкільника і учня молодшого шкільного віку;

– знати, яка інформація підходить для форм групової роботи, а яка – для форм індивідуальної роботи;

– задовольняти цікавість вихованців питаннями, пов'язаними зі здоров'ям людини, відповідні пояснення адаптовувати до їхніх перцепційних здібностей;

– говорити «правду і тільки правду, але не цілу правду відразу», залишити хоч би невеликий «запас таємничості» – це зацікавлює і приваблює більше, аніж нав'язування;

– у жодному разі не можна тримати дітей на рівні «простої катехізації» («можна» – «не можна»; «добре» – «погано»; «приємно» – «бридко»), оскільки, і дошкільники, і молодші школярі вже виросли з цього рівня і спроможні зробити подальший крок на шляху до отримання раціональної мотивації;

– використовувати таку інформацію, яка сприятиме формуванню у вихованців уявлень про «матеріальні ефекти» від того, що вони будуть вести ЗСЖ (до прикладу, вплив куріння на особисті спортивні результати); іншими словами, у процесі реалізації ЗзВ дитина повинна бачити «свій інтерес», а не напучування, моралізаторство чи повчання;

– бути толерантним до моди (навіть коли вона шокує старше покоління), якщо вона нешкідлива для здоров'я;

– подавати головно позитивні взірці, негативні ж впроваджувати виключно для яскравішого виокремлення позитивних (бо «образ неправильної поведінки» міцніше зберігається в пам'яті вихованця, аніж одночасне позитивне «словесне повчання»);

– реалізовувати «повний виховний цикл» (зацікавити; переконати; мобілізувати до дії; навчити, як конкретно робити; створити умови; вимагати і контролювати), оскільки фрагментарність у ЗзВ не призводить до бажаних ефектів;

– не ігнорувати так званої штурмівщини або «авральної роботи», тобто добре продуманих спеціальних одноразових акцій, оскільки вони можуть стати сильним стимулом і першим кроком до тривалої діяльності (до прикладу, з одного «тижня чистоти» можна зробити п'ятдесят два таких тижні в навчальному році); під певним кутом бачення одноразові (епізодичі) заходи мають переваги перед «систематичним» вихованням (останні часто перетворюються в «нудний шаблон»), бо вони пов'язані з конкретною, «сильно пережитою», ситуацією; також добре зрозумілою для учня є «сезонність» ситуації (приміром, конкурс профілактичних плакатів тощо про отруйні гриби доцільно організувати у час, коли розпочинається «сезон» цих грибів);

– дбати про привабливість упроваджуваних заходів, пам’ятати, що найцікавішу тему можна занедбати нудною бесідою чи моралізуванням, а нецікавий, на перший погляд, контент можна подати емоційно та видовищно.

На *етапі автоедукації (самовиховання)* вихованець виступає уже як свідомий співтворець власного здоров’я. Окремі моменти автоедукації проглядаються у власній активності маленької дитини. Але свідоме самовиховання виявляється у підлітковому віці, особливо в його пізнішій фазі. У цей час виникають перші нариси життєвої програми, у підлітка формується критичний погляд, посилюється самоконтроль. Випрацювані й механічно закріплені ставлення, звички і навички піддаються «ревізії», у підлітка виникають запитання: «Для чого?», «Чи варто?», «А, може, інакше?» та ін. Переоціненню підлягає усе, що було предметом простого наслідування чи виконання рекомендацій. Схвалення чи несхвалення дорослих втрачає колишню силу абсолютної і достатньої оцінки. У підлітка змінюється й ставлення до себе, до своїх тіла і психіки, відтак збільшується почуття відповідальності за здоров’я своє та інших людей, цією проблематикою наповнюється система його поглядів і почуттів.

Отже, на етапі автоедукації вже можна опиратися на такі елементи: амбіції, основою яких є ідеал «сильної волі» (особливо у хлопців); наукові (природничі і гуманітарні) зацікавлення; любов до естетики (зазвичай у дівчат); почуття гумору, яке щораз стає більш витонченим і інтелектуальним; «світоруйнівне» ставлення до всього, що є застарілим, і ентузіазм до усього нового; критику, а також – самокритику (вона пробуджується пізніше, аніж критика).

Позаяк основи самовиховання учень повинен винести зі школи, відповідно саме в школі він повинен навчитися, як на практиці дбати про здоров’я. Добір змісту ЗзВ і методик його реалізації на етапі автоедукації треба здійснювати так, щоб: З. стало для вихованця цінністю, яку варто здобувати; щоб піклування про З. корелювалося із самостійністю і сильною волею; щоб «гігієнізуючи» своє життя, вихованець його збагачував, а не збіднював, щоб піклування про З. не перетворювалося на «баласт», а допомагало в досягненні життєвих цілей. Про ефективність методики реалізації ЗзВ можна буде говорити за умови, якщо той, кого виховують, зможе схарактеризувати З.

як «стійкість до хвороб (імунітет) і працездатність (ефективність) організму та всіх без винятку його систем». Таке розуміння З. уже не буде для вихованця абстракцією.

На *етапі перевернутої гетероедукації (інверсії)* мова йде про вплив вихованців на їхнє домашнє та соціальне середовище – вони виступають у ролі вихователя інших (батьків, рідних, друзів, сусідів, навіть власних учителів). «Передвісники» перевернутої гетероедукації з'являються в ранньому дитинстві і в дошкільному віці, коли маленька дитина пильнує інших, щоб чинили власне так, як самі вчать (щоб: мама завжди мила фрукти; рідні чистили зуби зранку; ін.). Попри те, що цей «психологічний механізм» базується на «примітивному менторстві», такі установки необхідно підтримувати і розвивати, оскільки на їхньому ґрунті потім може розвинутися соціально цінне активне ставлення до оточення. До прикладу, на наступному етапі виховання – у школі – за доцільного керівництва педагогів учні можуть бути включені до «фахово керованої боротьби за здоров'я власне і здоров'я інших людей» (приміром, через діяльність у дитячих та юнацьких громадських організаціях).

3. *Дидактичний рівень рекомендацій*.

Оновлене освітнє законодавство української держави відкриває можливості для розширення вчительської автономії в питаннях використання методів, засобів і форм, які забезпечують особистісно орієнтований підхід, розширення демократичної взаємодії з учнями, активну участь учнів у ЗзВ тощо.

3а. Серед вітчизняних напрацювань, які репрезентують методичні основи ЗзВ учнів, варто згадати такі: посібник М. Гриньової «Методика викладання валеології» [60] (2003); видання Г. Жари «Методика навчання основ здоров'я» [101] (2011); посібники Т. Воронцової і В. Пономаренко, підготовлені у межах проєкту «Вчимося жити разом», реалізованого за ініціативи ЄС і Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні з листопада 2015 р. [48] (2016; 2017); редагований В. Чернобровкіною і В. Панок навчально-методичний посібник «Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості (стресостійкості) у дітей в освітніх навчальних закладах» [188] (2017). Зауважимо, що пропонований у згаданих виданнях контент зорієнтований на реалізацію ЗзВ головно через спеціальний предмет-носій.

Оскільки ж актуальним є питання реалізації СЗзОГ на засадах міжпредметного підходу, то укладачам відповідних типових та модульних програм, на нашу думку, варто більш ґрунтовно вивчити напрацювання українських вчених щодо реалізації ідей польського досвіду інтегрованого навчання в школах (О. Янкович) [324], а також розвідки польських колег, в яких репрезентовано доцільний розподіл тем, дотичних до проблеми здоров'язбереження людини у змісті різних навчальних дисциплін, зокрема: працю Д. Умястовської (*Danuta Umiastowska*) і Е. Рутковської (*Ewa Rutkowska*) «Живі уроки в інтегрованому навчанні» [1376] (2003); посібники «Організація і реалізація здоров'язбережувальної едукації в школі» [1035; 1036; 1037] (2011, 2012, 2014); праця Б. Войнаровської «Вимоги та інші записи, дотичні до здоров'язбережувальної едукації в різних предметах навчання» [1458] (2008); одне з найновіших видань ОРЕ – порадник Б. Вольни* (*Barbara Wolny*; додаток В.40) «Здоров'язбережувальна едукація в школі» [1436] (2019; додаток Д.47).

3б. Дозовану інформацію про методи, засоби і форми, які варто використовувати учителю задля активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів під час навчання основ здоров'я, уміщують едукаційні програми, спрямовані на формування КЗ дітей і юнацтва. З-посеред таких програм, реалізованих в Україні, виокремлюємо українсько-канадський проєкт «Молодь за здоров'я» (1998–2001); програму «Сприяння просвітницькій роботі "рівний – рівному" серед молоді України щодо здорового способу життя» (зокрема три частини цього тренінг-курсу «Твоє життя – твій вибір» [290], «Прояви турботу та обачливість» [148], «Спілкуємось та діємо» [9]) (2002); інноваційну модульну освітньо-виховну програму «Абетка харчування», впроваджену за ініціативи *Nestle* (Україна) [32] (2010); «Комплексну програму з профілактики наркотичних та алкогольних проблем, зорієнтовану на учнів 1–11 класів, їх батьків та персонал загальноосвітніх закладів I–III ступенів навчання [126] (2014); «Інформаційно-освітню протиалкогольну програму «Сімейна розмова» [109] (2016) та ін.

У пошуках прикладів конструктивних методів, засобів і форм формування сприятливих З. життєвих навичок рекомендуємо звернутися до змісту низки достатньо верифікованих у Польщі виховних програм, як-от: «Запобігання ВІЛ/СНІДу і захворюванням, які передаються статевим шляхом» [1502; 1503] (2005); програма

протитютюнової едукації для учнів I–III-х класів базової школи «Не кури при мені, будь ласка» [990] (2009); програма профілактики куріння для учнів старших класів базової школи і гімназій «Знайди властиве розв'язання» [1537] (2009); «Профілактика вживання молоддю нових наркотиків, так званих *допалювачів*» [1144] (2011); «Профілактика агресії і насилля у школі» [1143] (2014); «Спільний другий сніданок у школі» [1446] (2014); авторська програма Д. Дзямської (*Dorota Dziamska*) «Виховання через рух» («*Edukacja przez ruch*») [559] (2015); програма протитютюнової ЗзЕ «Біг по здоров'я» [367] (2016); едукаційна кампанія для учнів базових шкіл щодо безпечного використання інтернету «Клацаю з головою» [773] (2020); програма «Обирай безпечну їжу» («*Wybieraj Bezpieczną Żywność*») [1135] (2022); ін.

3в. Виклики часу актуалізують проблему самостійного розроблення школою власних програм ЗзВ. Цінним матеріалом для охочих створити такі програми вважаємо порадник «Як створювати виховну програму школи – опис моделі» [603] (2008), опрацьований Т. Ґарсткою (*Tomasz Garstka*) і К. Лесьнєвською (*Katarzyna Lieśniewska*) на замовлення МНЕ Польщі в межах урядової програми «Безпечна і Дружня Школа».

4. *Моніторингово-оцінний рівень рекомендацій.*

За умов упровадження компетентнісних стандартів освіти в Україні якість здоров'язбережувальної діяльності ЗЗСО безпосередньо залежить від перманентних моніторингових й оцінних досліджень. Польські науковці зазначають, що отримана внаслідок їх проведення інформація сприяє внесенню до змісту програм ЗзВ необхідних поправок й уможливлює його доцільну модифікацію [897, s. 82].

Окремі аспекти напрацьованих у Республіці Польща оцінних методик для вимірювання якості програм ЗзВ висвітлено у двох наших публікаціях [245; 261]. Докладну інформацію про сутність алгоритмів спостереження, контролю і оцінювання «позитивів» і «недоліків» реалізації ЗзВ учнів можна почерпнути з таких праць польських авторів: «Профілактика в гімназії: проєктування, реалізація і оцінка програм» П. Пьотровського (*Przemysław Piotrowski*) і К. Зайончковського [1112] (2003); «Порадник для оцінки гігієни процесу "навчання–учіння" в базовій школі» Д. Ціхи і А. Струміньської-Доктур (*Anna Strumińska-Doktór*) [445] (2010, 2011); «Інформація про результати перевірки. Фізичне виховання і спорт в державних і недержавних школах»

[682; 683] (2010, 2012); «ЗзЕ як невід'ємний елемент оцінювання фізичного виховання» Б. Вольни [1435] (2014); «Школа промоції здоров'я. Порадник для шкіл і осіб, які підтримують їхню діяльність у сфері промоції здоров'я» [1318] (2016); «Звіт про виконання IV-го видання програми протитютюнової ЗзЕ для IV-х класів базової школи "Біг по здоров'я" в 2019/2020 н.р.» [1277] (2020); ін. На основі узагальнення аналізу змісту цих розвідок ми робимо висновок про те, що основними критеріями, якими повинна керуватися школа при доборі / розробленні виховної програми, є обов'язковий зв'язок змісту цієї програми зі змістом типової освітньої програми загальної освіти, доведена ефективність виховної програми та її адаптація до потреб учнів.

5. *Професійно-підготовчий рівень.*

Реформування української освіти є своєчасним і прогресивним, але воно неспроможне водночас розв'язати усі накопичені проблеми, серед яких – потреба вдосконалення підготовки генерації вчителів, здатних здійснювати низку трансформацій у ЗЗСО, зокрема вчасно, адекватно і доцільно реагувати на інновації, пов'язані із реалізацією завдань СіЗзОГ за нових умов та викликів.

В Україні зроблено важливі кроки у ділянці підготовки педагогічних кадрів до відповідної діяльності. Так, підготовка майбутніх учителів початкової школи до навчання основ здоров'я здійснювалася у ЗВО засобами дисципліни з назвою «Методика навчання основ здоров'я в початкових класах». Підготовку вчителя основ здоров'я для основної школи 2006 р. включено до напряму підготовки «Здоров'я людини» у галузі знань «Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини». Позаяк за цим напрямом здійснювалася і підготовка фахівців із «Фізичної реабілітації» та «Фітнесу і рекреації», то було розроблено дві різні освітньо-професійні програми підготовки бакалаврів за напрямом «Здоров'я людини», одна з яких призначалася для підготовки фахівців із кваліфікацією «вчитель основ здоров'я основної школи, організатор валеологічної служби» [150, с. 4–5]. Нині, спеціалісти, які покликані здійснювати формування КЗ учнів в основній школі, – це загалом випускники закладів вищої освіти за спеціальністю «Середня освіта», які здобули кваліфікацію «Вчитель біології та здоров'я людини» [299], «Біологія та здоров'я людини» [118; 119; 194], «Біологія, природознавство, здоров'я людини» [45] тощо.

На зростання уваги української держави до проблеми підготовки вчителя до реалізації здоров'язбережувальної праці в професійній діяльності вказує той факт, що, згідно з наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України № 2736 від 23.12.2020 про професійний стандарт за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти» і «Вчитель закладу загальної середньої освіти», до переліку професійних компетентностей учителя увійшла і «здоров'язбережувальна». Але попереду ще чимало проблем у підготовці відповідних фахівців, які потребують своєчасного розв'язання.

У цьому контексті актуальними залишається низка рекомендацій, виокремлених у плані так званої «гігієнізації» майбутніх учителів, який був розроблений комісією в справах реформування шкільної освіти при Польській Академії Наук ще за 1960-х рр. Їх було об'єднано у кілька «площин». На основі аналізу публікацій польських вчених [485; 506; 862] тезово представимо дві з них. «*Виховна площина*»: лише та освітня установа має моральне право навчати основ здоров'я і формувати в студентів відповідні компетентності, яка у своїй повсякденній практиці дотримується основних санітарно-гігієнічних норм та вимог до безпеки життєдіяльності; у випускника педагогічного освітнього закладу повинні бути сформовані знання і уміння в ділянці «гігієни вчительської професії» (стресостійкість, профілактика емоційного вигорання, ін. – Л. С.), що дасть змогу йому працювати «економно», заощаджуючи сили; особливої уваги в педагогічних освітніх закладах потребує раціоналізація ФВ здобувачів освіти. «*Дидактична площина*»: в закладах освіти, які здійснюють підготовку майбутніх вчителів, проблематика З. не повинна зосереджуватися в межах лише однієї навчальної дисципліни, відповідний контент обов'язково мусить бути присутній у змісті інших курсів, зокрема у «ФВ», музичних дисциплінах (гігієна голосу), «ручних роботах» (гігієна фізичної праці, безпека) та ін. Особливої уваги заслуговує рекомендація про необхідність включення тематики про ЗзВ, створення безпечного освітнього середовища[124] тощо до програм усіх педагогічних практик.

[124] Термін «безпечне освітнє середовище» вжито згідно із визначеннями, анонсованими Законом України «Про повну загальну середню освіту» [196] – сукупність умов у закладі освіти, що унеможливлюють заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема внаслідок недотримання вимог санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил, законодавства щодо

Означені рекомендації чудово резонують із міркуваннями українських вчених щодо потреби внесення доцільних змін до змісту програм навчальних педагогічних та психологічних дисциплін в ЗВО і педагогічних практик у вимірі проблеми здоров'язбереження дітей та молоді і формування у них КЗ [325, с. 309] і з нашим баченням вдосконалення й оновлення інваріантної частини навчальних планів професійної підготовки в ЗВО України відповідно до формування компетентностей щодо змісту та методики реалізації СіЗзОГ.

Доречними вважаємо також модернізацію чинних і розроблення нових дисциплін за вибором студента, спрямованих на формування у майбутніх вчителів широкого комплексу знань і умінь у ділянці педагогіки здоров'я. Такий, «варіативний», підхід до навчання дозволяє розв'язати низку актуальних проблем вищої освіти, з-посеред яких врахування принципу студентоцентрованості [19, с. 9] і надання освіті більшої гнучкості, здатності реагувати на зміну процесів у суспільстві [16, с. 12–13].

Представлені в підрозділі погляди і пропозиції стосуються бажаних оптимальних рішень, цілком зрозуміло, що потрібні різні часові межі для доцільного упровадження запропонованих рекомендацій. Окремі з них уже стають реальністю: ідеться, зокрема, про функціонування у ЗВО вибіркових навчальних дисциплін Зз змісту загалом і про практику використання засобів цих дисциплін задля впровадження нагромадженого наукового досвіду в освітній процес професійної підготовки майбутніх педагогів зокрема (про це – у наступному підрозділі).

5.2. Упровадження нагромадженого наукового досвіду у процес професійної підготовки здобувачів вищої педагогічної освіти: практичний рівень

Обов'язковим складником модернізації педагогічної освіти в країнах Європи є кореляція її змісту з прогресивними інноваціями, які апробовані народами і культурами

кібербезпеки, захисту персональних даних, безпеки харчових продуктів та/або надання неякісних послуг з харчування, шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації (булінг (цькування), поширення неправдивих відомостей тощо), пропаганди та/або агітації, у тому числі з використанням кіберпростору, а також унеможливлюють вживання на території закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин (ст. 1, п. 1(1)).

європейського простору впродовж їх історичного поступу. Про це зазначає стаття 5.1 «Педагогічної Конституції Європи», ухваленої на другому європейському форумі ректорів педагогічних університетів (23–25 травня 2013 р., Франкфурт-на-Майні), який було присвячено пошуку спільних для об'єднаної Європи XXI ст. «засад складної архітектури професійної підготовки майбутніх учителів» [186].

Виокремлення найбільш вдалих закордонних освітніх ініціатив і доцільне впровадження їх у практику вищої школи в Україні дасть змогу розв'язати низку проблем на шляху наближення нашої держави до ЄС у межах здійснення інноваційної освітньої політики.

Поряд із достатньою теоретичною осмисленістю та обґрунтованістю в українському науковому дискурсі проблеми професійної підготовки студентів до втілення ідей педагогіки здоров'я (О. Безкопильний [8], В. Бобрицька [17], Ю. Бойчук [22], М. Данилевич, О. Романчук [70], П. Джуринський [80], Б. Долинський [84], Г. Остапенко [173], Т. Петухова [187] та ін.), украй малою є кількість праць, присвячених використанню історичного зарубіжного досвіду в практиці цієї підготовки (В. Єфімова [97; 98], Л. Клос [122], О. Лукашенко [139], І. Мордвінова [149], В. Пасічник [183] та ін.). Про важливість врахування історико-педагогічних надбань під час визначення перспективних напрямів модернізації професійної підготовки майбутніх учителів наголошують українські науковці [16, с. 12–13], слушними у цьому контексті є думки польських дослідників, які зазначають, що у професійній підготовці вчителів до реалізації ЗзВ «не можна оминати надбань попередників» [1511, s. 45].

Науковий і прикладний інтерес у контексті об'єктивного переосмислення освітніх надбань закордоння задля їх доцільного використання в освітній практиці українських ЗВО становлять теорія і практика реалізації ЗзВ учнів з/о шкіл Польщі. Зрозуміло, що не можна механічно перенести весь цей контент у реалії вітчизняної освіти, адже він потребує творчого осмислення і певної соціально-педагогічної та дидактичної адаптації.

Репрезентовані в підрозділах 3.3 і 4.4 нашого дослідження матеріали про зміст професійної підготовки учителів у контексті ЗзВ учнів, яка здійснювалася у Польщі впродовж 1920–1930-х рр. і протягом другої половини 1940-х – на початку 2000-х рр., потребують ширшого висвітлення і творчого використання. У комплекті із нашими

працями [255; 258] та розвідками інших українських учених [185; 199; 216; 323] вони можуть слугувати вагомим підґрунтям для реалізації окремого системного наукового дослідження у заначеному напрямі.

Ми ж пропонуємо авторські надбання щодо упровадження нагромадженого наукового досвіду в освітній процес Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (далі – ПНУ).

Проблема удосконалення первинної професійної підготовки[125] (далі – ППП) вчителя, здатного реалізувати програму ЗзВ, є одним з особливих пріоритетів наших наукових пошуків. На основі аналізу й уточнення низки понять, якими послуговуються українські вчені у ділянці ПЗ [6; 22; 33; 69; 84; 464], означуємо дефініцію «ППП вчителя до реалізації ЗзВ учнів» як науково та методично обґрунтовані заходи ЗВО, спрямовані на отримання студентом відповідно до визначеного терміну навчання рівня професійної компетентності, достатнього для формування в учнів КЗ, створення у ЗЗСО безпечного і сприятливого здоров'ю освітнього середовища, раціонального добору інформації про збереження здоров'я людини з метою її включення до змісту навчальних дисциплін, володіння доцільними методиками реалізації цієї ділянки праці.

Формат творчого використання здобутків попередників у ППП майбутніх вчителів до реалізації ЗзВ учнівства практикуємо більше десяти років [220; 234; 1030; 1246], можемо зазначити, що найбільш виправданим тут є підхід, за яким, пропонований студентам матеріал презентується не у вигляді сухих фактів чи інструкцій, а у формі інтерактивного ознайомлення здобувачів вищої освіти зі змістом наукової і науково-популярної літератури, літератури для дітей та юнацтва, пошуку майбутніми вчителями у мережі інтернет потрібної інформації, виконання ними наукових проєктів, т. ін. Інша форма використання досвіду минулого – опосередкована, шляхом організації позааудиторних заходів відповідної тематики, подібних до тих, які здійснювалися в Україні і за кордоном колись і реалізуються нині.

[125] Термін «первинна професійна підготовка» ужито згідно із поняттєвим інструментарієм, який анонсовано в «Професійному стандарті за професіями "Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти", "Вчитель закладу загальної середньої освіти", "Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)"» № 2736 від 2020 р. (пункт 2.1. Первинна професійна підготовка (назва кваліфікації)).

Докладніше зупинимося на потенційних можливостях вибіркових навчальних курсів «Екологія дитинства» (далі – ЕД) [223] і «Педагогіка здоров'язбереження» (далі – ПЗз) [228], які викладаємо на педагогічному факультеті ПНУ з 2015 р. і дотепер. Формат використання польського досвіду ЗзВ учнів у змісті ППП вчителів представлено в контексті формування у студентів гностичних, проєктувальних, конструктивних, комунікативно-організаторських і рефлексивно-оцінних знань, умінь та навичок.

Наведемо окремі приклади.

Так, у межах вивчення теми «Зміст і форми вияву здоров'язбережувальної діяльності навчального закладу» (ЕД) акцентуємо на тому, що проблему збереження З. дітей та юнацтва необхідно аналізувати з позицій гуманістичних цінностей і критично оцінювати відповідну інформацію. Апелюємо до міркувань С. Дорошкєвіч-Ґадомської [537] (1937), яка наголошувала, що завданням учителя є «всебічне пізнання кожного учня з метою виховати його повноцінним громадянином в усіх сенсах, а отже, і у фізичному», і зазначала, що важливо, щоб учитель вчасно міг помітити «найменші зміни в організмі дитини і відреагувати на них, уберегти дитину від більш серйозної небезпеки» [537, s. 254]. Слушними є рекомендації А. Романовської-Толлочко (*Anna Romanowska-Tołłoczko*) [1197] (2011) про те, що важливим обов'язком учителя є формування в учнів умінь піклуватися про власне З. і що, власне вчитель є тією ключовою фігурою, яка може систематично й найбільш ефективно впливати «на здоровий розвиток учнів». Ключовою думкою є теза науковиці: «учитель повинен бути лідером у ділянці ЗзВ учнів» [1197, s. 89–93]. Під час опрацювання передбачених темою питань беремо до уваги також міркування польських авторів (Р. Ґрачиковський (*Roman Graczykowski*), С. Радьюкєвіч та ін.) про те, що вчитель має бути справжнім зразком «здорової поведінки», позаяк і зовнішній вигляд, і поведінку, і стиль життя педагога підсвідомо наслідують діти [638, s. 161; 1176, s. 50–52].

Сформованість у студента проєктувальних умінь і навичок виявляється зокрема у його готовності ухвалювати низку «дидактичних» рішень, як-от: здатність добирати ту інформацію про З., яка максимально враховує індивідуально-психологічні особливості учнів; уміння використовувати у ЗзВ ті методи, які стимулюють мислення, емоційну, почуттєву й вольову сфери учня, сприяють взаємодії з учнями на основі діалогового

стилю спілкування і співпраці тощо [223, с. 39; 228, с. 69–70]. Означені вміння і навички формуємо у студентів на заняттях з теми «Вибрані аспекти професійної діяльності вчителя, орієнтованої на здоров'я своє і вихованців» (ПЗз), апелюємо, крім іншого, до висновків перших у Польщі розробників методики навчання основ здоров'я (Б. Качоровський [746], Я. Раух-Соболевська [1181], С. Роттермунд [1201], Я. Шмурло [1324]) про те, що оптимальними методами ЗзВ учнів початкової школи є бесіди і «чинні» методи виховання (коли переважають практичні дії та вправляння учнів). Рекомендуємо студентам також настанови С. Копчиньського і В. Габеркантувної про потребу тісно пов'язувати тематику ЗзВ зі «щоденним життям» учнів і конструювати виховні впливи таким чином, щоб вихованці мали змогу апелювати до відповідного «власного досвіду» [792, s. 12] (1924).

Наголошуємо, що методи, засоби й форми реалізації ЗзВ необхідно добирати згідно із особливостями «групи призначення». Звертаємося до слів Л. Кжеміцького* (*Leon Krzemicki*) [845, s. 360] (1924) про те, що, приміром, у початковій школі основними методами, які використовуються у реалізації цього напряму виховання, є «живе слово», доповнене тематичними віршами, зразками усної народної творчості, демонстрацією фільмів відповідної тематики, а також – прикладами «коротких статей, казок і оповідань» зі спеціально укладених читанок. Апелюємо до висновків В. Соханєвіча* (*Władysław Sochaniewicz*) [1258] (1936), про те, що оптимальні форми виховання у роботі з дітьми віком 11–14 років – це «конкурси чистоти», пояснення, бесіди, а у роботі із особами, старшими за 14 років, варто використовувати академічний рівень викладання (лекції, доповіді, розповіді тощо).

Доповненням до дидактичних аспектів реалізації ЗзВ слугують рекомендації Г. Вентландтової [1404, s. 27], яка зазначала, що важливою умовою ефективності реалізації в школі виховання для здоров'я є розбудова послідовної і дуже наполегливої співпраці з батьками, виявом якої може бути батьківський лекторій під назвою «Університет для батьків». Рекомендації вченої творчо використовуємо під час практичного заняття з теми «Умови ефективної реалізації педагогіки здоров'я» (ПЗз) – пропонуємо студентам написати адресоване «умовним» батькам учнів оголошення про створення лекторію (гуртка, майстерні, студії) «Університет здоров'язбереження для

батьків», в якому б ураховувалися проблеми здоров'я дітей та юнацтва, зумовлені сучасними цивілізаційними викликами. У виконаних завданнях студенти зазначили, що сучасна людина потерпає від тютюнокуріння, вживання алкоголю, наркотичних та інших психоактивних речовин і що все це відбувається на тлі надмірного психоемоційного навантаження, безладних статевих стосунків, нераціонального харчування, гіподинамії та інших проявів «нездорового» способу життя. Окрім іншого, рекламні проєкти студентів анонсували, що «Університет здоров'язбереження для батьків» навчить: про що саме і як саме розмовляти зі своїми дітьми, щоб останні навчилися уникати невиправданих ризиків і створених ними самими проблем; якими методами розвивати в дітей та юнацтва уміння робити вибір і брати на себе відповідальність за його наслідки; як допомогти дитині протистояти соціальному тиску і формувати в неї навички конструктивної відмови, стійкості до пропозицій, які можуть спричинити проблеми, та ін.

Говорячи про незаперечне значення активної участі у ЗзВ самого учня, згадуємо слова К. Міткєвіча [968, s. 364–366] (1929) – «чим більше власної ініціативи дитина вкладає у це, тим краще». Учений радив використовувати різні ігри і «драматургічний елемент», надавши, таким чином, вихованцям можливість увиразнити певну інформацію про шляхи збереження З. у сценках, рольових іграх, комедійних ситуаціях та ін.

Аргументи на користь використання у ЗзВ методів і засобів активізації пізнавальної діяльності здобувачів освіти увиразнюємо тезами з праць українських науковців [67; 100; 117; 157; 181], послуговуємося також матеріалами з праць польських учених про функції вчителя в цій ділянці праці, а саме: Б. Завадзької [1511, s. 47] (1996) – про те, що інтерактивна методика дає змогу учневі перейти з позиції споживача на позицію активного учасника, навчатися на основі власного досвіду та умов навколишнього середовища, а завдання вчителя полягають у тому, щоб мотивувати учня застосовувати здобуті знання у житті; К. Войцєховської (*Katarzyna Wojciechowska*) [1432, s. 128] (2014) – про те, що вплинути на позитивну щодо З. поведінку учнів зможе лише «вчитель-гід», «вчитель-фасилітатор», «вчитель-аніматор»; Б. Войнаровської [1439] (2008) – про те, що вчитель з ролі «експерта», який «повинен знати усе», мусить перейти у статус «радника», який обмежує до мінімуму оцінювальні коментарі,

нав’язування власної думки і має відвагу сказати «не знаю, перевірмо разом», який удосконалює вміння спілкуватися з учнями, створює атмосферу безпеки і довіри. На заняттях озвучуємо висновки М. Войнаровської-Солдан (*Magdalena Woynarowska-Sołdan*) [1459, s. 24–26] (2014) про те, що учня в сучасній школі уже не можна сприймати, як чистий аркуш, він має певні знання і досвід, які є основою його навчання в контексті питань здоров’язбереження людини, а отже, важливим завданням педагога є кореляція здобутих учнем знань та умінь з його «особистою ситуацією» і потребами. У цьому контексті учена озвучує власне розуміння поняття «активні методи навчання». Пропонуємо студентам це тлумачення («спосіб навчання, за якого учитель не передає готову інформацію, але створює умови до самостійного навчання») і говоримо про найефективніші інтерактивні методи навчання основ здоров’я – роботу в малих групах, мозковий штурм, дискусію, ситуативне моделювання, розігрування ситуацій за ролями та ін.

Під час опрацювання теми «Поняття та класифікація здоров’язбережувальних технологій в освіті» (ЕК), студенти проєктують модель педагогічної діяльності учителя з організації безпечного освітнього середовища. Крім іншого, до структури цієї моделі майбутні педагоги включають розмаїту превентивну діяльність ЗЗСО, зокрема, профілактику ризикованої для З. поведінки. Аналізуючи інформацію з праць польських науковців Р. М. Ільніцької [681] (2012) і К. Осташевського (*Krzysztof Ostaszewski*) [1046] (2014), студенти доходять висновку про диференціацію понять у польській науковій термінології: «ЗзВ» спрямоване на формування в учнів позитивної мотивації до ЗСЖ, а «профілактика» – на подолання низки «патологічних виявів» у поведінці школярів. З огляду на це, слушно зауважують майбутні вчителі, методики реалізації кожного з цих педагогічних процесів повинні бути різними, водночас їх об’єднує стратегія «розвитку життєвих навичок». У вимірі профілактики тютюнокуріння, уживання алкоголю і наркотичних речовин до цих життєвих навичок залучають, крім іншого, навички асертивної поведінки, здатність упоратися з тривогою і страхом, пережити невдачу, горе, втрату, травму, насилля та ін. [1046, s. 55].

Окремий контент у межах вивчення ЕД та ПЗз присвячено організаційним і педагогічним умовам створення безпечних та комфортних умов перебування учнів у

школі. Ознайомлення студентів з особливостями створення безпечного освітнього середовища здійснюємо на основі матеріалів наших публікацій [223, с. 24–35; 228, с. 90–173; 386], водночас репрезентуємо здобувачам освіти відповідну інформацію, віднайдену в працях польських учених.

В основі опрацювання питань з теми «Педагогічна ергономіка як складник здоров'язбережувальної педагогіки» (ПЗз) ідея про те, що матеріальне середовище, де відбувається навчання, є важливою умовою безпосереднього впливу на стан здоров'я учнів. Слушними у цьому контексті є слова Є. Жепки (*Jerzy Rzepka*) про те, що вчитель повинен знати «класичні вимоги до гігієнічного середовища школи» [1222] (1967). Підкреслюємо, що «безпековий» вимір організації шкільного навчання, як засвідчують історичні джерела, постійно перебуває у «зоні особливої уваги» освітян, і звертаємося до творчих надбань А. Даниша [465] (1918), зокрема, до проаналізованих ученим ідей іспанського гуманіста й педагога доби Відродження Я. Л. Вівеса (ісп. *Joan Lluís Vives*; 1492–1540), який ще 1531 р. порушував питання про необхідність дотримання в школі санітарно-гігієнічних норм, як-от: школу необхідно будувати на «здоровому» місці, щоб учні могли дихати свіжим повітрям; околиці біля школи повинні бути «не надто привабливими», щоб не пробуджували в учнів бажання бути «поза школою»; місцевість, де розташована школа, повинна бути далеко від дороги, щоб дорожній рух не заважав науці, і бути віддаленою від шинків і корчем, які «псують молодь». Цитуємо слова А. Даниша про те, що досягнення експериментальної гігієни наприкінці XIX – на початку XX ст. сприяли чіткому окресленню вимог до розташування школи відносно сонця, визначенню необхідного для одного учня «простору» у класній кімнаті, необхідного освітлення приміщень для проведення уроків, виокремленню способів найкращого обігріву і провітрювання шкільних приміщень тощо. Зосереджуємо увагу студентства на тому, що багато проблем, озвучених польським ученим на початку XX ст., є актуальними для ЗЗСО сучасної України, тому й досі слушною залишається думка А. Даниша про те, що якби в школі було реалізовано хоча б половину з того, що передбачено санітарно-гігієнічними нормами, то це була б «щаслива школа» [465, s. 22–23].

Наводимо також висловлювання польських учених [445, s. 9; 497, s. 115; 810, s. 3] про матеріальне середовище школи як «практичну школу гігієни» і «активний виховний чинник», який «нав'язує людині певні форми поведінки», сприяє або, навпаки, перешкоджає формуванню в учнів позитивного ставлення до здоров'я і відповідних навичок. Озвучуємо міркування К. Міткєвіча про те, що навіть у старих шкільних приміщеннях треба максимально забезпечувати чистоту, достатнє освітлення, доступ свіжого повітря, а все, що може суперечити гігієнічним гаслам, а отже, негативно позначитися на здоров'ї учнів, потрібно усувати [968, s. 365] (1929). Пропонуємо студентам для ознайомлення список праць польських авторів, у яких порушено проблематику «здорового» середовища школи [231, с. 499–501] і які сьогодні можуть отримати друге прочитання з огляду на ті вимоги, які стоять перед НУШ (санітарно-гігієнічна якість та мікрокліматичні умови шкільних будинків; обладнання класних кімнат і рекреацій з урахуванням ідеї розвитку здоров'я учнів; негативний вплив на здоров'я учнів переповнених класів; зменшення вуличного шуму в околицях школи; гігієнічні вимоги до одягу учнів у контексті його зручності для навчання; урахування в процесі укладання навчальних програм вікових особливостей учнів; розвантаження і переструктурування змісту навчальних курсів; раціональний режим навчальної праці учнів [157, с. 8]). Щодо останньої вимоги, то йдеться насамперед про організацію, за словами М. Демеля, «сприятливого здоров'ю режиму». Вчений писав, що «неправильно впорядковане шкільне життя» може перешкоджати реалізації «практик» з метою здоров'язбереження (приміром, ранковій гімнастиці, регулярним годинам прийому їжі, проведенню перерв між уроками на свіжому повітрі та ін.), а це може призвести до «невідповідності між словом і чином, між взірцем і реальністю», «порожнього вербалізму», коли фактичний процес ЗзВ буде відрізнятися від теоретично прогнозованого [502, s. 160] (1980).

Проблематиці раціональної організації режиму навчання учнів присвячено тему «Місце навчальної діяльності в природних біологічних ритмах» (ЕД). Зауважмо, що висновки польських гігієністів XIX – середини XX ст., які стосуються питань динаміки працездатності учнів протягом уроку, навчального дня, тижня й року, як і чинників, які спричинюють її зниження і розвиток в учнів утоми, залишаються досі майже

незмінними. Тож, деталізуючи проблему розумової працездатності і розумової утоми здобувачів освіти, наводимо для прикладу слова С. Копчиньського, який писав, що «навчальне перевантаження» настає тоді, коли розумова праця триває занадто довго, а відпочинок після неї є занадто коротким, або відбувається в «невідповідній» формі, тоді зменшується результативність і якість праці (навчання) учня, у нього погіршується зір, збільшується кількість помилок, зменшується концентрація уваги, учень стає неуважним, неспокійним, інколи навіть агресивним [791, s. 193] (1920).

Увиразнюючи важливість перманентної зміни фізичної та розумової праці учнів, актуалізуємо думки М. Кацпжака про те, що навчальні досягнення учнів «не повинні бути окуплені їхнім здоров'ям», а вчителеві варто доцільно чергувати навчальну працю з відпочинком [739, s. 25] (1958), А. Клєнска про те, що з огляду на динаміку працездатності учнів впродовж тижня, керівництву школи треба укладати розклад уроків так, щоб уроки, які вимагають значного розумового напруження, припадали на вівторок і середу [772] (1928), зосереджуємо увагу студентів, що на початку XX ст. уже озвучувався перелік навчальних дисциплін, які спричинюють найбільшу утому учнів, і курсів «компенсаторних» – польські вчені Т. Ярошиньський і С. Шуман до перших з них залучали математику, мову і фізичне виховання, до других – географію, малювання і співи [1328] (1933). Тезово актуалізуємо міркування Я. Копчиньської і К. Міткєвіча про важливу роль у збереження здоров'я учнів перерв між уроками, а саме: мінімальний час перерви – 10 хв.; тривалість перерв необхідно регулювати відповідно до вікових особливостей учнів і до специфіки того уроку, після якого перерва наступає [787, s. 256] (1958); для учнів молодшого шкільного віку тривалість деяких уроків необхідно скоротити до 30 хв., а тривалість перерв між уроками збільшити навіть до 25 хв. Репрезентуючи інформацію про те, що важливим засобом збереження працездатності учнів на високому рівні протягом тривалого часу є канікулярний відпочинок, зауважуємо, що на ІІІ-ому Міжнародному Конгресі Шкільної Гігієни (Париж, 1959) озвучено новий проєкт шкільного календаря, у якому запропоновано алгоритм навчання «шість тижнів навчання + п'ять 2-тижневих канікул» для відновлення здатності організму підтримувати нормальне

функціонування, цей алгоритм в 1960-х рр. запровадили в багатьох європейських країнах, зокрема і в Польщі [963 (1964 р.), s. 176–179].

Вивчаючи тему «Фізкультурно-оздоровча робота із учнями» (ЕД), на основі опрацювання українських наукових джерел [34; 87; 88; 322] студенти розглядають шляхи ефективного розв'язання проблеми гіподинамії сучасних дітей та юнацтва і організації раціональної рухової активності учнів ЗЗСО поза уроками «Фізичного виховання». В контексті актуальності проблеми запровадження в освітній процес закладів освіти інноваційних виховних технологій [12] особливо відзначаємо напрацювання О. Дубогай і А. Цьося, задокументованих у їхньому навчально-методичному посібнику «Навчання в русі. Здоров'язбережувальні педагогічні технології для дошкільнят та учнів» [89] (2017). Теоретичний блок згаданої теми доповнюємо матеріалами з розвідок польських науковців. Зокрема, озвучуємо висновки С. Жака (*Stanisław Żak*) [1539] (1994) і Ю. Драбіка (*Józef Drabi*k) [541] (1995, 1996) про те, що чинниками, які обмежують розвиток і погіршують стан З. учнів, є недостатня фізична активність, яка зумовлена, крім іншого, «синдромом замкнених приміщень» – навчання і відпочинок учнів відбуваються в замкнених приміщеннях із високою температурою, низькою вологістю повітря, зі штучним освітленням і, відповідно, відсутністю нагоди для загартування та ін. Анонсуємо студентам перелік ефективних і легких щодо реалізації форм фізкультурно-оздоровчих і рекреаційних заходів, про які йдеться в напрацюваннях польських учених [396; 425; 462; 559; 736; 920; 1061; 1063; 1370; 1422], а саме: проведення уроку «Фізичного виховання» поза межами спортивної зали; забави та дидактичні ігри на лоні природи і в русі (зі змінами позиції тіла); уроки з інших навчальних дисциплін просто неба (як спроба «пом'якшення» негативного впливу на здоров'я учнів класно-урочної системи навчання); наповнення рухом великих перерв між уроками (вихід із будівлі школи на свіже повітря незалежно від пори року); «пригодницька освіта на свіжому повітрі» (англ. *outdoor and adventure education*) у найближчому природному оточенні – різні види рухливих занять на природі з елементами пригоди, сутність яких полягає в русі й фізичній праці, поєднаних із сюрпризами, несподіванками і пригодами на безпечному терені, що розташований не надто далеко від школи (як-от:

«кількагодинний кемпінг» під наметом на дитячому майданчику; спорудження куренів із гілок, листя, фольги та ін.); «вікенди» – рекреаційно-здоров'язбережувальні імпрези у вихідні дні: проведення спортивних змагань із придуманих багатоборств, адаптованих до психомоторних потреб дітей та юнацтва і умов природного середовища (смуги перешкод, естафети, вправи для м'язів живота, вправи на гнучкість, стрибки та ін.); інші «канікулярні» рекреаційно-туристичні форми відпочинку.

На практичних заняттях, присвячених згаданій темі, формували у майбутніх вчителів уміння і навички щодо пояснення змісту та проведення рухливих ігор (додаток Ф.1), зокрема й окремих маловідомих українському загалу, віднайдених у польській педагогічній літературі, зокрема, «Колові перегони за номерами» [421, s. 111, 125], «Чотири кути» [1098, s. 25–26], «Лисеня-хитрун», «Чемпіон рефлексу» [450, s. 90, 100], «Викликанка», «Остання двійка наперед», «Муляр і цегли» [619, s. 56, 57, 62] (див. додаток Д.24), «Старий ведмідь міцно спить» [620, s. 43], «Перегони на тачках», «Перегони багатоніжок» [1470, s. 79, 87] (див. додаток Д.31).

Особливості професійно-педагогічної діяльності вчителя у вимірі проблеми ЗзВ пов'язані зі зміною ставлення педагога до завдань навчально-виховного процесу (вони стосуються передусім підтримки і зміцнення здоров'я учнів, а лише потім досягнення дидактичних цілей), зі зміною ставлення до себе і свого здоров'я, усвідомленням того, що навички здорової поведінки дітей та юнацтва формуються, з одного боку, у процесі практичних вправлянь, з іншого боку, на дієвому прикладі дорослих, зокрема вчителя. Тож важливим завданням ППП учителів є формування в них рефлексивно-оцінних умінь і навичок щодо різних аспектів проблеми здоров'язбереження людини. Розв'язуючи його, під час вивчення теми «Вибрані аспекти професійної діяльності вчителя, орієнтованої на здоров'я своє і вихованців» (ПЗз) використовували низку праць польських науковців [774; 820; 1420; 1464], у яких представлено процесуальні та результативні характеристики моніторингових досліджень готовності майбутніх учителів до здійснення Зз діяльності. На прикладі аналізу запитань і відповідей респондентів – здобувачів вищої освіти у Польщі – українські студенти мають чудову нагоду отримати уявлення про сутність і алгоритм самоаналізу та самооцінки як щодо

власної КЗ, так і щодо професійної праці в руслі формування КЗ учнів. Після ознайомлення із запропонованим матеріалом та обговорення дискусійних питань студенти зазвичай доходять висновку, що головними показниками результативності діяльності вчителя з організації безпечного і сприятливого здоров'ю освітнього процесу повинні виступати сформованість в учнів мотивації на ведення ЗСЖ, наявність у них високої працездатності, урівноважений психічний стан, адекватні комунікування і співпраця один з одним тощо. До того ж, майбутні вчителі дізнаються про комплекс проблем, який необхідно розв'язувати в ЗЗСО задля «позитивних» результатів в контексті збереження здоров'я учнів, а саме: ідею цінності здоров'я дитини повинні усвідомлювати всі суб'єкти навчально-виховного процесу (адміністрація ЗЗСО, педагоги, вихователі, шкільні психологи, лікарі, персонал, батьки учнів та ін.); у ЗЗСО повинно бути створене безпечне освітнє середовище; ЗЗСО повинен дбати про ефективність здоров'язбережувального виховання.

Матеріали досліджень польських вчених [774; 820; 1420; 1464] було використано також для укладання змісту анкет саморефлексії студентів щодо їхньої готовності здійснювати промоцію здоров'я у професійній діяльності. Результати авторських моніторингових досліджень, які відображені в наших публікаціях [220; 258; 1030; 1233; 1246], засвідчують про низку спільних для українських і польських ЗВО проблем у підготовці студентів до здійснення програм ЗзВ учнів. Так, згідно із самооцінкою студентів, найменше вони підготовлені до формування в учнів навичок подолання небажаних емоцій, здатності адекватної відмови в разі небезпечних пропозицій різноманітного характеру, умінь розв'язувати конфлікти та ін. За словами вчителів-практиків, теми, присвячені проблемам психосоціального З., є найбільш складними для пояснення [1426, s. 209], тому, на нашу думку, особливо ретельно треба підійти до оновлення змісту ППП майбутніх учителів, збагативши його саме цим контентом.

Результати наукового пошуку використано й у формуванні в студентів здатності організувати та провести в доступній формі наукове дослідження, пов'язане з вивченням різноманітних проблем, пов'язаних зі ЗзВ дітей та юнацтва. Загальні рекомендації до написання і захисту наукових студентських робіт передбачають поглиблене вивчення спеціальної української та зарубіжної літератури й передового досвіду з обраної

проблеми. Принагідно зазначмо, що конструктивне запозичення прогресивних закордонних напрацювань є хорошою традицією і завжди сприяє поступальному руху в тій чи іншій галузі педагогічної науки. Цей тренд ми зафіксували в діяльності польських учительських громадських організацій міжвоєнної доби ХХ ст., коли у межах цих об'єднань створювали спеціальні комісії, члени яких з метою наповнення шкільних бібліотечних фондів теоретичною і методичною літературою перекладали, опрацьовували й реферували іноземні (шведські, французькі, англійські та ін.) статті в галузі ФВ та ШГ [1279, s. 56].

Своєю чергою, ми рекомендували магістрантам використовувати у своїх наукових роботах напрацювання польських учених у сфері педагогіки здоров'я.

До прикладу, досліджуючи проблему формування в студентів педагогічних спеціальностей здоров'язбережувальної компетентності засобами вибіркових навчальних курсів, магістрантка Любов Геник (випускниця 2021 р.) проаналізувала окремі праці польських науковців, у яких схарактеризовано сутність досліджуваного здобувачкою педагогічного процесу. Включення до змісту магістерської роботи інформації з розвідок Й. Дербіх (*Jolanta Derbich*) [525] (2006), М. Калішевської [749] (2006), К. Войцєховської [1432] (2014) і А. Г. Ґавел [607] (2016) сприяло наповненню змісту наукової праці новими концепціями та доцільному, суголосному європейським підходам, уточненню понятєвого апарату дослідження.

Зауважимо, що в ППП вчителя в українських ЗВО майже не представлена проблематика ПаВ і профілактики тютюнопаління, що, на нашу думку, є великим недоліком у світлі статистичних даних про поширеність шкідливих звичок з-поміж дітей і юнацтва (аналіз цієї статистики репрезентуємо в наших статтях: [241; 252; 263]). Виявивши, що означений контент перманентно фігурував як компонент змісту педагогічної освіти в Польщі [333; 1394], ми актуалізували його в позааудиторній роботі із студентами у межах діяльності проблемної групи «Екологія дитинства. Педагогіка здоров'язбереження». Як досить новаторське дослідження розглядаємо магістерську розвідку Наталії Котурбаш (випускниця 2021 р.) «Використання засобів позааудиторної роботи у підготовці майбутніх учителів до протинікотинового і протиалкогольного виховання дітей та молоді». Увиразнюючи чинники і фактори, які

сприяють початку вживання учнями наркотичних речовин, студентка апелювала до тези М. Демеля про те, що початок вживання алкоголю неповнолітніми особами пов'язаний насамперед (а то й винятково) із наслідуванням способу життя дорослих [497, s. 169] (1968). Крім іншого, авторка дипломної роботи звернулася до праць М. Рошковського «Алкоголізм у дітей» [1199] (1913) і І. Красіньської «Діяльність Союзу Вчителів Абстинентів в 1924–1939 рр.» [830] (2012), укладаючи запитальник для виявлення готовності майбутніх учителів до протинікотинового і протиалкогольного виховання учнів, використала напрацювання Ю. Цємброневіча (*Józef Ciembroniewicz*) «Шкільна молодь і алкоголь» [448] (1913). Інформацію щодо можливого формату профілактичних заходів Н. Котурбаш «черпала» з праць К. Косіньського «Протиалкогольна пропаганда в школах» [821] (1931), Я. Корчака «Підготовка вчителів гімназійних шкіл до профілактики залежностей» [817] (2014), а також «Програми протитютюнової ЗзО "Біг по здоров'я"» [367] (2016), розробленої К. Баргель-Матусєвич (*Kamilla Bargiel-Matusiewicz*) і Р. Дзюрлою (*Rafał Dziurla*).

Важливим компонентом ППП повинно стати формування у студентів здатності організувати й провести певну діяльність у вимірі промоції здоров'я у середовищі однолітків та в найближчому оточенні. У контексті викликів сьогодення, пов'язаних зі збільшенням кількості тих, хто курить цигарки та вживає алкогольні напої [274, с. 83–84; 279, с. 27], свої зусилля спрямували на реалізацію низки просвітницьких заходів профілактичного спрямування. Джерелом конструювання їх змісту стали надбання польських науковців, присвячені пропаганді ЗСЖ з-поміж учнів засобами громадських ініціатив [830; 1158], та інформаційний контент щодо форм і методів проведення подібних акцій, уміщений у програмах «Не кури при мені, будь ласка» [990], «Знайди правильне рішення» [1537], «Профілактика вживання молоддю нових наркотиків, так званих *допалювачів*» [1144] та ін.

Так, 2016 р. ми ініціювали проєкт під загальною назвою «Юнацтво – за ЗСЖ» (додаток Ф.2). Упродовж двох тижнів травня студенти 4 курсу спеціальності «Початкова освіта» ПНУ організували низку заходів, метою яких стало подолання проблеми тютюнокуріння. Під час акцій, географія яких охоплювала різноманітні локації Івано-Франківської, Львівської і Закарпатської областей, активісти закликали

курців припинити шкодити своєму З. та З. тих, хто їх оточує, роздавали інформаційні матеріали Зз змісту, пропонували обмінювати цигарки на яблука, цукерки та повітряні кульки. Завершальними акордами кампанії стало збирання підписів від керівництва, викладачів й студентів університету щодо приєднання до когорти «противників» тютюнокуріння. Серед просвітницьких засобів особливе місце посіли виготовлені студентами плакати «Ми проти куріння – ми здорове покоління», «Ваше здоров'я – у ваших руках», «Не спалюй своє майбутнє», які наприкінці реалізації проєкту виставили в холі корпусу Педагогічного факультету. Ідея про створення такого інформаційного контенту виникла після віднайдення в процесі наукового пошуку тематичних плакатів, репрезентованих на сторінках польських видань і на сайтах державних та громадських структур Республіки Польща (додаток П).

Вартим започаткування проєктом є студентські гуртки, мета і завдання яких стосувалися б реалізації позакласних і позашкільних заходів здоров'язбережувальнної тематики в ЗЗСО. Польський досвід такої діяльності частково висвітлено у підрозділі 4.3 нашого дослідження, інформативно цінною у цьому контексті розглядаємо публікацію Й. Сконєчної (*Joanna Skonieczna*) і Д. Олєйнічака (*Dominik Olejniczak*) «Здоров'язбережувальна освіта "рівний–рівному" з-поміж учнів на прикладі діяльності Студентського Наукового Гуртка Громадського Здоров'я Варшавського медичного університету» [1239] (2014).

Перші спроби в означеному напрямі здійснюємо в науково-методичному центрі «Університет обдарованої дитини» (далі – УОД; очільник – доктор педагогічних наук, професор Галина Білавич) – освітньому, розвивальному і дозвіллєвому майданчику для дітей та юнацтва, який з 2017 р. функціонує у ПНУ під час шкільних канікул. Тут студенти-волонтери за керівництва викладачів організовують для учасників УОД різноманітні просвітницькі, виховні і навчальні заходи (тренінгові заняття, КВК, екскурсії, квести, рольові ігри та ін.), серед яких належне їм місце посідають наші ініціативи, присвячені формуванню у дітей та юнацтва сприятливих фізичному, соціальному і психічному здоров'ю життєвих навичок (спортивно-розважальні ігри; майстер-класи із накладання медичних пов'язок; конкурси на кшталт «Розваги, що розвеселяють і піднімають настрій»

(додаток Ф.3) та ін.), що зазвичай відбуваються в університетському сквері та на стадіоні, просто неба, в міському парку і реалізуються волонтерськими студентськими групами «Школа мейкерства та розваг» і «Сам собі лікар».

Зазначене вище засвідчує практичні кроки щодо інтегрування позитивного польського досвіду ЗзВ учнівства у змістовий контент ППП учителів в українських ЗВО. Ця діяльність сприяє дотриманню принципів *відкритості* (систематичне поповнення і оновлення знань про зміст і методику ЗзВ; спрямування цих знань у напрямі активізації пізнавального, творчого й інтелектуального розвитку особистості студента), *компаративізму* (порівняння української теорії і практики ЗзВ дітей та юнацтва із зарубіжними надбаннями в цій сфері, що стає підґрунтям для об'єктивної оцінки досвіду теоретиків і практиків в Україні) і *плюралізму* (варіативність авторського підходу викладача до організації занять). Саме за умов практичного підходу до ЗзВ можливо перетворити освітній процес у ЗВО на продуктивний, що забезпечить доцільне і конструктивне реформування української освіти у ділянці формування культури здоров'я особистості.

Висновки до п'ятого розділу

Багатоаспектність змісту і методик реалізації здоров'язбережувальної діяльності з/о школи актуалізує необхідність обґрунтування рекомендацій та перспектив щодо напрямів творчого використання позитивного польського досвіду ЗзВ учнівства у розвитку освітньої практики в Україні.

За умов Нової української школи, доцільним для використання в ЗЗСО України може бути досвід Польщі в реалізації «розпорошеної» моделі ЗзВ. Змістовий рівень наших рекомендацій полягає: в урахуванні при конструюванні змісту ЗзВ інформації про актуальний стан З. юного покоління в державі й тенденції щодо його змін; в потребі доцільного розподілу вмісту СіЗзОГ між навчальними дисциплінами, використанні при цьому зразків такого розподілу в школах закордоння, зокрема в Республіці Польща. Психолого-педагогічний рівень рекомендацій стосується особливої уваги до комплексу методів, засобів і форми ЗзВ, які повинні бути адаптовані до

вікових особливостей учнів; у цьому контексті вельми вартісними є напрацювання польських вчених щодо практики ЗзЕ на різних її етапах – етапі гетероедукації, проміжному етапі, етапі автоедукації, етапі перевернутої гетероедукації. Дидактичний рівень рекомендацій націлює на потребу наявності якісного методичного супроводу учителя як головного реалізатора ЗзВ учнів, який уміщує як дозовану інформацію в контексті окремих тем про здоров'я, так і опис ефективних методів, засобів і форм відповідного виховання. Крім того, цей рівень рекомендацій актуалізує проблему здатності самостійного розроблення школою / учителем власної програми ЗзВ учнів. Моніторингово-оцінний рівень рекомендацій увиразнює основні критерії, за якими заклад освіти повинен добирати програму з формування КЗ, а саме: її зв'язок зі змістом типової освітньої програми загальної освіти; доведена ефективність цієї програми; адаптація змістового контенту програми до потреб учнів. Професійно-підготовчий рівень рекомендацій уявнює значимість здатності вчительства вчасно й адекватно реагувати на інновації, пов'язані з реалізацією СіЗзОГ за нових умов та викликів.

В контексті актуальності проблеми формування у майбутніх вчителів здоров'язбережувальних компетентностей, запропоновано авторські напрацювання у ділянці використання нагромадженого наукового досвіду під час вивчення вибіркових навчальних дисциплін, у змісті позааудиторної діяльності здобувачів вищої освіти, у процесі підготовки студентами магістерських досліджень, ці напрацювання висвітлені у вимірі формування у здобувачів освіти гностичних, проєктувальних, комунікативних, організаторських і рефлексивно-оцінних знань, умінь і навичок, необхідних для здійснення у майбутньому різноманітної здоров'язбережувальної діяльності в ЗЗСО.

Основні наукові результати, які викладено у п'ятому розділі дисертації, відображені у наукових працях автора [220; 223; 228; 231; 234; 241; 245; 252; 255; 258; 261; 263; 386; 1030; 1233; 1244; 1246].

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження засвідчують досягнення його мети, а розв'язання поставлених завдань дає підстави зробити такі висновки:

1. Схарактеризовано методологічні засади наукового пошуку: визначено сукупність методологічних підходів, за якими здійснено дослідження, і комплекс використаних дослідницьких методів. Систематизовано і уточнено понятєво-категорійний апарат дослідження, а саме: у сучасних версіях поняття «здоров'я» увиразнено біологічні і психосоціальні особливості людини; з-посеред чинників поліпшення здоров'я важливим є спеціально спрямоване виховання; результатом і метою здоров'язбережувального виховання є культура здоров'я; сформульовано авторське визначення поняття «здоров'язбережувальне виховання учнів» (цілеспрямований, систематичний, неперервний, інтегративний вплив на світогляд учнів усіх суб'єктів виховання та умов, які оточують здобувачів освіти, що передбачає формування знань про здоров'я, на цій основі – формування ціннісних орієнтацій, усвідомлення, переконань, умінь і навичок, що у своїй єдності визначають здоровий спосіб життя учнів і їхню відповідальну за здоров'я власне та інших людей поведінку, які, своєю чергою, виступають показниками культури здоров'я); поняття «гігієнічне виховання», «здоров'язбережувальна едукація», «здоров'язбережувальна освіта», «проздоров'язбережувальна едукація», «санітарна освіта» трактовано в дисертаційній роботі як «провісники» або «модифікації» поняття «здоров'язбережувальне виховання»»; педагогіку здоров'я ідентифіковано як теоретичну основу здоров'язбережувального виховання.

Під поняттям «загальноосвітні школи Польщі» розуміються заклади, основним видом діяльності яких є освітня праця, що провадиться на певних рівнях повної загальної середньої освіти (у Польщі це базові школи, гімназії і загальноосвітні ліцеї). Дефініцію «учні загальноосвітніх шкіл Польщі» визначено як особи, зараховані до загальноосвітньої школи Польщі, які здобувають у будь-якій формі базову загальну середню освіту чи повну загальну середню освіту.

2. Джерельну базу дослідження розподілено на дві групи джерел: «первинно-історичні» і «вторинно-історичні» (або власне історіографічні). Вторинно-історичні

джерела дослідження схарактеризовано і зіставлено за хронологічно-предметним принципом: *хронологічно* вони розглядалися у вимірі трьох історичних відтинків, як-от: праці польських авторів, які побачили світ у 1918–1939 рр.; творчі напрацювання польських дослідників, оприлюднені впродовж 1945–1989 рр.; наукові дослідження польських та українських учених, здійснені відповідно після 1989 р. та 1991 р.; *предметно* розвідки досліджувалися за такими профілями: історія педагогічної думки і просвітницько-виховного руху щодо проблеми збереження здоров'я дітей та юнацтва; рефлексії щодо фізичного, гігієнічного, протиалкогольного, статевого виховання як напрямів і складників здоров'язбережувального виховання; теоретична і практична спадщина визначних польських персоналій, які були ініціаторами, пропагандистами і реалізаторіами здоров'язбережувального виховання учнів; діяльність громадських інституцій відповідного спрямування; роль періодичних видань у пропагуванні ідеї ЗзВ учнів; тексти щодо аналізу змісту шкільних навчальних програм у контексті тематики про здоров'я. Аналіз історіографії з проблеми здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі в період XX – початок XXI ст. показав, що вона не була предметом системного вивчення ані вітчизняними, ані польськими вченими.

3. Розроблено періодизацію розвитку здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI ст.), вона здійснена в контексті суспільно-політичних, соціокультурних і науково-педагогічних чинників; у її межах виокремлено умовні чотири періоди, а саме:

– «передумови» (XI ст. – 1918 р.); період формування на польських землях ідейних засад і практики здоров'язбережувального виховання дітей та юнацтва; виокремлено два етапи з підетапами: *етап* «*генеза спрямованих на збереження здоров'я дітей та юнацтва просвітницько-виховних ініціатив*» (XI ст. – 1795 р.) диференційовано на підетап «зародження здоров'язбережувальних ідей» (XI – середина XVIII ст.) і підетап «польське Просвітництво та законодавчі ініціативи» (середина XVIII ст. – 1795 р.); упродовж *етапу* «*обґрунтування потреби виховання для здоров'я учнівства в поглядах і змісті практичної діяльності представників польської спільноти в добу анексованих територій*» (1795–1918)

простежено підетап «поява перших науково обґрунтованих розвідок із проблем фізичного виховання та гігієнічної освіти і поодиноких практичних ініціатив» (1795–1866), підетап «консолідація зусиль громадських інституцій» (1866–1900) і підетап «закріплення позицій шкільної гігієни в організаційному й освітньо-виховному просторі школи» (1900–1918);

– «розвиток» (1918–1939); період позначився піднесенням концептуальних ідей і нагромадженням правової й організаційної бази здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл під патронатом держави – Другої Речі Посполитої; виокремлено два етапи: *етап* «*закладення основ дидактики здоров'я (ера Станіслава Копчиньського)*» (1918–1932) вирізняється створенням організаційного й правового підґрунтя шкільної гігієни в межах державних освітніх структур і апробацією методів, засобів і форм гігієнічного виховання учнів у практичній діяльності загальноосвітніх шкіл; на *етапі* «*реформування змісту здоров'язбережувального виховання*» (1932–1939) фізичне виховання частково втрачає здоров'язбережувальні інтенції, істотно понижується статус шкільної гігієни, дещо змінюється змістове наповнення здоров'язбережувального виховання і його розміщення в «тимчасових» навчальних програмах загальноосвітніх шкіл;

– між другим і третім періодами простежено «*військову паузу руйнації*» (1939–1944(45)) – час Другої світової війни, коли було знищено матеріально-технічну базу польських загальноосвітніх шкіл, занедбано навчально-методичне забезпечення здоров'язбережувального виховання і професійну підготовку спеціалістів, здатних реалізувати цей напрям виховання;

– «інтенсивне формування» (1945–1989); у цей період у цілісному вигляді постає концепт здоров'язбережувального виховання, генеруються його методологічні засади й організаційне оформлення в загальноосвітній школі; період містить три етапи: *етап* «*загальмування інтеграції здоров'язбережувального виховання учнів у виховну програму загальноосвітніх шкіл*» (1945–1956) характеризується фактичним відстороненням освітянської спільноти від самостійного конструювання змісту системного виховання для здоров'я у школі; *етапу* «*перехід до випрацювання змістової та організаційної розбудови здоров'язбережувального виховання*» (1956–1968) властиві ефективні спроби

включення проблематики здоров'я в теорію педагогіки, збільшення кількості якісних наукових праць відповідної тематики; *етап* «*удосконалення законодавчої бази здоров'язбережувального виховання і офіційне впровадження цього виховання в освітній процес загальноосвітніх шкіл*» (1968–1989) вирізняється поступовим переведенням проблеми здоров'язбережувального виховання з поля теоретичних дискусій у площину практичних організаційних справ;

– «модернізація і стандартизація» (1989 р. – початок XXI ст.); періоду властиві спрямування освітньої політики Польщі на європейський вимір розвитку, приєднання до міжнародних і європейських програм освіти для здоров'я, розроблення нових підходів до конструювання змісту здоров'язбережувального виховання учнів і формування його організаційної структури в загальноосвітніх школах; період розмежовано на два етапи: *етап* «*трансформаційний*» (1989–1996) позначено ухваленням важливих нормативних документів щодо здоров'язбереження учнів і формування в них культури здоров'я, створенням і розбудовою в країні мережі шкіл промоції здоров'я, активними пропозиціями представників наукової спільноти щодо поліпшення ситуації в галузі здоров'язбережувального виховання учнів; *етап* «*уніфікаційний*» (1997–2009) вирізняється пошуком засобів і ухваленням конкретних нормативно-правових рішень для реалізації системного розв'язання практики здоров'язбережувального виховання в загальноосвітніх школах, намаганням адаптувати змістовий контент і моніторингово-оцінні технології щодо якості реалізації здоров'язбережувального виховання учнів до європейських стандартів.

4. Увиразнено творчий доробок польських учених, громадських діячів, педагогів у ділянці теорії та практики здоров'язбережувального виховання учнів.

Внесок представників польської спільноти періоду «передумови» розкрито через висвітлення ідей Комісії Національної Едукації про потребу інтегрування в освітній процес засобів фізичного виховання і впровадження в школах освіти з питань здоров'я. Значне поширення основоположних ідей про зміст, методи, засоби і форми відповідного виховання в польському педагогічному просторі простежено протягом 1795–1918 рр., за умов окупації, коли актуалізувалися ідеї «виживання» і самопосилення польської нації. Польська педагогічна думка цієї доби наповнилася

науковими підходами до вивчення проблеми виховання для здоров'я, зокрема: диференційовано предметне поле наукових напрямів «гігієна» (догляд за здоров'ям), «гімнастика» / фізичне виховання (формування тіла) і «педагогічна дієтетика» (методи, засоби і форми виховних впливів задля здоров'я); анонсовано науковий підхід до управління фізичним та психічним розвитком дитини; актуалізовано потребу доцільного інтегрування в методику фізичного виховання знань із медицини, психології та педагогіки, зосереджено увагу на посиленні його здоров'язбережувальної функції, використання в ньому рухливих ігор і забав; увиразнено значення гігієнічного просвітництва як засобу боротьби з невіглаством; окреслено базові положення польської моделі шкільної гігієни; уведено до наукового обігу поняття «гігієнічне виховання»; вказано на потребу впровадження до навчальних планів шкіл дисципліни «Гігієна».

За нових суспільно-політичних і соціокультурних реалій Польщі в 1920–1930-х рр. ідеї здоров'язбережувального виховання учнів вийшли на державний рівень теоретичного обґрунтування і практичного втілення. У міжнародному просторі визнано якість польської моделі шкільної гігієни, її важливим складником стали систематичні і принагідні форми гігієнічної пропаганди. Надбання науковців цієї доби віддзеркалюють спроби розвитку концепцій здоров'язбережувального виховання учнів і нагромадження його практичного досвіду: окреслено спосіб розуміння понять «пропаганда гігієни», «гігієнічне виховання», «гігієнічна культура», «культура здоров'я»; підсилено теоретичні позиції щодо значення рухливих ігор та забав у здоров'язбереженні учнів; закладено основи «дидактики здоров'я».

Формулювання і викладення в цілісному вигляді науково-обґрунтованої системи поглядів щодо теорії і практики здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл відбулися в 1945–1989 рр. завдяки здобуткам польських учених, у працях яких: окреслено спосіб розуміння понять «санітарна освіта», «санітарна культура», «виховання санітарної культури»; закладено основи для відродження терміна «культура здоров'я»; введено поняття «здоров'язбережувальна освіта»; розроблено теоретичні і методичні засади здоров'язбережувального виховання, запропоновано різні алгоритми його реалізації в загальноосвітній школі;

дискутовано потребу чіткого розрізнення виховання «фізичного» і виховання «здоров'язбережувального».

У 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. у наукових розвідках висвітлюються методологічні засади концепту здоров'язбережувального виховання, обґрунтовується потреба запровадження до навчальних планів шкіл дисципліни із такою назвою, з'являються поняття «проздоров'язбережувальна едукація» і «здоров'язбережувальна едукація», анонсуються нові підходи до реалізації здоров'язбережувального виховання з урахуванням наукової інформації та досягнень філософії, психології, соціології, етики, екології та інших наук, актуалізується потреба якісних оцінювання та моніторингу змісту і реалізації виховних програм здоров'язбережувальної тематики.

5. На основі системного аналізу в історичній ретроспективі проаналізовано і теоретично узагальнено зміст, методи, засоби і форми здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі впродовж XX – на початку XXI ст.

З'ясовано, що здоров'язбережувальну тематику внесено до навчальних програм окремих шкільних дисциплін ще в другій половині XIX ст. Найбільш значущі громадські здоров'язбережувальні проєкти кінця XIX – початку XX ст. реалізовувалися в стінах організованого Варшавським Гігієнічним Товариством Інституту Дитячої Гігієни, в осередках, призначених «для забав і тілесних вправ» («Міський парк доктора Генрика Йордана»; дитячі майданчики під назвою «Сади імені В. Е. Рау»), у дитячих канікулярних відпочинкових таборах, під час канікулярних корпусів.

Перші спроби рівневого підходу до конструювання змісту «пропаганди гігієни» реалізовано в базових школах, гімназіях і ліцеях Другої Речі Посполитої. Популярними методами, засобами та формами, які використовувалися в здоров'язбережувальному вихованні учнів з/о шкіл у 1920–1930-х рр., були виготовлення «гігієнічних плакатів», драматизація, інсценізація, «конкурси здоров'я», оприлюднення у «Золотій Книзі Шкільної Молоді» прізвищ учнів, які не вживали алкогольних напоїв, «Тижні Тверезості», «Дні Здоров'я», залучення учнів до праці в різноманітних гуртках.

Упродовж другої половини 1940-х – на початку 1970-х рр. інформація про здоров'я найбільше представлена у змісті курсів «Біологія» і «Фізичне виховання».

Найпомітнішими інституціями, які реалізують позакласну і позашкільну діяльність щодо здоров'язбережувального виховання учнів, є відділи здоров'язбережувальної освіти санітарно-епідеміологічних станцій, організація «Молодіжна Служба Руху», Товариство Пропагування Фізичної Культури, Шкільний Спортивний Союз і Польський Червоний Хрест. Протягом 1970–1980-х рр. задля систематизації змісту здоров'язбережувального виховання активно розробляють авторські програми для загальноосвітніх шкіл, з 1990-х рр. педагоги дбають про насичення цього змісту актуальною інформацією про здоров'я. У 2008 р. кардинально змінено розподіл відповідного контенту: поряд із традиційними навчальними предметами, ключовою в реалізації змісту здоров'язбережувального виховання стає дисципліна «Фізичне виховання». Улаштовуються «Дні на повітрі», «Роки Санітарної Культури», не втрачають актуальності методи, засоби і форми виховної праці Польського Червоного Хреста і Союзу Польського Харцерства (вишколи для здобуття статусів «гігієніст» і «рятівник», справностей «провідник здоров'я», «табірний гігієніст», «опікунка хворих») та ін. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. поширюються ігрові засоби здоров'язбережувального виховання, навчання в «малих групах», методика навчання «між однолітками» та ін.

6. Виокремлено форми і змістовий компонент професійної підготовки реалізаторів здоров'язбережувального виховання учнів за досліджуваного періоду. Із масовим запровадженням на польських теренах фізичного виховання як навчальної дисципліни та поступовим введенням шкільних курсів, дотичних до навчання основ здоров'я, уже у ХІХ ст. актуалізується проблема доцільної і якісної підготовки вчителя до реалізації означеної педагогічної праці, курс «Гігієна» стає обов'язковим у навчальних планах учительських семінарій, його впроваджують також на доповнювальних курсах, з-поміж освітян проводять просвітницькі заходи відповідної тематики.

За міжвоєнної доби ХХ ст. здоров'язбережувальні компетентності майбутніх педагогів формують під час опанування студентами змісту таких навчальних дисциплін: «Анатомія, фізіологія і особиста гігієна», «Громадська гігієна і рятівництво», «Біологія і гігієна», «Шкільна гігієна» (учительські семінарії);

«Шкільна гігієна» (педагогіуми); «Навчання і виховання дитини в базовій школі», «Життя дитини в середовищі та завдання сучасного життя» (педагогічні ліцеї); «Загальна гігієна», «Громадська гігієна», «Шкільна і громадська гігієна» (учительські інститути). Здоров'язбережувальний контент є обов'язковою частиною педагогічної практики в школах. До важливих форм підвищення кваліфікації вчителів віднесено регіональні і загальнопольські «курси донавчання», «методичні вогнища / гуртки», абстинентські курси, обмін педагогічним досвідом на конгресах і конференціях тощо.

Після Другої світової війни і до 1982 р. у закладах підготовки вчителів продовжено викладання курсу «Шкільна гігієна». Наприкінці 1960-х рр. організовано також 3-річні заочні «напіввищі» Вчительські Студії Санітарної освіти, перейменовані пізніше на Вчительські Студії Медичних Шкіл напряму «Здоров'язбережувальна освіта». З 1970-х рр. зафіксовано значне урізноманітнення змісту і формату підготовки вчителів до здоров'язбережувальної виховної та освітньої праці. З-поміж лідерів відповідно спрямованої професійної підготовки – заклади, у яких готували спеціалістів з фізичного виховання і педагогічної освіти.

7. Визначено рекомендації і перспективні напрями творчого використання польського досвіду здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл за сучасних умов реформування української системи освіти. Пропозиції рекомендаційного характеру подано за змістовим, психолого-педагогічним, дидактичним, моніторингово-оцінним і професійно-підготовчим рівнями. Авторські напрацювання щодо використання нагромадженого наукового досвіду висвітлено у вимірі формування в здобувачів вищої педагогічної освіти гностичних, проєктувальних, комунікативних, організаторських і рефлексивно-оцінних знань, умінь і навичок, необхідних для здійснення здоров'язбережувальної діяльності в закладах загальної середньої освіти.

Проведене дослідження відкриває перспективне поле для подальших напрямів наукових пошуків у цій царині. За умов російської агресії і військових дій на території української держави актуальною є ідея про визначення на загальнонаціональному рівні проблеми здоров'язбережувального виховання дітей та

юнацтва як неодмінної умови самопосилення української нації. Нового звучання набула за умов пандемії «коронавірусної хвороби 2019 (COVID–19)» реалізація санітарного і гігієнічного виховання. Завжди актуальними є проблеми масового антинікотинового і протиалкогольного просвітництва з-поміж здобувачів освіти, рекреаційного відпочинку і оздоровлення дітей та юнацтва. Ці та інші виміри здоров'язбережувального виховання, добре розроблені й апробовані впродовж понад 150 років польською спільнотою, є позачасовими, чимало з них є орієнтиром для української школи щодо утвердження ідеї «здорова нація – здорова українська держава». Назріла потреба укласти антологію педагогічної думки з проблеми здоров'язбережувального виховання дітей та юнацтва, з огляду на це наукові пошуки варто спрямувати на дослідження персоналістичного складника теорії та практики здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл у Польщі. У контексті реалізації загальнодержавного соціального проєкту «Активні парки – локації здорової України» (з 2021 р.) перспективним та актуальним є використання напрацювань «йорданівських парків» у Польщі щодо системного педагогічно організованого фізичного виховання здобувачів освіти на лоні природи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ[126]

1. Адаменко О. Методологічні засади дослідження історії розвитку педагогічної науки. *Рідна школа*. 2013. № 1–2. С. 8–14.
2. Академічний тлумачний словник (1970–1980). Словник української мови: в 11 томах. Т. 3. 1972. С. 428. *Онлайн-версія «Словника української мови» в 11 томах* : вебсайт. URL: http://sum.in.ua/p/3/ 428/2
3. Алексієвець Л. Розвиток освіти на польських землях у 1918–1926 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету* : зб. наук. праць. Рівне : РДГУ, 2008. Вип. 14. С. 235–238.
4. Андрущенко Н. Виховання здоров'язбережувальної поведінки старших дошкільників у взаємодії дошкільних навчальних закладів і сім'ї : дис. ... канд. пед. наук. 13.00.07 – теорія і методика виховання. Умань, 2017. 245 с.
5. Апанасенко Г. Л., Попова Л. О. Медична валеологія (вибрані лекції). Київ : Здоров'я, 1993. 243 с.
6. Бахмат Н. Професійна компетентність вихователя закладу дошкільної освіти до організації здоров'язбережувального освітнього середовища. *Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії* : збірник наукових праць за результатами ІІІ Всеукраїнської наук.-практ. конф. (23–24 жовтня 2019 р., Київ). Київ : Центр учбової літератури, 2019. С. 17–25.
7. Бахмат Н. Формування соціального здоров'я студентів в умовах дистанційного навчання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології* / гол. ред. А. А. Сбруєва. Суми : Вид-во Сумського ДПУ імені А. С. Макаренка. 2020. № 9–10. С. 35–47.
8. Безкопильний О. О. Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до здоров'язбережувальної діяльності в основній школі: теорія та методика : монографія. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2020. 552 с

[126] У додатку Ц подано перелік умовних позначень, наявних у списку використаних джерел.

9. Безпалько О., Савич Ж. Спілкуємось та діємо : навч.-метод. посіб. Київ : Навч. книга, 2002. 112 с.
10. Бережна Т. Формування здоров'язбережувального середовища у з/о навчальному закладі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Валеологія : сучасність і майбутнє»*. 2015. № 1109. С. 324–326.
11. Березівська Л. Основоположні засади історико-педагогічних досліджень : теорія і методологія. *Шлях освіти*. 2010. № 1. С. 37–42.
12. Бех І. Д. Інноваційна виховна технологія: сутнісні положення і шляхи реалізації. *Педагогіка і психологія*. 2014. № 1. С. 12–17.
13. Бех І. Проблеми розвитку школярів та забезпечення їхнього здоров'я. *Директор школи, ліцею, гімназії.* 2002. № 4. С. 24–29.
14. Бєсєдіна А. А. Організаційно-педагогічні засади діяльності Європейської мережі шкіл сприяння здоров'ю у країнах Східної Європи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Суми, 2015. 20 с.
15. Білавич Г., Білавич І., Блавт О. Пастирська діяльність зі здоров'язбереження дітей у Західній Україні (кінець XIX – 40-ві роки XX ст.). *Нова педагогічна думка*. 2020. №1. С. 3–8.
16. Біницька К., Янкович О. Модернізація професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи в Україні *Підготовка майбутніх фахівців початкової та дошкільної освіти: стратегії реформування* : колективна монографія / за ред. В. М. Чайки, О. І. Якович. Тернопіль : Осадца ЮВ, 2019. С. 9–16.
17. Бобрицька В. І. Теоретичні і методичні основи формування здорового способу життя у майбутніх учителів у процесі вивчення природничих наук : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04. Київ, 2006. 462 с.
18. Богуславський М. Структура сучасного історико-педагогічного знання. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 37–40.
19. Бодак В., Пантюк В., Пантюк М., Гамерська І. Глобалізація та інтеграція освіти України як індикатори її оптимізації і розвитку. *Молодь і ринок*. 2021. № 11–12(197–198). С. 6–11.

20. Боднар Я. Б. Теоретичні та методичні засади фізичного виховання молоді Галичини кінця XIX – поч. XX ст. (до 1939 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. виховання і спорту : 24.00.02 – фізична культура, фізичне виховання різних груп населення. Львів, 2002. 18 с.
21. Бойченко Т. Підвищення рівня здоров'язбережувальної компетентності як чинник розвитку творчого потенціалу керівників кадрів освіти. *Вісник Інституту розвитку дитини*. 2013. № 28. С. 57–63.
22. Бойчук Ю. Д. Еколого-валеологічна культура майбутнього вчителя: теоретико-методичні аспекти формування : монографія. Суми : Університетська книга, 2008. 357 с.
23. Бойчук Ю. Д., Зіоменко С. К. Внесок стародавніх філософів у формування еколого-валеологічних понять. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту.* 2006. № 12. С. 16–19.
24. Бопп М. Сприяння покращенню здоров'я в громаді. Київ, 2003. 45 с.
25. Булич Е. Г., Муравов І. В. Валеологія. Теоретичні основи валеології : навч. посіб. Київ : ІЗМН, 1997. 224 с.
26. Валеологія : навчальний посібн. для студ. вищих закладів освіти: В 2-х ч. / за ред. В. І. Бобрицької. Полтава : ТОВ Поліграфічний центр «Скайтек», 2000. 306 с.
27. Василенко Н. Проблема здорового способу життя в освіті європейських країн. *Шлях освіти.* 2000. № 1. С. 19–22.
28. Василюк А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія й сучасність : монографія. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 340.
29. Василюк А. Тенденції реформування шкільної освіти Польщі (XX – початок XXI ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Тернопіль, 2011. 40 с.
30. Ваховський Л. Ц. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми. *Шлях освіти*. 2005. Ч. 2. С. 7–11.
31. Ващенко О. Історичний аспект розвитку проблеми виховання здорового способу життя. *Початкова школа*. 2004. № 3. С. 44–47.

32. Ващенко О., Свириденко С. Абетка харчування. Їмо правильно! : навч.-метод. посіб. для вчителів 2 класу. Київ : ТОВ «О ДВА», 2010. 28 с.
33. Ващенко О., Свириденко С. Готовність вчителя до використання Зз технологій у навчально-виховному процесі. *Здоров'я та фізична культура*. 2006. № 8. С. 1–6.
34. Ващенко О. М., Романенко Л. В., Романенко К. А. Організація і методика здоров'язбережувальної діяльності молодших школярів. Перший цикл навчання: 1–2 класи : навч.-метод. посібн. / за заг. ред. О. М. Докукіної. Київ : Літера, 2017. 128 с.; Те саме. Другий цикл навчання: 3–4 класи : навч.-метод. посібн. / за заг. ред. О. М. Докукіної. Київ : Літера, 2017. 80 с.
35. Ващенко О. М. Формування умінь і навичок здорового способу життя учнів 1–4 класів шкіл-інтернатів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед наук : спец. 13.00.07 – теорія і методика виховання. Київ, 2007. 21 с.
36. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) : 250000 слів і словосполучень / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
37. Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини / вид. 2-ге. Київ : Вища школа, 1991. 431 с.
38. Вихрущ А. В. Методологія історії педагогіки як виклик сучасності. *Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка і психологія.* 2011. С. 28–33.
39. Вихрущ А. В. Освітня політика Польщі (діти здорові та з особливими потребами). *Молодь і ринок*. 2020. № 2 (181). С. 18–23.
40. Вихрущ А., Руденко М., Драч І. Концепт «здоров'я» в сучасній науці. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2020. № 1 (29). С. 55–63.
41. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посіб. / вид. 3-є, доопрац. і доп. Київ : Знання, 2008. 566 с.
42. де Вілланова Арнольд. Салернський кодекс здоров'я / переклад з латинської, передмова і коментарі А. О. Содомори. Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2011. 64 с.
43. Вільчковський Е. С., Курок О. І. Теорія і методика фізичного виховання дітей дошкільного віку : навч. посіб. Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. 428 с.

44. Вільчковський Е., Вільчковська А., Пасічник В. Інноваційна діяльність Комісії Народної Освіти Польщі у галузі фізичного виховання дітей та молоді (1774–1794 рр.). *Молода спортивна наука України. Гуманітарні аспекти*. 2007. № 5. С. 51–55.
45. Волинський національний університет імені Лесі Українки. 2021/2022 : вебсайт. URL: https://vnu. edu.ua/uk/specialnist-014-serednya-osvita-osvitnya-programa-serednya-osvita-biologiya-prirodoznavstvo
46. Волкова Н. П. Педагогіка : посіб. для студ. вищих навч. закладів. Київ : Видавничий центр «Академія», 2003. 576 с. (Альма-матер).
47. Волянюк Р. Я. Педагогічний аспект опіки дітей і молоді в Галичині (друга половина XIX – перша третина XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Івано-Франківськ, 2004. 22 с.
48. Вчимося жити разом : посібник для вчителя з розвитку соціальних навичок у курсі «Основи здоров'я» (початкова школа) / Воронцова Т. В. та ін. Київ : Алатон, 2016. 232 с.; Вчимося жити разом : посібник для вчителя з розвитку соціальних навичок у курсі «Основи здоров'я» (основна і старша школа) / Воронцова Т. В. та ін. Київ : Алатон, 2017. 376 с.; Вчимося жити разом : практикум для учнів з розвитку соціальних навичок у курсі «Основи здоров'я» (основна і старша школа) / Воронцова Т. В. та ін. Київ : Алатон, 2017. 272 с.; Вчимося жити разом : програма з розвитку соціальних навичок учнів початкової школи у курсі «Основи здоров'я» / Воронцова Т. В. та ін. Київ : Алатон, 2017. 32 с.; Вчимося жити разом : програма з розвитку соціальних навичок учнів основної та старшої школи у курсі «Основи здоров'я» / Воронцова Т. В. та ін. Київ : Алатон 2017. 32 с.
49. Галай М. Політика Другої Речі Посполитої у галузі початкової освіти в 1918–1924 роках (за матеріалами Тернопільського воєводства). *Мандрівець*. 2020. № 5. С. 40–44.
50. Галай М. Польська система підготовки вчителів у 1918–1932 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2011. № 31. С. 281–286.

51. Гах Р. В. Внесок польських педагогів у розвиток фізичного виховання (друга половина XIX – початок XX ст.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2011. Вип. 13. С. 98–100. (Серія №15 : «Науково-педагогічні проблеми фізичної культури / Фізична культура і спорт»).
52. Гах Р. В. Система фізичного виховання молоді в українських та польських загальноосвітніх школах (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Тернопіль, 2012. 20 с.
53. Герасимчук В. Л. Розвиток санітарно-гігієнічної освіти дітей та молоді на Закарпатті (друга половина XIX – перша половина XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Дрогобич, 2017. 20 с.
54. Гончаренко М. С. Валеологія в схемах : навч. посіб. Харків : Бурун Книга, 2005. 208 с.
55. Гонаренко С., Кушнір В. Методологія як важливий складник наукового дослідження в педагогіці. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика.* 2002. № 4. С. 15–22.
56. Гончаренко С. Методологічні характеристики педагогічних досліджень. *Педагогіка і психологія*. 1993. Ч. 1. С. 11–23.
57. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
58. Горащук В. П. Теоретичні підходи до формування культури здоров'я школярів. *Безпека життєдіяльності.* 2005. № 5 (29). С. 58–61.
59. Горащук В. П. Теоретичні та методичні засади формування культури здоров'я школярів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Харків, 2004. 414 с.
60. Гриньова М. В. Методика викладання валеології : навч.-метод. посіб. Полтава : АСМІ, 2003. 220 с.
61. Гриценко В. Здоров'я людини як багатоаспектна проблема. *Вісник Національної академії наук України*. 2006. № 6. С. 51−56.

62. Гупан Н. М. Історія педагогіки: питання кризи і розвитку. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 1. С. 110–115.
63. Гупан Н. М. Проблеми хронології в сучасних історико-педагогічних дослідженнях. *Український педагогічний журнал*. 2016. № 1. С. 116–121.
64. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект) : дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2001. 496 с.
65. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : А.П.Н., 2002. 224 с.
66. Давиденко О. В. Організація підпільної освіти у Польщі в період Другої світової війни : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Житомир, 2015. 20 с.
67. Данилевич М. В., Романчук О. В. Використання активних методів навчання у професійній підготовці майбутніх фахівців з фізичного виховання та спорту. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород, 2019. Вип. 1(44). С.47–52.
68. Данилевич М. В., Романчук О. В. Досвід підготовки фахівців з фізичного виховання і спорту в країнах Європи. *Science progress in European countries: new concepts and modern solutions* : papers of the 3rd International Scientific Conference (November 23, 2018, Stuttgart, Germany). Stuttgart, 2018. P. 165–172.
69. Данилевич М. В., Романчук О. В. Критерії сформованості готовності майбутніх фахівців з фізичного виховання та спорту до рекреаційно-оздоровчої діяльності. *Інноваційні технології в системі підвищення кваліфікації фахівців фізичного виховання і спорту* : тези доповідей V Міжнар. наук.-метод. конф. 2018. С. 105–108.
70. Данилевич М. В., Романчук О. В. Формування готовності майбутніх вчителів фізичної культури до професійної самореалізації в оздоровчій діяльності з позицій сьогодення. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 15, Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)* : зб. наук. праць 2019. Вип. 5(113). С. 47–51.
71. Даниско О. Ідеї та досвід формування здорового способу життя у вітчизняній педагогічній думці. *Педагогічні науки.* 2014. Вип. 61–62. С. 233–240.
72. Даценко І. І. Гігієна і екологія людини : навч. посіб. Львів : Афіша, 2000. 248 с.

73. Даценко І. М. З історії сексуального і статевого виховання в польській школі. *Освітянин.* 2008. № 2(92). С. 27–30;

74. Даценко І. М. Підготовка учнівської молоді до життя в сім'ї у Республіці Польща : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук 13.00.07 – теорія і методика виховання. Тернопіль, 2008. 20 с.

75. Даценко І. М. Польський досвід підготовки молоді до сімейного життя. Тернопіль : ТНПУ, 2008. 32 с.

76. Дезідерій Еразм Роттердамський. Похвала Глупості, або похвальне слово Дурості, виголошене Еразмом Роттердамським / переклад В. Литвинова. *Aerius* : вебсайт. URL: http://www.ae-lib.org.ua/ texts/erasmus__fool__ua.htm

77. Демінська Л. Фізичне здоров'я учня як головна цінність педагогічного процесу. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. Харків : ХОВНОКУ, 2012. № 6. С. 54–58.

78. Денисовець Т. М. Виховання здорового способу життя соціально занедбаних дітей в умовах шкіл-інтернатів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія та методика виховання. Луганськ, 2011. 20 с.

79. Державний стандарт початкової школи. *Верховна Рада України. Законодавство України* : вебсайт. URL: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF)/

80. Джуринський П. Б. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх учителів фізичної культури до здоров'язбережувальної професійної діяльності : атореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Одеса, 2013. 43 с.

81. Джуринський П. Б. Формування здоров'язберігаючого способу життя в історико-соціальній ретроспективі (від реліктових цивілізацій до епохи Середньовіччя). *Педагогічний дискурс*. 2012. Вип. 12. С. 155–159.

82. Дмітрієва О. В. Формування здорового способу життя учнів середньої школи в Сполучених Штатах Америки : атореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Луганськ, 2014. 20 с.

83. Долгова Н. Ґенеза фізичного виховання та спорту в університетській освіті Польщі. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2012. № 2(12). С. 125–130.

84. Долинський Б. Т. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів до формування здоров'язбережувальних навичок і вмінь у молодших школярів у навчально-виховній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти. Одеса, 2011. 44 с.
85. Дослідження джерел. Джерелознавча критика. *Навчальні матеріали онлайн* : вебсайт. URL: http://pidruchniki.com/16330826/istoriya/doslidzhennya_dzherel_dzhereloznavcha_kritika
86. Дубасенюк О. А. Методологія та методи науково-педагогічного дослідження : навч.-метод. посіб. Житомир : Полісся, 2016. 256 с.
87. Дубогай О. Навчання в русі. Здоров'язберігаючі педагогічні технології в початковій школі : метод. посібник. Київ : Шкільний світ, 2005. 112 с.
88. Дубогай О. Навчання учнів початкової школи в системі здоров'язбереження засобами освітньо-рухової методики. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві* : збірник наукових праць. 2015. № 3 (31). С. 69–74.
89. Дубогай О. Д., Цьось А. В. Навчання в русі. Здоров'язбережувальні педагогічні технології для дошкільнят та учнів : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл., вихователів дошкіл. навч. закл., учителів фіз. культури, методистів, батьків. Луцьк : Вежа–Друк, 2017. 324 с.
90. Дудко С. Г. Дидактичні засади формування здоров'язбережувального навчального середовища початкової школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.09 – теорія навчання. Тернопіль, 2015. 20 с.
91. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремінь; Академія пед. наук України. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
92. Євтушенко Г. І., Куценко В. І. Парадигма здоров'язбереження – важливий чинник економічного зростання. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2011. № 1. С. 154–165.
93. Єжова О. О., Бєсєдіна А. А., Бережна Т. І. Школи здоров'я у країнах Східної Європи: теорія і практика : монографія / за заг. ред. О. О. Єжової. Суми : Сумський державний університет, 2016. 288 с.

94. Єрмакова Т. С. Погляди мислителів періоду античності щодо формування здорової особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2014. Випуск 5(48). С. 45–49; Єрмакова Т. С. Розвиток ідеї формування культури здоров'я особистості у світовій педагогічній думці. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2014. № 4. С. 8–12.

95. Єрмакова Т. С. Теорія і практика формування культури здоров'я школярів у Польщі (друга половина XX – початок XXI століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Харків, 2017. 42 с.

96. Єфімова В. Здоров'язбережувальна діяльність у школах здоров'я: зарубіжний досвід. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2012. № 3(13). С. 98–103;

97. Єфімова В. Питання здоров'язбереження у професійній підготовці майбутніх учителів: міжнародний вимір. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України»* (22–23 вересня 2009 р.). Ч. 2. Ялта : РВВКГУ, 2009. С. 85–90;

98. Єфімова В. Підготовка вчителів природничих дисциплін до гігієнічного виховання учнів на засадах закордонного досвіду. *Культура здоров'я. Сьома науково-методична конференція* : збірник наукових праць. Херсон : Персей, 2010. С. 59–64.

99. Єфімова В. М., Могарічева Н. Л. Формування культури здоров'я в епоху античності. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки.* Випуск 40. Херсон : ХДУ, 2005. С. 302–307.

100. Єфімова В. М. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів природничих дисциплін до використання здоров'язбережувальних технологій у професійній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Ялта, 2013. 44 с.

101. Жара Г. І. Методика навчання основ здоров'я : практикум для студентів педагогічних ВНЗ. Чернігів : ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2011. 140 с.

102. Жабокрицька О. В. Педагогічні умови виховання основ здорового способу життя підлітків у позакласній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання. Київ, 2004. 20 с.

103. Жовніренко Л. П. Педагогічна система формування мотивації здорового способу життя в період античності та сьогодення. *Проблеми освіти* : наук.-метод. зб. / кол. авт. Київ : Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, 2006. Вип. 48. С. 7–13.
104. Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині (1919–1939 роки) : монографія. Івано-Франківськ, 2007. 392 с.
105. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. 759 с.
106. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : посіб. для студ. істор. спец. ун-тів. Львів : ПАІС, 2007. 312 с.
107. Зубрицький І. Я. Розвиток ідей щодо профілактики соціальних відхилень у неповнолітніх на сторінках української педагогічної періодики Східної Галичини (1918–1939 роки) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка. Дрогобич, 2018; Тернопіль, 2018. 248 с.
108. Ідрісова Н. О. Формування здорового способу життя в учнів середньої загальноосвітньої школи (кінець XX – початок XXI століття)» : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Мелітополь, 2015. 20 с.
109. Інформаційно-освітня протиалкогольна програма «Сімейна розмова». Методичний комплекс / кер. авт. кол. Панок В. Г. Київ : ТОВ «Видавництво «Діалог Пресс»», 2016. 160 с.
110. Іонова О. М., Лукьянова Ю. С. Здоров'язбереження особистості як психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2009. XXIII. № 1. С. 69–72.
111. Історія зарубіжної педагогіки : конспект лекцій / упоряд. Л. В. Маляр, М. І. Кухта. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2020. 64 с.
112. Іщук С. В. Підходи Януша Корчака до вирішення проблеми девіантної поведінки. *Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 25–27 листопада 2002) : Інформ.-метод. центр «Дебати», 2002. С. 98–102.

113. Кабацька О. В. Система формування здоров'язбережувального освітнього середовища в класичних університетах : дис. доктора пед. наук. 13.00.07 – теорія та методика виховання. Харків, 2020. 533 с.
114. Кадобний Т. Б. Філософія здоров'язбереження. *Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження* : зб. тез наук.-методол. семінару кафедри філософії та суспільних дисциплін ТДМУ імені І. Я. Горбачевського. Тернопіль : Вектор, 2013. 60 с.
115. Карпенко О. Опіка над дітьми і молоддю у громадській діяльності Генрика Йордана (1842–1907). *Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика* : матеріали І Всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конф., 25 лютого 2016 р. Івано-Франківськ, 2016. С. 68–73. URL: https://confe rence.pu.if.ua/forum/files/ 25022016/2/Karpenko.pdf
116. Карпенко О. Опіка над дітьми у Польщі: історико-педагогічний аспект : монографія. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького педагогічного ун-ту імені Івана Франка, 2017. 658 с.
117. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2005. 180 с.
118. Кафедра біології, здоров'я людини та фізичної реабілітації факультету фізичної культури, спорту та здоров'я людини Бердянського державного педагогічного університету. 2020/2021. *Кафедра біології, здоров'я людини та фізичної реабілітації* : вебсайт. URL: https://bdpu.org.ua/faculties/ffv/structure-ffv/kaf-osnov-zdorovya/
119. Кафедра екології та біологічної освіти Хмельницького національного університету. 2021/2022. *Кафедра екології та біологічної освіти* : вебсайт. URL: http://ecolog.khnu.km.ua/2020/05/08/abituriyentam-spetsialnist-serednya-osvita-biologiya-ta-zdorov-ya-lyudyny/
120. Квас О. В., Шира М. П. Педагогічні умови формування здорової особистості дитини дошкільника у процесі взаємодії закладу дошкільної освіти і сім'ї. *Молодь і ринок*. 2018. № 9. С. 6–11.

121. Кириленко С. В. Проблема формування культури здоров'я в історії теоретичної думки і в сучасній практиці. *Педагогіка і психологія*. 2004. № 1. С. 48–56.
122. Клос Л. Підготовка майбутніх соціальних працівників до здоров'язбережувальної діяльності в університетах США: теорія і практика : монографія / за ред. Г. М. Лактіонової. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2017. 383 с.
123. Ковчина І. М. Реформування загальної середньої і педагогічної освіти в Польщі у 80–90-х роках XX ст. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 1997. 168 с.
124. Козак Н. І. Здоров'язберігаюче виховання підлітків основної школи в навчально-виховному процесі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання. Київ, 2016. 22 с.
125. Коляда Н. М. Педагогічна історіографія як складник історико-педагогічного дослідження. *Науково-педагогічні студії*. 2018. № 1. С. 39–46.
126. Комплексна програма з профілактики наркотичних та алкогольних проблем, зорієнтована на учнів 1–11 класів, їх батьків та персонал загальноосвітніх закладів I–III ступенів навчання: загальний виклад програми профілактичних дій / Вієвський А. М., Лепеха К. І., Балакірєва О. М., Дивак В. В., Дмитришина Н. А., Жданова М. П., Олійник І. М., Панок В. Г., Сидяк С. В. Київ, 2014. 38 с.
127. Кондратюк С. М. Інтегративний підхід до виховання у молодших школярів здорового способу життя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія та методика виховання. Київ, 2003. 20 с.
128. Коренев М. М., Даниленко Г. М. Здоров'я дітей шкільного віку: проблеми і шляхи їх вирішення. *Журнал АМН України*. 2007. Т. 13. № 3. С. 526–532.
129. Коча І. А. Формування здорового способу життя учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Херсон, 2019; Тернопіль, 2019. 237 с.
130. Кочубей А. Едукація як ефективний засіб цілісності навчально-виховного процесу в технічному ВНЗ. *Нова педагогічна думка*. 2013. № 12. С. 32–36.
131. Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.) : дис. ... д-ра історичних наук : 07.00.02 – всесвітня історія. Луцьк, 2015. 536 с.

132. Кукса В. Філософські обрії здоров'я в період античності. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. № 1(1). URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39493/05-Kuksa.pdf?sequence=1

133. Культура епохи європейського Відродження. «Будинок радості» Вітторино да Фельтре. *Студопедія* : вебсайт. URL: http://studopedia.org/6-30061.html

134. Лавриченко Н. Методологічні аспекти порівняльно-педагогічних досліджень. *Шлях освіти*. 2006. № 2. С. 17–23.

135. Ликова В. Чи навчає здоров'ю «здоров'язбережувальна освіта»?. *Директор школи, ліцею, гімназії.* 2013. № 2. С. 64–67.

136. Листування з повітовими шкільними радами про делегування учителів початкових шкіл на курси по боротьбі з алкоголізмом у Варшаві: обіжники та розпорядження Міністерства віросповідань і освіти по цьому питанню. 1928–1934 рр. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів.* Ф. 179, оп. 1. Спр. 704. 135 арк.

137. Локшина О. І. Зміст шкільної освіти в країнах Європейського союзу: теорія і практика (друга половина XX – початок XXI ст.) : монографія. Київ : Богданова А. М., 2009. 440 с.

138. Локшина О. І. Тенденції розвитку змісту шкільної освіти в країнах Європейського Союзу : дис. … д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ, 2011. 465 с.

139. Лукашенко О. М. Проблема збереження здоров'я молодших учнів у вальдорфській педагогіці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Харків, 2009. 24 с.

140. Лук'янченко М. Теоретичні засади педагогіки здоров'я. *Проблеми гуманістичних наук. Філософія.* 2013. № 31. С. 106–117.

141. Лук'янченко М. І. Теретико-методичні засади розвитку педагогіки здоров'я на Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки». Луганськ, 2012. 42 с.

142. Люльченко В. Г. Передумови виникнення шкільної гігієни в XVIII–XIX ст. *Бюлетень Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки».* 2016. С. 47–54.

143. Лях-Породько О. О. Діяльність сокільсько-гімнастичного руху у глобальному геополітичному та соціально-культурному об'єднанні слов'янських народів наприкінці XIX – на початку XX ст. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2009. № 2. С. 94–100.
144. Мельник Ю. Б. Соціально-педагогічні засади формування культури здоров'я в учнів початкової школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка. Луганськ, 2010. 20 с.
145. Методологічні засади педагогічного дослідження : монографія / Є. М. Хриков та ін.; за заг. ред. В. С. Курила, Є. М. Хрикова. Луганськ : Видавництво ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 248 с.
146. Міхеєнко О. І. Валеологія. Основи індивідуального здоров'я людини : навч. посіб. / вид. 2-ге, перероб. і допов. Суми : Університетська книга, 2010. 448 с.
147. Міхеєнко О. І. Конкретизація сутності поняття «здоров'я» як методологічне підгрунтя практики оздоровлення організму людини. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту.* 2013. № 2. С. 42–46.
148. Модуль «Прояви турботу та обачливість» : навч.-метод. посіб. / Б. М. Ворник, О. А. Голоцван, В. П. Коломієць, К. О. Талалаєв. Київ : Навч. книга, 2002. 152 с.
149. Мордвінова І. В. Організаційно-педагогічні засади здоров'язбережувального виховання молодших школярів у сучасній Польщі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Суми, 2015. 20 с.
150. Навчально-методичний комплекс дисциплін фахової підготовки бакалавра за напрямом «Здоров'я людини» : наук.-метод. зб. / заг. ред. С. В. Страшко. Київ : Освіта, 2013. 360 с.
151. Нагачевська З. Педагогічна думка і просвітництво у жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. – 1939 р.) : монографія. Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2007. 764 с.
152. Наукові підходи до педагогічних досліджень / за ред. В. І. Лозової. Харків : Апостроф, 2012. 352 с.

153. Невмержицька О., Бориславський А. Шляхи формування в учнівської молоді потреби в здоровому способі життя. *Молодь і ринок*. 2022. № 1 (199). С. 67–71.
154. Невмержицька О. Виховні цінності у педагогічній думці Західної України міжвоєнного періоду. *Молодь і ринок.* 2013. № 2. С. 53–57.
155. Невмержицька О. Педагогічні аспекти формування ціннісного ставлення до здоров'я. *Гірська школа Українських Карпат.* 2020. № 22. С. 14–18.
156. Нестайко І. М. Здоров'язберігаюче навчання у сучасній польській школі. *Наукові записки. Серія : Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2010. Вип. 31. С. 326–329.
157. Нова українська школа : порадник для вчителя / під заг. ред. Бібік Н. М. Київ : ТОВ Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
158. Нова школа: простір освітніх можливостей / упоряд. Л. Гриневич та ін. Київ : 2016. 40 с.
159. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / укладачі : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ : «АКОНІТ», (серія «Нові словники»), 2006. Т. 1. А–К. 2006. 926 с.; Т. 3. П–Я. 2006. 862 с.
160. НУШ. Типові освітні програми для закладів загальної середньої освіти, розроблені під керівництвом О. Я. Савченко. 1–2 класи. 3–4 класи. Київ, 2020. 240 с.
161. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви. Розділ IV. Реформація в Польщі. *Ізборнік* : вебсайт. URL: http://litopys.org.ua/ohienko/oh04.htm
162. Окопний А. М. Фізичне виховання в спадщині вітчизняних педагогів (друга половина XIX – перша половина XX століття) : дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : 24.00.02 – фізична культура, фізичне виховання різних груп населення. Львів, 2001. 197 с.
163. Омеляненко В. Л., Кузьмінський А. І. Теорія і методика виховання : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 415 с. (Навчально-методичний комплекс з педагогіки).
164. Омельченко С. О. Теоретичні та методичні основи взаємодії соціальних інститутів суспільства в формуванні здорового способу життя учнів загальноосвітніх

навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка. Луганськ, 2008. 44 с.

165. Омельченко С., Каліберда Л. Здоров'язбережувальна педагогіка: сучасні тенденції та перспективи розвитку. *Рідна школа*. 2012. № 7. С. 25–28.
166. Оржеховська В. М. Педагогіка здорового способу життя. *Проблеми освіти.* 2006. Вип. 48. С. 3–7.
167. Оржеховська В. М. Стратегія педагогіки здорового способу життя. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 4. С. 19–28.
168. Оржеховська В. М., Пилипенко О. І. Превентивна педагогіка : наук.-метод. посіб. Ізмаїл : СМИЛ, 2006. 283 с.
169. Оржеховська В. М., Пилипенко О. І., Анрущак Л. І. Концепція освіти «рівний–рівному» щодо здорового способу життя серед молоді України : навч.-метод. посіб. Київ : Начальна книга, 2002. 23 с.
170. Оржеховська О. Холістична концепція здоров'я у британській школі: перспективи для України. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2013. № 1(15). С. 41–48.
171. Осадченко Т. Створення здоров'язбережувального середовища початкової школи : практичний порадник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2016. 234 с.
172. Основи громадського здоров'я: теорія і практика : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. О. В. Безпалько. Ужгород : ВАТ «Патент», 2008. 322 с.
173. Остапенко Г. О. Формування готовності майбутніх учителів фізичної культури до організації здоров'язбережувального навчально-виховного середовища : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Київ, 2013. 22 с.
174. Пангелов С. Характерні риси і передумови розвитку форм активного дозвілля людини у період середніх віків (V–XVII ст.). *Спортивний вісник Придніпров'я.* 2009. № 2–3. С. 89–92.
175. Паничок Т. Я. Статеве виховання учнівської молоді у Німеччині : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання. Тернопіль, 2010. 20 с.
176. Пантюк М. П. Виховання підлітків у діяльності молодіжних товариств і об'єднань в західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX століття (історико-теоретичний

аспект) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 – теорія та історія педагогіки. Київ, 1998. 16 с.

177. Пантюк Т. Виховання здорового способу життя як важлива умова гармонійного становлення особистості. *Педагогіка вищої та середньої школи* : збірник наукових праць КДПУ. Кривий Ріг, 2011. Вип. 33. С. 526–533.
178. Пантюк Т. Освітні передумови факторів здоров'я та їх вплив на спосіб життя особистості. *Реалізація здорового способу життя – сучасні підходи* : монографія / за заг. ред. М. Лук'янченка, А. Матвєєва, А. Подольски, Ю. Шкребтія. Дрогобич : Коло, 2007. С. 101–104.
179. Пантюк Т. І., Пантюк М. П. Здоров'я дитини як необхідна умова її гармонійного розвитку. *Транснаціональний розвиток освіти та медицини: історія, теорія, практика, інновації* : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., присвяченої 60-річчю ТДМУ імені І. Я. Горбачевського (23–24 листопада 2017 р.). Тернопіль : ТДМУ «Укрмедкнига», 2017. С.148–150.
180. Пантюк Т. І. Фізичне виховання дітей дошкільного віку в Україні: історія, теорія, практика : монографія. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2016. 208 с.
181. Пантюк Т. І., Ярушак М. І., Прейс Н. І., Потюк С. В. Інноваційні технології як чинник формування здорового способу життя дітей. *Гірська школа Українських Карпат*. 2019. № 21. С. 25–29.
182. Парк Йордана у Стрию. *Стрийська старовиина* : вебсайт. URL: https://stryjska starovyna.wordpress.com/2014/12/11/
183. Пасічник В. Р. Підготовка вчителів фізичної культури у Польщі (друга половина XIX – початок XXI століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Київ, 2010. 36 с.
184. Пасічник В. Передумови зародження і розвитку системи підготовки спеціалістів фізичного виховання в Краківському та Познанському університетах (друга половина XIX – початок XX століття). *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2007. № 10. С. 110–113.

185. Пасічник В. Становлення системи підготовки вчителів фізичного виховання в Польщі (XIX – початок XX століття). *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві* : зб. наук. праць. 2012. №. 1 (17). С. 10–14.

186. Педагогічна Конституція Європи. Преамбула. *Вища освіта України.* 2013. № 3. С.111–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vou_2013_3_17

187. Петухова Т. А. Підготовка майбутніх учителів до формування культури безпеки життєдіяльності в учнів основної школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Київ, 2010. 22 с.

188. Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості / стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах : навч.-метод. посіб. / Богданов С. О. та ін.; заг. ред. : Чернобровкін В. М., Панок В. Г. Київ : ПУЛЬСАРИ, 2017. 208 с.

189. Повалій Т. Л. Арт-терапевтичні аспекти хореографічної освіти в Польщі. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. № 8. С. 110–116.

190. Поліщук Н. Характеристика змісту поняття «здоров'я людини» в сучасних дослідженнях. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* 2012. № 1(3). С. 124–132.

191. Польсько-украинский словарь / сост. С. И. Левинская, Т. В. Старак. Kijów; Lwów : Radianska szkola, 1991. 478 с.

192. Польсько-український та україно-польський словник : близько 60 тис. слів та словосполучень / укл. Д. В. Бачинський та ін. Вид. 3-тє, випр. та допов. Київ : Чумацький шлях, 2008. 538 с.

193. Практика здоров'язбереження і здоров'ятворення в навчальних закладах Дніпропетровської області / В. Морозова, В. Музирова, Л. Лаврова, Н. Мікулак. *Відкритий урок*. 2003. № 9–10. С. 50–56.

194. Природничо-географічний факультет Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка; 2020/2021. *Природничо-географічний факультет* : вебсайт. URL: https://www.cuspu.edu.ua/ua/mahistr/482-spetsialnosti/pryrodnycho-heohrafichnyi-fakultet/5974-01405-serednia-osvita-biolohiia

195. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145. *Верховна Рада України* : вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2145-19#n1235

196. Про повну загальну середню освіту : Закон України (*Відомості Верховної Ради*. 2020. № 31. ст. 226). *Верховна Рада України* : вебсайт. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/ 463-20#top

197. Прохасько Т. Конфігурація тіла у морському просторі. *Zbruč* : вебсайт. URL: https://zbruc.eu/ node/84257

198. Рабле Ф. Гаргантюа і Пантагрюєль : роман ; для серед. та ст. шк. віку / скор. переказ з франц. та приміт. І. Г. Сидоренко. Київ : Веселка, 1990. 246 с.

199. Романчук О. В., Данилевич М. В. Окремі аспекти підготовки фахівців з фізичного виховання і спорту в Республіці Польща. Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій : матеріали Всеукр. наук. конф. (24–25 листопада 2017 р., Дніпро) / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро : СПД «Охотнік», 2017. Ч. 1. С. 240–242.

200. Романчук О., Коваль Р., Бубела О., Михайленко А., Михайленко А. Зародження та становлення різних видів гімнастики у Франції. *НЧУ імені М. П. Драгоманова.* 2021. Вип. 8 (139). С. 75–80.

201. Романчук О. Підготовка фахівців фізичного виховання і спорту до фізкультурно-оздоровчої та спортивної діяльності з дітьми і молоддю в Австрії : теоретико-методологічний аспект : монографія. Львів : Галицька видавнича спілка, 2019. 434 с.

202. Романчук О. В. Теоретико-методологічні основи підготовки фахівців фізичного виховання і спорту до педагогічної діяльності з дітьми і молоддю в Австрії (XX – поч. XXI ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Дрогобич, 2020. 40 с.

203. Рондяк Л. М. Організаційно-методичні умови превентивного виховання учнів початкових класів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання. Київ, 2009. 19 с.

204. Руда О. Освітня політика Другої Речі Посполітої у 1918–1924 роках. *Проблеми гуманітарних наук.* 2014. Випуск 34. Історія. С. 232–246.

205. Руда О. В. Діяльність Кураторії Львівського шкільного округу в 1921–1939 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. № 46. С. 192–196.

206. Савченко Н. Благодійність як основа польської позашкільної освіти і виховання. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Педагогічні науки.* 2010. Випуск 91. С. 189–195.

207. Савченко Н. С. Теорія і практика позашкільної освіти молоді в Польщі (остання чверть XIX століття – середина XX століття) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Черкаси, 2013. 40 с.

208. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. 280 с.

209. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ : Лілея–НВ, 2001. 248 с.

210. Садова В. Використання компаративістики в історико-педагогічних дослідженнях. *Вісник Львівського університету : Серія Педагогіка*. 2009. Вип. 25. Ч. 1. С. 301–306.

211. Садова І. Використання арт-терапевтичних технологій корекції здоров'я у роботі з учнями початкової школи. *Педагогічна освіта: теорія і практика* : зб. наук. праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 2015. Вип. 18. С. 268–274.

212. Сажієнко Н. В. Тенденції розвитку міжнародно-правового співробітництва держав у сфері охорони здоров'я. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 62. С. 406–413.

213. Свириденко О. О. Педагогічні умови виховання здорового способу життя підлітків у дитячо-юнацьких спортивних школах : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія та методика виховання. Луганськ, 2010. 20 с.

214. Свириденко С. О. Формування здорового способу життя молодших школярів у позакласній виховній роботі : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 – теорія та історія педагогіки. Київ, 1998. 16 с.

215. Сисоєва С. О., Кристопчук Т. Є. Методологія науково-педагогічних досліджень : підручник. Рівне : Волинські обереги, 2013. 360 с.
216. Система фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі та України (XVI – початок XXI століття): порівняльний аналіз : монографія / Е. С. Вільчковський, Б. М. Шиян, А. В. Цьось, В. Р. Пасічник. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 240 с.
217. Сіліна Г. О. Педагогічні умови формування психосоціальної компоненти здоров'я молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання. Київ, 2008. 20 с.
218. Скаврон Б. Розбудова міського парку та сморід на Пасічній. *Zbruč* : вебсайт. URL: https://zbruc.eu/node/55353
219. Сливка Л. Вибрані аспекти педагогіки здоров'я у творчості польських науковців. *Еколого-валеологічне виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в сучасному освітньому просторі* : матеріали III Міжнародної наук.-практ. інтернет-конф. (Суми, 29–30 березня 2018 р.). Суми : ФОП Цьома С. П., 2018. С. 177–180.
220. Сливка Л. Використання досвіду польських науковців у моніторинговому дослідженні готовності майбутніх учителів до здоров'язбережувальної діяльності у школі. *Молодь і ринок.* 2019. № 8(175). С. 68–73. DOI: https://doi.org/10.24919/ 2308-4634.2019.179343
221. Сливка Л. Діяльність шкільних лікарів у Польщі міжвоєнної доби XX століття в контексті сучасних підходів до створення здоров'язбережувального освітнього середовища в навчальному закладі. *Педагогіка здоров'я* : зб. наук. праць VII Всеукраїнської наук.-прак. конф. (Чернігів, 7–8 квітня 2017 р.) : в 2 т. / ред. колегія : С. М. Шкарлет та ін. Чернігів. Т. 1, 2017. С. 526–530.
222. Сливка Л. Досвід здоров'язбережувального виховання навчальних закладів гірських регіонів Республіки Польща. *Гірська школа: сучасні виклики і перспективи розвитку* : монографія / за наук. ред. Оліяр М. П. Івано-Франківськ : НАІР, 2017. С. 369–384.
223. Сливка Л. Екологія дитинства : навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : НАІР, 2014. 164 с.

224. Сливка Л. «Ера Копчиньського» або розвиток теорії і практики шкільної гігієни у Польщі за міжвоєнної доби XX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* 2021. Випуск 1 (48). С. 371–374. DOI: https://doi.org/10.24144/2524-0609.2021. 48.371-374

225. Сливка Л. Законодавчо-правове підґрунтя здоров'язбережувальної парадигми в освітній системі Польщі. *Матеріали XVII Всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конф. «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»* : зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2015. № 17. С. 186–188.

226. Сливка Л. Здоров'явиховна діяльність громадських товариств Польщі. *Педагогічні інновації в початковій школі* : матеріали науково-методичного семінару (Івано-Франківськ, 15 лютого 2017 р.). Івано-Франківськ : НАІР, 2017. С. 49–53.

227. Сливка Л. Здоров'язбережувальна освіта в загальноосвітніх школах Польщі наприкінці XX – на початку XXI ст. *Наукові та освітні трансформації в сучасному світі* : зб. матеріалів Всеукраїнської міждисциплінарної наук.-практ. конф. (Чернігів, 15 липня 2021 р.). Суми : ТОВ НВП «Росток А.В.Т.», 2021. С. 297–298.

228. Сливка Л. Здоров'язбережувальна педагогіка : навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ : видавець Кушнір Г. М., 2016. 200 с.

229. Сливка Л. Здоров'язбережувальна тематика у змісті навчальних дисципілін загальноосвітніх шкіл Польщі в 1950-х – 1970-х рр. *Молодь і ринок.* 2021. 3(189). С. 92–95. DOI: https://doi.org/ 10.24919/2308-4634.2021.234145

230. Сливка Л. Здоров'язбережувальне виховання в контексті педагогічної спадщини Мацєя Демеля (Maciej Demel; 1923–2017). *Педагогічний альманах*. 2021. Випуск 48. С. 261–267. DOI: https://doi.org/10.37915/pa.vi48.233

231. Сливка Л. Здоров'язбережувальне виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI століття) : монографія. Івано-Франківськ : Дискурсус, 2022. 588 с.

232. Сливка Л. Здоров'язбережувальне виховання як об'єкт наукового дослідження: польський та український виміри. *Сучасні здоров'язбережувальні технології* : монографія / за заг. ред. Ю. Д. Бойчука. Харків : Оригінал, 2018. С. 377–383.

233. Сливка Л. Зміст навчальної програми «Проздоров'язбережувальна освіта у школі» (1993) для початкових класів загальноосвітніх шкіл Республіки Польща. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*. Луцьк : Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж». 2021. Том 2. № 3. С. 91–95. DOI: https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2021.3.2.14

234. Сливка Л. Інтеграція матеріалів польської педагогічної літератури із практикою підготовки майбутніх вчителів до здоров'язбережувального виховання. *Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності* : збірник матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнародною участю (Тернопіль, 5–6 квітня 2017 р.) / укладачі В. Є. Кавецький, А. В. Вихрущ, О. Я. Жизномірська, Т. Г. Дідух. Тернопіль : СМП «Тайп», 2017. С. 244–246.

235. Сливка Л. Історико-філософські основи здоров'язбережувального виховання. *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»* / ред. кол. М. Чепіль (гол. ред.) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. 2016. № 3(35). С. 208–216.

236. Сливка Л. Історіографічний контекст проблеми здоров'язбережувального виховання учнівства у Польщі: вибрані аспекти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 48. Том 2. С. 228–232. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/48-2-38

237. Сливка Л. Історіографія проблеми здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі: аналіз розвідок міжвоєнної доби XX століття. *Педагогіка здоров'я* : зб. наук. праць IX Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Педагогіка здоров'я» (Чернігів, 27–28 вересня 2019 р.). Чернігів, 2019. С. 205–207.

238. Сливка Л. Категоріальний апарат проблеми здоров'язбережувального виховання: тлумачення дефініції «здоров'я» у польській науковій літературі. *Обрії*. 2017. № 1(44). С. 44–47.

239. Сливка Л. Концепція здоров'язбережувального виховання Станіслава Копчиньського. *Матеріали І Всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конф. «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика», присвяченої*

160-річчю від дня народження С. Русової (Івано-Франківськ, 25 лютого 2016 р.) / за ред. Т. К. Завгородньої. Івано-Франківськ, 2016. С. 82–88.

240. Сливка Л. Культурно-просвітницька та науково-педагогічна діяльність громадських інституцій Польщі у контексті здоров'язбережувального виховання дітей та молоді. *Вісник Львівського університету. Серія Педагогічна.* Випуск 31. 2016. С. 163–172.
241. Сливка Л., Мачинська Н. Стан здоров'я дітей і молоді як джерело конструювання змісту здоров'язбережувального виховання в загальноосвітніх школах Польщі. *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*. Дрогобич, 2021. Випуск 12 (44). С. 165–171. DOI: https://doi.org/10.24919/2413-2039.12/44.26
242. Сливка Л. Нормативно-правова база як «зовнішній» чинник розвитку здоров'язбережувального виховання учнів в загальноосвітніх школах Польщі міжвоєнного періоду ХХ ст. *Пріоритети розвитку початкової освіти в контексті становлення Нової української школи* : зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Житомир, 24 березня 2021 р.). Житомир, 2021. С. 11–13.
243. Сливка Л. Освіта і виховання у здоров'язбереженні дітей та молоді: загальноєвропейська ретроспектива, становлення на польських землях. *Гірська школа Українських Карпат*. 2020. № 23 С. 50–54. DOI: https://doi.org/10.15330/msuc.2020.23.50-54
244. Сливка Л. Педагогічна здоров'язбережувальна діяльність Генрика Йордана. *Матеріали ІІ Всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конф. до 78-річниці від дня народження Б. М. Ступарика «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика»* (Івано-Франківськ, 5 березня 2018 р.). 2018 : вебсайт. URL: http://conference.pu.if.ua/forum/viewtopic.php?f=196&p=749#p749
245. Сливка Л. Педагогічний нагляд за здоров'язбережувальним вихованням учнів загальноосвітніх шкіл у польському освітньому просторі. *Стратегії модернізації педагогічної освіти в Україні та країнах Європейського Союзу* : матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 20–21 жовтня 2022 р.) / за наук. ред. С. З. Романюк. Чернівці : Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 138–140.

246. Сливка Л. Педагогічні аспекти здоров'язбережувальної діяльності Тадеуша Жулинського (1839–1885). *Problems and Innovations in Science* : abstracts of the 1st International scientific and practical conference (London, Great Britain, May 4–5, 2020) : in 2 v. London : Nika Publishing, 2020. Vol. 1. P. 118–121.

247. Сливка Л. Педагогічні аспекти польського здоров'язбережувального руху (XIX – початок XX ст.). *Ponad podziałami. Wspólne perspektywy i dążenia w polsko-ukraińskiej współpracy naukowej* : monografia nr. 19 Polskiego Stowarzyszenia Nauczycieli Twórczych / red. nauk. Leszek Pawelski, Marek Rembierz. Szczecinek – Dąbrowa Górnicza : Polskie Stowarzyszenie Nauczycieli Twórczych, 2021. S. 373–387.

248. Сливка Л. Педагогічні умови і засоби здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл (на тлі розвідок українських та польських вчених). *The main prospects for the development of science in modern life* : Proceedings of the XXXVI International Scientific and Practical Conference. Warsaw, Poland. 2022. P. 243–246. URL: https://isg-konf.com/the-main-prospects-for-the-development-of-science-in-modern-life/

249. Сливка Л. Позакласний і позашкільний виміри здоров'язбережувального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (міжвоєнна доба XX ст.). *Актуальні проблеми педагогічної освіти: новації, досвід та перспективи* : зб. тез доповідей II Всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнародною участю (Запоріжжя, 20 квітня 2021 року) / за заг. ред. О. В. Пономаренко, Л. О. Сущенко. Запоріжжя : АА Тандем, 2021. С. 29–31.

250. Сливка Л. Проблема здоров'язбереження дітей і молоді у польській педагогічній думці XVI–XVII ст. *Actual Problems of Science and Practice* : abstracts of 14 International Scientific and Practical Conference (Stockholm, Sweden, 27–28 April, 2020). Stockholm, 2020. P. 578–580.

251. Сливка Л. Проблема здоров'яорієнтованого виховання зростаючої особистості у творчій спадщині польських вчених. *Особистість, суспільство, політика* : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. (Київ, 15–16 лютого 2016 р.) : у 2 ч. / за ред. С. Терепищого та ін. Ч. 2. Люблін : Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji (WSEI), 2016. С. 55–57.

252. Сливка Л. Проблеми здоров’я дітей та молоді в Україні (за статистичними матеріалами минулих років). *Педагогіка здоров’я* : зб. наук. праць VIII Всеукраїнської наук.-практ. конф. / за заг. ред. акад. І. Ф. Прокопенка. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2018. С. 334–338.

253. Сливка Л. Просвітницько-виховна діяльність Варшавського Гігієнічного Товариства в контексті здоров’язбереження дітей та молоді (XIX – початок XX століття). *Scientific Journal Virtus.* 2017. № 12. С. 160–162.

254. Сливка Л. Просвітницько-виховний контент проблеми здоров’язбереження особистості на сторінках польських паренетичних друкованих джерел. *Eurasian scientific discussions* : proceedings of the 5th International scientific and practical conference (Barselona, Spain, 5–7 June, 2022). Barselona: Barca Akademy Publishing, 2022. P. 454–457. URL: https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/06/EURASIAN-SCIENTIFIC-DISCUSSIONS-5-7.06.22.pdf

255. Сливка Л. Професійна підготовка вчителів до здоров’язбережувальної діяльності у школі: ретроспектива польського досвіду (1918–1939 рр.). *Формування здоров’язбережувальних компетентностей молоді в умовах глобалізації: реалії та перспективи* : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 28–29 квітня 2020 р.) / за наук. ред. Г. В. Бучківської. Хмельницький : ФОП Колісник С. А., 2020. С. 175–179.

256. Сливка Л. Реалізація здоров’язбережувальної освіти у початкових школах Республіки Польща. *Молодь і ринок*. 2017. № 9(152). С. 119–123.

257. Сливка Л. Ретроспектива здоров’язбережувального виховання дітей та молоді у творчості польських дослідників 1960-х–1980-х рр. *Молодь і ринок.* 2021. № 4(190). С. 76–79. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2021.236348

258. Сливка Л. Рефлексивно-оціночний складник підготовки майбутніх учителів до промоції здоров’я: польський досвід. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка* : зб. наук. праць / редкол. : Огнев’юк В. О., Хоружа Л. Л., Безпалько О. В., Бєлєнька Г. В. та ін. Київ : ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. № 28. С. 66–72.

259. Сливка Л. Реформування здоров'язбережувальної освіти в умовах Євроінтеграції: досвід Республіки Польща. *Освіта і формування конкурентоспроможності фахівців в умовах євроінтеграції* : зб. тез доповідей V Міжнародної наук.-практ. конф. (Мукачево, 21–22 жовтня 2021 р.) / ред. кол. : Т. Д. Щербан (гол. ред.) та ін. Мукачево : Вид-во МДУ, 2021. С. 285–287.

260. Сливка Л. Роль громадських організацій у здоров'язбережувальному вихованні учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (1918–1939). *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 40. Том 3. С. 183–187. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/40-3-29

261. Сливка Л. Самооцінка щодо роботи навчального закладу щодо здоров'язбережувального виховання учнів: з досвіду початкової школи № 9 імені Миколи Коперника міста Тарновські Гури. *Роль освіти у сталому розвитку гірського регіону* : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 20–22 вересня 2017 р.). Івано-Франківськ : НАІР, 2017. С. 72–74.

262. Сливка Л. Спрямованість навчально-виховного процесу школи на збереження і зміцнення здоров'я учнів: досвід педагогів Республіки Польща. *Освітній простір України* : науковий журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». 2015. № 5. С. 173–178.

263. Сливка Л. Стан здоров'я дітей, підлітків та молоді у Республіці Польща: статистика, проблеми оцінювання, джерело визначення змісту здоров'язбережувального виховання. *Гірська школа в умовах реформування системи освіти: компетентнісний вектор* : монографія / за ред. Оліяр М. П. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2018. С. 335–352.

264. Сливка Л. Тематичне поле педагогіки здоров'я у сучасних (після 1989 року) дисертаціях та монографіях польських дослідників. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла». 2018. № 1(42), Частина I, Частина II. С. 218–221.

265. Сливка Л. Шкільна гігієна у творчій спадщині Болеслава Адама Барановського (1844–1916) та Мечислава Титуса Барановського (1851–1898). *Innovation in Science:*

Modern Challenges : abstracts of III International Scientific and Practical Conference (Germany, Munich, May 25–26, 2020). Munich : Littera Verlag, 2020. P. 173–176.

266. Словник української мови в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда; АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 3 : З / ред. тому: Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. 1972. 744 с.; Т. 5 : Н–О / ред. тому: В. О. Винник, Л. А. Юрчук. 1974. 840 с.
267. Словник УКРЛІТ.ORG. *Публічний електронний словник української мови* : вебсайт. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/
268. Словник : Польсько-український. Українсько-польський / уклад. А. Малецька, З. Ландовські; за заг. ред. В. Т. Бусела. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 848 с.
269. Сметанський М. Змістові характеристики виховання як педагогічної категорії. *Шлях освіти.* 2005. № 3. С. 5–9.
270. Сметанський М. Суть виховання як складової педагогічного процесу. *Шлях освіти*. 2006. № 4. С. 14–17.
271. Смоляр В. І. Салернський кодекс здоров'я. *ООВ «Екогінтокс»* : вебсайт. URL: http://medved. kiev.ua/web_journals/arhiv/nutrition/2009/1-2_09/str68.pdf
272. Соловей Д. Тенденції розвитку форм організації фізичного виховання країн Європи в середні віки. *Молода спортивна наука України*. 2015. Т. 2. С. 269–274.
273. Співак М. В. Державна політика здоров'язбереження: світовий досвід і Україна : монографія. Київ : Логос, 2016. 536 с.
274. Стан та чинники здоров'я українських підлітків : монографія / О. М. Балакірєва, Т. В. Бондар, О. Р. Артюх та ін.; наук. ред. О. М. Балакірєва. Київ : «К.І.С.», 2011. 172 с.
275. Сташевська І. О. Методи порівняльної педагогіки: проблеми класифікації та використання. *Шлях освіти*. 2012. № 2. С. 17–22.
276. Стеченко Д. М., Чмир О. С. Методологія наукових досліджень. Київ : Знання, 2007. 317 с.
277. Стражнікова І. В. Історіографія розвитку педагогічної науки у дослідженнях західного регіону України (друга половина XX – початок XXI століття) : дис. ... д-ра

пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Івано-Франківськ, 2015. 608 с.

278. Стражнікова І. Проблеми історіографії сучасних історико-педагогічних досліджень вищої школи України. *Методологія сучасних досліджень в політиці, економіці та соціальній сфері* : матеріали Першої міжнародної наук.-практич. конф. вчених, студентів і практиків / гол. ред. В. В. Шконда. Донецьк : Норд-Прес, 2011. С. 324–328.
279. Стратегічні пріоритети молодіжної політики: освіта, зайнятість, житло : щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2013 року) / гол ред. Надтока Г. Київ, 2014. 359 с.
280. Струманський В. П. Педагогічне співробітництво структур України й Польщі в ініціюванні здорового способу життя учнівської молоді. *Освіта й виховання в Польщі й Україні (XIX–XX ст.)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Ніжин, 20–22 травня 1998 р.) : у 2 ч. Ніжин, 1998. Ч. 1. С. 68–74.
281. Струманський В. Педагогіка народно-побутового життя української людності. *Рідна школа.* 1996. № 9. С. 31–50.
282. Сухомлинська О. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці». *Шлях освіти.* 2005. № 4. С. 43–47.
283. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем. Київ : А.П.Н., 2003. 68 с.
284. Сухомлинська О. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми. *Шлях освіти.* 2003. № 1. С. 39–43.
285. Сухомлинська О. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти.* 1999. № 1. С. 31–45.
286. Сухомлинська О. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі. *Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем.* Київ, 2003. С. 36–46.
287. Сучасні підходи у сфері охорони громадського здоров’я та його популяризації / упоряд. : Н. В. Зимівець, В. В. Крушельницький, Т. І. Мірошниченко. Київ, 2003. 95 с.

288. Сущенко Л. П. Соціальні технології культивування здорового способу життя людини. Запоріжжя: ЗДУ, 1999. 308 с.

289. Тверезовська Н. Т., Сидоренко В. К. Методологія педагогічного дослідження : навч. посіб. Київ : «Центр учбової літератури», 2013. 440 с.

290. Твоє життя – твій вибір : навч.-метод. посіб. / Зимівець Н. В. та ін. Київ: Навч. книга, 2002. 190 с.

291. Терещук Г. В., Янкович О. І. Освітня, наукова й управлінська діяльність Вінцента Оконя : історія та сучасний контекст. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць.* Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2021. Вип. 50. С. 226–234.

292. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Р. Шияна. *НУШ. Нова українська школа* : вебсайт. URL: https://nus.org.ua/news/mon-rozrobylo-dva-varianty-typovyh-osvitnih-program-dlya-3-4-klasiv/

293. Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів для основної та старшої школи. *Освіта України*. 2004. № 17. С. 2–9.

294. Ткаченко В. Змістово-структурові аспекти поняття «здоров'язбережувальні технології». *Витоки педагогічної майстерності.* 2013. № 12. С. 315–319.

295. Трач В. Гігієнічні часописи та формування дискурсу громадського здоров'я у Львові на початку XX століття. *City History, Culture, Society* (*Місто: історія, культура, суспільство*) : е-журнал урбаністичних студій. Київ, 2018. № 2(4). С. 136–161. URL: https://doi.org/10.15407/mics2019.04.136

296. Трач В. «Для культури в напрямку гігієни»: громадське здоров'я та «виставковий комплекс» у Львові наприкінці XIX – на початку XX ст. *City History, Culture, Society (Місто: історія, культура, суспільство: е-журн. урбаністичних студій).* Київ, 2019. № 6. С. 99–119. URL: https://doi.org/10.15407/mics2019.06.099

297. Турчик І. Х. Шкільний спорт у теорії та практиці формування цінностей учнівської молоді США (XX – початок XXI ст.) : дис. ... доктора педагогічних наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Дрогобич, 2021. 549 с.

298. Уська У. Автономізація Галичини (1861–1873): процес законодавчого оформлення польської національно-територіяльної автономії. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету.* 2017. Випуск 18. С. 99–126.

299. Факультет природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова; 2019/2020. *Факультет природничо-географічної освіти та екології* : вебсайт. URL: https://old.fpgoe.npu.edu.ua/ainmenu-5

300. Фідлєр М. Чарівні квіти : сценічна картина в двох відслонах / пер. з нім. мови Ю. Шкрумеляка. Львів : Світ Дитини, 1939. 12 с.

301. Фізична рекреація : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів фізичного виховання і спорту / Приступа Є. Н., Жданов О. М., Линець М. М.; за наук. ред. Є. Н. Приступи. Львів : ЛДУФК, 2010. 447 с.

302. Філатова О. А. Хвороба як медико-психологічний і філософський феномен. *Медична психологія*. 2013. № 4. С. 14–16.

303. Філіппенко Н. А. Використання елементів музикотерапії у початковій освіті: досвід Польщі. *Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології.* Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. № 8. С. 117–124.

304. Філь С. М., Худолій О. М., Малка Г. В. Історія фізичної культури : навч. посіб. для вузів / за ред. С. М. Філя. Харків : ОВС, 2003. 160 с.

305. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посіб. Вид. 2-ге, виправ. і доп. Київ : Академвидав, 2005. 560 с.

306. Фоменко Л. Феномен лікаря в античній філософії. *Проблеми гуманітарних наук. Філософія*. 2013. Вип. 31. С. 118–133.

307. Хриков Є. М. Аналіз стану періодизації історико-педагогічних явищ. *Вісник Луганського національного ун-ту імені Тараса Шевченка*. 2016. № 6(303). С. 82–96.

308. Цьома С. Концепцуальні засади здоров'язбережувального виховання молодших школярів у Болгарії. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* 2013. № 8 (34). С. 26–32.

309. Цьома С. Формування основ здоров'язбереження учнів у системі початкової освіти Болгарії. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2014. Вип. 48. С. 223–227.

310. Чаговець А. І. Проблема формування здорового способу життя дітей дошкільного віку у вітчизняній педагогіці (друга половина XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – загальна педагогіка та історія педагогіки. Харків, 2007. 209 с.

311. Чепіль М. Лікувальна педагогіка Януша Корчака. *Людинознавчі студії*. Вип. XIX : Педагогіка. Дрогобич, 2009. С. 81–92.

312. Чепіль М. Теоретичні засади фізичного виховання дітей і молоді у Польщі (1918–1939 рр.) *Молодь і ринок*. 2020. № 3 (182). С. 6–11.

313. Чередрецька Б. Соціально-педагогічні основи попередження відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку (на матеріалах Польщі) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Івано-Франківськ, 1997. 46 с.

314. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2005. 640 с.

315. Шатило В., Копетчук В., Горай О. Особливості санітарно-гігієнічного виховання та профілактичної роботи медичних сестер зі школярами з досвіду Республіки Польщі. *Розвиток педагогічних наук в Україні і Польщі на початку XXI століття* : зб. наук. праць. Черкаси, 2011. С. 393–398.

316. Шевчук А. Регіональні освітні системи: теорія, методологія, практика інноваційного розвитку : монографія. Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2014. 440 с.

317. Шеремет Л. А. Соціальні контури персонального зусилля, спрямованого на розвиток тілесності та духовності суспільства. *Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки*. 2015. Випуск 6(78). С. 24–31.

318. Шиян О. Державна освітня політика з питань здорового способу життя молоді : монографія. Львів, 2010. 296 с.

319. Шиян О. Освітня політика з питань формування і збереження здоров'я молоді у контексті глобалізації. *Науковий вісник*. 2008. Випуск 2. «Демократичне

врядування». С. 1–6. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik2/fail/Shyjan.pdf

320. Янкович О. І. Генеза лісової дошкільної освіти в Польщі та Україні: витоки і сучасність. *Слово. Стратегії. Інновації* : колективна монографія / за заг. ред. О. Турко, О. Янкович. Тернопіль : Вектор, 2022. С. 123–149.
321. Янкович О. І. Громадсько-освітня діяльність та педагогічні погляди Марії Лопаткової (1927 – 2016 рр.). *Молодь і ринок*. 2020. № 6–7(185–186), листопад-грудень. С. 27–32. DOI: 10.24919/2308-4634.2020.225656
322. Янкович О. І. Навчання учнів молодшого шкільного віку засобами освітньо-рухової методики у загальноосвітніх школах України та Польщі. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. 2016. Вип. 46. С. 5–15.
323. Янкович О. І. Підготовка майбутніх фахівців дошкільної освіти в університетах України та Польщі до реалізації здоров'язбережувальних рухових технологій. *Забезпечення якісної підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти в процесі використання сучасних технологій* : зб. наук. праць. Хмельницький : ХГПА, 2018. С. 333–337.
324. Янкович О. Реалізація ідей польського досвіду інтегрованого навчання в школах першого ступеня в Україні. *Запровадження інтегрованого підходу до навчання в закладах дошкільної та початкової освіти. Вектор.* 2018. С. 83–85. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/ 14282/1/Yankovych.pdf
325. Янкович О. Розвиток здоров'язбережувальних технологій у навчально-виховному процесі початкової школи (1991–2016). *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*. 2017. Вип. 36. С. 301–312.
326. Ярова О. Б. Тенденції розвитку початкової освіти в країнах Європейського Союзу : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Бердянський держ. пед. ун-т. Київ, 2018. 531 с.
327. Abramczyk A. Pozaszkolne metody i formy pracy z dziećmi i młodzieżą w procesię wychowania zdrowotnego. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca

1996) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie. Cz. II. 1998. S. 181–183.

328. Adamski W. Ćwiczenia fizyczne w stowarzyszeniach młodzieży. Poznań : Nakł. Księgarni św. Wojciecha, 1919. 64 s. (Wyd. 2. Poznań : Nakł. ZMP, 1926. 82 s.)
329. Akcja Edukacyjna «Śniadanie Daje Moc». *Forum Odpowiedzialnego Biznesu* : вебсайт. URL: https://odpowiedzialnybiznes.pl/dobre-praktyki/akcja-edukacyjna-sniadanie-daje-moc/
330. Aktywność fizyczna młodzieży szkolnej w wieku 9–7 lat. Aktualne wskaźniki, tendencje ich zmian oraz wybrane zewnętrzne i wewnętrzne uwarunkowania. Paport końcowy. Cz. I: Badania ilościowe. Warszawa : IMiD, 2013. 222 s.
331. Aleksandrowicz J. W poszukiwaniu definicji zdrowia. *Studia Filozoficzne*. 1972. nr 9(82). S. 79–83.
332. Aleksandrowska E. Sanguszkowa Barbara. *Polski Słownik Biograficzny* : w 42 t. / red. H. Markiewicz. T. 34 : Rząśnicki Adolf – Sapieha Jan. Wrocław : ZNimO, 1992–1993. S. 517–521.
333. Alkohologja : książka podręczna dla walczących z alkoholizmem. Cz. 1 / oprac. zbior. Br. Duchowicza [et al.]; pod red. R. Radziwiłowicza. Warszawa : Polskie Towarzystwo Walki z Alkoholizmem «Trzeźwość». 1928. 186 s.
334. Antonovski A. Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować. Warszawa : Fundacji Instytutu Psychiatrii i Neurologii, 2005. 195 s.
335. Antonovsky A. The salutogenic model as a theory to guide health promotion. *Health Promotion International*. 1996. Vol. 11. Issue 1. P. 11–18.
336. Antoszczuk G. Wychowanie zdrowotne w przedszkolu i w szkole – relacje. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1997. nr 2. S. 72–77.
337. Araszkiewicz F. W. Metodyka wychowania w polskiej myśli pedagogicznej okresu mędzywojennego. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1978. T. XXI. S. 121–151.
338. Araszkiewicz F. W. Szkoła srednia ogolnoksztalcąca w Polsce w latach 1918–1932. Wrocław : ZNimO, 1972. 219 s.
339. Arborelius E. Alternatywna metoda wychowania zdrowotnego młodzieży szwedzkiej. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1989. nr 7–8. S. 10–11.

340. Archiwum Akt Nowych (далі – Archiwum AN). Zesp. 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (далі – MWRiOP) w Warszawie, 1917–1939. Departament Szkolnictwa Ogólnokształcącego: programy, nauczyciele, podręczniki, 1917–1939. Sygn. 219. Okólnik nr 35 z 22. IV 1937 r.; Okólnik nr 35 z 3. V 1937 r., Służba Zdrowia w walce z tyfusem plamistym; Okólnik nr 17 z 29 II 1936 o współpracy nauczycielstwa z organami Państwowej Służby Zdrowia w dziedzinie zwalczania kiły endemicznej na Huculszczyźnie.
341. Archiwum AN. Zesp. 14. MWRiOP w Warszawie, 1917–1939. Departament Szkolnictwa Ogólnokształcącego: programy, nauczyciele, podręczniki, 1917–1939. Sygn. 220. Władysław Światopełk-Zawadzki. Lekarz szkolny jako wychowawca : autoreferat, b.d.
342. Archiwum AN. Zesp. 14. MWRiOP w Warszawie, 1917–1939. Departament Szkolnictwa Ogólnokształcącego: programy, nauczyciele, podręczniki, 1917–1939. Sygn. 2198. Zarządzenie w sprawie propagandy przeciwgruźliczej w szkołach z 3.VI 1937 r.
343. Archiwum AN. Zesp. 283. Ministerstwo Oświaty w Warszawie, (1944)1945–1966. Sygn. 4163–4176. Główny Inspektor Higieny Szkolnej i Bezpieczeństwa Pracy (zarządzenia, plany, sprawozdania, protokóły), 1956–1960.
344. Archiwum AN. Zesp. 785. Polskie Towarzystwo Walki z Alkoholizmem. TRZEZWOŚĆ w Warszawie, 1920–1947. Sygn. 1. Organizacja i działalność Towarzystwa: statut, normatywy, protokóły, memoriały, sprawozdania, 1920–1925.
345. Archiwum AN. Zesp. 814. Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego. Sygn.: I 300.69 141. Zestawienie akcji letniej 1933–1934. S. 1–2.
346. Archiwum AN. Zesp. 1153. Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego w Warszawie (1958, 1965) 1966–1972. Sygn. 684–707. Departament Postępu Dydaktycznego, 1966–1972.
347. Archiwum Państwowe w Katowicach. Zesp. 3712. Gabinet Metodyczny Pałacu Młodzieży w Katowicach. Zdigitalizowane archiwalia z zasobu Archiwum Państwowego w Katowicach (ZAZAPK). Sygn. 48. Dubiel L. Kultura osobista potrzebą życia codziennego. *Biuletyn Pedagogiczny*. 1960. nr 3 (17).

348. Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku (далі – Archiwum P–TOW). Zesp. Higiena szkolna i opieka lekarska. Sygn. 1298. Uchwała Kolegium Ministerstwa Zdrowia i Ministerstwa Oświaty z 1959 roku.
349. Archiwum P–TOW. Zesp. Rozporządzenie Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej dla Powiślan i Włocławka. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej we Włocławku Wydział Oświaty dla miasta i powiatu. Sygn. 252. Zestawienie sprawozdawcze z opieki lekarskiej i higienicznej w publicznych szkołach powszechnych za okres od 5 września 1947 do 31 grudnia 1947.
350. Archiwum P–TOW. Zesp. Rozporządzenie Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej dla Powiślan i Włocławka. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej we Włocławku. Wydział Oświaty dla miasta i powiatu. Sygn. 1301. Higiena i zdrowie ucznia w roku szkolnym 1968/69.
351. Archiwum P–TOW. Zesp. Rozporządzenie Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej dla Powiślan i Włocławka. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej we Włocławku. Wydział Oświaty dla miasta i powiatu. Sygn. 1306. Higiena szkolna w roku 1973/74.
352. Babicki C. Akcja kolonii letnich na terenie Państwa Polskiego w r. 1932. *Praca i Opieka*. 1933. nr 4. S. 279–282.
353. Baden-Powell R. Wilczęta / przełożył T. Strumiłło. Warszawa : Książnicza Harcerstwa i Kultury Fizycznej, 1923. 184 s.
354. Badyna P. Ciało człowieka w polskiej katolickiej myśli parenetycznej pierwszych siedemdziesięciu lat XVIII stulecia. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2004. R. 3. nr 1(5). S. 121–131.
355. Baranowski B. Kolonie wakacyjne. Uwagi o potrzebie i sposobach urządzania w naszym kraju. Lwów : Nakł. Towarzystwa Pedagogicznego; I Związkowa Drukarnia we Lwowie. 1884.
356. Baranowski B. Szkolnictwo ludowe w Galicji w swym rozwoju liczebnym od roku 1868 do roku 1909 z uwzględnieniem stosunków higienicznych. Lwów : Nakł. Wydawnictwa «Rodziny i Szkoły»; Drukarnia Udziałowa we Lwowie. 1911. 48 s.
357. Baranowski M. Higiena popularna czyli nauka o warunkach pelęgnowania zdrowia. Tarnów, 1886. 140 s.

358. Baranowski M. Higiena szkolna. *Szkoła*. 1894. nr 24. S. 271.
359. Baranowski M. Jakie następstwa pod względem wpływu na zdrowie dzieci sprowadza przepełnienie klas w szkole. *Szkoła*. 1885. nr 28. S. 231.
360. Baranowski M. Na jakie zgubne wpływy narażone jest zdrowie młodzieży w szkole i jak szkoła stara się wpływy te usunąć i ograniczyć? Tarnów, 1884. 43 s.
361. Baranowski M. O ławkach szkolnych i ich wpływie na zdrowie młodzieży. *Szkoła*. 1888. nr 22. S. 186–187.
362. Baranowski M. Pedagogika do użytku seminariów nauczycielskich i nauczycieli szkół ludowych / oprac. F. Majchrowicz. Wyd. 10. Warszawa : Gebethnera i Wolffa, 1919. 140 s.
363. Baranowski M. Pedagogika i dydaktyka do użytku nauczycieli szkół ludowych i seminariów nauczycielskich. Lwów : Nakł. Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1896. 190 s.
364. Baranowski M. Szpilman J. Higiena przystępnie wyłożona. Wyd. 2, uzup. i znacznie rozszerzone. Lwów : Księgarnia Pawła Strzyka, 1891. 320 s.
365. Baranowski M. Zarys higieny i dietetyki ciała i ducha w zastosowaniu do młodzieży szkolnej i do wieku dziecięcego : wg prac Bocka za upoważnieniem autora spolszczył, miejscami uzupełnił, w części zaś samodzielnie opracował M. Baranowski. Stanisławów : Nakł. dra J. Dankiewicza. 1881. 102 s.
366. Baranowski M. Zarys higieny szkolnej. Wyd. 2 przejrz. i znacznie rozszerz. Lwów : Nakł. Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1891. 138 s.
367. Bargiel-Matusiewicz K., Dziurla R. Program antytytoniowej edukacji zdrowotnej p.t. «Bieg po zdrowie». Warszawa : GIS, 2016. 112 s.
368. Barić L., Osińska H. Działalność i odpowiedzialność w oświacie zdrowotnej i promocji zdrowia. Wyd. II. Warszawa : Polskie Towarzystwo Oświaty Zdrowotnej, 2005. 238 s.
369. Baroc A. Gimnastyka pod względem wpływu swego na utrzymanie i przywrócenie zdrowia. Warszawa : Drukarnia J. Jaworskiego, 1858. 32 s.
370. Bartkowiak Z. Higiena szkolna za granicą. Jugosławia. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1963. nr 5. S. 17–19.

371. Bartkowiak Z. Szkolenie nauczycieli p.o. higienistów. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1969. nr 9. S. 16–17.

372. Bartkowiak Z. Z kongresu higieny w Rumunii. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna.* 1964. nr 6. S. 20–23.

373. Bawankiewicz W. Nowe regulaminy pracy lekarza szkolnego. *Wychowanie Fizyczne w Szkole.* 1962. nr 1. S. 25–26.

374. Bernadzikiewicz T. Znaczenie ławek szkolnych i prawidłowych postaw ciała w wychowaniu młodzieży. Lwów : Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, 1914. 16 s.

375. Bezpieczna droga do szkoły. *Bezpieczny Przejazd* : вебсайт. URL: https://www. bezpieczny-przejazd.pl/edukacja/dla-dzieci

376. Bezpieczna szkoła. *Zespół Szkół z Oddziałami Integracyjnymi. Szkoła Podstawowa nr. 13, Gimnazjum nr. 3 w Mysłowicach* : вебсайт. URL: http://sp13myslowice.pl/ bezpieczna-szkola/

377. Białek E. Wychowanie do zdrowia w rodzinie, szkole i świecie : program dydaktyczno-wychowawczy w zakresie promocji zdrowia, opieki i profilaktyki, pomocy psychologiczno-pedagogicznej i edukacji ekologicznej w oparciu o założenia psychosyntezy. Warszawa : Edukacja dla Przyszłości, 1999. 75 s.

378. Bibliografia edukacji zdrowotnej i promocji zdrowia oraz innych, wybranych publikacji przydatnych dla osób pracujących w tych dziedzinach teorii i praktyki w Polsce w latach 1990–2000 / pod red. B. Woynarowskiej. Warszawa : Uniwersytet Warszawski. Wydział Pedagogiczny. Katedra Biomedycznych Podstaw Rozwoju i Wychowania, 2001. 127 s.

379. Biczysko G. Wychowanie fizyczne w Związku Harcerstwa Polskiego w latach międzywojennych realizowane poprzez obozy letnie. *Rocznik Lubuski*. 2014. T. 40. Cz. 2. S. 213–224.

380. Biehler M. Podręznik higieny. Warszawa – Kraków : Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1916. 460 s.

381. Biehler M. Podręznik higieny z rycinami w tekście. Wyd. 4, uzupełniane. Warszawa – Lublin – Łódź – Kraków : Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1921. 464 s.

382. Bielski J. Metodyka wychowania fizycznego i zdrowotnego : podręcznik dla nauczycieli wychowania fizycznego i studentów studiów pedagogicznych. Wyd. 2. Kraków : Impuls, 2005. 361 s.
383. Bierkowski L. Kilka słów o ważności, potszebie i użytku gimnastyki. Kraków : Drukarnia Stanisława Cieszkowskiego. 1837. 14 s.
384. Biesaga T. Przysięga Hipokratesa a etyka medyczna. *Mp.pl etyka* : вебсайт. URL: https://www.mp.pl/etyka/podstawy_etyki_lekarskiej/29283,przysiega-hipokratesa-a-etyka-medyczna
385. Bilavych H., Bilawicz J., Slyvka L., Klepar M., Pantiuk M., Fedchyshyn N., Savchuk B. Sanitary and hygienic education of children and adults under the conditions of the covid-19 pandemic in measurement of the achievements of public medicine of Galicia (end of the XIX – 30s of the XX century). *Wiadomości Lekarskie*. 2021. Vol. LXXIV. Issue 9. Part 1, September. P. 2222–2228. DOI: https://doi.org/10.36740/WLek202109135
386. Bilavych H. V., Slyvka L. V., Rozman I. I., Bilawicz J. V., Fedchyshyn N. O., Fedoniuk L. J., Savchuk B. P. Ecological consciousness formation among students as relevant and global problem of the present: Ukrainian and Polish experience. *Wiadomości Lekarskie*. 2022. Vol. LXXV. Issue 7. P. 1705–1712. DOI: 10.36740/WLek202207118
387. Bilikiewicz T. Maciej z Miechowa na tle medycyny odrodzenia. *Maciej z Miechowa 1457–1523. Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej oraz tego, co się w nich znajduje* / z języka łacińskiego przełożył i komentarzem opatrzył Tadeusz Bieńkowski. Wrocław : Ossolineum, 1972 (serja: «Źródła do dziejów Nauki i Techniki» T. XIV). S. 187–199.
388. Biologia : program nauki w 11-letnej szkole ogólnokształcącej: projekt. Warszawa : PZWS, 1949. 78 s.
389. Biomedyczne podstawy rozwoju z elementami higieny szkolne : podręcznik akademicki dla studentów kierunków pedagogicznych i psychologii : praca zbiorowa / pod red. B. Doleżycha i P. Łaszczycy. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2010. 316 s.
390. Bock C. E. Człowiek w stanie zdrowia i choroby / z 8 i 9 oryg. niem. wyd. przer. i przyp. obiaśnił J. Rozenthal. Warszawa : S. H. Merzbach. 1873. 684 s.

391. Bogdanowicz J. Amerykańskie metody nauczania higjeny w wieku dziecięcym. *Wychowanie Przedszkolne*. 1925. S. 6–7.

392. Bogdanowicz J. Choroby wieku szkolnego. *Higiena szkolna* : podręcznik dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod red. St. Kopczyńskiego. Wyd. 2, zmienione i rozserzone z licznemi fotografiami, rysunkami i tablicami w tekście. Warszawa : M. Arct, 1933. S. 503–560.

393. Bojczuk H. Towarzystwo Medyczne Wileńskie – pierwsze półwiecze (1805–1850). Zarys dziejów. *Medycyna Nowożytna.* 2000. nr 7/2. S. 75–85.

394. Bołdyrew A. Problematyka zdrowia i higieny młodzieży szkolnej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. na łamach czasopism medycznych. S. 235–251. URL: https://dspace.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/37731/235-251_Boldyrew.pdf?sequence=1&isAllowed=y

395. Bołdyrew A. Społeczeństwo Królewstwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914. Łódz : Wydawnictwo Uniwersytetu Łodzkiego, 2016. 370 s.

396. Bondarowicz M., Staniszewski T. Podstawy teorii i metodyki zabaw i gier ruchowych. Warszawa : AFW, 2015. 123 s.

397. Borcińska-Klecha I. Zagrożenia chorobami społecznymi mieszkańców Łodzi w okresie II Rzeczpospolitej. 2005. S. 156. (w: Katalog dysertacji Uniwersytetu Medycznego w Łodzi (1 X.2005–30 IX. 2006)). *Cybra*: вебсайт. URL: https://cybra.lodz.pl/Content/4275/156_kronikarz%20nr8_ kronikarz%20nr8.pdf

398. Borowski A. Przyczyny i skutki gruźlicy. *O gruźlicy, jako największej klęsce społecznej naszych czasów*. Wilno, 1927. S. 12–14.

399. Bortkiewicz-Rodziewiczowa J. Higiena szkolna. Łódź : Skrypt WSP, 1955. 138 s.

400. Borzucka-Sitkiewicz K. Promocja zdrowia i edukacja zdrowotna : przewodnik dla edukatorów zdrowia. Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2006. 110 s.

401. Broda S., Szubek J. Organizacja oświaty w Polsce Ludowej. *Higiena szkolna :* praca zbiorowa pod red. M. Kacprzaka. Warszawa : PZWL, 1958. S. 51–60.

402. Brokowski S. W sprawie organizacji opieki higieniczno-lekarskiej w szkołach powszechnych, średnich i seminariach nauczycielskich. *Wychowanie Fizyczne*. 1929. Zesz. 11. S. 297–300.

403. Bronikowska M. A. Od sobótki do piłki nożnej polskiej ... : polskie tradycyjne zabawy w koncepcji wychowania fizycznego Eugeniusza Piaseckiego. Poznań : AWF im. Eugeniusza Piaseckiego, 2008. 175 s.
404. Brossowa A. Zagadnienia wychowawcze na ogólnopolskim Kongresie Dziecka. *Miesięcznik Pedagogiczny*. 1938. nr 11. S. 276–279.
405. Brożek K. Rys higieny szkolnej województwa śląskiego w latach 1922–1939. *Zdrowie Publiczne*. 1977. T. LXXXVIII. nr 8. S. 514–526.
406. Brzeziński M. Jak wychowywać dzieci na zdrowych i silnych ludzi. Wyd. 2. Warszawa, 1916. 40 s.
407. Brzeziński M. Jak wychować dzieci na zdrowych i silnych ludzi? Wyd. 4. Warszawa : Księgarnia Polska (Towarzystwo PMS), 1918. 31 s.
408. Bubula A. Stulecie śmierci dr Henryka Jordana. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 2007. nr 5. S. 9–14.
409. Bugaj U. Henryk Jordan – lekarz, wielki wychowawca dzieci i młodzieży, prekursor harcerstwa. *Zuchowe Wieści*. 1999. nr 4. S. 29, 78.
410. Bukowiec M. Spuścizna Henryka Jordana a teoria i praktyka wychowania fizycznego. *Henryk Jordan – humanistyczne wyzwanie naszych czasów* : materiały konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 17–18 maja 2007 roku dla uczczenia 100. rocznicy śmierci Henryka Jordana, 80-lecia Akademii Wychowania Fizycznego w Krakowie / pod red. M. Bukowca. Kraków : AWF, 2007. S. 65–72.
411. Bukowiec M. Życie i dzieło Henryka Jordana. Recepcja i znaczenie. *Jordanowskie idee zdrowia i wychowania fizycznego : (100 lat później)* / pod red. M. Bukowca, B. Zawadzkiej. Kielce : Wszechnica Świętokrzyska, 2008. (117 s.). S. 15–23.
412. Bulak M. Edukacja zdrowotna w szkole. *Roczniki Naukowe Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego i Turystyki w Białymstoku*. 2015. 4(14). S. 5–15.
413. Bulska J. Wychowanie zdrowotne. Warszawa : Wydawnictwo Akademickie «Żak», 2008. 1061 s.
414. Bytniewski M. Realizacja treści programowych w nauczaniu wychowania zdrowotnego w wybranych placówkach oświatowo-wychowawczych. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa*

(Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie. Cz. II, 1998. S. 125–128.

415. Cekiera C. Zagrożenie dzieci i młodzieży w środowisku szkolnym. *Podkultury młodzieżowe w środowisku szkolnym i pozaszkolnym* / red. St. Kawula, H. Machel. Toruń : Adam Mapszałek, 1997. 207 s.
416. Celejowa I. Miejsce w szeregu Warszawskiej Szkoły Zdrowia. *Roczniki Warszawskiej Szkoły Zdrowia*. R. III. Warszawa, 2003. S. 87–94.
417. Celejowa I., Mieczkowski T., Murawska R. Kierunki ofensywy systemu kształcenia kadr w zakresie wychowania zdrowotnego. *Materiały konferencji Oświaty Zdrowotnej «Oświata zdrowotna w świetle zadań wynikających z programu "Zdrowie dla wszystkich do roku 2000"»* (Łódź, 3–4 listopada 1986 r.). Łódź, 1986. S. 23–25.
418. Celejowa I. O edukację zdrowotną w szkołach. *Kultura Fizyczna*. 2005. nr 7–8. S. 17–21; *Lider*. 2005. nr 10. S. 10–12.
419. Celejowa I. Syzyfowe starania o przywrócenie w polskich szkołach obowiązkowego przedmiotu o zdrowiu. *Zdrowie i Społeczeństwo.* Radom, 2011. S. 186–198. URL: https://issuu.com/eurouczstr/docs/ zdrowie_i_spo__ecze__stwo_2012
420. Celejowa I. W sprawie powszechnego wychowania zdrowotnego w Polsce. *Lider*. 1992. nr 2; nr 9. S. 3–4.
421. Cenar E. Gimnastyka szkolna i gry (metoda szwedzka) : podręcznik dla nauczycieli i kandydatów nauczycielskich. Lwów, 1906. 320 s.
422. Cenar E. Gry gimnastyczne młodzieży szkolnej: gry, walki, mocowania, zapasy, zawody, igrzyska i korowody. Lwów, 1891. 52 s.
423. Cenar E. Gry i zabawy ruchowe różnych narodów . Wyd. 2. Lwów : Nakł. Związku Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich, 1906. 279 s.
424. Cenar E., Kapałka F. Gimnastyka szkolna i gry : podręcznik dla nauczycieli i kandydatów nauczycielskich. Wyd. 2. Lwów : Nakł. Księgarni Naukowej, 1923. 263 s.
425. Cenar E. Wskazówki dla nauczycieli szkół ludowych, którzy zdają egzamin kwalifikacyjny z gier i zabaw ruchowych. Lwów : I Związkowa Drukarnia, 1911. 20 s.

426. Cendrowski Z. Nigdy jeszcze sprawy edukacji zdrowotnej nie były tak wyraziście i obszernie zapisane w podstawie programowej wychowania fizycznego. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja.* 2009. T. III. S. 65–74.

427. Cendrowski Z. Żyć sto lat : poradnik-informator dla rodziców. Warszawa : Spółdzielcza Agencja Reklamowa «SPAR», 1988. 159 s.

428. Ceysingerówna H. Liga Narodowa i Związek Unarodowienia Szkół w walce o szkołę polską. *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*: *opracowania, wspomnienia, dokumenty* / red. B. Nawroczyński. T. II. Warszawa : Nakł. Komitetu Obchodu 25-lecia Walki o Szkołę Polską, 1934. S. 3–75.

429. Charakterystyka systemu opiekuńczo-wychowawczego Henryka Jordana. *Sciaga* : вебсайт. URL: http://sciaga.pl/tekst/52792-53-charakterystyka_sysytemu_opiekunczo_ wycho wawczego_henryka_ jordana

430. Charzyńska-Gula M., Jaworska M., Bogusz R. i inni. Realizowanie edukacji zdrowotnej w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum w świetle opinii wybranej grupy uczniów. *Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu*. 2013. nr 19(4). S. 431–438.

431. Charzyńska-Gula M. Program wychowania zdrowotnego w szkole podstawowej i ponadpodstawowej: założenia, cele, treści, sposoby realizacji / red. M. Charzyńska-Gula; Zakład Pielęgnniarstwa Społecznego, Wydział Pielęgniarski, Akademia Medyczna w Lublinie. Lublin, 1993. 107 s.

432. Charzyńska-Gula M. Skuteczność szkolnej edukacji zdrowotnej i szanse na jej osiągnięcie w obecnej podstawie programowej kształcenia ogólnego. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna –Edukacja.* 2009. T. III. S. 59–64.

433. Charzyńska-Gula M. Środowiskowy program szkolnej edukacji zdrowotnej. Ocena dwuletniej realizacji w Polsce. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie, 1998. Cz. II. S. 21–31.

434. Chaskielewicz L. Ludwik Perszyna i jego zasługi dla medycyny polskiej : rozprawa na stopień doktora medycyny przyjęta przez Radę Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu

Józefa Piłsudskiego w Warszawie na podstawie oceny referenta prof. Dr Jerzego Modrakowskiego i koreferenta prof. Dr Stefana Kopcia. Poznań, 1939. 43 s.

435. Chepil M. Psychopedagogiczne aspekty realizacji zdrowego trybu życia uczniów szkół średnich. *Zdrowa szkoła – zdrowy uczeń. Edukacja wobec wyzwań współczesnych zagrożeń zdro*wia : praca zbiorowa / pod red. J. Kirenki. Lublin : Wydawnictwo NeuroCentrum w Lublinie, 2008. S. 79–85.
436. Chmielewski J. Nieco z higieny szkolnej. *Przewodnik Higieniczny*. 1889. R. 1. nr 6. S. 6–12.
437. Chmielewski J. O nauce pod względem wpływu na zdrowie. *Szkoła*. 1878. nr 6. S. 41–43.
438. Chmielewski W. Edukacja nauczycieli szkół podstawowych po II wojnie światowej. Warszawa : Neriton, 2007. 233 s.
439. Chowanna, czyli System pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży / przez B. F. Trentowskiego. T. I. Poznań : Księgarnia Nowa, 1842. 408 s.
440. Chrobaczyński J. Szkolnictwo Krakowskie w latach drugiej wojny światowej (1939–1945). Kraków : Wydawnictwo Naukowe WSP, 1993. 331 s. (Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznrj im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie; Nr 147).
441. Chruszczyński M. Projekt organizacji szkolnictwa. I. Zasady organizacji. II. Programy i plany. Warszawa, 1926. 20 s.
442. Chruściel P., Ciechaniewicz W. Edukacja zdrowotna z elementami teorii wychowania : przewodnik dydaktyczny. Warszawa : PZWL, 2018. 174 s.
443. Chudziński A. Szkoły średnie w Prusiech po reformie 1892 r. *Muzeum*. 1899. S. 146–147.
444. Ciało i zdrowie w społeczeństwie konsumpcji / praca zbior. pod red. Z. Melosika. Toruń-Poznań : Edytor, 1999. 300 s.
445. Cichy D., Strumińska-Doktór A. Poradnik do oceny higieny procesu nauczania – uczenia się w szkole podstawowej. Wyd. III. Warszawa : GIS; Departament Promocji Zdrowia, Biostatystyki i Analiz, 2010. 45 s.; Cichy D., Strumińska-Doktór A. Poradnik do oceny higieny procesu nauczania – uczenia się w szkole podstawowej. Wyd. IV. Warszawa : GIS; Departament Promocji Zdrowia, Biostatystyki i Analiz, 2011. 46 s.

446. Cichy D., Szylarska E. Problematyka zdrowia i higieny w programach nauczania szkoły 10-letniej. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1976. nr 6. S. 18–19.

447. Ciechanowski S. Wychowanie fizyczne w szkole : referat wygłoszony na posiedzeniu Rady Szkolnej Krajowej w Białej w dniu 14 marca 1918 r. *Czasopismo Pedagogiczne*. 1918. Zesz. 1–3. S. 2.

448. Ciembroniewicz J. Młodzież szkolna a alkohol : badanie statystyczne. *Walka z Alkoholizmem* : kwartalnik społeczno-naukowy pod. red. J. Szymańskiego. 1913. R. I. nr II. S. 68–79; Ciembroniewicz J. Młodzież szkolna a alkohol : badanie statystyczne. *Walka z Alkoholizmem* : kwartalnik społeczno-naukowy pod red. J. Szymańskiego. 1913. R. I. nr III i IV. S. 126–133.

449. Ciemniewski J. Jak zakładać i prowadzić koła abstynenckie młodzieży. Kraków : Nakł. Centrali Kól abstynenckich młodzieży. 1927. 26 s.

450. Cieślicka M., Stankiewicz B., Muszkieta R. Wybrane zabawy i gry ruchowe. Poznań : Ośrodek Rekreacji, Sportu i Edukacji w Poznaniu, 2017. 139 s. (Seria Podręczniki nr 03/17).

451. Cisińska A. Dr Stanisław Kopczyński – pionier higieny szkolnej w Polsce. *Szkice z historii medycyny*. T. 2. Łódź : Wojskowa Drukarnia, 2013. S. 41–48.

452. Cisińska A. Stanisław Kopczyński – internista i neurolog, pioner higieny szkolnej w Polsce. *Polskie Archiwum Medycyny Wewnętrznej*. 2007. nr 117(10). S. 477–478.

453. Crottolina E. Przygody mikroba / tłumaczenie z włoskiego H. Grotowskiej. Warszawa : M. Arct, 1923. 151 s.

454. Cybulski N. O wpływie szkoły współczesnej na rozwój fizyczny młodzieży szkolnej : wykład profesora dra N. Cybulskiego na ogólnem zgromadzeniu członków Towarzystwa Opieki Zdrowia w Krakowie, w dniu 30 marca 1890 roku. *Wszechświat.* 1890. T. 9. nr 31. S. 483–488 (Odbitka z «Przewodnika Hygijenicznego»).

455. Czarnecka M., Cierpiałkowska Ł. Naukowe a subiektywne koncepcje zdrowia i choroby wśród studentów i ich determinanty. *Nowiny Lekarskie*. 2007. nr 76(2). S.161–165.

456. Czartoryjski W. Wychowanie patriotyczne w pracy nauczyciela wychowania fizycznego. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1953. nr 2. S. 1–6.

457. Czartoryjski W. Wychowanie fizyczne i sport w szkołach artystycznych. Warszawa : COPSA, 1970. 110 s.

458. Czeczewicz A. J. Przestrogi światłem rozumu ludskiemu od Boga nadanym, objaśnione jako źródło prawdy żywej wynikające to jest: jakim sposobem prawowierny człowiek na świecie żyjący ma się w cnoty, przymioty dobre i przystojne przybierać i niemi jedynie Panu Bogu podobać, a tym samym o duszy zbawienia, unikając grzechów, jak najpilniej starać się. Krótko z niektórych ksiąg duchownych łacińskich i stylem polskim ułożone. Warszawa : J. K. M. Kolleg. Soc. Jesu, 1740. 252 s. (S. 110–132).

459. Czempiński P. O sposobach zachowania zdrowia wszelkiego stanu ludzi, napisane z polecenia Komisji Edukacyjnej dla szkół na klasę V. Warszawa, 1776 (1786).

460. Czy programy «Mleko dla szkół» oraz «Owoce w szkole» są skuteczne? (przedstawione na mocy art. 287 ust. 4 akapit drugi TFUE). Sprawozdanie specjalne nr 10 / 2011. Luksemburg : Urząd Publikacji Unii Europejskiej, 2011. 68 s.

461. Czyste powietrze wokol nas 2017. *Szkoła Podstawowa w Niwce k. Radłowa* : вебсайт. URL: http://www.spniwka.pl/20162017-2/nggallery/galeria-20162017/Czyste-powietrze-wokol-nas-2017

462. Ćwiczenia rozrywkowe: zabawy i gry ruchowe, tańce. *Piasecki E. Zarys teorji wychowania fizycznego.* Część I. Wyd. 2. Lwów : Wydawnictwo ZNimO, 1935. S. 326–352.

463. Danylevych M., Romanchuk O., Hutsulyak V. Historical Review of Future Specialists' in Physical Education and Sports Professional Training for Recreational and Health-Related Activities. *Proceedings Book of the 6th International Conference on Science Culture and Sport «Using sport, culture, and social studies as means to rediscover lost values»*. Turkey-Ukraine, 2018. P. 575–583.

464. Danylevych M., Zakharina I., Hrybovska I., Romanchuk O., Hutsulyak V. Peculiarities of Professional Preparation of Physical Education Students for Health-Related Activities. *Journal of Physical Education and Sport.* 2020. Т. 1. Випуск 44. P. 318–323. DOI: 10.7752/jpes.2020.s1044

465. Danysz A. O kształceniu. Lwów : Wydawnictwo Macierzy Polskiej, 1918. 370 s.

466. Danysz A. O wychowaniu. Lwów – Warszawa : E. Wende (Kraków : W. L. Anczyc), 1903. 336 s. (Wyd. 2. 1925. 336 s.)

467. de Tchorzewski A. M. Refleksje wokół aktualnego rozumienia wychowania zdrowotnego jako kategorii pojęciowej w naukach pedagogicznych. *Roczniki PZH*. Suplement. T. 57 : zeszyt poświęcony Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej «Aktualny trendy w wychowaniu zdrowotnym» (Kraków, 19 czerwca 2006). Kraków, 2006. S. 9–16.

468. Dekalog Zdrowego Stylu Życia Z. Cendrowskiego. URL: https://xviiilo.krakow.pl/wp-content/uploads/2017/06/dekalog_cendrowskiego.pdf

469. Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim. *DP PP*. 1919. Nr 14. Poz. 185. S. 280–285.

470. Dekret z dnia 23 listopada 1945 r. o organizacji szkolnictwa w okresie przejściowym. *DU RP*. 1946. Nr 2. Poz. 8 i 9. S. 7.

471. Dekret z dnia 23 marca 1956 r. o obowiązku szkolnym. *DU RP*. 1956. Nr 9. Poz. 52. S. 53–54.

472. Dekret z dnia 14 sierpnia 1954 r. o Państwowej Inspekcji Sanitarnej. *DU RP*. 1954. Nr 37. Poz. 160. S. 298–300.

473. Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym. *DP PP*. 1919. Nr 14. Poz. 147. S. 192–197.

474. Demel M. Aktualność dzieła Jędrzeja Śniadeckiego: o ojczystym wychowaniu dzieci. *Wychowanie Fizyczne i Sport*. 1989. nr 3. S. 16–22.

475. Demel M. Aleksander Landy: życie i dzieło: lekcja pedagogiki i medycyny przyszłości. Warszawa : PWN, 1982. 187 s.; Demel M. Aleksander Landy i jego dzieło – przeoczony wzorzec pedagogiki, której szukamy. *Studia Kieleckie*. 1982. nr 2. S. 97–106.

476. Demel M. Bez historii teoria jest ślepa. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1996. nr 5. S. 185–187; 1998. nr 4. S. 144–150; Demel M. Bez historii teoria jest ślepa. *Myśli i uwagi o wychowaniu fizycznym i sporcie / pod red. K. Zuchory*. Warszawa : AWF, 2000 (serja : Studia i Monografie; Nr 79). S. 145–149.

477. Demel M. Czasopismo «Zdrowie» jako promotor oświaty zdrowotnej. *Zdrowie Publiczne*. 1985. nr 5–6. S. 211–226.

478. Demel M. Dlaczego nie zapomnimy Profesora Kacprzaka. *Kultura Fizyczna*. 1968. nr 12. S. 573–574.

479. Demel M. Dzieje higieny szkolnej w Polsce do roku 1939. Fakty – problemy – zwiastuny. *Wychowanie Fizyczne i Sport*. 1991. nr 2. S. 49–68.

480. Demel M. Etapy rozwoju oświaty zdrowotnej w Polsce: próba syntezy oraz uwagi o pożytku i metodzie badań historycznych. *Oświata zdrowotna w działalności Polskiego Towarzystwa Higienicznego*. Warszawa, 1980. S. 89–99 (Referat : I Krajowa Konferencja Naukowa Oświaty Zdrowotnej, Warszawa, 26–27. X. 1973).

481. Demel M. Etapy rozwoju oświaty zdrowotnej. *Oświata zdrowotna. Teoria. Metodyka* / praca zbior. pod red. H. Wentlandtowej. Wyd. II. uzupełnione. Warszawa : PZWL, 1980. S. 14–30.

482. Demel M. Geneza i rozwój miesięcznika «Zdrowie» w dobie niewoli narodowej (1885–1918). *Zdrowie Publiczne*. 1965. nr 10. S. 437–448.

483. Demel M. Higiena wychowawcza a higiena szkolna. Fakty i dyskusje. Z dziejów warszawskiego ruchu higienicznego na przełomie XIX i XX wieku. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1960. nr 11. S. 18–23 .

484. Demel M. Idea zdrowia w koncepcji Jordana. Propozycja badawcza. *Jubileusz Jordanowski*. Kraków, 1977. S. 22.

485. Demel M., Jaczewski A. Nauczanie higieny w szkołach pedagogicznych. Fakty i postulaty. *Zdrowie Publiczne*. 1969. nr 6. S. 8–9.

486. Demel M. Jędrzej Śniadecki o fizycznym wychowaniu dzieci. *Kwartalnik Pedagogiczny*. 1957. R. 2. nr 1. S. 198–202.

487. Demel M. Jędrzej Śniadecki o wychowaniu fizycznym. *Nauka Polska*. 1989. nr 1. S. 127–128.

488. Demel M. Jędrzej Śniadecki zawsze bliski – zawsze aktualny. *Przegląd Sportowy*. 1955. nr 130. S. 2.

489. Demel M. Koncepcja i modele wychowania zdrowotnego. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1979. nr 5. S. 159–162.

490. Demel M. Kronika społecznego ruchu na rzecz zdrowia publicznego w Polsce (1864–1939). *80 lat PTH*. Warszawa, 1979. S. 58–117.

491. Demel M. Księga tradycji Polskiego Towarzystwa Higienicznego (chronologia – topografia – biografia). T. 1. Czas niewoli. Warszawa–Łódź : Oddział Łódzki PTH; Wojewódzka Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna. 1986. 247 s. (Seria Problemy Higieny).

492. Demel M. Księga tradycji Polskiego Towarzystwa Higienicznego. T. 2. Między wojnami. Warszawa : PTH, 1991. 121 s. (Seria Problemy Higieny; nr 35).

493. Demel M. Materiały do historii promocji zdrowia w Polsce: stan badań nad dziejami Towarzystwa Higienicznego. *Wychowanie Fizyczne i Sport*. 1998. nr 2. S. 117–120.

494. Demel M. Nauczyciel zdrowia. Życie i dzieło doktora Stanisława Kopczyńskiego. 1873–1933–1973. Warszawa : Nasza Księgarnia, 1972. 140 s.

495. Demel M. Notatka z Krajowej Konferencji Higieny Szkolnej. *Wychowanie Fizyczne i Sport*. 1960. nr 3. S. 393–396.

496. Demel M. O niektórych obowiązkach teorii WF w świetle doktryn i stereotypów. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1977. nr 2. S. 30–33.

497. Demel M. O wychowaniu zdrowotnym. Warszawa : PZWS, 1968. 120 s.

498. Demel M. Ojczyste źródła promocji zdrowia. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. cykl : Cz. 2. 2001. nr 4. S. 7–10; Cz. 2. 2001. nr 5, S. 8–11; Cz. 3/4. 2001. nr 6–7. S. 13–16; nr 8–9. S. 9–13; Cz. 5. 2001. nr 10. S. 8–11; Cz. 6. 2001. nr 11. S. 12–15; Cz. 7. 2001. nr 12. S. 7–9; Cz. 8. 2002. nr 1. S. 12–15; Cz. 9. 2002. nr 2. S. 10–13; Cz. 10. 2002. nr 3. S. 8–10.

499. Demel M. Pamięci dr med. Józefa Polaka (11.XII.1857–4.VIII.1928) fundatora pisma «Zdrowie», higienisty, społecznika, patrioty, bojownika o pokój, w 40-lecie śmierci [oraz] z bibliografiją. *Zdrowie Publiczne*. 1968. Zesz. 8. S. 627–639.

500. Demel M. Pedagogiczna funkcja warszawskiego ruchu higienicznego. *Roczniki Naukowe* / AWF. im. gen. Karola Świerczewskiego w Warszawie. 1964. T. 3. S. 191–220.

501. Demel M. Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego: 1864–1914. Wrocław : ZNimO; Wydawnictwo PAN, 1964. 220 s. (Monografie Pedagogiczne; t. 12).

502. Demel M. Pedagogika zdrowia. Warszawa : WSiP, 1980. 200 s.

503. Demel M. Polskie szkoły promocji zdrowia. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1999. nr 2. S. 51–54.

504. Demel M. Polskie ślady na drogach (do) promocji zdrowia: przebieg i stan badań. *Promocja Zdrowia. Nauki Społeczne i Medycyna.* 2000. nr 19. S. 7–17; Demel M. Polskie ślady na drogach (do) promocji zdrowia: przebieg i stan badań. *Wychowanie Fizyczne i Sport.* 2002. nr 2. S. 277–286.
505. Demel M. Portret Jędrzeja Śniadeckiego. *Kultura Fizyczna.* 1955. nr 10. S. 721–734.
506. Demel M. Problemy wychowania higienicznego nauczycieli (Z prac PAN). *Kwartalnik Pedagogiczny*. 1963. nr. 4. S. 10–12.
507. Demel M. Program wychowawczy Jędrzeja Śniadeckiego. *Archiwum Historii Medycyny*. 1969. z. 1. nr 32. S. 58–69.
508. Demel M. Ruch higieniczny wobec Sejmu Nauczycielskiego 1919 r. *Wychowanie Fizyczne i Sport.* 1993. nr 4. S. 25–32.
509. Demel M. Stan badań nad dziejami PTH. *Jubileusz 100 lat Polskiego Towarzystwa Higienicznego.* Cz. 2 : materiały z uroczystości Jubileuszowych PTH w roku 1998. Warszawa, 1998. S.144–146.
510. Demel M. Sto lat promocji zdrowia w Polsce. *Wychowanie Fizyczne i Sport*. 1997. T. 41. nr 1–2. S. 7–13.
511. Demel M. W służbie Hygei i Syreny: życie i dzieło dr. Józefa Polaka. Warszawa : PZWL, 1970. 163 s.
512. Demel M. Wychowanie fizyczne i higiena szkolna: tradycje i perspektywy wspólnoty. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna.* 1970. nr 7–8. S. 8–12.
513. Demel M. Wychowanie zdrowotne, geneza i perspektywy. *Wychowanie zdrowotne w szkole* : materiały Krajowego Sympozjum Wychowania Zdrowotnego (Kielce 13–14. X. 1971 r.). Warszawa : Sport i Turystyka, 1974. S. 14–18.
514. Demel M. Wychowanie zdrowotne: geneza, rozwój, stan posiadania, perspektywy. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1992. nr 1. S. 4–8.
515. Demel M. Wychowanie zdrowotne jako dyscyplina pedagogiczna. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1965. nr 3. S. 16–20.
516. Demel M. Wychowanie zdrowotne: przegląd historyczny. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1983. nr 4. S. 127–131.

517. Demel M. Wysoko jak król Zygmunt: życie i dzieło dra Stanisława Markiewicza. Warszawa : PZWL, 1977. 102 s.

518. Demel M. Wystąpienie końcowe – podsumowanie. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie, 1998. Cz. II. S. 257–258.

519. Demel M. Z dziejów opieki nad dzieckiem i higieny wychowawczej w Warszawie na przełomie XIX i XX wieki : fragment. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*. 1963. nr 3. S. 303–331.

520. Demel M. Z dziejów promocji zdrowia w Polsce. T. 1–2. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha, 2000. 202 s. (Studia i Monografie; nr. 13).

521. Demel M. Z dziejów promocji zdrowia w Polsce. T. 3. Trudne lata 1945–1989. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha, 2000. 94 s. (Studia i Monografie; nr. 13).

522. Demel M. Z dziejów warszawskiego ruchu higienicznego. Instytut Lenvala. *Wychowanie Fizyczne i Sport.* 1960. nr 3. S. 345–392.

523. Demel M. Zdrowie: studium teoretyczne na przełomie XX i XXI stulecia. *Zdrowie i Społeczeństwo :* Rocznik wydawany przez Wydział Nauk o Zdrowiu Wyższej Szkoły Nauk Społecznych i Technicznych w Radomiu. 2011. S. 9–26.

524. Demel M., Zuchora K. Cele kształcenia i wychowania fizycznego oraz zdrowotnego. *Kultura Fizyczna*. 1975. nr 4. S. 146–149.

525. Derbich J. Wokół edukacji zdrowotnej w gimnazjum – refleksje z realizacji programu autorskiego. *Roczniki PZH*. 2006. T. 57. Suplement. S. 77–82.

526. Dietl J. O reformie szkół krajowych. Zesz. 1. Stanowasko szkoły. Rada Szkolna krajowa. Język wykładowy. Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1865. 161 s.

527. Długoszewska K. Henryk Jordan jako prekursor współczesnego wychowania fizycznego i zdrowotnego w Polsce. *Lider*. 2009. nr 1. S. 12–17.

528. Dolata E. Galicyjscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*. Vol. XXXV. 2016. nr 4. S. 79–95.

529. Dolata E. Rozwój ruchu higienicznego w Galicji w okresie autonomicznym ze szczególnym uwzględnieniem higieny szkolnej. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. 2016. 287 s.
530. Dolata E. «W zdrowym ciele zdrowy duch» – wychowanie zdrowotne w szkołach galicyjskich okresu automicznego. *Annales : Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin – Polonia.* 2018. Sectio J. Vol. XXXI(2). S. 25–38.
531. Dolata E. Wpływ rodziny na kształtowanie się zachowań zdrowotnych dzieci i młodzieży. *Lider*. 2003. nr 4. S. 22–24.
532. Doliński G. Jak u nas chowano dzieci? Zarys dziejów pedagogiki polskiej / z przedmową J. Ochorowicza. Warszawa, 1899. 154 s. (Biblioteka dzieł wyborowych. nr 103).
533. Doliński G. Łatwy przewodnik do ćwiczeń gimnastycznych bez nauczyciela i przyrządów: dla dzieci i dorosłych obojga płci oraz dla rekonwalescentów. Z dodatkiem nowych czwicień z piłką. Warszawa : Nakł. Księgarni Michała Arcta w Lublinie, 1885. 20 s.
534. Dom Wczasów Dziecięcych w Rymanowie Zdroju. Rys historyczny placówki. *Dom Wczasów Dziecięcych* : вебсайт. URL: http://pdwdz.pnet.pl/page9.php
535. Domaradzki J. O definicjach zdrowia i choroby. *Folia Medica Lodziensia.* 2013. nr 40/1. S. 5–29.
536. Domaradzki J. O skrytości zdrowia. O problemach z konceptualizacją pojęcia zdrowie. *Hygeia Publik Health*. 2013. nr 48(4). S. 408–419.
537. Doroszkiewicz-Gadomska S. Nauczyciel szkoły powszechnej a zdrowie dzieci. *DU KOS Brz*. 1937. R. XIV. nr 5(123). S. 254–257.
538. Drabczyk T. Historyczny rzut. *Drabczyk T. Wychowanie fizyczne jako zadanie społeczne.* Wyd. 2, rozrzerzone. Warszawa : Druk Synów St. Niemiry, 1924. S. 17–35.
539. Drabczyk T. Projekt nauki higjeny. *Przegląd Pedagogiczny*. 1930. nr 10. S. 264–265.
540. Drabczyk T. Wychowanie fizyczne jako zadanie społeczne. Wyd. 2, rozrzerzone. Warszawa : Druk Synów St. Niemiry, 1924. 106 s.
541. Drabik J. Aktywność fizyczna w edukacji zdrowotnej społeczeństwa. Cz. 1. 1995. 309 s.; Cz. 2. 1996. 232 s.

542. Dragański K. II Wystawa Higieniczna w Warszawie w 1896 r. (110 rocznica). *Problemy Higieny i Epidemiologii*. 2006. nr. 87(4). S. 247–250.

543. Dragański K., Żbikowski J. Spotkania z historią Polskiego Towarzystwa Higienicznego – dr Stanisław Markiewicz. *Hygeia Public Health.* 2011. nr 46(4). S. 502–505.

544. Dramska D. «Teoretyczne podstawy edukacji zdrowotnej. Stan i oczekiwania» (red. B. Woynarowska, M. Kapica, Warszawa : Krajowy Ośrodek Wspierania Edukacji Zdrowotnej. 2001. 224 s.) : recenzja. *Chowanna.* 2002. nr 1. S. 101–105.

545. Druga książka do czytania dla szkół ludowych. Lwów : ZNimO, 1915. 194 s.

546. Dubos R. Miraże zdrowia. Utopie, postęp i zmiany biologiczne / przełożył z angielskiego T. Kielanowski. Warszawa : PZWL, 1962. 251 s.

547. Duchowicz B. Dlaczego szkoła powinna walczyć z alkoholizmem młodzieży i społeczeństwa. Lwów : z drukarni K. S. Jakubowskiego, 1927. 23 s.

548. Duchowicz B. Dlaczego i w jaki sposób szkoła powinna walczyć z alkoholizmem młodzieży i społeczeństwa? Z 9 rycinami w tekście. Wyd. 2 rozszerzone. Poznań – Warszawa – Wilno – Lublin : Nakł Księgarni Św. Wojciecha, 1928. 83 s.

549. Durski A. Zarys nauki gimnastyki szkolnej i towarzyskiej. Dział pierwszy: Ćwiczenia bez przyrządów, bez pryborów, bez pomocy lub oporu współćwiczących się: I. Ćwiczenia wolne; II. Ćwiczenia rzędowe. Lwów, 1884. 184 s.

550. Dutkiewicz W. Poziom rozwoju biologicznego i sprawności ruchowej dzieci w wieku 8–15 lat w nawiązaniu do warunków socjalno-bytowych rodzin i warunków pracy szkół. *Rocznik Naukowy.* Kraków : AWF, 1975. T. 13. S. 35–68.

551. Dutkowa R. Studium Pedagogiczne Uniwersytetu Jagiellońskiego 1921–1952. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*. 1968. nr 4. S. 444–445.

552. Dwudziestolecie Gimnazjum Państwowego im. Marii Konopnickiej we Włocławku. 1918–1938 / pod red. Z. Stefanowskiego. Włocławek : Rada Opiekuńcza Gimnazjum im. M. Konopnickiej, 1938. 67 s.

553. 25-lecie Stowarzyszenia Lekarzy Polskich. Warszawa, 1933. 136 s.

554. 25-lecie Szkoły 7-klasowej Handlowej i 3-klasowej Kupieckiej Zgromadzenia Kupców m. st. Warszawy. Warszawa, 1925. 73 s.

555. XII edycji Małopolskiego Konkursu «Odblaskowa Szkoła». *Policja Małopolska* : вебсайт. URL: https://malopolska.policja.gov.pl/krk/aktualnosci/wydarzenia/25454, XII-Edycji-Malopolskiego-Konkursu-Odblaskowa-Szkola.html
556. Dyskusja nad nauczaniem historii oświaty i wychowania w szkołach wyższych. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*. 1972. R. XV. S. 647–716.
557. Dziak A., Odyński B. Medycyna w plecaku. Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1982. 296 s.; Dziak A., Odyński B. Medycyna w plecaku. Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1989. 296 s.
558. Działalność Wydziału Higieny Szkolnej i Wychowania Fizycznego MWRiOP *Wychowanie Fizyczne*. 1924. nr 7–12.
559. Dziamska D. Edukacja przez ruch. Fale, spirale, jodelki, zygzaki. Warszawa : Nowa Era, 2015. 60 s. (Seria «Biblioteka Nauczyciela»); Dziamska D. Edukacja przez ruch. Kropki, kreski, owale, wiązki. Warszawa : Nowa Era, 2015. 56 s. (Seria «Biblioteka Nauczyciela»); Dziamska D. Edukacja przez ruch. Od kołysania do pisania. Warszawa : Nowa Era, 2022. 80 s. (Seria «Biblioteka Nauczyciela»); Dziamska D. Edukacja przez ruch. Zabawy z papierowym wachlarzem. Warszawa : Nowa Era, 2022. 60 s. (Seria «Biblioteka Nauczyciela»).
560. Dzielska A., Kowalewska A. Zachowania zdrowotne uczniów w wieku 15 lat w Polsce i tendencje zmian w latach 1990–2010. *Ruch Pedagogoczny*. 2014. R. 1. S. 59–73.
561. Dziennik IX. Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich. Kraków, 1900. 252 s.
562. Dziennik V. Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich. Lwów, 1888. 20 s.
563. Dziennik Szóstego Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich. Kraków, 1891. nr 1. 20 s.
564. Dziennik Zdrowia dla Wszystkich Stanów – pierwsze polskie czasopismo lekarskie. *Ossolineum* : вебсайт. URL: https://ossolineum.pl/index.php/dziennik-zdrowia-dla-wszystkich-stanow-pierwsze-polskie-czasopismo-lekarskie/
565. E. E. (*Ewaryst Estkowski* – Л. С.). O fizycznym wychowaniu młodzieży. *Szkoła Polska*. R. V. 1853. Zesz. III. S. 105–126.
566. Edukacja ekologiczna i zdrowotna dzieci i młodzieży : materiały z ogólnopolskiego seminarium naukowego Ameliówka (Kielce, 10–12.05.1991 r.) / red. I. Celejowa. Warszawa : Stowarzyszenie «Zdrowy Człowiek», 1992. 175 s.

567. Edukacja zdrowotna. Dwusemestralne studia podyplomowe. *Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Gdańsku* : вебсайт. URL: https://wstih.pl/studia-podyplomowe/edukacja-zdrowotna/

568. Edukacja zdrowotna dzieci i młodzieży : materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej «Promocja zdrowia w edukacji» (Rabka, 15–16 listopada 1998) / pod red. H. Kosętki i J. Wyczesany. Kraków : Wydawnictwo Naukowe AP, 1999. 299 s.

569. Edukacja zdrowotna i promocja zdrowia w szkole. Wydanie specjalne / red. nauk. B. Woynarowska. Warszawa : TRIADA, 2006. 46 s.

570. Edukacja zdrowotna : poradnik dla nauczycieli wychowania fizycznego w gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych / praca zbior. pod red. B. Woynarowskiej. Warszawa, 2012. 236 s.

571. Edukacja zdrowotna w szkole : poradnik dla osób prowadzących kształcenie nauczycieli oraz innych osób pracujących z dziećmi i młodzieżą / B. Woynarowska [et al.]. Warszawa : Polski Zespół ds. Projektu SzPZ, 1995. 182 s.

572. Edukacja zdrowotna z elementami pierwszej pomocy – nowość! *UMCS* : вебсайт. URL: https://www.umcs.pl/pl/aktualnosci,16529,edukacja-zdrowotna-z-elementami-pierwszej-pomocy-nowosc,94411.chtm

573. Edukacja zdrowotna z elementami promocji zdrowia. *Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie :* вебсайт. URL: https://ususosweb.ujd.edu.pl/kontroler.php?_action=actionx:katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot(kod:WP-P-S-01-EZE)

574. Edukacja zdrowotna z promocją zdrowia. *Wyższa Szkoła Komunikacji Społecznej w Gdyni* : вебсайт. URL: https://wsks.pl/studia-podyplomowe-2/edukacja-zdrowotna-z-promocja-zdrowia/

575. Eichler W. O roli lekarza szkolnego w wychowaniu fizycznym. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1960. nr 12. S. 26–27.

576. Encyklopedia pedagogiczna / red. W. Pomykało. Warszawa : Fundacja Innowacja, 1996. 1014 s.

577. Encyklopedia wychowania / red. St. Łempicki. T. 3. Organizacja wychowania publicznego młodzieży. 1939. 768 s.

578. Encyklopedia wychowawcza / pod red. J. T. Lubomirskiego. Warszawa : Gebethner i Wolff, 1912. T. 8. 276 s.

579. Epoka wielkiej reformy: studia i materjały do dziejów oświaty w Polsce XVIII wieku / pod red. Dr St. Łempickiego. Lwów–Warszawa : Książnica Polska, 1923. URL: http://pbc.up.krakow.pl/Content/6181/epoka_wielkiej_reformy_studja_i_lempicki_stanislaw_red_001028.pdf

580. Eugeniusz Witold Piasecki. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny (IPSB)* : вебсайт. URL: https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/eugeniusz-witold-piasecki

581. European strategy for child and adolescent health and development (EURO/05/5048378). Copenhagen : WHO Regional Office for Europe, 2005. 25 s. *World Health Organization / Europe* (WHO / Europe) : вебсайт. URL: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0020/79400/ E87710.pdf

582. Ewich H. Koła PCK na usługach zdrowia i higieny. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1959. R. VII. nr 6(42). S. 28–29.

583. Falski M. Koncepcja szkoly powszechnej i jej rola w ustroju szkolnictwa w okresie miedzywojennym w Polsce. *Rozprawy z Dziejow Oswiaty*. T. l. Wrocław, 1958. S. 169–217.

584. Faust B. Ch. Katechizm zdrowia dla użytku szkół i domowej edukacyi / z Niemieckiego na Polski wytłómaczony przez K. S. Mrongowiusza. Wadowice, 1795. 110 s.; Faust B. Ch. Katechizm zdrowia / z niemieckiego przetłumaczył B. Frydrych. Warszawa : Druk J. Węckiego, 1829. 252 s.

585. Fedyn B., Gembalczyk I. Aktualny dyskurs nad teorią i praktyką szkolnej edukacji zdrowotnej. *Promocja zdrowia w środowisku szkolnym* / red. nauk. P. F. Nowak, A. M. Rogowska. Racibórz, 2014. S. 23–31.

586. Fedyn B. Wychowanie do zdrowia. *Życie Szkoły.* 2007. nr 9. S. 34–36.

587. Fedyn B. Wychowanie zdrowotne jako przedmiot studiów w Kolegium Nauczycielskim. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie. Cz. II, 1998. S. 65–69.

588. Felchner A. Rola czasopisma «Zdrowie» w rozwoju medycyny szkolnej w Polsce po pierwszej wojnie światowej. *Dawna medycyna i weterynaria* / praca zbior. pod red. M. Z. Felsmana, J. Szarka, M. Felsman. Chełmno, 2007. S. 27–43.

589. Ferens W. Znaczenie pierwszych wystaw higienicznych w Warszawie dla rozwoju wychowania fizycznego i sportu. *Wychowanie Fizyczne i Sport*. 1958. nr 2. S. 378.

590. Filiński B. Park D-ra Jordana i kilka uwag o wychowaniu. Kraków : A. Słomski, 1891. 88 s.

591. Fiutowski J. Obyczaj, nawyk czy choroba? Warszawa : SKP, 1978. 66 s.

592. Fizyczne wychowanie dziewcząt. *Przewodnik Gimnastyczny Sokół.* 1884. nr 3. S. 24.

593. Fleming-Cejrowska D. E. Problem higieny w warszawskiej prasie kobiecej lat 1860–1918 : autoreferat. *Dzieje Najnowsze* : kwartalnik poświęcony historii XX wieku. R. 38. 2006. nr 1. S. 187–193.

594. Florek-Łuszczki M. Higienizacja polskiej wsi jako ruch socjomedyczny : rozprawa habilitacyjna. Lublin, 2015. 208 s.

595. Frankowski W. Rola społeczeństwa w demokratyzacji kultury higienicznej. *Zdrowie Publiczne*. 1936. nr 2. S. 130–135.

596. Frołowicz T. Czy zawsze może być liepiej? *Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja*. 2009. T. III. S. 85–87.

597. Gaj J., Hądzelek K. Dzieje kultury fizycznej w Polsce. Poznań, 1997. 293 s. (Seria : Podręczniki).

598. Gałązka B. Medycyna hipokratejska a filozofia Platona : praca doktorska. 2005. *Ośrodek Przetwarzania Informacji – Państwowy Instytut Badawczy (OPIPIB). Nauka Polska* : вебсайт. URL: http://nauka-polska.opi.org.pl/dhtml/raporty/praceBadawcze?rtype=opis&objectId=55901 &lang=pl

599. Gamota A., Wróblewski Z. Profesor Józef Szpilman, pierwszy rektor Akademii Weterynaryjnej we Lwowie. *Życie Weterynaryjne*. 2017. nr 92(10). S. 759–763. URL: https://www.vetpol.org.pl/dmdocuments/ZW-10-2017-11.pdf

600. Gantkowski P. Czy można i najmłodsze dzieci szkolne uczyć pierwszych podstaw higieny. *Zdrowie*. 1929. nr 12. S. 770–783.

601. Gantkowski P. O wytycznych kierunkach higjeniczno-społecznej działalności Józefa Polaka w Polsce niewolnej i wolnej. *Zdrowie*. 1928. R. 43. nr 10. S. 52–59.

602. Gantkowski P. Zwiastuny higjeny społecznej w pismach i naukach Jędrzeja Śniadeckiego. *Nowiny Liekarskie*. 1938. R. 50. Zesz. 10. S. 317–319.

603. Garstka T., Leśniewska K. Jak tworzyć program wychowawczy szkoły – opis modelu : poradnik dla szkół. Warszawa, 2008. 70 s.

604. Gastoł B. Zarys higieny szkolnej. Kraków : PZWS, 1950. 215 s.

605. Gaweł A. H. Dylematy aksjologii wychowania zdrowotnego w dobie ponowoczesności. *Konteksty wychowania i edukacji a kształcenie nauczycieli w rzeczywistości ponowoczesnej* / red. J. Aksman, J. Pulka. Kraków : Krakowskie Tow-wo Edukacyjne; Oficyna Wydawnictwa AFM. 2012. S. 141–150.

606. Gaweł A. H. Metodologiczne aspekty badań kultury zdrowotnej szkoły. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja*. 2009. T. IV. S. 103–108.

607. Gaweł A. H. Szkoła i nauczyciel wobec współczesnych wyzwań promocji zdrowia dzieci i młodzieży. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*. 2016. T. XXXV. Zesz. 3. S. 137–152.

608. Gaweł A. H. Teoretyczne konteksty wychowania zdrowotnego. *Kwartalnik Pedagogiczny*. 2005. nr 2(196). S. 49–71.

609. Gaweł A. H. Wychowanie zdrowotne w perspektywie teoretycznej. *Teoria wychowania w okresie przemian* / red. E. Kubiak-Szymborska, D. Zając. Bydgoszcz : Wydawnictwo Wers. 2008. S. 154–162;

610. Gaweł A. H. Zasoby zdrowotne młodzieży gimnazjalnej w kontekście ekosystemu szkoły. Kraków : Wydawnictwo UJ, 2014. 300 s.

611. Gaweł A. H. Zdrowie jako przedmiot wychowania. *Idea integracji a wychowanie. Ku pedagogice integralnej* / red. B. Jodłowska. Gliwice – Kraków : Oficyna Wydawnictwa «Impuls». 2004. S. 61–73.

612. Gaweł A. H. Zdrowie w wymiarze aksjologicznym i wychowawczym. *Wychowanie personalistyczne* : wybór tekstów / red. F. Adamski. Kraków : Wydawnictwo WAM, 2005. S. 253–269.

613. Gawkowski R. Futbol dawnej Warszawy. Warszawa : Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego, 2013. 19 s.

614. Gawlik D., Lamczyk D. Rola środowiska szkolnego w kształtowaniu zachowań prozdrowotnych dzieci i młodzieży oraz realizacji nowego podejścia do edukacji zdrowotnej. *Promocja zdrowia w środowisku szkolnym* / red. nauk. P. F. Nowak, A. M. Rogowska. Racibórz, 2014. S. 33–42.
615. Gądzikiewicz W. Krótki podręcznik higieny szkolnej. Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta, 1949. 270 s.
616. Gąsiorowski L. Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych aż do czasów najnowszych. Poznań : Nakł. Jana Konstantego Żupańskiego, 1854. T. III. 710 s.
617. Gebethnerówna J., Filipowicz A. Gimnastyka metodyczna dla skół początkowych. Warszawa : Tłocznica Wł. Łazarskiego, 1918. 178 s.
618. Geneza i działalności Komisji Edukacji Narodowej. *Sciaga :* вебсайт. URL: http://sciaga.pl/ tekst/20481-21-geneza_i_dzialalnosci_komisji_edukacji_narodowej
619. Germanówna M. Ćwiczenia cielesne w szkole powszechnej : podręcznik dla nauczyciela. Cz. II. Gry, zabawy oraz ćwiczenia na boisku. Wyd. III, przejrzane i uzupęnione. Lwów : Nakł. K. S. Jakubowskiego, 1928. 60 s.
620. Germanówna M. Gry, zabawy oraz ćwiczenia cielesne na boisku w szkole powszechnej : podręcznik dla nauczyciela. Lwów : Nakł. K. S. Jakubowskiego, 1923. 112 s.
621. Gilewicz Z. Teoria wychowania fizycznego. Warszawa – Łódź : PWN, 1954. 424 s.
622. Gimnastyka dla uzytku szkół ludowych z 29 drzeworytami. Lwów, 1870. 101 s.
623. Gimnastyka w Anglii. *Przewodnik Gimnastyczny Sokół.* 1885. nr 4. S. 3.
624. Gimnastyka za granicą. Anglia. *Przewodnik Gimnastyczny Sokół.* 1900. nr 4. S. 28.
625. Gimnazjum. *WikipediA. Wolna encyklopedia* : вебсайт. URL: https://pl.wikipedia.org/ wiki/Gimnazjum
626. Glass H. Książeczka harcerska. Warszawa : Książnica Harcerstwa i Kultury Fizycznej, 1922. 424 s.
627. Gniewkowski W. Wychowanie fizyczne w zreformowanym szkolnictwie szwedzkim. *Wychowanie Fizyczne w Szkole.* 1965. nr 2. S. 7–10.

628. Godlewski A., Grzybowski A. Projekt autorski szczegółowego programu z zakresu zajęć edukacyjnych «Zachowanie zdrowia» w szkołach podstawowych, gimnazjach i liceach. Łódź : b.w., 1999. 32 s.
629. Godycki M. O stanowisko lekarzy szkolnych. *Higiena Szkolna*. 1939. nr 1. S. 9–10.
630. Godycki M. Przewodnik do pogadanek z higjeny osobistej i ogólnej. Poznań : Nakł. Drukarni Państwowej, 1933. 72 s.
631. Godycki M. W pięćdziesięciolecie Parku Jordana. *Higiena Szkolna*. 1939. T. 1. Zesz. 1. S. 27–32.
632. Gołębiowski Ł. Gry i zabawy różnych stanów w kraju całym, lub niektórych tylko prowincyach. Warszawa : N. Glucksberg, 1831. 332 s.
633. Goriszowski W. Koncepcje wychowania fizycznego polskiej myśli pedagogicznej doby Renesansu. *Kultura Fizyczna*. 1984. nr 9–10. S. 7–10.
634. Górski K. Sprawozdanie z działalności kolonii letnich na terenie Państwa Polskiego. R. 1931. *Praca i Opieka*. 1932. nr 4. S. 400–405.
635. Grabowski H. Notatki akademickie. Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2010. 86 s.
636. Grabowski K. Dr Tadeusz Żuliński (Wspomnienie posmiertne). *D-ra Tadeusza Żulińskiego. Higiena szkolna.* Wydanie posmiertne / do druku prygotowane i uzupełnione przez dra K. Grabowskiego. Kraków : drukiem W. Kornieckiego, 1886. S. V–XII.
637. Grabowski L. O wpływie ćwiczeń gimnastycznych na zdrowie ludzkie. *Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego.* 1844. T. 11. posz. 1. S. 93–116.
638. Graczykowski R. Problematyka wychowania zdrowotnego w działalności szkoły środowiskowej. *Studia Pedagogiczne. Zesz. 3. Problemy opieki i wychowania w osiedlu* / red. E. Trempała. Bydgoszcz, 1977. S. 155–168.
639. Grodecki M. Stan walki z grużlicą na ziemiach polskich. *V Ogólnopolski Zjazd Przeciwgruźliczy :* pamiętnik. Warszawa, 1934. S. 233–357.
640. Grösing K., Żuchowicz K. Kultura zdrowotna jako cel zintegrowanego wychowania dla ruchu. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1997. nr 1. S. 8–22.
641. Gry Anglików. *Przewodnik Gimnastyczny Sokół.* 1899. nr 2. S. 20.

642. Gutkowski J. Korpusy wakacyjne dla uczniów szkół ludowych miasta Lwowa. *Szkoła.* 1893. nr 9. S. 6–8.

643. Gwiazdki Zuchowe. Warszawa : Harcerskie Biuro Wydawnicze «NA TROPIE», 1939. 42 s. *Wikiźródła* : вебсайт. URL: https://pl.wikisource.org/w/index.php?title=Plik%3AGwiazdki _Zuchowe.djvu&page=3

644. Haberkantówna W. Uwagi w sprawie nauczania higieny w gimnazjach. *Wychowanie Fizyczne*. 1928. S. 156–158.

645. Haberkantówna W. Wskazówki metodyczne do nauczania higieny : referat z dnia 16.II.1928. *Oświta i Wychowanie*. 1931. z. 8. S. 714.

646. Halicki P. Ze szkół znikną «szklanka mleka» i owoce? Rząd obniża stawki dla dostawców. *Onet* : вебсайт. URL: https://wiadomosci.onet.pl/warszawa/ze-szkol-znikna-szklanka-mleka-i-owoce-rzad-obniza-stawki-dla-dostawcow/khgls9y

647. Handelsman B. Higjena : podręcznik dla szkół średnich. Łódź : Nakł. Księgarni L. Fiszera, 1916. 114 s.

648. Handelsman B. Higjena : podręcznik dla szkół średnich. Wyd. 2. Łódz : Nakł. Księgarni L. Fiszera; dr. Grapowa i Mazurkiewicza. 1921. 121 s.

649. Handelsman B. Krótki zarys anatomji, fizjologji i higjeny : podręcznik dla klas wyższych szkół powszechnych. Wyd. II. Warszawa : Ludwik Fiszer, 1923. 149 s.

650. Handelsman B. Wskazówki dla rodziców i wychowawców dotyczące pielęgnowania zdrowia uczącej się młodzieży. Warszawa : M. Arct, 1907. 30 s. (Książki dla wszystkich).

651. Handelsman B. Zasady pielęgnowania chorych dla użytku pielęgniarek. Cz. pierwsza: Krótki zarys anatomii, fizjologii i higieny. Cz. druga: Pielęgnowanie chorych. Łódź, 1920. 287 s.

652. Handelsman B. Zasady pielęgnowania chorych. Warszawa, 1910. 440 s.

653. Harce młodzieży polskiej : na podstawie dzieła Gen. R. Baden-Powella P.T. «Scouting for boys» / opracowali M. Schreiber i E. Piasecki. Wyd. 2. Lwów : Nakł. Książnicy Polskiej TNSW, 1917. 287 s.

654. Harcerski Słownik Biograficzny / pod red. J. Wojtyczy. T. I. Warszawa, 2006. 276 s.; T. II. Warszawa, 2008. 272 s.

655. Harmonogram realizacji Krajowego Programu Zapobiegania Zakażeniom HIV i Zwalczania AIDS opracowany na lata 2017–2020. *Krajowe Centrum ds. AIDS. Agenda Ministra Zdrowia* : вебсайт. URL: http://www.aids.gov.pl/krajowy_program/817/

656. Harmonogram realizacji zadań wynikający z Rządowego programu wspomagania w latach 2015–2018 organów prowadzących szkoły w zapewnieniu bezpiecznych warunków nauki, wychowania i opieki w szkołach – «Bezpieczna+» w 2016 r. 12 s. *Bezpieczna szkoła* : вебсайт. URL: https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/harmonogram-realizacji-zadan-wynikajacy-z-rzadowego-programu-wspomagania-w-latach-2015-2018-organow-prowadzacych-szkoly-w-zapewnieniu-bezpiecznych-warunkow-nauki-wychowania-i-opieki-w-szkolach-bezpieczna-w-2016-r

657. Harmonogram realizacji zadań wynikających z Rządowego programu na lata 2014–2016 «Bezpieczna i przyjazna szkoła» w 2016 r. 31 s. *Bezpieczna szkoła* : вебсайт. URL: https://bezpiecznaszkola.men.gov.pl/wp-content/uploads/2015/09/harmonogram-na-2016-r.-rzadowego-programu-na-lata-2014-2016-bezpieczna-i-przyjazna-szkola.pdf

658. Herzen I., Sęk H. Psychologia zdrowia. Warszawa : PWN, 2012. 371 s.

659. Higjena i wychowanie fizyczne na kursach inspektorów szkolnych i profesorów szkół średnich. *Warszawskie Czasopismo Lekarskie*. 1929. nr 51. S. 1217.

660. Higiena i wychowanie : zbiór odczytów wygłoszonych przez doc. med. Władysława Szenajcha i in. / z przedmową B. Krakowskiego. Warszawa : Biblioteka Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą Ministerstwa Pracy i Opieki społecznej, 1927. 84 s. (Opieka nad Macierzyństwem, Dziećmi i Młodzieża; Nr. 5).

661. Higjena szkolna i wychowanie fizyczne na posiedzeniach lekarzy szkolnych w MWRiOP w latach 1920–1930. *Oświata i Wychowanie*. 1931. Zesz. 5. S. 419.

662. Higiena szkolna : podręcznik dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod red. dr. St. Kopczyńskiego, naczelnego wizytatora higjeny szkolnej w MWRiOP. Wyd. II zmienione i rozszerzone z licznemi fotografjami, rysunkami i tablicami w tekście. Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta, 1933. 1027 s.

663. Higjena szkolna : podręcznik zbiorowy dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod red. S. Kopczyńskiego. Warszawa : M. Arct, 1921. 820 s.

664. Higiena szkolna : praca zbiorowa / pod red. d-ra M. Kacprzaka. Warszawa : PZWL,

1958. 752 s.

665. Higieniści polscy: jubileusz 100 lat Polskiego Towarzystwa Higienicznego / red. C. W. Korczak, M. Demel, M. Świderski. Warszawa : PTH, 2000, 2001. T. 1, T. 2, T. 3. URL : https://fbc.pionier.net.pl/details/oai:zbc.uz.zgora.pl:28840
666. Hilarowicz T. Zarys polskiego prawa sanitarnego. Warszawa, 1926. 104 s.
667. Historia medycyny / pod red. T. Brzezińskiego. Warszawa : Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1988. 519 s. (1995. 487 s.; 2000. 487 s.).
668. Historia nauki polskiej : w VI t. / pod red. B. Suchodolskiego. Wrocław : ZNimO; Wydawnictwo PAN, 1987. T. IV. 1863–1918. Cz. III. 1124 s.
669. Historia PTH. *Polskie Towarzystwo Higieniczne* : вебсайт. URL: https://www.pth.pl/?id_menu_left=5&id_info=1&str_glowna=2&id_typ_obslugi=3&sub_id_info_d=&id_info_o=0&id_oddz=23
670. Historia rehabilitacji i fizjoterapii w pigułce. *Sekcja Historyczna Polskiego Towarzystwa Fizjoterapii* : вебсайт. URL: http://sekcjahistoryczna.fizjoterapia.org.pl/czy-wiesz-ze/
671. Historia wychowania : w 2 t. / pod red. Ł. Kurdybachy. Warszawa : PWN. T. 1. 1966. 762 s.; T. 2. 1967. 893 s.
672. Historia wychowania. Wiek XX : w 2 t. / pod red. J. Miąso. Warszawa : PWN, 1980. T. 1. 434 s.; T. 2. 474 s.
673. Historia wyjazdów na kolonie i obozy letnie. *Obozy* : вебсайт. URL: https://www.obozy. net/ historia-wyjazdow-na-kolonie-i-obozy-letnie/
674. Hornowska M. Alkoholizm jako zagadnienie wychowania moralnego. *Alkohologja. Książka podręczna dla walczących z alkoholizmem* / opracowanie zbiorowe pod red. R. Radziwiłłowicza. Warszawa : Nakł. Polskiego Towarzystwa walki z Alkoholizmem «Trzeźwość», 1928. S. 167–186.
675. Hoszowska W. Zajęcia praktyczne w zakresie kultury życia codziennego w szkole powszechnej. Pierwszy szczebel nauczania. Warszawa, 1933. 131 s.
676. Hubeau E. Nauka zdrowia. Podręcznik ... przyjęty w szkołach elementarnych belgijskich. Stopień niższy. Dla dzieci w wieku 6–8 lat / spolszczyła J. Polakówna. Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta, 1907. 32 s.

677. Huk-Wieliczuk E., Marcinkowski J. T. Uczelnie wyższe wychowania fizycznego wobec aktualnych potrzeb edukacji zdrowotnej. *Problemy Higieny i Epidemiologii*. 2009. nr 90(4). S. 470–476.

678. Humen W., Laurentowski F. Poradnik organizatora czynnego wypoczynku w ognisku TKKF. Warszawa : Sport i Turystyka, 1961. 76 s.

679. Iglewska O. Program wychowania zdrowotnego dzieci. *Wychowanie na co Dzień.* 1996. nr 12. S. 20–21.

680. Ignar-Golinowska B. Wychowanie zdrowotne – możliwości szkół. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1995. nr 2. S. 61–68.

681. Ilnicka R. M. Profilaktyka w szkole – kwestie teoretyczne i praktyczne. *Pedagogika Społeczna*. 2012. nr 2. S. 23–44.

682. Informacja o wynikach kontroli. Wychowanie fizyczne i sport w szkołach publicznych. Warszawa : NIK, 2010. 91 s.; Informacja o wynikach kontroli. Wychowanie fizyczne i sport w szkołach publicznych i niepublicznych. Warszawa : NIK, 2012. 81 s.

683. Informacja z przeprowadzonej w szkołach ponadgimnazjalnych na terenie województwa małopolskiego ankiety dotyczącej edukacji uczniów w zakresie profilaktyki HIV/AIDS. Kraków, 2014. 17 s.

684. Instrukcja w sprawie organizacji pracy szkół ogólnokształcących i zawodowych oraz innych placówek oświatowo-wychowawczych w roku szkolnym 1970/1971. Główne kierunki działalności szkół i placówek oświatowo-wychowawczych. *DU MOiSW. B – Dział oświaty*. 1970. Nr B–4. poz. 30. S. 86–95.

685. Instrukcja z dnia 16 lipca 1945 roku w sprawie realizacji obowiązku szkolnego i organizacji szkół powszechnych w roku szkolnym 1945/46. *DU MO*. 1945. Nr 2 (25 VIII). Poz. 62.

686. J. F. Herbart. Pisma pedagogiczne / wybór, wstęp i oprac. B. Nawroczyński; przekł. B. Nawroczyński i T. Stera. Wrocław : ZNimO, 1967. 193 s. (Biblioteka Klasyków Pedagogiki. Pisarze Obcy).

687. Jach-Męczekalska I. Prawne aspekty transformacji systemu ochrony zdrowia w Polsce po 1989 roku. Interdyscyplinarne studium z zakresu nauk o zdrowiu i nauk prawnych : praca doktorska. Poznań, 2016. 269 s.

688. Jacko M. Udział Polaków w Międzynarodowych Kongresach Higieny Szkolnej – Norymberga (1904), Londyn (1907), Paryż (1910). *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce. T. XII (1): Z dziejów kultury fizycznej w Polsce do 1945 r.* / pod red. R. Urban, L. Nowaka, J. Eidera. Gorzów Wielkopolski : Wydział Kultury Fizycznej i Promocji Zdrowia Uniwersytetu Szczecińskiego; Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej Poznańskiej AWF, 2016. S. 53–63.

689. Jaczewski A. Higiena szkolna : podręcznik dla studentów studiów nauczycielskich. Warszawa : PZWS, 1968. 183 s.

690. Jaczewski A., Łodziński K. Medycyna w plecaku. Wyd. 1. Warszawa : Wydawnictwo Harcerskie, 1962. 246 s. ; Jaczewski A., Łodziński K. Medycyna w plecaku. Wyd. 2. Warszawa : Wydawnictwo Harcerskie, 1967. 244 s.

691. Jagiełłowicz A. B. Perspektywy rozwoju idei zdrowia. *Zdrowie i Społeczeństwo.* Radom, 2011. S. 73–84.

692. Jak rozmawiać z dziećmi o Aids?. *Szkoła Podstawowa nr 7 w Toruniu* : вебсайт. URL: https://sp7torun.superszkolna.pl/cms/37668/jak-rozmawiac-z-dziecmi-o-aids

693. Jak tworzymy szkołę promującą zdrowie : doświadczenia z realizacji projektu «Szkoła Promująca Zdrowie» w latach 1992–1995 / pod red. B. Woynarowskiej. Warszawa : PZP, 1995. 170 s.

694. Jamrożek W. Ogólnopolski Kongres Dziecka z 1938 roku – niedoceniane wydarzenie pedagogiczne Drugiej Rzeczypospolitej. *Przegląd Pedagogiczny. Dziecko w Polsce w XX wieku* / pod red. M. Nawrot-Borowska, A. Ossowska-Zwierzchowska. 2012. nr 1. S. 63–69.

695. Janiszewski T. O znaczeniu zdrowia. *Zdrowie*. 1924. nr 9. S. 319–336.

696. Janiszewski T. Określenie higieny i jej działów. *Zdrowie.* 1931. nr 1–2–3. S. 71–79.

697. Jankowiak A. Higiena szkolna w świetle IV Mędzynarodowego Kongresu w Rzymie. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna.* 1964. nr 3. S. 22–26.

698. Januszek-Surdacka M. Towarzystwo Higieny Praktycznej im. B. Prusa. *Muzeum Zamojskich w Kozłówce* : вебсайт. URL: http://www.muzeumzamoyskich.pl/towarzystwo-higieny-praktycznej-im-b-prusa

699. Jarnatowski T. Hygiena czyli Nauka o zdrowiu. Poznań, 1878. 187 s.

700. Jaroszyński T. Higjena wychowawcza. *Higiena szkolna* : podręcznik dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod red. St. Kopczyńskiego. Wyd. 2, zmienione i rozserzone z licznymi fotografiami, rysunkami i tablicami w tekście. Warszawa : M. Arct, 1933. S. 236–320.

701. Jasiński J., Pietuszko R. Zagadnienia bezpieczeństwa ruchu drogowego w wychowaniu i nauczaniu. Poradnik dla nauczyciela szkoły podstawowej. Wyd. 1. Warszawa : PZWS, 1966. 152 s.

702. Jaworska M. Antoni Durski : kolekcja pamiątek ze zbiorów Muzeum Sportu i Turystyki w Warszawie. Warszawa, 2020. 80 s.

703. Jaworska R. Poradnik wychowania zdrowotnego dzieci w wieku 3–6 lat : w IV cz. Płock : Iwanowski, 1995. Cz. I. 163 s.; Cz. II, Odżywianie. 99 s.; Cz. III, Korzystanie ze świeżego powietrza, Czystość osobista. 201 s.; Cz. IV, Higiena narządów zmysłów, Kształtowanie czynnej postawy w zapobieganiu chorobom. 189 s.

704. Jaworski P., Juśko P. Organizacja kolonii wskacyjnych dla uczniów szkół średnich miasta Krakowa w Porębie Wielkiej jako przykład troski o zdrowie, higienę i wychowanie młodzieży w pierwszych dekadach XX wieku. *Resovia Sacra*. R. 28. 2021. S. 187–204.

705. Jaworski Z. Koncepcje krzewienia kultury zdrowotnej w szkole polskiej (1965–2004). Warszawa : Oficyna wydawniczo-poligraficzna «Adam», 2005. 167 s.

706. Jaworski Z. Kontrowersje wokół wychowania zdrowotnego i kultury zdrowotnej. *Lider*. 1991. nr 1. S. 5–6.

707. Jaworski Z. Kultura Fizyczna a Kultura Zdrowotna. *Lider*. 2011. S. 1–7.

708. Jaworski Z. Kultura zdrowotna – definicje, desygnaty i nie tylko. *Lider*. 2013. nr 1. S. 16–22. URL: https://www.wbc.poznan.pl/Content/416232/PDF/1_Lider_2013_264.pdf

709. Jaworski Z. Nowe perspektywy rozwoju wychowania zdrowotnego. *Kultura Fizyczna*. 1997. nr 5/6. S. 10–11.

710. Jaworski Z. O krzewieniu kultury zdrowotnej w polskiej szkole – blaski i cienie. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja. Perspektywa społeczna i humanistyczna*. Gdańsk, 2009. T. 3. S. 7–12.

711. Jaworski Z. O potrzebie przedmiotu wychowania zdrowotnego w systemie edukacji szkolnej. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 2003. nr 2. S. 4–7.

712. Jaworski Z. O potrzebie w szkole specjalisty wychowania zdrowotnego. *Lider*. 1995. nr 4. S. 9–10.

713. Jaworski Z. Pierwszy start po dyplom pedagoga zdrowia. *Lider*. 1991. nr 10. S. 27–28.

714. Jaworski Z. Po roku funkcjonowania studiów wychowania fizycznego i zdrowotnego w Uniwersytecie Łódzkim. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1993. nr 1. S. 11–19.

715. Jaworski Z. Podyplomowe studium wychowania zdrowotnego w Uniwersytecie Łódzkim. *Lider*. 1994. nr 10. S. 8–11.

716. Jaworski Z. Prognostyczny model krzewienia kultury zdrowotnej i fizycznej w systemie edukacji szkolnej w Polsce. *Roczniki Naukowe AWF w Warszawie*. 1986. T. XXIX. S. 25–47.

717. Jaworski Z. Projekt podstaw programowych wychowania prozdrowotnego i perspektywy ich wdrażania w zreformowanym ustroju szkolnym. *Lider*. 1998. nr 12. S. 3–5.

718. Jaworski Z. Projekt symbiozy kultury zdrowotnej i fizycznej – geneza i kulisy. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 2009. nr 11. S. 10–15.

719. Jaworski Z. Projekt założeń programu propedeutyki zdrowia i kultury fizycznej. *Nowa Szkoła*. 1974. nr 12. S. 9–12.

720. Jaworski Z. Propedeutyka kultury zdrowotnej i fizycznej w systemie edukacji. Warszawa : AWF, 1977. 140 s.

721. Jaworski Z. Reforma studiów wychowania fizycznego w Polsce w latach 1969–1973 : w 2 cz. Cz. 1. *Wychowanie Fizyczne i Sport*. 1996. nr 3. S. 79–97.

722. Jaworski Z. Reforma studiów wychowania fizycznego w Polsce w latach 1969–1973 : w 2 cz. Cz. 2. *Wychowanie Fizyczne i Sport*. 1996. nr 4. S. 53–65.

723. Jaworski Z. Studia wychowania fizycznego i zdrowotnego w Uniwersytecie Łódzkim. *Kultura Fizyczna*. 1992. nr 1–2. S. 18–21.

724. Jaworski Z. Studia wychowania fizycznego w kolegiach nauczycielskich. *Kultura Fizyczna*. 1995. nr 3–4. S. 10–14.

725. Jaworski Z. Studia wychowania fizycznego w szkołach wyższych Ministerstwa Edukacji Narodowej. *Kultura Fizyczna*. 1995. nr 5–6. S. 11–17.

726. Jaworski Z. Transformacja pojęć: od higieny do kultury zdrowotnej. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja*. 2009. T. IV. S. 109–122.

727. Jaworski Z. Treści wychowania zdrowotnego w programach szkoły podstawowej. *Lider*. 1996. nr 2. S. 4–11.

728. Jaworski Z. Wychowanie zdrowotne – przedmiot studiów czy kierunek studiów w kształceniu nauczycieli. *Lider*. 1995. nr 5. S. 10.

729. Jaworski Z. Zarys sylwetki zawodowej i koncepcji kształcenia nauczycieli wychowania zdrowotnego. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 2003. nr 5. S. 20–23.

730. Jazdon K. Jazdonowie u wielkopolskich ziemian. *Jazdon* : вебсайт. URL: http://www.jazdon.pl/ jazdonowie_wlkp_ziemian.htm

731. Jeżdżę z głową. *Małopolska* : вебсайт. URL: https://www.malopolska.pl/dla-mieszkanca/sport/jezdze-z-glowa

732. Jordan H. O zabawach młodzieży : odczyt prof. dr Henryka Jordana wygłoszony we Lwowie w Sali «Sokoła» dnia 4 stycznia 1891 roku. *Przewodnik Higieniczny* (Organ Towarzystwa Opieki Zdrowia). Kraków, 1891. nr 1. S. 1–20; nr 2. S. 35–36.

733. Jordanowskie idee zdrowia i wychowania fizycznego : (100 lat później) / pod red. M. Bukowca, B. Zawadzkiej. Kielce : Wszechnica Świętokrzyska, 2008. 117 s.

734. Jubileusz 25-lecia Towarzystwa Kolonii Wakacyjnych dla uczniów miasta Krakowa 1902–1927 : księga pamiątkowa / red. L. Piotrowicz. Kraków, 1927. 125 s.

735. Jucewiczowa A. Wychowanie fizyczne młodzieży szkolnej w czasie wolnym od nauki. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1959. R. VII. nr 4. S. 8–10.

736. Jurczak A., Janowiec P. Gry i zabawy ruchowe w terenie leśnym. *Lider*. 1997. nr 5. S. 11–14.

737. Kacprzak M. 20 lat higieny szkolnej w Polsce Ludowej. *Zdrowie Publiczne*. 1964. nr 8. S. 303–312.

738. Kacprzak M. Chcę być zdrowy. Pogadanki z higieny osobistej dla młodzieży. Warszawa : Nakł. Zarzadu Głównego PCK, 1938. 94 s.

739. Kacprzak M. Higiena szkolna w rozwoju historycznym. *Higiena szkolna* : praca zbiorowa pod red. M. Kacprzaka. Warszawa : PZWL, 1958. S. 7–29.

740. Kacprzak M. Istota kultury sanitarnej : referat wygłoszony na sympozjum w Warszawie dnia 12 grudnia 1964 roku. *Demel M. O wychowaniu zdrowotnym.* Warszawa: PZWS, 1968. S. 115.

741. Kacprzak M. Praktyka i teoria zdrowia – wybrane zagadnienia. Warszawa, 2003. 90 s.
742. Kacprzak M. Propaganda higieny przez szkołę. *Zdrowie*. 1929. nr 11. S. 696–704.
743. Kacprzak M. Współczesne poglądy na higjeną szkolną. Warszawa : Nakł. PSH, 1933. 27 s. (Odbitka z kwartalnika «Praca i Opieka Społeczna». R. 1933. Zesz. 3).
744. Kaczkowski K. Lekcje hygieny czyli Nauki zachowania zdrowia, wykladane publicznie od roku 1823 w Liceum Wołynskiem : w 2 t. T. 2. Warszawa : drukarnia N. Glücksberga, 1828. 168 s.
745. Kaczorowski B. Elementarz higieniczny dla dzieci szkolnych (odbitka z «Praktyki Szkolnej»). Lwów : Piller Neumann i Sp., 1908. 30 s.
746. Kaczorowski B. Elementarz higieniczny dla młodzieży szkolnej. Lwów, 1910. 42 s.
747. Kaczorowski B. Stan hygieny i stan zdrowotny dzieci szkół miejskich we Lwowie: zebrał na podstawie badań w latach 1907–1911. *Przegląd Hygieniczny*. 1911. S. 9–11.
748. Kaczorowski B. Stan uzębienia i ogólnej czystości ciała dzieci szkolnych szkół miejskich lwowskich w cyfrach. *Przegląd Hygieniczny*. 1907. S. 10–11.
749. Kaliszewska M. Wyniki ewaluacji programu przedmiotu edukacja zdrowotna w szkole wyższej. *Roczniki PZH*. 2006. T. 57. Suplement. S. 59–63.
750. Kałamacka E. E. Zdrowotno-higieniczne aspekty wychowania fizycznego w poglądach i działalności polskich lekarzy do 1914 roku. Kraków : AWF, 2003. 324 s.
751. Kałużny Ł., Krawczyński M. Higiena szkolna w Polsce i Wielkopolsce w latach 1945–1952. *Pediatria Polska*. 2003. nr 9. S. 817–820.
752. Kamieński A. Edukacja obywatelska. 1774. *Tync S. Komisja Edukacji Narodowej. Wybór źródeł.* Wrocław : ZNimO, 1954 (Biblioteka Narodowa, seria I, nr 126).
753. Kamieński S. Gimnastyka i zdrowie. *Krytyka Lekarska*. 1898. nr 6. S. 160–201.
754. Kamieński S. Znaczenie ćwiczeń cielesnych ze stanowiska hygieny. *Zdrowie*. 1901. S. 952.
755. Kamiński A. Henryk Jordan: twórca nowoczesnego wychowania fizycznego w Polsce. Warszawa : Spółdzielnia Wydawnicza «Czytelnik». 1946. 16 s. (Wiedza Powszechna. Z cyklu : Sport i Wychowanie Fizyczne; Zesz. 5).

756. Kannas L. «Zdrowie» – nowy przedmiot szkolny w Finlandii: budowanie programu i metodologii jego nauczania i kształcenia nauczycieli. *Kształcenie nauczycieli i pedagogów w zakresie edukacji zdrowotnej* / red. B. Woynarowska B. Warszawa, 2005. S. 28–33.

757. Kapica M. Czy edukacji zdrowotnej potrzebna jest teoria? *Teoretyczne podstawy edukacji zdrowotnej. Stan i oczekiwania / red. B. Woynarowska, M. Kapica*. Warszawa : KOWEZ, 2001. S. 77–82.

758. Kapica M. O koncepcjach wychowania zdrowotnego. *Szkoła Medyczna*. 1969. nr 4. S. 4–11.

759. Kapica M. Zdrowie jako kategoria pedagogiczna w programach studiów zaocznych. *Kształcenie i doskonalenie nauczycieli pracujących w Europie Środkowej* / red. Z. Jasiński, T. Lewowicki. Opole, 1998. S. 173–186.

760. Karaffa-Korbut K. Eugenika, służba wojskowa a wojna. *Lekarz Wojskowy*. 1926. nr 2. S. 28.

761. Karaffa-Korbut K. Higjena publiczna : podręcznik dla seminarjów nauczycielskich, liceów, szkół zawodowych i innych szkół średnich. Wilno : Nakł. WTH; Wydawnictwo «Pogon», 1926. 128 s.

762. Karaffa-Korbut K. O metodyce nauczania higieny w szkołach średnich. *Zdrowie*. 1926. nr 9. S. 483–502.

763. Karski J. Praktyka i teoria promocji zdrowia. Wyd. 3. Warszawa : CeDeWu.pl. Wydawnictwo Fachowe, 2008. 296 s.

764. Kasprzyk L. Konferencja UNESCO na temat oświaty sanitarnej, wychowania seksualnego i przygotowania młodzieży do życia rodzinnego. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1964. nr 5. S. 20–22.

765. Katalog I Wystawy Higienicznej w Warszawie w 1887 r. Warszawa, 1887. 74 s.

766. Kawczyńska-Butrym Z. Glosa o wychowaniu zdrowotnym. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja*. 2009. T. III. S. 89–90.

767. Każde zdjęcie ma swoją historię, niektóre historie mają swoje zdięcia. *Archiwa Państwowe. Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC)* : вебсайт. URL: https://www.nac.gov.pl/

768. Kierśnicka A. Chorobe weneryczne wśród młodzieży wojewodstwa Wrocławskiego w latach 1964–1966. *Szkoła a zdrowie dziecka* : materiały i Ogólnopolskiego Sympozjum

Higieny Szkolnej w Studium Nauczycielskim w Legnicy 13–14 maja 1967 r. Cz. I. Warszawa : Zakład pomocy naukowych o dydaktycznych AWF w Warszawie, 1967. S. 161–168.

769. Kieszkowska A. Z doświadczeń Medycznego Studium Zawodowego im. Hanny Chrzanowskiej w Morawicy. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie, 1998. Cz. II. S. 195–198.
770. Kletke-Milejska M. Zreformowany system edukacji i jego wpływ na kształcenie i wychowanie dzieci w publicznych szkołach podstawowych. Studium politologiczne : praca doktorska. Katowice, 2007. 337 s.
771. Klęsk A. Pogadanki higieniczne w szkołach. *Przyjaciel Szkoły*. 1931. nr 3. S. 96–98.
772. Klęsk A. Zmęczenie dzieci podczas nauki. *Przyjaciel Szkoły*. 1923. nr 3–4. S. 4.
773. Klikam z głową : poradnik dla rodziców i nauczycieli. Warszawa : UKE, 2020. 52 s. *Centrum Informacji Konsumenckiej* : вебсайт. URL: https://cik.uke.gov.pl/news/poradnik-dla-nauczycieli-i-rodzicow,228.html
774. Klimas N., Laudańska-Krzemińska I. Przygotowania studentów wychowania fizycznego do prowadzenia zajęć z zakresu edukacji zdrowotnej – teoria a rzeczywistość. *Quality in Sport*. 2015. nr 2(1). S. 43–52.
775. Kłoczyńska L. Oświata zdrowotna w szkole: organizacja, zadania. *Oświata zdrowotna. Teoria. Metodyka*. Wyd. II uzupełnione / praca zbior. pod red. H. Wentlandtowej. Warszawa : PZWL, 1980. S. 52–75.
776. Kobalczyk A. Zułówek, Kaczka, Wąwał ... Zapomniane kolonie. *Skansen Rzeki Pilicy* : вебсайт. URL: http://skansenpilicy.pl/zulowek-kaczka-wawal-zapomniane-kolonie/
777. Kochanek J. Wychowanie zdrowotne w nauczaniu początkowym. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1981. nr 1 (Styczeń). S. 6–8.
778. Kochanek J. Wychowanie zdrowotne w szkole. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1975. nr 8/9. S. 9–10.
779. Kokociński M. J. Zarys 40-letniej działalności «Stella» Towarzystwa Kolonu Wakacyjnych i Stacji Sanitarnych w Poznaniu (1896–1936). Poznań, 1938. 32 s.

780. Koła Młodzieży Polskiego Czerwonego Krzyża : sprawozdanie z działalności za rok 1926. *DU KOS Lwow*. 1927. S. 167–168.

781. Kołakowska K. Gry i zabawy na kołoniach i półkołoniach. *Kołonie i półkołonie dla dzieci i młodzieży* / praca zbiorowa, wydana z zasiłku MOS. Warszawa, 1938. S. 149–158.

782. Kołonie i półkołonie dla dzieci i młodzieży / praca zbiorowa, wydana z zasiłku MOS. Warszawa, 1938. 235 s. (Społeczny Komitet Pomocy Dzieciom i Młodzieży).

783. Komunikat w sprawie bezpieczeństwa dzieci i młodzieży na drogach publicznych. *DU MO*. 1951. Nr 15. poz. 206. S. 267–268.

784. Komunikat w sprawie pogłębienia pracy wuchowawczej w szkole w zakresie przestrzegania przepisów higieny i czystości osobistej. *DU MO*. 1951. Nr 8. poz. 93. S. 125.

785. Komunikat w sprawie zapobiegania pożarom. *DU MO*. 1951. Nr 19. poz. 258. S. 325–326.

786. Konferencja prasowa w sprawie walki z alkoholizmem. *Wychowanie Fizyczne* : miesięcznik poświęcony higienie szkolnej i wychowawczej oraz kształceniu cielesnemu w domu, szkole, armii i stowarzyszeniach: organ Sekcji WFiHSzk przy TNSW. R. X. 1929. Zesz. 12. S. 397.

787. Kopczyńska J. Higiena osobista. *Higiena szkolna* : praca zbiorowa pod red. M. Kacprzaka. Warszawa : PZWL, 1958. S. 248–276.

788. Kopczyński J. Piśmiennictwo higieniczno-szkolne w ćwierćwieczu. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1969. nr 9. S. 25–26.

789. Kopczyński O. Zbiór nauki I. chrześcijańskiej, II. obyczajowej. Warszawa : Drukarnia Księży piiarów, 1808. 70 s. (Wyd. I. 1784; następne: 1786, 1794, ..., 1858).

790. Kopczyński S. Cele i zadania higieny szkolnej. Historja higieny szkolnej w Polsce. *Higiena szkolna* : podręcznik dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod red. Dr. St. Kopczyńskiego. Wyd. 2 zmienione i rozserzone z licznymi fotografiami, rysunkami i tablicami w tekście. Warszawa : M. Arct, 1933. S.1–40.

791. Kopczyński S. Co mówią cyfry w sprawie przeciążenia młodzieży w szkołach. *Przegląd Pedagogiczny*. 1920. nr 5. S. 192–204.

792. Kopczyński S., Haberkantówna W. Pogadanki Higieniczne: projekty i wskazówki metodyczne. Warszawa : Drukarnia Rolnicza; Skład główny w księgarni Arcta. 1924. 24 s. (Odbitka ze «Szkoły Powszechnej»).

793. Kopczyński S. Higiena i szkoła. Uwagi i rady (podług odczytu publicznego, wygłoszonego w dniu 7 kwietnia 1905 r. i w Warszawie w dniu 9 maja 1905 r. w Łodzi). Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta, 1905. 93 s.

794. Kopczyński S. Higiena szkolna i wychowanie fizyczne na Zachodzie. Warszawa : Książnica-Atlas, 1926. 29 s. (Odbitka z «Medycyny doświadczalnej i społecznej», T. VI, Zesz. 1–2, rok 1926).

795. Kopczyński S. Higiena szkolna i wychowanie fizyczne w szkołach Rzeczypospolitej: sprawozdanie za rok 1924 i 1925. Warszawa, 1927. 34 s.

796. Kopczyński S. Inspektor szkolny jako wizytator higieny w szkołach. Warszawa : Związek Inspektorów Szkolnych R. P. (Warszawa : A. Michalski), 1925. 12 s.

797. Kopczyński S. Jak ustrzeć dzieci i młodzież od nerwowości. Warszawa : Towarzystwo Wydawnicze «Bluszcz», 1927. 28 s.

798. Kopczyński S. Konkursy zdrowia w szkołach. *Praca Szkolna*. 1930. nr 12.

799. Kopczyński S. Opieka higieniczno-lekarska nad szkołami i stan zdrowotny młodzież w szkołach Rzeczypospolitej (za czas od r. 1918 do 1923 włącznie) : sprawozdanie wydzału Higjeny Szkolnej MWRiOP. Warszawa, 1925. 20 s.

800. Kopczyński S. Opieka higieniczno-liekarska nad szkołami powszechnymi w Polsce. *IV Zjazd Lekarzy i Działaczy Sanitarnych Miejskich w Krakowie*. Warszawa, 1926. S. 67–71.

801. Kopczyński S. Rola wizytatora ogólnego w kontroli nad stanem higjeny i wychowania fizycznego w szkole : konspekt wykładu dla wizytatorów na kursie zorganizowanym przez MWRiOP w styczniu 1932 r. *Wychowanie Fizyczne*. 1932. nr 1–4. S. 42–44.

802. Kopczyński S. Sprawa higjeny szkolnej w małych miastach. *Dziennik Zjazdu w sprawie higjeny małych miast i wsi*. Warszawa, 1918. S. 21–22.

803. Kopczyński S. Stan zdrowia uczniów Warszawskiej 7–klasowej Szkoły Handlowej w świetle cyfr. *Zdrowie*. 1901. S. 350–362; 443–458.

804. Kopczyński S. Szkice higjeniczno-wychowawcze (z dzedziny higjeny domowej i szkolnej). Warszawa : Nakł. Księgarni St. Sadowskiego, 1910. 231 s.

805. Kopczyński S. Szkice higjeniczno-wychowawcze (z dziedziny higjeny domowej i szkolnej). T. 2. Lwów–Warszawa : Książnica Polska TNSW, 1923. 168 s.

806. Kopczyński S. Szkoły – uzdrowiska. Warszawa : Drukarnia P.K.O., 1930. 14 s. (Odbitka z miesięcznika «Oświata i Wychowanie» 1930 r., nr 3).

807. Kopczyński S. Tematy higieniczne w podręcznikach szkolnych. *Bibliografia Pedagogiczna* : czasopismo poświęcone przeglądowi książek i pomocy szkolnych oraz wydawnictw pedagogicznych. Warszawa : MWRiOP, 1921. Zesz. III. S. 26–28.

808. Kopczyński S. Udział niektórych instytucji publicznych w sprawie wychowania higienicznego. *Czasopismo Lekarskie*. 1902. nr 7. S. 68–74.; Kopczyński S. Udział niektórych instytucyi publicznych w sprawie wychowania hygienicznego : rzecz, odczytana na posiedzeniu Wydziału Szpitali i Przytułkow WTH w d. 5 września r. b. 18 s. (Odbitka z «Czasopismo Lekarskie»).

809. Kopczyński S. Urządzenia higieniczne we wzorowych szkołach w Szwajcarii i w Niemczech : sprawozdanie naukowe z wycieczki za granicę lekarza szkoły dr S. K. *Warszawska 7-Klasowa Szkoła Handlowa. Sprawozdania za pierwsze dwa lata jej działalności*. Warszawa, 1903. S. 259–273.

810. Kopczyński S. Wstęp. *Higjena szkolna* : podręcznik zbiorowy dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / red. St. Kopczyński. Wyd. 1. Warszawa, 1921. S. 3.

811. Kopczyński S. Zadania higienistki szkolnej. *Sprawy Szkolne*. 1928. nr 4. S. 5–6.

812. Kopczyński S. Zasady higieny szkolnej (podług zbiorowego dzieła p. t. «Higiena szkolna») : podręcznik dla seminariów nauczycielskich. Warszawa : M. Arct, 1924. 216 s.

813. Kopczyński S. Zdrowie dziatwy szkół powszechnych w Polsce. Warszawa : Kśiążnica-Atlas, 1929. 56 s. (Odbitka z «Nowin Społeczno-Lekarskich», 1928. nr 21, 23; 1929. nr 1).

814. Kopczyński S. Znaczenie higieniczno-wychowawcze periodycznych oględzin lekarskich młodzieży szkolnej. *Zdrowie*. 1910. S. 600–607.

815. Kopeć T. Kolonje i uzdrowiska. *Higjena i wychowanie* : zbior odczytów. Warszawa : Wydział Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą MPiOS. 1927. S. 70–84.

816. Korczak C. W., Leowski J. Higiena dla klasy IV liceum ogólnokształcącego. Wyd. 8. Warszawa : WSiP, 1976. 206 s. (Wyd. 10. Warszawa : WSiP, 1978. 206 s.)
817. Korczak J. Przygotowanie nauczycieli szkół gimnazjalnych do profilaktyki uzależnień – refleksje postbadawcze dotyczące konceptualizacji badań. *Warsztaty badawcze doktorantów między uwiedzeniem metodologicznym a krytyką* / red. nauk. K. Kołaczyńska, M. Szostakowski, E. Zawadzka. Warszawa : Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2017. S. 176–188.
818. Korporowicz V. Zdrowie i jego promocja: kształtowanie przyszłości : monografia. 2017. 222 s.
819. Korzeniowska E. O zdrowiu i jego definicjach. *Zdrowie Publiczne*. 1988. nr 99(9). S. 465–471.
820. Kosińska E., Rębiałkowska M. Przygotowanie do realizacji edukacji zdrowotnej w autoocenie nauczycieli naucznia początkowego. *Nauczyciel w edukacji zdrowotnej* / red. W. Wrona-Wolny, B. Makowska, B. Jawień. Kraków : AWF, 2002. S. 229–233.
821. Kosiński K. Propaganda antyalkoholowa w szkołach. *Walka z Alkoholizmen*. 1931. R. IX. nr XXIV. S. 169–171.
822. Kot S. Historia wychowania: zarys podręcznikowy. Kraków, 1924. 663 s.
823. Kowalewski I. Kultura zdrowotna studentów. Diagnoza i perspektywy. Kraków : Wydawnictwo Naukowe AP, 2006. 168 s.
824. Kowalski M., Gaweł A. Zdrowie – wartość – edukacja. Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2006. 241 s.; 2007. 239 s.
825. Kowalski M. Wartość edukacji i kultury zdrowotnej w różnych środowiskach wychowawczych. 2016. 24 s. URL: http://phavi.umcs.pl/at/attachments/2016/0209/114310-autoreferat.pdf
826. Kowalski Z. J. Stan zdrowia i warunki hygieniczne studentów Uniwersytetu Warszawskiego w świetle cyfr. Warszawa : St. Niemiry Synowie, 1899. 47 s.
827. Kowolik P., Mazur A., Pindera M. Wychowanie zdrowotne w klasach I–III (metody i formy): oczekiwania i możliwości. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca

1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie. Cz. II, 1998. S. 165–168.

828. Kowolik P. Z badań nad realizacją wychowania zdrowotnego w szkole. *Kultura Fizyczna*. 1992. nr 3–4. S. 15–18.
829. Kożusznik B. Przez edukację zdrowotną do kultury zdrowotnej. *Zdrowie Publiczne*. 1970. nr 11. S. 949–952.
830. Krasińska I. Działalność Związku Nauczycieli Abstynentów w latach 1924–1939. W kręgu dawnych i współczesnych teorii wychowania. *Uczeń – szkoła – nauczyciel* / red. K. Dormus, R. Ślęczka. Kraków : Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej. 2012. S. 492–505.
831. Krasińska I. Polska prasa abstynencka z lat 1905–1914 źródłem informacji na temat wychowania do życia w trzeźwości wśród dzieci i młodzieży. *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji* / red. I. Michalska, G. Michalski. Łódź, 2010. S. 265–274.
832. Krasińska I., Sławiński P. Prasa abstynencka w Polsce (1918–1939) źródłem informacji na temat wychowania do życia w trzeźwości wśród dzieci i młodzieży. *Addenda do dziejów oświaty. Z badań nad prasą Drugiej Rzeczypospolitej* / red. nauk. I. Michalska, G. Michalski. Łódz : Wydawnictwo Uniwersytetu Łodzkiego. 2013. S. 91–108.
833. Krawański A. Ciało i zdrowie człowieka w nowoczesnym systemie wychowania fizycznego. Poznań : AWF, 2003. 378 s.
834. Krawański A. Wychowanie fizyczne w nowym systemie kształcenia ogólnego MEN – kilka refleksji. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja*. 2009. T. III. S. 91–93.
835. Krawczyk M. Ćwiczenia cielesne w szkole powszechnej. Realizacja nowego programu. Warszawa, 1933. 163 s.
836. Krawczyk Z. Kształtowanie się teorii kultury fizycznej. *Kultura Fizyczna*. 1982. nr 10–12. S. 2.
837. Krawczyk Z. Kultura fizyczna w świadomości społecznej. Wartości i wzory zachowań. *Roczniki Naukowe AWF w Warszawie*. 1993. T. XXXIV. S. 101.
838. Krawczyk Z. Kultura fizyczna. *Encyklopedia Kultury Polskiej XX wieku. Kultura Fizyczna i Sport* / red. Krawczyk Z. Warszawa : Instytut Kultury, 1997. S. 11–12.

839. Krawczyk Z. Społeczno-kulturowe funkcje wychowania fizycznego i sportu. Analiza poglądów Eugeniusza Piaseckiego. *Natura Kultura Sport, kontrowersje teoretyczne w Polsce*. Warszawa, 1970. S. 163–217.

840. Krempa J. Rok Kultury Sanitarnej w szkołach i placówkach oświatowo-wychowawczych. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1964. nr 5. S. 22–25.

841. Król K. Grzegosz Piramowicz jako higjenista szkoły. *Przegląd Pedagogiczny*. 1902. nr 23.

842. Krysa M. Szkolne programy promocji zdrowia – współpraca Wydziału Zdrowia ze szkołami w roku szkolnym 1995/96. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie. Cz. II, 1998. S. 75–78.

843. Krysztofowicz I. Wychowanie dla zdrowia. Warszawa : Spółdzielcze, 1986. 118 s.

844. Krzanowski A. Zygmunt Wyrobek (1872–1939). *Opieka nad dzieckiem w Galicji* / red. A. Meissner. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002. (Seria : Galicja i jej Dziedzictwo). S. 201.

845. Krzemicki L. Propaganda higieny w społeczeństwie. *Zdrowie*. 1924. nr 10. S. 358–362.

846. Księga pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestej piątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół» we Lwowie. Lwów : Nakł. TG «Sokół», 1892. 260 s.

847. Księga zdrowia, czyli nauka pielęgnowania zdrowia. T. I–IV / przekł. zbiorowy pod red. W. Hojnackiego. Lwów : Nakł. Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, 1907. 900 s.

848. Kubińska Z. Koordynator edukacji zdrowotnej w szkole w opinii nauczycieli wychowania fizycznego. Biała Podlaska : Wydawnictwo Państwowej Szkoły Wyższeh im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, 2013. 134 s. (Seria «Monografie i Rozprawy»).

849. Kuhn A. Zadania rządu, samorządu i społeczeństwa w dziedzinie zdrowia publicznego. *Zdrowie*. 1924. nr 11. S. 415–423.

850. Kujawski K. O Kołach Młodzieży Czerwonego Krzyża. Warszawa : Wydawnictwo Komisji Głównej Kół Młodzieży PCK, 1929. 11 s.

851. Kula E. Wprowadzenie do badań nad dziejami kolonii dziecięcych na Kielecczyźnie w latach 1918–1939. *Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne.* 1994. nr 9. S. 89–96.

852. Kulig H. Na Chodniku i Na Jezdni: wiadomości o zasadach ruchu drogowego dla klas III, IV i V. Warszawa : PZWS, 1965. 55 s.

853. Kulmatycki L. Co to jest szkoła promującą zdrowie. *Lider*. 1999. nr 12. S. 7–13.

854. Kulmatycki L. Edukacja zdrowotna w szkole polskiej 2009 – uwagi krytyczne. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja*. 2009. T. III. S. 25–28.

855. Kulmatycki L. Promocja zdrowia w kulturze fizycznej. Wrocław : Wydawnictwo AWF, 2003. 232 s.

856. Kulpa J. Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych w Polsce w latach 1918–1939. Wrocław : Wydawnictwo PAN; ZNimO, 1963. 174 s.

857. Kurdybacha Ł. Polityka oswiatowa drugiej Rzeczypospolitej. *Nowa Szkola*. 1968. nr 2. S. 17–22; nr 10–11. S. 15–23.

858. Kurs przeszkolenia higienicznego dla nauczycielstwa szkół powszechnych. *DU KOS Wil*. 1934. nr 6–7. poz. 63; Kurs przeszkolenia higjenicznego dla nauczycieli szkół powszechnych. Okólnik MWRiOP z dnia 31 marca 1927 r. Nr. I-4373/27. *DU KOS Lwow*. 1927. S. 149–151.

859. Kurzeniecki M. Rozmowy kapelana abo teologa nadwornego z ojczystym panem chrześcijańskim służące do zasięgania wiadomości zbawiennej i do rezolucji rzeczy do sumienia należących pożyteczne. Wilno, 1752. 312 s.

860. Kutzner J. Panorama dwudziestopięciolecia. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1969. R. VII. nr 9. S. 2–7.

861. Kutzner J. Programy wychowania fizycznego w zreformowanej szkole. *Nowa Szkola*. 1965. nr 11. S. 54–58.

862. Kutzner J. Wychowanie zdrowotne w strukturze organizacyjno-programowej wyższych szkół nauczycielskich. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1972. nr. 4.; Kutzner J. Wychowanie zdrowotne w strukturze organizacyjno-programowej zakładów kształcenia nauczycieli. *Materialy Krajowego Sympozjum Wychowania Zdrowotnego «Wychowanie zdrowotne w szkole»* (13–14.X.1971 r., Kielce). Warszawa, 1971. S. 37–45.

863. Kuzańska-Obrączkowa M. Koncepcje wychowawcze Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci. Analiza założeń i funkcjonowania placówek. 1919–1939. Wrocław – Warszawa – Kraków : Wydawnictwo PAN, 1966. 326 s.

864. Lalonde M. A new perspective on the health of Canadians : a working dokument. Ottawa : Government of Canada. 1974. 77 s. URL: http://www.phac-aspc.gc.ca/ph-sp/pdf/perspect-eng.pdf

865. Landy A. Higiena w przedszkolu. Wyd. 2. Warszawa : PZWS, 1962. 227 s.

866. Lange A. Analfabetyzm i walka z ciemnota w Krolewstwie Polskiem. Warszawa : Jan Fiszer, 1906. 71 s.

867. Laskiewicz H. Calendarium. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1969. nr 9. S. 70–72.

868. Laskiewicz H. Przygotowanie akcji letniej dzieci i młodzieży na łamach prasy. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1959. R. VII. nr 6(42). S. 28–29.

869. Laudańska I., Kaizer A., Krawański A. Umiętność tworzenia zdrowia – nowe wyzwanie dla edukatora. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie, 1998. Cz. II. S. 131–137.

870. Legowicz J. Katechizm dla ludzi życza wiejskiego na użytek Chrześcijańskiej Powszechności, a szczególniej dla wygody potrzebujących nabycia umiejętności nauki chrześcijańskiej. Wilno, 1806.

871. Lekarz dla Włoscian, czyli Rada dla Pospolstwa, w chorobach i dolegliwościach naszemu Kraiowi albo właściwych, albo po większey części przyswoionych, każdemu naszego Kraiu Mieszkańcowi do wiadomości potrzebna / przez B. Ludwika Perzyne Zakonu Braci Miłosierdzia w Narodowym Języku napisana. Kalisz : Drukarnia J. O. X. Prymasa Arcy-Biskupa Gnieźnieńskiego R. P. 1793. 391 s.

872. Leowski J. Higiena szkolna za granicą. Niemecka Republika Demokratyczna. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna.* 1963. nr 5. S. 16–17.

873. Leśnikowska-Ścigalska W. Higiena i medycyna szkolna w Polsce wczoraj, dziś, jutro. Mysłowice : Górnośląska Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 2004. 368 s.

874. Lewandowski M., Antoszczuk G., Kiciński B., Surynt A. Studenci III roku studiów Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu o swoim przygotowaniu do pełnienia roli nauczyciela zdrowia. *Roczniki PZH*. 2006. Suplement. S. 65–69.

875. Lewicki C. Edukacja zdrowotna: systemowa analiza zagadnień. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006. 352 s.

876. Liceum ogólnokształcące. *WikipediaA. Wolna encuklopedia* : вебсайт. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Liceum_og%C3%B3lnokszta%C5%82c%C4%85ce

877. Liedke A. Próba określenia koncepcji poradnika wychowania zdrowotnego dla uczniów szkoły podstawowej. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna.* 1973. nr. 8.

878. Liedke A. Z doświadczeń nauczania higieny szkolnej w Studium Nauczycielskim w Legnicy. *Szkoła a zdrowie dziecka. Materiały i Ogólnopolskiego Sympozjum Higieny Szkolnej w Studium Nauczycielskim w Legnicy* (13–14 maja 1967 r.). Cz. I. Warszawa : Zakład pomocy naukowych i dydaktycznych Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie, 1967. S. 12–17.

879. Liedtke Z. Formy oddziaływania w oświacie zdrowotnej. *Oświata zdrowotna. Teoria. Metodyka*. Wyd. II uzupełnione / praca zbior. pod red. H. Wentlandtowej. Warszawa : PZWL, 1980. S. 101–108.

880. Linowski Ł. Dzieci na koloniach w województwie pomorskim w okresie Drugiej Rzeczypospolitej (w świetle materiałów archiwalnych). *Przegląd Pedagogiczny. Dziecko w Polsce w XX wieku* / red. M. Nawrot-Borowska, A. Ossowska-Zwierzchowska. 2012. nr 1. S. 263–271.

881. Lisicki T. Nauczyciele nauczania początkowego o wychowaniu zdrowotnym w szkole. *Życie Szkoły*. 1998. nr 2. S. 74–76.

882. Lisowski W. Stanisław Kopczyński (1873–1933). Twórca higieny szkolnej w Polsce. *Skalpel* : вебсайт. 2009. S. 14–15. URL : http://docplayer.pl/4480810-Nr-4-5-lipiec-pazdziernik-rok-xviii-2009.html

883. Lisowski W. Stanisław Markiewicz (1839–1911). Lekarz społecznik. *Skalpel* : вебсайт. 2010. nr 1 (styczeń-luty). URL : http://www.oil.org.pl/xml/oil/oil72/gazeta/numery/n2010/n201001/n20100112

884. Listy do nauczyciela ludowego. *Przewodnik Higieniczny* : Organ Towarzystwa Opieki

Zdrowia. R. I. 1889. nr 2. S. 1–6.

885. Litak S. Historia wychowania. T. 1. Do Wielkiej Rewolucji Francuzkiej. Wyd. III, poszerzone i uzupełnione. Kraków : Wydawnictwo WAM Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna «Ignatianum», 2010. 284 s.
886. Lubowicz A. Cele wychowania fizycznego programach nauczania szkoły ogólnokształcącej. *Kultura Fizyczna*. 1973. nr 9. S. 390–393.
887. Lupa B. Edmund Cenar – ojciec chrzestny lwowskiej piłki nożnej. *Kurier Galicyjski* : вебсайт. URL: https://kuriergalicyjski.com/historia/postacie/91-c/4449-edmund-cenar
888. Łapot M. Działalność Państwowego Pedagogium we Lwowie (1937–1939). *Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*. 2018. T. XXVII. nr 1. S. 409–424.
889. Łazowski E. Wczasy letnie. *Higiena szkolna* / praca zbiorowa pod red. M. Kacprzaka. Warszawa : PZWL, 1958. S. 291–310.
890. Łempicki S. Polskie tradycje wychowawcze. Warszawa : Nasza Księgarnia, 1936. 256 s.
891. Łepkowski P. Fotoplastykon – Na wakacjach. *Uważam Rze. Historia* : вебсайт. URL: http://www. historia.uwazamrze.pl/artykul/1147020/fotoplastykon-na-wakacjach
892. Łopaciński M., Wojciechowski Z. Pieszy i rowerzysta na drogach publicznych. Warszawa : PZWS, 1964. 120 s.
893. Łopatto S. Kołonie i półkołonie, jako problem zdrowotny i kulturalno-wychowawczy. *Kołonie i półkołonie dla dzieci i młodzieży* / praca zbiorowa, wydana z zasiłku MOS. Warszawa, 1938. S. 7–16.
894. Łopuski J. Improwizacja czy program? *Walka z Alkoholizmen*. 1964. nr 3–4. S. 4–5.
895. Łuczyńska B. Fenomen Henryka Jordana – naukowca, lekarza-spolecznika, propagatora prawa dziecka do ruchu i rekreacji. Kraków : Wydawnictwo UJ, 2002. 104 s.
896. Macioł-Kisiel U. Wkład rodziny w realizację zadań edukacji prozdrowotnej uczniów szkoły podstawowej. *Nauczyciel i Szkoła*. 2001. nr 3–4. S. 141–148.
897. Madejski E. Edukacja zdrowotna w środowisku szkolnym i rodzinnym. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja*. 2009. T. III. S. 79–83.

898. Madejski E. M. Dyjetetyka dzieci oparta na wskazówkach przyrody: przewodnik w zdrowem pielęgnowaniu dzieci od przyjścia na świat aż do dojrzenia. Wyd. 2, poprawne. Lwów : Gubrynowicz i Schmidt, 1893. 256 s.

899. Madejski E. M. Gimnastyka racjonalna jako część dyjetetyki ze stanowiska lekarskiego historyczno-krytyczne i praktyczne opracowana przez Autora Dyjetetyki Dzieci. Warszawa : Gebethner i Wolff. 1871. Cz. 1. 174 s.; Cz. 2. 116 s.

900. Madejski E. M. Gimnastyka w szkołach ludowych. Instrukcja dla nauczycieli. Lwów : Towarzystwo Pedagogiczne. 1879. (Biblioteka dla nauczycieli szkół ludowych. T. VIII)

901. Madejski E. M. Historia rozwoju gimnastyki w głównych zarysach. *Nauka gimnastyki szkolnej* : teoretyczny podręcznik dla uczniów i uczennic seminariów nauczycielskich tudzież dla nauczcieli w szkołach ludowych pospolitych i wydziałowych. Lwów : Seyfarth i Czajkowski, 1890. S. 1–27.

902. Madejski E. M. Krótki rys historyi gimnastyki od najdawniejszych czasów. Lwów, 1880. 52 s.

903. Madejski E. M. Nauka gimnastyki szkolnej : teoretyczny podręcznik dla uczniów i uczennic seminariów nauczycielskich tudzież dla nauczycieli w szkołach ludowych pospolitych i wydziałowych. Lwów : Seyfarth i Czajkowski, 1890. 168 s.

904. Madejski E. M. Somatologia i higiena : podręcznik do użytku uczniów i uczennic, c.k. seminariów nauczycielskich. Lwów : Zakład Ossolińskich, 1896. 126 s.

905. Majchrzyk-Mikuła J. Higiena szkolna na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 na tle całego kraju : rozprawa habilitacyjna. Warszawa : Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2013. 509 s.

906. Majchrzyk-Mikuła J. Uczniowie i szkoły Lubelszczyzny pod względem zdrowia i higieny (1919–1939) : wybór dokumentów. Piotrków : Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Piotrkowie, 2012. 250 s.

907. Majchrzyk-Mikuła J. Znaczenie II Zjazdu Higienistów Polskich dla rozwoju medycyny szkolnej *Dawna medycyna i weterynaria* / praca zbior. pod red. M. Z. Felsmanna, J. Szarka, M. Felsmann. Chełmno : Rekpol Sp. z o.o., 2007. S. 149–161. URL: https://www.researchgate.net/publication/259216960_Dawna_Medycyna_i_Weterynaria_2007

908. Malczyk C., Smolik A. Gimnastyka wyrównawcza w szkole. Warszawa : Sport i Turystyka, 1960. 230 s.

909. Maleszewska T. Metodyka ogólna oświaty zdrowotnej. *Oświata zdrowotna. Teoria. Metodyka. Wyd. II uzupełnione* / praca zbior. pod red. H. Wentlandtowej. Warszawa : PZWL, 1980. S. 84–101.

910. Maleszewska T. Z badań nad celem wychowania zdrowotnego. *Biblioteka metodyczna oświaty zdrowotnej*. 1976. nr 40. S. 36–55.

911. Maligranda L. Matematyka na Zjazdach Lekarzy i Przyrodników Polskich 1869–1937. *Antiquitates Mathematicae*. 2019. Vol. 13(1). P. 145–176.

912. Malik M. Sejm II Rzeczypospolitej w walce z alkoholizmem. *Problemy Alkoholizmu*. 1999. nr 2. S. 8–10.

913. Malinowska-Cieślik M. i in. Ocena prewencji urazów i promocji bezpieczeństwa dzieci i nastolatków w Polsce. *Zdrowie Publiczne i Zarządzanie*. 2012. T. 18. nr 2. S. 80–94.

914. Malinowski A. Waleologia – nauka o promocji zdrowia. *Auksologia a promocja zdrowia*. T. 2. / red. nauk A. Jopkiewicz. Kielce : PAN w Krakowie, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2000. S. 317.

915. Małek A. Tradycyjne i nowatorskie myślenie o dziecku w poradnikach wychowawczych z okresu Drugiej Rzeczypospolitej. *Przegląd Pedagogiczny. Dziecko w Polsce w XX wieku* / red. M. Nawrot-Borowska, A. Ossowska-Zwierzchowska. 2012. nr 1. S. 213–222.

916. Małkowska-Skutnik A., Woynarowska B. Rozwój, zdrowie i potrzeby uczniów klas I–III. *Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole* : poradnik dla dyrektorów szkół i nauczycieli szkół podstawowych / praca zbiorowa pod red. B. Woynarowskiej. Warszawa, 2014. S. 63–66.

917. Małolepszy E. Wychowanie fizyczne i sport w działalności organizacji młodzieżowych i społecznych na wsi w województwie łódzkim w latach 1919–1939. *Kultura Fizyczna. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*. 2014. T. XIII. nr 1. S. 43–57.

918. Małopolski Oddział Okręgowy. Promocja zdrowia. Dziel się uśmiechem. *Polski Czerwony Krzyż Małopolski Oddział Okręgowy* : вебсайт. URL: http://pck.malopolska.pl/dzialania/promocja-zdrowia /#1503838840649-4ceb263a-7f16
919. Małopolski Oddział Okręgowy. Promocja zdrowia. Olimpiada Promocji Zdrowego Stylu Życia. *Polski Czerwony Krzyż . Małopolski Oddział Okręgowy* : вебсайт. URL: http://pck.malopolska.pl/dzialania/ promocja-zdrowia/#1503754288581-7357cb2a-802b94b6-ef84
920. Mańkowski R., Martynkin A. Gry i ćwiczenia terenowe. Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1983. 30 s.
921. Marciniak M. Funkcja szkoły w higieniczno-zdrowotnym wychowaniu młodzeży. *Chowanna.* 1976. nr 3. S. 8.
922. Marcinkowski T. Początki profilaktyki i medycyny społecznej. *Historia medycyny* / red. T. Brzeziński. Warszawa : PZWL, 1988. S. 250–260.
923. Marciszewska-Posadzowa S. Gry ruchowe dla małych dzieci. Warszawa, 1923. 59 s.
924. Marek A. «Dziennik Zdrowia dla Wszystkich Stanów» a problematyka dziecięca. *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny*. 2004. t. 67. z. 1. S. 15–32.
925. Marzyńska S. Działalność Towarzystwa Opieki nad Matką i Dzieckiem «Kropla Mleka» w Łodzi w ciągu lat 30–tu. *Dziennik Zarządu Miasta Łodzi*. 1935. nr 10. S. 609–610.
926. Massalski A., Bożyk I. Historia wychowania i myśli pedagogicznej : skrypt dla studentów. Warszawa : Dom Wydawniczy Elipsa, 2020. 274 s.
927. Masternakowa L. Opiekun – wychowawca na wczasach. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. R. VII. 1959. nr 6(42). S. 6–7.
928. Maszczak T. Wychowanie fizyczne i zdrowotne w reformie edukacyjnej. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1998. nr 4. S. 142–143.
929. Maszczak T. Zdrowie jako wartość uniwersalna. *Roczniki Naukowe AWF w Poznaniu*. 2005. Zesz. 54. S. 74.
930. Matecki T. T. Poradnik dla młodych matek czyli fizyczne wychowanie dzieci w pierwszych siedmiu latach. Poznań : Nakł. N. Kamieńskiego i Spółki, 1848. 284 s.
931. Matecki T. T. Rady i nauki starego lekarza dla nielekarzy. Poznań : Nakł. J. K. Żupańskiego, 1867. 218 s.

932. Materiał informacyjno-problemowy z obrad ogólnopolskiego seminarium. Warszawa : MOiW, 1973. 27 s.

933. Matyjas B. Działalność społeczno-pedagogiczna Henryka Jordana. *Jordanowskie idee zdrowia i wychowania fizycznego: (100 lat później)* / pod red. M. Bukowca, B. Zawadzkiej. Kielce : Wszechnica Świętokrzyska, 2008. S. 29–33.

934. Mauersberg S. «Szkoła ogólnokształcąca w Polsce Ludowej». Mieczysław Pęcherski, Wrocław [etc.] 1970: [recenzja]. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1972. nr 15. S. 200–202.

935. Mazur J., Dzielska A. Analiza wyników badań HBSC prowadzonych w 2018 roku wśród młodzieży szkolnej w wieku 11–15 lat. *Zdrowie i styl życia polskich uczniów*: Raport z badań realizowanych w ramach projektu Narodowego Programu Zdrowia. Warszawa : IMiD, 2019. S. 99–111.

936. Mazur J., Małkowska-Szkutnik A. Choroby przewlekłe a postrzeganie wymagań szkolnych przez uczniów 11–15-letnich w Polsce. *Medycyna Wieku Rozwojowego*. 2010. nr XIV. S. 160–168.

937. Mazur J., Mierzejewska E. Współczesne podejście do oceny stanu zdrowia dzieci i młodzieży na poziomie populacji. *Medycyna Wieku Rozwojowego*. 2004. T. 8. nr 3. Cz. I. S. 459–484.

938. Mazur P. Zdrowie i bezpieczeństwo uczniów na przestrzeni wieków – zarys zagadnienia. *Bezpieczeństwo dzieci i młodzieży. Aktualne problemy teorii i praktyki pedagogicznej* : praca zbiorowa / red. nauk. B. Komorowska, P. Mazur. Chełm : Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie, 2014. S. 57–69.

939. Mazurkiewicz E. O skutecznym wychowaniu w kulturze sanitarnej. *Pielęgniarka i Położna*. 1963. nr. 8 i 9. S. 5–6.

940. Mazurkiewicz E. Podstawy wychowania zdrowotnego. *Higiena i ochrona zdrowia / praca zbiorowa pod. red. Z. J. Brzezińskiego i C. W. Korczaka*. Wyd. 2. Warszawa : PZWL, 1975. 490 s.

941. Mazurkiewicz E. Pożytki z osiągnięć pedagogiki społecznej dla edukacji zdrowotnej. *Teoretyczne podstawy edukacji zdrowotnej. Stan i oczekiwania / red. B. Woynarowska, M. Kapica*. Warszawa : KOWEZ, 2001. S. 83–88.

942. Medieval medicine in Western Europe. *Wikipedia. Wolna encyklopedia* : вебсайт. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Medieval_ medicine_of_Western_Europe; The Medieval Hospital and Medical Practice / edited by D. S. Bowers. Ashgate, 2007. 258 p.

943. Medycyna i higiena w Poznaniu XIX stulecia. *Poznańskie historie* : blog Macieja Brzerzińskiego poświencony historii i kulturzę Poznania : URL: http://poznanskie historie.blogspot.com/2013/05/ medycyna-i-higiena-w-poznaniu-xix.html

944. Meissner A. Bolesław Adam Baranowski – przedstawiciel galicyjskiej pedagogiki urzędniczej. *Biografie pedagogiczne. Seria: Galicja i jej dziedzictwo.* T. 9 / red. Cz. Majorek, J. Potoczny. Rzeszów : Wydawnictwo WSP, 1997. S. 81–92.

945. Meissner A. Polskie podręczniki do historii wychowania. *Rozprawy z Dziejów Oświaty.* 1989. nr 32. S. 155–167.

946. Meissner A. Spór o duszę polskiego nauczyciela. Społeczeństwo galicyjskie wobec problemów kształcenia nauczycieli. Rzeszów : Wydawnictwo WSP, 1999. 380 s.

947. Mękarski B., Krzemińska M. Rozwój wychowania fizycznego w państwowych szkołach średnich w dwudziestoleciu międzywojennym. *Rocznik Naukowy AWF w Krakowie.* 1975. S. 171–191.

948. Memoriał. Stanowisko w sprawie edukacji zdrowotnej w projekcie podstawy programowej kształcenia ogólnego : tekst podpisany w dniu 5 maja 2005 r. przez 23 uczestników spotkania w Instytucie Matki i Dziecka. *Jaworski Z. Koncepcje krzewienia kultury zdrowotnej w szkole polskiej (1965–2004).* Warszawa : Oficyna wydawniczo-poligraficzna «Adam», 2005. S. 132.

949. Memoriał. Tekst listu otwartego z dnia 12 kwietnia 2001 r., skierowanego przez grupę 27 osób – profesorów oraz przedstawicieli różnych instytucji – do Ministra Edukacji Narodowej prof. dr hab. inż Edmunda Wittbrodta. *Lider.* 2001. nr 7–8. S. 32.

950. Memoriał. Tekst pisma z dnia 25 stycznia 1995 r., skierowanego przez grupę profesorów do Wiceprezesa Rady Ministrów Ministra Edukacji Narodowej prof. dr hab. Aleksandra Łuczaka. *Lider.* 1995. nr 6. S. 6–7.

951. Miąso J. Historia wychowania wieku XX. Warszawa : PWN, 1980. T. 1. 434 s.; T. 2. 474 s.

952. Miąso J. O potrzebie przygotowania nowych podręczników historii wychowania oraz wydawnictw pomocniczych. *Przegląd Historyczno-Oświatowy.* 1972. R. XV. nr 4. S. 649–654.

953. Michałowska D. Edukacja prozdrowotna – podejścia, modele, metody. *Przegląd Terapeutyczny*. 2008. nr 4. 26 s.

954. Michałowska D. Koncepcje zdrowia i choroby jako podstawy konstruowania podejść do edukacji zdrowotnej. *Przegląd Terapeutyczny*. 2008. nr 4. 24 s.

955. Michalski C. Pierwsze kluby sportowe we Lwowie do 1914 roku. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura*. T. 4. Studia z dziejów Lwowa / pod red. K. Karolczaka. Kraków : Wydawnictwo Naukowe AP, 2002. S. 247–259. URL: http://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/1749/15--Pierwsze-kluby-sportowe-we-Lwowie--Michalski.pdf?sequence=1&isAllowed=y

956. Michalski C. Prekursorzy wychowania fizycznego i sportu wśród lekarzy Lwowa i Krakowa w XIX i na początku XX wieku. *Львів: місто – суспільство – культура.* Т. 6. Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі / за ред. О. Аркуші й М. Мудрого, 2007. С. 411–418.

957. Międzynarodowa Konferencja p.t. Integracja Systemowa Wychowania Ekologicznego, Fizycznego i Zdrowotnego (Człuchów, 25–26 kwietnia 1998 r.) / pod red. Z. Chromińskiego. Człuchów : UM, 1998. 156 s.

958. Mękarski B. Działalność S. W. Ciechanowskiego w zakresie kształcenia nauczycieli wychowania fizycznego. *Rocznik Naukowy*. T. XVI. Warszawa–Kraków : PWN. 1979. S. 480.

959. Minczakiewicz E. M. Zdrowie jako wartość i jego miejsce w kształceniu przyszłych pedagogów specjalnych w ich autorefleksji. *Roczniki PZH*. 2006. Suplement. S. 47–52.

960. Ministerstwo Edukacji Narodowej. Podstawa programowa z komentarzami. «Wychowanie fizyczne i edukacja dla bezpieczeństwa w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum». Warszawa, 2009. T. 8. 56 s.

961. Ministerstwo Oświaty i Wychowania. Wytyczne programowe do realizacji wychowania zdrowotnego w szkole podstawowej i ponadpodstawowej. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna.* 1982. nr 7. S. 243–259.

962. Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego. Materiały do sprawozdania z działalności w 1929 roku. *Oświata i Wychowanie*. 1930. nr 7. S. 614–615.
963. Mitkiewicz K. Higiena szkolna : książka dla nauczycieli, uczniów zakładów kształcenia nauczycieli, wychowawców i rodziców. Warszawa : PZWS, 1957. 248 s. (1960. 315 s.; 1964. 316 s.)
964. Mitkiewicz K. Higiena zawodu nauczucielskiego. *Higiena szkolna* : praca zbior. pod. red. M. Kacprzaka. Warszawa : PZWL, 1958. S. 642–649.
965. Mitkiewicz K. Lekarz szkolny jako wychowawca fizyczny. *Wychowanie Fizyczne*. 1926. Zesz. 1. S. 19.
966. Mitkiewicz K. Nauka o zdrowiu : podręcznik dla VII kl. szkoły powszechnej. Warszawa, 1935. 144 s.
967. Mitkiewicz K. Nauka o zdrowiu w projektach nowych programów szkolnych. *Wychowanie Fizyczne*. 1932. nr 5. S. 24–25.
968. Mitkiewicz K. Propaganda higieny w szkole. *Wychowanie Fizyczne*. 1929. R. X. Zesz. 12. S. 349–355; 363–370.
969. Mitkiewicz K. Propaganda i nauczanie higieny w szkole. *Higiena szkolna* : podręcznik dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod red. St. Kopczyńskiego. Wyd. 2 zmienione i rozserzone z licznymi fotografiami, rysunkami i tablicami w tekście. Warszawa : M. Arct, 1933. S. 888–918.
970. Mitkiewicz K. Spójrzenia wstecz. Warszawa : Czytelnik, 1970. 294 s.
971. Mitkiewicz K. Stan higieny i wychowania fizycznego w szkołach okręgu szkolnego warszawskiego (1922/23–1927/28). *Zdrowie*. 1930. nr 6.
972. Mitkiewicz K. Zagadnienia higieniczno-lekarskie na kołoniach i półkołoniach. *Kołonie i półkołonie dla dzieci i młodzieży* / praca zbiorowa, wydana z zasiłku MOS. Warszawa, 1938. S. 101–116.
973. Mitkiewicz K. Zagadnienie higieny w pracy wychowawcy fizycznego na terenie szkoły. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1953. nr 6. S. 38–44.
974. Moraczewska B. Szkolnictwo polskie w latach 1945–1975 z uwzględnieniem miasta Włocławka. Włocławek : Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej we Włocławku. 2010. 446 s.

975. Morawska-Kleczkowska J. Doktor Henryk Jordan. *Wiedza i Życie. Miesięcznik Popularno-Naukowy*. 1959. nr. 8. S. 504–505.

976. Możdżeń S. I. Historia wychowania : w 2 cz. Sandomierz : Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia, 2006. Cz. 1: do 1795 roku. 440 s.

977. Muklanowicz J. Powstanie i stopniowy rozwój Ogrodów im. W. E. Rau'a w Warszawie : szkic historyczny. Warszawa, 1907. 47 s.

978. Murawow I. Drodzy Czytelnicy, Sznowni Koledzy! *Zdrowie i Społeczeństwo. Rocznik wydawany przez Wydział Nauk o Zdrowiu Wyższej Szkoły Nauk Społecznych i Technicznych w Radomiu*. 2011. S. 7–8.

979. Na Tydzień Propagandy Trzeźwości. *Przyjaciel Szkoły*. 1931. nr 3. S. 107–109.

980. Najwyższa Izba Kontroli. Profilaktyka narkomanii w szkołach. Informacja o wynikach kontroli, nr ewid. 152/2013/P/12/094/KPB. Warszawa : NIK, 2013. 71 s. URL: https://www.nik.gov.pl/plik/id,5334,vp,6917.pdf

981. Namysł J., Biliński J. Ucieszne i pożyteczne pogadanki o twoim zdrowiu. Z 24 rysunkami. Lwów – Warszawa : Książnica-Atlas, 1931. 118 s.

982. Narloch R. O czynną postawę nauczyciela wobec ujemnych wpływów szkoły na rozwój fizyczny dziecka. *DU KOS Pozn.* 1935. nr 2. S. 42–48.

983. Narodowy Program Zdrowia na lata 1996–2005. *Realizacja zadań Narodowego Programu Zdrowia na lata* 2016–2020. Warszawa : NIK. 85 s.; Narodowy Program Zdrowia na lata 2007–2015 przyjęty Uchwałą Nr 90/2007 Rady Ministrów z dnia 15 maja 2007 r. w sprawie Narodowego Programu Zdrowia na lata 2007–2015. *Ministerstwo Zdrowia* : вебсайт. URL: http://www.archiwum.mz.gov.pl/wp-content/uploads/2014 /03/zal_urm_npz_90_ 15052007p.pdf ; Narodowy Program Zdrowia na lata 2016–2020. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 4 sierpnia 2016 r. w sprawie Narodowego Programu Zdrowia na lata 2016–2010. *DU RP*. 2016. Poz. 1492. S. 2–57; Narodowy Program Zdrowia na lata 2021–2025. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 marca 2021 r. w sprawie Narodowego Programu Zdrowia na lata 2021–2025. *DU RP*. 2021. Poz. 642. S. 2–29. URL: http://g.ekspert.infor.pl/p/_dane/akty_pdf/DZU/2021/98/642. pdf#zoom=90

984. Nasza szkoła 1908–1933. Sosnowiec : Wydawnictwo Komitetu obchodu Jubileuszu 25-lecia Gimnazjum im. E. Plater w Sosnowcu, 1935. 94 s.
985. Nasza walka o szkolę Polską. 1901–1917 : opracowania, wspomnienia, dokumenty zebrała Komisja Historyczna pod przewodnictwem Prof. Dra B. Nawroczyńskiego. T. II. Warszawa : Nasza Księgarnia, 1934. 570 s.
986. Nauka higieny i ratownictwa w szkołach średnich. Zarządzenie Ministra WRiOP z dnia 1 lipca 1927 r. Nr. O. H. fiz. 584/27 (DU MWRiOP, Nr. 9, poz. 142). *DU KOS Lwow*. 1927. S. 365–368.
987. Nauka higieny w seminarjach nauczycielskich. *DU KOS Lwow*. 1926. S. 257–258.
988. Nauka zdrowia dla uczącej się młodzieży. Przez pytania i odpowiedzi. Warszawa : Nakł. i drukiem Zawadzkiego i Węckiego. 1841. 92 s.
989. Nawroczyński B. Higiena sposobu i organizacji nauczania. *Higiena szkolna* : podręcznik dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod. red. St. Kopczyńskiego. Wyd. 2, zmienione i rozserzone z licznymi fotografiami, rysunkami i tablicami w tekście. Warszawa : M. Arct, 1933. S. 321–368.
990. Nie pal przy mnie, proszę : program edukacji antytytoniowej dla uczniów klas I–III szkół podstawowych / Szymborski J. i in. Wyd. 3. Warszawa, 2009. 39 s.
991. Niesiołowski A. Od czego zależy skuteczność nauczania przeciwalkoholowego. *Przyjaciel Szkoły*. 1927. nr 2. S. 83–85.
992. Niziołek B. D. Edukacja zdrowotna w szkołach powszechnych powiatu tarnowskiego w latach 1918–1975. Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2013. 275 s.
993. NN. Wiadomości potoczne. *Przegląd Lekarski*. 1889. nr 36. S. 439.
994. Nowak L. Wychowanie fizyczne i sport w państwowym szkolnictwie ogólnokształcącym w latach 1918–1939. Poznań : AWF im. Eugeniusza Piaseckiego, 1996. 260 c.
995. Nowak P. F. Nauczyciel wychowania fizycznego promotorem zachowań prozdrowotnych w szkole. *Rozprawy Naukowe AFW we Wrocławiu*. 2011. nr 35. S. 70–76.
996. Nowakowski B. Higiena społeczna dla społeczników. Kraków, 1948. 160 s.
997. Nowakowski J. M., Załuski A. S. Kolęda Duchowna Parafianom od Pasterzów dla wygody wszystkich od jednego sprawiona. Sposób konwersowania kapłanom z ludźmi

świeckimi, osobliwie przy nawiedzaniu ich podczas kolędy, także słuchania spowiedzi, napominania, czynienia refleksji na rozmowach, na kazaniach, na spowiedziach. Świeckim zaś osobliwie zwierzchność mającym panom, rodzicom, gospodarzom do wykorzenienia błędnego zdania i napominania do poprawy życia. Kraków, 1753. 470 s. (S. 159–171).

998. Nożyńska Z. Pląs. *Wychowanie Fizyczne*. 1929. R. X. Zesz. 12. S. 374–376.
999. Nutheam D. Health promotion glossary. Warszawa : «Health Promotion», 1986. Vol. 1/1. 359 s.
1000. O chorobach dzieci i fizycznym ich wychowaniu. *Zakład Narodowy im. Ossolińskich* : вебсайт. URL: https://ossolineum.pl/index.php/dziennik-zdrowia-dla-wszystkich-stanow-pierwsze-polskie-czasopismo-lekarskie/
1001. O fizycznym wychowaniu młodzieży, i o zapaśniczych ćwiczeniach (gymnastyka). *Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich.* 1829. Zesz. III. S. 33.
1002. O naprawie Rzeczypospolitej / IV-1. O szkole. *Wikiźródła* : вебсайт. URL: https://pl. wikisource.org/ wiki/O_naprawie_Rzeczypospolitej/IV-1
1003. O programie. *Centrum Pozytywnej Edukacji* : вебсайт. URL: https://www.pozytywna edukacja.pl/programy/przyjaciele-zippiego/o-programie
1004. O rozrywkach młodzieży angielskiej. *Przewodnik Gimnastyczny Sokół.* 1881. nr 8. S. 61.
1005. O szkołę polską. Pierwszy Ogólnopolski Wielki Zjazd Nauczycielski w dniach : sprawozdania i streszczenia / opracował Wł. Kopczewski. Lwów – Warszawa : Książnica Polska TNSW, 1920. 263 s.
1006. O Towarzystwie Higienicznym. *Przegląd Pedagogiczny*. 1898. R. XVIII. nr 16.
1007. Obodyńska E. Koncepcja edukacji zdrowotnej i promocji zdrowia w szkole – geneza i celowość realizacji. *Edukacja – Technika – Informatyka*. 2016. nr 4/18. S. 57–63.
1008. Obrona kraju a przysposobienie wojskowe w szkole. *Wychowanie Fszyczne w Szkole.* 1936/1937. nr 3. S. 65.
1009. Ochman P. Socjologiczna interpretacja definicji zdrowia WHO: implikacje teoretyczne i praktyczne. *Studia Socjologiczne.* 1986. 2(110). S. 217–230.

1010. Odzywolska-Kidawa A. E. Mikrokosmos «człowieka poczciwego» według Mikołaja Reja. Studia z antropologii kultury szlachty polskiej XVI w. Zdrowie – Pożywienie – Higiena. Częstochowa : Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego. 2016. 582 s.

1011. Okoń W. Nowy Słownik Pedagogiczny. Warszawa : Wydawnictwo Akademickie «Żak», 1998. 467 s.

1012. Okoń W. Nowy Słownik Pedagogiczny. Warszawa : Wydawnictwo Akademickie «Żak», 2004. 490 s.

1013. Okoń W. O koncepcji wychowania zdrowotnego. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna.* 1965. nr 10. S. 1–3.

1014. Okoń W. Słownik pedagociczny. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. Wyd. 2. 364 s.

1015. Okoń W. Słownik pedagogiczny. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe,1984. Wyd. 3. 368 s.

1016. Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich szkół średnich ogólnokształcących państwowych i prywatnych w sprawie zapobiegania przeciążeniu młodzieży szkolnej. *DU KOS Lwow.* R. 1922. S. 122–125.

1017. Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Rad szkolnych i miejskiej we Lwowie, Zarządów szkół powszechnych i Dyrekcji szkół średnich ogólnokształcących państwowych i prywatnych z prawem publiczności, seminariów nauczycielskich państwowych i prywatnych z prawem publiczności oraz Dyrekcji państwowych szkół zawodowych w sprawie stanu higieny szkół i młodzieży szkolnej w roku szkolnym 1921/22. *DU KOS Lwow*. 1922. S. 279–281.

1018. Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do wszystkich szkół i zakładów naukowych w sprawie popierania Towarzystwa Higienicznego we Lwowie. *DU KOS Lwow.* R. 1922. S. 128–129.

1019. Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do wszystkich szkół średnich ogólnokształcących oraz seminariów nauczycielskich męskich i żeńskich państwowych i prywatnych w sprawie organizacji gier i zabaw ruchowych. *DU KOS Lwow.* R. 1922. S. 464–465.

1020. Okólnik Ministerstwa Oświaty nr 28 z 3 listopada 1951 (II W-6962/51) w sprawie przestrzegania zasad bezpieczeństwa na Polskich Kolejach Państwowych. *DU MO*. 1951. Nr 19. poz. 255. S. 323–324.

1021. Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (*dali* – MWRiOP) № 35 z dnia 22.04.1937 (II W-3240/37) w sprawie postawy młodzieży szkolnej. *DU MWRiOP RP*. R. 1937. Nr 5. poz. 139. S. 169.

1022. Okólnik MWRiOP w sprawie propagandy higjeny wśród dziatwy szkolnej (L. 2509/I). *DU KOS Lwow*. 1922. S. 238.

1023. Okólnik MWRiOP w sprawie świadectw lekarskich przydatności fizycznej do zawodu nauczycielskiego z 4.06.1921. *DU MWRiOP RP*. R. 1921. Nr 12. poz. 132.

1024. Okólnik MWRiOP w sprawie współpracy nauczecielstwa z lekarzami szkolnymi w dozorze higieniczno-lekarskim nad dziatwą szkolną. *DU KOS Lwow*. R. 1925. S. 73–74.

1025. Okólnik MWRiOP w sprawie zorganizowania masowego dożywiania niezamożnej dziatwy szkolnej. *DU KOS Lwow*. R. 1925. 43 s.

1026. Okólnik MWRiOP z dnia 6 XII 1928 r. w sprawie kwalifikacji zdrowotnych uczniów seminarium nauczycielskiego. *DU MWRiOP RP*. R. 1929. Nr 2. poz. 3.

1027. Okólnik MWRiOP w sprawie redukcji Państwowych Kursów Wychowania Fizycznego z dnia 9 lipca 1924 r. *DU MWRiOP RP*. R. 1924. Nr 42. poz. 492.

1028. Okulicz-Kozaryn K., Borucka A. Oszacowanie stanu zdrowia psychicznego nastolatków na podstawie subiektywnych ocen ich zdrowia. *Medycyna Wieku Rozwojowego*. 2004. T. 8. nr 3. Cz. 1. S. 499–512.

1029. Oleśków B. Analiza zachowań zdrowotnych i żywieniowych młodzieży szkół licealnych w wybranych miastach województwa wielkopolskiego : Rozprawa doktorska. Poznań, 2017. 237 s. URL: http://www.wbc.poznan.pl/Content/458319/PDF/index.pdf

1030. Oliiar M., Slyvka L., Tyagur R. Monitoring of training of future teachers of health care activities in school. *Journal of Physical Education and Sport* (JPES). 2020. 20(2). Art 117. P. 822–828. DOI: https://doi.org/10.7752/jpes.2020.02117

1031. Olszowski A. O wczasach dzieci i młodzieży. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1969. nr 9. S. 44–45.

1032. Opieka higjeniczno-lekarska nad szkołami i stan zdrowia młodzieży w szkołach Rzeczypospolitej (za czas od r. 1918. do 1923 włącznie) : sprawozdanie Wydziału Higjeny Szkolnej MWRiOP. Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1925. 20 s.

1033. Orchowski A. Geneza i rozwój form uniwersyteckiego kształcenia nauczycieli wychowania fizycznego w Polsce. *Rocznik Naukowy AFW w Krakowie.* 1979. T. 18. S. 271–286.

1034. Ordyłowski M. Historia kultury fizycznej. Starożytność – Oświecenie. Wrocław : AWF we Wrocławiu, 1997. 154 s.

1035. Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole : poradnik dla dyrektorów i nauczycieli / praca zbiorowa pod red. B. Woynarowskiej. Warszawa : ORE, 2011. 200 s.

1036. Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole : poradnik dla dyrektorów i nauczycieli gimnazium / praca zbiorowa pod red. B. Woynarowskiej. Warszawa : ORE, 2014. 96 s.

1037. Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole : poradnik dla dyrektorów i nauczycieli szkół podstawowych / praca zbiorowa pod red. B. Woynarowskiej. Warszawa : ORE, 2014. 96 s.

1038. Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole : poradnik dla dyrektorów i nauczycieli szkół ponadgimnazjalnych / praca zbiorowa pod red. B. Woynarowskiej. Warszawa : ORE, 2014. 94 s.

1039. Organizacja Studium Wychowania Fizycznego w Uniwersytetach. *Wychowanie Fizyczne*. 1924. Z. 7–9. S. 129.

1040. Organizacja Wakacyjnych Kursów Wychowania Fizycznego. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1934/35. nr 8. S. 229.

1041. Organizacja władz higjeniczno-szkolnych w K. P. Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i w K. P. Ministerstwie Zdrowia Publicznego, Opieki Społecznej i Ochrony Pracy i ich wzajemny stosunek (projekt przyjęty na wspólnem posiedzeniu międzyministerialnem w dniu 6 marca 1918 r.). *DU MWRiOP KP*. 1918. nr 6. Poz. 27. S. 215–216.

1042. Osmolski W. Higiena w harcerstwie. Warszawa : M. Arct, 1918. 37 s.

1043. Osmolski W. Wychowanie fizyczne w szkole powszechnej : referat, wygłoszony na pierwszyn posiedzeniu Rady wychowania fizycznego i kultury cielesnej, 6. stycznia 1920. *Wychowanie Fizyczne.* 1920. R. 1. Zesz. 1–2. S. 1–10.

1044. Ostachiewiczowa K. Nowe prądy: nowy dążenia w wychowaniu: wiek XIX i XX. Wilno, 1914. 134 s.

1045. Ostaszewski K. Zachowania ryzykowne polskich nastolatków. *Dzieci się liczą. Raport o zagrożeniach bezpieczeństwa i rozwoju dzieci w Polsce* / red. M. Sajkowska, R. Szredzińska. 2022. S. 180–197.

1046. Ostaszewski K. Związki między edukacją zdrowotną a szkolnym programem profilaktyki. *Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole* : poradnik dla dyrektorów i nauczycieli szkół podstawowych / praca zbiorowa pod red. B. Woynarowskiej. Warszawa : ORE, 2014. S. 53–59.

1047. Ostrowska T. Polskie czasopisma higieniczne w XIX w. Zarys historyczno-bibliograficzny 9 polskich czasopism higienicznych wydawanych w XIX wieku, przedstawiony w układzie chronologicznym. *Zdrowie Publiczne*. 1969. nr 5. S. 419–425; Ostrowska T. Historia czasopiśmiennictwa medycznego i jego udział w rozwoju towarzystw naukowych i nauk medycznych w Polsce. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. 1989. T. 28. nr 4. S. 11–21.

1048. Ostrzyżek A., Marcinkowski J. T. Biomedyczny versus holistyczny model zdrowia a teoria i klinika praktyczna. *Problemy Higieny i Epidemiologii*. 2012. 93(4). S. 682–686.

1049. Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2006/2007. Informacje i opracowania statystyczne. Warszawa, 2007. 425 s.

1050. Oświata zdrowotna. Teoria. Metodyka. Wyd. 2 uzupełnione / praca zbiorowa pod red. H. Wentlandtowej. Warszawa : PZWL, 1980. 160 s.

1051. Owoce i warzywa w szkole. *Publiczna Szkoła Podstawowa im. Świętej Kingi w Żegocinie* : вебсайт. URL: http://pspzegocina.pl/owoce-w-szkole

1052. Paciorek M. Higiena dzieci i młodzieży w polskim czasopiśmiennictwie medycznym okresu międzywojennego. Warszawa : Instytut Historji Nauki PAN. 2010. 434 s.

1053. Paciorek M. Problematyka alkoholizmu wśród dzieci szkół powszechnych w polskim czasopiśmiennictwie medycznym w latach 1923–1938. *Medycyna Nowożytna*. 2003. Zesz. 1–2. S. 197–220.

1054. Palka S. Pedagogika w stanie tworzenia. Kraków : Wydawnictwo UJ, 1999. 168 s.

1055. Pamiętnik II Ogólnopolskiego Sympozjum Higieny Szkolnej: higiena środowiska szkolnego (Zielona Góra, 17–18 maja 1968 r.) / red. M. Ćwirko-Godycki. Poznań : PWN, 1969. 293 s.

1056. Pamiętnik II Zjazdu Higienistów Polskich / pod. red. J. Bączkiewicza, J. Furuhjelma, H. Gromadzkiego [Towarzystwo Hygieniczne Warszawskie]. Warszawa, 1918. 408 s.

1057. Pamiętnik Drugiego Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie (19–24 lipca 1875 r.). 1876. 485 s.

1058. Pamiętnik Pierwszego Zjazdu Lekarzy i Pryrodników Polskich odbytego w r. 1869 w Krakowie / przedmowa J. Majera. Kraków : Drukarnia C. K. UJ, 1870. 114 s.

1059. Pamiętnik VII. Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich: część lekarska. Lwów, 1895. 440 s.

1060. Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego. T. 11, posz. 1. Warszawa : Drukarnia pod firmą M. Chmelewskiego, 1844. 164 s.

1061. Pańczyk W. Biologiczno-zdrowotne i wychowawcze efekty lekcji wychowania fizycznego w terenie i w sali: wyniki eksperymentów pedagogicznych z lat 1986–1996. Zamość : Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, 1999. 152 s.

1062. Pańczyk W. Jestem za wychowaniem fizyczno-zdrowotnym. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna Edukacja*. 2009. T. III. S. 41–42.

1063. Pańczyk W. Szkoła wobec potrzeb warunkujących rozwój fizyczny i zdrowie dziecka (propozycje Zamojskie). *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie, 1998. Cz. II. S. 159–164.

1064. Papée J. Choroby weneryczne ich rozszerzenie i zapobieganie. *Przegląd Hygieniczny*. 1906. nr. 6–9; 1907. nr 1; nr. 11.

1065. Paprocka M., Wacławski W. Dydaktyka zdrowia w programach nauczania. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1974. nr 9. S. 12–13.

1066. Paprocka M., Wacławski W. Koncepcja dydaktycznego modelu wychowania zdrowotnego w szkole podstawowej. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1974. nr 1. S. 15–16.

1067. Paprocka M., Wacławski W. Wybrane zagadnienia w wychowaniu zdrowotnym dzieci i młodzieży szkolnej : materiał informacyjno-problemowy z obrad ogólnopolskiego seminarium. Warszawa : MOiW; Departament Kultury Fizycznej, 1973. 89 s.

1068. Pawlikowski. Czy istnieje potrzebą udzielania elementarnych zasad higijeny w szkołach ludowych i rzemieślniczych i w jakich granicach wskazać się mających, przez podanie szkicu nauki. *Pamiętnik VII. Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich: część lekarska*. Lwów, 1895. S. 107–115.

1069. Pawłucki A. Kultura zdrowotna jako zadanie i wyzwanie edukacyjne. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1999. nr 3. S. 91–94.

1070. Pawłucki A. Nauczyciel wobec wartości zdrowia – studium krytyczne. Gdańsk : AWFiS, 1997. 164 s.

1071. Pawłucki A. Wychowanie wobec wartości zdrowia pozytywnego. *Kultura i Edukacja*. 1999. nr 4. S. 55–69.

1072. Pedagogika : podręcznik dla kandydatów na nauczycieli / pod red. B. Suchodolskiego. Warszawa : PWN, 1980. 796 s.

1073. Pedagogika, specjalność socjoterapia i promocja zdrowia. *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu* : вебсайт. URL: https://amu.edu.pl/kandydaci/kierunki-studiow/kierunki-na-litere-p/pedagogika,-specjalnosc-socjoterapia-i-promocja-zdrowia

1074. Pedagogika w Katowicach, specjalność: promocja zdrowia z profilaktyką uzależnień. 2017–2018. *Uniwersytet Śląski w Katowicach* : вебсайт. URL: https://katalog.us.edu.pl/catalog/program/view?id =2233

1075. Pedagogika w Katowicach, specjalność: promocja zdrowia z profilaktyką uzależnień. 2018–2019. *Uniwersytet Śląski w Katowicach* : вебсайт. URL: https://katalog.us.edu.pl/catalog/program/view?id= 5503

1076. Pedagogika wobec wyzwań cywilizacyjnych / pod red. M. Kuchcińskiej, G. Szabelskiej. Bydgoszcz : Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej, 2011. 304 s.

1077. Pedagogika zdrowia. *USOSweb Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu* : вебсайт. URL: https://usosweb.umk.pl/kontroler.php?_action=katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot&kod=2403-Pe-311-TOn1

1078. Pedagogika zdrowia z psychodietetyką. *Uczelna Nauk Społecznych* (UNS) : вебсайт. URL: https://www.uns.lodz.pl/specjalnosc/pedagogika-zdrowia-z-psychodietetyka

1079. Petrycy S. Pisma wybrane. Warszawa : PWN, 1956. T. I–II. 589 s. (Seria : Biblioteka Klasyków Filozofii).

1080. Pęcherski M. Szkoła ogólnokształcąca w Polsce Ludowej. Wrocław – Warszawa – Kraków : PAN, 1970. 254 s.

1081. Pęcherski M., Świątek M. Organizacja szkolnictwa w Polsce w latach 1917–1977. Podstawowe akty prawne. Wyd. 2 zmienione i rozszerzone. Warszawa : PWN, 1978. 410 s.

1082. Pędraszewska-Sołtys B. Warszawskie tradycje zdrowotne i rekreacyjne. *Turystyka i Rekreacja*. 2014. T. 11. nr 2. S. 149–156.

1083. Piasecki E. Ćwiczenia siłowe wobec higjeny. *Przegląd Higjeniczny*. 1904. nr 11.

1084. Piasecki E. Dawna szkoła jako rozsadniczka ćwiczeń cielesnych. Poznań. 1935. 21 s.

1085. Piasecki E. Dzieje wychowania fizycznego. Lwów : Wydawnictwo ZNimO, 1929. 262 s. (Seria : Bibljoteka Wychowania Fizycznego i Sportu wydawana przy poparciu Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, Wyd. 2).

1086. Piasecki E. Gimnastyka wychowawcza szwedzka w Polsce. 1912. 26 s.

1087. Piasecki E. Higiena szkolna. Warszawa – Lublin – Wilno : Nakł. Naszej Księgarni, 1939. 40 s.

1088. Piasecki E. Parki Jordanowskie: sprawozdanie, przedłożone «Stałej komisyi zdrowotnej m. Lwowa w lutym 1907. Lwów, 1907. 29 s.

1089. Piasecki E. Projekt planu działalności Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na polu wychowania fizycznego. *Wychowanie Fizyczne*. 1923. Zesz. 1–4. S. 11.

1090. Piasecki E., Schreiber M. Harce młodzieży polskiej : na podstawie dzieła gen. R. Baden-Powella p. t. «Scouting for boys». Wyd. III. Lwów : Książnica Polska TNSW, 1920. 287 s.

1091. Piasecki E. Stan obecny higieny szkolnej w Galicji : referat w XXVI Sekcji X Zjazdu przyrodników i lekarzy polskich. Lwów, 1907.

1092. Piasecki E. W sprawie higieny płciowej młodzieży szkolnej. *Przegląd Hygieniczny*. 1906. nr. 4.

1093. Piasecki E. Wpływ ćwiczeń cielesnych na rozwój psychiczny młodzieży. *Wiedza i Życie*. Lwów : Altenberg. T. XII. 1899. S. 12.

1094. Piasecki E. Współczesna gimnastyka wobec fizjologii i higjeny. Lwów, 1902. 36 s.

1095. Piasecki E. Wychowanie fizyczne. *Higiena szkolna* : podręcznik dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod. red. St. Kopczyńskiego. Wyd. 2, zmienione i rozszerzone. Warszawa : M. Arct, 1933. S. 184–235.

1096. Piasecki E. Zabawy i gry ruchowe dzieci i młodzieży ze źródeł dziejowych i ludoznawczych, przeważnie rodzimych i tradycji ustnej. Kijów : Rada Zjazdów Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny, 1916. 114 s.

1097. Piasecki E. Zabawy i gry ruchowe dzieci i młodzieży ze źródeł dziejowych i ludoznawczych, przeważnie rodzimych i tradycji ustnej. Wyd. 2, poprawione i rozszerzone. Lwów : Nakł. Książnicy polskiej TNSW, 1919. 153 s.

1098. Piasecki E. Zabawy i gry ruchowe dzieci i młodzieży ze źródeł dziejowych i ludoznawczych, przeważnie rodzimych i tradycji ustnej. Wyd. 3, poprawione i rozszerzone. Lwów–Warszawa : Nakł. Książnicy polskiej TNSW, 1922. 226 s.

1099. Piasecki E. Zarys teorji wychowania fizycznego. Cz. I. Wyd. 2. Lwów: ZNimO, 1935. 413 s.

1100. Piasecki E. Zasady wychowania fizycznego. Kraków : Nakł. Księgarni D. E. Friedleina; Warszawa : E. Wende i Spółka, 1904. 126 s.

1101. Piątkowska M. Rozumienie pojęcia kultura fizyczna na świecie. *Kultura Fizyczna.* 2006. nr 9–12. S. 83–86.

1102. Piątkowski M. «Służba Polsce» – nowy etap budowy. *Wychowanie Fizyczne*. 1948. nr 3. S. 10–14.

1103. Piechaczek-Ogierman G. Historyczne kształtowanie się koncepcij wychowania zdrowotnego w Polsce. *Historia i współczesność procesu edukacyjno-wychowawczego* / red. D. Kocurek. Katowice : Wydawnicwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015. S. 71–83.

1104. Pierwsza książka do czytania dla szkół ludowych. Lwów : ZNimO. 1902. 112 s.

1105. I Zjazd hygienistów polskich we Lwowie w dniach 19 do 22 lipca 1914 roku : zbiór streszczeń odczytów zgłoszonych do dnia 30 czerwca b.r. Lwów : Komitet Gospodarczy Zjazdu, 1914. 210 s.

1106. 50 lat działalności Towarzystwa Kolonii Letnich dla Dzieci imienia D-ra Stanisława Markiewicza. 1882–1932 : sprawozdanie rachunkowe za rok jubileuszowy 1931/1932. Warszawa, 1932. 62 s.

1107. XV Krajowy Zjazd Delegatów Szkolnego Związku Sportowego. Uchwały XV Zjazdu Szkolnego Związku Sportowego (Warszawa, 8. 12. 2012). *Lider*. 2013. nr 1(264). S. 3–15. URL: https://www. wbc.poznan.pl/Content/416232/PDF/1_Lider_2013_264.pdf

1108. Piestrzyński E. Kilka uwag o pracy lekarza szkolnego. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1960. nr 10. S. 27–29.

1109. Pietraszkiewicz W. Ważna Uchwała. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1959. R. VII. nr 6(42). S. 1–3.

1110. Pietuszko R., Wojciechowski Z. Uważaj. Warszawa : PZWS, 1964. 40 s.

1111. Piławska H., Ławecki R. Gabinetowy system nauczania w oczach lekarza, pedagoga i ucznia. *Szkoła a zdrowie dziecka* : materiały I Ogólnopolskiego Sympozjum Higieny Szkolnej w Studium Nauczycielskim w Legnicy (13–14 maja 1967 r.). Warszawa, 1967. S. 18–31.

1112. Piotrowski P., Zajączkowski K. Profilaktyka w gimnazjum: projektowanie, realizacja i ewaluacja programów. Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2003. 108 s.

1113. Piramowicz G. Powinności nauczyciela. Wyd. 2. Warszawa : WSiP, 1988. 168 s.

1114. Plan 2-letnich studiów II stopnia magisterskich – profil ogólnoakademicki na kierunku «Wychowanie Fizyczne» – sp. nauczycielska z modułem instuktorskim z edukacją zdrowotną. *Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu* : вебсайт. URL: https://www.gorzow.awf. poznan.pl/images/stories/studia/plany/ WF_II_EZ_N_2015_16.pdf

1115. Plan godzin szkolnych w seminarjach nauczycielskich (Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 30 maja 1926 w sprawie planu godzin szkolnych w państwowych seminarjach nauczycielskich). *Wikimedia Commons* : вебсайт. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Plan_godzin_szkolnych_w_seminarjach_nauczycielskich_(1926).png

1116. Plany naukowe dla szkół ludowych pospolitych wraz z instrukcją / c.k. Rada Szkolna Krajowa. Lwów : drukarnia Wł. Łozińskiego, 1893. 196 s.

1117. Początki harcerstwa w Polsce. *Czas Gentlemanów* : вебсайт. URL: http://czasgentlemanow.pl/2014/03/ poczatki-harcerstwa-w-polsce/

1118. Podolski H. Szkoły ludowe: szkic sanitarny. *Zdrowie*. 1900. S. 3.

1119. Podstawa programowa z komentarzami. Tom 8. «Wychowanie fizyczne i edukacja dla bezpieczeństwa». Warszawa : MEN, 2009. 76 s.

1120. Podstawski R. O potrzebie edukacji prozdrowotnej w szkołach wyższych. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 2004. nr 11. S. 12–19.

1121. Podstawy pedagogiki zdrowia. *USOSweb* : вебсайт URL: https://usosweb.uwm.edu.pl/kontroler.php?_action=katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot&kod=16S1-PPZ

1122. Polak J. Jak polepszyć zdrowie powszechne: odczyt dla kółek rolniczych, spółek, kół Macierzy i tym podobnych. Warszawa, 1907. 14 s.

1123. Polak J. O środkach poprawy stanu sanitarno-kulturalnego samorządów. *Zdrowie*. 1927. nr 6. S. 293–306.

1124. Polak J. René Sand. «Nauczanie powszechne w dziedzinie higieny» (Révue d'hygiéne et la médicine préventive. Październik 1927). *Zdrowie*. 1927. nr 12. S. 808–813.

1125. Popis J. Wkręcamy się bezpiecznie w życie II : program nauczania edukacji dla bezpieczeństwa dla szkoły ponadpodstawowej / opracowany w ramach projektu «Tworzenie programów nauczania oraz scenariuszy lekcji i zajęć wchodzących w skład zestawów narzędzi edukacyjnych wspierających proces kształcenia ogólnego w zakresie kompetencji kluczowych uczniów niezbędnych do poruszania się na rynku pracy». Warszawa, 2019. 44 s.

1126. Popławski A. O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej, proekt prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego w marcu 1774 podany. Warszawa, 1775. 184 s.

1127. Poradnik dla nadzoru pedagogicznego pt. «Praktyczne metody oceny waruunków zdrowotnych środowiska szkolnego». Warszawa, 1976. 25 s.

1128. Porazińska J. Ucieszna historyjka o Fipciu. Warszawa : PCK. 1925. 19 s.

1129. Porozumienie pomiędzy Ministrem Edukacji Narodowej i Ministrem Zdrowia zawarte w dniu 1 września 2000 r. w sprawie wspierania edukacji zdrowotnej w szkole oraz rozwoju sieci szkół promujących zdrowie. *ORE* : вебсайт. URL: https://www.ore.edu.pl/wp-content/plugins/download-attachments/ includes/download.php?id=25314

1130. Порядек życia w czerstwości zdrowia w długie prowadzący lata. Ze wszystkich dzieł P. Tyssota w jedno zebrany / tłumaczył L. Perzyna zak. braci miłosierdzia. Kalisz : Drukarnia J. O. X. Prymasa Arcy-Biskupa Gnieźnieńskiego R. P., 1796. 180 s. (1789. 166 s.; Łowicz, 1799. 175 s.)

1131. Posłuszna M. Edukacja zdrowotna w świetle dyskusji i postanowień kongresów pedagogicznych II Rzeczypospolitej. *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w Polsce w XX wieku* / red. A. Kicowska. Toruń – Olsztyn, 2001. S. 106–120.

1132. Posłuszna M. Zdrowie i edukacja prozdrowotna społeczeństwa polskiego na przestrzeni XIX i XX wieku: wybrane aspekty. Poznań : Uniwersytet Medyczny im. K. Marcinkowskiego, 2007. 160 s.

1133. Pośnik-Lambert M. Higiena szkolna w innych krajach. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1964. nr 1. S. 19–23.

1134. Potoczny J. Pedagogiczne wyznania Mieczysława Tytusa Baranowskiego. *Biografie pedagogiczne (seria: Galicja i jej dziedzictwo)* / pod red. Cz. Majorek i J. Potoczny. T. 9. Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1997. S. 103–110.

1135. Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Płocku. Krajowy Program Zwalczania AIDS i Zapobiegania Zakażeniom HIV. *Stacje sanitarno-epidemiologiczne* : вебсайт. URL: https://www.gov.pl/web/psse-plock/krajowy-program-zwalczania-aids-i-zapobiegania-zakazeniom-hiv

1136. Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Polkiwicach. Wybieraj Bezpieczną Żywność *Stacje Sanitarno-Epidemiologiczne* : вебсайт. URL: https://www.gov.pl/web/psse-polkowice/pozostale

1137. Poźniak S. O nauczaniu hygieny w seminaryach nauczycielskich. *I Zjazd hygienistów polskich we Lwowie w dniach 19 so 22 lipca 1914 roku* : zbiór streszczeń odczytów zgłoszonych do dnia 30 czerwca b. r. Lwów : Komitet Gospodarczy Zjazdu, 1914. URL: https://polona.pl/item/i-zjazd-hygienistow-polskich-we-lwowie-w-dniach-19-do-22-lipca-1914-roku-zbior,MTk3ODUzMjU/

1138. Praca w kółkach przedmiotowych. Kółka artystyczno-techniczne oraz sportowe. *Biuletyn Metodyczny*. 1958. nr 13. S. 3–5.

1139. Problematyka kultury zdrowotnej w planach studiów na kierunku pedagogika. *Jaworski Z. Koncepcje krzewienia kultury zdrowotnej w szkole polskiej (1965–2004).* Warszawa : Oficyna wydawniczo-poligraficzna «Adam», 2005. S. 105–108.

1140. Problematyka kultury zdrowotnej w planach studiów na kierunku wychowanie fizyczne. *Jaworski Z. Koncepcje krzewienia kultury zdrowotnej w szkole polskiej (1965–2004).* Warszawa : Oficyna wydawniczo-poligraficzna «Adam», 2005. S. 97–104.

1141. Proces wychowania fizycznego / praca zbiorowa pod red. T. Ciecierskiej-Szabuniewicz, M. Krawczyka. Warszawa : PZWS. 1972. 342 s.

1142. Profesor Maciej Demel : doktor honoris causa Akademii Wychowania Fizycznego w Krakowie : (w setną rocznicę powołania Kursów dla nauczycieli gimnastyki w UJ) / kolegium red. J. Zdebski et al. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie. 1993. 83 s.

1143. Profilaktyka agresji i przemocy w szkole / Departament Zwiększania Szans Edukacyjnych Ministerstwa Edukacji Narodowej. Warszawa : ORE, 2014. 12 s.

1144. Profilaktyka używania nowych narkotyków tzw. dopalaczy przez młodzież : oferta działań profilaktycznych adresowanych do dyrektorów szkół, kadry pedagogicznej, rodziców, uczniów oraz organów prowadzących. Warszawa, 2011. 20 s.

1145. Program działania w zakresie poprawy zdrowotnej szkół i placówek oświatowo-wychowawczych, rozwoju opieki zdrowotnej oraz poradnictwa i orzecznictwa dla potrzeb dzieci i młodzieży na lata 1976–1980 / MOiW; MZiOS.Warszawa, 1976. 56 s.

1146. Program gimnazjum państwowego. Gimnazjum niższe. Cz. III : Przyrodoznawstwo. Fizyka. Chemia. Wyd. 6. Warszawa, 1925. 103 s.

1147. Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej: tymczasowy / red. W. Stołowski. Warszawa : PZWS, 1963. 715 s.

1148. Program nauki (tymczasowy) w państwowym liceum ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. Lwów, 1938. S. 127–142.

1149. Program nauki w gimnaziach państwowych z polskim językiem nauczania (tymczsowy). Warszawa : PWKS, 1934. 389 s.

1150. Program nauki w 11-letnej szkole ogólnokształcącej : projekt. Biologia. Warszawa : PZWS, 1952. 70 s.

1151. Program nauki w 8-letnej szkole ogólnokształcącej : projekt. Biologia. Warszawa : PZWS, 1962. 70 s.

1152. Program nauki w państwowych seminarijach nauczycielskich. Wyd. 2 zmienione. Warszawa : MWiOP, 1926. 26 s. (Wyd. 1; 1919).

1153. Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia z polskim językiem nauczania (tymczasowy). *Hoszowska W. Zajęcia praktyczne w zakresie kultury życia codziennego w szkole powszechnej. Pierwszy szczebel programu*. Warszawa, 1933. S. 45–54.

1154. Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych: ogólne wskazówki metodyczne, wychowanie fizyczne, przepisy higjeniczne / MWRiOP. Warszawa : Drukarnia «Rola» Jana Buriana, 1921. 28 s.

1155. Program nauki w szkołach powszechnych. Warszawa : Drukarnia «Rola» Jana Buriana, 1922. 28 s.

1156. Program naukowy 3-letniego Studium Instytutu Pedagogicznego w Katowicach w latach 1936/37–1938/39. Cz. II. Katowice : Nakł. Instytutu Pedagogicznego w Katowicach. 20 s.

1157. Program. *Program dla szkół* : вебсайт. URL: https://www.programdlaszkol.org/program/index

1158. Program przedszkolnej edukacji antytytoniowej «Czyste powietrze wokół nas» / J. Szymborski i in.; Zespół do Spraw Opracowania i Wdrożenia «Krajowego programu

edukacyjnego dla dzieci w wieku przedszkolnym, ich rodziców i opiekunów». Warszawa : Departament Zdrowia Publicznego i Promocji Zdrowia, 2008. 31 s.

1159. Program VIII. Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich, który miał się odbyć w Poznaniu dnia 1, 2, 3 i 4 sierpnia 1898 roku. Poznań, 1898. 88 s. URL: https://jbc. bj.uj.edu.pl/ dlibra/doccontent?id=204975

1160. Promocja zdrowia. *Trzymaj Formę* : вебсайт. URL: https://www.trzymajforme.pl/start-16

1161. Promocja zdrowia. *Zespół szkolno-przedszkolny nr. 5 w Rzeszowie. Szkoła podstawowa nr 23 w Rzeszowie im. Jana Pawła II* : вебсайт. URL: https://sp23rzeszow.edupage. org/text4/?

1162. Propaganda przeciwgruźlicza. *DU KOS Lwow.* R. 1927. S.197.

1163. Propaganda wstrzemięźliwości od alkoholu w szkołach. Okólnik Kuratora O.S.P. z dnia 16 stycznia 1933 r. Nr. O. 2175/33. do Panów Inspektorów Szkolnych, Dyrekcyj i Kierownictw wszystkich szkół w okręgu. *DU KOS Pozn.* 1933. nr 1. poz. 9. S. 25.

1164. Propozycja programu nauczania przedmiotu edukacja zdrowotna w kształceniu nauczycieli. *Kształcenie nauczycieli i pedagogów w zakresie edukacji zdrowotnej* / red. B. Woynarowska. Katedra Biomedycznych Podstaw Rozwoju i Wychowania Wydziału Peadagogicznego Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa, 2005. S. 111–126.

1165. Protokóły z posiedżeń rady pedagogicznej szkoły podstawowej nr 18 w Tarnowie. Tarnów, 1974. 20 s.; Protokóły z posiedżeń rady pedagogicznej szkoły podstawowej nr 3 im. M. Konopnickej w Tarnowie. Tarnów, 1961–1964. 90 s.; Protokóły z posiedżeń rady pedagogicznej szkoły podstawowej nr 3 im. M. Konopnickej w Tarnowie. Tarnów, 1969–1970. 90 s.

1166. Przemówienie Dyrektora J. Siwikowej. *Nasza szkoła 1908–1933*. Sosnowiec : Wydawnictwo Komitetu obchodu Jubileuszu 25-lecia Gimnazjum im. E. Plater w Sosnowcu, 1935. S. 56–64.

1167. Przewłocka T., Mościcka B. Program edukacyjny o higienie wieku dojrzewania «Czas przemian» – wyniki badań nad jego wdrożeniem. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków,

14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie. Cz. II, 1998. S. 121–124.

1168. Przyzwyczajki. *Polski Czerwony Krzyż* : вебсайт. URL: https://pck.pl/edukacja/przyzwyczajki/

1169. Pukowska B. Wychowanie zdrowotne w szkole średniej. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. Zesz. 1. 1998. nr 1. S. 17–19; Zesz. 2. 1999. S. 49–61.

1170. Puławski A. Pogadanka o piciu trunków i pijaństwie : odczyt popularny, zalecone przez WTH. Wyd. 3, poprawione. Warszawa : Księgarnia Polska Towarzystwa PMS, 1917. 36 s.; Puławski A. Pogadanka o piciu trunków i pijaństwie. Warszawa : Księgarnia Polska Towarzystwa PMS, 1927. 40 s.

1171. Puto M. O życiu sportowym wśród nauczycieli. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1967. nr. 3. S. 10–12.

1172. Pyter M. Prawne zasady kształcenia nauczycieli szkół powszechnych w okresie II RP. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2016. Vol. XXV. nr 3. S. 783–795.

1173. Rada dla pospólstwa względem zdrowia jego przez P. Tyssota, doktora i professora medycyny Towarzystwa Akademii Królewskiej Londynu, Medyko-Fizycznej Bazylejskiej, Ekonomicznej Berneńskiej z francuskiego na polski przełożona. Warszawa : J. K. Mci. i Rzplitej; u księży Pijarów, 1773. T. 1. 266 s.; T. 2. 270 s.

1174. Radiukiewicz S. Medycyna szkolna. Poradnik lekarza szkolnego. Warszawa : PZWL, 1973. 259 s.

1175. Radiukiewicz S. Poradnik lekarza szkolnego. Warszawa : PZWL, 1963. 188 s.

1176. Radiukiewicz S. Warunki wychowania zdrowotnego dzieci i młodzieży w szkole podstawowej i liceum ogólnokształcącym. Warszawa : PZWL, 1968. 120 s.

1177. Radomska K. Ogrody Jordanowskie. *Biuletyn Informacji Publicznej Kuratorium Oświaty w Warszawie* : вебсайт. URL: https://bip.kuratorium.waw.pl/dokumenty/form/2-1307227681910-1403_xa8tl.pdf

1178. Radwan W. Postulaty w sprawie ustroju szkolnictwa w Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa : Nasza Księgarnia. 1925. 157 s.

1179. Radwański Z. Ogień i pożar. Wskazówki i materiały dla nauczycieli szkół podstawowych do pogadanek wychowawczych na temat ochrony przeciwpożarowej. Warszawa : PZWS, 1965 (1967; 1985). 98 s.

1180. Rauch-Sobolewska J. Koreferat w sprawie pogadanek higjenicznych dla szkół żeńskich z dnia 18.I.1923. *Oświata i Wychowanie*. 1931. z. 8. S. 711.

1181. Rauch-Sobolewska J. Pogadanki o higienie / z rysunkami w tekście. Warszawa : Nasza Księgarnią, 1928. 117 s.; 3 nlb. (Z praktyki szkolnej; Nr. 2).

1182. Referaty i przymówienia wygłoszone na IX Polskim Kongresie Przeciwalkoholowym w Wilnie (7–8. XII. 1930). *Walka z Alkoholizmem*. R. IX, 1931. nr XXIV. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/ 295316/PDF/NDIGCZAS011040_1931_024.pdf

1183. Reforma systemu edukacji. Ministerstwo Edukacji Narodowej (18.01.1998). *Lider*. 1998. nr 5. S. 3–10.

1184. Regulamin dla kierowników i dyrektorów szkół. Załącznik do zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 25 września 1965 r. *DU MO*. 1965. Nr 2. poz. 10.

1185. Regulamin Korpusów wakacyjnych młodzieży szkolnej miasta Lwowa. Lwów : Towarzystwo Pedagogiczne, 1893. 18 s.

1186. Reinharda Lorichiusa Księgi o wychowaniu i o czwiczeniu każdego przełożonego, nie tylko panu ale i poddanemu każdemu ku czytaniu barzo pożyteczne: teraz nowo z łacińskiego języka na polski przełożone / tłum. St. Koszucki. Kraków : Szarffenberger Maciej, 1558. 186 s.

1187. Reinholts G. Zabawy i gry ruchowe w pracy ognisk TKKF. Warszawa : Sport i Turystyka, 1959. 62 s.

1188. Rej M. Żywot człowieka poczciwego. Pokazanie krótkie co które księgi w sobie zamykają. *Wirtualna Biblioteka Literatury Polskiej* : вебсайт. URL: https://literat.ug.edu.pl/zywot/index.htm

1189. Rekomendacje co do działalności szkolnych sportowych kół. *DU MO*. 1966. Nr. 6, poz. 56, poz. 57, poz. 58, poz. 72.

1190. Rekreacja w XIX wieku – czynniki rozwoju. *Bryk* : вебсайт. URL: https://www.bryk.pl/wypracowania/ pozostale/rehabilitacja/18675-rekreacja-w-xixw-czynniki-rozwoju.html

1191. Rekrutacja 2018/2019. Nowości w ofercie studiów. *Gdańska Wyższa Szkoła Humanistyczna* : вебсайт. URL: http://www.gwsh.gda.pl/pl/aktualnosci/rekrutacja-2018-2019-nowosci-w-ofercie-studi ow.html

1192. Révai Nagy Lexikona : az ismeretek enciklopédiája : в 19 t. Budapest : Révai Testvérek irodalmi intézet Részvénytársaság, 1912. T. VI. 787 s.

1193. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/1922. Warszawa : Nakł. Głównego Urzędu Statystycznego, 1923. R. 1. Cz. 2. 376 s.

1194. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1923. Warszawa : Nakł. Głównego Urzędu Statystycznego, 1924. R. 2. Cz. 3. 224 s.

1195. Roczniki PZH. Suplement : zeszyt poswięcony Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej «Aktualne trendy w wychowaniu zdrowotnym» (Kraków, 19 czerwiec 2006 r.). 2006. nr 57. 176 s.

1196. Roguska B. Samopoczucie psychiczne. Młodzież 2021. Raport z badań ilościowych zrealizowanych przez Fundację CBOS na zlecenie Krajowego Biura ds. Przeciwdziałania Narkomanii / red. M. Grabowska, M. Gwiazda. 2022. S. 31–37 (Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej).

1197. Romanowska-Tołłoczko A. Styl życia studentów oceniany w kontekście zachowań zdrowotnych. *Hygeia Public Health.* 2011. nr 46 (1). P. 89–93.

1198. Rosnę zdrowo : antologia tekstów do edukacji zdrowotnej w szkole podstawowej / wybór i oprac. M. Kaliszewska. Bielsko-Biała : Kleks, 2000. 203 s.

1199. Roszkowski M. Alkogolizm u dzieci. *Walka z Alkoholizmem* : kwartalnik społeczno-naukowy / pod. red. Jana Szymańskiego. 1913. R. I. nr II. S. 82–84.

1200. Rotkiewicz M., Wilk S. Wychowanie fizyczne i higiena szkolna w świetle zjazdów i wystaw lekarzy i przyrodników polskich. Cz. II. (1918–1939). *Wychowanie Fizyczne i Sport.* 1993. nr 4. S. 89–107.

1201. Rottermund S. Higiena jako przedmiot wykładu w szkołach średnich i ludowych. *Zdrowie.* 1907. S. 35–47.

1202. Rottermund S. Program i rozwój działalności ogrodów im. W. E. Rau'a oraz ich rola w sprawie postępu kultury fizycznej w Warszawie i w kraju. Warszawa, 1917. 78 s.

1203. Rozporządzenia i okólniki w sprawach higieny szkolnej i wychowania fizycznego za lata 1918–1928 / red. St. Kopczyński. Warszawa : Książnica-Atlas; Nakł. MWRiOP, 1928. 268 s.

1204. Rozporządzenie co do roli rodzicielskich komitetów w branży szkolnej higieny, roli kierowników szkół i roli wychowawców (nauczycieli). *DU MO*. 1953. Nr 4, poz. 30.

1205. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. *DU RP*. 2002. Nr 51. poz. 458. S. 3597–3720.

1206. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 7 września 2004 r. w sprawie standardów kształcenia nauczycieli. *DU RP*. 2004. Nr 207. poz. 2110. S. 14550–14558.

1207. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 31 stycznia 2002 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ramowych statutów przedszkola i szkoły publicznej. *DU RP*. 2002. Nr 10. poz. 90. S. 610–626.

1208. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej. *DU RP*. 2017. (без Nr). poz. 356. 313 s.

1209. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego. *DU RP*. 1999. Nr 14. poz. 129. S. 583–617.

1210. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 21 maja 2001 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego, kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół oraz kształcenia w profilach w liceach profilowanych. *DU RP*. 2001. Nr 61. poz. 625. S. 4271–4402.

1211. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. *DU RP*. 2008. Nr 4. poz. 17. S. 198–546.

1212. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. *DU RP*. 2012. (без Nr). poz. 977. S. 1–349.

1213. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 maja 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkól. *DU RP*. 2014. (без Nr). poz. 803. S. 1–60.

1214. Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 17 stycznia 2012 r. w sprawie standartów kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu nauczyciela. *DU RP*. 2012. Nr 25. poz. 131. S. 1–22.

1215. Rozporządzenie Ministra Oświaty i Szkolnictwa Wyższego z dnia 15 grudnia 1971 r. w sprawie bezpieczeństwa i higieny pracy w szkołach i w innych placówkach oświatowo-wychowawczych oraz w szkołach wyższych. *DU RP*. 1972. Nr 1. poz. 5. S. 8–11.

1216. Rozporządzenie Ministra Oświaty z dnia 12 kwietnia 1962 r. w sprawie kwalifikacji nauczycieli i wychowawców szkół i innych placówek oświatowo-wychowawczych i opiekuńczo-wychowawczych podległych Ministrowi Oświaty. *DU RP*. 1962. Nr 30. poz. 141. S. 247–252.

1217. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Kuratorjum Okręgu Szkolnego Warszawskiego, Łódzkiego i Białostockiego w sprawie stopniowej realizacji powszechnego nauczania. *DU MWRiOP RP*. 1922. R. 5. Nr 26. poz. 292. S. 456–459.

1218. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 lipca 1959 r. w sprawie uznania «Związku Harcerstwa Polskiego» za stowarzyszenie wyższej użyteczności. *DU RP*. 1959. Nr 44. poz. 272.

1219. Rudowicz M. Moje wspomnienia z lat 1945–1956. *Olesnica.nienaltowski* : вебсайт. URL: https://www. olesnica.nienaltowski.net/Rudowicz.M._Wspomnienia.htm

1220. Rutkowski S. O zasadach ruchu drogowego (z wydawnictwa PZWS). *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. R. XIV. 1966. nr 6. S. 32.

1221. Rządowy Projekt Ustawy – Prawo Oświatowe. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej* : вебсайт. URL: http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=1030

1222. Rzepka J. Higiena szkolna – przedmiotem koniecznym w wykształceniu pedagogicznym. *Szkoła a zdrowie dziecka* : materiały i Ogólnopolskiego Sympozjum Higieny Szkolnej w Studium Nauczycielskim w Legnicy (13–14 maja 1967 r.). Cz. I. Warszawa : Zakład pomocy naukowych o dydaktycznych AWF w Warszawie. 1967. S. 7–11.

1223. Sadowska J. Zmiany systemowe w służbie zdrowia 1945–1955 na przykładzie Łodzi. Łódź, 2002. 244 s.

1224. Safarewicz A. O propagandzie higjenicznej. *Zdrowotność Publiczna*. 1932. nr 3 (miesięczny dodatek do nr 7 «Samorządu Miejskiego» z dnia 1 kwietnia 1932 r.). S. 18–19.

1225. Sanguszkowa B. U. Uwagi pewnej chwalebney matki, godnej córce swojej gdy ją zamąż wydawała na pożegnanie podane. Warszawa, 1756; Lwów, 1760.; Aleksandrowska E. Sanguszkowa Barbara. *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXXIV. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1992–1993. S. 517–521.

1226. Sanojca K. Szkoła jako instytucja pracy. Pozycja prawna i problemy zawodowe nauczycieli szkół państwowych w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. S. 277–291. *Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych* : вебсайт. URL: http://rcin.org.pl/Content/66161/PDF/WA303_85545_9357-Metamo rfozy-9_Sanojca.pdf

1227. Sautor J. H. Sztuka długiego życia. *Ruch*. 1914. R. IX. nr 208–210. S. 207.

1228. Sedlaczek S. Harcerstwo w szkole / odbitka z czasopisma «Oświata i wychowanie». Warszawa, 1930. 21 s.

1229. Sedlaczek S. Szkoła harcerza. Na podstawie dzieła gen. R. Baden-Powella «Scouting for Boys» i polskiej literatury harceskiej. Wyd. trzecie. Warszawa, 1921. 332 s.

1230. Serejski M. H. Naród a państwo w polskiej myśli historycznej. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1973. 342 s.

1231. Sikorski W. Wychowanie fizyczne w szkole powszechnej : podręcznik dla nauczyciela. Poznań : Księgarnia św. Wojciecha, 1934. 166 s.

1232. Simon A. A. Higiena, czyli nauka chronienia zdrowia. *Simon A. A. Medycyna ludowa, czyli treściwy pogląd na środki ochronne, poznawanie i leczenie chorób :* poradnik lekarski dla wszystkich stanów według najnowszych źródeł. Warszawa, 1860. S. 11–86.

1233. Sivkovich H., Slyvka L., Hamerska I. Pre-service teachers training for efficient health promoting school activities performance. *Advanced Education*. 2020. № 16. P. 88–97. DOI: https://doi.org/10.20535/2410-8286.216792

1234. Skalski S. Nauczanie higieny w szkołach publicznych. *Warszawskie Czasopismo Lekarskie*. 1924. nr 7. S. 296–297; nr 8. S. 332–333.

1235. Skład A. Postulaty wychowania fizycznego w zaraniu drugiej niepodległości. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1968. № 9. S. 5–6.

1236. Skokowska-Rudolf M. Nauczanie higieny w szkole. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1960. nr 1. S. 13–15.

1237. Skokowska-Rudolf M. Wskazówki zdrowotne dla obozów harcerskich. Warszawa : Wydział Kół Przyjaciół Harcerstwa przy zarządzeniu Oddziału Warszawskiego Z.H.P., 1933. 30 s.

1238. Skokowska-Rudolf M. Wychowanie higieniczne w szkołach podstawowych. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*. 1962. nr. 10. S. 8–9.

1239. Skonieczna J., Olejniczak D. Rówieśnicza edukacja zdrowotna dzieci i młodzieży w środowisku szkolnym na przykładzie działalności Studenckiego Koła Naukowego Zdrowia Publicznego WUM. *Promocja zdrowia w środowisku szkolnym* / red. nauk. P. F. Nowak, A. M. Rogowska. Racibórz, 2014. S. 59–70.

1240. Skorowski J. Program kultury fizycznej w szkole okresu przejściowego. Cz. I. *Kultura Fizyczna*. 1978. nr 10. S. 434–438;

1241. Skorowski J. Program kultury fizycznej w szkole okresu przejściowego. Cz. II. *Kultura Fizyczna*. 1978. nr 11. S. 488–490.

1242. Slyvka L. Characteristics of means and pedagogical conditions of health care education of students (on the basis of the works of Ukrainian and Polish scientists). *Гірська школа Українських Карпат*. 2022. № 26. С. 49–51. URL: https://scijournals.pnu.edu.ua/index.php/msuc/article/view/6573/6826

1243. Slyvka L. Development of the problem of health education of secondary schools students in Poland in the research of polish scientists after 1989. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. Vol. 9. No 1. 2022. Pedagogy. P. 180–187. DOI: https://doi.org/10.15330/jpnu.9.1.180-187

1244. Slyvka L. Practice of implementation of health education in schools of the Republic of Poland. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2021. Vol. 8. No 1 (Apr. 2021). P. 106–115. DOI: https://doi.org/10.15330/jpnu.8.1.106-115

1245. Slyvka L. Problems of healthcare-saving pedagogy in the work of the scientists of the Republic of Poland. *Гірська школа Українських Карпат.* 2018. № 18. С. 74–78.

1246. Slyvka L., Sivkovych H., Budnyk O., Tytun O. & Boichuk A. Students' healthy lifestyle formation in english classes (using materials of Polish and Ukrainian authors). *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11(53). P. 320–331. DOI: https://doi.org/10.34069/AI/2022.53.05.31

1247. Slyvka L. The problem of healthkeeping of children and youth in Polish educational thought at the XV – beginning of XX century. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2016. № 2–3. Vol. 3. P. 68–72. DOI: https://doi.org/10.15330/ jpnu.3.2-3.68-72.

1248. Slyvka L. V. Theoretical background and origin basis of research of Polish children's healthkeeping education problem. *SWorld Journal* (Medicine, veterinary medicine and pharmaceuticals). 2016. Issue 11. Vol. 6. P. 20–23.

1249. Słońska Z. Droga do zdrowia. Wiedzieć, móc, chcieć. Narodowy Program Ochrony Serca. Warszawa : Instytut Kardiologii, 1993. 16 s.

1250. Słońska Z. Edukacja zdrowotna, a promocja zdrowia. *Promocja zdrowia* / pracia zbiorowa pod red. J. B. Karskiego. Wyd. 3, nowe. Warszawa : IGNIS, 1999. S. 304–318.

1251. Słońska Z., Misiuna M. Promocja zdrowia – słownik podstawowych terminów. Warszawa : Agencja Promo–Lider, 1993. 70 s.

1252. Słońska Z. Promocja zdrowia – zarys problematyki. *Promocja Zdrowia, Nauki Społeczne i Medycyna*. 1994. T. 1–2. S. 37–52.

1253. Słońska Z. Rola promocji zdrowia w rozwoju edukacji zdrowotnej. *Promocja Zdrowia. Nauki Społeczne i Medycyna.* 1999. nr 17. S. 7–21.

1254. Słońska Z., Woynarowska B. Programy dla zdrowia w społeczności lokalne. Warszawa : Zakład Promocji Zdrowia Instytutu Kardiologii im. S. Wyszyńskiego, 2002. 39 s.

1255. Słońska Z. Wychowanie dla zdrowia. *Promocja zdrowia. Wprowadzenie do zagadnień krzewienia zdrowia* / pod red. J. B. Karskiego, S. Słońskiej, B. W. Wasilewskiego. Wyd. 2. Warszawa : Sanmedia, 1994. S. 324–332.

1256. Słownik biograficzny historii Polski / pod red. J. Chodery i F. Kiryka. Wrocław – Warszawa – Kraków : Wydawnictwo ZNimO, 2005. T. 1. A–K. 950 s.

1257. Smarzyński H. Henryk Jordan pioner nowoczesnego wychowania fizycznego w Polsce. Kraków : PWN. 1958. 258 s.

1258. Sochaniewicz W. Higiena życia codziennego jako współczynnik wychowania i kultury w szkole średniej. *Wychowanie Fizyczne w Szkole.* 1936/1937. nr 7–8. S. 193–195.

1259. Sokal K. Uwagi o nauczaniu higjeny w seminarjach nauczycielskiech na podstawie nowego programu. Kraków : Skład główny Gebethner i Wolff, 1928 (odbitka z *Pedagogium.* 1928. nr 5–7). 27 s.

1260. Sokal K. Walka z alkoholizmem a szkoła. *Wychowanie Fizyczne*. 1931. nr 3. S. 108–113; nr 4. S. 159–163; nr 5. S. 202–210.

1261. Sokołowska M. Granice medycyny. Warszawa : Omega, 1980. (Seria wydawnictwa Wiedza Powszechna). 210 s.

1262. Sokołowska M., Woynarowska B., Szymańska M. Koncepcja i przebieg prac nad programem wszechstronnej edukacji zdrowotnej w szkole. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie. Cz. II, 1998. S. 7–10.

1263. Sołoma L. Metody i techniki badań socjologicznych. Wybrane zagadnienia. Olsztyn : Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2002. 210 s.

1264. Sosnowski K. Szkoła a zdrowie. Wyd. 2. Warszawa – Kraków : Akademia Handlowa w Krakowie. 1920. 107 s.

1265. Sosnowski K. Szkola narodowa jako krzewicielka kultury zdrowotnej i energii twórczej. Krakow : Nakł. Akademii Handlowej. 1917. 93 s.

1266. Spis książek szkolnych i środków naukowych dozwolonych do użytku w szkołach powszechnych na rok szkolny 1933/34 oraz spis książek pomocniczych dla nauczycieli. Lwów : PWKS, 1933. 75 s.;

1267. Spis książek szkolnych i środków naukowych dozwolonych do użytku w szkołach powszechnych na rok szkolny 1934/35 oraz spis książek pomocniczych dla nauczycieli. Lwów : PWKS, 1934. 75 s.
1268. Sprawozdanie Dyrekcji II. Państwowego Gimnazjum im. Kr. Bolesława Chrobrego w Nowym Sączu za rok szkolny 1927/28. Nowy Sącz : Drukarnia R. Pisz, 1928. 77 s.
1269. Sprawozdanie Dyrekcji II. Państwowego Gimnazjum im. św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1934/35, 1935/36, 1936/37. Kraków : Nakł. Koła Rodzicielskiego, 1937. 54 s.
1270. Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum IV. im. H. Sienkiewicza w Krakowie za rok szkolny 1930/31. Kraków : Nakł. Koła Rodzicielskiego 1931. 60 s.
1271. Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum I. im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Stryju za rok szkolny 1929/30. Stryj, 1930. 70 s.
1272. Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum I. Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1927/28. Kraków, 1928. 34 s.
1273. Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum VI. im. T. Kościuszki w Krakowie (na podgórzu) za rok szkolny 1931/32. Kraków : Nakł. Dyrekcji Gimnazjum i Komitetu Rodzicielskiego, 1932. 42 s.
1274. Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum IX matematyczno-przyrodniczego im. J. Hoene-Wrońskiego w Krakowie za rok szkolny 1927/28. Kraków : K. Koziański, 1928. 36 s.
1275. Sprawozdanie Dyrekcji I. Państwowego Liceum i Gimnazjum im. ks. St. Konarskiego w Rzeszowie za rok szkolny 1944/45. Rzeszów, 1945. 38 s.
1276. Sprawozdanie Dyrekcji VIII. Państwowego Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczego im. Augusta Witkowskiego w Krakowie za rok szkolny 1930/31. Kraków : Nakł. VIII Dyrekcji Państwowego Gimnazjum, 1931. 80 s.
1277. Sprawozdanie z realizacji IV edycji programu antytytoniowej edukacji zdrowotnej dla IV klas szkół podstawowych «Bieg po Zdrowie» w roku szkolnym 2019/2020. Warszawa : GIS; Departament Komunikacji Społecznej i Promocji Zdrowia, 2020. 5 s.
1278. Sprawozdanie z realizacji w 2011 roku Krajowego Programu Zwalczania AIDS i Zapobiegania Zakażeniom HIV na lata 2007–2011. Sprawozdanie z realizacji Krajowego Programu Zwalczania AIDS i Zapobiegania Zakażeniom HIV w latach 2007–2011 /

opracowane przez Krajowe Centrum do spraw AIDS. Warszawa, 2012. 184 s. *Krajowe Centrum DS. AIDS Agenda Ministra Zdrowia* : вебсайт. URL: https://aids.gov.pl/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=2137

1279. Staroń R. Dokształcanie zawodowe krakowskich nauczycieli wychowania fizycznego ze szkół średnich ogólnokształcących w latach 1918–1939. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Kultura Fizyczna*. 2015. T. XIV. nr 1. S. 45–59.

1280. Staroń R. Sekcja Wychowania Fizycznego i Higieny Szkolnej Koła Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w Krakowie wobec problemów wychowania fizycznego i sportu w miejscowych szkołach średnich w latach 1921–1938. *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce* / red. L. Szymański, Z. Schwarzer. Wrocław, 1996. S. 131–134.

1281. Staroń R. Wychowanie fizyczne i sport w państwowych męskich szkołach średnich ogólnokształcących w Krakowie w latach 1918–1939 : maszynopis pracy doktorskiej. Kraków : AWF, 2003. 101 s.

1282. Statut Towarzystwa Ogrodów Jordanowskich w Warszawie. Warszawa, 1937. 11 s.

1283. Stefanowska H. Wycieczka nad morze od 25. do 31. IX. 1932 r. *Nasza szkoła 1908–1933.* Sosnowiec : Wydawnictwo Komitetu obchodu Jubileuszu 25-lecia Gimnazjum im. E. Plater w Sosnowcu. 1935. S. 32.

1284. «Stella». Towarzystwo Kolonii Wakacyjnych i Stacji Sanitarnych tow. zap. w Poznaniu. XXIII. Sprawozdanie za rok 1918. Poznań : Towarzystwo «Stella», 1919. 10 s.

1285. Stempler J. Polska Macierz Szkolna. *Nasza walka o szkołę polską* : w II t. / pod red. B. Nawroczyńskiego. Warszawa : Nakł. Komitetu Obchodu 25-lecia Walki o Szkołę Polską, 1934. T. II. S. 167–185.

1286. Stępniewski T. Oświata sanitarna na wsi. *Zdrowie Publiczne*. 1954. nr 5 (wrzesień-październik). S. 412–415.

1287. Stoiński J. Szkolnictwo średnie w Wielkim Księstwie Poznańskim w I połowie XIX wieku (1815–1850): ze szczególnym uwzględnieniem Gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu. Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1972. 134 s.

1288. Strumiłło T. Harcerstwo a szkoła. *Higiena szkolna* : podręcznik dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod red. St. Kopczyńskiego. Wyd. 2, zmienione i rozszerzone z licznymi fotografiami, rysunkami i tablicami w tekście. Warszawa : M. Arct, 1933. S. 919–951.

1289. Stypułkowski C., Chytry I., Chruściel-Bryda K. Wychowanie zdrowotne w edukacji matematycznej dla klas 4–6 szkoły podstawowej (propozycje zadań). Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2003. 113 s.

1290. Stypułkowski C., Flis R. Wychowanie zdrowotne w edukacji matematycznej dla klas I–III szkoły podstawowej. Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2003. 188 s.

1291. Stypułkowski C. Motywy kultury zdrowotnej w literaturze polskiej. Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2001. 332 s.

1292. Stypułkowski C. Wychowanie zdrowotne w nauczaniu przedmiotowym : propozycje metodyczne dla nauczycieli. Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2002. 356 s.

1293. Suchodolski B. Świat człowieka a wychowanie. Warszawa, 1967. 589 s.

1294. Suchodolski B. Wychowanie dla przyszłości. Warszawa : Książnica Polska, 1947. 276 s. (Wyd. 2. 1959. 437 s.

1295. Sygit M., Sygit K. Wychowanie zdrowotne. Wyd. III uzup. i popr. Szczecin : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. 2008. 238 s.

1296. Sygnarski M. Alkoholizm a młodzież. Poznań : Nakł. Wydawnictwa Związku Nauczycieli Abstynentów (Poznań : czcionkami Drukarni S. A. «Ostoi»), 1927. 24 s.

1297. Syrek E. Promocja zdrowia poprzez edukację zdrowotną w systemie kształcenia ogólnego dzieci i młodzieży – współczesna potrzeba i konieczność. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja*. 2009. T. III. S. 17–23.

1298. Syrek E. Teoretyczne standardy zdrowia dzieci i młodzieży a ich środowiskowe uwarunkowania w regionie górnośląskim. Studium pedagogiczno-społeczne. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śliąskiego, 1997. 196 s.

1299. Syrek E. Zdrowie i wychowanie a jakość życia. Perspektywy i humanistyczne orientacje poznawcze. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2008. 225 s.

1300. Syrek E. Zdrowie w aspekcie pedagogiki społecznej. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2000. 144 s.

1301. System oświaty w Polsce. *WikipediA. Wolna encyklopedia* : вебсайт. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/System_o%C5%9Bwiaty_w_Polsce; *Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. Ministerstwo Edukacji i Nauki* : вебсайт. URL: https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka

1302. Sytuacja zdrowotna ludności Polski i jej uwarunkowania / pod red. B. Wojtyniaka i P. Goryńskiego. Warszawa : Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego – Państwowy Zakład Higieny, 2016. 448 s.

1303. Szaflik J. R. Dzieje Ochotniczych Straży Pożarnych w Polsce. Warszawa : Fundacja Edukacja i Technika Ratownictwa, 2005. 290 s.

1304. Szalit E. Higjena publiczna i szkolna : podręcznik dla seminarjów nauczycielskich i nauczycieli szkół powszechnych. Tarnów : Nakł. Księgarni A. I. Seidena, 1924. 176 s.

1305. Szarejko P. Oświata sanitarna w szkole. *Zdrowie Publiczne*. 1951. nr 4. S. 116–127.

1306. Szczepanowski S. Idea polska wobec prądów kosmopolitycznych. Aforyzmy o wychowaniu. Lwów : Towarzystwo Wydawnicze, 1901. 200 s.

1307. Szczepańska B. Higiena szkolna w szkolnictwie ogólnokształcącym w Drugiej Rzeczypospolitej. Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014. 293 s.

1308. Szczygielska S. Historia wychowania : opracowanie skrócone. Szczecin : «Pedagogium», Wydawnictwo OR TWP, 2003. 122 s.

1309. Szenajch W. O popularyzacji wiadomości higjeniczno-wychowawczych. *Higiena i wychowanie* : zbiór odczytów wygłoszonych przez doc. med. W. Szenajcha i in. / z przedmową B. Krakowskiego. Warszawa : Biblioteka Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą Min. Pracy i Opieki Społecznej, 1927. S. 5–9.

1310. 60 lat działalności Towarzystwa Przyjaciół Dzieci (1919–1079) : praca zbiorowa. Warszawa : ZGTPD, 1979. 100 s.

1311. Szkolne Koło PCK. *Szkoła Podstawowa 2 im. św. Wojciecha* : вебсайт. URL: https://sp2.szkola.pl/ szkolne-kolo-pck.html

1312. Szkolne Koło PCK. *Zespół szkół i płacówek oświatowych w Horyńcu-Zdroju :* вебсайт. URL: https://sphoryniec.pl/szkolne-kolo-pck/#

1313. Школа а здоровье дзиецка : матэрыялы I Агульнапольскага сімпозіума па гігіене школьнай у Студыюм Настаўніцкім у Легніцы 13–14 мая 1967 г. Частка I. Варшава : Заклад помоцы навуковых і дыдактычных AWF у Варшаве. 1967. 233 с.

1314. Школа падстаўовая. *WikipediA. Wolna encyklopedia* : вебсайт. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/ Szko%C5%82a_podstawowa#cite_note-14; *Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2009/2010*. Informacja i opracowania statystyczne. Warszawa : GUS, 2010. S. 56–58; *Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2015/2016*. Informacja i opracowania statystyczne. Warszawa : GUS, 2016. S. 67–69.

1315. Школа Падстаўовая нр. 10 у Тарновскіх Гурах. URL: http://sp10.kopernet.org/

1316. Школа Падстаўовая нр. 20 у Катовіцах. Агульнапольскі certyfikat Школ Прамуючых Здровье. *Zespół szkół i płacówek nr 2 w Katowicach* : вебсайт. URL: https://sp20.katowice.pl/

1317. Школа Прамуюча Здровье: доўсвядчэння дзесяцю лят : парадник для координатораў і зэспалоў промоцыі здровья школьных, локальных і войвудзкіх / пад рэд. B. Woynarowskiej і M. Sokołowskiej. Варшава : KOWEZ, 2000. 181 с.

1318. Школа Прамуюча Здровье : парадник для школ і особ вспераючых іх дзіалання в закресе промоцыі здровья / праца збіор. пад рэд. B.Woynarowskiej. Варшава : ORE, 2016. 115 с.

1319. Школа в руху. *Szkoła Podstawowa im. Księdza Biskupa Junoszy Szaniawskiego w Szaniawach* : вебсайт. URL: http://www.spszaniawy.szkolnastrona.pl/p,101,szkola-w-ruchu

1320. Шмурло Й. Алкоголізм а грузліца. *Walka z Alkoholizmem*. Варшава : Выдавництво МЗ, 1922. С. 12.

1321. Шмурло Й. Методыка погадонек гігіенічных в школе : референт з дня 18.I.1923. *Oświata i Wychowanie*. 1931. Зэш. 8. С. 710–711.

1322. Шмурло Й. О ужываню напоёв выскокових пшез дзіатвэ школ повшехных в Варшаве. *Opieka nad Dzieckiem*. 1924. Р. 2. С. 206–213.

1323. Шмурло Й. Погадонкі з гігіены в школах початковых : вскозувкі для лекажы школьных і наўчыцелі. Варшава, 1918. 25 с.

1324. Szmurło J. Propaganda i nauczanie higjeny w szkole. *Higjena szkolna* : podręcznik zbiorowy dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod red. St. Kopczyńskiego. Warszawa : M. Arct, 1921. S. 723–732.

1325. Szpilman L. II Kongres Międzynarodowy higieny mieszkań od 4–12 września 1906 r. w Genewie. *Przegląd Hygieniczny*. 1907. nr 3, 5–12; 1908. nr 1–3.

1326. Szuba L. S. Polityka oświatowa państwa polskiego w latach 1955–1970. Toruń : Wydawnictwo Edukacyjne «AKAPIT», 2021. 494 s.

1327. Szuman S. Definicje pojęć «choroba» i «zdrowie». *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny*. 1924. T. I. nr 3–4.

1328. Szuman S., Jaroszyński T. Higiena wychowawcza. *Higiena szkolna* : podręcznik dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod red. St. Kopczyńskiego. Wyd. 2, zmienione i rozszerzone z licznymi fotografiami, rysunkami i tablicami w tekście. Warszawa : M. Arct, 1933. S. 236–320.

1329. Szylar A. Ponadczasowość postulatów pedagodicznych Henryka Jordana. *Kwartalnik Edukacyjny. O aktywności ruchowej*. 2015. 2(81). S. 14–30.

1330. Szymańska M. M. Metoda alternatywnej edukacji zdrowotnej dla młodzieży «To jest twoja decyzja». *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie, 1998. Cz. II. S. 139–142.

1331. Szymański J. Alkoholizm a dziecko i młodzież. Wyd. 3 znacznie powiększone. Warszawa : Odrodzenie, 1928. 64 s.

1332. Szymański L. Higiena szkolna i wychowanie fizyczne w szkolnictwie ogólnokształcącym w Królewstwie Polskim 1815–1915. Wrocław : PWN, 1979. 304 s. (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego Seria A; Nr 209).

1333. Szyryński W. Ambulans harcerski. Warszawa : Godziemba, 1937. 120 s.

1334. Szyryński W. Ambulans harcerski. Warszawa : Harcerskie Biuro Wydawnicze, 1947. 144 s.; Szyryński W. Ambulans harcerski. Warszawa : Centralna Składnica Harcerska, 1958. 162 s.

1335. Śliwerski B. Wprowadzenie do pedagogiki. *Pedagogika. Podstawy nauk o wychowaniu* / red. B. Śliwerski. Gdańsk : Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2006. S. 83–112.

1336. Śniadecki J. O fizycznym wychowaniu dzieci. Warszawa : Nakładem Augusta E. Glücksberga; Drukarnia M. Frydlendera we Wrocławiu, 1840. 197 s.; Śniadecki J. O fizycznym wychowaniu dzieci. Wyd. nowe sporządził Alfred Tom; ze słowen wstępnem Janusa Korczaka. Warszawa : Nowy Świat, 1920. 146 s.; Śniadecki J. O fizycznym wychowaniu dzieci / pod red. W. Okonia. Warszawa : Ossolineum, 1956. 135 s.; Śniadecki J. O fizycznym wychowaniu dzieci. Warszawa : Wydawnictwo Akademickie «Żak», 2005. 147 s.

1337. Śniadecki J. Uwagi o fizycznym wychowaniu dzieci. *Dziennik Wileński*. 1805. nr 5–7.

1338. Środowiskowy program wychowania zdrowotnego w szkole podstawowej i ponadpodstawowej / red. M. Charzyńska-Gula. Zesz. 1: Założenia, cele, treści, sposób realizacji. Lublin : KPPTK, 1997. 212 s.

1339. Środowiskowy program wychowania zdrowotnego w szkole podstawowej i ponadpodstawowej / red. M. Charzyńska-Gula. Zesz. 2: Scenariusze zajęć w klasach I–III : szkoła podstawowa. Lublin : KPPTK, 1997. 296 s.

1340. Środowiskowy program wychowania zdrowotnego w szkole podstawowej i ponadpodstawowej / red. M. Charzyńska-Gula. Zesz. 3: Scenariusze zajęć w klasach IV–VI : szkoła podstawowa. Lublin : KPPTK, 1997. 306 s.

1341. Środowiskowy program wychowania zdrowotnego w szkole podstawowej i ponadpodstawowej / red. M. Charzyńska-Gula. Zesz. 4: Scenariusze zajęć w klasach VII–VIII : szkoła podstawowa. Lublin : KPPTK, 1997. 222 s.

1342. Środowiskowy program wychowania zdrowotnego w szkole podstawowej i ponadpodstawowej / red. M. Charzyńska-Gula. Zesz. 5: Scenariusze zajęć w klasach I–II : szkoła ponadpodstawowa. Lublin : KPPTK, 1997. 172 s.

1343. Środowiskowy program wychowania zdrowotnego w szkole podstawowej i ponadpodstawowej / red. M. Charzyńska-Gula. Zesz. 6: Scenariusze zajęć w klasach III–IV : szkoła ponadpodstawowa. Lublin : KPPTK, 1997. 200 s.

1344. Śródka A. Album lekarzy i farmaceutów polskich: M. Kacprzak. *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny* (далі – *AHiFM*). 1988. T. LI. Zesz. 4. S. 547–548; Śródka A. Album

lekarzy i farmaceutów polskich: W. Gązikiewicz. *AHiFM*. 1987. T. L. Zesz. 4. S. 655–656; Śródka A. Album lekarzy i farmaceutów polskich: K. Karaffa-Korbutt *AHiFM*. 1985. T. XLVIII. Zesz. 1. S. 131.

1345. Święta kultury fizycznej w roku XV-lecia. *Wyczhowanie Fizyczne w Szkole*. 1959. nr 7/8. S. 29–36.

1346. Tabak I. Zdrowie psychiczne dzieci i młodzieży. Wsparcie dzieci i młodzieży w pokonywaniu problemów. *Zdrowie dzieci i młodzieży. Wybrane zagadnienia.* 2014. nr 2(38). S. 113–138.

1347. Talarczykówna R. Zasługi Henryka Jordana na polu higieny i wychowania fizycznego młodzieży. *Higiena Szkolna*. 1939. T. 1. Zesz. 1. S. 16–17.

1348. Tańska M. Zabawy rytmiczne bez muzyki : opis 60 zabaw. Warszawa : Nasza Księgarnia; Związek PNSP, 1929. 72 s. (Z praktyki szkolnej; Nr. 6).

1349. Taranowicz I. J. Zdrowie i sposoby radzenia sobie z jego zagrożeniami. Analiza socjologiczna. Wrocław : Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2010. 312 s.

1350. Tchórznicki J. Dla czego? Pogadanki z uczniami o zachowaniu zdrowia. Warszawa : Wydawnictwo imienia Staszyca, 1907. 44 s.

1351. Tchórznicki J. Pilne sprawy higieniczne. Warszawa, 1896. 259 s.

1352. Tendencje zmian zachowań zdrowotnych i wybranych wskaźników zdrowia młodzieży szkolnej w latach 1990–2010 (Wyniki badań HBSC 2010) / opracowanie pod red. B. Woynarowskiej i J. Mazur. Warszawa : IMiD; Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego, 2012. 246 s.

1353. Teoretyczne podstawy edukacji zdrowotnej: stan i oczekiwania : materiały z konferencji naukowej (Kamień Śląski, 25–26 września 2000 r.) / red. Woynarowska B., Kapica M. Warszawa : KOWEZ, 2001. 223 s.

1354. Terlecki R. Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii : monografia / red. J. Miąso. Wrocław : ZNimO. 1990. 262 s.

1355. Tomaszewski E. Organizacje młodzieżowe jako organizator czasu wolnego dzieci i młodzieży. Warszawa, 1979. 164 s.

1356. Topisz J. TKKF – nasz sojuznik. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1960. nr. 10. S. 3–4.

1357. Toporowicz K. Eugeniusz Piasecki (1872–1947): życie i dzieło. Warszawa : PWN, 1988. 382 s.

1358. Torowska J. Park im. dra Henryka Jordana w Krakowie. Kraków : Ośrodek Kultury im. Cypriana Kamila Norwida, 2006. 62 s.

1359. Towarzystwo Kolonii Leczniczych. Półwiekowa działalność Towarzystwa Kolonii Leczniczych dla Dzieci we Lwowie (1885–1935). Lwów, 1935. 78 s.

1360. Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia we Lwowie. *Kurjer Lwowski*. 1890. nr 351 (19 grudnia). S. 1–2.

1361. Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia we Lwowie. *Kurjer Lwowski*. 1900. nr 333 (1 grudnia). S. 6.

1362. Trajer M., Krzyżanowska K. Program «Owoce w skole» – realizacja i skuteczność w kształtowaniu nawyków żywieniowych u dzieci. *Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*. 2012. T. 99. Zesz. 2. S. 114–123.

1363. Trentowski B. Chowanna, czyli System pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży. Wrocław – Warszawa – Kraków : PAN, 1970. T. CXXIV. 655 s.

1364. Tripplin T. Higiena polska, czyli sztuka zachowania zdrowia, przedłużania życia i uchronienia się od chorób, zastosowana do użytku popularnego ze szczególnym poglądem na okoliczności w naszym kraju i klimacie wpłynąć mogące na tworzenie się słabości, cierpień i chorób. Warszawa : Nakł. i drukiem S. Orgelbranda, Księgarza i Typografa, 1857. T. 1. 173 s.

1365. Tropiciele : karty ćwiczeń. Klasa 2. Cz. 3 / Burdzińska A. i in. Wyd. V. Warszawa : WSiP, 2017. 88 s.; Tropiciele : karty ćwiczeń. Klasa 2. Cz. 5 / Burdzińska A. i in. Wyd. V. Warszawa : WSiP, 2017. 80 s.; Tropiciele : podręcznik. Klasa 3. Cz. 1 / Banasiak A. i in. Wyd. II. Warszawa : WSiP, 2016. 127 s.; Tropiciele : podręcznik. Klasa 3. Cz. 2 / Banasiak A. i in. Wyd. II. Warszawa : WSiP, 2016. 118 s.; Tropiciele : podręcznik. Klasa 3. Cz. 3 / Banasiak A. i in. Wyd. II. Warszawa : WSiP, 2016. 102 s.; Tropiciele : podręcznik. Klasa 3. Cz. 4 / Banasiak A. i in. Wyd. II. Warszawa : WSiP, 2016. 100 s.; Tropiciele : podręcznik. Klasa 3. Cz. 5. Banasiak A. i in. Wyd. II. Warszawa : WSiP, 2016. 95 s.

1366. Truchim S. Historia szkolnictwa i oświaty polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1915. Łódź : ZNimO,1967. 490 s.

1367. Trybus W. W poszukiwaniu nowego modelu szkolnego systemu kultury fizycznej. *Kultura Fizyczna*. 1973. nr 9. S. 386–389.

1368. Trylski Z. Mały podręcznik obozowania. Warszawa : GKW, 1929 (1934). 64 s.

1369. Trzecia książka do czytania dla szkół ludowych. Lwów : ZNimO. 1915. 118 s.

1370. Trześniowski R. Zabawy i gry ruchowe. Warszawa : WSiP, 1995. 216 s.

1371. Tułodziecki W. Wychowanie pozalekcyjine w 8-klasowej szkole podstawowej. *Problemy Opiekuńsko-Wychowawcze*. 1966. nr 8. S. 1–3.

1372. Tyszecki T. Statystyka wychowania fizycznego w Galicyi. *Dziennik IX. Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich.* Kraków, 1900. S. 90–91.

1373. Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 13 października 1973 r. w sprawie systemu edukacji narodowej. *Monitor Polski*. 1973. Nr 44. URL: http://prawo. sejm.gov.pl/isap.nsf/ DocDetails.xsp?id=WMP19730440260

1374. Uchwała wspólnego kolegium Ministerstw Oświaty i Wychowania oraz Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 28 kwietnia 1973 r. : program działania w zakresie poprawy warunków zdrowotnych szkół i placówek oświatowo-wychowawczych, stanu zdrowia dzieci i młodzieży szkolnej, opieki zdrowotnej oraz orzecznictwa dla potrzeb ucznia i szkoły na lata 1973–1975 / Ministerstwo Oświaty i Wychowania. Warszawa : PZWS, 1973. 62 s.

1375. Umiastowska D. Kształtowanie prozdrowotnych postaw dzieci i młodzieży w szkolnym wychowaniu fizycznym. *Paradygmaty współczesnej kultury fizycznej i zdrowotnej* / pod red. A. Kaźmierczaka, A. Maszorek-Szymala, J. Kowalskiej. Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011. S. 37–53.

1376. Umiastowska D., Rutkowska E. Żywe lekcje w nauczaniu zintegrowanym. Kraków : Oficyna Wydawnicza IMPULS, 2003. 170 s.

1377. Urniaż J., Jurgielewicz-Urniaż M. Rozwój szkolnego wychowania fizycznego na przestrzeni dziejów w Polsce a współczesny problem jego unikania. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*. 2015. T. XIV. nr 2. S. 13–26.

1378. Ustawa o kulturze fizycznej z dnia 18 stycznia 1996 r. *DU RP.* 1996. Nr 25. poz. 113. S. 765–774.

1379. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe. *DU RP.* 2017. (bez Nr). poz. 59. S. 1–83. (*DU RP.* 2023. poz. 900. S. 1–120).

1380. Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi. *DU RP*. 1982. Nr 35. poz. 230. S. 625–630.

1381. Ustawa z dnia 26 września 1922 r. dotycząca kwalifikacji zawodowych do nauczania w szkołach średnich ogólnokształcących i seminarjach nauczycielskich państwowych i prywatnych. *DU RP*. 1922. Nr 90. poz. 828. S. 1551–1553.

1382. Ustawa z dnia 27 kwietnia 1956 r. o prawach i obowiązkach nauczycieli. *DU RP*. 1956. Nr 12. poz. 63. S. 73–78.

1383. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkonictwa. *DU RP.* 1932. Nr 38. poz. 389. S. 639–645.

1384. Ustawa z dnia 15 lipca 1961 roku o rozwoju system oswiaty i wychowania. *DU RP.* 1961. Nr 32. poz. 160. S. 354–358.

1385. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych. *DU RP*. 1922. Nr 18. poz. 143. S. 284–285.

1386. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty. *DU RP.* 1991. Nr 95. poz. 425. S. 1277–1295.

1387. Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczpospolitej, przepisane w Warszawie roku 1783 / wydał Stanisław Sobieski. Lwów : Seyfarth i Czajkowski, 1872. 162 s. (Biblioteka pedagogiczna i dydaktyczna).

1388. Uwagi do programów poszczególnych przedmiotów. Szkoła powszechna. *Oświata i Wychowanie*. 1933. Zesz. 8–10. S. 593–637.

1389. W gromadzie Zuchów : praca zbiorowa / pod red. J. Zwolakowskiej, kierowniczki Wydziału Zuchów Głównej Kwatery Harcerek. Katowice : Druk W. L. Anczyca i Spółki; Nakładem «NA TROPIE», 1933 (MCMXXXIII). 250 s.

1390. Wacławski W. Wychowanie zdrowotne w nowej koncepcji programu szkoły podstawowej. *Materiały Krajowego Sympozjum Wychowania Zdrowotnego «Wychowanie zdrowotne w szkole»* (13–14.X.1971 r., Kielce). Warszawa, 1971. S. 19–28.

1391. Wagner H. Henryk Jordan: prekursor wychowania fizycznego. *Prace Naukowe. Pedagogika.* 1999 – 2000 – 2001. nr 8–9–10. S. 809–813.

1392. Walawska-Paprocka M. Z badań nad realizacją wychowania zdrowotnego w szkole. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1988. nr 9. S. 310–312.

1393. Wal-Jaszczyńska D. Przygotowanie i realizacja wychowania zdrowotnego w szkołach. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1990. nr 6. S. 108–110.

1394. Walka z alkoholizmem i nikotynizmem. *Jaczewski A. Higiena szkolna* : podręcznik dla studentów studiów nauczycielskich. Warszawa : PZWS, 1968. S. 148–151.

1395. Wasilkowska-Krukowska H. Wychowanie fizyczne i sporty w wieku dziecięcym. Od niemowlectwa do 14 lat. Z 19 rycinami w tekście. Lwów–Warszawa : Książnica-Atlas, 1933. 100 s. (Biblioteczka Higieniczna; Zesz. 18).

1396. Wasilkowska-Krukowska H. Znaczenie wystawy i pokazów dla propagandy higieny. 1937. 5 s.

1397. Wasztyl R. Wychowanie fizyczne i sport w Krakowie w latach 1773–1890. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha, 1993. 323 s.

1398. Wawrzak-Chodaczek M. Realizacja zadań w zakresie wychowania zdrowotnego przez szkoły i środki masowego przekazu. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie. Cz. II, 1998. S. 143–147.

1399. Ważniejsze Rozporządzenia, Okólniki i Komunikaty Ministerstwa Higieny szkolnej. *Higiena szkolna* : podręcznik dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod red. St. Kopczyńskiego. Wyd. 2, zmienione i rozszerzone z licznymi fotografiami, rysunkami i tablicami w tekście. Warszawa : M. Arct, 1933. S. 977–1014.

1400. Wczasy letnie dzieci i młodzieży w 1959 roku. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1959. R. VII. nr 5. S. 12–16.

1401. Wentlandtowa H., Gamski Z., Łukomski B., Wiess Z. Jak prowadzić oświatę sanitarna w szkole. Warszawa : PZWL, 1955. 44 s.; Wentlandtowa H. Jak prowadzić oświatę sanitarną w szkole. Wyd. 2, uzup. Warszawa : PZWL, 1956. 42 s.

1402. Wentlandtowa H., Guszkowska-Terlecka M., Korolkiewicz J. Oświata sanitarna. Metodyka ogólna: dla wychowawców, nauczycieli, oświatowców, pracowników świetlic, domów kultury i służby zdrowia. Wyd. 3 poszerzone. Warszawa: PZWL, 1962. 144 s.

1403. Wentlandtowa H. Istota oświaty zdrowotnej i jej podstawy teoretyczne. *Oświata zdrowotna. Teoria. Metodyka* / praca zbiorowa pod. red. H. Wentlandtowej. Wyd. 2 uzupełnione. Warszawa : PZWL, 1980. S. 7–14.

1404. Wentlandtowa H. Metodyka oświaty sanitarnej : dla wychowawców, nauczycieli, oświatowców, pracowników świetlic, domów kultury i służby zdrowia. Warszawa : PZWL, 1960. 123 s.

1405. Wentlandtowa H. Oświata sanitarna: metodyka ogólna : dla wychowawców, nauczycieli, oświatowców, pracowników świetlic, domów kultury i służby zdrowia / ryc. J. Korolkiewicz i M. Terlecka. Wyd. 3 rozsz. Warszawa : PZWL, 1962. 144 s.

1406. Wentlandtowa H. Oświata sanitarna (oświata zdrowotna). *Higiena, ochrona zdrowia* / pod red. C. W. Korczaka. Warszawa : PZWL, 1969. S. 508–523.

1407. Wentlandtowa H. Oświata zdrowotna w szkole / red. nauk. H. Wentlandtowa. Warszawa : PZWL (na zlecenie Zakładu Oświaty Sanitarnej PZH), 1968. 131 s.; Wentlandtowa H. Oświata zdrowotna w szkole. Wyd. 2. Warszawa : PZWL, 1970. 300 s. (Seria: Oświata zdrowotna w szkole).

1408. Wentlandtowa H. Oświata zdrowotna – wprowadzenie. *Wentlandowa H. Oświata zdrowotna w Polsce*. Warszawa : PZWL, 1976. S. 3–7.

1409. Wentlandtowa H. Pierwsze w Polsce studia półwyższe z oświaty sanitarnej. *Oświata Dorosłych*. 1966. nr 3. S. 6–7.

1410. Wentlandtowa H. Wprowadzenie do zagadnień oświaty zdrowotnej w zakładach nauczania i wychowania. *Oświata zdrowotna w szkole*. Wyd. 2. Warszawa : PZWL, 1970. S. 5–10.

1411. Wentlandtowa H. Żywe słowo i pomoce naukowe w oświacie zdrowotnej. Warszawa : PZWL (na zlecenie Zakładu Oświaty Sanitarnej PZH), 1970. 99 s. (Biblioteka metodyczna oświaty zdrowotnej; nr 35).

1412. Weryho M. Gimnastyka dla dzieci w wieku od lat 4-ch do 9-ciu : podręcznik do użytku rodziców i wychowów. Warszawa : S. Lewental, 1887. 48 s.

1413. Węgrzynowicz J. Zajęcia pozalekcyjne i pozaszkolne. Warszawa, 1971. 140 s.

1414. What is health? The ability to adapt (editorial). *Lancet*. 2009 r. nr 373. S. 781.

1415. Whipple G. M. The Fourth International Congress on School Hygiene. *Journal of Educational Psychology*. 1913 (October). Vol. 4. No 8. S. 476–478.

1416. Wieczorek-Wojeńska W. Pierwsze doświadczenia w pracy podzespołów do spraw wychowania zdrowotnego w warszawskich szkołach. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1974. nr 3. S. 10–11.

1417. Wielka encyklopedia PWN : w 30 t. / red. naczelny J. Wojnowski. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. T. 30. Woźnicko-Wieluńska Wyżyna – Żyznowski. 592 s.

1418. Wierzbicka Z. O właściwą rolę ogrodów jordanowskich. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1959. R. VII. nr 6(42). S. 8–11.

1419. Wierzchnicki M. Pierwsze stowarzyszenia nauczycielskie na ziemiach polskich. *Historykon.pl* : вебсайт. URL: https://historykon.pl/nowe/pierwsze-stowarzyszenia-nauczycielskie-na-ziemiach-polsk ich/

1420. Wilk B. D. Opinie studentów Akademii Wychowania Fizycznego i Sportu w Gdańsku o swoim przygotowaniu do realizacji programu edukacji prozdrowotnej w szkole. *Roczniki Państwowego Zakładu Higieny*. 2006. nr 57 (Suplement). S. 43–46.

1421. Williams T. Szkolne wychowanie zdrowotne w Europie. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1989. nr 7–8. S. 9–10.

1422. Winczewski P. Unikatowe schematy przebiegu gier i zabaw towarzyskich w polskojęzycznych publikacjach z lat 1821–1939. Kielce : Uniwersytet Jana Kochanowskiego, 2019. 212 s.; Winczewski P. [ets.]. 2021. 182 s.

1423. Winogrodzki A. Hygiena : podręcznik do użytku uczniów i uczennic szkół średnich i samouków. Sambor : Towarzystwo Przyjaciół Młodzieży Szkolnej, 1908. 115 s.

1424. Winogrodzki A. Lekarze i higiena w szkołach. Sambor : odbitka ze Sprawozdania Dyrekcji c.k. Gimnazyum w Samborze. 1908.

1425. Winogrodzki A. Z hygieny szkolnej. Kraków : Drukarnia Narodowa, 1903.

1426. Wiśniewska-Śliwińska H., Marcinkowski J. T., Wiśniewski S. A. Opinie nauczycieli wychowania fizycznego względem propozycji ustanowienia ich głównymi edukatorami zdrowotnymi w szkołach. *Hygeia Public Health*. 2010. nr 45(2). S. 206–210.

1427. Wiśniewski Z. Zjazdy Lekarzy i Przyrodników Polskich, czyli o potrzebie dialogu. *Gazeta Lekarska*. 2007. nr 6. S. 34–37.

1428. Wittels K. Dziecięce raje. *Ngo.pl* : вебсайт. URL: https://publicystyka.ngo.pl/dzieciece-raje

1429. Władyczko S. Krytyka organizacji służby zdrowia publicznego. *O gruźlicy jako największej klęsce społecznej naszych czasów*. Wilno, 1927. 5 s.

1430. Włodarczyk C. Promocja zdrowia a polityka zdrowotna. Perspektywa uniwersalna i perspektywa lokalna. *Promocja zdrowia. Wprowadzenie do zagadnień krzewienia zdrowia* / pod red. J. B. Karski, Z. Słońska, B. W. Wasilewski. Wyd. 2. Warszawa : Sandemia, 1994. 472 s.

1431. Włusek A. Kształtowanie się system oświaty w Polsce w latach 1944–1948. *Historykon.pl* : вебсайт. URL: https://historykon.pl/ksztaltowanie-sie-systemu-oswiaty-w-polsce-w-latach -1944-1948/

1432. Wojciechowska K. Nauczyciel przewodnikiem w procesie promowania zdrowia w szkole. *Roczniki Pedagogiczne*. 2014. nr 6(42). S. 127–141.

1433. Wojciechowski A. W sprawie gimnastyki szkolnej. *Wychowanie Fizyczne*. 1932. Zesz. 5. S. 1–2.

1434. Wojtkiewicz-Rok W. Problemy zdrowia i choroby w polskich poradnikach dobrego życia w XVIII wieku. *Medycyna Nowożytna.* 1996. nr 3/1–2. S. 65–74.

1435. Wolny B. Edukacja zdrowotna integralnym elementem oceny z wychowania fizycznego. Warszawa : ORE, 2014. 14 s.

1436. Wolny B. Edukacja zdrowotna w szkole : poradnik dla dyrektorów i nauczycieli. Warszawa : ORE, 2019. 44 s.

1437. Wołoszyn S. Historyczny rozwój wychowania i pedagogiki. *Zarys pedagogiki* : praca zbiorowa / pod red. B. Suchodolskiego. T. I. Warszawa : PWN, 1958. S. 32–54.

1438. Woynarowska B. Co dalej z programem szkolnej edukacji zdrowotnej? *Lider*. 1994. nr 5. S. 6–7.

1439. Woynarowska B. Edukacja zdrowotna : podręcznik akademicki. Wyd. 1. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN. 2008. 604 s. (Wyd. 2. 2012).

1440. Woynarowska B. Edukacja zdrowotna. Podstawe teoretyczne, metodyka, praktyka. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2017. 515 s. (2021, 515 s.).

1441. Woynarowska B. Edukacja zdrowotna w podstawie programowej kształcenia ogólnego, jako fundament dla szkolnego programu profilaktyki. Warszawa: ORE. 9 s.

1442. Woynarowska B. Edukacja zdrowotna w szkole w Polsce. Zmiany w ostatnich dekadach i nowa propozycja. *Problemy Higieny i Epidemiologii*. 2008. 89(4). S. 445–452.

1443. Woynarowska B. Elementy higieny w programach szkolnych. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna.* 1969. nr 9. S. 20–21.

1444. Woynarowska B. Historia edukacji zdrowotnej w podstawach programowych kształcenia ogólnego 1997–2009. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja.* 2009. T. III. S. 29–40.

1445. Woynarowska B., Oblacińska A. Stan zdrowia dzieci i młodzieży w Polsce. Najważniejsze problemy zdrowotne. *Studia BAS*. 2014. nr 2(38). S. 41–64.

1446. Woynarowska B., Oblacińska A. Wspólne drugie śniadanie w szkole : poradnik dla dyrektorów i pracowników szkół oraz rodziców uczniów. Warszawa : ORE, 2014. 40 s.

1447. Woynarowska B., Ostaszewski K., Kulmatycki L. Działania szkół na rzecz zdrowia w Polsce. Diagnoza i rekomendacje. *Studia BAS*. 2014. nr 2(38). S. 169–187.

1448. Woynarowska B. Podstawy teoretyczne i strategia edukacji zdrowotnej w szkole. *Lider*. 1999. nr 1(17). S. 16.

1449. Woynarowska B. Profilaktyka. *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku* / red. T. Pilch. T. 4. Warszawa : Wydawnictwo Akademickie «Żak», 2005. S. 943–946.

1450. Woynarowska B. Przygotowanie nauczycieli wychowania fizycznego do realizacji edukacji zdrowotnej. Opinie nauczycieli akademickich. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne.* 2008. nr 10. S. 4–8.

1451. Woynarowska B., Sokołowska M. Koncepcja i zasady tworzenia szkoły promującej zdrowie. *Edukacja zdrowotna i promocja zdrowotna w szkole. Wydanie specjalne*. Warszawa : Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, 2006. S. 9–48.

1452. Woynarowska B., Sokołowska M., Szymańska M. Edukacja prozdrowotna w szkole. *Lider*. 1998. nr 1. S. 3–12.

1453. Woynarowska B., Sokołowska M., Szymańska M., Pułtorak M. Edukacja prozdrowotna w szkole. Projekt – założenia, program, strategia wdrażania. *Lider*. 1993. nr 6. S. 3–11.

1454. Woynarowska B., Sokołowska M. Ścieżka edukacyjna – edukacja prozdrowotna i promocja zdrowia w szkole. Warszawa : KOWEZ, 2001. 56 s.

1455. Woynarowska B. Status i miejsce edukacji zdrowotnej w podstawie programowej kształcenia ogólnego. *Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole* : poradnik dla dyrektorów szkół i nauczycieli / red. B. Woynarowska. Warszawa, 2011. S. 19–21.

1456. Woynarowska B. Strategia wdrażania wszechstronnej edukacji zdrowotnej w szkole. *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*. 1997. S. 114.

1457. Woynarowska B., Woynarowska-Sołdan M. Szkoła promująca zdrowie w Europie i Polsce: rozwój koncepcji i struktury dla jej wspierania w latach 1991–2015. *Pedagogika Społeczna*. R. XIV. 2015. nr 3(57). S. 163–184.

1458. Woynarowska B. Wymagania i inne zapisy dotyczące edukacji zdrowotnej w różnych przedmiotach nauczania. Warszawa : ORE, 2008. 27 s.

1459. Woynarowska-Sołdan M., Woynarowska B. Wybrane zagadnienia metodyki edukacji zdrowotnej. *Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole* : poradnik dla dyrektorów i nauczycieli szkół podstawowych / pod red. B. Woynarowskiej. Warszawa : ORE, 2014. S. 24–40.

1460. Wrażenia z pobytu w Witowie kołonji żeńkiej gimnazjum im. E. Plater z Sosnowca. *Nasza szkoła 1908–1933*. Sosnowiec: Wydawnictwo Komitetu obchodu Jubileuszu 25-lecia Gimnazjum im. E. Plater w Sosnowcu, 1935. S. 92–94.

1461. Wroczyński R. Dzieje wychowania fizycznego i sportu od końca XVIII wieku do roku 1918. Wrocław : ZNimO, 1971. 261 s.

1462. Wroczyński R. Henryk Jordan : propagator gier i zabaw ruchowych. Warszawa : Nasza Księgarnia, 1975. 32 s.

1463. Wroczyński R. Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1985. 393 s.

1464. Wrona-Wolny W. Refleksje wokół edukacji zdrowotnej w nowej podstawie programowej. *Zdrowie – Kultura Zdrowotna – Edukacja.* 2009. T. III. S. 75–77.

1465. Wybrane materiały źródłowe i dokumenty podstawowe dotyczące promocji zdrowia. *Promocja zdrowia. Wprowadzenie do zagadnień krzewienia zdrowia* / red. J. B. Karski, Z. Słońska, B. Wasilewski. Warszawa, 1994. S. 423–429.

1466. Wybrane zagadnienia z edukacji zdrowotnej : skrypt dla studentów / pod red. A. Jaczewskiego i K. Komosińskiej. Płock : Novum, 2004. 353 s.

1467. Wycech C. Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939–1944. Warszawa : Nasza Księgarnia, 1964. 285 s.

1468. Wychowanie do kultury fizycznej, zdrowia, turystyki i ochrony środowiska : XI Forum Oświatowe / materiały zebrała A. Grycan; wyboru dokonał J. Rusiecki. Olsztyn : Instytut Kształcenia Nauczycieli, Oddział Doskonalenia Nauczycieli (Kuratorium Oświaty i Wychowania, Wojewódzka Rada Postępu Pedagogicznego w Olsztynie), 1988. 94 s.

1469. Wychowanie fizyczne a obrona państwa. *Wychowanie Fizyczne w Szkole*. 1936/1937. nr 2. S. 33.

1470. Wychowanie fizyczne na koloniach i obozach letnich / praca zbiorowa pod red. M. Niewiadomskiego. Warszawa : Sport i Turystyka, 1953. 272 s.

1471. Wychowanie fizyczne na koloniach i obozach letnich / praca zbiorowa pod red. M. Niewiadomskiego. Warszawa : WSiP, 1977. 399 s.

1472. Wychowanie fizyczne: program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej : projekt. Warszawa : PZWS, 1949. 126 s.

1473. Wychowanie zdrowotne dzieci i młodzieży. *Ministerstwo Oświaty i Wychowania. Program działania w zakresie poprawy warunków zdrowotnych w szkołach i płacówkach oświatowo-wychowawczych na lata 1973–1975. Załącznik nr 4 do Raportu o stanie zdrowia i opiece zdrowotnej nad populacją w wieku rozwojowym oraz program działania na lata 1975–1990.* Warszawa : MZiOS, 1974. S. 105–110.

1474. Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie, 1998. Cz. II. 266 s.

1475. Wychowanie zdrowotne w szkole : materiały Krajowego Sympozjum Wychowania Zdrowotnego (Kielce 13–14 X 1971 r.) / red. M. Demel, A. Liedke, R. Trześniowski; Polskie Towarzystwo Naukowe Kultury Fizycznej; Zarząd Główny i Zarząd Oddziału

Kieleckiego oraz Międzywydziałowe Studium Wychowania Fizycznego Wyższej Szkoły Nauczycielskiej w Kielcach. Warszawa : Sport i Turystyka, 1974. 189 s.

1476. Wychowski W. Człowiek: krótki zarys nauki o budowie i czynnościach ciała ludzkiego (somatologja) z uwzględnieniem przepisów higjeny, doraźnej pomocy w nagłych wypadkach i nauki o drobnoustrojach chorobotwórczych : dla użytku szkół średnich i zawodowych. Wyd. 4. Lwów : Księgarnia Naukowa, 1929. 124 s.

1477. Wyjątek ze Statutu Towarzystwa Opieki Zdrowia. *Przewodnik Higieniczny*. Kraków, 1890. 4 s.

1478. Wykaz przepisów dotyczących higieny szkolnej (1951–1956). *Higiena szkolna* : praca zbiorowa pod red. M. Kacprzaka. Warszawa : PZWL, 1958. S. 105–111.

1479. Wyniki badań HBSC 2010. Raport techniczny / opracowanie pod red. J. Mazur i A. Małkowskiej-Szkutnik. Warszawa : IMiD, 2011. 165 s.

1480. Wypisy z wychowania zdrowotnego / red. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Cz. I. Kraków : AWF, 2000. 364 s. (Podręczniki i Skrypty Nr 9); Wypisy z wychowania zdrowotnego / red. W. Wrona-Wolny, B. Makowska, B. Jawień. Cz. II. Kraków : AWF, 2001 (Podręczniki i Skrypty Nr 9); Wypisy z wychowania zdrowotnego / red. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Cz. III. Kraków : AWF, 2004. 307 s. (Podręczniki i Skrypty Nr 9).

1481. Wyrobek Z. Harcerz w polu. Gry i ćwiczenia skautowe w polu. Wyd. 4. Lwów : Wydawnictwo ZNimO, 1937. 246 s.

1482. Wyrobek Z. Jordan – ojciec ruchu boiskowego w Polsce. *Kurier Literacko-Naukowy*. 1929. nr 24. (Dodatek do nr 163 «Ilustrowanego Kuriera Codziennego» z dnia 17 czerwca 1929 r.).

1483. Wyrobek Z. Podjęcie idei Jordanowskiej – zadaniem sekcji wychowania fizycznego i higieny szkolnej. *Wychowanie Fizyczne*. 1927. Zesz. 7–8. S. 187.

1484. Wytyczne MOiW oraz MZiOS w sprawie szerzenia oświaty zdrowotnej wśród rodziców dzieci uczęszczających do szkół i przedszkoli. *Dziennik Urzędowy*. 1983. nr 1.

1485. Wytyczne MOiW w sprawie higieny organizacji pracy szkolnej. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1976. nr 5. S. 25.

1486. Wytyczne programowe do realizacji wychowania zdrowotnego w szkole podstawowej i ponadpodstawowej (pod red. M. Salinger). *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1982. nr 7. S. 243–259.

1487. Z działalności MWRiOP : K. Czerwiński. Wskazówki metodyczne, dotyczące nauczania higjeny w szkole średniej : referat z dnia 27. II. 1927. *Oświata i Wychowanie*. 1931. Zesz. 8. S. 713.

1488. Z okazji I. Zjazdu Nauczycieli Abstynentów. *Swit*. 1924. nr 248/249. S. 121.

1489. Z V Polskiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Poznaniu. *Wychowanie Fizyczne*. 1922. nr 7–9. S. 104–106.

1490. Z posiedzeń lekarzy szkolnych w Wydziale H.Szk. i W.F. MWRiOP. *Wychowanie Fizyczne*. R. X. 1929. Zesz. 12. S. 394.

1491. Z prac XIII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich (Wilno 1929). *Wychowanie Fizyczne*. R. X. 1929. Zesz. 12. URL: https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/108484/edition/120517/content

1492. Z towarzystw, instytucji i zjazdów w MWRiOP. Z posiedzeń lekarzy szkolnych w MWRiOP: posiedzenie w dniu 20 maja 1926. *Wychowanie Fizyczne*. 1927. Zesz. 1. S. 19–20.

1493. Zachowania zdrowotne młodzieży szkolnej w Polsce. Raport z badań przeprowadzonych w 1990 r. / Woynarowska B. i in. Warszawa : IMiD, 1993. URL: https://hbsc-polska.pl/raporty-krajowe/

1494. Zadarko-Domaradzka M. Realizacja edykacji zdrowotnej w podkarpackich szkołach po reformie programowej w opinii nauczycieli wychowania fizycznego. *Rozprawy Naukowe AWF we Wrocławiu*. 2015. nr 48. S. 119–126.

1495. Zajączkowski K. Edukacja prozdrowotna : przewodnik dla nauczycieli gimnazjum. Kielce : Jedność, 2001. 96 s.

1496. Zajączkowski K. Promocja zdrowia w klasach IV–VI : scenariusze zajęć. Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2003. 129 s.

1497. Zalewska-Meler A. Codzienność doświadczeń zdrowotnych a tożsamość zawodowa nauczycieli kultury fizycznej. Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2014. 354 s.

1498. Załącznik do uchwały nr 89/2015 Rady Ministrów z dnia 23 czerwca 2015 r. Rządowy program wspomagania w latach 2015–2018 organów prowadzących szkoły w zapewnieniu bezpiecznych warunków nauki, wychowania i opieki w szkołach – «Bezpieczna+». 38 s. URL: https://www.gdansk.uw.gov.pl/attachments/article/2055/zalacznik-nr-1-program.pdf
1499. Załącznik Nr 1 (wyciąg) do Instrukcji nr 45/54 ministra zdrowia z dnia 6. X. 1954 r. w sprawie zakresu obowiązków pracowników powołanych do wykonywania opieki higieniczno-lekarskiej oraz zasad współpracy z personelem zakładów nauczania i wychowania dla dzieci i młodzieży. Obowiązki nauczyciela wyznaczonego do wykonywania opieki higieniczno-sanitarnej w szkole. *Higiena szkolna* / praca zbiorowa pod red. M. Kacprzaka. Warszawa : PZWL, 1958. S. 110–111.
1500. Załącznik Nr 1 (wyciąg) do Instrukcji nr 45/54 ministra zdrowia z dnia 6. X. 1954 r. w sprawie zakresu obowiązków pracowników powołanych do wykonywania opieki higieniczno-lekarskiej oraz zasad współpracy z personelem zakładów nauczania i wychowania dla dzieci i młodzieży. Regulamin pracy lekarza w szkole. *Higiena szkolna* / praca zbiorowa pod red. M. Kacprzaka. Warszawa : PZWL, 1958. S. 106–107.
1501. Załączniki w sprawach higjeniczno-szkolnych. Program anatonji, fizjologji i higjeny osobniczej dla państwowych seminarjów nauczycielskich. *Higjena szkolna* : podręcznik zbiorowy dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych / pod red. St. Kopczyńskiego. Warszawa : M. Arct. 1921. S. 776–782.
1502. Zapobieganie HIV/AIDS i chorobom przenoszonym drogą płciową. Edukacja młodzieży szkolnej: propozycje tematyczne dla tworców programów edukacyjnych. Ćwiczenia. Wyd. 2, poprawione. Warszawa, 2005. 45 s.
1503. Zapobieganie HIV/AIDS i chorobom przenoszonym drogą płciową. Edukacja młodzieży szkolnej: propozycje tematyczne dla tworców programów edukacyjnych : poradnik dla nauczycieli. Wyd. 2, poprawione. Warszawa, 2005. 52 s.
1504. Zarządzenie Ministra Oświaty i Wychowania z 4 sierpnia 1972 r. (nr KFI-0171/1/72) w sprawie wprowadzenia we wszystkich typach szkół ćwiczeń śródlekcyjnych oraz organizacji dużych przerw międzylekcyjnych. *DU MOiW*. 1972. Nr 5. poz. 22.

1505. Zarządzenie Ministra Oświaty z 11 września 1951 r. (Nr Op 4–4358/51) w sprawie przejęcia płacówek wychowania pozaszkolnego od Towarzystwa Przyjaciół Dzieci i Związku Młodzieży Polskiej. *DU MO*. 1951. Nr 15. poz. 200. S. 261.

1506. Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 1 lipca 1927 r. Nr O. H. fiz. 584/27 w sprawie systematycznego nauczania higjeny i ratownictwa w szkołach średnich. *DU MWRiOP RP*. 1927. Nr 9. poz. 142. S. 266–270.

1507. Zarządzenie ministrów: zdrowia, oświaty oraz kultury i sztuki z dnia 15. II. 1951 r. w sprawie zapobiegania chorobom zakaźnym i ich zwalczania wśród dzieci do lat 14. *DU MZ*. 1951. Nr 5/51. poz. 34; *DU MO*. Nr 5/51. poz. 52.

1508. Zarządzenie nr. 8 Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 maja 1997 r. w sprawie podstaw programowych obowiązkowych przedmiotów ogólnokształcących. *DU MEN*. 1997. Nr 5. poz. 23. *Wolters Kluwer* : вебсайт. URL: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzienniki-resortowe/podstawy-programowe-obowiazkowych-przedmiotow-ogolnoksztalcacych-33631758

1509. Zasadnicza ustawa sanitarna z dnia 19 lipca 1919. *DP PP*. 1919. Nr 63. poz. 371. S. 654–658.

1510. Zasady higjeny szkolnej : podręcznik przeznaczony do użytku nauczycieli, kierowników szkół i lekarzy szkolnych / oprac. O. Janke; z drugiego, zupełnie przerobionego wydania niemieckiego z upoważnenia autora przełożyli i uwagami zaopatrzyli dr S. Kopczyński i dr B. Handelsman. Warszawa : Nakł. Księgarni Naukowej, 1906. 197 s.

1511. Zawadzka B. Edukacja zdrowotna nauczucieli w uczelniach pedagogicznych (na przykładzie Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Kielcach). *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie, 1998. Cz. II. S. 45–48.

1512. Zawadzka B. Ewolucja programu wychowania zdrowotnego : 1963–1983. *Wypisy z wychowania zdrowotnego. Cz. 1* / wybór i oprac. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Kraków : AWF, 2000. S. 241–254.; Zawadzka B. Ewolucja programu wychowania zdrowotnego : 1963–1983. *Zawadzka B. Wychowanie zdrowotne w szkole podstawowej*. Kielce : Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1995. S. 25–51.

1513. Zawadzka B. Wychowanie zdrowotne w szkole podstawowej. Kielce : Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1995. 250 s.

1514. Zbiegniewska E. Szkoła i dziecko. *Nasza szkoła 1908–1933*. Sosnowiec : Wydawnictwo Komitetu obchodu Jubileuszu 25-lecia Gimnazjum im. E. Plater w Sosnowcu, 1935. S. 19–21.

1515. Zdrowe żywienie i aktywność fizyczna w szkołach (Healthy Eating and Physical Education in Schools (HEPS)). *Ośrodek Rozwoju Edukacji* : вебсайт. URL: https://www.ore.edu.pl/2010/06/heps/

1516. Zdrowie dzieci i młodzieży w Polsce / red. nauk J. Szymborski i K. Jakóbik; Publikacja wydana przy współpracy Głównego Urzędu Statystycznego. Warszawa : Biuro Rzecznik Praw Obywatelskich, 2008. 330 s.

1517. Zdrowie harcerza. *Harce młodzieży polskiej. Na podstawie dzieła Gen. R. Baden-Powella P.T. «Scouting for boys» /* opracowali M. Schreiber i E. Piasecki. Wyd. 2. Lwów : Nakł. Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1917. S. 195–209.

1518. Zdrowie i Społeczeństwo : rocznik wydawany przez Wydział Nauk o Zdrowiu Wyższej Szkoły Nauk Społecznych i Technicznych w Radomiu. 2011. 254 s.

1519. Zdrowie i zachowania zdrowotne młodzieży szkolnej w Polsce: na tle uwarunkowań socjodemograficznych : wyniki badań HBSC 2014 / pod red. J. Mazur. Warszawa : IMiD, 2015. 276 s.

1520. Zdrowie i zachowania zdrowotne uczniów 17-letnich na tle zmian w drugiej dekadzie życia / red. J. Mazur, A. Dzielska, A. Małkowska-Szkutnik. Warszawa : IMiD, 2022. 154 s.

1521. Zdrowie młodzieży szkolnej w Polsce i innych krajach : raport z badań przeprowadzonych w 1994 roku / pod red. B. Woynarowskiej. Warszawa : IMiD, 1996. 85 s.

1522. Zdrowie uczniów w 2018 roku na tle nowego modeliu badań HBSC / pod red. J. Mazur, A. Małkowskiej-Szkutnik. Warszawa : IMiD, 2018. 96 s.

1523. Zdrowie w koncepcji Henryka Jordana / red. M. Pąchalska. Kraków : Towarzystwo imienia doktora Henryka Jordana, 1989. 306 s.

1524. Zdrowy Uczeń. *SZPZLO Praga-Polnóc* : вебсайт. URL: https://www.szpzlo.pl/strona-58-zdrowy_uczen.html

1525. Zespół Szkół nr. 2 im. Jana Pawła II w Narzymiu. Rok Szkoły w Ruchu. *Zespół Szkół nr. 2 im. Jana Pawła II w Narzymiu* : вебсайт. URL: http://zsnarzym.ayz.pl/index.php/szkolawruchu

1526. Zespóły dziecięce ognisk TKKF: wytyczne organizacyjne i programowe / praca zbiorowa pod red. J. Kutzner, H. Rozwadowskiej, Z. Rutkowskiej. Warszawa : Sport i Turystyka, 1964. 138 s.

1527. Zespół szkolno-przedszkolny nr. 7 w Krakowie. URL: http://www.sp66krakow.edu.pl/index.php?id=141 (з 2018/2019 н.р. у школі існує інша веб-сторінка).

1528. Zgórski K. Higjena : podręcznik dla szkół powszechnych. Wyd. 4. Warszawa, 1925. 89 s.

1529. Zgórski K. Higiena : podręcznik dla szkół powszechnych / z 62 rys. i 2 tabl. Wyd. 8. Lwów : Wydawnictwo ZNimO, 1930. 98 s.

1530. Zgórski K. Higjena : podręcznik dla szkół powszechnych. Wyd. 10, przejrzane i uzupełnione. Lwów : Wydawnictwo ZNimO, 1931. 98 s.

1531. Zgórski K. Higjena : podręcznik dla szkół średnich. Lwów : Wydawnictwo ZNimO, 1929. 120 s.

1532. Ziejewska-Stajszczyk E. Lekcja biologii jako wychowanie dla zdrowia. *Wychowanie zdrowotne – osiągnięcia i perspektywy wdrażania do szkół. Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (Kraków, 14–15 czerwca 1996 r.) / red. nauk. W. Wrona-Wolny, B. Makowska. Cz. II. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie, 1998. S. 223–226.

1533. Ziółkowska T. Kolonie letnie «Stelli» – Towarzystwa Kolonii Wakacyjnych i Stacji Sanitarnych w Poznaniu w latach 1897–1939. *Polska kultura fizyczna w czasach zaborów i Drugiej Rzeczypospolitej* (ZN, nr 85) / pod red. R. Wasztyla. Kraków : AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie, 2002. S. 141–146.

1534. Zjazdy Lekarzy i Przyrodników Polskich 1869–1937. *Historia. Nauka. Technika* : вебсайт. URL: http://hint.org.pl/sid=zlp

1535. Złotkiewicz A. Dzieci klas I–IV dochodzą do głosu. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1969. nr 9. S. 65–66.

1536. Zmiany w systemie oświaty. Warszawa : NIK; Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego, 2019. 142 s.

1537. Znajdź właściwe rozwiązanie : program profilaktyki palenia tytoniu dla uczniów starszych klas szkoły podstawowej i gimnazjum / Szymborski J. i in. Warszawa, 2009. 72 s.

1538. Zygmunt Wyrobek. *Impuls Oficyna* : вебсайт. URL: https://www.impulsoficyna. com.pl/1390_ zygmunt-wyrobek

1539. Żak S. Społeczne i pedagogiczne skutki zróżnicowanej aktywności ruchowej dzieci i młodzieży. *Wychowanie Fizyczne i Sport.* 1994. nr 1. S. 9–10.

1540. Żbikowski J., Marcinkowski M. Spotkania z historią Polskiego Towarzystwa Higienicznego – 100 rocznica realizacji projektu budowy budynku Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. *Hygeia Public Health.* 2013. nr 48(1). S. 125–127.

1541. Żmichrowska M. J. Działalność pedagogiczna Henryka Jordana (1842–1907). *Prace Naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości. Zeszyty Pedagogiczno-Medyczne*. 2012. nr 18 (2). S. 7–14.

1542. Żmijewski J. Z doświadczeń konkursu oświatowo-zdrowotnego w szkole pod hasłem «Higiena na co dzień – zdrowie na całe życie». *Wentlandtowa H. Oświata zdrowotna w szkole.* Wyd. 2. Warszawa : PZWL, 1970. S. 113–118.

1543. Żuliński J. Sprawozdanie higieniczno-lekarskie z kolonii wakacyjnych lwowskich w roku 1884. Lwów : Towarzystwo Pedagogiczne, 1885.

1544. Żuliński T. Higiena szkolna. Wydanie posmiertne / do druku prygotowane i uzupełnione przez dra K. Grabowskiego. Kraków : W. Korniecki. 1886. 209 s.

1545. Żuliński T. Kilka słów w sprawie higienicznej reformy szkół. Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1881.; Те саме. *Przegląd Lekarski*. 1881. nr 25. S. 354; nr 26. S. 370; nr 27. S. 383; nr 28. S. 395; nr 29. S. 408.

1546. Żuliński T. Wnioski Akademickiej Komisji Szkół Średnich w sprawie reformy ich higienicznej. Kraków : Nakł.Wydawnictwa «Nowej Reformy». 1883. 127 s.